દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ અધ્યાય ૪૦ મો

રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ

કુવલયાપીડનો ઉદ્ધાર અને રંગમંડપમાં પ્રવેશ

शब्दस्यहिबलंयत्रसप्तभिर्विनिरूपितं।अर्थस्यापिबलंरोधेतावद्भिर्विनिरूप्यते १ धर्मोविस्मृतःसर्वैरुक्तवाद्यैरनेकधा।माहात्म्यस्यपरिज्ञानान्तद्रासक्तिर्निरूप्यते २ हस्तिनोवधतश्चापिनःसर्वेधर्मावैचतैहि।प्रत्येकानानापृथान्येषांद्वाभ्यांसमुदीर्यते ३ एवमासक्तिरुद्बोधितत कपर्त्ततामुनः।।यत्कृतेतितयोर्हेतोःफलंवापिनिरूप्यते ४ चत्वारिंशत्तमेध्यायेकृष्णासक्तिर्निरूप्यते।दृष्ट्वासामर्थ्यमतुलंविस्मितानामनेकधा ५ मूर्च्छयाप्येभगवतोदोषाभावापिविशेषचेष्टाफलंसाधारणचेष्टारूपस्यकालस्यचदंडनिमित्तप्रदर्शनेनलक्षणंनिरूपितंतथाप्यनिवृत्तोभक्तोऽपिज्ञानादोषोभगवतोऽपिभविष्यतीतिज्ञानात्तयोरपिरामकृष्णयोःदर्शनार्थंप्रवृत्तिर्निरूप्यते।तत्र

॥श्रीशुकउवाच अथकृष्णश्चरामश्चकृतशौचौपरंतप।मल्लदुंदुभिनिर्घोषंश्रुत्वाद्रष्टुमुपेयतुः १

धर्मंरंगदर्शनार्थंप्रवृत्तावित्याह।अथकृष्णश्चरामश्चेतिचकारद्वयंतदीयानांसर्वेषांयार्थंससाधनानांफलंवतत्रगच्छतीतिनिरोधेनकोपिसंदेह इतिभावः।अथेतिप्रकृतंयातस्यमेवस्वमारभ्यतइतिकृतशौचौकृतावश्यकाविति केचित्दृष्ट्वेदिनएवकृतशौचौस्वस्थकृतापाभ्यां।परंतपेतिसंबोधनंशूद्रार्थंपरिज्ञायतस्यकार्येतेनपसाज्ञातव्या इति।तदामल्लानांदुंदुभीनांचनितरांघोषंश्रुत्वासर्वसामग्रीसिद्धेतिस्वयमपिद्रष्टुमुपेयतुःनिकटंगतौ।प्रमेयनिरोधदृष्टंमाहात्म्यंप्रयोजकमिति १

કારીકા :-

જે પ્રકરણમાં શબ્દનું બલ છે તે પ્રમાણ પ્રકરણ છે. જેનું સાત અધ્યાયોથી વર્ણન કર્યું. શબ્દ બ્રહ્મરૂપ છે અને સાત અધ્યાયોથી વર્ણન કર્યું છે. શબ્દ બ્રહ્મરૂપ છે અને બ્રહ્મ છ ધર્મો અને સાતમા ધર્મિ એમ સાત પ્રકારથી છે. એક એક અધ્યાયમાં એક એકનું વર્ણન છે. અર્થ એટલે પ્રમેયરૂપનું વર્ણન સાત અધ્યાયોથી નિરોધ કરવા કરેલું છે. (૧)

સર્વ પ્રકારથી ઉત્સવવાદીઓને પ્રપચની વિસ્મૃતિ થઈ અને ભગવાનના મહાત્મ્યનું જ્ઞાન થવાથી આસકિત થઈ. તે આસકિતનું નિરૂપણ કરેલ છે. (૨)

જોનારાની અને માતપિતાની બધાની આસકિત એક એક અધ્યાયથી કરેલી છે. પ્રથમ કહેલી તામસ્ ગોપીઓની અને બીજાની આસકિત બે બે અધ્યાયોથી કહી છે. (૩)

એ પ્રકારે પ્રમેય પ્રકરણમાં આસકિતનું વર્ણન કરીને સાધન પ્રકરણમાં વ્યસન દશા સિદ્ધ થવાનું વર્ણન છે. વ્યસન સિદ્ધ પછી ફલ પ્રકરણમાં ફલનું નિરૂપણ છે. (૪)

હવે ચાલીસમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે રાજસોને જે આસકિત કરાવી તેનું વર્ણન છે. રાજસ ભકત ભગવાનના અનેક પ્રકારના સામર્થ્યને જોઈને વિસ્મય પામી ભગવાનમાં આસકત થયા છે. (૫)

પૂર્વ અધ્યાયમાં ભગવાનનો દોષ નથી. એ બતાવવા માટે ચેષ્ટાનું ફલ કહ્યું. સાધારણ ચેષ્ટારૂપ કાલે ઘણા અનિષ્ટ શુકનો બતાવ્યાં છતાં પણ કંસ નિવૃત ન થયો. તેથી ભગવાનને ભકતની ઉપેક્ષાનો દોષ લાગે માટે ભગવાન અને બલદેવને કોઈએ ન બોલાવ્યા તો પણ મથુરાંમાં પધાર્યા ત્યાં જઈને રંગમંડપ જોવા પધાર્યા તે હવે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૧

હે પરંતપ ! હવે રામ અને કૃષ્ણે દેહકૃત્ય કર્યા પછી મલ્લ લોકોના નગારાનો શબ્દ સાંભળ્યો. તે બંને ભાઈઓ તેને જોવા માટે તેની પાસે ગયા .(૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ચ બે છે. તે બધાને અકેઠા થવા માટે છે. બલદેવ અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં પધારે છે.તેથી નિરોધમાં કોઈ વાતે શંકા નથી.

અથ શબ્દ બીજા પ્રકરણનો પ્રારંભ સૂચવે છે. પ્રમેય બલ ભગવાન બતાવે છે. કૃતશૌચ શબ્દોનો અર્થ આવશક્ય કાર્ય કર્યા પછી એમ અર્થ છે.

બંનેએ પોતાનું આવશ્યક કાર્ય કરી લીધું હતું. પરંતપ! એ સંબોધન રાજાને આપ્યું છે. તે બતાવે છે કે રાજા ગૂઢ અર્થ બરાબર સમજે છે. કારણ કે આ બ્રહ્મ ધર્મો તપસ્યાથી જાણી શકાય છે. મલ્લોના અને નગારાઓના બહુ શબ્દો સાંભળીને નકિક થયું કે બધી સામગ્રી તૈયાર થઈ ગઈ છે. તે બંને ભાઈઓ પણ જોવા માટે તેમની પાસે ગયા.(૧)

દેખેલી મહાત્મ્ય પ્રમેયરૂપ નિરોધમાં ફલ છે. એ કહેવા માટે પ્રથમ કુવલયાપીડ હાથીને મારે તે વાત ૧૩ શ્લોકથી કહે છે.

ह॰टी॰४॰
८८८

प्रथमं कुवलयापीडवधो निरूप्यते। रंगद्वारमिति त्रिभिः [illegible] कालजयो हि पौरुषमिति [illegible] निरूपितः। कुवलयं भूमंडलं तस्यापीडः [illegible] रंगद्वारमिति। रंगः उत्सवस्थानं तस्यापि शोभार्थं द्वारादिनिर्माणं। तावत्पर्यंतं सम्यग्गत्वा तस्मिन्द्वारमध्ये गजमवस्थितमपश्यत् [illegible] उत्सवः संपद्यते यदि कालो निवृत्तो भवति [illegible] दर्शनमिति [illegible] पितः। अतः स्थितमचलं [illegible] हननार्थमपश्यत्। समर्थो हननेहेतुः। कुवलयापीडमिति। सर्वेषामेव दुःखदं [illegible] नजातिहीनेन प्रकर्षेण प्रेरितं स्वसंमुखमागच्छंतं च

रंगद्वारं समासाद्य तस्मिन्नागमवस्थितं। अपश्यत्कुवलयापीडं कृष्णोऽम्बष्ठप्रचोदितं ॥ २ ॥ बद्ध्वा परिकरं शौरिः समूह्य कुटिलालकान्। उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ॥ ३ ॥

तेन भगवतो क्लिष्टकर्मत्वं निरूपितं २ [illegible] कुटिलालकान् [illegible] कालजयो [illegible] हस्तीति [illegible] हस्तिपेन मारणीयः। हस्तिपश्चेत् [illegible] मेघनादगभीरया [illegible] नातत्स्थानो [illegible] निवारितः २

राम
८८८

શ્લોકાર્થ :-૨

કૃષ્ણ રંગમંડપમાં આવ્યા. ત્યાં અંબાષ્ટની પ્રેરણાથી કુવલયાપીડ હાથીને ઉભેલો જોયો. (૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-૨

કાળનો જય કરવામાં પરાક્રમ છે. તે કાળ સંવત્સરરૂપી તેર માસનો પૃથ્વીનું મંડલ તેનો આપીડ એટલે મુકુટ અથવા તે પૃથ્વીનો ચારે તરફથી પીડા કરનાર એવા શ્રેષ્ટ હાથીને મારવાનો પ્રારંભ કર્યો.

જ્યાં ઉત્સવ થતો હતો હોય તે રંગસ્થાન કહેવાય. ત્યાં શોભા માટે દ્વાર કરેલ છે. ત્યાં સુધી ભગવાન પધાર્યા. તે દ્વારમાં હાથીને ઉભેલો જોયો. કાલ નિવૃત થાય તો ઉત્સવનો આરંભ થાય. ત્યાં ઉત્સવનું દર્શન થયું. તે કહે છે.

મૃત્યુ હાથીરૂપ છે. પંચમ સ્કંધમાં તેને મૃત્યુંને હાથી કહેલો છે. તે વચમાં ઉભેલો છે. તેને મારવા માટે પહેલાં નજરે જુએ છે. મારવાનું કારણ કે તે આખી પૃથ્વીને પીડનારો છે. સર્વને દુઃખ આપે તેને મારવો જોઈએ. અંબાષ્ટ તેનો માવત છે. શંકરથી પેદા થયો છે. જાતનો હલકો છે.

તેને હાથીને ભગવાનની સામે હાંકી મૂકયો. તે હાથી મારવા માટે સામો આવે છે. ભગવાન તેને મારે તો અકિલષ્ટ કર્મા કહેવાય. એ કૃષ્ણ કાલત્મા છે. એમ સાધારણ હસ્તી નથી. કાલાત્માને જોયા ત્યાં અબષ્ટનો બલનો ક્ષય થયો છતાં ભગવાને તેને ચેતાવ્યો તે હવે કહે છે. (૨)

શ્લોકાર્થ :-૩

ભગવાને પીતામ્બરને કટિએ બાંધ્યું. કુટિલ અલકોને ભેગા કરી બાંધ્યા. પછી મેઘના શબ્દના જેવી ગંભીર વાણી વડે હાથીના માવત અંબષ્ટને કહેવા લાગ્યા. (૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ઉત્તરીય વસ્ત્ર કટિને લીધું. કુટિલ અલકોને હાથથી ભેગા કરી ચુડાના આકારે બાંધ્યાં. કાળને બે રીતે રોકયો. ભ્રમ મટાડવા માટે વાણીથી તેનો તિરસ્કાર કર્યો. હાથી દુષ્ટ હોય તેને માવતે રોકવો જોઈએ. માવત દુષ્ટ હોયતો તેને મારવો જોઈએ. એમ ન થાય તો બંનેને મારવા યોગ્ય છે. માવતને આધિન હાથી છે. તેથી માવતનો તિરસ્કાર કરે છે. તેને બીક લાગે તેમ સિંહના જેવો ગંભીર નાદ કર્યો. તેથી વસુદેવાદિ અન્તઃકરણ તપતાં હતાં. તે શાંત થયાં એમ કહ્યું (૩)

તેનો તિરસ્કાર કર્યો તે કહે છે.

निर्भर्त्सनमाह। अंबष्ठांबष्ठेति। निंदायां वीप्सा। पतिलोमं गजो यष्ट इति तस्य सह स्वरेषकीर्तनेनैव तिरस्कारो भवति। अनवहितस्य श्रवण र्थं वाद्विरुक्तिः। नौ मार्गं देहीति। अपभ्रस्माकमेव मार्गः। उत्सवो स्मद्व्य मेव कृत इति। अस्मभ्यं मार्गं देहीति चकथरे यमिति चेत्तत्राह। अपक्रमेति। इतो न्यत्र गच्छ चिरं मा। अन्यथा शीघ्रं गमने मरीयः कालो धिको रोमा रपिष्यतीति। किंवा यदि केनापि प्रकारेण मार्गं न दास्यसि ततो भयो हीं सकुंजरं त्वा मद्यैव यमसादनं नयामि। पापिष्ठा मिमध्येनत्यज्ञामीति। स्वस्वरेव यम गृह अन्यथा मत्त्वेभकं सयवनाद्ध तिगणनाविरुध्येत। कदाचिद्हस्ती मम सुहृदसाधनमिति न मंतव्यमित्यभिप्रायेणाह। सकुंजरमिति। अद्यैवे

अंबष्ठांबष्ठ मार्गं नौ देह्यपक्रम मा चिरं नो चेत्सकुंजरं त्वाद्य नयामि यमसादनं ४ एवं निर्भर्त्सि
तोंबष्ठः कुपितः कोपितं गजं चोदयामास कृष्णाय कालांतकयमोपमं ५ ॥

ति। तव मारणेपि विलंबो न भविष्यतीत्यर्थः। अद्येति वर्तमाने कालवाचकं नतु दिनवाचकं ४ ततो जज्ञातं तदाह। एवं निर्भर्त्सित इति। ए वमित्यसत्यं निर्भर्त्सनेनैतिरं भर्त्सितः अंबष्ठो हीनः। अतएव हितावाक्ये पि कुपितः हस्ती स्वर्वमेव तेन कोपितः कृतो सिंश्रुत स्तत्कर्मनि पुणः मूर्धः कृष्णाय सर्वानंदाय कालायवा प्रेरयामास। नतु पद्वसा यवेरणं ठपद्वेहिकालो निमित्तमन्यथा साधनानि विपरीतानि भ वेयुः अंतको मृत्युः स येन कृतं तश्चित जायेत ततो निरंभयं [illegible] कारीयमो चायषाज्ञारयात एवं मुंगक्षतित्वराणशास्वभेदेन तेष सगतेषु प्रयोजनाभावात किं प्रेरणयेत्याशंक्याह। कालांतकयमोपममिति त्रितयपति रूपो यंप चैतद्भावः तत्र तेषामपे ज्ञा सब वे

स्मिंच्च विषयमाने यमं वष्ठ पेरित। हस्तीति विशेषतोनोपक्र

यीत तद्दानमारयेदिति ५

શ્લોકાર્થ :-૪

હે અંબષ્ઠ ! અંબષ્ઠ. અમને જવાનો માર્ગ આપ. વાર ન લગાડ. જો વાર લંગાડીશ તો હાથી સાથે તેને પણ આ વખતે યમના ધામમાં પહોંચાડી દઈશ.(૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

બે વાર અંબષ્ઠ કહ્યો તે નિંદા માટે છે. અંબષ્ઠ પ્રતિ લોમ જાતિ છે. તેના સહજ દોષ કરીને તેનો તિરસ્કાર કર્યો. અથવા ન સાંભળે માટે બે વાર બોલાવ્યો. આ ઉત્સવ અમારે માટે કર્યો માટે આ માર્ગ પણ અમારો છે. તે માર્ગ અમારે માટે તું ખુલ્લો કરી દે. તું અહીંથી બીજે જા. વાર ન લગાડ.

તું જો વાર લગાડીશ તો તને કાળ મારશે. જો તું કોઈ રીતે માર્ગ નહિ આપે તો બંને દોષથી હાથીની સાથે હું તને આ વખતે યમલોકમાં પહોંચાડી દઈશ. વચમાં છોડીશ નહી. યમુનું ઘર એજ મૃત્યું છે. નહિ તો મકલેનકંસયતા એ ગણના ખોટી પડે. હાથી મારે લડવાનું સાધન છે એમ માનીશ નહિ. હાથી સાથે તેને મારીશ. તને મારવામાં વાર નહિ લાગે. તેથી વર્તમાન કાળવાચક અય અવ્યાય કહયો છે. આ વખતે જ મારીશ એમ સમયને કહેનાર છે.(૪)

પછી જે થયું તે હવે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૫

અંબષ્ઠનો તિરસ્કાર કર્યો તેથી તે ગુસ્સે થયો. તેને ખીજેલો હાથી જે યમ અને કાળ અને મૃત્યું જેવો છે. તે કૃષ્ણને નુકશાન પહોંચાડે તેવું બુદ્ધિથી કૃષ્ણની સામે પ્રેયો. (૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

એ કથન અંબષ્ઠની સહન ન થયું. તેને અત્યન્ત તિરસ્કાર માન્યો. નીચને તેના હિતની કહીએ તો કોપ કરે. હાથીને તો

તેને પહેલેથી ખીજાવી મૂકેલ હતો. તે હાથી પાસે કેમ કરાવવામાં પ્રવિણ હતો. કૃષ્ણ કાળ અથવા સદાનંદ છે. તેની સામે હાથીને મૂકયો. ઉપદ્રવ માટે હાથીને પ્રેર્યો છે. ઉપદ્રવમાં કાળ નિમિત્ત છે. એમ ન હોય તે સાધન વિપરિત થાય. અન્તક એવું મૃત્યુંનું નામ છે. યમ તેનો અધિકારી છે તે આજ્ઞા આપે તો કોઈ મરે એમ અંગ શ્રુતિ, શાસ્ત્ર, પુરાણના ભેદથી તે કાળ અન્તક છે. યમ નથી છતાં આ કુવલયાપીડમાં તે ત્રણેવની કોઈ જરૂર નથી. એમ કહેવા માટે તેના જેવો હાથીને કહ્યો છે. જયાં કુવલયાપીડ હોય ત્યાં અન્તક કાળ અને યમની જરૂર નહિ. તે ન હોય તો ત્રણની જરૂર પડે.(૫)

જો અંબષ્ઠનો પ્રેરતો હાથી. જો અપકાર કરે નહિ તો ભગવાન તેને મારે નહિ તેથી નુકશાન કર્યું તે હવે કહે છે.

ह॰टी॰४०
८८९

तस्य विशेषापकारमाह । कं नीड इत्यत्र मभिद्रुत्येति । न तु भगवत्समीपागमनेनैवैषः कथं न स्यादित्याशंक्याह । नाहं इति ।
क्रियाशक्तिप्रधानः करी रूपायामभिपतति शुंडः ततो निःप्रसह्य तं भगवंतमभिप्रेत्य तरसा सीघ्रमेव करेण शुंडा रं
डेन भगवंतमगृहीत् क्रियया पि भगवान् व्याप्तो भविष्यतीति तु ज्ञात्वा तथा कृतवान् व्याप्तो भविष्यतीति तु ज्ञातथा
कृतवान् ॥ भगवांस्तु वश्य इति कराद्विगलितो जात इत्याह । विशेषेण गलितः करो हि यद्वै मे वा शक्तो जातः स्थू
लत्वाद्धृतः सूक्ष्मो जातः यतः स्वप्रसिद्धः सर्वशक्तिः ततः अमुं हस्तिनं निहत्य तस्याज्ञापनार्थं अंघ्रिष्वलीयत

करींद्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाग्रहीत् । कराद्विगलितः सोऽमुं निहत्यांघ्रिष्वलीयत ६ संक्रु
द्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवं परामृशत् पुष्करेण स प्रसह्य विनिर्गतः ७ ॥

राम
८८९

स एव पारवत्तु स्वयं मध्ये गुप्तो जातः अनेन दैवाद्विभीतः पलायनं च व्यावर्तितं तस्यांतर्दृष्टार्थं च जिज्ञासायामेव प्राप्य
त इति ज्ञापनार्थं ६ ततोऽपश्यन् जातं तदाह । संक्रुद्ध इति । ततोऽनेन स्वतरां क्रुद्धः दृष्ट्वा हि प्रपन्नः कर्तव्य इति दर्शनार्थं प
तमानोऽपि नापश्यदित्याह तमचक्षाण इति भगवंतमपश्यन् पशुत्वात् घ्राणदृष्टिर्यातः तत्रापि पुष्करेण धृतः पुष्क
रे हस्तमुखे तदा भगवान् स्थूलो भूत्वा प्रसह्य बलात् पुष्कराद्विनिर्गतो जातः नहि पुष्कर नाभः पुष्करेण गृहीतं शक्यः ७

શ્લોકાર્થ :-૬

હાથી ભગવાનની પાસે આવ્યો અને સૂંઢથી ભગવાને પકડયાં. ભગવાન તેની સૂંઢમાંથી છટકી અને તેને મારીને તેના પગમાં સંતાઈ ગયા. (૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તે મારવા ભગવાનની સામે આવ્યો. તેને દેવો એ કેમ ન રોક્યો ? એવી શંકામાં કહે છે કે તે ઈંદ્રનો હાથી છે. તે ક્રિયા શક્તિ પ્રધાન છે. ક્રિયાના અધિપતિ ઈંદ્ર છે. અને તેથી તે હાથી ભગવાન પાસે આવ્યો અને તેને સૂંઢથી ભગવાને પકડયા. ભગવાન તો ભક્તિને વશ છે. ક્રિયાને વશ નથી. તેથી તેમાંથી છટકી ગયા. ભગવાન સૂંઢમાં પકડાય જ નહિ. સ્થુલ બુદ્ધિથી પકડયા ત્યાં ભગવાન સૂક્ષ્મ થયા. ભગવાનમાં બધી શક્તિઓ છે. તેમ છુટા થઈ હાથીને મારીને તે ન જાણે તેમ તેના પગ નીચે પેસી ગયા. તેના ચાર પગ વચ્ચે ગયા. તે દેખી ન શકે તેથી દૈવતથી છુટયા. એ વાત અહીં નથી. તેને અન્તર્દષ્ટિ થાય તો જ ભગવાન મળે અથવા ન મળે. એ બતાવવા ભગવાન છુપાયા છે. (૬)

પછી જે થયું તે હવે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૭

તે હાથી અન્તત્ય કુદ્ધ થયો. ભગવાનને જોયા નહિ. તેને ગંધથી જાણ્યા. તેને સૂંઢ વડે પકડયાં ત્યાં ભગવાન તેમાંથી નીકળી ગયા.(૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવાને હાથીને માર્યો. તેથી તે કુદ્ધ થયો. જોઈને પ્રયત્ન કરાય તે જોવાને પ્રયત્ન કર્યો. પણ ભગવાને જોઈ ન શકયો. પશુઓ ગંધથી જાણે. તેને સૂંઢ આજુબાજુ ફેરવી અને તેને કૃષ્ણને શોધી કાઢયા. સૂંઢથી ભગવાને પકડયા. તે બ્રહ્માદિને સુખ આપવા આવ્યા તે મને પણ સુખ આપશે એમ ધારી હાથીએ પકડયા ત્યારે ભગવાન સૂક્ષ્મરૂપ કરી તેની સૂંઢમાંથી નીકળી ગયા.

તે તો પુષ્કરનાભ છે. તે પુષ્કરથી પકડાય નહિ તેથી તે નીકળી ગયા. (૭)

પછી ભગવાને તેને વધારે કોપ કરાવવા પુંછડું પકડયું.

ततोभगवान्विशेषाकारेणकोपमुत्पादयितुंपश्चाद्गत्वापुच्छंगृहीतवानित्याह।पुच्छेप्रगृह्येति।प्रकर्षेणहस्तद्वयेनगृहीत्वाधनुषामानेनच तुर्हस्तेनपंचविंशतिसंख्यायावताभवतितावद्दूरंविचकर्षधनुषःपंचविंशतिः।पंचेत्यलुक्समासः।ननुमहान्स्तम्भइवभगवान्कथमा कर्षणंकृतवानित्याशंक्याह।यथानागमितिसुपर्णोहिमहान्तमपिनागमाकर्षतिभक्ष्णोहि।निःसत्वःकर्तव्यःअन्यथाभक्षणेप्रतिबंध कोभवेत्तथाभगवानपिमारणार्थंतस्यबलनाशंकरोति।पंचविंशतिसत्वानितस्मिन्संतितेषामेकरोधात्तत्पुच्छमुत्क्रमितिते नमिताःभूमिःजरद्धर्षमानहस्तस्तावतामार्गोभवतिशतहस्त्वेतुकरिणामितितावद्दूरेगतेमार्गस्यानंतापकारप्रभवतीतिधनुर्हस्तवत्

पुच्छेप्रगृह्यातिबलंधनुषःपंचविंशतिम्।विचकर्षयथानागंसुपर्णइवलीलया ८ सपर्या वर्तमानेनसव्यदक्षिणतोच्युतः।बभ्रामभ्राम्यमाणेनगोवत्सेनेवबालकः ९ ॥

एवमेतदपिलीलयाअनेनतस्यस्वबलमपिज्ञापितवान् ८ ततःसंमोचयितुंतपरावृत्तोभगवान्धर्नवइतिपत्रंकृतवानित्याह।सपर्या वर्तमानेनेति।सव्यदक्षिणतःवामेनदक्षिणेनचभागेनपरिवर्तमानेनकृत्वासप्रसिद्धोयेनाच्युतःभयाभावायाहअच्युतइति।ओतःशं कानिवृत्त्यर्थंसर्वदैवतथोक्तवान्स्वयमपिभगवानबभ्राम।सहिभगवदर्थंनृत्यंकरोतीतिकिंचभगवतैवसभ्राम्यमाणोजातःअतो भ्रामयन्स्वयंबभ्राम।ननुभगवान्सर्वसमर्थःकिमितिबभ्रामेत्यत्राह।गोवत्सेनेवबालकइति।बालकोहिलीलयापरिभ्रमतितथाली लाप्रदर्शनार्थंतथाकृतवान् ९

શ્લોકાર્થ :-૮

જેમ ગરૂડ નાગને ખેંચે તેમ ભગવાને અતિબલવાળા કુવલયાપીડને પુચ્છથી પકડીને પાછળ ખેંચ્યો. તે કર્મ પણ ભગવાનને પ્રયાસરૂપ ન થયું. પણ અનાયાસથી તેમ કરવામાં તે લીલારૂપ થયું.(૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવાને પૂચ્છને બે હાથે પકડીને ચાર હાથનો એક ધનુષ્ય પાછળ ખેંચ્યો. ધનુષના પચીસ એમાં અલુક સમાસ છે. તે

મોટો અને ભગવાન નાન્હા તેને કેમ ખેંચ્યા? ત્યાં કહે છે કે ગુરૂડ સાપને પૂછથી પકડીને ખેંચે તો મોટા નાગને પણ ખેંચી શકે . ભક્ષ્ય કરવાની વસ્તુને નિઃસત્વ કરવી જોઈએ. અશે નહોય તો ખાવામાં વિધ્ન કરે તેથી ભગવાન તેને મારશે. તેથી તેના બલનો નાશ કરે છે. તેનામાં પચ્ચીશ તત્વો છે. તેથી પચ્ચીશ ધનુષ ખેંચ્યો. ધનુષ રક્ષણ કરનાર હોવાથી ધનુષથી ભૂમીનું માપ લીધું. તેને ખેંચ્યો તેથી તેટલી પૃથ્વી તેને માટે તૈયાર કરી હોવાથી સો હાથ છેટા રહેવું. એમ હાથીને માટે કહેલું છે. ભગવાને તેને દૂર રાખ્યો. ચાર હાથનું એક ધનુષ કહેવાય એ પણ ભગવાને લીલાથી કર્યુ. તેથી ભગવાને તેને પોતાનું બળ બતાવી આવ્યું. (૮)

પોતાને છોડાવવા માટે તે સમર્થ છે. પાછા ફરીને સ્થિર થવાને સમર્થ છે. તેથી શરીરને ડાબી જમણી બાજુ ફેરવી ભગવાનને પકડવા માટે યત્ન કરવા લાગ્યો.

શ્લોકાર્થ :-૯

તે ડાબો જમણો ફર્યો. ભગવાન પણ વારાફરતી ભમ્યા. જેમ ગાયના પૃચ્છને પકડીને બાળક ભમે તેમ હાથીના પૃચ્છને પકડીનેભગવાન પણ ભમ્યા. (૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ડાબા જમણી વારાફરતી ફરીને તેને ભગવાનને ખેંચ્યા. ભગવાનને ભય નથી. તે માટે અચ્યુત કહેલ છે. ભગવાન પણ તેની સાથે ભમ્યા. તે પણ ભગવાનને માટે યત્ન કરવા લાગ્યો.પણ તે ભગવાનથી ભમી ગયો. તેને ભમાવીને ભગવાન ભમ્યા. ભગવાન તો સર્વ સમર્થ છે. તે શા માટે ભમ્યા? ત્યાં કહે છે કે જેમ બાળક રમવા માટે ગાયનું પૃચ્છ પકડે પછી તેને છોડે નહિ તો ભમવું પડે તેમ ભગવાનને તેવી લીલા બતાવવા ભ્રમણ કર્યુ. (૯)

ભગવાનને લીલા માટે તેમ કર્યુ. પછી તે લીલા છોડી દીધી. પ્રૌઢ લીલા બતાવવા માટે સન્મુખ આવીને હાથી સાથે યુદ્ધ કર્યુ તે વાત હવે કહે છે.

१०.री.४० ८५०

लीलार्थमेव तथाकरणमिति पश्चाल्लीलां त्यक्त्वा पौरुषलीलाप्रदर्शनार्थं अभिमुखमागत्य युद्धं कृतवानित्याह ततइति। पुच्छं विसृज्य अभिमुखमभ्येत्य हस्तिसंमुखे गत्वा सजातीयबालकसंमुखमिव पौरुषख्यापनार्थं पाणिना मुखे आहत्य प्राद्रवत् स हि हस्ती वारणः सर्वानेव निवारयितुं शक्नोति तादृशोऽप्यप्रयोजको जात इति वक्तुं तथोक्तवान्। किं च तथैव प्राद्रवत् यथा पदे पदे स्पृश्यमानो भवति तथा भवने प्रयोजनमाह। पातयामासेति सूक्ष्मो भगवा

ततोऽभिमुखमभ्येत्य पाणिनाहत्य वारणं प्राद्रवन्पातयामास स्पृश्यमानः पदे पदे १० स धावन्क्रीडया भूमौ पतित्वा सहसोत्थितः। तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दन्ताभ्यां सोऽहनत्क्षितिं ११

न्महांस्तु दैत्यः स्थूला पर्यन्तमिति नीचो भवन्पतति १०. एवमनुलोमप्रतिलोमाभ्यां क्रीडां कृतवान् ततो विप्रलम्भनेन दैत्यां शः स इति सोऽपि प्रकारो ज्ञायत इति ज्ञापयितुं लीलां कृतवानित्याह। स धावन्निति। क्रीडया धावन् अनवहित इव भूमौ पतितः पतनपर्यन्तमेव सदृष्टवान् भगवान् पतित्वा सहसैवोच्छितः ततः सप्रभ्रमकार्यमाह। तं मत्वेति। भगवन्तं तथा मत्वा स्वदेम प्रकृतः क्रुद्धः सन् दन्ताभ्यां पतितस्थाने हनत ११

राम ८५०

શ્લોકાર્થ :- ૧૦

હાથીની સામે આવીને તેને હાથથી મારીને ભગવાન ત્યાંથી દોડ્યાં. હાથી પગલે પગલે પડતો ચાલ્યો કારણ કે ભગવાન મોટા દેખાય છે. તે સૂક્ષ્મ થવાથી હાથી પડી જાય છે. (૧૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

પૂચ્છ છોડી સામે આવી પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવા હાથથી હાથીને મોંઢા પર લાત મારીને ભગવાન દોડયાં. તે વારણ છે. બધાને વારે પણ ભગવાનને ન વારી શકયો. તે અપ્રયોજક થઈ ગયો. ભગવાન એમ દોડયા કે હાથી પગલે, પગલે, અટકતો જાય. તેનું કારણ ભગવાને તેને પાડી દીધો. તે મોટો ભગવાન નાન્હા તેથી તે ભગવાન પર પગ મૂકવા જાય ત્યાં ભગવાન સૂક્ષ્મ થાય તેથી તે પડે. એમ અતિલોકા, પ્રતિ લોકા ક્રિયા કરી.(૧૦)

તેને છેતર્યો તેથી દૈત્યનો અંશ તે સાબીત થયો તે પ્રકાર ભગવાન જાણે છે તેથી તેવી ક્રીડા ભગવાને કરી.

શ્લોકાર્થ :-૧૧

તેને છતર્યો તેથી દૈત્યનો અંશ તે સાબીત થયો તે પ્રકાર તે રમતાં દોડયા અને પૃથ્વી ઉપર પડીને તરત જ ઉઠી ગયાં. તેને પડેલા જાણીને હાથી પોતે જલદી ઉભો થઈ ગયો. તેને પોતાના બન્ને દાંતો ભગવાન પડયા તે જમીનમાં પેસારી દીધા.(૧૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ક્રીડાથી દોડતાં ધ્યાન ન હોય તેમ જમીન પર પડયા. ભગવાન પડયા ત્યાં સુધી હાથીને ખબર રહી. ભગવાન તો પડીને તુરત ઉભા થઈ ગયા. તેને ભ્રમ થયો કે ભગવાન જમીનમાં પડયા છે. તેથી ક્રોધ કરીને પોતાના દાંતથી ભગવાન પડયા હતા તે જમીનને તાડન કર્યું. તેથી તેને પોતાને દુઃખ થયું. એમ ત્રણ સાધનો મારવાના કાર્યમાં તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. (૧૧)ત્યારે ક્રોધ કરીને જે કર્યું તે હવે કહે છે.

ततोतिव्यर्थोऽभवत्साधनत्रयमपि तस्मै व्यर्थं जातं ततः क्रुद्धो यज्जातवान् सदाह स्वविक्रम इति। सहि साधन
वलेन्नीने संपूर्णेनैव शरीरेण तदुपरि पतिष्यामीति बुद्ध्या प्रवृत्तः यतः कुंजरेंद्रः स्वरूपतो महान् अतः साधनेन्नाणेपि
न निवृत्तमः किंतु साधनंत्रमः रोषहेतुरेव जात इत्याह। अन्यमर्षण इति। अधिकममर्षणं क्रोधो यस्य तादृशो जातः
तत्रापि महामात्रैः उपरिस्थैः प्रेरितश्च चोद्यमानः कृष्णं सर्वमारकं रक्षितं रासीपतं दैत्यपक्षस्यैव शुद्धभावेन न चेत् कृष्णोत् रुषा

स्वविक्रमंप्रतिहतंकुंजरेंद्रोत्यमर्षणः।चोद्यमानोमहामात्रैःकृष्णमभ्यपतद्रुषा १२
तमापतंतमासाद्यभगवान्मधुसूदनः।निगृह्यपाणिनाहस्तंपातयामासभूतले १३

तार्थावाभवेत् १२ किंतु रुषा अभ्यपतत् ततः भगवान् सर्वात्मा नासमायातीति मारितवानित्याह। तमापतंतमिति
तिरुपरि पतंतं आसाद्य स्वयमग्रे गत्वा मारणप्रकारानभिज्ञः भगवान् दंशकादामारणं वा न संभावितमिति ज्ञापक
पिमाहमधुसूदन इति यो हि मधुकैटभौ मारितवान् तस्याल्पसत्वस्यास्य हनने कः श्रयास इति किंतु स्वपाणिना त
स्य हस्तं एवसार्यमाणं निगृह्य नितरां लक्षितत्वं श्रद्धाता शाभिव भूतले पातयामास स्थूलशरीरस्य पातनेनैव शुद्धी संपन्ना १३

શ્લોકાર્થ :-૧૨

પોતાનું બલ ખલાસ થતાં હાથી બહુ ક્રોધ કરીને મારવા તૈયાર થયો. તેને માવતે પ્રેરણા આપવાથી હાથી કૃષ્ણની ઉપર ક્રોધ કરીને ચઢી આવ્યો.(૧૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તેના સાધનબળ ક્ષીણ થતાં સર્વ શરીરથી તે ભગવાન ઉપર પડવાને તૈયાર થયો. કારણ કે તે હાથીનો રાજા છે. શરીરથી મોટો છે. સાધનબળ ક્ષીણ થતાં તોપણ નિવૃત ન થયો. પણ ક્રોધી બન્યો. તેમાં માવતે આગળ પાછળથી તેને પ્રેર્યો. તે કૃષ્ણની ઉપર આવ્યો. શુદ્ધ ભાવથી ભગવત્સમીપ આવે તો કૃતાર્થ થાય પણ તે તો ભગવાનને મારવાની બુદ્ધિથી આવ્યો. હમણાં તો દૈત્યનેમારવા તે તૈયાર છે. તેમાં હાથી આવ્યો. એટલે તેને ।મારવાનીઅનુકુળતા થઈ. (૧૨)

ત્યારે ભગવાને જાણ્યું કે આ મરવા જ આવે છે. તેથી તેને માર્યો.

શ્લોકાર્થ :-૧૩

તે સામે આવ્યો ત્યારે મધુને મારનાર ભગવાન તેને આવતો જોઈ પોતાના હાથથી તેની સૂંઢને પકડીને પૃથ્વી પર પાડી દીધો. (૧૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આવતા હાથીને પડવા આવતાં હાથીને પહોંચી ગયા. ભગવાન મારવું જાણતા નહિ હોય અથવા તે મારી નહિ શકે એવી શંકા થાય તે માટે મધુસૂદન કહયાં. જેને મધુકૈટભને માર્યો તેના પાસે આ કાંઈ હીસાબમાં ન ગણાય તેને મારવામાં શું પ્રયાશ ? તેથી તેને માર્યો . પોતાના હાથથી તેને ભગવાન તરફ લંબાએલી સૂંઢને પકડીને જમીન ઉપર પછાડયો. મોટુ શરીર પડતાં હાથીને મૂર્છા આવી ગઈ. ત્યારે ભગવાને જે કર્યું તે હવે કહે છે.

टि०टी०४० ८।१।२

ततोयत्कृतवांस्तदाह।पतितंपराक्रम्येति।अथयत्रव्यापारेणैवपतितःतादृशंमस्तकेपादंधृत्वादंतमुत्पाट्यतेनैवदंतेनाह न्तत्रउत्पाटनेप्रकारमाहमृगेंद्रइति।सहिसिंहःकुम्भस्थलंविदार्यतत्रदंतमूलंविधंकृत्वापश्चाद्दंतमेवोत्पाटयति।पर महताप्रयासेनभगवांस्तुलीलयेतिविशेषः।ततस्तेनैवदंतेनसर्वानेवमहामात्रान्येयैःप्रेरितःतान्हननंचकारात्र

पतितस्यपदाक्रम्यमृगेंद्रइवलीलया।दंतमुत्पाट्यतेनेभंहस्तिपांश्चाहनद्धरिः ॥ १४ ॥

हस्तिनंहतवान्गजःकिमितिहतःमूर्खइतरस्यपक्षस्थितइतिचेत्तत्राह।हरिरितिसिंहोहिमारयत्येवशास्त्रतिमोवि रोधइतिभगवांश्चहरिःसर्वदुःखहर्ता।मूर्खस्यजीवनेमहान्क्लेशइतिवस्तुदेवादीनामपिदुःखहरीकर्त्तव्यमिति ॥ १४ ॥ राम ८।१।२

શ્લોકાર્થ :-૧૪

હાથી પડયો તેની ઉપર ભગવાને ચરણ ધર્યાં અને સિંહની લીલા દેખાડી અને દાંતને રમતમાં ખેંચી કાઢયા તે દાંતો વડે માવતને મારી નાખ્યા.(૧૪)

એમ હાથીને મારતાં રંગમંડપમાં જવાના માર્ગે કોઇ પ્રતિબંધ રહ્યો નહિ ત્યારે અંદર ગયા.

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

પહેલી ચોટે જ પડયો. તેના માથા પર પગ દઇને હાથીના દાંતને ખેંચી કાઢયા,તેના વડે માવતોને માર્યા. ખેંચવાનો પ્રકાર બતાવે છે કે હાથીના દાંત સિંહ ખેંચે તેમ ખેંચ્યો. સિંહ કુંભસ્થ ચીરીને દાંતના મૂળને ખુલ્લો કરી પછી દાંતને કાઢી નાખે. પણ તેને બરાબર બહુ મહેનત પડે પણ ભગવાને રમતમાં તે કામ કર્યું.

તે દાંત વડે બધા મહામાત્રોને માર્યા.હાથીને પણ પુરો કર્યો. હાથીને ભગવાને શા માટે માર્યો ? અધમૂઓ કેમ ન છોડયો? ત્યાં કહે છે તે હરિ છે. હરિ શબ્દનો અર્થ સિંહ થાય છે.

તે સિંહ માર્યા વગર ન છોડે. ભગવાન સર્વના દુઃખ હરનાર છે. અર્ધ મરેલાને જીવવામાં મોટો કલેશ થાય માટે તેને માર્યો. વસુ દેવાદિના દુઃખ દૂર કરવાને માટે પણ તેને માર્યો.(૧૪)

એમ હાથીને મારતાં રંગમંડપમાં જવાના માટે કોઈ પ્રતિબંધ રહ્યો નહિ ત્યારે અંદર ગયા.

एवंहस्तिनंहत्वाप्रतिबंधकापगमेतन्निवृत्तिंसूचयन्नंतःप्रविष्टइत्याह।मृतकमिति।सहिसर्वमेवासमर्थः।अप्रमेयो जकोजीवःपुनःपानेत्युभयसापेक्षः।अतस्तंविसृज्यदंतपाणिर्भूत्वासम्यगेवाथआविशत।तदाप्रविष्टस्यभगवतःस्व रूपंवर्णयति।अंसन्यस्तविषाणइति।लोकानामेतावत्पर्यंतंहंतोयंमहाभाइतिअंसेस्थापितवान्साप्येकालीलात तः।असृग्मदयोःबिंदुभिरंकितोपिप्रातःसर्वांगेसमाकर्षणेनदंतस्यतत्रस्थितःमदःरुधिरंवकणाः।शोभगवति

मृतकंद्विपमुत्सृज्यदन्तपाणिःसमाविशत।अंसन्यस्तविषाणोसृग्मदबिंदुभिरंकितः।विरूढस्वेदक
णिकावदनाम्बुरुहोबभौ १५

संवृक्षःयथापूर्वंहिवसेमालयावरनेसुखमेरवमिदानीमपिरदंतेनमदबिंदुभिश्चस्वस्थभेविषाणमितिकदाचिदायविषा णेगोपालाःस्कंधेपिबिभ्रतिनापूर्वमितिख्यापयितुंकुवलयापीडवबल्यवर्ण्यंज्ञापयितुंकिंचविरूढेतिविशेषेरूपया। स्वेदकणिकाःतावदनाम्बुरुहेयस्यभक्त्यार्थंभगवानेवप्रयासंकुरोतीतिज्ञापयितुंकणिकोद्गमःएतादृशोपिबभौस र्वोत्कृष्टकांतियुक्तोजातइत्यर्थः १५

શ્લોકાર્થ :-૧૫

મરેલા હાથીને છોડીને હાથમાં તેના દાંતોને લઇને રંગમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ખભા પર શીંગડું હતું. હાથીના મદના બિંદુઓ શરીરને લાગ્યા હતા. પસીનાના બિંદુ મુખકમળ પર શોભતા હતા. એવી રીતે ભગવાન રંગમાં પહાચ્યાં.(૧૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તે પહેલથી જ નજીવો જીવ હતો. તેને પીવામાં બેની જરૂર લઇ વ્યગ્રતા વગર રંગમંડપમાં પહોંચ્યા. તે વખતનું ભગવદ સ્વરૂપ કહે છે. લોકની દૃષ્ટિથી આ દાંત મોટા ભારરૂપ છે. હાથીના લોહીના અને મદના બિંદુઓ શ્રીઅંગને લાગ્યા. પ્રથમ દિવસે માલા અને ચંદનથી શોભયા. એમ આ જે દાંત , મદ અને રૂધિરબંધુથી શોભ્યા.

વિષાણ એટલે શીંગડુ ગોવાળીઆઓ કેટલીક વખત વાજામાં શીંગડું રાખે છે. કુવલીયાપીડને બેલ માનો તો તેનું આ શીંગડું સમજો. પસીનાના બિન્દુઓ મુખારવિંદ ઉપર આવ્યા તેથી ભકતોને માટે ભગવાન આવીમહેનત કરે છે એમ બતાવ્યું. ભગવાન શોભે છે. અને સ્વેદ કણીકાઓ દેખાય છે. તેતી કાન્તિ ઉત્કૃષ્ય દેખાય છે. (૧૫)

ટી.૪૦ एवंभगवंतंवर्णयित्वासर्वेषांस्वस्वेनरंगप्रवेशमाहाहत्ताविति।केचनगोपालाइतस्ततःपलायिताःकेचनांतःप्र
५२ विष्टाकेचनैवास्थिताः।अतःकतिपयैरेवगोपैर्युतोवल्लभद्रेणपिइतितोयोरंतोगृहीतःहस्तिनःसर्वस्वंतरितिश्रो
रोर्ईनयाप्यमिति।अमेसार्थस्यापोपेत्तितत्वात्तत्रप्रवेशोरेत्पवधार्यसामर्थ्यसहजंदेषंस्नतपितवलरेवरस्तुक्तं

हत्तोगोपैःकतिपयैर्वलदेवजनार्दनौ रंगंविविशतराजनगजदंतवरायुधौ १६

वान्जनार्दनःअविद्यामपिमारयितीति।किंतस्यतद्दहीतमारणेषयासइतिएवमिति।ताद्दशौरंगप्रदेशंगजदंता।
वेववरेउक्तरेआयुधेययोःताद्दशौद्दतानीमेवमारयिष्यावइतिबोधयंताविवनिर्विशतः।निःशंकातयाप्रविष्टौ १६ राम

શ્લોકાર્થ :-૧૬

કેટલાક ગોપબાળકોથી વિટાએલા બલદેવ અને જનાર્દન હાથીના દાંતરૂપ શ્રેષ્ટ આયુધને લઈને હે રાજન ! તે બધા રંગમંડપમાં પહોંચ્યાં. (૧૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

કેટલાક ગોવાળીયા આમતેમ ભાગી છુટયા. કેટલાક અંદર બેસી ગયા. ત્યારે થોડાક સાથે રહ્યા હતા. બલદેવજીએ પણ બીજો દાંત લીધો છે. હાથીનું તે સર્વસ્વ છે. રાજા જીતે તે શત્રુનું ધન લઈ લે તેથી ભગવાને તેના દાંત લીધા. આગળ સાધનની પણ જરૂર છે. રંગ દૈત્યથી સહેજ દ્વેષ છે. માટે તે હાથીને માર્યો ત્યારે બલદેવને સાથે રાખ્યા છે. આવિદ્યાને પર મારે તો આવિદ્યાવાળાને મારવામાં શું વાંધો હોય ? તેવા રંગપ્રદેશમાં ગયા. ગજદંત ઉત્કૃષ્ટ આયુધ છે. હમણા જ બધાને મારી નાખશે. ભગવાન એમ બોલતાં શંકા રહિત થઈને અંદર દાખલ થયા. (૧૬) રંગમાં પ્રવેશનું પ્રયોજન કહેતાં ભગવાનનું સ્વરૂપ બલદેવ સાથે બધાએ જોયું તેમાં જેનો જેવો ભાવ હતો તેવાં તેને દર્શન થયાં તે હવે કહે છે.

तादृशप्रवेशेण प्रवेशस्य प्रयोजनं वदन् भगवतः स्वरूपं बलभद्रसहितं सर्वैर्दृष्टं यथाधिकारं नानाभावान् जनयतीत्याह। मल्लानामशनिरिति। प्रमेयेण निरोधो न कर्त्तव्यो हरिणा किन्तु लोकाः स्वदर्शनाभिप्रायतो दर्शविशेषो भवति। यस्य भावो यथा लोके तस्य तु स्मरणे ज्ञाते निरोधो जायते सम्यक् अन्यथा वैषम्यं भवेत्। गुणा नवविधाः प्रोक्ताः स्मरभावस्तथा परः। शृङ्गारादिरसाश्चैव तेषामेव निरूपकाः। राजसास्त्रिविधाः सर्वे तामसाश्च ततः स्मृताः। आध्यात्मिका

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः। मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रंगं गतः साग्रजः ॥ १७ ॥

स्तथा सर्वे वैदिकास्तु ततः परं। रौद्रोऽद्भुतश्च शृङ्गारो हास्यो वीरो दया तथा। भयानकोऽपि वीभत्सः शान्तो भक्तिरसस्तथा। एतान् दर्शयितुं भगवान् हरिरेव भौम स्थानं। अत स्मिन् गुणा एव सर्वे भावा न चान्यथा। आद्यो मल्लाः प्रति योगिन मत्त्वेषमाणाः भगवान् नव इति योगी किन्तु विसर्गशक्ति सोऽपि सर्वेषां मारक एवेति ज्ञातं वक्तुमाह। मल्लानामशनिरिति। विदितः साग्रजो बलभद्रसहितः रंगं गत इति यत्नादि विद्युत्पतति दृष्टिश्चेतनन

टी. ४०
॥५२

समीचीनमिति ज्ञात्वा विघटते तिवेगात् प्रलापनेऽप्यसक्ता जाता इत्यर्थः। तेन मल्लस्वभावा निरूद्धा येरौद्रपक्षात्
पः। ततोऽन्ये साधारणाः राजसाः भगवन्तमद्भुतं ज्ञातवन्त इत्याह। नृणां नरवर इति अद्भुतो नरः नरश्रेष्ठ इति भगवन्त
दृष्ट्वा अद्भुतदर्शनमिति। अद्भुतरस एवोत्पन्नः। साधारणस्त्वद्भुतरसेनैव वशो भवति सर्वज्ञेति विवृतो रंगगत इ
ति संबध्यते। तादृशावस्थापन्नमपि स्त्रीणां राजससात्त्विकानां भगवान् स्वफलस्वरूप एव प्रतिभात इत्याह। स्त्री
णामिति। इत्थमागता नान्ताः कामदेवनाः कदापि स्वस्वामिनं न दृष्टवत्यः स्मरो हि स्मृत्वा प्रात्मा स इदानीं मूर्तिमा
न्वेत्र जातः तदासनाया जाताः। अतः परं सर्वैरेवेन्द्रियैः शरीरेणान्तःकरणेन च सेव्यो जात इति एवमेकविधस्व
यो निरूप्ताः। सर्वापधर्माः मल्लाः उन्नमाः स्त्रिय इति पुष्टिमार्गे क्रमउक्तः। आधिभौतिकाभिमानिनामेषा रीतिरिति
। एवं सामर्थ्यप्रकरणेऽपि गोपानां राजससात्त्विकानां स्वजनः। अस्मदीय एव पायं बन्धुः परस्वत्कर्षापन्नः अतो भग
वतावेशः कृतो विलक्षणः सत्ये स्वरसजनको जातः यथा स्वकीये वेशे कृते आत्मिके एते हेरस्वरूपाद्भिय
रूपास्त्वमिमाः आत्मरूपाः सन्त इति इत्यत्वेन इंद्रियतल्पता राज्ञा भगवन्तं दृष्ट्वा तेषां वीररस उत्पन्न इत्याह। अ
सतां क्षितिभुजां शास्तेति। सन्तो येते दृश्यत्वेन वक्तव्याः भक्त्यधिकारिणः ये चलौकिकाः असन्तस्तेषामराएव

राम
८५३

कष्टापन्नत्वं। स्वस्वपोऽहि यादवा भगवदीयास्तुग्रणातीताः येषां सात्त्विकं तेपरमनिरोधो वक्तव्यः शय्यासनाटनाली
पेति तेषां भगवति परत्वं स्वामित्वं देवतात्वं च विहितं जातं तदा स्वस्पृहि स्वामी पामकः सयोक्तिकोऽपि भवतीति तथा
इत्यर्थे देवतापरं स्वस्मिन्नलौकिकोऽपि प्राकृतानबुद्धिरेव अतः परं देवतात्वं भगवति युक्तं भगवांस्तु यादृशस्ता
दृश एव सर्वविलक्षणः सर्वरूपश्चेति यत उक्तमिति विवृत इति रंगस्थानं गतः यत्र सर्वेषामेव रसः पुष्टो भवति
यद्यपि शान्तरस्य न विशेषाभिनयः तथापि तथोपवेशनेन सामान्याभिनयोऽस्त्येव आष्टैनाद्ये रसा इति विशेषा
भिप्राये भक्तिरसोऽपि रसदृष्टित्वान्निरूपणीयः अभिनयः इति सर्वेषामेवार्थे रंगगतः साग्रजो बलभद्रसहितः स
मान्यया सर्वनिरूपणे अन्ये गोपानां वै सह भावमेवोक्तवान् अन्यथा हि वचनेनैव वदेत्। वरसहभावोऽपि भगव
ति वक्तव्यः। अलौकिकत्वात्तन्नापि सर्वरससंबंधोऽपि ज्ञापितः स्यात् इति सामञ्जस्येन युक्तं [illegible] गोपानामपि लीला
याः कृतत्वात्तन्न हास्यरसत्वं तस्मात् सख्यत्वात् सहभाव एवोक्तः रसोत्पत्तौ तत्तद्बुद्धियोग्यत्वेनैव निरूपिताः फल

प्रवत्वाय २७

શ્લોકાર્થ :-૧૭

ભગવાન મલ્લોને વ્રજ જેવા દેખાયા. મનુષ્યોને રાજા જેવા દેખાયા. સ્ત્રીઓને મૂર્તિમંત કામદેવ જણાયા. ગોપોને સ્વામી દેખાયા. દુષ્ટ રાજાઓને શિક્ષા કરનાર જેવા દેખાયા. માબાપને પોતાના બાળક લાગ્યા. કંસને કાળ જેવા લાગ્યા. ન જાણનારને વિરાટ રૂપે દેખાયા. યોગિ લોકોને પરમ તત્વરૂપે જણાયા. યાદવોને પોતાનું પરમ દૈવત છે એમ બળદેવની સાથે રંગમંડપમાં ગએલા કૃષ્ણમાં ભિન્ન ભિન્ન લોકોને ભિન્ન ભાવે દર્શન થયાં.(૧૭)

કારીકા-૧ : આ પ્રકરણમાં ભગવાનને ભકતોનો નિરોધ સ્વરૂપબલથી કરવો છે. તેથી અહીં ભગવાન દશ પ્રકારથી સ્વરૂપવાળા થઈ દર્શન કરાવે છે. કારણ કે લોકો દશ પ્રકારથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોવાથી જુદા જુદા પ્રકારના અધિકારી છે.

કારીકા-૨ : લોકમાં જેનો જેવો સ્વભાવ હોય તે પ્રમાણે અનુસરણ કરે. તો સારી રીતે નિરોધ થાય છે. જો તેમ ન અનુસરે તો ભાવ લૌકિક થતાં બંધનરૂપ થાય છે.

કારીકા-૩ : ગુણોના ભેદ ૯ છે અને એક ભેદ નિર્ગુણ મળી ૧૦ ભેદ છે. તે ભાવના નિરૂપક શ્રુંગારાદી રસો પણ ૧૦ છે.

કારીકા-૪: પૂર્વે ૩ પ્રકારના રાજસો છે. પછી સાત્વીકો છે. પ્રથમ અધ્યાત્મીકો છે. પછી આધિદૈવિકો છે. તેની પહેલા આધિભૌતિકો છે.

કારીકા -૫ : રૌદ્ર, અદ્ભૂત, શ્રુંગાર, હાસ, વીર, દયા, ભયાનક, બિભત્સ, શાંત અને ભક્તિ રસ તેમ રસો પણ ૧૦ છે.

કારીકા-૬ : આ ભાવના રસો બતાવવા માટે હરિ ગુણોથી શોભ્યાં છે. ગુણો સ્વભાવરૂપ છે. ભાવ શીવાય બીજું કાંઈ નથી.

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

પ્રથમ મલ્લો લડનારને સોધે છે. ભગવાન જુદા પ્રકારના છે. તેના પ્રતિયોગી નથી. તે મારવાવાળા છે. તેથી મલ્લોએ વ્રજ

જેવા ભગવાન પોતાના ભાઈ બળદેવ સાથે દેખાયા. જયાં વિજળી પડે, વરસાદ થાય ત્યાં રહેવું ઠીક નહી. તેમાં પણ વિજળીનો વેગ મોટો તેથી ભાગી પણ ન શકે. તેવા દર્શન આપીને પ્રભુએ મલ્લોનો વિરોધ કર્યો. જે રૌદ્ર પ્રકૃતિવાળા છે. તે બધા રાજસો તેમને ભગવાનને અદ્‌ભૂત જાણ્યાં. તેથી કોઈ વિલક્ષણ પુરૂષે ભગવાને જોયા. તેથી ભગવાનના દર્શનથી તેમને અદ્‌ભૂત રસ ઉત્પન્ન થયો. લોકો સાધારણરીતે અદ્‌ભૂત રસથી વશ થાય છે. જાણ્યા અને ભાઈ સાથે રંગમાં પધાર્યા. એ બધે રહેવાનું છે. એવી અવસ્થામાં સ્ત્રીઓ રાજસ સાત્વીક છે. તેને તો ભગવાન ફલરૂપ દેખાયાં. તે સ્ત્રીઓ જોવાને આવેલી હતી. તેમ સમજવી. તે તો કામદેવની સેના છે. તેમને પોતાના પતિ ભગવાનને કોઈ દિવસ જોયાં નથી. કેમ કે સ્મર તો સ્મરણાત્મક છે. તે સ્વરૂપ તો ભગવાને હમણાં ધારણ કરેલું છે. ત્યારે સ્ત્રીઓ ધાણીવાળી થઈ. અત્યારે સર્વ શરીર, દેહ, ઈંદ્રીયો અન્તઃકરણથી સેવ્ય થયાં. એમ એક પ્રકારની સ્ત્રીઓ કહી. સર્વથી અધર્મ મલ્લો ઉત્તમ સ્ત્રીઓ એમ પૃષ્ટીમાર્ગનો ક્રમ કહ્યો. આધિભોતિકમાં અભિમાનવાળાનું આ રીતી છે. એમ સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યું. ગોપો રાજસ તામસો છે. તેને તો આ અમારા બંધુ છે એવી પ્રતિતિ થઈ પરંતુ તે ઉત્કૃષ્ટને પામેલા છે. તેથી ભગવાને વેશ કર્યો તે હાસ્યજનક છે. જેમ પોતાનો અધ્યાત્મિક વેશ કરે આ દેહ સ્વરૂપવાળા આધિભૌતિક છે. ઈંદ્રિયરૂપ આગળ કહેવાશે. તે પછી આત્મારૂપ કહેવાશે. દમ્યપણાથી ઈંદ્રિયની તુલ્યતા રાજામાં કહી છે. ભગવાનને જોઈને રાજાઓને વીર રસ ઉત્પન્ન થયો. દુષ્ટ રાજાઓને ભગવાન શિક્ષા કરનાર છે. તેવું ભાન થયું. સત્ તો વૃષ્ણિઓને ગણવા તે ભક્તિના અધિકારી છે. લૌકિક અસત્ તે પામર છે. તેને બિભત્સ રસ કહેવાશે. જે રાજસ રાજસો છે. તે રાજસ ભાવની સિદ્ધિને માટે પૃથ્વીપતિ કહેવાય છે. તેમને વીર રસ ઉત્પન્ન થયો. ભગવાનને જોઈને દુષ્ટ રાજાઓને યુદ્ધ કરવાની બુદ્ધિ થઈ. પરંતુ તેઓ લડયાં નહી. કારણ કે ભગવાન પોતાની ઉપર શાસન કરે તેવા છે. પણ વીર રસ તો ઉત્પન્ન થયો. જેમ હીન પુરૂષને પણ મહારાજાની રાણી જોવાથી શુંગારરસ ઉત્પન્ન થાય. પરંતુ રાજાને રાણી હીનને જુએ તો તેને શૃંગાર રસ ના ઉત્પન્ન થાય. કારણ કે તે તેને અધર્મ ગણે. પોતાને શ્રેષ્ઠ ગણે. તે શૃંગાર રસ આવવામાં અધમ બુદ્ધિ બાધક થઈ. પોતાનાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ રસપોષિકા છે. અતિ વિર છતાં અસતો વિચાર વગરના ગર્વવાળા, તે ભગવાનને પોતાનાથી વધારે બલવાળા માણે છતાં તેમને વીરરસ ઉત્પન્ન થાય તે યોગ્ય છે.

જેમ સ્ત્રીઓને સ્નેહ ભગવાનમાં છે. પણ વસુદેવ દેવકીને પણ તે સ્નેહ અધિક છે. તે સ્ત્રીઓનો સ્નેહ કામરૂપ છે.જ્યારે વસુદેવ દેવકીનો સ્નેહ મોહ જનક છે. મોહમાં રાજસ સત્વ છે. સ્નેહ તો સાત્વિક છે. લૌકિકપણાથી રાજસત્વ, નિષેધપણાથી તામસત્વ, વિહિતપણાથી સાત્વિકસત્વ સમજવું. એ સ્નેહમાં ત્રણ ભેદ છે. તેથી અધીકારીઓનો નિરોધ કહ્યો. વસુદેવ દેવકીને ભગવાન બાળક જણાયા. કરૂણનો બીજો શબ્દ દયા રસ તેણે ઉત્પન્ન થયો. તે સ્નેહનો અંતરંગ ધર્મ છે. તે દયા કરૂણારૂપ છે. સ્નેહ ધર્મ બાળકમાં હોય છે. તેમને બાળકરૂપે દેખાયાં.

જે મુખ્ય અધિકારીઓ છે. તે સાત્વિકો છે. તે અલૌકિકો છે. તે ભય, બીભત્સ અને શાંત રસના અધિકારી છે. તેમને હમણાં જ મુક્તિ થશે એવા દુષ્ટ કાર્ય કરનાર કંસ, તામસ સાત્વિક છે. તેને ભગવાન મૃત્યુરૂપ લાગ્યાં. મૃત્યુ ભયરૂપ છે. મોતથી મોટુ ભય જગતમાં કોઈ નથી. લોક ન્યાય પ્રમાણે નરકથી પણ મૃત્યુ મોટુ છે. ભોજનાપતિ એટલે એની મોટાઈ કહી. અવિદ્વાને વિરાટ લાગ્યાં. જે ભગવાનમાં નિષ્ટાવાળા ભક્તો છે. તે રાજસ સાત્વિક છે. તેમને ભગવાનમાં સ્નેહ છે. તેમને રુધીર અને મદ બિંદુવાળા ભગવાનને જોતાં બિભત્સ રસ ઉત્પન્ન થયો. જેમ પોતાનો છોકરો ખરાબ દ્રવ્ય હાથમાં લે તો તેના માબાપને ગ્લાની થાય. જો તેમ ન હોય તો માબાપ તને છોડવાનો પ્રયત્ન ન કરે. નિંદા તો ભગવાનનું લીલાનું જ્ઞાન થવાથી થાય છે. ત્યાં મોટાઓને બિભત્સ રસ ઉત્પન્ન થાય. પણ બીજાને થાય નહી. એમ ન હોય તો તેમને નિરોધમાં ગણ્યા ન હોત. અતિ પ્રાકૃતો કંઈ ભગવાનના નિરોધના અધિકારી થતાં નથી. તેમનો ભાવ જોયો નથી અને તેવા ભાવનો સંભવ પણ નથી. તેમને અવિદ્વાન કહી શકાય.

પરંતુ યોગીઓ સાત્વિક સાત્વિક સ્વભાવવાળા હોય છે. ગુણાતીતો પણ લેવાય. તેઓ પોતાના ઈષ્ટની સિદ્ધી માટે આત્મપણાથી સ્મૃર્તિ થાય તેને બે પ્રકારે સ્નેહ થાય છે. તેથી યોગીઓને પરમતત્વ પુરૂષોત્તમરૂપે દેખાય છે. યોગીઓને બધું તત્વરૂપ હોવાથી આત્મા પણ તત્વરૂપ છે. યોગ અને સાંખ્યમાં એવી વ્યવસ્થા છે. પર એટલે પરમકાષ્ટાપણ એમ સમજવું. જેનાથી પર બીજું ના હોય તે પર છે. વૃષ્ણિઓ, યાદવો, ભગવદીયો ગુણાતીતો, પરમ નિરોધ સાત્વિક પ્રકરણના અંતમાં કહેવાશે. તેમાં ભગવાનનો પરમ પરત્વ, સ્વામીત્વ તેમજ દેવાત્વ જણાયું. દાસના નિયામક સ્વામી હોય છે. તે લૌકિકપણ હોય છે. તેથી દેવતા કહ્યા. પોતાનામાં અલૌકિક બુદ્ધિ હોવાથી હીનતાના અભાવે દૃઢ ભક્તિ નહિ પેદા થાય તેથી પોતામાં પ્રાકૃત બુદ્ધિ થશે. તેથી

ભગવાનમાં દેવતાનો ભાવ થશે તે યોગ્ય ગણાય. ભગવાન તો જેવા છે તેવા સર્વ વિલક્ષણ અને સ્વરૂપ છે. તેથી જાણ્યા એમ કહ્યું. રંગ સ્થાનમાં ગયા ત્યારે જાણ્યાં. જે રંગમાં જતાં બધો રસ પુષ્ટ થાય છે જો તે શાંત રસ ન હોય અભિનય નથી કહ્યો. તો પણ સામાન્ય અભિનય જ છે. *અષ્ટોનાટયેરસાસ્મૃતાઃ* એ વિશેષણથી કહ્યું છે. ભક્તિરસ પણ રસદષ્ટિની જેમ નિપુણો બતાવી શકે છે. સર્વ માટે ભગવાન રંગમંડપમાં પધાર્યા છે. બલભદ્ર સાથે ગયાં. વદેનો સ્વભાવ પણ ભગવાને કહેવો જોઈએ. કેમકે તે કહેવો જોઈએ. કેમકે તે અલૌકિક છે. આ સર્વ રસમાં પિત્રૌઃ કહ્યું છે. તે સુંદરતા દેખાડે એવું નથી. ગોપોને પણ લીલા નથી કહી. તેથી હાસ્ય રસ કહેવો યોગ્ય નથી. તેથી સ્વભાવ યોગ્ય છે. રસની ઉત્પતિમાં તે તે બુદ્ધિની યોગ્યતા જોઈએ. ફલોન્મુખતાને માટે જેની જેવી બુદ્ધિ તેવી તેની યોગ્યતા છે. તેને તે રસ ચોક્કસ ઉત્પન્ન થશે. બુદ્ધિમાં યોગ્યતા છે. પ્રધાનક્રમથી વર્ણન કરતાં કંસને ભય થયો તે કહે છે.

ટીકા
प्रधानक्रमेण कंसस्यापि भयमाह हतं कुवलयापीडमिति। स हि ज्ञातवानेवं वधयित्वा समायास्यतीति तत्र मारयित्वा समागत इति यद्यपि महाशूरः राजा पितृपापि भ्रष्टश्च द्विविजेयरिगजो हतः अशस्त्रेण तत्र्यन्यानपि मारयिष्यतीति युक्तिः प्रमाणमाह दृष्ट्वा ताविपि दुर्जयाविति॥ भयावयत्नः कर्तव्यः कृतश्च भ्रष्टः ततश्चापकृतस्तु पित्रादिर्वधने

हतं कुवलयापीडं दृष्ट्वा तावपि दुर्जयौ। कंसो मनस्व्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृप ॥१८॥

राम
टीका

नत्वतो मारयिष्यत्येव नान्यथेति सम्बुद्धेगः दुःखेन योपयोरिति नाग्रजपो वक्तव्यः किंचित्तु अजेयावित्येव रूढोर्थः नृपेति संबोधनं शक्तो भयात्वदर्शनात विश्वासार्थं १८ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૧૮

હે રાજન ! કુવલયાપીડને કૃષ્ણે માર્યો અને તે બે ભાઈને જોયા ત્યાં તે જીવાય નહિ તેમ લાગવાથી કંસ શૂર છે છતાં તેના મનમાં અત્યંત ઉદ્વેગ થવા લાગ્યો.(૧૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તેને જાણ્યું કે ભગવાન છેતરીને રંગમાં આવી જશે ત્યાં કુવલયાપીડને મારીને આવી પહોચ્યાં. જો કે કંસ પણ મોટો વીર છે. છતાં તેને બહુ ઉદ્વેગ થયો. ભગવાન પાસે હથિયાર નથી. છતાં હાથીને માર્યો તો બીજાને પણ મારશે એ યુક્તિ કરી તેમને જોયા. તે બંને પણ ન જીતાય તેવા લાગ્યા. મનથી અને આંખોથી જોતાં તેવો નિશ્ચિય થયો. છતાં મારે યત્ન કરવો જોઈએ. મેં તેને મારવા માટે મોટો યત્ન કર્યો છે. તેના બાપને કેદમાં નાખીને તેનું મેં ખરાબ કર્યું છે. તેથી મને મારશે જ. તેથી તેને ઘણો ઉદ્વેગ થયો. તેનો દુઃખથી જય થાય એવો યોગાર્થ અહીં લેવાનો નથી. પણ દુર્જન્યનો અર્થ રૂઢ ન જીતાય એવો એટલો જ કરવાનો છે. નૃપ ! એ સંબોધન મારા કહેવામાં તમને વિશ્વાસ થાય તે માટે જ એ સૂચન કર્યું. (૧૮)

एवं प्रधानस्य परस्य विभीषिकामुक्त्वा मल्लानामिति प्रतिविनानां भगवतो गुणश्रवणमपि अधिकमपेक्ष्यत इति तान् परित्यज्य
शिष्टानां रसानां विभावो जात इत्याह तौ रेजतुरिति निरीक्षतां प्रभया मनः क्षिपन्तौ रेजतुरिति मनो हि प्रतिबन्धकं तेन नरस्या
तरमुत्पाद्यते अतः [illegible] इति प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं प्रथमतो भगवच्छोभा वर्ण्यते। शोभायां
उभयोरपि तुल्यत्वात् [illegible] मणी नरवदेव भगवतो रूपान्तरं गृहीतवन्तौ तौ वेदं रङ्गगतौ भवतः क्लेशः सार्थको भवती
ति परमार्थतः लोकेऽपि रङ्गस्थानमेव न [illegible] रङ्गगतौ रेजतुः सर्वापेक्षयापि। ननु परं गः [illegible] कथमत्र
मणमिति चेत्तत्राह महाभुजाविति [illegible] सर्वं निराकर्तव्यमिति उक्तौ वशो भानतु तथापि ये रसा न भि

तौ रेजतू रङ्गगतौ महाभुजौ विचित्रवेषाभरणस्रगम्बरौ। यथा नटावुत्तमवेषधारिणौ मनः क्षिपन्तौ

[illegible] विचित्रवेषाभरणस्रगम्बराविति। प्रभया निरीक्षतां १९
विचित्रवेषा यथा भवति तथा आभरणानि स्रजः अम्बराणि [illegible] अन्यथाभरणानि वैचित्र्यं जनयन्तीति। अन्येषामपि रसयोगपत्ती
न्द्वितयोः नरवद्रूपान्तरग्रहणमिति [illegible] न सर्वेषां तत्कथं नरत्वाभावात् रसोत्पत्तिरिति चेत्तत्राह। यथा नटाविति।
नरवदेव तत्र नीभाभिनयत्वात् अतः सर्वेषामेव नरत्वमिति। ननु स्वाभाविका वेषाश्च वेशदर्शनात् तयोः कथं न भवेरित्याशङ्क्या
ह उत्तमवेशधारिणाविति। उत्तमवेशधारयता इति नराभिनयोऽपि सर्वेषामेव स्वप्रभया मनोहरणमुक्तं १९ ॥

શ્લોકાર્થ :-૧૯

જેમ ઉત્તમ વેશધારી નટો શોભે તેમ વિચિત્ર વેશ આભરણ માલા વસ્ત્રોવાળા, મોટી ભૂજાવાળા રામ અને કૃષ્ણ શોભવાં લાગ્યા અને દર્શન કરનારના મનને પોતાની કાંતિથી ખેંચવા લાગ્યા.(૧૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તે જોનારના મનને પોતાની કાંતિ વડે ખેંચતા શોભવા લાગ્યા. મન પ્રતિબંધક છે. ક્ષણવારામાં રસાન્તર ઉત્પન્ન કરે છે.તેથી તેનો આક્ષેપ કહેવો જોઈએ. જેથી બીજો રસ પેદા ન કરે. પ્રતિબંધ નિવૃત થવા માટે પ્રથમ ભગવાનની શોભાને કહે છે. શોભામાં તો બંને સરખા છે. જેમ શ્યામમણી અને મુક્તામણિ. ભગવાને રૂપાન્તર કર્યું તે નટની જેમ કર્યું છે. તે જો રંગમાં આવે તો વેશ સાર્થક થાય. ખરેખર લોકમાં પણ રંગમાં નટની શ્રેષ્ઠતા ગણાય. બીજે વેશ દેખાડે તે સારો ન ગણાય તેથી રંગમાં ગયા અને શોભ્યા એમ કહ્યું. પહેલા કરતાં રંગમાં વધારે શોભાવાળા દેખાયા ત્યાં કહે છે કે આ તો બનાવટી છે. ત્યાં ભગવાનનું રમણ કેમ સંભવે? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન મોટી ભુજાવાળા છે. બધાને ભુજાથી હરાવનારા છે તેથી તે શોભે તે યોગ્ય જ છે. પરંતુ જે રસ ન જાણનારા પ્રાકૃતો છે. શુદ્ધ સ્વાંગરસને જાણતા નથી. તેને રસ કેમ પડશે? ત્યાં કહે છે કે તેને માટે ભગવાને વિચિત્ર વેશ કર્યા છે. તેવા આભરણ, ફુલની માળાઓ અને વસ્ત્રો ધર્યા છે. ત્રણ જાતના આભરણો યોગ્યતા થશે. ભગવાન નટની પેઠે વેશ કરે તે મોટાઓને જણાશે. બધા તેમાં બનાવટ કરી છે. એમ નહિ જાણે. જેને નટ બુદ્ધિ નહિ થાય. તેને રસ કેમ થશે? ત્યાં કહે છે કે નટના જેવાં લટકાં મટકાં કરે છે. તેથી બધા તેને નટ જાણશે. અપૂર્વ દર્શનથી તેમને સાધારણ જ્ઞાન કેન ન થાય? તેમને ઉત્તમ વેશ ધર્યો છે.તેથી સાધારણ જ્ઞાન કોઈને નહી થાય. તેથી પોતાની કાંતિથી મનને હરણ કરશે તે યોગ્ય જ છે. (૧૯)

પછી તેમને રસ પેદા થયો, ભગવાનને પ્રેમપૂર્વક જોવા લાગ્યા. તે કહે છે.

१०।४।४०
८५६

ततस्तयोरस्थाविर्भूतइतिवक्तुंभगवतिप्रेमसर्वकमवलोकनमाह।निरीक्ष्येतितुरुषमात्रमपिसुन्दरंदृष्ट्वाप्रमोदोभवेदेतौतुपुरुषोत्तमौउत्तमःपुरुषःपरमात्मेतितथात्मनोपिनियामकोजनाःसर्वएवप्राणिनःसाधारणाःततोविशिष्टाःमंचस्थिताःदर्शनयोग्यत्वायमंचस्थितत्वनागरराष्ट्रकाःनगरवासिनोदेशवासिनश्चनगरवासिनोरसाभिज्ञादेशवासिनोबहुज्ञाःअतउभयेविशिष्टागणिताःततोपिनृपाश्चिविधाश्चतुर्विधावासर्वेषामपिनियन्तारंदृष्ट्वामुदिताजाताःनकेवलंहर्षमात्रंकिन्तुप्रहर्षस्यवेगःतेनोत्कलितविकासाभितुखमाननयेषाप्रथमदर्शनएवैतत्त्त्रयेवाक्यैर्विकाशंवक्ष्यतिअतएवानंदपयेमार्गेणातःप्रवेशितवंतःनयनैरितिनयनरूपाणपेवतानिश्चतोतुरवमपिनीतवंतइतिइयमेवतदासक्तिःपरतर्वर्द्धिसएववदशपते २० नकेवलयोगिव

निरीक्ष्यतावुत्तमपूरुषौजनामंचस्थितानागरराष्ट्रकानृपाप्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणाननाःपपुर्नतृप्तानयनैस्तदाननं २० पिबंतइवचक्षुर्भ्यांलिहंतइवजिह्वया।जिघ्रंतइवनासाभ्यांश्लिष्यंतइवबाहुभिः २१

रंतःस्थापयितावचरिताऽयोजाताःस्वितुभक्ताःरूपपरमभ्यांत्राज्ञाकाःइवक्षुधिताःइवबुभुक्षाइवप्रोष्यागताइवपरमस्निग्धाइवजाताइत्याह।पिबंतइवेतिचक्षुर्भ्यांपिबंतइवजाताःअत्यंतरूपंचक्षुर्भ्यांनातदतःस्वहृतापशांतएवअंतर्निवेशितवंतःपथापानसमयेजलमंतर्वेशियंतितिइतितयाभगवान्जातइत्यर्थःयथागोवत्सोजातोजिह्वयाप्रेमरूपंर्थलेहनंकरोतितथाज्ञानानंतरभावमाविःकृतवंतःयथापितावत्स्यंमेवसंपादितपदार्थःप्रोष्यागतामूर्द्धिजिघ्रतिजातेवातयाभगवतिसर्वेजाताःज्ञानप्रेमानंतरंबहिरात्मत्वेनव्यवहृतवंतइत्यर्थःयथावाभिन्नाणिस्त्रियोवाचिरागतआलिंगंतितथाभगवतिसर्वएवजातभावाजाताःज्ञानप्रेमात्मव्यवहारेषुसिद्धेषुसर्वात्मभा

तस्समर्पणंतंवाभक्तिसाधनानिक्रियंतेतथाकृतवंतः २१

राम
८५६

શ્લોકાર્થ :-૨૦

તે ઉત્તમ પુરૂષોને સારી રીતે જોઈને માંચડા ઉપર બેઠેલા નગર અને દેશવાસીઓ આનંદના વેગથી ઉત્કંઠવાળા નેત્ર અને મુખ જેનાં થયાં છે એવા તે લોકો પોતાના નેત્ર વડે તેના મુખને જોતાં તૃપ્ત ન થયા.(૨૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

પુરૂષ માત્રને સુંદર જોઈને હર્ષ થાય. આ તો પુરૂષોત્તમ છે. ઉત્તમ સાધારણ છે. તે આત્માના નિયામક છે. જન એટલે સાધારણ જીવ. તેનાથી વધારે એવા જીવો બાંકડે બેઠા છે. દર્શન કરવાને લાયક છે. તેથી માંચડે બેસાડેલા છે. તેમાં નગરવાસીઓ અને દેશવાસીઓ છે.નગરમાં રહેનારા રસને જાણે છે. દેશવાસીઓ બહુ જાણનારા છે.તેથી બંનેમાં વિશિષ્ટતા હોવાથી બે ગણાવ્યાં. તેથી પણ રાજાઓ ચારગણા છે. બધાનાં નિયંતાને જોઈને બધા પ્રસન્ન થયા. કેવળ હર્ષ માત્ર નહિ પણ હર્ષનો વેગ તેનાથી

મુખનો વિકાશ થયો છે. એ પહેલા દર્શનમાં થવાની રીત છે. આગળ વિકાશ થયો છે. એ પહેલા દર્શનમાં થવાની રીત છે. આગળ વાકયોથી વિકાશ કહેવાશે. તેથી તેના મુખનું પાન કર્યું. તે નેત્રના માર્ગે મુખને હૃદયમાં દાખલ કર્યું. નયનના માર્ગે મુખને ભીતર લઈ ગયા. આનું નામ આસક્તિ જે અંદર અને બહાર તેમજ જુએ. (૨૦)

કેવળ યોગીની પઠે અંદર સ્થાપન કરીને ભૂખ્યા હોય, મોહિત થયા હોય, ઘણા દિવસ બહાર રહીને આવ્યા હોય પરમ પ્રેમવાળા એવા થઈ ગયા.

શ્લોકાર્થ :- ૨૧

આંખ દ્વારા જાણે અન્તઃકરણમાં લઈ લેતા હોય, જીભથી જાણે ચાટતા હોય, નાસીકા વડે સૂંગતા હોય. બે હાથથી જાણે આલિંગન કરતા હોય તેવા થયા.(૨૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

નેત્રથી પીતા હોય તેવા, બધા બે નેત્ર વડે દુઃસહ તાપ મટાડવા અંદર લઈ જવા લાગ્યા. પાન વખતે જલ બહાર અને અંદર વ્યાપિ જાય છે. તેમ બંને રીતે ભગવાનને જોયા. જેમ ગાય પોતાના વાછડાને જીભથી ચાટે છે. તે પ્રેમપૂર્ણ કરવા માટે ચાટે છે. તેમ જ્ઞાન થયા પછી ભગવાનમાં ભાવ દેખાડવા લાગ્યા. બાપ જેમ બહાર ગામથી આવે ત્યારે બાળકનું મસ્તક સૂંગે છે. અથવા બાળક જન્મે ત્યારે તેમ કરવાનો શિષ્ટાચાર છે તેમ બધા ભગવાનમાં કરવા લાગ્યાં. જ્ઞાન અને પ્રેમનો વહેવાર ભગવાનમાં થયા પછી સખ્ય સુધી અને આત્મનિવેદન સુધી ભક્તિમાં સાધનો કરે છે. તેમ આ લોકો ભગવાનમાં કરવા લાગ્યાં. (૨૧)

એમ જ્ઞાન ક્રિયાશક્તિનો ભગવાનમાં વિનિયોગ કરીને અન્તઃકરણ અને શરીરને ભગવન્નિષ્ઠ કર્યાં. લેહન-અઘ્રાણથી ઈંદ્રિય અને પ્રાણનો વિનિયોગ ભગવાનમાં તેમની આસક્તિ કહેવાઈ. પણ તે આસક્તિને થાંભલાને મજબૂત કરે તેમ દઢ ન કરે તો રસ દઢ ન થાય તેથી ભગવાનમાં વાચનિક ઉપચાર કરે છે.

एवंज्ञानक्रियाशक्तिविनियोगेनअंतःकरणशरीरयोर्भगवतिविनिवेशनमुक्तंइदानींप्राणमिंद्रियप्राणयोरपि
एवंतदुक्तौक्रियाज्ञानशक्तिनिरूप्यतेअनेनतदाशक्तिःसिद्धैवतथापिस्मरणरूपेणत्यायेनयद्विनस्थिरीक्रियते
रसस्तदारूढोनभवतीतिभगवतिवाचनिकमाहात्म्यद्वारितायद्यपिसर्वेजानंतितथापिवक्तारःश्रोतारश्चसर्वए
वजाताःशाब्दकरणस्यैवप्रयोजकत्वात्अतःपरस्परमेवोचुःयतस्तेप्रसिद्धानिरुद्धानिरुद्धासर्वएवतथाजाता
इतिवक्तानिश्चयमाहतत्रभगवन्माहात्म्यंज्ञात्वावक्तव्यमितिज्ञानार्थंदर्शनंश्रवणंचाहयथादृष्टंयथाश्रुत

ऊचुःपरस्परंतेवैयथादृष्टंयथाश्रुतम्तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिताइव ॥ २२ ॥

मितिनतुकल्पनयाश्रुतंकीर्तितइतिसिद्धंदृष्टमसंभावनादिनिराकरणायाननुकाश्चसंगोत्रभगवद्गुणनिरूपणे
तत्राहतद्रूपेतितत्स्वरूपंगुणाःमाधुर्यकोमलताप्रागल्भ्यंसामर्थ्यंतैरेवदृष्टंश्रुतंयेश्रुतेनसंस्कारोद्बोधात्संयोगापे
क्षयासंस्कारस्यबलवत्वात्ऊचुरेवअन्यथाश्रवणत्वविधायपरिदृश्यमानेअनुवित्ततानस्यात्ताववक्तुंतत्तुभग
वद्गुणाःस्वरूपंचभगवतःकृपयातेषामाविर्भूतमेवतथास्मृताइवववदंतीत्यपैवेत्युक्तं ॥ २२ ॥

શ્લોકાર્થ :-૨૨

જેવા ભગવાનને સાંભળ્યા હતા. તેવા દર્શન કરીને તેમના રૂપ, ગુણ અને તેની મધુરતા અને પ્રગલ્ભતાને યાદ કરીને તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા. (૨૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જો કે ભગવાનને બધા જાણે છે. પણ પરસ્પર વકતા અને શ્રોતા બની ગયા. કેમકે તેમને તો આસકિત દઢ કરવાનું કામ છે. તેથી એકબીજાને કહેવા લાગ્યા. કારણ કે તેઓ બધા નિરૂધો હતા. તેનો નિશ્ચય કરે છે. તેમાં ભગવાનનું મહાત્મ્ય જાણીને કહેવું જોઈએ. તે જાણવા માટે દર્શન અને શ્રવણ કહે છે. જેવા જોયા અને જેવા

સાંભળ્યા હતા તેવા કહેવા લાગ્યા. પોતે કલ્પના કરી નથી. સાંભળેલું કહે છે તે સિદ્ધ છે. એમ ન હોય તે માટે દષ્ટ જેવું જોયું. તેવું જ કહે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે અહીં ભગવદ ગુણ કહેવાનો પ્રસંગ કયાં છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેનું રૂપ અને ગુણો માધુર્ય અને કોમલત્તા પ્રાગલ્ભ્ય એટલે ધાષ્ટર્ય તે જોએલું અને સાંભળેલું યાદ કરીને કહેવા લાગ્યા. નહિ તો અપ્રત્યક્ષ વિષયને જોઈને બીજામાં ચિત્ત ન જાય.. સંયોગ કરતાં સંસ્કાર બળવાન છે. તેથી પરસ્પર કહેવા લાગ્યા.

ખરી રીતે ભગવાનના ગુણો અને સ્વરૂપ ભગવાનની કૃપાથી તે ભક્તોના હૃદયમાં પ્રાગટયાં તો પણ સ્મરણ કરીને એમ કહે છે. ઈવ પણ કહ્યો છે. (૨૨)

તેના વાકયો કહે છે.

हरि०४०
८८७

तेषांवाक्यान्याह।एतावितिपद्यभिः।अंशेस्वर्गाणिवक्तव्यानीति।उभौः सहभगवानृषभमाणंचेतिवा।जन्मावधिसर्वमा हुः।ततोभयोरुक्तत्वौज्जल्पतामाहुः।एतौहरूस्वरामोभगवतः।स्वरूपेणतमस्यसाक्षात्स्वयमागत्यसर्वदुःखनिवा रकस्यसएवस्वस्मिन्नत्तानांनीयसकीयान्तरेहारीनतेभ्रसंपाद्योद्धारंकर्त्तुंनसमागतइत्याह।नारायणस्येति।अ नेनमूलमध्यअस्याउभावानिरूपितौ।तस्यैतावानुसमारंभःसर्वस्मात्कार्यः।सभगवद्दवतारव्यतिरेकेणसभवतीति उक्तएवतस्यावतारइतिशेषः।अवतारोऽपियेउक्तव्याः।तेषांमध्येअवतरणंरूपेपतितौ।हिउभौस्वयमागत्यवोक्

एतौभगवतःसाक्षाद्धरेर्नारायणस्यहि।अवतीर्णाविहांशेनवसुदेवस्यवेश्मनि २३ ॥

यतोतत्राऽङ्गोस्वागमनमेवोचितमिति।अवतीर्णाविह।रूपयंचैषांवतांशेनस्तेऽद्गताभवंतितावतमेवांशंव्याहृतवानि त्याह।अंशेनेति।अंशत्वंस्वरूपत्वेचसर्वत्रपूर्णं।उभौकेआनंदमात्रकरपादमुखोदरादावनंतमूर्त्तीप्रसंगेनविरुध्यते सर्वप्रसिद्धमेतादितिवदन्वसुदेवस्यवेश्मनि।इहभार्यायांवेत्युक्तं।अतोऽयमपिसमर्थितं।तश्इहेत्यादिभावएवेतियथा कृतमितिवाक्यात्।तावदेवतैःकृतमितिवाक्यात्।तावदेवतैःकृतमिति २३ ॥ ॥

राम
८८७

શ્લોકાર્થ :-૨૩

આ સાક્ષાત નારાયણ ભગવાન અંશરૂપે અહીં વસુદેવજીના ઘરમાં પોતાના અંશ બળદેવજી સાથે અવતાર ધરીને પધાર્યા છે.(૨૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આઠ ઐશ્વર્ય કહેવાનાં છે. ગુણ છ છે. અને ધર્મિ તથા પ્રમાણ એમ આઠ ઐશ્વર્ય સમજો. જન્મથી લઈને કહે છે. તેમાં બંનેની ઉત્પત્તિ સરખી છે. આ કૃષ્ણ અને રામ. તે ભગવાન પુરૂષોત્તમ સાક્ષાત્ પધારી સર્વ દુઃખ દૂર કરનાર છે.તે પોતે જ તેને અહીં લાવ્યા. પોતાના દેહાદિ તેને આપ્યા અને ઉદ્ધાર કરવા માટે અહીં આવ્યાં. એ નારાયણના અંશ છે. તેથી કહ્યું તેનાથી મૂળરૂપ, મધ્યરૂપ અને બ્રહ્માંડરૂપ કહયાં. તેમનો આ પ્રયાશ સર્વની મુકિત માટે છે.

તે સર્વ મુક્તિ ભગવાન અહીં ન પધારે તો ન થાય. તેથી અવતાર યોગ્ય જ છે. એ બતાવવા હિ શબ્દ વાપર્યો છે. જેનો ઉદ્ધાર કરવો છે. તેની વચ્ચે ભગવાનનું આવવું તે ભગવાનનો અવતાર કહેવાય. કુવામાં પડયો તે દોરડાથી બહાર નીકળે અથવા તો પોતે પડી તેને કાઢે એ ઉદ્ધાર કરવાના બે માર્ગો છે. તેમાં મૂર્ખોને માટે તો આવવું હિતકારી છે. તેથી આ પ્રપંચમાં આવે છે. જેટલા અંશથી તેનો ઉદ્ધાર થાય તેટલા અંશ સાથે ભગવાન અહીં આવે છે. અંશત્વ અને સ્વરૂપત્વ એ સર્વત્ર પૂર્ણગુણમાં જ સંભવે છે. ભગવાન આનંદ માત્ર કરપાદ મુખોદરાદિ પૂર્ણ ગુણવાળા છે. તે અનંત મૂર્તિ છે. પૂર્ણ છે. તેમાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી એ વાત સર્વ પ્રસિદ્ધ જ છે.

તેથી કહે છે કે વસુદેવને ત્યાં ઘરમાં પ્રગટ થયા છે. ઘર એટલે સ્ત્રી લેવી એટલે દેવકીજીમાં ભગવાનનું પ્રાગટ્ય થયું છે. એમ પણ અર્થ લેવો. તેથી બંનેનું સમર્થન કર્યું. ઘરમાં જે પ્રાગટ્ય સાંભળ્યું હતું તે જ કહયું. તેને આવું જ સાંભળ્યું હતું. (૨૩)

એમ બંનેનું સામાન્યરૂપ કહીને ભગવાનમાં વિશેષ કહે છે.

एवमुभयोः सामान्यरूपमुक्त्वा भगवति विशेषरूपमाह। स एष इति। एष कृष्णः। वै निश्चयेन किलेति प्रसिद्धौ देवक्यां जातः। गो-
कुलं च नीतो वसुदेवेन। चकारात् तत्रत्यां तिष्ठितेन कन्या प्रानीता। नारदवाक्यादेषा प्रसिद्धिः। ततः एतावत्कालं एका-
दशवर्षपर्यन्तं नैव वसन् नन्दवेश्मनि ववृधे। तर्हि कथं सर्वैर्न व्यवहृत इति चेत्तत्राह। गूढ इति गुप्ततया गुप्तत्वेनैवान
व्यवहृत इत्यर्थः। वृद्धिर्ज्ञानेन वर्तमानेति न केवलं कृष्णो वृद्धिं गतः २४ किं तु चरित्राण्यपि कृतवानित्याह। प्रतने

एष वै किल देवक्यां जातो नीतश्च गोकुलम्। कालमेतं वसन् गूढो ववृधे नन्दवेश्मनि २४ प्र
तेनानेन नवीतातत चक्रवात स्व दानवः। अर्जुनौ धेनुकः केशी प्रत्यको ऽन्ये च तद्विधाः २५

तारिषं तभिः। दुष्टनिग्रहः। शिष्टदुःखहरीकरणं तेभ्यः फलदानं चेति तत्र दुःखं त्रिविधं आधिभौतिकमाध्यात्मिकमि-
ति तत्राधिदैविकं पूर्वविधं तत्र प्रथममाह। अनेन कृष्णेन नीता प्रथमं ततः चक्रवात स्तृणावर्तः। अतं नीताः सबदानवो म-
हान् ततोऽर्जुनौ यमलौ वृक्षौ। ततो धेनुकः। ततः प्रापतं केशी वत्सकः। शंखचूडः। अन्ये चारिष्टादयः। तद्विधाः। सर्वेऽपि ते
समानाः। च वै ते प्रतिपन्नाः स्व इन्द्रियाणीव रूपिताः। अतिरिष्टास्तथा चान्ये सर्वे तु न्यायतः परे २५ ॥

શ્લોકાર્થ :-૨૪

આ કૃષ્ણ દેવકીમાં પ્રગટ્યા. ત્યાંથી તેને ગોકુલ લઈ ગયા. આટલો વખત નંદરાયના ઘરમાં ગુપ્ત રીતે તે રહ્યા અને મોટા થયાં.(૨૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આ કૃષ્ણ વૈ નિશ્ચયાર્થક અવ્યય છે. કિલ પ્રસિદ્ધિને કહેનાર છે. દેવકીમાં તે પ્રગટ થયા. તેને ગોકુલ લઈ ગયા. વસુદેવ પોતે લઈ ગયા. ચકાર છે એટલે ત્યાંની કન્યાને એના બદલમાં લેતા આવ્યા. નારદના કહેવાથી આ વાત જાહેરમાં આવી છે. તેમને અગીયાર વર્ષ થયા ત્યાં સુધી નંદરાયના ઘરમાં રહીને મોટા થયા છે. ત્યારે બધાના પરિચયમાં કે ન આવ્યા? એવી શંકામાં ઉત્તર કહે છે કે તે ગુપ્ત રીતે; કોઈ ન જાણે તેમ રહ્યા હતા. ગુપ્ત રહેવાથી પ્રસિદ્ધ ન થયા. વૃદ્ધિ તો લોકની પ્રતિતીથી

જાણવી.

શ્લોકાર્થ :-૨૫

પુતનાનો અંત તેમને કર્યો છે. તૃણાવર્તને, અર્જુન વૃક્ષો શંખચૂડ, કેશી, ધેનુક અને બીજાઓને તેમને ઠેકાણે પાડયા છે. (૨૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

દુષ્ટનો નિગ્રહ કરવો, શિષ્ટનું દુઃખ મટાડવું અને તેનેફલ આપવું એ તેમનું કાર્ય છે. તેમાં દુઃખ ત્રણ પ્રકારનું છે. આધિભૈતિક, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક પછી ચરિત્ર પાંચ પ્રકારનું છે તે કહે છે. આ કૃષ્ણે પુતનાનો અંત કર્યો, તુણાવર્તને માર્યો, પછી અર્જુન વૃક્ષો બે હતાં તેને પાડયાં. પછી ધેનુકને માર્યો, હમણાં કેશીને માર્યો, ગુહયક, શંખચૂડ અને બીજા અરિષ્ટોને પણ આમને જ માર્યા છે.

કારીકા-૧: આ છ શત્રુઓ ઇંદ્રિયોની પેઠે કહ્યા છે. બીજામાં તેનો અતિ દેશ કર્યો છે. કેમ કે તે બધા સરખા છે (૨૫)

આધિ ભૌતિક ઉપદ્રવનો પરિહાર કહે છે.

૯૦૨૦૪૫ ૮૯૮

आधिभौतिकोपद्रवपरिहारमाह।गावः सपाला इति।एतेन भगवता सपाला गावः दावाग्नेः सकाशात् परितो मोचिताः। अचेतनबाधनिराकरणमुक्त्वा सचेतननिराकरणमाह।कालीयः सर्पो दमितः। आधिदैविकोपि अत्र तत्कल्पो जात इति वक्तुं अस्य कीर्त्तनं इंद्रश्च विमदः कृत इति सुकारान्तं ब्राह्मणाः वरुणादयश्च २६ आधिदैविकोपद्रवनिराकरणमाह।सप्ताहमिति।एकहस्तेन अद्रिवरो गोवर्द्धनः कृतः धारितः।अव्यायासार्थमेकहस्तेन कृत इत्युक्तं।सर्वत्रापि योज

गावः सपाला एतेन दावाग्नेः परिमोचिताः।कालियो दमितः सर्प इंद्रश्च विमदः कृतः २६
सप्ताहमेकहस्तेन धृतोद्रिवरोमुना।वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गोकुलं २७

नीयाः इत्यर्थः उक्तिविशेषः। पयः कालीयसर्प इति सर्पोहि रमणे दुःसाध्य इति अत्र नाम भगवतेति बालकत्वं प्रदर्शितवंत।।किं बहुनाप्ययं कृतमित्याशंकायामाह।वर्षवातश्च अशनिभ्यश्च अशनिः पाषाणाः यद्वा त्राणं तिष्ठेयुस्तरा शनयो पिपते स्थापितिनिर्द्धारितत्वाद्युक्तं २७ ॥ ॥

राम ८९८

શ્લોકાર્થ :-૨૬

ગોવાલીયા સાથે ગાયો દાવાગ્નિમાં બળતી હતી તેણે આણી છોડાવી. કાલીય સર્પનું દમન કર્યુ. ઈન્દ્રનો મદ ઉતાર્યો. એ બધા કાર્યો કરનારા આ કૃષ્ણ જ છે.(૨૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આ ભગવાને ગોપાલ સાથે ગાયોને દાવાગ્નિમાં બળતાં બચાવ્યાં કાલિય સર્પનું દમન કર્યુ. તે આધિદૈવિક છતાં ભુત તુલ્ય એટલે આધિભૌતિક થઈ ગયો એમ કહેવા માટે સાથે કહ્યો છે. ઈન્દ્રનો મદ ઉતાર્યો. ચકાર છે. તેથી બ્રાહ્મણ વરૂણને શિક્ષા કરી. (૨૬)

આધિદૈવિક ઉપદ્રવથી વ્રજને બચાવ્યું. તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૨૭

આ ગોવર્ધન જે પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ છે તેને આ કૃષ્ણે સાત દિવસ સુધી એક હાથમાં અધર તોળી રાખ્યો અને ગોકુલવાસીઓની વર્ષા, વાયુ અને વિજળીથી રક્ષા કરી.(૨૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

શ્રેષ્ઠ ગોવર્ધન પર્વતને કૃષ્ણે શ્રીહસ્તમાં ધર્યો. અનાયાસે કહેવા માટે એક હાથે ધર્યો છે.કાલિય સર્પને કાબુમાં લેવો તે દુઃસાધ્ય ગણાય. તેને આ ભગવાને દમ્યો. એમ ભગવાનનું બાલકપણું બતાવ્યું છે. ગોવર્ધન ધારીને શું કર્યુ? ત્યાં કહે છે કે વર્ષા,વાયુ અને વ્રજ જેવા પથરા જો થોડીવાર રહે તો વ્રજ પણ પડે. એવો નિશ્ચય કર્યો હતો તે કહ્યો. ચકાર છે તેથી ઈંદ્રયાગ તે પણ પાખંડ હતો તેને છોડાવી વ્રજના લોકોને પાખંડમાથી બચાવ્યા. (૨૭)

ભગવાને અધ્યાત્મીક પીડા મટાડી તે કહે છે.

आध्यात्मिकपीडापरिहारमाह गोप्य इति। अशालिभ्य इति वकारात् दंडयागा इव पितृपथमीतपरिपालिता इति गोप्यो हि अस्पष्टमुखं श
पंत्यः विविधास्तापाः जरूः। नित्यमुदितं चतत्र हसितप्रेक्षणं प्रेक्षितं यत्र ता दृशं च नित्यमुदितत्वेन तत्र न किंचित्कर्तव्यं दृष्टिश्च स्वतः प्रवृत्ता
भवति विवेकेनाज्ञानेन क्लेशाः ये वा अज्ञानेन ते उभये हसितप्रेक्षिताभ्यां निराकृताः मुखं हि परमानंदरूपं विविधास्तापाः कामादयः विधाय
क रोधादयः अंतरणे पासिद्धे स्वप्रमाणं अश्रममिति कर्मज्ञानभक्तिमार्गेषु श्रमो प्यस्त्यतः अत्र तु श्रमाभाव २८ किंच नैकयानया
स्तरणे श्रमाभावो सिद्धः न तु दृष्टे स्पर्शिकं एवं दुःखाहानं भविष्यमाह। वदंतपनेनैवं शोयमिति। अनेन भगवता कृत्वा परत्रोर्वंशः विगी

गोप्यः सुनित्यमुदितहसितप्रेक्षणं मुखं पश्यंत्यो विविधांस्तापांस्तरंति स्माश्रमं मुदा २८

वदंतपनेनैवं शोयं परोः स्व वद्भु विकृतं अपि यशो महत्त्वे चलस्यातेपरिरक्षितः २९

नोपि स्वदद्भु विकृतो भविष्यति। दुःखेहि न सूपतेत्तो पि गुणप्राप्ते विश्वं भवति अलौकिके तद्गुणे वद्भु विकृतं भवति मोहं
ज्ञानार्थं भगवति समागतो स्वद्भु विकृतं भवति। किंचापि यत्र चलस्यातेपूर्वं स्मारणं विकृतं। पशश्च श्रियो हि सा सिद्धिकारो
यो लोभ इति तत्रिरूपयथ यशः सो निरूपणाद् हि शोभै षा। अन्तः शोभार्थमाह। महत्त्वं चेति महत्त्वेन सत्पारयः स्वयं गुणा
उक्ताः चकारान्मोहं च मास्यति। अनेन च परिरक्षितः भविष्यतीति। नतु सनिपातेन म्रियमाणः यथा गंगायां मुक्तः क्रियते तत्

गोप्यस्तु नित्यमुदितहसितप्रेक्षणं मुखं वदंतपनेन भगवति समायाति २९

શ્લોકાર્થ :-૨૮

કૃષ્ણનું નિત્ય મુદિત અને પ્રક્ષિતવાળું મુખ જોઈને ગોપીઓ નાના પ્રકારના તાપને છોડીને મુક્ત થયાં. તે તાપોને શ્રમ વગર જ તરી ગયાં. દર્શન માત્રમાં જ તેમને સાધન કલેશ જરા પણ ન થયો.(૨૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ગોપીઓ કૃષ્ણના મુખના દર્શન કરીને નાના પ્રકારના કલેશથી મુકત થયાં. નિત્ય હસતું અને પ્રેક્ષણ હસતી આંખે જોવાથી તાપ જાય છે. તેમાં કાંઈ કરવું પડતું નથી. દૃષ્ટિ તો સ્વતઃ પ્રવૃત થાય છે. વિવેક કે અજ્ઞાનથી કલેશ છે. તે હસવાથી અને જોવાથી ગયા. મુખ તો પરમાનંદરૂપ છે. વિવિધ તાપ કામાદિના, અજ્ઞાનાદિ વિધિના અનુરોધથી

પણ તાપ જ તેને દર્શનથી તર્યા. કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિમાં શ્રમ પડે અહીં તો વગર શ્રમે તાપ તર્યાં.

નાવમાં બેસીને નદી તરીએ તો મહેનત ન થાય. અહીં તો આનંદ અધિક છે.(૨૮)

એમ દુઃખનો અભાવ કહીને થવાનું સુખદાન કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૨૯

આ કૃષ્ણથી યદુવંશ બહુ પ્રસિદ્ધ થશે. એટલું જ નહિ પણ વધશે. તે બંધુ ભગવાન તેની રક્ષા કરશે તેનાથી થશે. (૨૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આ ભગવાનને લીધે યદુનો વંશ નિંદાપાત્ર છે છતાં પ્રખ્યાત થશે. દુષ્ટને કોઈ સાંભળે નહિ પણ પોતે તેનો દોષ ગયા પછી સાંભળે ખરા. તેમાં ગુણ આવે તો તેની પ્રસિદ્ધ થાય. અલૌકિક ગુણ આવે તો બહુ વિશ્રુત થાય. મોક્ષ આપવા ભગવાન આવે તો સબહુ વિશ્રુત થયા. પહેલાં કરતાં ઘણી વધારે લક્ષ્મી તેને મળશે.

તેની નિવૃત્તિ માટે યશ વધ્વાનું કહ્યું છે. લોભ કરે તો અપકિર્તિ થાય તે અપકિર્તિ તેની નહિ થાય. એ યશથી તેની બહારની શોભા કહી. અંદરની શોભા માટે મોટાઈ આવશે.

તેનાથી સત્વાદિ ગુણો તેના વંશમાં આવી જશે. ચ છે તેથી મોક્ષ પણ મેળવશે. આ કૃષ્ણથી તેની રક્ષા પણ થશે. જેમ સંનિપાતથી પીડાતો હોય તેને ગંગામાં નવડાવીને મુકત કરે છે. તેમ કરે તો ભગવાનમાં સર્વોત્કર્ષ ન આવે. (૨૯)

એમ ભગવાનનું ચરિત્ર કહયું. હવે બલદેવનું ચરિત્ર કહે છે.

ह.टी.४० ८ पृष्ठ

एवं भगवच्चरित्रमुक्त्वा ज्ञमाणबलमिव निरूपयन् बलभद्रचरित्रमाह। अयं चेति। यथा भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्न एवमयमपीति चकारार्थः। तेन तत्तुल्यत्वनिरूपणेऽपि उपदेशातिदेशाभ्यां वैलक्षण्यमुक्तं भवति अस्य भगवतः अयमग्रजो ज्येष्ठभ्राता तस्य ज्येष्ठत्वे भगवत्वे च हेतुमाह। श्रीमानिति शोभातिशयवान् अधिकस्वरूपते राम इति प्रसिद्धः। अनेन साधनरूपता तस्योक्ता। कमललोचन इति रात्रिवत् सर्वतापनाशक इति अस्य पौरुषं तथान प्रसिद्धमिति रूपमेव हृद्वर्णितं पौरुषमप्याह। प्रलम्बो निहतो येनेति प्रलम्बः कालोके बलभद्रेण हत इति प्रसिद्धत्वात् अन्यौ तौ धेनुकादयः इतितत्संबधिनः तान् अपरिगणितान् भगवता निषेधकोहत इति प्र

अयं चास्याग्रजः श्रीमान् रामः कमललोचनः। प्रलम्बो निहतो येन वत्सको न्ये बकादयः ॥ ३०

जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु तूर्येषु निनदत्सु च। कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१

सिद्धिः अतः सर्वमुक्तं येन बकादय इति पाठः अप्रसिद्धत्वात् तदुद्धारः आदिशब्देन व्याख्याः एवं सर्वे भगवद्गुणतत्पराः कायवाङ्मनोभिर्भगवत्प्रपन्ना जाताः ३० ततो गुणश्रवणे मल्लानामपि रसः आविर्भूत इत्याह। जनेष्विति। अन्यथा भयात् रौद्ररसउत्पन्नोऽपि शान्तिवद्धः स्थितः भीता एव रौद्ररसेन जाताः गुणश्रवणे तु रौद्रगता गतेति इदानीं संभाषणार्थं प्रवृत्ताः एवं सर्वेष्वेव जनेषु प्रकर्षेण गुणान् ब्रुवत्सु तूर्याणि च निरंतरं वाद्यमानानि जातानि च कारात् मल्लविस्फोटनानि एवं मंगले संपन्ने स्वस्य जयमाशंक्य कृष्णरामौ समाभाष्य सम्यगाभाषणं कृत्वा ऋजुशब्दप्रश्नादिकं विधाय ततः प्रसन्नो जात्वा चाणूरो वाक्यमब्रवीत्। मुख्यत्वात् पद्मार्थास्तद्दीपावाधिता

राम
८ पृष्ठ

શ્લોકાર્થ :-૩૦

આ તે કૃષ્ણના મોટાભાઈ, કમળ સરખા નેત્રવાળા શ્રીમાન બલરામ છે. આમને પ્રલંબને માર્યો, વત્સક અને ધેનુકને મારનાર પણ તેઓ પોતે જ છે.(૩૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જેમ ભગવાન ષડ્ગુણ ઐશ્વર્યવાળા છે તેમ આ પણ છે. ચ કારથી તેમાં ગુણો બતાવે છે. તેની તુલ્યતા કહી. પણ ઉપદેશ અને અતિદેશકૃત વૈલક્ષ્યણ રહ્યું. આ ભગવાનના મોટાભાઈ છે. તે શ્રીમાન છે. અતિશય શોભાવાળા

રામ એવું પ્રસિદ્ધ નામ છે. એનાથી તેની સાધનરૂપતા કરી. કમલલોચન કહ્યા. તે દષ્ટિ માત્રથી તાપને દૂર કરે છે. આનું પૌરૂષ તેવું પ્રસિદ્ધ નથી તેથી રૂપ જ બહુ વખાણયું. તેનો પુરૂષાર્થ પણ કહે છે. તેને પ્રલંબને માર્યો. વત્સકને માર્યો અને તેના સંબંધિ તાલો ગણાવ્યા. તેને ધેનુકને માર્યો એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. બકાદય અને દર્દુરાદિને પણ માર્યા છે.

પણ તે બહુ પ્રસિદ્ધ નથી. એમ બધા કાયા, વાણી અને મનથી ભગવદગુણમાં તત્પર થયાં. ભગવદ પ્રયન્ન થયા. (30) તે ગુણ સાંભળતા મલ્લોને પણ રસ આવ્યો. તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૩૧

મનુષ્યો એમ બોલવા લાગ્યાં. વાજાં વાગવાં લાગ્યાં. તે વખતે રામકૃષ્ણને સારી રીતે બોલાવીને ચાણુર મલ આ પ્રમાણે બોલ્યો.(૩૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જો એમ બોલે નહિ તો ઉત્પન્ન થએલો રૌદ્રરસ પ્રતિબદ્ધ થાય. રૌદ્રરસથી ભય પામ્યાં કહેવાય. ભગવાનના ગુણના શ્રવણમાં રૌદ્રતા જતી રહી ત્યારે ભગવાન સાથે સંવાદ કરવા લાગ્યાં. એમ બધાં બોલ્યા ત્યારે વાજાં વાગવાં લાગ્યાં.

એમ મંગળ થયું. ત્યારે પોતાના જયમાં શંકાને લીધે કૃષ્ણ રામને બોલાવી તેની સાથે સારી રીતે ભાષણ કરી તેને કુશલ પ્રશ્નો પૂછીને બલદેવ અને ભગવાનને પ્રસન્ન જાણીને ચાણુર વાકય બોલ્યો. યુદ્ધ કરવું એવો તેનો અર્થ છે. તેનો બાધ થતો નથી. તેથી વાકય શબ્દ લખ્યો છે. (૩૧)

તે ચાણુર ચતુર છે. જે ગોપ્ય છે. તેનું ગોપન કરીને નિરૂપણ કરતો કહે છે.

वाक्यार्थः परमबाधितः। अतो वाक्यमित्युक्तं। स हि चाणूरः गोप्यं गोप्ये नैव निरूपयन्नाह हे नंदसूनो इति। वस्तुतो जानात्येव नायं नंदसूनुरिति तथा सति भ्रातरमिव भागिनेयमपि सदैव न संज्ञापात् कंसः रामेति वचनं नाममात्रेण संतोषार्थं संकर्षणत्वं तु गोप्यमेव नाम ग्रहणानंतरं स्तुतिमाह हे भवंतौ वीरसंमताविति। पराक्रमे विषये सर्वैः स्तुतौ न कोऽपि युवयोः पराक्रमे विप्रतिपद्यत इति अतः राज्ञा आहूतौ। किंच नियुद्धकुशलौ मल्लानामिव बाहुयुद्धे समर्थौ राज्ञा श्रुतं प्रामाणिकमेव भवति अतो हि रहस्यार्थं बाहुयुद्धं राज्ञा आहूतौ ३२ न तु राज्ञा दर्शने सुखं भवति

हे नंदसूनो हे राम भवंतौ वीरसंमतौ। नियुद्धकुशलौ श्रुत्वा राज्ञाहूतौ दिदृक्षुणा ३२ प्रियं राज्ञः प्रकुर्वत्यः श्रेयो विंदंति वै प्रजाः। मनसा कर्मणा वाचा विपरीतमतोऽन्यथा ३३ ॥ ॥

अस्माकं कः पुरुषार्थ इति चेत्तत्राह। प्रियं राज्ञ इति। राज्ञः प्रियं प्रकर्षेण कुर्वत्यः तदधीनाः प्रजाः श्रेयः उत्तमफलं धनादिकं विंदंति परकाप्येषु फलं न भवतीत्यभिप्रेत्याह। मनसा कर्मणा वाचेति। ये हि कायवाङ्मनोभिः प्रियं कुर्वंति ते श्रेयो वै निश्चयेन विंदंति न केवलं प्रियकृत एव श्रेयः प्राप्नुवंति अन्यथा तु ते पित्रादयः विपरीतं यः प्रियं न करोति कायवाङ्मनोभिः सः अतः अस्माद्धेतोः अन्यथा अश्रेयो मारणादिकं च प्राप्नोति यतः प्रजानामयं स्वधर्म इति ३३ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૩૨

હે નંદકુમાર ! હે રામ ! તમે વીર લોકોમાં સારી રીતે વીર ગણાવ છો. બાહુ યુદ્ધમાં કુશળ છો. એમ સાંભળ્યું છે. રાજાને બાહુયુદ્ધ જોવું ઈષ્ટ છે. તેથી તમને રાજાએ બોલાવ્યાં છે. (૩૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

રાજાને ખરી રીતે એ જાણે છે કે આ નંદરાયના પુત્ર નથી. રામ એ સંબોધન નામ માત્રથી સંતોષ થવા માટે છે. સંકર્ષણપણું તો ગુપ્ત છે. નામ બધા પછી તેની સ્તુતિ કરે છે. તમને વીર લોકોએ પરાક્રમની બાબતમાં વખાણ્યા છે. તમારા પરાક્રમમાં કોઈ પહેલવાન વિસંમત નથી. તેથી તમને રાજાએ બોલાવ્યા છે. મલ્લોની જેમ હાથોહાથના યુદ્ધમાં તમે કુશળ છો. બાહુ યુદ્ધ જોવાની રાજાની ઈચ્છા છતાં તમને બોલાવ્યાં છે.(૩૨)

રાજાને જોઈને રાજી થવું છે. અમારો તેમાં શું પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય ? તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૩૩

રાજાનું પ્રિય કરે તો રાજાનું શ્રેય થાય છે. તેથી મન, કર્મ અનેવચનથી પ્રજાએ રાજાનું પ્રિય કરવું જોઈએ. એમ ન કરે તો તેનું ફલ વિપરીત થાય છે. (૩૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

પ્રકર્ષથી રાજાનું પ્રિય કરવાથી પ્રજા તેને આધિન રહેવાથી ઉત્તમ ફલ ધનાદિ મેળવે છે. પણ કપટ કરે તો લાભ ન મળે તેથી કર્મ, મન અને વચનથી કરવાનું કહ્યું છે. જે કાયા, વાણી અને મનથી પ્રિય કરે છે. તે નકિક શ્રેયને મેળવે છે. કેવળ પ્રિય કરવાથી શ્રેય મળે છે. એવું નથી પણ તેમ કરે તો શ્રેય ન મળે એટલું જ નથી. પણ વિપરીત રીતે અશ્રેય મળે .રાજા એવાને મારી પણ નાખે તેથી રાજાનું પ્રિય કરવું એ પ્રજાનો સ્વધર્મ છે. (૩૩)

અમો બાલક છીએ. વનમાં રહનાર છીએ. મલ્લયુદ્ધ હવે કયાં શીખ્યાં હોઈએ? જે યુદ્ધ બતાવી રાજાને ખુશી કરીએ.? ત્યાં કહે છે.

૨૦રી.૪૦
૯૦૦

नन्वस्माभिर्बालैर्वनस्थैः कमल्लयुद्धं शिक्षितमिति चेत्तत्राह नित्यं प्रमुदिता इति। एके हि जीवितार्थं शिक्षन्ते अन्ये तु वंशार्थं पुरुषाः संतः शिक्षकाः परंपराप्राप्ताः परंते लौकिका भवंति अतः शास्त्रीयेभ्यः फलतो हीना अपि स्वरूपतः पुष्टा भवंति तदाह नित्यमेव प्रमुदिता गोपाः बाल्येपि वत्सपालाः स्फुटमेव वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडंतः गाश्चारयंति गोचारणे हि श्रमे दुग्धपाने सति सिद्धं द्वयमाप्नोति नियुद्धं च बलिष्ठैरेव भवति ३४ अतः सर्वथा कृतं सत्तस्माद्राज्ञः प्रि

नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथा स्फुटं। वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडंतश्चारयंति गाः ३४ तस्मा
द्राज्ञः प्रियं यूयं वयं च करवामहे। भूतानि नः प्रसीदंति सर्वभूतमयो नृपः ३५ ॥

यं कर्तव्यमित्याह तस्मादिति। राजा हि सर्वाराध्यः अतो यूयं लौकिका वयं च शास्त्रीयाः चकारात् एवमन्ये विद्यावंतोपि प्रियं करवामहे। सर्वानेकीकृत्य पक्षद्वयं तिरस्कार्य मार्गप्रवृत्ता नो हि खल्वपि उत्सरणं युक्तमिति अस्माभिश्चेत्कर्तव्यं भवद्भिर पि कर्तव्यमेवेति ततः किं भवत्विति चेत्तत्राह भूतानि नः प्रसीदंति सर्वभूतमयः प्राणी अतस्तेषां हितं कर्तव्यमन्यथा त्वेशापूर्य सा रे कृतापराधा भवेत् फलहानार्थं यतः सर्वभूतमयो नृपः भूतान्यत्रदेवतारूपाणि तस्य विविक्तानि वस्तुतस्तु पांचभौति कएव ३५

राम
९००

શ્લોકાર્થ :-૩૪

વાછરડાં ચરાવનારા અને ગાયો ચરાવનારાઓ ગોપો નિત્ય વનમાં આવીને મલ્લયુદ્ધથી રમત કરતાં ગાયોને ચારે છે. તેથી તે વિદ્યાને જાણે છે.(૩૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

કેટલાક જીવિકા માટે યુદ્ધ શીખે છે. બીજાઓ બંલને માટે મલ્લયુદ્ધ કરે છે. તે લૌકિક હોઈ પુષ્ટ થઈને પરંપરાએ શિખવાડનારા બને છે. તે સ્વરૂપથી પુષ્ટ થાય છે. તે કહે છે કે ગોપો નિત્ય આનંદમાં આવીને બાલકપણાથી વાછરડાં ચારતાં વનમાં સ્પષ્ટ રીતે મલ્લયુદ્ધથી રમતા ગાયોને ચારે છે. ગાયો ચારવામાં શ્રમ થાય તો દુધ પીવાનું તો સહજ બને. બાલકોને કાબુમાં રાખવા તે બળીયાનું કામ છે. તેથી હમે જે કાંઈ સાંભળ્યું તે સત્ય જ છે.(૩૪)

માટે તમોએ રાજાનું પ્રિય કરવું જોઈએ તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૩૫

માટે તમે અને અમે મળીને રાજાને મલ્લયુદ્ધ બતાવી ખુશી કરે તો પ્રાણીમાત્ર આપણી પ્રસન્ન થશે. કારણ કે રાજા સર્વભૂતમય ગણાય છે. (૩૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

રાજા સર્વનો આરાધ્ય છે. તમો લૌકિક અને અમે શાસ્ત્રીઓ બીજા વિદ્યાવાળા મળી રાજાનું પ્રિય કરીએ. આ બધાને એક કરીને બોલે છે. એક માર્ગમાં ચાલનારે મુખીને અનુસરીને ચાલુવું જોઈએ. આમ કરીશું તો પ્રાણીમાત્ર આપણી ઉપર પ્રસન્ન થશે. પ્રાણી સર્વભૂતમય છે. તેનું ભલું કરવું જોઈએ. અન્યર્થા કરીએ તો શાપ કે પ્રસાદ કરે તો કૃતઘ્નતા થાય. ફલ આપવામાં સર્વ ભૂતમય રાજા ગણાય છે.ખરી રીતે તો તે પણ પંચ મહાભૂતથી બનેલો છે. (૩૫)

ભગવાને તો યુકિત યુકત હોય તે ગ્રહણ કરવું. લૌકિકમાં બાધ ન આવે તેમ પોતે અકિલષ્ટ કર્મા છે. તે ઉત્તર આપે છે.

ततो भगवान्नियुद्धं तत्त्यात्यमिति लौकिकमपि न बाधनीयमिति पत्रिष्टकर्माऽत्तरहेत्याह। तन्निशम्येति। तद्युक्तिभिरुक्तं वचः कृष्णस्तदर्थमेवावतीर्णः समागतस्तथापि देशकालयोरुपयुक्तं चितं तदाह लौकिकत्वात्तस्य स्वशास्त्रादियुक्तत्वात् पयानियुद्धमात्मनोऽभीष्टं त्रिया(क्रि)याणां हि शत्रुवधः प्राणोऽपि तु शेवर्षे उपनयनानन्तरं वशित्वाच्छ्रुत इदानीं बाहुयुद्धमेवाभीष्टं मन्यमानाः देशकालावस्थानां मध्ये उचितत्व वचनेन चापरमभिनंदय चकारात्तराजानं च उवाच ३६ इयमत्रवक्ता

तन्निशम्याब्रवीत्कृष्णो देशकालोचितं वचः। नियुद्धमात्मनोऽभीष्टं मन्यमानोऽभिनंदय च ३६ प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः। करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ३७ ॥ ॥

वयं राज्ञः प्रियं कर्तव्यमेव परं त्वया सह नियुद्धं न कर्तव्यं अतुल्यबलत्वादिति तदाह इयेनाप्रजा इति। अस्य भोजपतेः कंसस्य प्रदर्शनेन तिरस्कृत इव वयमिति प्रदर्शनेन न कार्यबाधुतात्वमित्युपहसितः वयं च का[illegible]व कृतस्का। प्रथमे पचत्वर्थं वयं तु वनेचरा इति नास्माकं राज्ञा कृतं तथापि नित्यं करवाम फलं तु नापेक्ष्यत इत्याह तन्नः परमनुग्रह इति ३७

द०टी०४०
ए०१

मातुलाद्धि राजा स्वेच्छया गिनेयस्त्रपाान्प्रपत्रतत्पदा अतुरक्षीयाद्देवेतिद्युक्तत्वाद्दनभिनंदनं एतावामर्थः साधारणः विशेषमाह। बालावयमिति प्रदर्शनमेवतानुप्रयोजनं नत्वन्यतरवेत्तदा बाहुयुद्धं शास्त्रानुसारेण कर्तव्यमिति तथैव करिष्यामइत्याह। बल्लावयमिति नियुद्धं शास्त्रेहि समानवयस्कैरेव समानबलैरेव हि युद्धं कर्तव्यमिति हि स्थितिः अतः बालैः समानवयस्कैः तुल्यबलैरेते गोपैः सह क्रीडिष्यामः तथा सत्युचितं भवति तदाह यथोचितमिति। न चाज्ञाप्रमाणं का

बालावयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितं। भवेन्नियुद्धं माधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ३८

कृचितोत्पाशंकाह। भवेन्नियुद्धमिति। असमानैः क्रियमाणमेतद्युद्धमधर्मो मा भवेत् ततो दुष्टं महल्लसभासदां दोषोऽपि न भवेदित्याह। मल्लसभासदः मा स्पृशेदिति तत्पाणे रोज्ञो हि लौकिको धर्मः तद्विरुद्धोयं शास्त्रीयो धर्मइति युक्तमुक्तं भगवता पित्रा एतराद पौर्हेत्याइति छलेनैव तावान्न बलं संबंधित्वो वयं बालाः तुल्यबलाः इतीति काः सखित्वा च गोपाः बलभद्रो वा भवेत्स्तु न तुल्यबलः किंतु हीनबल इति अभिप्रायेणैव तदुक्तं ३८ ॥ ॥

दाम
ए०२

શ્લોકાર્થ :-૩૬

બાહુ યુદ્ધ પોતાને શ્રેષ્ઠ છે. તેના વખાણ કરીને દેશ કાલને યોગ્ય એવા વચન કૃષ્ણે તેનું કથન સાંભળ્યાં પછી કહ્યાં. (૩૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તેનું યુકિતવાળું વચન સાંભળ્યું. કૃષ્ણ તેટલા માટે જ અવતર્યા છે. અહીં પણ આવવાનો ઉદ્દેશ તેજ છે. દેશ અને કાલને યોગ્ય જ વચન બોલ્યાં. આ પ્રશ્ન લૌકિક છે. શસ્ત્રથી રમવા કરતાં હાથો હાથની રમત પોતાને પ્રિય છે. ક્ષતિઓ સોળમે વર્ષે શસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે. જનોઈ લીધા પછી ધનુર્વેદની શિક્ષા ગ્રહણ કરે છે. તેથી હમણાં તો હાથનં યુદ્ધ ઉત્તમ માનતા કૃષ્ણ દેશ કાલ અને અવસ્થાને અનુકુળ વચન બોલનાર ચાણુરને અભિનંદન આપી બોલ્યાં. (૩૬)

અહીં બે કહેલું છે. રાજાનું પ્રિય કરીશું પણ તારી સાથે યુદ્ધ નહિ કરીએ કારણ કે તે બે પક્ષની તુલ્યતા નથી. તે હવે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૩૭

અમે પણ કંસ રાજાની પ્રજા છીએ. પણ વનમાં રહેનારા છીએ. નિત્ય રાજાનું પ્રિય કરનારા છીએ. અમે રાજાનો અનુગ્રહ માનીએ છીએ. પરંતુ અમે બાળક હોવાથી અમારી બરોબરીના બળવાળાની સાથે અમે રમીશું. મલ્લોની સભામાં અધર્મ ન થવો જોઈએ.(૩૭-૩૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આ કંસની અમો પણ પ્રજા છે. એમ તિરસ્કારથી જોતા હોય તેમ બાલ્યા. વયં એમ કહ્યું તેથી અમે તેની પ્રજા કેમ કહેવાઈએ તેથી હસ્યા. અમે છે તેમ તમે પણ પ્રજા છો. અમે વનમાં રહેનારા છીએ. તેથી રાજા સાથે અમારે કંઈ કામ પડતું નથી. છતાં તે કહે તેમ કરવા અમે તૈયાર છીએ. તે ખુશી થાય તો અમારી ઉપર મોટી કૃપા સમજો. મામો રાજા છે. તે ભાણેજના ગુણ જુએ તો જરૂર અનુગ્રહ કરે જ તેથી અમારે બતાવવા પુરંતુ બાલપણું છે. જો બીજું બાલપણુ ન હોય તો શાસ્ત્ર મુજબ બાહુ યુદ્ધ કરો. તે માટે અમે તૈયાર છીએ. પરંતુ બાહુ યુદ્ધમાં સમાન બલ અને સમાન બલવાળા દેહવાળા અને સમાન ઉંમરના સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું જોઈએ એવો નિયમ છે. માટે અમારી ઉંમરના બાળકો સાથે અમે યુદ્ધ કરીશું. અમો ગોપો સાથે લડીશું એજ યોગ્ય છે. અહીં તો આજ્ઞા પ્રમાણ

છે. ઔચિત્ય અને અનૌચિત શું છે? ત્યાં કહે છે અસમાન સાથે લડવાથી આ યુદ્ધ અધર્મરૂપ થશે અને જોનારને પણ દોષ થશે. માટે તે દોષ ન થાય એમ કરવું જોઈએ. ચાણુરનો કહેલો લૌકિક ધર્મ છે. ભગવાને કહેલું શાસ્ત્રીય ધર્મ છે. તેથી ભગવાને યોગ્ય કહેલું છે. ચાણુર વિગેરે દૈત્યો છે. તેને કપટથી ધર્મ કહ્યો છે. બળના સંબંધિ અમે બાલ છે. તુલ્ય બળવાળા દેખાઈએ છીએ. તમે અમારી તુલ્ય બળવાળા નથી પણ હીન બલવાળા છે. એ અભિપ્રાયથી ભગવાને કહ્યું. (૩૭-૩૮)

चाणूरस्तु विपरीतं ज्ञात्वा अनिष्टफलार्थं विपरीतमुक्तं संपादयन् युद्धार्थमेव वर्ण्यते। न बाल इति द्वाभ्यां। उपपन्नाबलं साधयति न बालस्त्वं बालः बालाभिप्रायेण यत्त्वमात्मानं कथयसि इदि मत्वा अङ्गीकारेण तत्परिहारार्थमाह। न किशोर इति वृषभवद्बलादिनि यामकं न भवतीत्यभिप्रायः त्वत्तोऽपि तथा बलश्चेति चकारात् त्वं शौर्येऽपि न बालो न किशोरः किं तु बलिनां वरः सोऽपि भवान् उभयोर्बलमपि प्रतिज्ञाप्य अन्यत स्फलसाधनं हष्टान्तेनतरत्नसाधयति स सहस्रद्विपानां सत्त्वं बिभर्तीति इति तावद्रूपः। कुवलयापीडः द्विपस्य बलेशास्त्र सिद्धं उरुषकृत तद्गुणं बलमिति भावः। हतिगजः इति तादृशोऽपि लीलयैव हतः न तु साधनेन न सलक्षनहतः पुरुषेण बालेन वा हन्तुं शक्यः अतो नितरां पुरुषकारस्त्वयि वर्तत इति न भवान् पुरुषेभ्यः ३९ एवं बलभङ्गोऽपि ततः किमत आह तस्मादिति। भवद्भ्यां सह गजारपि बलिष्ठैर्योद्धव्यमेव युद्धे नानयः शत्रुभिर्योद्धव्यमेव न्याय विरोधोऽपि

चाणूर उवाच । न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः। लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृत् ॥ ३९ ॥ तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोऽत्र वै। मयि विक्रम वार्ष्णेय बलेन सह मुष्टिकः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे कुवलयापीडवधश्चत्वारिंशोऽध्यायः

नास्ति वै निश्चयेनातर्हि गोपालानां यथा विश्वासः संतितौ सह युद्धं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह मयि विक्रम इति वाष्णेय इति सम्बोधनं छलं दूरीकरोति। कपटपरित्यज्य स्व स्वं मया सह युद्धं कुरु त्वं कं स स्वभागिनेयं हतः किमिति छलवादः क्रियते छलं परित्यज्य मया सह युद्धं विधास्व एवं युद्धं कर्तव्यं तरां हि विक्रमेति पराक्रमं कुरु बलेन सह मुष्टिकः पराक्रमं करोतु अनेन मुष्टिको हीनः बलः स्वबलः अहं महाबलस्त्वत्तोऽपीति निरूपितवान् अत एव भगवता चाणूरो हतः अन्यथा अक्लिष्टकर्मा न हन्यात् हननस्य अशक्तिज्ञानत्वात् एवं वाग्वक्ष्यवधि सर्वेषां दुष्टानां भगवत्पासक्तिर्निरूपिता ४० इति भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे चत्वारिंशोऽध्यायविवरणं॥

શ્લોકાર્થ :- ૩૯-૪૦

ચાણુર બોલ્યો તમે બાળક નથી. કિશોર નથી. બળદેવજી પણ બલિમાં શ્રેષ્ઠ છે. તમે તો હજાર હાથીના બળવાળો કુવલયાપીડ હાથી રમત કરતાં મારી નાખ્યો. તેથી તમારી સાથે તો મોટાં બલવાળાએ યુદ્ધ કરવું જોઈએ. તેમાં કાંઈ અન્યાય નથી. હે વૃષ્ણિ કુલનંદન આપ મારી સાથે લડો. બલદેવ મુષ્ટિક સાથે લડે. (૩૯-૪૦)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

આપનું વય બલાધિકનું નિયામક નથી. એવો અભિપ્રાય છે. બલપણ બાળક કે કિશોર નથી. પણ તે બલવાળામાં શ્રેષ્ઠ છે. તે અને તમે બંનેનું બલ કહ્યું. તેમાં એકનું પણ બલ સિદ્ધ કરવા દષ્ટાંત આપે છે. એક હજાર હાથીનું બલ ધરાવનારો કુવલયપીડ નામે હાથી હતો. શાસ્ત્ર સિદ્ધ હાથીમાં પુરૂષ કરતાં સો ઘણું બલ હોય છે. એક ભાર પુરૂષ ઉઠાવે તો સો ભાર હાથી ઉઠાવે. એવા હાથીને તમે રમત કરતાં મારી નાખ્યો. સાધનવાળા હાથીને સાધનવગરનો બાળક ન મારી શકે તેથી પુરૂષ કરતાં વધારે પુરૂષાર્થ તમારામાં છે. તેથી પુરૂષની બરાબર તમે ન ગણાવ. એમ બલભદ્રનું પણ સમજો. તેમ કહીને તમારે શું કહેવું છે?

ત્યાં કહે છે કે તમારી સાથે તો હાથીના કરતાં પણ ઘણા બલવાળાએ લડવું જોઈએ. આપની સાથે યુદ્ધ કરવામાં અન્યાય થતો નથી. શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવું જ જોઈએ. તેથી તમે મારી સાથે યુદ્ધ કરો. કપટ છોડી મારી સાથે યુદ્ધ કરો. તમે કંસના ભાણેજ છો. છલવાળું શા માટે બોલો છો. છલ છોડો હું તમારો શત્રુ છું. એમ સમજો. મારી સાથે લડો. બલદેવજી પ્રબલ છે. હું મોટા બલવાળો છું તેથી તમારાથી પણ બલિષ્ઠ છું એમ ચાણુર બોલ્યો. માટે જ ભગવાને ચાણુરને માર્યો. એમ ન બોલે તો ભગવાન અકિલષ્ટ કર્તા તેને ન મારે. ભગવાને હું મારીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી નથી. એમ બોલવું બંધ કર્યું ત્યાં સુધી સર્વ જોનારની ભગવાનમાં આસકિત નિરૂપણ કરી. (૩૯-૪૦)

દશમ સ્કંધ પૂવાર્ધ

રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ અધ્યાય ૪૦ મો

સમાપ્ત

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ અધ્યાય ૪૧ મો

રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ

ચાણુર મુષ્ટિક અને કંસનો ઉદ્ધાર

ह०टी.४१ पृ०२

एकचत्वारिंशत्तमे वधः कंसस्य रूप्यते। तत्रादौ सहतल्लादिपित्रोरोधः श्रुतीनयोः १ बलक्षयाय लीलापि वाक्यान्यासक्ति वोधने। भक्तार्थं मारणं यास्य कंसस्यापितथैव च। इति वधनिरूपणार्थमेतावद्भगवत्कृतं। निरुद्धास्तेपि तत्काहि स्वस्माद् विशिष्टता। वोधिता ज्ञानकथनात्तथासक्तिश्च स्थिते वहि। निविधाः सर्व एवैते गुणातीतोपि सात्विकः। अथ शौतेस्तु नर्वा स्वाम्ये कोप्यावितास्वतः। निरुद्धा। स्वकाल्योज्ञापितरोश्र्वतो धिकौ। गुरुर्ध्योपेद्धा थवा। एराकारणस्तं तु आह्लतो न निवर्तेति तिशस्त्रात्पहीनवलेनापि हार्यप्रज्ञा वित्पारूपमिति चर्चितो विचारितः। स्वकस्यायेन परस्य वाचर्चाति

॥श्री शुक उवाच॥ एवं चर्चितसंकल्पो भगवान्मधुसूदनः॥ आससादाथ चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः॥ १

विचाराल्मिकाश्च विचार्य चेतदुर्वलेन सह युद्धं कार्यमेतत्तरारोषो भवेत्तर्किं च भगवानतद्वरयममिजानाति युद्धाभावेन निवर्तेत इति शंकाल्लनाम्नी सा हमक स्वरदरति यो मकमपि हतितत्तवायको वराक इति अतएवास ससारहनिकटे संवद्धो ज्ञानः अथेति प्रथमं चाणूरस्य पश्चात्तरस्य तस्य स्मिन्नयो जितः भिन्नपक्षे मारितो हरीकृतो वाञ्चयतरनंतरं चाणूरमा ससार तु मुष्टिकं तु रोहिणी सुतः रोहितमुष्टिको त्वपयोजकः विभेतिन्तस्ततः स्वयं च नोक्तवान् तथापि चाणूरे संलग्ने तदा कृपात् स्वयमपि संलग्नः। तदस्तु चितमिति रोहिणीसुत इत्युक्तं १ ॥ ॥

रास पृ०२

કારીકા :-

એકતાલીસમા અધ્યાયમાં કૃષ્ણે કંસનો વધ કર્યો તે કહે છે. તે પણ તેના ભાઈઓની સાથે તેનો વધ કર્યો. તેમ કરીને વસુદેવ-દેવકીજીનો નિરોધ સિદ્ધ કર્યો. મલ્લનું બળ ક્ષીણ કરવા-દેવકીજીનો નિરોધ સિદ્ધ કર્યો. મલ્લનું બળ ક્ષીણ કરવા માટે લીલા કરી. ગામની સ્ત્રીઓમાં વાક્યો મા-બાપને આસક્તિ થવા મટે કહ્યાં છે. આ કંસને માર્યો તે ભક્તોને માટે જ માર્યો છે

અને મલ્લોને મારવાનું કારણ પણ તેજ છે. પ્રતિબંધ દૂર થવા માટે ભગવાને એટલુ કર્યું. જેને ભગવાને માર્યા. જો કે દ્વેષી હતા તો પણ ભગવાને મુકિત આપી..ભકતોએ ભગવાનને જાણ્યા. તે તામસ કરતાં વિશેષતા છે. આસક્તિ પણ હતી તે વધી છે. તામસોમાં આસકિત પણ હતી તે વધી છે. તામસોમાં આસકિત નવી પેદા થઈ હતી. આ બધા ભકતો ત્રણ પ્રકારના છે. વસુદેવ ગુણાતીત છે છતાં તે સાત્વિકમાં ગણવામાં આવ્યા છે. તેમાં કેટલાકને દુઃખથી મુક્ત કર્યા. નિરૂધ થયા તેને ફલ પણં આપ્યું છે. પૂર્વ નિરોધ જેનો કર્યો છે તેનાથી પણ માબાપ અધિક છે. એટલે ગુણાતીત છે. તેને મુકત કરવા બીજાને મુક્તિ આપી છે. સ્વરૂપમાં આસકિત કરાવી નિરોધ કરાવી મુક્તિ આપી છે.(૧-૫)

પૂર્વાધ્યાયના અંતમાં ચાણુરે ભગવાનનો બોલાવીને યુદ્ધ કરવાનું કહ્યું. યુદ્ધનું આહવન કરે તો લડવાનું ના ન કહેવાય એવું શાસ્ત્ર છે. તેથી ભગવાન હીનબલવાળા મલ્લો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૧

શુકદેવજીએ કહયું. મધુ દૈત્યને મારનાર ભગવાને પોતાનો વિચાર કરી બતાવ્યો પછી ભગવાન ચાણુર સાથે અને બલદેવે મુષ્ટિક સાથે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો.(૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવાને મનનો સકલ્પ કરી બતાવ્યો. અહીં ચર્ચા વિચારાત્મક છે. વગર વિચારે દુર્બલ સાથે મોટો યુદ્ધ કરે તો મોટાને દોષ લાગે. વળી ભગવાન તે મલ્લોના હૃદયને પણ જાણે છે. કે તે યુદ્ધ કર્યા વગર છોડશે નહિ. ભગવાનને યુદ્ધના પરિણામમાં તો શંકા નથી જ તે માટે મધુસુદન એમ સંબોધન છે. જે મધુ જેવો દૈત્યને માટે તેને મલ્લો બીચારા શું હિસાબના? તેથી ભગવાન તેની પાસે લડવાને ગયા. ત્યારે ચાણુરને ભગવાને પોતાની પાસે લઈ લીધો એટલે તેને માર્યો. પછી ભગવાને ચાણુરને માર્યો. મુષ્ટિકનું યુદ્ધ રોહિણીસૂત સાથે થયું. મુષ્ટિક નકામો છે. ડરે છે. પોતે બોલ્યો નહિ પણ ચાણુર ભગવાન સાથે જોડાયો. એટલે બલદેવજી સાથે ચાણુરના કહેવાથી લડાઈ શરૂ થઈ.(૧)

મલ્લ જેવી રીતે યુદ્ધ કરે તેમ કર્યું તે ચાર શ્લોકથી કહે છે.

કારીકા :- શરીરનું બલ લડવાની કેળવણી, કપટ કરવાની રીતો અને ગુરૂની કૃપા એ ચાર વસ્તુને અહીં નકામી કરવી છે. તેથી ચાર શ્લોકથી તેનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

मल्लयुद्धप्रकारेण प्रवृत्ताविति। तत्राह चतुर्भिः। बलं शिक्षा च माया च प्रसादश्च गुरोर्मृधा। चत्वारोऽपि निराकार्या अतः श्लोकचतुष्टयं। हस्ताभ्यामिति। हस्तौ हस्ताभ्यां बध्वा पादौ च पादाभ्यां विचकर्षतुः प्रयमसन्नत्वा पादहु अन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया आकर्षणं कृतवतौ। येनैवाकृष्टो परः आकृष्टो भवति स पराजितो भवतीति। अरत्नी नाम बन्धनं परस्परं

हस्ताभ्यां हस्तयोर्बद्ध्वा पद्भ्यामेव च पादयोः। विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया २
अरत्नी द्वे अरत्निभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी। शिरः शीर्ष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ३

भयोरपि चैव जये महाबलत्वं २ ततस्ताडनात्सर्वाङ्गसंयोगेन युद्धमाह। अरत्नी द्वे इति। हस्तमध्ये अभयत्रापि हस्तसंबन्धे अरत्निर्वा भवति। तथा जानुद्वयमपि च योग्यम्। सहितं जानुद्वये न संवेष्टितं भवति क्रमेण तत्र ताडनं एवं द्वयं। शिरः शीर्ष्णा उरसा उरः ३

શ્લોકાર્થ :- ૨

બે હાથ વડે તેના હાથ પકડીને બે પગ વડે તેના પગને બાંધીને બન્ને પરસ્પર ખેંચે છે. તેમાં એકબીજાને જીતવાની ઈચ્છાથી તેમ કરે છે. (૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-૨

હાથના આંગળાંથીતેના હાથને પકડયા અને પગના આગળના ભાગથી પગને ખેંચ્યો. પરસ્પર બલાત્કારે જીતવા માટે એકબીજાને પોતાની પાસે ખેંચવા લાગ્યા.

જેના ખેંચવાથી બીજો ખેંચાઈ આવે તે હાર્યો ગણાય. બંને બલવાળા હોવાથી જીતવાનીબંને ઈચ્છા કરે છે.(૨)

પછી સર્વાંગનો સાક્ષાત સંબંધ કરી યુદ્ધ કર્યું તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૩

બે હાથ બે હાથથી, બે જાનુ બે જાનુ સાથે, બે માથા એકબીજાને અથડાવ્યાં. છાતી મીલાવી અન્યોન્યને પરાજીત કરવા માટે લડવા માંડયા.(૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

બંનેના હાથનો કોણી સુધી સંબંધએ અરન્તિ શબ્દથી કહેવાય છે. તેમ બે ગુંઠણ પણ નીચેના ભાગ સહીત બે ગોઠણને વીંટાઈ જાય છે. એ કમથી જાણવાં માથું માથાથી છાતીની સાથે મેળવીને બંને એકબીજાને મારવા લાગ્યા.

એ ચાર કહેવાથી તેનું બલ અને શિક્ષા કહેવામાં આવી.(૩)

કપટથી શાસ્ત્રીય પ્રકાર હવે કહે છે.

२०री•५१ ५०२

एवंतौ अन्योन्यमभिमुख्येन जयप्रतिबन्धेन निरूपितौ । ताप्रकारमाह । परिभ्रामणेति । परितो भ्रामणमेकस्यैकेन ततो दूरे विक्षेपः ततः पुनरागत्य परिरम्भः गाढालिंगनं ततो मिलितावेव भूमावपातनं एवं चत्वारः एकक्रमेण ततो विश्लिष्टयोः उत्सर्पणमूर्ध्वं विक्षेपः अपसर्पणं कृत्वा पश्चात्सर्पणमधः सर्पणं वा पतितो मल्लः ऊर्ध्वं सर्पणेनापि [illegible] परितनं जयति उपरितनो वा अधः सर्पणेनैव मन्योन्यं प्रत्यरुध्यतां अन्योन्यस्य बलं यथा प्रतिरुद्धं भवति ४ ततः प्रसारेण

परिभ्रामणविक्षेपपरिरंभावपातनैः । उत्सर्पणापसर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्यरुंधतां ॥ ४ ॥ उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि । परस्परं जिगीषंतावपचक्रतुरात्मनः ॥ ५ ॥

[illegible] प्रकारैर्द्वन्द्वमाह । उत्थापनैरिति । उपविष्टं स्थिरं पतितं वा उत्थापयन् उत्थापनं करोति स जयति यस्मै इति पतितं पुनरुन्नयति सोऽपि जयति तथा यः स्थिरो भवति न चलयति स चालयति पतितः पश्चात्पतितया पश्चलतो विमुक्तः ततः स्थिरीकरोति सोऽपि एवमेते चत्वारः प्रकाराः तैः जिगीषन्तौ मल्लौ आत्मनः अपचक्रमतुः देहस्यापकारं कृतवन्तौ अवसंघातः प्रत्यङ्गः स्थूलः कार्पासरजवत् [illegible] सूक्ष्मो [illegible] वयस्येव भगवतः ५ ॥ ॥

रास ५०३

શ્લોકાર્થ :-૪

ફેરવીને દૂર ફેંકવું. બાથમાં લઈને પાડવું. ઉંચોનીચો કરવો એમ એકબીજાની પરસ્પર લડતાં એકબીજાને રોકવા લાગ્યાં.(૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

એકબીજાને લઈને ચારબાજુ ફેરવે છે. પછી દૂર ફેંકે છે. ફરીને આવીને મળે છે. બન્ને ગાઢ આલિંગન કરે છેહ. બંને સાથે ભૂમી ઉપર પડે છે. એમ ચાર તો એક ક્રમથી થયા. પછી પાછા છુટા પડીને ઉંચે ફેંકે છે. તેને મારીને પોતે નીચે બેસી જાય છે. ઉંચે લઈ જાય તેને ઉંચો રાખે તો જીતે. નીચે પાડે તેને ઉંચે ન જવા દે તે જીતે એમ એકબીજાને રોકવા લાગ્યા. જેમ

પહેલો બીજા ઉપરી પોતાનું બલ અજમાવે ન તે માટે પ્રતિબંધ કરવા લાગ્યા.(૪)

પછી ગુરૂએ પ્રસન્નતાપૂર્વક બતાવેલ પ્રકારે યુદ્ધ કરે છે.

શ્લોકાર્થ :-૫

બેઠેલાને ઉઠાડે છે. ઉંચો લઈ લે છે. પરસ્પર જીત મેળવવા એકબીજાના દેહને ક્ષીણ કરે છે.(૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

બેઠો હોય તેને ઉઠવા ન દે તે જીતે. બેઠેલાને ઉઠાડે તે જીતે છે. જે ઉભો રહે છે તેને બેસાડે તે જીતે. સ્થિર હોય તેને ચલાવે તે જીતે. જે ચાલે છે તેને રોકી દે તે જીતે.

આ ચાર પ્રકારથી જીતવાને ઈચ્છતા દેહનો અપકાર કરે છે. અહિં ચાણુરાદિના શરીર દેખાવમાં મોટા પણ રૂ જેવાં છે. ભગવસાનનું શ્રીઅંગ વ્રજ જેવું કઠણ છે. પણ ચાણુરનું અંગ મોટુ લાગે અને ભગવાનનું શ્રીઅંગ સૂક્ષ્મ લાગે છે.(૫)

એમ ફલથી ભગવાનનો જય છે. છતાં દેખાવમાં વિપરીત દેખાય છે. તેથી ભગવાને જેની આસક્તિ પોતાનામાં કરાવી છે. તેને ખોટું લાગે છે. તેમાં સ્ત્રીઓ ભોળી છે. તેઓ પોતાનો હૃદયનો ભાવ ખુલ્લો કરી બેઠી છે.

તે વાત ૧૧ શ્લોકથી કહે છે. તેમાં સાત શ્લોકથી જે જોયું તેનું વાર્ણન કરે છે. તે ભગવદપણાને માટે કહે છે. ભગવદચરિત્ર કહેલ માટે ચારથી પોતાની નિંદા અને ગોપીઓની સ્તુતિ કરશે. પ્રથમ યુદ્ધ જોઈને નારાજ થએલી સ્ત્રીઓ નિંદા કરવા લાગી. આ યુદ્ધ બલવાન અને નિર્બલની વચ્ચે છે. તેથી સ્ત્રીઓ દયા લાવીને બધી ટોળાં વળીને કહે છે. તે બોલી કે બળીઆ અને નિર્બલ વચ્ચે આ યુદ્ધ છે.

एवंफलतःभगवज्जयेपिसतीत्याविपरीतइतिपेहुर्वंस्यासक्ताःस्तताःतत्रापिस्त्रियोमुग्धातास्त्वसहमानास्त्वहृदस्थं
भावंप्रकाशितवत्यइत्याहतद्दितिएकादशभिःतत्रसप्तभिःस्वपक्षेणभगवच्चरित्रत्वायपञ्चभिःस्वनिन्दार्थगोपिकास्तो
त्रमितितत्रप्रथमंयुद्धहृष्टाखिन्नानांआक्रोशार्थंप्रश्नमाहतदेकंवालीबलवत्तद्युद्धमयोग्यःएतद्बलाबलयुद्धंतो
मितितत्रस्त्रियःपापाअप्ययेऊचुरितियोषितःतद्युद्धमालक्ष्यवासमेताःबलाबलवतोर्युद्धंबलंवाबलंचमत्तुरुभयत्र

तद्बलाबलवद्युद्धंसमेताःसर्वयोषितः।ऊचुःपरस्परंराजन्सानुकंपावरूथशः ६ ॥

संबंधस्तेतयोर्बलाबलयुद्धत्वंयथाभवतितथावायुद्धंसर्वेषांयोषितइतिनिरोधएवनिपातमकोनसंबन्धादिरित्युक्तंपरस्प
रमितिसमानशीलव्यसनतासर्वेषामुक्ताराजन्नितिस्नेहात्संबोधनमवधानायस्त्रीणांवचनमितिकरोतिचेदुपेक्षांकुर्या
दितिस्निग्धस्नेहस्यायंगुणःयत्समर्थेप्यसमर्थत्वबुद्धिरितिसम्भावतस्तेहिसम्पक्षश्रवणंभवतीतिरशांविभावाललो
लपासङ्गणानवनिधानिर्गुणाइति ६ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :- ૬

બલવાન અને નિર્બલનું આ યુદ્ધ જોઈને બધી સ્ત્રીઓ ભેગી મળી મનમાં દયા લાવીને હે રાજન ! ટોળે વળીને તે પરસ્પર કહેવા લાગી. (૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તે યુદ્ધને જોઈને બધી સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ. બળવાન અને નિર્બલનું આ યુદ્ધ છે. બન્નેમાં અતુલતાનો સંબંધ છે. પરસ્પર કહેવાથી સામનશીલ વ્યસનનું યુદ્ધ થયું છે. હે રાજન ! એવું સ્નેહનું સંબોધન છે. તે ધ્યાન રાખવા માટે કહેલ છે. નહિ તો સ્ત્રીનું વચન જાણી રાજા ધ્યાન ન આપે. સ્નેહનો આ ગુણ છે. સમર્થમાં પણ અસમર્થની બુદ્ધિ થાય. તેથી ભગવાન સમર્થ છે.

છતાં સ્ત્રીઓને અસમર્થ જણાયા. સમુહ બહુ હોય તો સારી રીતે શ્રવણ થાય. દશ લીલા વડે તેમાં સગુણ નવ પ્રકાર અને તેમાં ગુણાતીતનો એક એમ દશ પ્રકાર છે.(૬)

તેમાં કેટલીક નિતીમાં આગ્રહવાળી હતી. તેમને અન્યાય ન સહન થતાં બોલી દીધું.

દ્વી. ૪૧ / ૯૦૪

एवं दशप्रकारा [illegible] तत्रैकाः [illegible] अन्यायमसहमाना [illegible] महानयमिति वदन्ति खेदो [illegible] अधर्मे [illegible] इति अयं महानेवाधर्मः। एषां राजसभासदां भविष्यतीति [illegible] राजसभेव [illegible] अधर्मः। तत्रापि सभासदां [illegible] तत्राप्यधिकारः [illegible] अयं महानेवाधर्मः। [illegible] बलाबलवद्युद्धमिति। एको बालः अपरो बलवानिति [illegible] शास्त्रविरुद्धमिति। तत्रापि राज्ञः पश्यतः राजा हि धर्मं [illegible] तस्य दर्शने [illegible] अन्याये [illegible] अनिच्छन्तीति अनेन राजा [illegible] एते सर्वे [illegible] इति तासामाशयः ७ ननु भगवानपि सबलो लोके [illegible] अतो नाधर्मो भविष्यतीति चेत्तत्राहुः क्व वज्रसारसर्वाङ्गाविति। न हि बाधितमर्थं वेदो बोधयति [illegible] मल्लानामुपगान्यति कठिनौ।

महानयं बतायधर्म एषां राजसभासदाम्। ये बलाबलवद्युद्धं राज्ञोऽन्विच्छन्ति पश्यतः॥ ७ ॥ क्व वज्रसारसर्वाङ्गौ मल्लौ शैलेन्द्रसन्निभौ। क्व चातिसुकुमाराङ्गौ किशोरौ नाप्तयौवनौ॥ ८ ॥

नीत्यापि लोकप्रसिद्धिः [illegible] बलगुणा इति न्यायविरोधो [illegible] तत्राहुः वज्रसारसर्वाङ्गानि [illegible] शैलेन्द्रसन्निभौ महामेरुतुल्यौ [illegible] बालकौ [illegible] अतिसुकुमाराङ्गौ अत्यन्तसुकुमाराङ्गौ [illegible] किशोरावपि [illegible] यौवनाविर्भावतः [illegible] नाप्तयौवनौ [illegible] न समासः स्पष्टत्वयावदर्शनार्थः ८ ॥ ॥

રાસ / ૯૦૪

શ્લોકાર્થ :-૭

સ્ત્રીઓ બોલી. આ રાજસભાના સભ્યો મોટો અધર્મ કરે છે. જે બલવાળા અને બાલક ના યુદ્ધને જુએ છે.તેને અનુચરે છે.(૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

બત્ એટલે ખેદ બતાવવા કહ્યું છે. આ અનર્થ કેમ એકદમ પ્રવર્ત્યો? આ રાજસભાના સભ્યોને મોટો અધર્મ થશે. જોકે રાજાનો સંબંધ એજ અધર્મ છે. તેમાંપણ અધિકાર તે બધા કરતાં મોટો અધર્મ છે. આ યુદ્ધ બલવાન અને બાળક વચ્ચે છે. એક બાલક છે. જયારે બીજો બલવાન છે. તે યુધ્ધ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ કહેવાય. તેમાં પણ રાજાના દેખતાં આ યુદ્ધ થાય છે. રાજા ધર્મની મૂર્તિ ગણાય છે. તેના દેખતાં અધિકારીઓએ અન્યાય ન કરવો જોઈએ. રાજા જુએ છે છતાં તે અન્યાય કરે છે. તેથી રાજા પણ જાણશે કે અહીં બધા ખોટા છે. તે નજરે જોસે તો આપણો ઉપકાર પણ કરશે. એવો સ્ત્રીઓના જોસે તો આપણો ઉપકાર પર કરશે. એવો સ્ત્રીઓના મનનો ભાવ છે.(૭)

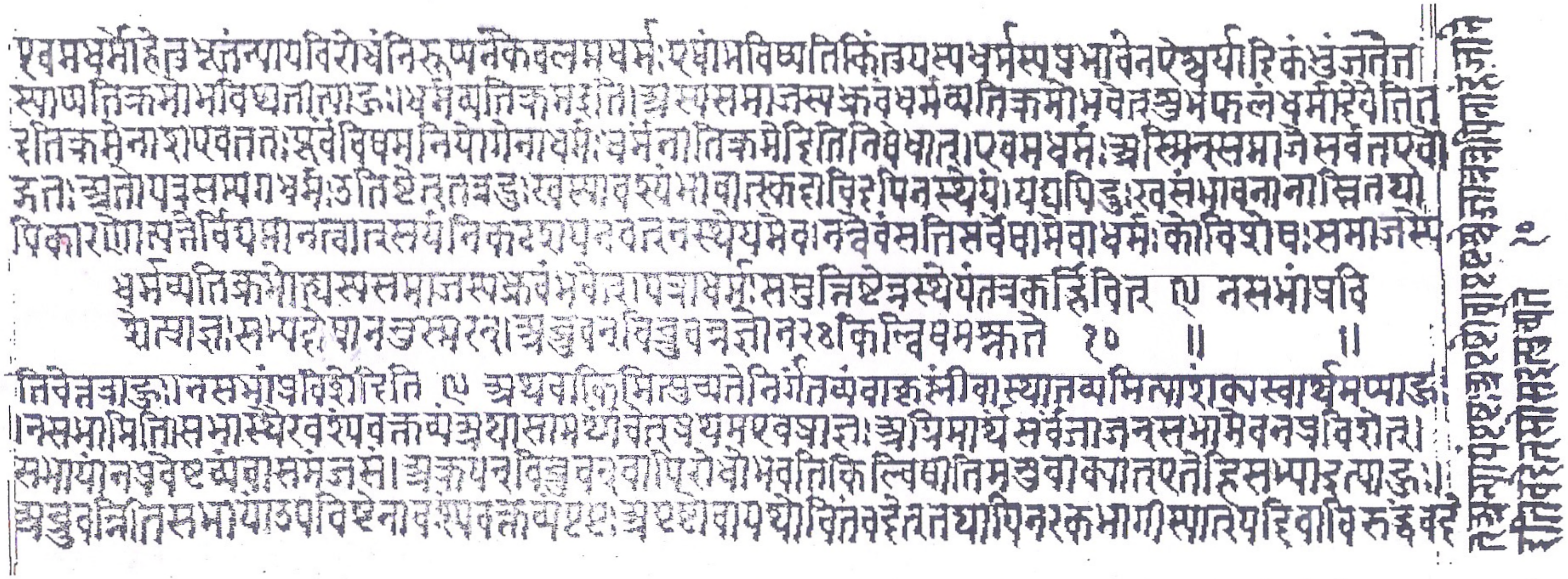
ભગવાન પણ બલવાળા છે તેથી અધર્મ નહિ થાય તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૮

વ્રજ કરતાં પર દઢ અંગવાળા મેરૂ પર્વત જેવા મોટા મલ્લો કયાં અને કોમળથી પણ કોમળ કિશોર અવસ્થાવાળા જેને હજુ યૌવન પ્રાપ્ત થયું નથી એવા બે ભાઈઓ કયાં?(૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જે અર્થનો બાધ થતો હોય તેવું વેદ પણ બોલતો નથી. ભગવાનના શ્રીઅંગો અતિ કઠીન હોય એમ જગત કહી રહ્યું છે. તે ઉંચો છે. આ સૂક્ષ્મ છે. વ્રજના સારરૂપ આ મલ્લોના અંગ છે. તે જાતે મલ્લ છે. મલ્લવિદ્યામાં નિપુણ છે. તેમાં પણ મેરૂ પર્વત જેવા મોટા છે. જેના અતિ કોમળ અંગો છે તેમનું વય જુઓ. તે કિશોર છે. લોકમાં કિશોરનું હાડ મોટું હોય અથવા બીજને લીધે તે જુવાન દેખાય છે. તેવું પણ આમાં નથી કારણ કે તે યુવાન નથી થયા. અહીં સ્પષ્ટતાથી જોઈને ખાત્રી કરવા નગ સમાસ કહ્યો છે. (૮)

એમ અધર્મનું કારણ અન્યાય થાય એજ નથી પણ જે ધર્મના પ્રભાવથી આ ઐશ્વર્ય ભોગવે છે તે પણ દૂર જશે.

શ્લોકાર્થ :-૯

આ સમાજના ધર્મનો વ્યુત્ક્રમ થઈ જશે. એ વાત ચોક્કસ જાણો. જ્યાં અધર્મ ઉભો થયો ત્યાં પછી રહેવાય જ નહિ.(૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આ સમાજનો ચોક્કસ ધર્મ, અધર્મમાં ફરી જશે. શુભ ફલ ધર્મથી થાય તેનો વ્યુત્ક્રમ એટલે ધર્મની જગ્યાએ અધર્મ

થશે તો શુભને બદલે નાશ થશે. તેથી પહેલાં વિષમ આજ્ઞાથી અધર્મ થયો. ખરેખર તો ધર્મના પ્રભુ બલવાન છે. ભગવાનને લાયક નહિ તેવા કાર્યમાં પ્રભુને યોજનાર દુઃખી થાય. તેથી અન્યથા લીલા જોનાર પર દુષિત થાય.

કેમકે તે ભગવાનના સેવકનો પણ સેવક છે. તે પ્રભુને તેમ કરાવવામાં યોગ્ય નથી. સેવક છે છતાં તેમ કહે તો તે પર અધર્મ થયો. ધર્મનો અતિક્રમ ન કરવો એમ ધર્મ શાસ્ત્ર કહે છે. તેથી આ સમાજમાં અધર્મ ઉત્પન્ન થયો માટે જ્યાં સારી રીતે અધર્મ ઉભો થાય. ત્યાં દુઃખ અવશ્ય થાય.

તેથી ત્યાં કોઈ વખતે પણ રહેવું નહિ. જોકે દુઃખની સભાવના નથી તો સર્પ પાસે સુવાય નહિ તેમ અહીં રહેવું ન જોઈએ.(૯)

શ્લોકાર્થ :-૧૦

સભામાં બોલનારને દોષ લાગે છે. તે યાદ કરીને ડાહ્યો માણસ સભામાંન જ જાય. મૂર્ખ માણસ સભામાં જઈને ન બોલે અથવા વિપરીત બોલે તો તેને દોષ લાગે છે.(૧૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

શું કહો છો? સભામાંથી ચાલ્યા જવું? વગર બોલે બેસી રહેવું ? એવી શંકામાં કહે છે કે સભામાં જવું તો જરૂર બોલવું. જો બોલવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો ડાહ્યો માણસ સભામાંજ ન જાય. સભામાં ન જ જવું. જો જવું તો સૌને સારૂં લાગે તેવું બોલવું. બોલે અથવા વિપરીત બોલે તો માણસ પાપી થાય છે એમ મનુ સ્મૃતિનું વચન છે. આ સભાના દોષો છે. સભામાં બેઠેલાએ અવશ્ય બોલવુ જોઈએ. પૂંછવાથી કે ન પૂછવાથી જો ખરૂં ન બોલે તો તે નરક ભાગી થાય છે. જો ધર્મથી વિરૂદ્ધ બોલે અથવા અન્યાયથી પૂછે અથવા જાણતો હોવા છતાં હું નથી જાણતો એમ કહે તે મૂર્ખ ગણાય છે. એમ ત્રણ પ્રકારના નરક ભાગી બતાવ્યા. સભામાં પ્રવેશ કરતાં સભાના સ્મરણમાં તેમાં જવાના ગુણદોષનું પણ સ્મરણ આવશકય છે. તેથી એમ કહ્યું છે. કિલ્બિનો અર્થ અવશ્ય નરક થાય છે.(૧૦)

२०टी-४१ १७०५

एवंत्रिविधस्याप्येतेनरकभाजोभवंतिसभायांप्रविशानसभास्मरणेतज्जतदुर्णदोषाणामपिस्मरणमावश्यकंइति तयोक्तंकिल्बिषमावश्यकंनरकानतुभगवतोपिबलमवश्यमस्तिकुवलयापीडवधमत्तत्राहुःवल्गतःशत्रुमभितइ तिशत्रुणरममभितःबालातःमल्लशब्दंकुर्वतःकृष्णस्यसदानंदस्यअस्माकंसर्वस्यवावदनांबुजंपश्यत्स्वेदजलेर्व्या प्तंपश्यतयद्यधिकबलःसमबलोवास्यात्तदाशत्रोरिवास्यापिश्रमोनस्यात्शब्दश्चासमर्थस्यैवेतिलोके

वल्गतःशत्रुमभितःकृष्णस्यवदनांबुजं।वीक्ष्यतांश्रमवार्युप्तंपद्मकोशमिवांबुभिः ११

प्रसिद्धिःश्रमवारिभिर्व्याप्तंनतत्कोपिःश्रमेनांतःश्रमाधिक्यंद्योतितंनतुभवदकर्मणाश्रमःकोदोषइतिचेत्तत्रा हुःपद्मकोशमिवांबुभिरितिपद्मकोशेहिजलंदृष्टंभवतिनकदापिजलेस्पर्शतिपयाजलंवर्द्धतेतथातत्रा लमपिवर्द्धतइतितस्यजलव्याप्तिसंभाविततथाभगवतोपिश्रमजलसंबंधोऽसंभावितइत्यर्थः ११ ॥

राम १७०५

શ્લોકાર્થ :-૧૧

શત્રુની ચારેબાજુ મલ્લના શબ્દ કરતા કૃષ્ણનું મુખારવિંદ શ્રમબિંદુયુક્ત થયું છે. પદ્મનો કોશ જેમ જળથી અલિપ્ત રહે તેમ ભગવાનનું વદન શ્રમ રહતિ હોવું જોઈએ છતાં અત્યારે શ્રમ દેખાય છે. તેથી તેમાં બળ નથી.(૧૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ચાણુરની ચોતરફ મલ્લના શબ્દ કરતા સદાનંદનું આપણા બધાના સર્વસ્વ કૃષ્ણનું વદન કમલ પસીનાથી વ્યાપ્ત છે. તેને જુઓ.

ભગવાન અધિક બલવાળા છે કે સમાન બલવાળા હોય તો શત્રુને જેમ શ્રમ નતી પડતો તેમ કૃષ્ણને પણ શ્રમ ન પડત. શબ્દ પણ અસમર્થનાજ હોય એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રમના કણ નથી પણ શ્રમનું જળ ચાલ્યું જાય છે. તેથી અંતર

શ્રમનું આધિક્ય કહ્યું. કર્મ કરવામાં શ્રમ તો થાય એમાં શું દોષ? ત્યાં કહે છે કે કમળની કળી જળની ઉપર રહે છે તે કોઈપણ દિવસ જળનો સ્પર્સ કરતી નથી. જેમ જળ વધે તેમ કમળનું નાળ વધે તે જળમાં વ્યાપ્ત કદિ ન થાય. તેમ શ્રીકૃષ્ણના મુખકમળ ઉપર સ્વેદ કદિ ન થવો જોઈએ.

ભક્તોની આસકિત વધારવા માટે શ્રમનો દેખાવ કર્યો છે. જેથી બીજામાં ભક્તો આસક્ત ન થાય. કંસ પણ શ્રાણભર રાજી થાય તેથી શ્રીકૃષ્ણે શ્રમ બતાવ્યો છે. (૧૧)

એ શ્રીકૃષ્ણનું શ્રીમુખ બધા જોઈ ન શકે તેથી તે પ્રગટ નથી. એ બોલનારીને પણ કોઈ દિવસ તેનું દર્શન થયું નથી. બલભદ્રના શ્રીમુખ પર શ્રમ જોઈ લો. એમ કહે છે.

तासामासक्तिसिद्ध्यै भगवता तथा प्रदर्शितं अन्यासक्ता मा भवेयुरिति कंसादीनां च श्रमतः सुखार्थं एतत्सर्वे पान-
श्रकरमिति वक्ष्णरपि करा विहृशंकाभावात् बलभद्रे सर्वजनीनत्वमिति सान्त्वयमाहुः किं न पश्यतेति। रामस्य
मुखमासमंतात्ताम्रलोचनं किं न पश्यति। भ्रातास्पेष्टो यत्रास्य श्रमः सर्वजनीनः अन्यथा क्षोभाविर्भावं न ज्ञा-
पयेत्। अशक्तस्यैवं तथाकरणात्। न च स्वभावतोपि नाम्रो भवेदित्याशंक्याह वृष्टिं प्रतिसमर्षमिति। वृष्टिको

किं न पश्यत रामस्य मुखमाताम्रलोचनं। वृष्टिं प्रति सामर्षं हाससंरंभशोभितं ॥ १२ ॥

मारणीयमिति कोपाविर्भावयतीति सतोत्य समर्थानां कामारयः सवर्णका भवंति। न चेतदपि सहजमिति चेत्त-
त्राह हाससंरंभशोभितमिति। हासेन यः क्षोभः संरंभः तेन शोभितो यद्वा सर्वदा हाससंरंभेण हासपूर्वक कामलीलया शोभितं सर्ववचने
... हासस्य संरंभाभ्यां शोभितं एतास्मान्न जानंतीति हास्यं दुःखं
प्राप्नुवंतीति शीघ्रं मारणीयमिति संरंभमपि करोति। उभाभ्यां वा अतिशोभितं अतो न सहजं किमपीत्यर्थः ॥ १२ ॥

શ્લોકાર્થ :-૧૨

રામનું મુખારવિંદ ચોતરફથી લાલ નેત્રવાળું કેમ જોતાં નથી? તે મુષ્ટિક પ્રતિ કોપવાળુ છે. તેમાં હાસ્ય ક્રોધની મિશ્ર શોભા છે. (૧૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

રામનું મુખ તામ્ર લોચનવાળું તેને કેમ જોતા નથી. આ તો તેના મોટા ભાઈ છે. તેમનો શ્રમ બધા જોઈ શકે છે. નહિ તો ક્રોધ ન કરે. અશકત જ કોપ કરે. સ્વભાવથી કોઈ લાલ થઈ જાયર છે.

મુષ્ટિકને મારવા માટે ક્રોધ પ્રગટ કર્યો છે. સ્વતઃ સમર્થ હોય તેને કામાદિ તેમ કરવા પ્રેરણા કરે છે.

હસવાથી ક્રોધ થયો તેનાથી મુખારવિંદ શોભે છે. અથવા પહેલાં હાસપૂર્વક કામલીલાથી શોભતા હતા. આ સ્ત્રીઓ અમારૂં સ્વરૂપ નથી જાણતી એમ જાણી ભગવાને હાસ કર્યો. ભકતો દુઃખ પામે છે.

તેથી મલ્લને જલ્દી મારવા ભગવાન ક્રોધ કરે છે. બંનેથી અતિ શોભાવાળી છે માટે કાંઈપણ શ્રમ કે ક્રોધ તેમાં સહજ નથી.(૧૨)

એમ સ્નેહને વશ થતાં થાકેલા નહિ એવા ભગવાને શ્રમીત માન્યા. સ્ત્રીઓ બોલી અપાણે ન જોવાની જગ્યાએ ભગવાનને જોયા તેથી આપણું ભાગ્ય નિંદ્ય છે.

એમ કહી ગોકુલવાસીઓના ભાગ્યને ચાર શ્લોકથી વખાણે છે.

१०टी०४१
६१०६

स्वस्नेहवशाद्भगवतिश्रमं मत्वा अनन्तसरे भगवान स्वाभिर्ईश इति स्वभावं प्रविग्रहं यं यः गोकुलवा
सिनो भाग्यम भिनन्दति । गुणवतरति चेतर्भिः । आरोहमि मभिनन्देति पश्चात स्त्रियः आरौजजश्च वपन्यः य
हृयचलिंगेनकपचमालयेवेषेणस्तनः सन्नु स्वयं गुराणां स्वरूपोपि वनचित्रमाला युक्तः श्रुत तत्पाः गाः पालयन्
सुसहायोपि तत्र रामबलभद्र सहितः विक्रीड येव विशेषेण क्रीडार्थमेव अंचति व्रजभुवं गच्छतिवा स्वयं तु गिरि
णेरमयावश्च विति श्रीयुस्तभिः स्वभावतः गुणप्या भवति यद्यपि मधुरापित या गणितात थापि मधुराम
गुणपावतनजघदोपरयं चलिंगसूदः गुराणांगुरसेवन चित्रमाल्यः गाः पालयन् सलवलः क्व
णयश्चवेणुं विक्रीडयाव तिगिरिवरमार्चितांघि १३
उत्सवजनउवरव गुणपाः गुणंपहिस्वरद फलं भवति निरंतरं तत्र
त्पानां स्वरखातु भवात् अन्नत्तदि परीतइति । वते तिहर्षेशतांदशमपि लोके स्थानं भवतीति गोपस्य हि क्रीडास्व
स्वरायिनी अतो भगवती पितृते क्रीडासाधन त्वात् स्व स्वरा भिः गुराणां गुरूपरति । तासां स्वरूपज्ञानं स्थापि
तिज्ञापितं तथापि अमा विभ्मावात्तस्य लोके स्वशसेव गुणश्च सर्वैश्वर्यं वहत्वे शक्यते तयात्वे गनिया मकमप्पा

हादनस्या नामपि चित्रमाल्यानां धारक इति । गाः पालयन्निति । स्वतरां गोण भावात्र यणात स्वच्छंदलीलासं
पद्यते वाघक निराकरणार्थं रक्षकदेवो बोधनार्थं वा दिनेपि परमानंदानुभावार्थं च वेणुक्वणनं चकारा तन्ना
नाविधा च लीलां क्रूर्वद भ्मैः स्वजनेत तत्पापि प्रजयतीति स्वच्छंदलीलायामति क्रमेपि तत्पराधीभवति अन्य
त्र गुसाभावे स्वस्थाने हिउत्तत्वेचाणुचरी नामति क्रमेइति भयया प्यत्र उ रखेन वगो कालं स्वरूपसत्तएव
ति पत्नी ति शाक नो प। तेनास्तन स्थित प पिमहादेवो लक्ष्मीश्च सृजयति सहिपशुपतिः तदीयानां पशूनां पाल
नो भगवान रक्षक इति स्वपमपराभी वसृजनपाशा पराधदूरी करोति महां श्वेत स्वकार्यं करोति तदा ही नोलज
तेश्चतः मजयति । अन्यथा गोवर्द्धनोद्धरणे इंद्रस्यापरं क्व यीतगोवर्द्धने वा विशकलितं सहि यया स्थिता न्यर्व
तान्पालयति स्वदर्शन स्वापि मास्ते नागा क्रयीत अतः सेवकत्वेनेव तत्स्यव्यवहारो इह श्यते लक्ष्मीः पुनः सर्वस्वा
मूलप्रकृतिः तदेव स्वरूपा गोप्यः ता सामपि कृपां करोतीति । अथवा महादेवो भगवति पशुपालने क्रियमाणे
तस्य पालने गमिष्यंती तिरमावगोपिका स्थिता स्वआदरेणगमिष्यतीति १२ ॥ ॥

राम
६०६

શ્લોકાર્થ :-૧૩

આ વ્રજની ભૂમી પવિત્ર છે. આ મનુષ્યનાટચ બતાવતા પુરાણ પુરૂષ, વનના પુષ્પોની માળાવાળા, બલદેવની સાથે ગાયો ચરાવતા લક્ષ્મી અને મહાદેવે જેના ચરણની સેવા કરી છે એવા કૃષ્ણ આ વ્રજભૂમીમાં ક્રીડા માટે વેણુ વગાડતા ફરે છે.(૧૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

પ્રથમ તો સ્ત્રીઓ વ્રજભૂમીને અભિનંદન આપે છે. વ્રજની જમીનને ધન્ય છે. જેમાં કપટથી મનુષ્યનો વેશ ધરનાર ગુપ્ત રીતે પુરાણ પુરુષ વનમાં વિચિત્ર પુષ્પોની માળાવાળા,વ્રજની ગાયોનું પાલન કરતા ગાયોને ચારે છે. બલભદ્ર સાથે છે. વિશેષ ક્રીડા માટે વ્રજભૂમીમાં વિહાર કરે છે. પોતે તો શીવે અને લક્ષ્મીએ જેના ચરણનું પૂજન કર્યું છે તેવા છે છતાં મથુરાંમંડળમાં વ્રજની ભૂમીને જ પવિત્ર ગણી છે. પવિત્ર એટલે સુખનું ફલ છે. તેમાં રહેનાર હમેશાં સુખી હોય છે. અહીં તો તેથી વિપરીત છે. તેથી બત્ એ હર્ષવાચક અવ્યાય મૂકયો છે. ગુપ્ત હોય તેની સાથે ક્રીડા સુખ આપે છે. તેવી વજની ભૂમી સુખ આપનારી છે.ભગવાન પણ પુરાણ પુરૂષ છે. તેથી સ્ત્રીઓનું સ્વરૂપજ્ઞાન દઢ છે.

ગુપ્તની સાથે બધો વ્યહવાર કરી શકે તેમાં નિયામકને કહે છે. વનના વિચિત્ર પુષ્પોને ધારણ કરે છે. તેમાં નિયામકને કહે છે. અને સ્વરછંદ લીલા થાય છે. બલદેવને સાથે રાખે છે. રસનો બોધ કરવા માટે દિવસમાં પણ પરમાનંદનો અનુભવ કરવા વેણુને વગાડે છે.

અનેક વિધ ક્રીડા કરે છે. ભૂમીના પૂજનથી ભૂમીસ્યનું પણ પૂજન કરે છે. અન્યત્ર જયાંસુધી ગુપ્તતતા ન હોય ત્યાંસુધી પોતાને ઈષ્ટ સિદ્ધિ થતી નથી. અહીં ગુપ્તતામાં ચાણુરાદિ અતિક્રમ કહે છે. તેથી બંને રીતે અહીં દુઃખ છે. ગોકુલમાં સ્વરૂપ પ્રચ્યુત થઈને ભગવાન રહે છે. એમ સમજવાનું પૂજન કરે છે. મહાદેવ તો પશુના પતિ છે. તેમાં પશુ અને પાળ જેની

ભગવાન રક્ષા કરે છે. તેથી તેનું પૂંજન કરે છે. તેથી પોતાનો અપરાધ દૂર કરે છે. તેથી તેનું પૂંજન કરે છે.

તેથી પોતાનો અપરાધ દૂર કરે છે. મોટા નાનાનું કામ કરે તો નાનાને ભગવાને ગોવર્ધન ધર્યો તેમાં શિવ ઈંદ્રનો અપકાર કરે. અથવા ગોર્વધનને છિન્નભિન્ન કરી દે. તે પર્વતોને પાળે છે. તે સુદર્શનના મોક્ષનો પણ અંગિકાર ન કરે તેથી તે શિવનો વ્યવહાર સેવકપણાથી છે. લક્ષ્મી સ્ત્રીની મૂળ પ્રકૃતિ છે.

વિભુતિરૂપા ગોપીઓ છે.તેની ઉપર કૃપા કરે છે. ગોપીઓ ભગવાનની સેવામાં જોડાશે તો ભગવાન મારો ભાવ નહિ પૂછે. મારો આદર નહિ કરે એ ભયથી લક્ષ્મી ભગવાનને પૂજે છે. (૧૩)

६०टी०४४ ९०७

एवं श्रमिमभिनंद्यगोपिकाभिनंदनमाह॥त्रिभिः॥गोप्यस्तपःकिमचरन्निति भगवतो रूपं यादृशं ध्येयं तादृशं यतः पश्यंति भगवंतमेवचगायंतितदासक्ताश्चतिष्ठंतीति नत्वेतत्त्रयं स्वल्पतपसा वसिद्धतपसा वा भवति अन्यथा अन्येषामपिस्यात् अतो नज्ञायते किंवा तत्तपस्ताभिः कृतमिति यद्यस्माभिरपि भगवद्रूपं दृश्यते तथापि अस्य स्वैतद्रूपं लावण्यमेव सारभूतं यत्तु केवलं लावण्यमेवतत्त्वका शृतं लावण्यस्यापि वासारं इदानीं तु कोधाद्याविर्भावात् अवस्थापातिरोहितमिवप्रतिभाति॥ किंच॥ असमोर्ध्वं नसमस्तूर्ध्वं चयस्मात् तत्सा हि दृशे भगवानेकः

गोप्यस्तपः किमचरन्यदमुष्यरूपंलावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धं॥दृग्भिःपिबंत्यनुस
वाभिनवंदुरापमेकांतधामयशसःश्रियऐश्वरस्य १४

वतिपतिभातिअत्रत्वदृष्टसंबंधीलावण्यंदिदृश्यतेऊर्ध्वंतावत्कंसारेर्मंचस्थितत्वात् प्रतीयते किंच अनन्यसिद्धं लावण्यपरस्य सेवलं भगवत्येवसिद्धं॥ अन्यथा तु वस्तुनेपि भाग्यप्रयुक्ता भवेत्॥ अत स्तादृशात्तपानतपसा विनानभवतीतिअवश्यंतपस्ताभिःसिद्धं किंचदृग्भिःपिबंतिदूरादपिपातुंशक्यते दृशातत्रापिनानाविधैःकटाक्षैः अनेसवलि

राम ९०७

क्षादिभिः पानमनेन सर्वोपरि माणप्रकारस्तासां सूचितः। चर्वितचर्वणत्वव्यावृत्त्यर्थमाहुः। अत्र तु सर्वाभिनव
मिति। अत एव सर्वप्रतिक्षणं रसजननमेव भवतीति प्रतीतः। अतः रसोऽपि कृष्णेनापि तत्सर्वं स्थलमभिप्रायादुरापमिति स
र्वेषामेव दुःखेनापि शास्त्रमशक्यं तासां तव पानं सिद्धं जातमिति। न तु केवलं भोग एव भगवतः सिद्ध इति कुत्र
सर्वा कृष्णता यदि सर्वमेव फलं साधयतीति तत्सर्वेषां न समिति चेत्तत्राह एकान्तधामेति। भोगस्त्वेहि कथं सर्व
किं किं सर्वो कृष्ण इति वीर्यस्य नव यश उपयोगः। ज्ञानवैराग्ययोश्च अत स्वयमेवावशिष्यते। यशः श्रीः ऐ
श्वर्यं चेति। तेषामेकान्ततः भगवल्लावण्यासारमेव वक्तमतस्मिन्धाम्नि ऐश्वर्यादिकं सर्वं सिद्ध्यतीति नतो
भमात्रपरत्वात् ऐश्वर्यमिति भावः। चकारात् पञ्चानामपि ज्ञानवैराग्यादीनां ग्रहणं ॥ १४ ॥

શ્લોકાર્થ :-૧૪

અન્યને સિદ્ધ ન થાય તેવું, લાવણ્યના સારરૂપ જેની બરોબર કે ઉત્તમ કોઈ નથી. એવું દરેક સમયે નવું, શ્રીયશ અને ઐશ્વર્યનું એકજ ધામ એવા ભગવદરૂપનું નેત્રોદ્વારા પાન કરે છે. તેથી ગોપીઓએ એવું કયુ તપ કર્યું હશે? .(૧૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવાનના રૂપનું જેવું ધ્યાન કરવું જોઈએ તેવા ગોપીઓ તેના મુખના દર્શન કરે છે. ભગવાનનું તે ગાન કરે છે. તેમાં નિત્ય આસકિત રાખીને રહે છે. એ ત્રાણ થોડા તાપથી પ્રાપ્ત ન થાય તેમ પ્રસિદ્ધ તપ શાસ્ત્ર સિદ્ધ છે. તેથી પાણ તે ત્રાણ પ્રાપ્ત થતુ નથી. જો એમ થતું હોત તો બીજાને પાણ તેવું સુખ પ્રાપ્ત થતુ હોત તે તો થતું નથી. તેથી ગોપીઓએ શું તપ કર્યું હસે? એ જાણવામાં આવતું નથી. અમે પાણ ભગવાનનું સ્વરૂપ જોઈએ છીએ.

પરંતુ એમનું એ રૂપ તો લાવણ્યના સારરૂપ છે. તેમને કેવળ લાવણ્યના સારરૂપ છે. તેમને કેવળ લાવણ્ય જ દેખાય છે. અથવા લાવણ્યના સાર દેખાય છે. અત્યારે તો ભગવાનને ક્રોધ થયો છે. અવસ્થાથી લાવણ્ય નિરોહીત થયું હોય એમ

દેખાય છે. વળી કોઈ તેની સમાન નથી. તેમ કોઈ તેનાથી વધારે નથી. તે ગોપીઓ દષ્ટિમાં ભગવાન એકલાજ દેખાય છે. અમને તો તેના સંબંધવાળો ચાણુર સાથે દેખાય છે. કંસ મોટા મોંચડશ ઉપર બેઠો છે. તેથી તેનાથી ઉર્ધ્વ પણ કોઈ દેખાય છે. તે લાવણ્યરસ કેવળ ભગવાનમાંજ સિદ્ધ છે. નહિ તો પૃથ્વીમાં બીજા પણ ભાગ્યશાળી કહેવાય. તેથી એવા અમૃતનું પાન કરવાનું ભાગ્યવગર બને નહિ માટે ગોપીઓનું તપ તો અવશ્ય સિદ્ધ છે. તે ગોપીઓ લાવણ્યરસને દષ્યિ વડે પાન કરે છે.

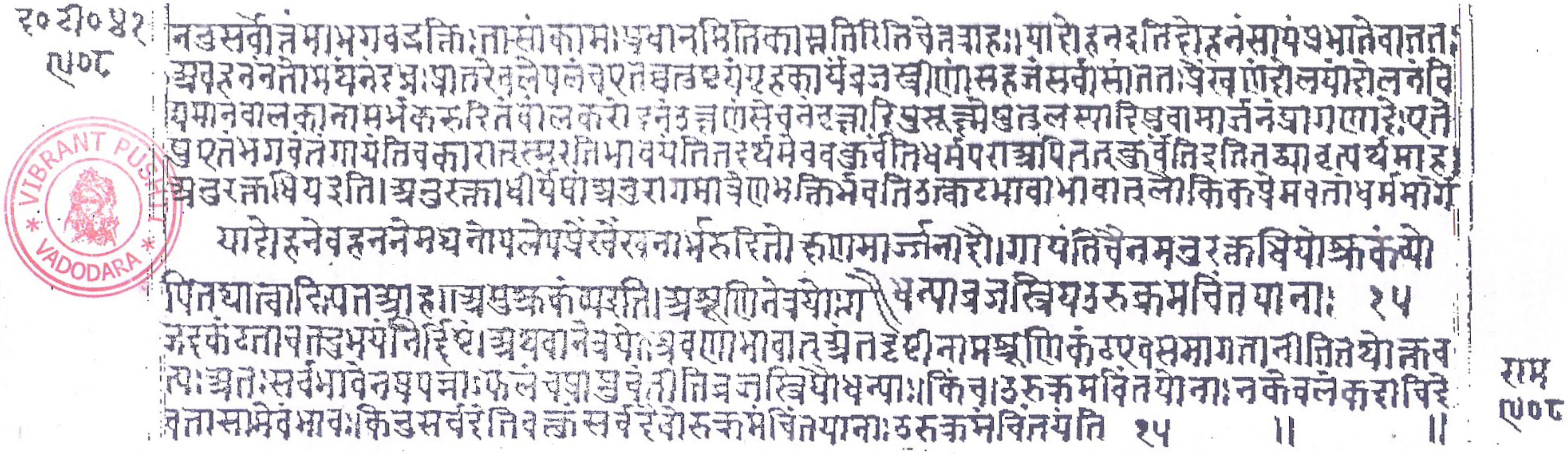
દષ્ટિથી પાન કરવાનું તે તો દૂરથી કરી શકાય છે તે પણ અનેક પ્રકારના કટાક્ષભેદ અલસવલિતાદિથી પાન થઈ શકે એ કઠનથી સર્વ રમણનો પ્રકાર તેમાં સિદ્ધ થયો છે. એ વાત પણ કહેવામાં આવી. દગ્ભિઃ પશ્યન્તિ એ પદથી તેનું સૂચન કર્યું છે. તે પણ વારંવાર એકનું એક કર્યા કરે છે એવું પણ નથી. દરેક વખતે નવીન એટલે પહેલાં જે રસનો અનુભવ કર્યો તેનાથી બીજી વખતે નવો જ આનંદ અનુભવે છે. એ રસ સર્વને સુલભ નથી.

દુઃખથી પણ તે બધાને તો મળતો નથી. તે ગોપીઓને વગર પ્રયત્ને મળે છે. અહીં શંકા કરે છે કે ભગવાનથી એ ગોપીઓને ભાંગ સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી એની મોટાઈ કેમ કહી શકાય? જે બધા ફૂલોને સિદ્ધ કરી આપે તે સર્વોત્તમ ગણાય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભોગ તો આ લોક અને પરલોકનો અતિ ઉત્તમ મળ્યો છે.

તેથી વીર્યનો જુદો ઉપયોગ નથી. તેમ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો પણ ગોપીઓને ઉપયોગ નથી. તેથી બીજા ત્રણ ભોગો ભગવાનમાં બાકી રહે છે. યશ, શ્રી અને વૈરાગ્ય એ ત્રણનું તો ભગવાનમાં લાવણ્યમૃત ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. તે મળતાંજ ઐશ્વાર્યાદિ સિદ્ધ થાય છે.

તેથી કેવળ ભગવાનનો તે ભોગ કરે છે. એમ જાણવાનું નથી. ઐશ્વર્ય શબ્દ ભાવમાં ધજ પ્રત્યય લાગવાથી સિદ્ધ થયો છે. ચ કાર છે.તેથી અપેક્ષિત જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો તે ઉપયોગ કરે છે.(૧૪)

સર્વથી ઉત્તમ તો ભગવાનની ભકિત છે. ગોપીઓમાં તો મુખ્ય કામ છે. તેથી કામવાળી સ્તુતિ કે કરાય ? ત્યાં કહે છે.

या दोहनेऽवहनने मथनोपलेपप्रेंखेंखनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ। गायंति चैनमनुरक्तधियोऽश्रुकंठ्यो धन्या व्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तयानाः ॥ १५ ॥

શ્લોકાર્થ :-૧૫

જે ગોપીઓ ગાયોના દોહનમાં માખણ કાઢવામાં, છાશ ફેરવવામાં, છોકરાંને રૂદન કરતાં રાખવામાં, ઝાડને જળ સીંચવામાં અને ઘર સાફ કરવાના કાર્યમાં શ્રીકૃષ્ણનું ગાયન કરે છે. તે વખતે તેમને ચિંતન કરતાં તેની બુદ્ધિમાં પ્રેમ અને કંઠમાં અશ્રુ આવી જાય છે. તે કારણ થી તે ગોપીઓ ધન્ય છે. (૧૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ગાયોને દુધ કાઢવાનું સાંજે અથવા સવારે હોય છે. પછી ખાંડવાનું પછી દહીમાંથી માંખણ કાઢવાનું અને જમીનને લીપવાનું કામ એ ચાર કામ સવારમાં થવાં જોઈએ. વ્રજની બધી સીઓનું સહજ તે કામ છે. એ બધા તે ઘરનું કામ કહે છે. પછી હીંચકે હીંચકવાનું કામ કરે છે. બાળકો રોતાં હોય છે તેને પલનામાં સુવડાવી હીંચકાવતાં વૃક્ષાદિને જળ સીંચન કરતાં, તે

ભગવાનનું ગાન કરે છે. ચ કાર છે. તેથી સ્મરણ અને ભાવના કરે છે. ધર્મવાળા પણ શ્રવણ સ્મરણાદિ કરે તેવું આનું નથી. આ તો પ્રેમથી કરે છે. બુદ્ધિને રંગ ચઢાવી દે છે. પ્રેમ માત્ર ભકિત ન કહેવાય. ભક્તિમાં તો ઉત્કંઠ ભાવ જોઈએ. તે આમાં નહિ હોય. તે તો લૌકિક પ્રેમવાળાને ધર્મમાર્ગમાં તેવો ભાવ દેખાય છે. ત્યાં કહે છે કે ગોપીઓને તો ભગવાન યાદ આવતાં નેત્રમાં આંસુ અને કંઠમાંથી નીકળતો ગદ્ ગદ્ સ્વર તે બેને દેખાય છે. અથવા આંખને સ્મરણ ન હોવાથી અંદર દષ્ટિ હોવાથી અશ્રુ કંઠમાં રોકાય છે. તેથી અશ્રુકંઠ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ગોપીઓ સ્વભાવથી શરણે આવેલા હોવાથી યોગ્ય ફલ પ્રામ કરે છે. અમે વ્રજ સ્ત્રીઓને ધન્ય કહીએ છીએ. વળી તે ચીંતન પણ ઉત્ક્રમ કરે છે . એવું ભાવ તેને કયારેક થાય છે. એવું નથી પણ સર્વદા તેનો ભાવ ભગવાનમાં એક રસ રહ્યો છે. તેને સર્વદા ભગવાનનું ચિંતન આવે છે.(૧૫) એવી તે પણ યોગીની પેઠે સાક્ષાત્કાર રહીત નથી પરંતુ તપસ્વીઓ વરદાન આપવા આવેલા ભગવાનમાં દર્શન કરે છે. તેમ આ ગોપીઓ પણ ભગવાનના નેત્રદ્વારા દર્શન કરે છે.

किंचैतास्तपोपि न केवलं योगिवत्साक्षात्काररहिताः किंतु तपस्विन इव वरदानार्थमागतं भगवंतं सर्वैरेव पश्यंतीत्याह। प्रातर्व्रजाद्व्रजत इति। रूपं सर्वलीलाः ताभिर्नेत्रापतरिति भगवद्दर्शनं सायंप्रातरेवेत्याह। प्रातःकाले गाः नीत्वा व्रजाद्व्रजतः सायंकाले व्रजमाविशतः चकारादन्यदपि परेच्छया आगच्छतः अन्या अदर्शनावस्थाः सर्वा एव संग्रहीताः गोभिः सममिति पाल्यमानानां मानयनमात्रस्यैकमिति निर्भयार्थं वेनेहिं वेरवो धितेपरार्थकस्याविरपिशकाभवति। किंच वेणुं क्वणयन्निति पथा चित्तमपहृतं भवतीति तथा वेणुनादं करोतीति तेन सद्भावाः सर्वे भगवद्विषयका आविर्भवंति अन्यैर्...

प्रातर्व्रजाद्व्रजत आविशतश्च सायं गोभिः समं क्वणयतोस्य निशम्य वेणुम्। निर्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरिपुण्याः पश्यंति सस्मितमुखं सदयावलोकं १६

तिरोभवंति अतस्तस्य वेणुनादं निशम्य तूर्णं शीघ्रं निर्गताः पथि मार्ग एव भगवंतं पश्यंति योगिनो हि समागते भगवति पश्यंति एता स्वयमेव समागत एवेति विशेषः। अतो भूरिपुण्याः अबला इति तासां दोषाभावो भूरिपुण्यत्वे हेतुरुक्तः। किंच। सस्मितमुखं पश्यंति अतः यानेदृशाविर्भावयुक्तं नयया भक्ति वर्धकत्व स्पन्नमपि ज्ञानेनिरुद्धं भवतीति तादृशं परमानंदमुखं पश्यन्ति [illegible] फलत्वमुक्तं किंच सदयावलोकमिति दया सर्वेभ्य अवलोकनं यस्मिन् [illegible] संसारो न निवर्तेत इति यतो भगवान् दयया पश्यति कृतार्था एताः कर्तव्या इति दययापश्य...

શ્લોકાર્થ :-૧૬

સવારમાં વ્રજમાંથી ગાયો ચારવા વનમાં પધારે છે. ત્યારે સાયંકાલે વનમાંથી વ્રજમાં પધારતાં ભગવાન ગાયોની સાથે આવતાં વેણુ બજાવે છે. ત્યારે વેણુનાદ સાંભળતાં ગોપીઓ ઘરની બહાર નીકળીને તે અબલાઓ પૂર્ણ્યવાળા હોવાથી મંદ હાસ્યવાળા, દયાપૂર્વક દૃષ્ટિવાળા ભગવાનના શ્રીમુખનું દર્શન આ ગોપીઓ ભગવાનની ગૂઢ લીલા તો જાણતાં નથી.(૧૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તેથી તે ભગવાનનું સાંજ સવાર દર્શન કરે છે. એમ કહે છે. પ્રાતઃકાળમાં ગાયોને વનમાં લઈ જાય છે. સાયનકાળે વ્રજમાં પાછી લાવે છે. બધી દર્શન અવસ્થા લીધી. તે ગાયોનું ભગવાન પાલન કરે છે. તેને અવશ્ય ગોષ્ઠમાં રાખવી જોઈએ. તેમાં ભય પણ ન જોઈએ. વેદે કહેલા પદાર્થોમાં કોઈને શંકાનું સ્થાન ન હોય. તેમાં પણ વેણુ બજાવે છે. તેમાંથી ચિત ખેચાય એવો વેણુનાદ ભગવાન કરે છે. તેથી ભગવાનમાં જેનું મન છે. એવા ભકતોને ભગવદ વિષયક મનોરથો બધા પ્રગટ થાય છે. બીજા વિચારો બદલાઈ જાય છે. તેથી ભગવાનનો વેણુનાદ સાંભળી જલદી ઘરની બહાર નીકળી માર્ગમાં ઉભી રહે છે. તે ભગવાનના દર્શન કરે છે.

યોગીઓ ભગવાન હૃદયમાં આવે ત્યારે જ જુએ છે. આ તો અર્ધ રસ્તે જુએ છે. તેથી અબળાઓ મોટા પૂણ્યવાળા છે. તેમનામાં દોષનો અભાવ છે. એ મોટા પૂણ્યનું કારણ છે. તે પણ મંદ હાસ્ય યુકત મુખને જુએ છે. અને હૃદયમાં આનંદને પ્રગટ કરાવે છે. તેથી ભકતમાં પ્રતિબંધક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે પણ નાશ પામે છે. તેવો પ્રેમનો આંનદ તે વખતે આપે છે. તે મોક્ષથી પણ અધિક ફલરૂપ છે. તેમાં પણ અવલોકનમાં દયા છે. એમ ન કહેવું કે સંસાર નહિ નિવૃત થાય. ભગવાન દયા કરીને જુએ છે. આને કૃતાર્થ કરવો જ જોઈએ. એમ પોતે વિચારીને દૃષ્ટિ કરે છે. તેમાં દયાથી દોષ જાય છે. અવલોકનથી સર્વસ્વનું દાન કરે છે. એમ બે ફલ કહ્યાં. સ્ત્રીઓને ભગવાનની મલ્લલીલામાં મોટો પ્રયાસ થયો એમ ભગવાને જોયુ. તેમનો શ્રમ ન સહન થવાથી જે કર્યું તે હવે કહે છે.

अतः स्त्रीणां तारतम्यं भगवल्लीलायां महानेव धर्मः सम्यक्। ततो भगवान् सर्वं सहमानः प्रवृत्तवान् इत्याह एवं संभाष्यमाणास्विति। स्त्रीषु संभाष्यमाणासु अन्येन प्रकारेण शक्तोऽपि सर्वात्मत्वात् शृणोति योगेश्वरत्वात् दूरश्रवणदर्शनादेः स्वधर्मत्वात् तद्दूरादेव श्रुतवान् ततो हरिः स्त्रीणां दुःखहर्ता शत्रुं कंसमेव हन्तुं चाणूरं ता सा विषादं वा मनश्चक्रे सत्यं अक्लिष्टकर्मा न मारयेत् संध्यापर्यन्तं युद्धं च कुर्यात् ततः सम्यक् कृत्वा स्थिताः न यातरा गच्छेयुः तथापि मारणार्थमेव कृतं तन्मनः कृतवान् न तु कथमेवं कृतं न सर्वं सिद्धार्थिकं करोतीति चेन्न नाहं भगवानिति विश्वासार्थं भरतर्षभेति संबोधनं १७ न तु तथापि स्त्री

एवं प्रभाषमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः। शत्रुं हन्तुं मनश्चक्रे भगवान् भरतर्षभ ॥ १७ ॥ सभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रस्नेहशुचातुरौ। पितरावन्वतप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलम् ॥ १८ ॥

णां वा वगतं सर्वात्मा कथं तान्मारयितुं न इच्छन्निति चेन्न नाहं सपक्षे इति तासां वाक्यात् देवकीवसुदेवयोर्महानेव क्लेशो जातः परिशीघं भगवान्न मारयेत् तत् पोरपि क्लेशः अधिकः जातः वर्तते अतः पित्रोरप्यर्थे हन्तुं मनश्चक्र इति स्त्रीणां गिरः श्रुत्वा पितरावपि तत् समानीतावितिनिकटे च गिरो जाता इति अन्वतप्येतां तासां वचने भगवतः असामर्थ्यमिव प्रतिभातं अतः सर्वसामर्थ्यं जानतोरपि वा कंसश्रवणरुद्रतापो जातः न तु माहात्म्यज्ञानस्य जातत्वात् कथं तापः इति चेन्नत्राह अबुधौ पुत्रयोर्बलमिति माहात्म्यं तु जानीतः परं न बलं ततः क्लेशः प्राप्तीति तयोरनुतापः १८ ॥

શ્લોકાર્થ :-૧૭

હે ભરતર્ષભ ! એમ યોગેશ્વર હરિએ સ્ત્રીઓના ભાષણ સાંભળી શત્રુને મારવાનો વિચાર કર્યો.(૧૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

સ્ત્રીઓ એમ સારી રીતે બોલ્યાં. ભગવાન બધાના આત્મા હોવાથી સ્ત્રીઓનું બોલવું સાંભળી લે છે. યોગેશ્વર છે. તેથી દૂર શ્રવણ કરવાનો તેમનો ધર્મ જ છે. દૂરથી સાંભળ્યું ત્યારે ભગવાન હરિ થયા. તેના દુઃખને હરનાર થયા. શત્રુ કંસ અને અત્યારે ચાણુર છે તેને મારી સ્ત્રીઓનો ખેદ દૂર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેઓ અકિલષ્ટ કર્મા કોઇને મારે નહિ. સંધ્યા સુધી

યુદ્ધ પણ કરે. તેથી સારી રીતે મારે તો સવાર ન આવે. પરંતુ આને તો મારવા જ એમ નવું મન કર્યું. ત્યારે શંકા કરે છે કે પહેલાં વિચાર્યા કરતાં નવીન નિણર્ય કેમ કરે છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છેકે તે તો ભગવાન છે. તેનો નિયામક કોઈ નથી. (૧૭)

તો પણ સ્ત્રીઓના વાક્યોથી ભગવાન તેને મારવા કેમ પ્રવૃત થયા?

શ્લોકાર્થ :-૧૮

સ્ત્રીઓની તે વાણી સાંભળી વસુદેવ દેવકી ત્યાં કહેછે. પુત્ર સ્નેહથી શોકમાં આતુર થયાં. પોતાના પુત્રના બળને તે જાણતા નથી. તેથી તે માતાપિતા પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યાં.(૧૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

સ્ત્રીઓએ આવું ભાષણ ચલાવ્યું તે સાંભળી વસુદેવ દેવકીને મોટોકલેશ થયો. ભગવાન શત્રુને જલ્દી ન મારે તો કલેશ વધ્યાજ કરે તેથી માબાપને સુખ કરવા માટે શત્રુને મારવા જલ્દી નિર્ણય કર્યો. સ્ત્રીઓની વાણી સાંભળીને તે પાસે આવ્યા. તેથી તેમને પણ તાપ થયો. સ્ત્રીઓના વાકયોમાં ભગવાનમાં સામર્થ્ય નથી.

એવું તેમને જણાવ્યું. પહેલાં સામર્થ્ય જાણતા હતા તો પણ વાક્યનું શ્રવણ અનુતાપનું કારણ બન્યું. માબાપ ભગવાનના મહાત્મ્યનું જ્ઞાન તો જાણે છે.તેમને તાપ ન થવો જોઈએ તો કેમ તેઓ તાપ કરે છે?ત્યાં કહે છે. કે પુત્રના બળને તે જાણતાં નથી. તેથી તેમને અનુતાપ થાય છે. (૧૮)

એમ પ્રાસંગિક કહીને પ્રસ્તુત કહેવા માટે પહેલાં કૃષ્ણ ચાણુરના બળ શિક્ષા વિગેરે ચાર પ્રકાર કહ્યા. તેને રામ અને મુષ્ટિકના યુદ્ધમાં પણ અતિ દેશથી કહે છે.

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतं वदन् पूर्वं कृष्णचाणूरयोः प्रकारस्तत्र रूपं निरूपितं तद्राममुष्टिकयोरप्यतिदिशति। तैस्तैरिति। नियुद्धविधिभिः बाहुयुद्धप्रकारैः तैस्तैः प्रसिद्धैः सर्वैः तैर्वा ततोपि विविधैरनेकप्रकारैः यथा युयुधाते तैः अन्योन्यं युयुधाते तथैव बलमुष्टिकावपि तेनैव प्रकारेण युयुधाते। अन्योन्यमिति द्वन्द्वयुद्धता अत्र उपदेशश्चोक्तः ॥ १९ ॥ अथ चाणूरमारणं वक्तुं पूर्वकृतयुद्धस्य वैयर्थ्यं उत्तरत्रापि तथैव भविष्यतीति पूर्वकृतस्य फलमाह भगवद्गात्रेति।

तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्विविधैरच्युतेतरौ। युयुधाते यथान्योन्यं तथैव बलमुष्टिकौ ॥ १९ ॥
भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः। चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह ॥ २० ॥

भगवद्गात्राणि चरणपदयुगलानि तेषां निपातैः परिपातैः वज्रनिष्पेषात् वज्रेण पेषणादपि घर्षणादपि निष्ठुरैः अतिदुःसहैः चाणूरो भज्यमानाङ्गः मुहुर्वारं वारं ग्लानिमवाप ह इत्याश्चर्यं स हि पूर्वं मिश्रेण संहृष्टः उद्वेगेन क्षिप्तेव वज्रास्फोटेन वर्तवज्रं दूरीकृतवान् तादृशोपि चाणूरः कथं मूर्छामवापेति ॥ २० ॥

શ્લોકાર્થ :-૧૯

જેમ કૃષ્ણ અને ચાણુર બાહુયુદ્ધ કરે છે. તેમાં તે તે વિધિઓ બતાવે છે. તેવી રીતે બળદેવ અને મૃષ્ટિક પણ પરસ્પર વિધિઓ વડે યુદ્ધ કરે છે.(૧૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

બાહુયુદ્ધના જે પ્રસિદ્ધ પ્રકારો છે. તેનાથી પણ વધારે પ્રકારોથી ભગવાન અને ચાણુર પરસ્પર લડે છે. તેવી રીતે બલદેવજી મુષ્ટિક સાથે વિધિઓ વડે યુદ્ધ કરે છે. તે બંનેનું દ્વન્દ્વ યુદ્ધ છે. તેમાં ઉપદેશની જરૂર નથી. બંને સમપ્રધાનતાથી લડે છે.(૧૯)

એમ બાહુ યુદ્ધ કરતાં ચાણુરને મારવાની વાત કહેવા માટે પહેલાં કરેલ યુદ્ધ વ્યર્થ ગયું. તેથી પહેલા યુદ્ધનું ફલ કહે છે.

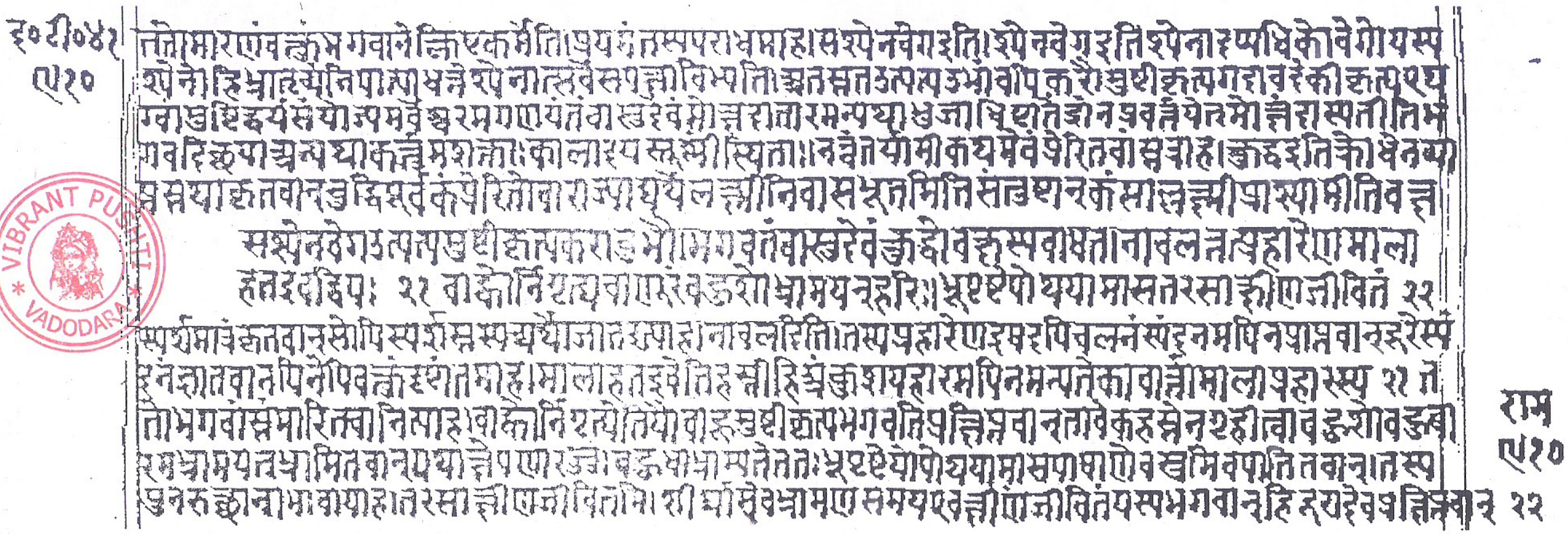
શ્લોકાર્થ :-૨૦

ભગવાનનુ શ્રીઅંગ વ્રજના જેવું મજબુત તે ચાણુર પર પડયું ત્યારે ચાણુરનાં અંગો ભાંગી ગયાં તેથી મૂર્છા થઈ. તે

અત્યન્ત થાકી ગયો. (૨૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવાનનાશ્રીઅંગના અવયવો જ્યારે ચાણુર પર પડયાં ત્યારે બે વ્રજ સાથે ઘસાતાં હોય તેવા ખર શબ્દ થાય. તે થવાથી ચાણુરનાં અંગો ભાંગી ગયાં. વારંવાર મૂર્છા આવી. વારંવાર મૂર્છા આવી. હ આશ્ચર્યને કહેવાવાળો છે. તેને ઇંદ્ર સાથે પૂર્વ યુદ્ધ કરેલું . તેના પર ઇંદ્રે વ્રજ ફેંકેલુ. તે વ્રજ તેના હૃદયને સ્પર્સ કરી દૂર પડયું તે તેને ગણ્યું ન હતું તેવા બલવાન ચાણુરને મૂર્છા થઇ. ચાણુરને મારવાનું ભગવાનને કહ્યું ત્યાં તેને ભગવાનનો અપરાધ કર્યો. ભગવાન અકિલષ્ટકર્મા હોવાથી વગર વાંકે મારે નહિ તેથી તેનો અપરાધ કહે છે.

न त्वेकं भागं धृत्वा भूमौ ताडितवान् यतस्तस्य भगवद्धस्ताद्विमुक्तस्य भूमौ पतने प्रकारमाह। विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिति वि
स्रस्ताः इतस्ततः प्रक्षिप्ता आकल्पाः आभरणानि केशाः स्रजो मालाश्च यस्य पतात् इत्येतो भूत्वा लक्ष्मीस्थानप्रकारेण लक्ष्मीस्त
स्य विमुखेति तत्संबंधिनः पदार्थाः विशेषेण स्रस्ताः ततः इंद्रध्वज इव पूर्वमिंद्रगर्वनाशो भगवता कृत इति तद्वदस्यापि जा
तमिति ज्ञापयितुं सर्वदेशप्रसिद्धः इंद्रध्वजः ध्वजः स्तंभः परितो रज्ज्वा नामाकर्षणेन प्रस्थापितः यथा रज्जुनाशे शिथिले गलित

विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिंद्रध्वज इवापतत्। तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै। बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशं ॥ २२ ॥

वस्त्राभरणः पततीति तथा कालादृष्टकर्मादीनां विशकलितत्वेन रत्नका
भावात् शरीरस्तंभ पि तु भ्रंशकाः स्तम्भवत्पतत् भक्ता हि पतितो पि स्वशरीरं भूरणाद्वशाद्धारयंति। तद्वत्ता भ्रश्यतीति ज्ञा
पयितुं दृष्टांतकथनं यथैतस्य भगवता मारणं कृतं एवं मुष्टिकस्यापि बलभद्रेण कृतमिति वक्तुमाह। तथैवेति। बल
भद्रस्याप्यलिष्टकर्मत्वं बोधयितुं पूर्वं मुष्टिकस्यातिक्रम उच्यते। तथोत्पन्नेन स्त्रीणां वचनानंतरं तद्वाः स्वमुष्ट्या क

१०-टी-४४ ५/२२

रणाय शत्रुहननेच्छा तथैव गात्रस्पर्शः शत्रोः सर्वं गमयत्या। ततो मारणमिति सर्वमपि दृष्टं मारणे
प्रकारं वक्तुं वर्णनिरूपणमाह। स्वमुष्ट्या अभिहतेन बलेन चपेटेनातिहतः भृशं मुखाद्रुधिरं स्रवद्भ्रम
न्नप्यंतमर्दितः वृक्षः स्तनपपात असावधानत्वात् दृष्टांतः। वातोहत इवेति। चपेटताडनेनेव क्रिया
शक्तिस्तस्यापगता बलवता सजातीयेनोपहतेति स्वयुद्धेति मुष्टिकनाम्नातस्य मुष्टिरेव प्रसिद्धा
अत एव तेनाभितो हतः आभिमुख्येन वा। प्रथमपक्षे मुष्टिभिः सर्वांगेषु हननं द्वितीये तु मुखे वक्ष
सि वा सकृदेव हननमिति। ननु चपेटमात्रेण कथं हननमित्याशंक्याह। बलिनेति। अनेन कर्मप्र
तिमर्दस्थानमिति दैवगत्यादि तत्र शक्तिपक्षो व्यावर्तितः अभितो हतः तस्य तेनापि यतो बलमस्य भद्रमेव
उपकार्यमेवेति ॥ २३ ॥

राम ५/२२

શ્લોકાર્થ :-૨૧

શ્યેન એટલે શકશે.તેના કરતાં પણ વધારે વેગવાળો શ્યેન પોતાના શત્રુને પકડીને રાખે છે. તેથી બધા પક્ષીઓ ભય રાખે છે. (૨૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તેથી ચાણુર ત્યાંથી ઉભો થઈને બે મૂઠી ગદાની પેઠે બાંધી તેને એકત્ર કરી વસુદેવ સર્વના ઈશ્વર છે તેને મારતાં પોતાના ભૂજના અધિષ્ઠાતા ઈંદ્રને પર પડયો. ભગવાન તો તેને મોક્ષ આપશે માટે વાસુદેવ કહ્યા છે. તેથી કાલાદિ દેવાં પણ બોલ્યા નહિ. અંતર્યામીએ ભગવાન સામે થવાની પ્રેરણા કેમ કરી? ત્યાં કહે છે કે ક્રોધથી વ્યાપી તેને તેમ કર્યું. બુદ્ધિપૂર્વક પ્રેરણા નથી કરી રાજના લોભથી કરી છે. મારા યુદ્ધથી કંસને સંતોષ થશે તો રાજલક્ષ્મી આપશે. તેથી ભગવાનના વક્ષ:સ્થળનો સ્પર્સ માત્ર કર્યો.(૨૧)

તે સ્પર્શ પણ તેનો વ્યર્થ ગયો તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૨૨-૨૩

હાથીની ઉપર માળા ફેંકવાથી હાથીને શ્રમ ન થાય તેમ ચાણુરની બે મૂઠી છાતીમાં લાગતાં ભગવાન ચલિત ન થયાં. પરંતુ બે હાથથી તેને પકડી વારંવાર ફેરવી ભગવાને તેને પૃથ્વી ઉપર ફેંકયો. તેમાં તેનું જીવન ચાલ્યું ગયું. તેનો ધરણાં, તેના વસ્ત્ર તથા માળાઓ ઉડી આઘાં પડયાં અને ઈંદ્રનો ધ્વર્જ પડે તેમ તે પડયો.(૨૨-૨૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

એ ચાણુરના ઘાથી ભગવાન જરાપણ સ્થાનથી ચલીત ન થયા. તેમાં દષ્ટાંત આપે છે કે હાથી અંકુશના મારને ગણતો નથી. તેને ફુલની માળા કંઈ ગણત્રીમાં ? તેથી ભગવાને તેને માર્યો. જે બે હાથની મૂઠીવાળી ચાણુરે ભગવાને મારી હતી તે બંને હાથા શ્રીહસ્તથી પકડીને ન છોડાવી શકે તેમ કાબૂ કરી બહુવાર ફેરવીને ફેંકે છે. જેમ પાષાણ ઉપર વસ્ત્ર ફેંકે તેમ તેને પૃથ્વી પર ફેંકયો.

તેનો જીવ ચાલ્યો ગયો. તે ભગવાનના હાથથી છુટો પડયો. ત્યારે તેના વંશને કહે છે. આભરણ, કેશ અને ફૂલમાળાઓ દૂર પડી. લક્ષ્મીના સ્થાનમાં પ્રહાર કરવાથી લક્ષ્મી તેના ઉપર રૂઠી. તેના સંબંધવાળા પદાર્થો દૂર પડી ગયા. પછી ઈન્દ્રધ્વર્જ પડે તેમ સંબંધવાળા પદાર્થો દૂર પડી ગયા. પછી ઈન્દ્રધ્વર્જ પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર પડયો. પ્રથમ જેવો ભગવાને જેવો ઈંદ્રને ગર્વનો નાશ કર્યો તેવો આનો નાશ થયો માટે ઈન્દ્રધ્વર્જનું દષ્ટાંત છે. પૂર્વમાં તે પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉંચો હોય ચારે તરફ દોરડાથી તેને અધ્ધર રાખ્યો હોય તે જેમ દોરડાં ઢીલાં થાય તો પડે તેમ કાલ અદષ્ટ કર્મા છિન્નભિન્ન થતાં કોઈ રક્ષક ન રહેતાં શરીરને ઉભં રાખવાનું જોર ન રહેવાથી પૃથ્વી પર પડયો. માટે ઈન્દ્રધ્વર્જનું દષ્ટાંત છે.

ભગવાને જેમ ચાણુરને માર્યો તેમ બળદેવે મુષ્ટિકને માર્યો. (૨૨-૨૩)

आहननमात्रेणकथंप्राणोद्गम इतिआशंक्यप्रकारमाहपकर्षेणवेपित इतिस्वकर्यापरितःकंसःकंपितोजात ततोतःस्त्रोभातआघातेनसर्वांगे रुधिरस्रैकीभूतंमुखान्निर्गतंततःपीडितोजातःयथाप्राणापगमोभवति ततस्तेमकस्याभावात्पतितःवलंकिपापतनपर्यंतमपिचाद्स्तेतिज्ञापयितुं दृष्टांतउक्तःनावृक्षादियोगेनकारणनाशात्पतितःकिंतु बलमूलकारणवायोरेवसामर्थ्यादिति २४ तस्मिन्हतेकूटोनामवरूकोपराभिज्ञःस्वदेकूट

प्रवेपितःसरुधिरमुद्वमन्मुखतोऽर्दितः। व्यसुःपपातोर्व्युपस्थे वाताहतइवांघ्रिपः २४
ततःकूटमनुप्राप्तं रामःप्रहरतांवरः। अवधीलीलयाराजन्सावज्ञं वाममुष्टिना २५

[illegible] स्थितोमुष्टिकमे [illegible] तोलीलयैवहतइत्याह। अत्रनबलव्यापारःकिंतुमत्सरसस्योद्गमनार्थंस्मरण मेवकरतिरसोद्गमार्थमेवप्रहरतांवरइतिलीलयेतिप्रकारोपिनिरूपितेराजन्निति विश्वासार्थंसंबोधनमलौकिकत्वात् क्रियाशक्तिप्रधानःरामइति बलनाम [illegible] रामनाम्नापिसामर्थ्यप्रतिपादकत्वेदत्तामिरस्रतं २५

શ્લોકાર્થ :-૨૪-૨૫

મુષ્ટીકે પ્રથમ મૂઠી બળદેવને મારી બળદેવજીને તેને થપ્પડ મારી. એવી જોરથી વાગી કે દુઃખી થયો. પર તે થપ્પડથી મરી ગયો. મોંઢામાંથી લોહી પડયું. જેમ વાયુના વેગથી વૃક્ષ મૂળમાંથી ઉખડીને પડી જાય છે. તેમ પ્રાણરહિત થઈ જમીન પર પડયો.(૨૪-૨૫)

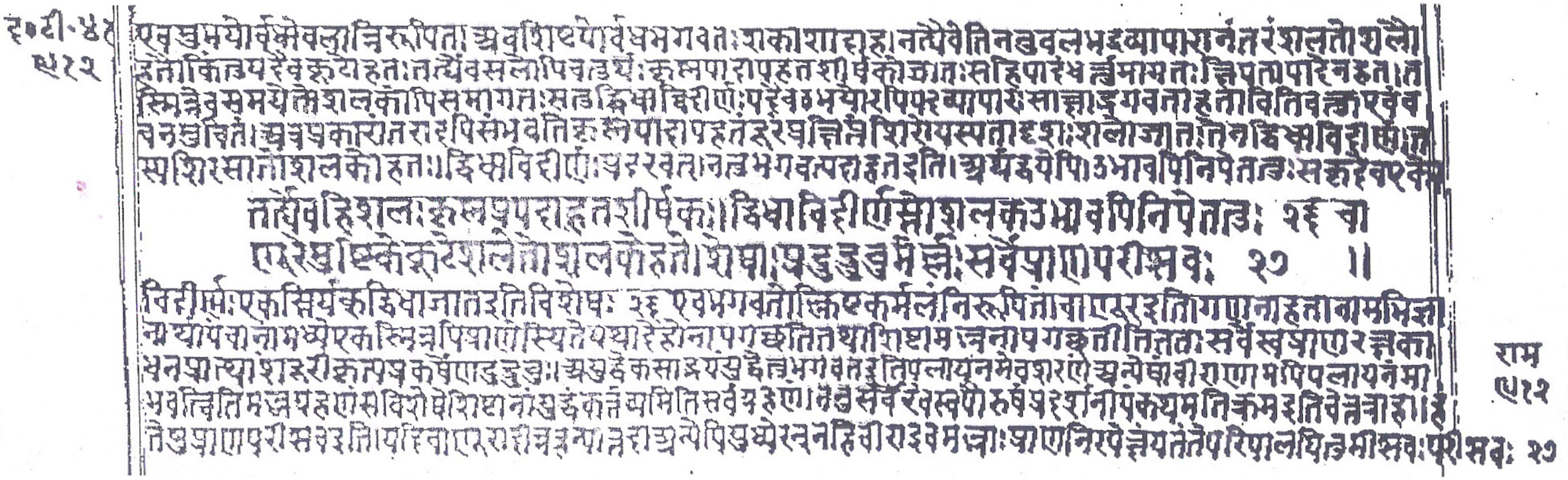
ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

બલભદ્ર પણ અકિલષ્ટકર્મા છે એમ જણાવા મુષ્ટિકનો અતિક્રમ કહે છે. સ્ત્રીઓના વચનો સાંભળ્યા પછી તેમનું દુઃખ દૂર કરવા શત્રુને મારવાની બળદેવે ઈચ્છા કરી ત્યારે તેને શત્રુના શરીરને સ્પર્સ કર્યો તેથી તેને સ્વાંગ વ્યથા થઈ એટલે તેને માર્યો. તેને મૂઠી મારી તો બલદેવે તેને ઠપાટ મારી તે ધ્રુજી ગયો. મુખમાંથી રૂધિર ચાલવાથી બહુ પીડા પામ્યો.

તેના પ્રાણ ગયાં અને પડયો. બળદેવની ચપટથી તાડન કરતાં તેમાંથી ક્રિયાશક્તિ નિકળી ગઈ. તે મૂઠી મારતાં મર્યો. પ્રથમ પક્ષમાં મૂઠીથી બધા અંગમાં માર્યો. બીજા પક્ષમાં મોંઢા ઉપર અને છાતી ઉપર મૂઠી મારી. તે એકજ વાર મારતાં મરી ગયો. ભગવાને થપ્પડ મારવાથી આવો મોટો મલ્લ મરે કેમ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે બલદેવ અતિબલવાળા છે. તેથી મર્યો.

તેના કાનના મૂળમાં મર્મસ્થાનમાં વાગતાંથી મર્યો નથી પણ બલદેવજીનું બલ તેમાં ઉપકારકરનાર છે. તેથી તે ભદ્ર કહ્યું છે. (૨૪)

થપ્પડ મારવાથી કેમ મરે? એ શંકા મટાડવા મરણનો પ્રકાર કહે છે. પ્રથમ તો થપ્પડ લાગતાં ધ્રુજી ગયો. મૂર્છાથી કાંપ્યો. પછી આધાતથી ક્ષોભ થયો. રૂધિર મોંઢામાંથી નીકળવા લાગ્યું. તેથી દુઃખ થવા લાગ્યું જેમાં પ્રાણ ગયા. તેને ટકાવે એવું બળ શરીરમાં ન રહ્યું. તેથી પડી ગયો. બલદેવજીની થપ્પડ તેને પાડયો ત્યાં સુધી કામ કર્યું. તે પડયો અને મર્યો. (૨૫)

द०टी०५८ प्र२२

तर्ह्येव हि शलः कूटप्रपादाहतशीर्षकः । द्विधा विशीर्णस्तोशलक उभावपि निपेततुः ॥ २६ ॥
चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशलके हते । शेषाः प्रदुद्रुवुर्मल्लाः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ २७ ॥

राम प्र१२

श्લોકાર્થ :-૨૬

ત્યારે કૂટ આવ્યો, પ્રહાર કરનારમાં શ્રેષ્ઠ રામે હે રાજન ! તેને મૂઠી મારીને રમત કરતાં સહજમાં મરી ગયો.(૨૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

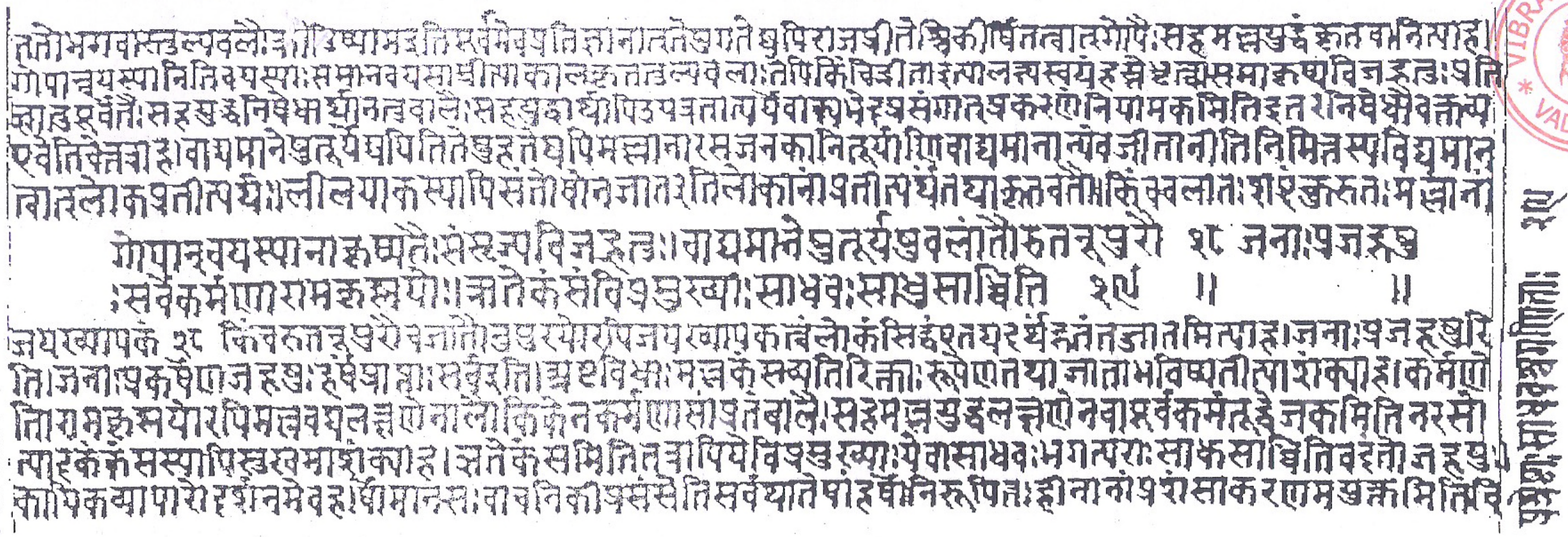
તેને માર્યા પછી બહુ કપટને જાણનાર કૂટ નામનો મલ્લ રંગમાં લડવા આવ્યો. તેને બલદેવજીને માર્યા તેથી બલદેવજીએ તેને માર્યો. તેમાં મલ્લનો વેપાર નથી. પણ મલ્લરસ ઉત્પન્ન થવા માટે રમત કરી. તે રસ પેદા કરવા પહરતાં વરઃ અને ભીળયાઃ એ બે શબ્દોથી પુરૂષાર્થ બતાવ્યો છે. રાજન ! સંબોધન વિશ્વાસ માટે છે. ક્રિયા શકિત પ્રધાન રામ જેમ બળ કહેવાય છે તેમ રામ નામમાં સામર્થ્ય છે એમ બતાવે છે. એમ રામે બે મલ્લોને માર્યા. બાકીનાને ભગવાને માર્યા.

શ્લોકાર્થ :-૨૭

ત્યાં શલ અને તોશલક આવ્યા. તેને ભગવાને માથામાં પગ માર્યો. તોશલને બે ભાગ કરી ચીરી નાખ્યો. તે બન્ને એવી રીતે કૃષ્ણના હાથે મર્યા. (૨૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

બલભદ્રના વ્યાપાર પછી શલ, તો શલકને માર્યા નથી. પણ જ્યારે ખૂટ બલદેવ પાસે આવ્યો ત્યારે શલ ચોથો મલ્લ કૃષ્ણના માથા પર પગ મુકવા માટે આવ્યો. તેને પગ ઉંચો કર્યા. તે પગ વડે જ તેને ભગવાનને મારી નાખ્યો. તેજ વખતે તો શલક પર આવ્યો. પગના વ્યાપાર મુજબ ભગવાને બન્નેને માર્યા. કૃષ્ણે પગ માર્યો. તેનું મસ્તક દૂર જઈને પડયું એ શલની વ્યવસ્થા તેના માથા વડે તો શલ્કને માર્યો. ફાડી નાખ્યો. છરીથી ચીરે તેમ ભગવાને તેને પગ વડે નથી માર્યો. એક ચીરાઈ ગયો. અને બીજો બે ટુકડા થયા. એ વિશેષ છે.(૨૭) એમ ભગવાનનું અકિલષ્ટપણું કહ્યું.

गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजह्रतुः । वाद्यमानेषु तूर्येषु वल्गन्तौ रुतनूपुरौ ॥ २८ ॥
जनाः प्रजहृषुः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः । ऋते तत्संसदि श्रेष्ठाः साधवः साधु साध्विति ॥ २९ ॥

શ્લોકાર્થ :-૨૮

ચાણુર, મુષ્ટિક, કૂટ, શલ, તો શલક, એટલાને માર્યા ત્યારે પ્રાણ બચાવવાની ઈચ્છાથી બીજા બધા મલ્લો ત્યાંથી પલાયન થઇ ગયાં.(૨૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ગણવાનું કારણ તો મરાયા તેનું જ્ઞાન થાય એ હેતુથી પાંચમાંથી એકના પણ પ્રાણ રહ્યા હોત તો જેમ દેહ નથી જતો એમ બીજા મલ્લ જાત નહિ. બધાને પોતાના પ્રાણ તો રાખવા હતો. તેમને ધન મલશે એ આશા છોડી દીધી અને જલ્દી દોડવા માંડયું. યુદ્ધ ન કરે તો કંસનો ભય થાય અને યુદ્ધ કરે તો ભગવાન જીવતા ન છોડે તે કરાતાં ભાગી જવું ઉત્તમ છે એમ માની પલાયન થયા. બધાએ પોતાનું બળ દેખાડયું. તેનો અતિક્રમ કેમ કરાય? માર્યા ત્યારે પોતાના પ્રાણ બચાવવા તેમ કર્યું. તે તો પ્રાણની રક્ષા જ ઈચ્છે છે. તેથી પરીપ્સવઃ એમ કહયું છે. (૨૮)

ભગવાને પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે અમે તો તુલ્ય બલવાળા સાથે લડીશું. તે પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે બધા મલ્લો ગયા. તો પણ રાજાની પ્રીતિ તો સંપાદન કરવી જોઇએ તેથી ભગવાને ગોપો સાથે લડવાનો ઉપક્રમ કર્યો.

શ્લોકાર્થ :-૨૯

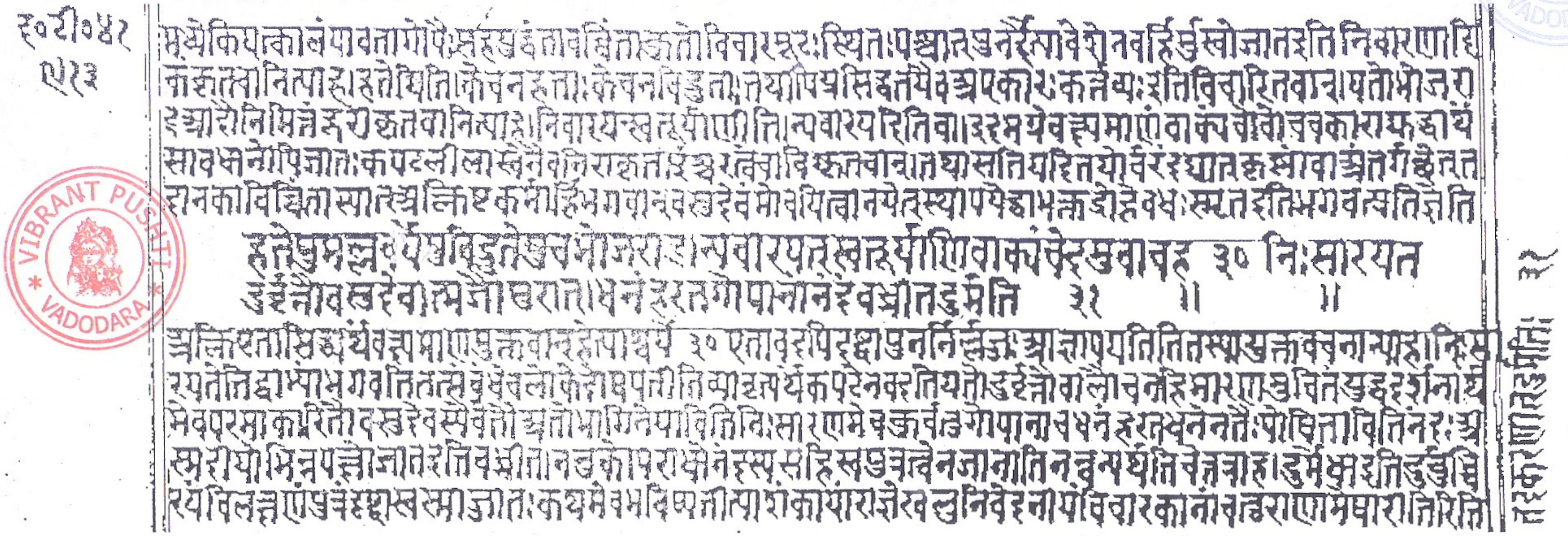
પોતાના મિત્રો ગોપો હતા. તેને ભગવાને ખેંચી પાસે લાવી તેમની સાથે સંસર્ગ કરી વિહાર કરવા લાગ્યા. ત્યાં વાજાં વાગ્યાં તેમાં પગમાં નપુરના શબ્દો અને બીજા શબ્દો કર્યા. (૨૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

વ્યસ્ય એટલે સરખી ઉમરવાળા પ્રાંતિ વટે કાલવડે જેનું બલ તુલ્ય છે. તેવા કોઇક ભગવાનથી ભય પામ્યા. તેમને ભગવાને ખેંચી સમીપમાં લીધા અને તેમની સાથે વિહાર કર્યો. ભગવાન અહીં વિહાર કરવા નથી આવ્યાં. વિહાર કરે તે કંસને

પ્રસંદ પણ નથી તો પછી તેવું શા માટે કરે છે? પ્રતિજ્ઞા તો તેમની સાથે યુદ્ધ ન કરવાની કરી હતી. બાળકો સાથે તો યુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી નથી. બંનેમાં તાત્પર્ય માનો તો વાકયોમાં ભેદ પડશે. પ્રકરણ નિયામક કહો તો યુદ્ધ સિવાય કાંઈ કરવું ન જોઈએ. ત્યાં કહે છે કે તે મલ્લોને માર્યા ત્યારે મલ્લોને રસ આવે એવાં વાંજા વાગવા લાગ્યા એ નિમિતને લઈને લોકપ્રતિતિ માટે કોઈને સંતોષ ન થયો તેથી લોકોને પ્રસન્ન કરવા માટે ભગવાને તેમ કર્યું છે. તેમાં શબ્દ કરે છે. મલ્લોને જીતવાને માટે શબ્દો બોલે છે. તેમાં શબ્દ કહે છે. મલ્લોને જીતવાને માટે શબ્દો બોલે છે. તેમાં નૂપુરનાં શબ્દો મળે છે. નુપુરને શબ્દ જય શબ્દને કહેનાર છે એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે.(૨૯)

એ જેને માટે કર્યું તે હવે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૩૦

રામકૃષ્ણના કામથી કંસ સિવાયના બધા લોકો રાજી થયા. તેમાં બ્રાહ્મણો બેઠા હતા તે તો વાહ વાહ એવા સારા શબ્દોથી ભગવાનને અંભિનંદવા લાગ્યા.(૩૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

લોકો હર્ષ પામ્યા. આઠ પ્રકારના લોકો, મલ્લ અને કંસ સિવાય બધા રાજી થયા. રૂપથી રાજી થયા એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે તેના કર્મથી પ્રસન્ન થાય છે. મલ્લોને માર્યા તે ભગવાન અને બલદેવના અલૌકિક કર્મથી પ્રસન્ન થયા અથવા હમણાં બાલકો સાથે મલ્લ યુદ્ધ કરે છે. તેથી પ્રસન્ન થયા એમ માનો. પ્રથમનું કર્મ ઉદ્દેજક છે. રસ આપનાર નથી. કંસને સુખ થયું?

ત્યાં કહે છે કે કંસ સિવાયના બધાને સુખ થયું. તેમાં પણ મુખ્ય બ્રાહ્મણો હતા. સજ્જનો હતા. તેમને સુખ થયું. એટલે સારૂં કર્યું એમ બોલી રાજી થયા. કાયિક વેપાર દર્શન એજ હર્ષ. માનસ વ્યાપાર વાચિક એજ પ્રસંશા. તેથી કાયા સવાણી અને મનથી તેનો હર્ષ કહ્યો. હીન માણસો પ્રસંશા કરે તે યોગ્ય ન ગણાય. તેથી વિપ્રશ્રેષ્ઠો અને ભકતોને ગણાંવ્યા. (૩૦)

મધ્યમાં ગોપો સાથે યુદ્ધ કર્યુ ત્યાં સુધી કંસ વિચારમાં મૂઢ જણાયાં. પછીથી તે બર્હિમુખ થયો. તેનામાં દૈત્યનો આવેશ થયો તેથી તે વાનાં બંધ કરાવવા લાગ્યો.

શ્લોકાર્થ :- ૩૧

જયાં મલ્લો મર્યા અને બીજા ભાગીં છુટયાં. ત્યારે ભોજરાજ કંસ વાંજા વાગતાં હતાં ત્યાં તેને બંધ કરવાનું કહીને તે પ્રમાણે તે બોલ્યો. (૩૧)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

કેટલાક મરાયા. કેટલાક ભાગી છુટયાં. તો પણ પ્રસિદ્ધ રીતે અપકાર કરવો જોઈએ એવાં કંસે વિચાર કર્યો. કારણ કે

તે ભોજકુલનો રાજા છે. પહેલાં તો નિમિત્તને દૂર કર્યું. વાંજાં બંધ કર્યા. ચ છે તેથી યુદ્ધ માટે પણ સાવધાન થયો. કપટલીલાં કંસે પોતે જ બંધ કરી પોતાનું ઈશ્વરપણું પ્રગટ કર્યું.

તેથી જો તે રામકૃષ્ણને ઈનામ આપે અગર વગર બોલે બીજે ચાલ્યો જાય તો કોઈ જાતની ચિંતા ન થાય. ભગવાન તો અકિલષ્ટ કર્મા છે. વસુદેવને છોડાવે અથવા પોતાની પાસે રાખે. ભક્તનો દ્રોહ કરે તો ભગવાન મારે, એવી ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે. તે અકિલષ્ટતા સિદ્ધ કરવા માટે કંસ આ વખતે બોલસે તે કહેવા લાગ્યો. હ આશ્ચર્યમાં છે.

આટલું ભગવાનનું પરાક્રમ નજરે જોયું તો પણ નિર્લજ આજ્ઞા આપવા બેઠો છે. (૩૧)

તેના અયોગ્ય વચનો કહે છે.

अतस्तस्य पूर्वं बन्धनमेवं दण्डः वसुदेवस्तूभयोरपराधी अतोऽस्मा विशेषमाह। वसुदेवेति। उशब्देन बन्धनपक्षं व्यावर्तयति। दुर्मेधा इति स्वयमयं मया अर्तव्य इति प्रतिज्ञाया पित्रा नीतत्वात् किं तस्य मारणीय इति चेत् कपटं कृत्वा नन्दे स्थापितवान्। अतो हन्यताम्। अस्य विचारे सति तावद्विलम्बो हननं निषिद्धमिति चेत्तत्राह। असत्तम इति। सर्वोपायैः पुत्रहननार्थं कृतत्वात् पतन इति। नन्वेवं सति पादयोः सर्वत्वामारयिष्यन्निति चेत्तत्राह। उग्रसेन इति यद्यपि पिता तथाप्युग्रसेनो हन्तव्यः। सानुगो देवकसहितः। परपक्षग

वसुदेवश्च दुर्मेधा हन्यतामाश्वसत्तमः। उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपक्षगः ॥ ३२ ॥ एवं विकत्थमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः। लघिम्नोत्पत्य तरसा मञ्चमुत्तुङ्गमारुहत् ॥ ३३ ॥

इति। अन्ते कुरराजकभयात् सा वा परपक्षगा वा नोपकरिष्यतीति भावः ॥ ३२ ॥ स्वार्थे स्वाभिकवत्तानां हन्तव्य इत्यपि दुर्बुद्धिः। अर्जुनं पंपरित्यज्य विपरीतवदतीत्यतो मारणीय इति तस्य स्वकीयस्त्याज्य इति मारणार्थमपवश इत्याह। एवं विकत्थमान इति। रजकत्वल्पेऽयं कंसः स्वयं तिसः नक मणीति। ... वदतीति आक्षिप्ते परिश्रमत्वात् स्वयं स्वतो भयाभावात् प्रकुपितः भक्तानामपकारश्रवणात्। लघिम्ना मल्लविघपाभिवोत्पतनप्रकारेण उत्तुङ्गं स्थूलमञ्चमारुहत्। यत्र कंसः स्थित इति। अयं हि ततोऽधःपातनीयः। उच्चस्थानोपवेशनाद्यतो वल्गति ॥ ३३ ॥

શ્લોકાર્થ :- ૩૨

કંસે કહ્યું. દુરાચારવાળા વાસુદેવના બે પુત્રોને ગામની બહાર કાઢો. ગોપોના પૈસા લૂટી લો. નંદરાય દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા છે. તેને બાંધી કેદ કરો.(૩૨)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ભગવાન અને તેના સંબંધીને દોષ ન લગાડવા માટે કંસ કપટથી બોલે છે. કારણ કે તેનું આચરણ સારૂં નથી. વળી તે બન્ને બાળકો છે. તેમને મરાય તો નહિ. તેમને તો યુદ્ધ જોવા માટે બોલાયા હતા. તે બન્ને વસુદેવના પુત્રો છે. તે મારા ભાણેજ છે. તેને હદ પાર કરો. ગોપોનું ધન લઇ લો. તેમને તે ધન વડે બન્ને બાળકોનું પોષણ કર્યું છે.

નંદજી અમારો છે તો પણ બીજા પક્ષમાં પેઠો છે. તેને બાંધો. તેનો કાંઈ અપરાધ? ત્યાં કહે છે કે તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો છે. તે વિલક્ષણ પુત્રને જોઇ તે પોતાનો પુત્ર માને છે. એમ કેમ થાય? તે વાત રાજાને કહેવી જોઈએ. ચતુર વિચાર કરનારની આ રીતિ છે. તે મુજબ તેને કર્યું નહિ. તેથી તે દુર્મતિ છે. તેથી તેને બાંધવો એજ યોગ્ય છે.(૩૨)

શ્લોકાર્થ :- ૩૩

વસુદેવ દુર્બુદ્ધિ છે..તેને તો જલ્દી મારો. તેથી તેને દંડ આપવાનું કહે છે. વસુદેવ દુર્બુદ્ધિ છે. તેને તો જલ્દી મારો. તે અત્યન્ત ખરાબ છે. મારો બાપ ઉગ્રસેન પણ પોતાના અનુગન્તૃ સાથે શત્રુના પક્ષમાં જઇને બેઠો છે.(૩૩)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

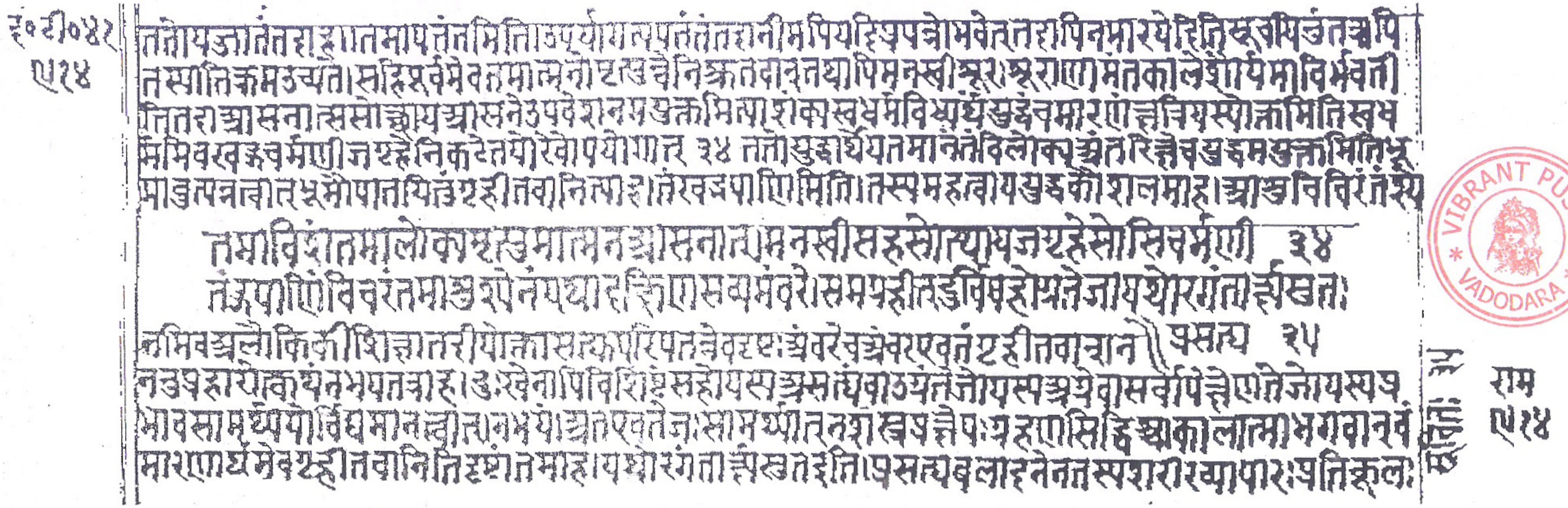
તુ શબ્દ બંધનપક્ષને નિવૃત્ત કરે છે. વસુદેવ દુર્મેધા છે. પોતે કહેલું કે આઠમો બાળક હું લાવીશ છતાં તે લાવ્યો નહિ. કંસને મારવો એવું કંપટ રાખીને બીજે રાખી મૂકયો તેથી વિચાર કર્યા વગર જ તેને તો મારી નાખો. સત્ પુરૂષે

પોતાના બાંધવોને મારવા ન જોઈએ એના જવાબમાં કહે છે કે તે દુષ્ટત્તમ છે.

સર્વ જેની ઉપાસના કરે તેવા રાજાને મારવાની કોશિસ તેને કરી. એમ કરવાથી બધા યાદવો મળી તમને મારશે. ત્યાં કહે છે કે ઉગ્રસેન મારો બાપ છે. તો પણ તે મારવા યોગ્ય છે. તેના ભાઈ દેવકને પણ સાથે મારવા જોઈએ. સત્પુરૂષ બાળકોને મારવા ન જોઈએ.

બીજા તો અરાજકતાના ભયથી અમારૂં અનિષ્ટ કરનાર નથી. (૩૩)

પોતાની આગળ પોતાનાથી બળવાળાને મરતા જોયા પણ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો કંસ વિવેક છોડીને વિપરીત બોલે છે. તેથી તેને મારવો જોઈએ. તેનો દોષ છોડવવાને માટે ભગવાન પોતે મારવાને પ્રવૃત થયા.

तमाविशन्तमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् । मनस्वी सहसोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ॥ ३४

तं खड्गपाणिं विचरन्तमाशु श्येनं यथा दक्षिणसव्यमम्बरे । समग्रहीद् दुर्विषहोग्रतेजा यथोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ॥ ३५

राम ०१४

શ્લોકાર્થ :- ૩૪

કંસ એમ મનમાં આવે તેમ બકવા લાગ્યો ત્યારે ભગવાનને ક્રોધ થયો. જલ્દીથી જયાં તે બેઠો હતો તે માંચડા ઉપર ચઢી ગયાં. (૩૪)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ધોબી જેવો આ કંસ છે. ધોબીનાં જેવાં તુચ્છકારક વચન બોલે છે. ભગવાન તો નિર્વિકાર હોવાથી તેને કોઈનો ભય નથી. ભકતોની બુરાઈ સાંભળતાં ભગવાનને ક્રોધ ચઢયો. મલ્લવિદ્યામાં જેમ કુદકો મારે તેમ કુદકો મારીને મોટા મંચ ઉપર જયાં કંસ બેઠો હતો ત્યાં ભગવાન પહોંચ્યા. ઉંચે બેઠેલો છે તેથી તે મનમાં આવે તેમ બોલે છે. માટે તેને નીચે પાડવો છે. (૩૪)

ત્યાં જે થયું તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૩૫

તેણે ભગવાનને પોતાના કાળરૂપે આવતા જોયા. પોતાના આસનથી ઉભો થયો અને લડવા માટે તલવાર અને ઢાલ લીધા કેમ કે તે શૂર છે.(૩૫)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ભગવાન મંચ ઉપર આવીને તેની ઉપર પડયા. તે વખતે પણ જો તે શરણે આવે તો ભગવાન તેને ન મારે તો ભગવાન સાથે પણ તે લડવાને તૈયાર થાય છે. તેને તો પોતાનોમૃત્યુ પ્રથમ માન્યો છે. તો પણ પોતે શૂરવીર છે. શૂરને અંત વખતે શૌર્ય પ્રગટ થાય છે. અત્યારે આસન ઉપરથી ઉભો થયો. આસને મરવું અયોગ્ય જાણ્યું અને ક્ષત્રીયને યુદ્ધમાં મરવું શ્રેષ્ઠ

હોવાથી તેને ઢાલ અને તલવાર હાથમાં લીધી. ક્ષત્રીઓ શસ્ત્રો પોતાની પાસે જ રાખે છે. (૩૫)

કંસ પૃથ્વી ઉપર જન્મ્યો છે. તે પૃથ્વી ઉપર મરવો જોઈએ. આકાશમાં નહિ. એ વિચારથી ભગવાને મંચ ઉપરથી તેને નીચે પાડવા માટે પકડયો.

ત્યાં જે થયું તે કહે છે.

तथापि गृहीत इति तस्यापि विनयार्थं सामर्थ्यं च दर्शितवानित्याह । प्रसह्येति । स हि भगवता स्वदेशेऽपि न किं तु केशे
षु गृहीतः । देवयत्पुरस्तन्नाहु चलत्किरीटं यथा भवतीति ततः सर्वेषां सञ्जीकृतं रंगस्थानमिति न्यपरेणापवित्रमिति भग
वदीयरूपप्रसिद्ध्यर्थं तुंगमंचात् रंगोपरि निपात्य स्वयमपि तदुपरि पतितः यथाऽञ्जनवहितौ ततः पितरौ भवतः । तथा लो
कपतीति जनितात्तत्क्रियायां स्वयमपि व्याप्त इति न त्वितिश्च कर्मत्वं न त्वैव कर्तृपक्षे तत्त्वेन मम सर्वसाधनं न कृतवानान
न्तरहि शङ्क मारणे स्वयमात्मा साधनत्वे न स्वरूपतो निराह । अब्जनाभ इति । स हि कमलनाभोऽलंकारणं स्वात्मानमेव

प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य रङ्गोपरि तुङ्गमञ्चात् । तस्योपरिष्टात् स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रय आत्मतन्त्रः ॥ ३६ ॥

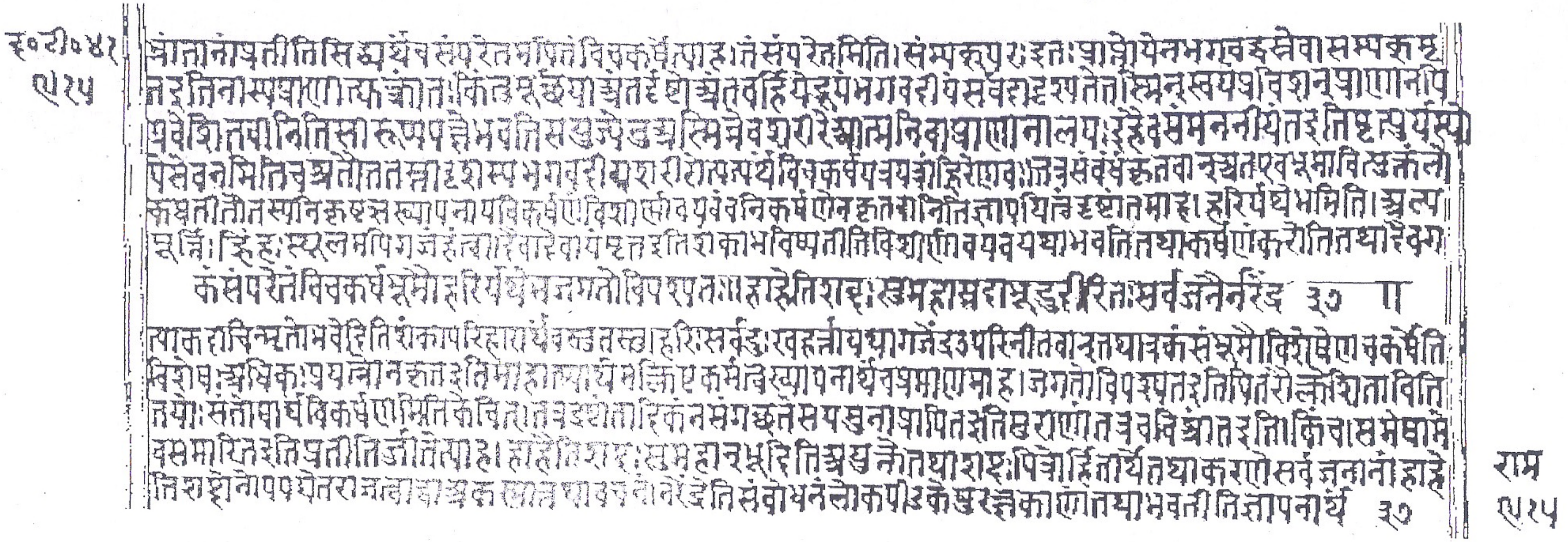
सर्वं निर्युक्तेन तथा नाऽपि ह्यनेनालौकिकपक्षकरणे दोषोऽपि निवारितः । सर्वेषां च पितृत्वेनोद्धा
रोपिकर्तव्य इति तथा कृतवानित्यर्थः । विश्वाश्रय इति तस्य भारे तो वृमारणं कृतमिति केचित् । वस्तुतस्तु तस्यापि भगवो
नाश्रय इति सोऽप्युद्धर्तव्य इति तस्मै स्वात्मानं दत्तवान् । आत्मतन्त्र इति स्वस्पर्शकाभावाय स हि स्वतन्त्र उभयत्रापि हेतुरयं
उपांश्चनक्षिकारेण स्वात्मानं प्रयच्छतीत्यस्यापि तस्मै स्वात्मदानेन कृतार्थं तं लोकपतीत्यर्थं कपटं कृत्वा तिष्ठतीति ॥ ३६ ॥

શ્લોકાર્થ :- ૩૬

કંસ હાથમાં તલવાર લઈને જેમ શકરો, પક્ષીની ડાબી જમણી બાજુ ફરે તેમ ફરવા લાગ્યો. ત્યારે જેમ ગરૂડ સર્પને પકડે તેમ ભગવાને તેને બલાત્કારે પકડી પાડયો. (૩૬)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

તેની મોટાઇ માટે તેની યુદ્ધની કુશળતા કહે છે. જલ્દી જતા શકરાની પેઠે તે જાય છે. આકાશમાં ઉપર પડે છે. આકાશમાંજ પક્ષીને પકડે છે. અહીં શંકા કરે છે કે ભગવાનના પ્રહારથી તેને ભય કેમ ન થયો? ત્યાં કહે છે કે તે દુર્વિષહ છે. એટલે દુઃખથી પણ વિશેષ સહન કરનાર છે. ઉગ્ર તેજવાળો પણ છે. અથવા સર્પ કરતાં આગળ તેનું તેજ છે.તેમાં પ્રભાવ અને સામર્થ્ય છે.તેથી તેને ભય નથી. એ તેજના પ્રભાવથી તેને હથિયાર છોડયાં નહિ. પણ ગ્રહણ કર્યાં. કાલાત્માએ તો તેને મારવા માટે જ પકડયો. તેમાં દ્દષ્ટાંત કહે છે. બળથી ગરૂડ જેમ સર્પને ખાવા માટે જ પકડે છે તે બલાત્કારે જ પકડે તેમ અહીં કંસનો વેપાર તેના બચાવથી વિપરીત થયો.(૩૬)

कंसं परेतं विचकर्ष भूमौ हरिर्यथेभं जगतो विपश्यतः। हाहेति शब्दः सुमहांस्तदाभूदुदीरितः सर्वजनैर्नरेन्द्र ॥ ३७ ॥

<u>શ્લોકાર્થ :- ૩૭</u>

ભગવાને કંસને બલાત્કારે ચોટલાથી પકડી મંચ ઉપરથી નીચે પાડયો. તેથી મુકુંટ ખસી ગયો. પોતે પદ્મનાભ હોવાથી બહુ ભારવાળા થઈ પડયા કારણ કે તે સ્વતંત્ર છે. (૩૭)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

તેનો તો ભગવાને સ્પર્સ પણ ન કર્યો પણ ચોટલાથી પકડયો. તેને વ્યગ્રતા થઈ તેનો મુકુટ ખસી ગયો. સર્વ પ્રકારે તૈયાર કરેલ રંગસ્થાન છે. ભગવાનેતે તેમાં પધરાવ્યા તેથી તે પવિત્ર બન્યું છે. તેથી કંસનું ભકતરૂપ થવા માટે તેને રંગમાં મોટા મોચડા ઉપરથી નીચે પાડીને પોતે તેનીઉપર પડયા. જેમ ખબર વગર બે જાણા ચત્તા પડે તેમ પડયા છે. તે ક્રિયામાં કંસનો પણ ભાગ છે. તેથી બન્ને નીચે પડયા છે. તે ક્રિયામાં કંસનો પણ ભાગ છે તેથી ભગવાનનું કર્મ કિલષ્ટ નથી. અહીં શંકા કરે છે કે ભગવાને આ પાડવારૂપ અપૂર્વ સાધન કયાંથી શોધ્યું ?

તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે શત્રુને મારવામાં પોતાનો આત્મા તો સાધનરૂપ થવાનો નથી. પોતે તો નાભીમાં કમળવાળા છે. તે પોતાના મૂળ કારણરૂપ આત્માને બધા કામમાં જોડે છે. તેમ અહીં પણ કર્યું. આથી અલૌકિક આત્માને બધા કામમાં જોડે છે. તેમ અહીં પણ કર્યું. આથી અલૌકિક કરવાના પક્ષમાં દોષ પણ દૂર થયો. સર્વના પોતે પિતા હોવાથી ઉદ્ધાર પણ કરવો જોઈએ. તેથી તેને પોતાનો આત્મા આપ્યો. તે વિશ્વના આશ્રય થયા છે.

એટલે પોતાના ભારથી જ તેને મારી નાખ્યો. એવો અર્થ કેટલાક કરે છે. ખરી રીતે તો કંસના આશ્રય પણ ભગવાન છે. તેનો પણ ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. પોતાને કંસને મારવામાં શંકા નથી. કેમકે તે સ્વતંત્ર જોઈએ. કેમકે તે સ્વતંત્ર છે.

કંસને વધારે દુઃખ નથાય તેમાં અનધિકારીતે આત્મા આપે છે. તે બંનેમાં કારણરૂપે પોતે સ્વતંત્ર છે. (૩૭)

एवं सर्वजनीनतस्य मारणे पर्यवसितमेवं फलमाह्रियतस्य परलोके किं जातमित्याकांक्षायां सारूप्यं वा सायुज्यं वा जातमित्याह सनित्यं दैविध्य... सर्वदैव भयेनोद्विग्नबुध्या तमेव भगवन्तं भयप्रदत्वेन पश्यतः ... स्वरूपं चक्रं गदापद्मधरं सर्वावस्थासु पश्यन् तदेव रूपं भगवा... पसद्यात्तद्भावभावितः ... विषयप्रावल्यात् सर्वविस्मरणं सिद्धं तथा भोजने विशेषेण चरणे ... पिबन् निद्रायां श्वसन् ... दर्शनं तत्रोपदेशना हीनं संदेह एव। किंच ... केवलं स्मर

सनित्यदोद्विग्नधियातमीश्वरं पिबन्नदन्वा विचरन्स्वपन्श्वसन्। ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमाप ॥ ३९ ॥

... किं ... दर्श सर्वदैव भयजनको भगवानिति तस्य न भयं निवृत्तं ... भगवान् ... इति भयजननात् तदेव रूपं प्रकटीभूतं ... बहिः ... कालरूपसा... ... सर्वदा सा ... तमेव रूपं मवाप तदनु ... तः सर्वेषामेव दुरापं ॥ ३९ ॥

શ્લોકાર્થ :- ૩૮

હે રાજન ! જેમ સિંહ હાથીને ખેંચે તેમ જગતના દેખતાં મરેલા કંસને ભગવાને ખેંચ્યો ત્યારે લોકોએ હા હા શબ્દ કહયો તે બહુ મોટો શબ્દ થયો. (૩૮)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

સમ્પરેત સારી રીતે ભગવાનને પહોંચ્યો. કંસ ભગવાનના શ્રીહસ્ત લાગતાં મર્યો તે બહુ સારૂં થયું. કેમકે તેના પ્રાણો ઉંચા ન ચઢયા. પર મૂર્છામાં અન્તદષ્ટિ થવાથી અંદર અને બહાર ભગવાનનું રૂપ દેખાયું તેમાં લીન થયા. એ સારૂપ્ય મુક્તિનો નિર્ણય કર્યો. સાયુજ્યમાં તો આ શરીર કે આત્મામાં પ્રાણનો લય થયો. કહેવ સમવનીયન્તે પ્રાણાઃ મૃત્યુયસ્યોપસેચનમ્ ! મૃત્યુ જ જેનું સહાય છે. અહીં જ તેના પ્રાણો લીન થાય છે. કંસને ભગવદીય શરીર ઉત્પન્ન થવા જ્યારે ભગવાનના ચરણની રજ પડી હતી તે પર ખેંચી તેને તે રજનો સંબંધ કરાવ્યો તેથી જ મૂળમાં ભૂમૌ કહ્યું છે. લોકમાં તો તેની હલકાઈની પ્રતિતિ થાય. ભગવાને મરેલાને પણ ખેંચ્યો કહેવાય.

તેને ખેંચવાથી કહે છે. સિંહ જેમ હાથીને ખેંચે તેમ. હરિ સિંહ સૂક્ષ્મ પ્રાણી છે. તે સ્થૂલ હાથીને મારે છે. લોકો સમજે છે કે દૈવ ઈચ્છાથી મર્યો તે પ્રતીતિ ભૂલાવવા સિંહ તેને મર્યા પછી આમતેમ ખેંચે છે. તેમ આપણ દૈવગતિથી મરી ગયો એ પ્રતીતિ ન થવા ખાતર ભગવાન તેને આમતેમ આકર્ષણ કરે છે. ખરી રીતે તો ભગવાન સર્વ દુઃખના હર્તા છે. જેમ ગજેન્દ્રને વૈકુંઠમાં લઈ ગયા. તેમ કંસને પૃથ્વી ઉપર ખેંચ્યો. અધિક પ્રયત્ન તેમાં કર્યો નથી. તેનો મહાત્મ્ય માટે તથા અકિલષ્ટકર્મતા બતાવવા માટે પ્રમાણ કહે છે. જગતના જોતાં તેને ખેંચ્યો કેટલાક માટે પ્રમાણ કહે છે. જગતના જોતાં તેને યમુનાજી પહોંચાડયો એમ પુરાણાંતરમાં કહે છે. તેને જ્યાં વિશ્રાન્ત થયો છે. એ ઘાટ વિશ્રાન્ત નામથી મથુરામાં યમુનાના ઘાટોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાને માર્યો તેથી પ્રતિતી બધાને કર્ષણ વડે કરાવી અથવા હા હા શબ્દ અયોગ્ય થાય ત્યાં બોલાય છે. પિતાનું હિત કરવા તેને માર્યો હોય તો બધાના મુખમાંથી હા હા શબ્દ ન નીકળે. રાજા છે તેથી અથવા અકસ્માત મરણ થવાથી હા હા શબ્દ બોલાય છે. નરેન્દ્ર ! એવું રાજાને સંબોધન આપ્યું છે. તે લોકપીડનારથી રક્ષા કરે તે માટે બતાવવા માટે છે. એમ સર્વ લોકમાં ભગવાને તેને માર્યો એ પ્રસિદ્ધિ થઈ ત્યારે પ્રમેય બલથી તેનું પરલોકમાં શું થયું? સારૂપ્ય કે સાયુજ્ય થયું તે હવે કહે છે. ૩૮)

१०।४४।३९

[illegible]

तस्यानुजा भ्रातरोऽष्टौ कंकन्यग्रोधकादयः। अभ्यधावन्नभिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः ३९ तथाति

रभसांस्तांस्तु संयत्तान् रोहिणीसुतः। अहन् परिघमुद्यम्य पशूनिव मृगाधिपः ४० ॥ ॥

[illegible]

राम

१०।४४।४०

શ્લોકાર્થ :- ૩૯

તે નિત્ય ઉદ્વેગ બુદ્ધિવાળો રહેતો હતો. પાન કરતાં, બોલતાં ફરતાં અને શ્વાસ લેતાં તે કૃષ્ણને ઈશ્વરને યાદ કરતો હતો. જોકે તે રૂપ દુઃખથી મળે એમ નથી તો પણ ચક્રાયુદ્ધવાળા ભગવાને તેને મરતી વખતે જોયા તેથી તે રૂપને તે પ્રાપ્ત થયો(૩૭)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

હંમેશા તેને મરવાનો ભય રહેતો તેથી તેની બુદ્ધિમાં પ્રસન્નતા ન હતી. પણ ઉદ્વેગ હતો. જે રૂપ ભગવાને તેને બતાવ્યું તે શ્રીહસ્તમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ આયુધ ધરેલું બતાવ્યું. તેને તે સદા જોતો હતો. તેથી તે તેને પામ્યો. અન્તે તેને ભાવત્માનાં દર્શન થયાં. પાન કરતાં દુઃખ મટે અને સુખ થાય. વિષયની પ્રબલતાથી બધુ તેને ભૂલાઈ ગયું હતું . ભોજનમાં, ફરવામાં શિકાર કરવામાં, નિદ્રામાં અને મૂર્છામાં એવી પાંચ અવસ્થામાં દર્શન થાય તો બેઠા હોય ત્યારે થાય તેમાં તો કંઈ પણ કહેવાનું જ ન હોય. કેવળ સ્મરણ માત્ર ન હતું. પણ ચક્રનું આયુધ શ્રીહસ્તમાં રાખી સામે ઉભેલા કૃષ્ણને તે જોતો હતો. હંમેશાં ભય કરનાર ભગવાન હોવાથી તેને કોઈ દિવસ ભય ગયું નહિ. તેથી છેલ્લે ભગવાને તેને મારવાને તૈયાર થયા. તે ભયરૂપ અન્તમાં પ્રગટ થયું. જે હૃદયમાં હતું. તેજ બહાર હોય તો ઉત્ક્રાંતિની અપેક્ષા રહે. જો કે કાળરૂપમાં સાયુજ્ય યોગ્ય જ ગણાય છતાં ભાવના બલિષ્ટ હોવાથી હંમેશા સાક્ષાત સ્વરૂપને તે પ્રાપ્ત થયો. તે સ્વરૂપ બધાને દુઃખથી પણ ન મળે તેવું છે.તો પણ સર્વદા ચિંતનથી કંસને મળ્યું (૩૯)

એમ ભગવદ ઈચ્છાથી તે સાયુજ્યને પામ્યો. તેનામાં સ્વતઃદોષો તો હતા નહિ. ગુણો હતા તેથી તેનું સાયુજ્ય કહ્યું. તેના ભાઈઓનો વધ કર્યો તે હવે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૪૦

કંક, ન્યગોધ્ર વિગેરે કંસના આઠ નાના ભાઈઓ અતિક્રોધથી ભગવાન સામે ભાઈનું વેર વસુલ કરવા માટે દોડયા.(૪૦)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

કંસના આઠ ભાઈઓ હતા. તેમાં કંક અને ન્યગોધ્ર મુખ્ય હોઈ તેમનાં નામ લીધાં છે. એવા બીજા જાણી લેવા. કંસને માર્યો તેના ભાઈઓ જીવે ત્યાં સુધી ભાઇને કોઇ મારી ન શકે, મારે તો મારનારને મારવો એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. તેથી ભાઈનું વેર લેવું જોઈએ. તેથી આઠે ભાઈઓ અતિ ક્રુદ્ધ થયા. મારવાને ભગવાન પાસે આવ્યા.

કપટથી અકસ્માત મારવાથી તેમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે તો એકને મહામહેનતે માર્યો. મારનાર એક છે અને અમે મરનારા આઠ છીએ કાંતો આપણે મારીએ અથવા તે આપણને મારે અથવા તે આપણને મારે તો ઋણશોધન કરજ મૂકે તેથી તે મારવાને આવી પહોંચ્યા. (૪૦)

આ કંસના ભાઈઓ આવ્યા. તે બધાને પહોંચે એવા ભગવાનના એક ભાઈએ તેમેને માર્યો તે હેવે કહે છે.

[illegible]

नेदुर्दुन्दुभयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः। पुष्पैः किरन्तस्तं प्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः॥ ४१ तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः। तत्राभीयुर्विनिघ्नन्त्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः॥ ४२ ॥

[illegible]

શ્લોકાર્થ :- ૪૧

તે બધા હાથમાં હથિયાર લઈને જલદીથી ભગવાન પાસે આવ્યા. તેને બલદેવજીએ મોટી ભોગળ અથવા કડી વાળી લાકડીથી સિંહ પશુને મારે તેમ માર્યા. (૪૧)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

જેમ કંસ અતિવેગવાળો હતો. તેવા તેના ભાઈઓ પણ વેગવાળા હતા. તે પણ પ્રસિદ્ધ હતા. તે ભગવાનને ન મારી શકે એ તું શબ્દથવી કહેવાયું. તે ઉપેક્ષા કરવા લાયક પણ ન હતા. કારણ કે તે પણ હાથમાં હથિયાર સાથે આવ્યા હતો. તેને ભગવાને જ મારવા હતા. બળદેવે શા માટે માર્યા? તે બધા દેવકીના ભાઈ છે. તેથી મામાઓને કૃષ્ણ ન મારે. કંસ તો બીજાઓથી મરે એવો ન હતો. એ વિચાર કરીને ભગવાને તેને માર્યો. કંસના ભાઈઓને બલદેવજીએ પરિઘ જેવો હાથીનો દાંત લઈને માર્યા અથવા જે ત્યાં મળ્યું તે આયુધ અથવા ભોગળથી માર્યા. પશુને સિંહ મારે તેમાં પણ આનો સંબંધ જાય છે. જેમ લાકડીની પશુને સિંહ મારે તેમાં પણ આનો સંબંધ જાય છે. જેમ લાકડીથી પશુને મારીને ચલાવાય છે તેમ સર્વને માર્યા. તેના કટકા નહિ કર્યા હોય? ત્યાં દષ્ટાંતથી કહે છે કે સિંહ મારે તેમ માર્યા. સિંહ ભૂખ્યો થાય ત્યારે ખાવા માટે મારે છે. તેમ આ બધાના અવયવો છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા. અનાયાસથી મારવા માટે પશુનું દષ્ટાંત આપ્યું છે. એમ ભાઈઓ સાથે કંસને માર્યો. ત્યારે દેવોને આનંદ થયો. તે દેવના શત્રુ દાનવના વધથી ભગવાને ધર્મને સ્થાપન કર્યો. મામાને મારવાનો દોષ ન લાગ્યો.(૪૧)

તે બતાવવા પોતાની સંમતિરૂપે પુષ્પવૃષ્ટિ કરીને દેવોએ અભિનંદન આપ્યું તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૪૨

આકાશમાં નગારા વાગ્યાં, બ્રહ્મા, શિવ વિગેરે ભગવદ વિભૂતિઓ પ્રસન્ન થઈને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યાં. વખાણ કરવા લાગ્યા. દેવની સ્ત્રીઓ નાચવા લાગી.(૪૨)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

બ્રહ્મા અને શિવ જેમાં આગળ છે એવા દેવો. વિષ્ણુ તો ભગવાન જ છે. તેથી બે બાકી રહયા તેને અહીં પુષ્પવૃષ્ટિ

કરવા લાગ્યા. તેમનાં વખાણ કર્યાં. નગારાં પોતાની મેળે વાગ્યાં. તે બધુ દેવોની પ્રેરણાથી થયું. તે બ્રહ્માજીના મનમાં હોય તોજ વાગે. તેમાં પુષ્પવૃષ્ટિ કાયિકિ છે. સ્તુતિ વાચનિક છે. તેમની સ્ત્રીઓ પુરૂષધર્મ તુલ્ય છે છતાં એક સેષ સમાસથી કહી છે. તેને ભગવાનમાં સ્નેહ છે. તેથી તે મારવા લાગી. બ્રહ્માને તો બધા સરખા છે. કંસ તો મહાદેવનો ભક્ત હતો તો બધા દેવ કેમ અનુમોદન આપે? ત્યાં કહે છે કે દેવો ભગવાનની વિભુતિરૂપ છે. વિભુતિમાન ભગવાન્ ગણાય . તેથી સ્વામીએ કરેલું સેવકોએ વખાણવું જોઈએ. (૪૨)

ભગવાન સ્ત્રીઓના સુખ માટે પધાર્યા છે. તો તેને મામાની સ્ત્રીઓને વિધવા બનાવી કેમ દુઃખ આપ્યું? ત્યાં કહે છે કે કંસની સ્ત્રીઓ પોતાના ભર્તાના દોષો જાણતી હતી તેથી તેના મરણથી અતિદુઃખ ન થયું. માર્યા વગર બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. ભગવાનમાં તેમનો અતિશય આદર હતો. તેથી સ્ત્રીઓનું ઉપાખ્યાન કહે છે.

२.टी.४१ ०१२७

आगतपापाद्दुःखत्वत्प्रसङ्गाद्धा शयानामिति वीरशय्यायामिति रणाङ्गणे शय्यायामेव शयनेस्त्रीणामालिङ्गनेति स्नेहोऽनुमकृतपतितः शोचत्यो जाताः विलेपुः सुस्वरं पत्तो नार्यः अतः कारणद्वयकत्वात्पाह मुहुः शुचो विसृजं त्पश्यतिलौकिकदोषाभासस्य यादवकुमारस्यास्वज्ञातपापयोरेतन्नेकृत वत्सः तयाता सा मपि ज्ञातमिति भगवान्भ न्तारूपपातयाकृतवानिति वक्तुमेवं निरूप्यते ४२ चतुर्भिर्विलापमाह हा हा नाथेति महाद्दुःखेसंबोधनस्वस्य धर्मादिभक्तान्तपं चकरुणार्थस्थकात्वेन नाथत्वात्स्वधर्मस्य सेवायासि प्रियत्वार्थेसाधयति धर्मज्ञ

शयानं वीरशय्यायां पतिमालिङ्ग्य शोचतीः। विलेपुः सुस्वरं नार्यो विसृजन्त्यो मुहुः शुचः ॥ ४३
हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणानाथवत्सल। त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः ॥ ४४

त्वामं स्त्रीणां व्रतमनुस्मरन्निव करुणेति तत्कृपया मोक्षोपि भविता तित्रनाथवत्सल पतिहीना वयं त्वच्छरणागता इति भक्तिरपि सिद्धिमतिरराती त्वया हतेन रेवं त्वदीयाः सगृहप्रजाः निहताः त्वया निहतेन कृपा विज्ञि पयापा भवतु यथा कश्चिन्मरणेहतः मारकेएवं भवति शरीरेण गृहेण पुत्रैर्वा धर्मः सेत्स्यतीति पक्षोनिराकृतः यतो वयं सर्वे हता एव ४४

राम ०१२७

શ્લોકાર્થ :- ૪૩

હે મહારાજ ! તે કંસની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિઓ મરવાથી દુઃખી થઇ ગઇ. તે પોતાના પતિઓ મરવાથી દુઃખી થઇ ગઇ. તે પોતાના માથામાં પ્રહાર કરતી નેત્ર વડે આસુ વરસાવતી ત્યાં આવી પહોંચી.(૪૩)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

મલ્લો અને કંસાદિની સ્ત્રીઓ ત્યાં આવી. મહારાજ ! એ સંબોધન આશ્ચર્ય બતાવવા માટે છે. લૌકિક જાણીને રાજા વખતે ન સાંભળે. તેનું ધ્યાન ખેંચવા માટે છે. પોતાના અન્યાય કરનારા, પતિત હતા માટે તેને ભર્થા ન કહેતાં સુહદદ કહ્યાં છે. શ્રૃતિ કહે છે. પત્ની સર્વની મિત્ર છે. તેના મરણથી તે દુઃખી થઇ છે. જો ભગવાન શત્રુની સ્ત્રીઓને પકડીને કેદ કરેતો તેને દુઃખ પણ ન થાય પણ ભગવાન તેને કેદ નથી કરતા તેથી તે પોતાના માથાં કુટતી આવી. નેત્રમાંથી આસું ચાલ્યાં જાય છે. એ અન્તઃકરણનો ધર્મ છે. મારવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે.

અભિગમન શરીરનો ધર્મ છે. ત્રાણેવ શોકનું કારણ છે. નહિ તો કુલ સ્ત્રીઓ બીજી વખતે સભામાં ન આવે. (૪૩)

આવીને પોતાના પતિઓને જેવારૂપમાં જોયા તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૪૪

વીર શય્યામાં સૂતેલા પોતાના પતિઓને આલિંગન કરીને તેનો શોક કરવા લાગી. સુસ્વરથી વિલાપ કર્યો અને વારંવાર હ્રદયનો શોક બહાર કાઢ્યો.(૪૪)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

વીરશય્યા એટલે સંગ્રામનું સ્થાન. શય્યામાં સુવાનો સ્ત્રીઓનો અધિકાર છે. તેથી ત્યાં તેમને પતિઓને આલિંગન

કર્યું. ત્યાં તેમને સ્નેહ પેદા થયો. પછી શોક કરવા લાગી.

સ્ત્રીઓ રાગ કાઢીને વિલાપ કરવા લાગી. આ લૌકિક ભાષા છે. જેમ દેવકી વિગેરેના પુત્રો મરવાથી તે શોક કરતાં હતાં તેમ આમને પણ શોકનો વખત ભગવાને આપ્યો. ભક્તની ઉપર કૃપા કરવા ભગવાને આ કાર્ય કર્યું છે એમ કહેવા અહીં સ્ત્રીઓના શોકનું નિરૂપણ કર્યું છે. (૪૪)

ચાર શ્લોકથી સ્ત્રીઓનો વિલાપ કહે છે.

ननु मत्पुरेयं तीर्थं [illegible] जीवता त्वं नवा [illegible] पश्यतीति किं भर्तृपरामर्शेऽशोकः क्रियत इति चेत्तत्राह त्वया विरहितेति। त्वया पत्या विरहिता इयं पुरी स्वयमेव न शोभते किमन्येषामुपकारं करिष्यतीति भावः। यतो निवृत्ता निवृत्त्या मंगलानि च यस्याः तस्मिंश्च धर्मा न एव उत्सवो मंगलानि निवृत्तानि निवृत्तेतासां दृष्ट्या अमंगलमिव प्रतिभातीति। वायां तानि निवृत्तत्वात् उत्सवो निवृत्त इति तयोक्तं। अत एव न शोभते तत्र [illegible] शोभिष्यत इत्याशंक्याह वयमिवेति यथा वयमतः परं न शोभामहे तथा इयमपीति। सा प्रतिभायते। त्वया पत्या विरहिता। यद्यपि पुर्यामपि भविष्यति यः कश्चित्तथापि त्वत्तो भवितेति

त्वया विरहिता पत्या पुरीयं पुरुषर्षभ। न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमंगला ॥४५॥ अनागसां त्वं भूतानां कृतवान्द्रोहमुल्बणं। तेनेमां भो दशां नीतो भूतध्रुक् को लभेत शं ॥४६॥

जीवस्य परमिव शोभाकरो भविष्यतीति। तासां वचनं सत्यमेव कृत्वा वदतः परं तदाहाहेपुरुषर्षभेति ४५ ननु स्त्रीणां भार्येऽवैधव्ये विद्यमाने कथमेवं भवेत् शोभवतीनामेवं दुर्भाग्यात् [illegible] इति किमिति विलापः क्रियत इति चेत्तत्राह अनागसामिति। निरपराधानां प्राणिनां त्वं ह्युल्बणं उच्चारिमारणरूपं द्रोहं कृतवान् तेनैवेदं [illegible] रूपां दशां नीतः। ननु धर्मोपि कृपा [illegible] कृत इति यथा धर्मफलं नजातं तथैव हरपि भवेदिति तासां कादाचित्कत्वाविशेषमाह भूतध्रुगिति। अतः पतितधर्मकर्त्तापि कृतद्रोहे पेक्षया तत्तदा स न लभतेति तेव सर्वधर्मं वाधित्वा द्रोहस्य फलमेव प्रयच्छतीति ४६

શ્લોકાર્થ :- ૪૫

સ્ત્રીઓ બોલી. હા નાથ ! હે પ્રિય ! હે ધર્મને જાણનાર ! હે કૃપાવાળા, હે અનાથ પર પ્રીતિ કરનાર! તમે મર્યા તેથી ઘર અને પ્રજા સાથે અમો પણ મર્યા. તમે જ અમને માર્યા.(૪૫)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

પહેલાં તો પોતાના પતિઓનો શોક કરે છે. પછી મથુરાનગરીનો શોક કરે છે. તેથી પરલોકમાં પણ તમને સુખ નહિ થાય એમ ચાર શ્લોકમાં કહેવાનું છે. પ્રથમ અત્માનો શોક કરે છે. મોટાં દુઃખનાં સંબોધનો છે.પોતાનામાં ધર્માદિ પાંચ પુરૂષાર્થો સિદ્ધ કરવાની તાકાત છે. એમ બતાવે છે. નાથ હોવાની તેની સેવા કરવાથી ધર્મ સિદ્ધ થાય.

પ્રિય હોવાથી તે અર્થને આપે છે. ધર્મને જારનાર હોવાથી કામને પણ પૂર્ણ કરે છે. સ્ત્રીઓના વ્રતને યાદ કરીને પોતાની ફરજ સમજે, તેની કૃપા થાય તો મોક્ષ પણ મળે. અમે દિન થઈને તમારે શરણે આવ્યાં છીએ. તમે અનાથ વત્સલ છો. ભકિત પણ સિદ્ધ થાય. હમાણાં તો તમે મર્યા તેથી તમારાં અમે તથા ઘર અને બાળગોપાળ બધાં મર્યા છીએ. તે તમારા મરવાથી જ તેમ થયું છે. મૃત્યુ કોઈ ક્રિયા વડે વ્યાપ્ત થાઓ તે મરણનું કારણ હસે, પુત્રથી, ઘરથી, શરીરથી ધર્મ સિદ્ધ થાય છે એ પક્ષ અહીં માન્યો નથી. કારણ કે તમારા મરવાથી બાકી રહેલા અમે બધા મર્યા જ છે.(૪૫)

આ મથુરાનગરી તિર્થરૂપ ગણાય અહીં જીવતાએ અને મરતાએ પણ મોક્ષ સિદ્ધ કરવાનો છે. ઘણાં મર્યા તેમાં શોક શુ કામ કરો છો? ત્યાં હવે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૪૬

તમારા જેવા પતિનો આ નગરીને કાયમનો વિયોગ થવાથી હે પુરૂષર્ષભ ! તે અમારી જેને શોભતી નથી કેમેકે તેમાં પણ ઉત્સવ અને મંગલ ખલાસ થયાં.(૪૬)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

તમે મથુરાંપુરીના પતિ હતાં. તમારા જવાથી તે પતિવગરની થઈ. તેથી શોભતી નથી. તે પાોતે જ વિધવા થઈ તેથી બીજાનો શું ઉપકાર કરશે? કારણ કે તેના ઉત્સવો અને મંગલ કાર્યો પુરાં થઈ ગયાં. તમે હતાં તો તે કાર્યો હતાં. તમારા જવાથી કોણ ઉત્સવાદિ કરે ? તેથી ન શોભવામાં જ ઠીક છે. જો કે પુરીનો તો બીજો કોઈ ધણી થશે પણ તે કેદખાનામાંથી ધુટેલાં કોઈ પતિ થશે તે તો જુના લુગડા જેવો શોભા આપનાર થશે. ભગવાન તો ભર્તા થવાના નથી. તેનું વચન પર ભવગાને સત્ય કર્યું. કેમકે ભગવાન પણ થોડા વખતમાં મથુરાને છોડવાના છે. તેથી કહે છે. પુરૂષષભ ! તમે જ મથુરાંમાં શ્રેષ્ઠ હતા.(૪૬)

સ્ત્રીઓના ભાગ્યમાં સૌભાગ્ય હોય તો તેના પતિઓ ન મરે તેથી તમારા દુભાગ્યથી તમારા ધણીઓ મર્યા તેનો વિલાપ શા માટે કરો છો? તે કહે છે.

२०टी·४१ ए१२८

तदुरागन्तांडोहः स्वाभाविक एव भवतीति कथमन्यरीत्या फलमिति चेन्न विशेषमाहुः सर्वेषामिह भूतानामिति। राज्ञो पिस वियास सर्वे भूतद्रोहे भवत्येवानिष्टं ततो पितवच कारात रेणम हृद्गात मिति तत्फलं तथापतः सर्वेषामेव भूतानामेष भगवान् प्रभवस्तत्स्थानमप्ययो नाशश्चातो न मृत्योपि स एव वक्तव्य आयम थः पतो ब्रह्मभगवान् कारणत्वेनोक्तः अत स्तद वध्यानेऽस्तसा ध्यसुखमिति न क्वचित् पिसुखं भवेत् भूतानां हि भगवानाराध्यः स्मार्त कालो द्वय जनकस्य गोप्ता च रक्षकः अत स्तद्विरोधे तद्धा लिकमेव सर्वमिति न क्वचित्सुखं तस्मात्त्वदीयेनैव तवायमवस्थेति ४७ राजयोषित इति। एवं तासां सत्यवचने श्रुत्वा त

सर्वेषामिह भूतानामेष हि प्रभवाप्ययः। गोप्ता च तदवध्यायी न क्वचित्सुखमेधते ॥ ४७ ॥ श्रीशुक उवाच राजयोषित आश्वास्य भगवाँल्लोकभावनः। यामाहुर्लौकिकीं संस्थां हतानां समकारयत् ॥ ४८ ॥

आश्वास्य भगवान् समर्थः आश्वासने तासां परमानन्दो जात इति अलौकिकं सामर्थ्यं भगवच्छब्दवाच्यः। लोकभा वइति न तत्स शत्रुमित्रोदासीनत्वं अतः शत्रुस्त्रीणामपि कृतएव भगवतोपकारः ता स्वकृपयैव परलोक क्रियाकारितव तिपाह यामाहुर्लौकिकीं संस्थामिति दाहादिरूपां हतानामिति ततः सा सह गमने भगवता आश्वासनस्य कृतत्वा त्तयद्यपि अन्निषाती दुष्टेत यापि येलीलायाः कर्तव्यत्वात् तत्राउमरणे बुद्धिर्नासम्पगकारयत्। तया शक्तो नियोगं कृतवान् ४८

राम ए१२९

શ્લોકાર્થ :- ૪૭

નિરૂપરાધ પ્રાણીઓનો તમે દ્રોહ કર્યો. તેણે તમને આ દશામાં મૂકયા. પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરનાર કોણ સુખી થયો છે.? કોઈ સુખી ન જ થાય.(૪૭)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

નિરપરાધ પ્રાણીઓનો પુત્રાધિ ને મારીને તમે દ્રોહ કર્યો છે. તેથી તમારી આ દશા થઈ છે. ત્યાં કહે છે કે અમે ધર્મ પણ ઘણો કર્યો છે. તે ધર્મનું ફલ ન મળ્યું તેમ પાપનું ફલ પણ અમને ન મળવું જોઈએ? તેના ઉત્તર આપે છે. કે દ્રોહમાં વિશિષ્ટતા છે. તમે ભૂતનો દ્રોહ કર્યો છે.

ધર્મ કરનાર પણ જો દ્રોહ કરે તો તેને સુખ ન થાય. બધા ધર્મોનો બાધ કરી દ્રોહ પોતાનું ફલ પ્રથમ બતાવે. (૪૭)

રાજાઓના દ્રોહ તો સ્વભાવિક હોય છે તેથી બીજી રીતે ફલ કેમ થાય ? ત્યાં કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૪૮

સર્વ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને નાશ કરનાર ભગવાન છે. રક્ષક પણ તેજ છે. તે ભગવાનનું અનિષ્ટ કરનાર કોઈ જગ્યાએ સુખ મળે જ નહિ.(૪૮)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

રાજા પણ સર્વ પ્રાણીનું બુરૂ કહે તો તેનું અનિષ્ટ જ થાય જ. તેના કરતાં તમારો પ્રકાર જુદો છે. તેથી તમારૂં અનિષ્ટ વધારે થયું છે. સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનાર અને તેના નાશ કરનાર ભગવાન છે. મધ્યમાં રક્ષણ કરનાર પણ તે પોતે જ છે. તે યોગ્ય છે. કારણ બ્રહ્મ સર્વનું કારણ છે. તેનું બુરૂ ઈચ્છીએ તો ભુતસાધ્ય સુખ ન જ મળે. પ્રાણીના આરાધ્ય ભગવાન છે. તેજ મારક હોવાથી ભયને ઉત્પન્ન કરે છે. રક્ષણ કરનાર પણ તેજ છે.તેનો વિરોધ તમે કર્યો ત્યારે સર્વ સદાત્મક હોવાથી તમને સુખ ન થયું. તમારી દશા તમારા દોષને લીધે તમે જ ઉભી કરી છે. (૪૮)

एवं दुःखमरणं तत्रापि स्वेनिहितपतिक्रियां पश्चात्तापश्चेत्यर्थमेतावत्कृत्वा ततो यो पित्रोर्लौकिकनिरोधं त्याजयित्वा स्व
निरोधं कृतवानित्याह मातरं पितरमिति द्वाभ्यां । दुःखं दुःखं मातुरेव अतः प्रथमं निरूपिता यद्यपि वसुदेव एव बद्धः
उग्रसेनादयः तथापि प्रथमं पुत्रा वै देवी चिन्ता प्रकारे तन्निकटे सेवकाश्च अग्रे निरोधस्तद्दूरीकृतवन्तौ । अथ बन्धना
त्प्रथमं मानसो विमोकः द्वितीयः तयोर्वै लक्षण एवं शक्तिपादनाय । अथ इति नियोगानन्तरं वा इत कार्यत्वेनाथ शब्दत्वाय

मातरं पितरं चैव मोचयित्वाथ बंधनात् कृष्णरामौ ववंदाते शिरसा स्पृश्य पादयोः ॥ ५० ॥

ततः कृष्णरामौ फलसाधनरूपौ ववन्दाते अभिवादनं कृतवन्तौ तथैव तौ निरुद्धौ भवत इति शिरसा पादयोः स्प
र्शः सत्यलोकादुपरितो नीतौ फलं तयोरेवं नन्द दुःखनिवृत्तिर्मातापित्रोः पुत्रस्य सत्यलोकप्रापणं तत्रापि त्रोः सर्वो
त्तिकस्थानप्रापणं उक्तमेव आसमन्तात् स्पर्शनं तत्सत्यस्य कम्पयथा गच्छतः तयोः पापं क्षालितवन्तौ ॥ ५० ॥

શ્લોકાર્થ :- ૪૯

એમ રાજની સ્ત્રીઓને દિલાસો આપીને લોકપાલક ભગવાન મરેલાઓને, ઠેકાણે પાડવાની ક્રિયા કરાવવા તત્પર થયા જે લૌકિક નામથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.(૪૯)

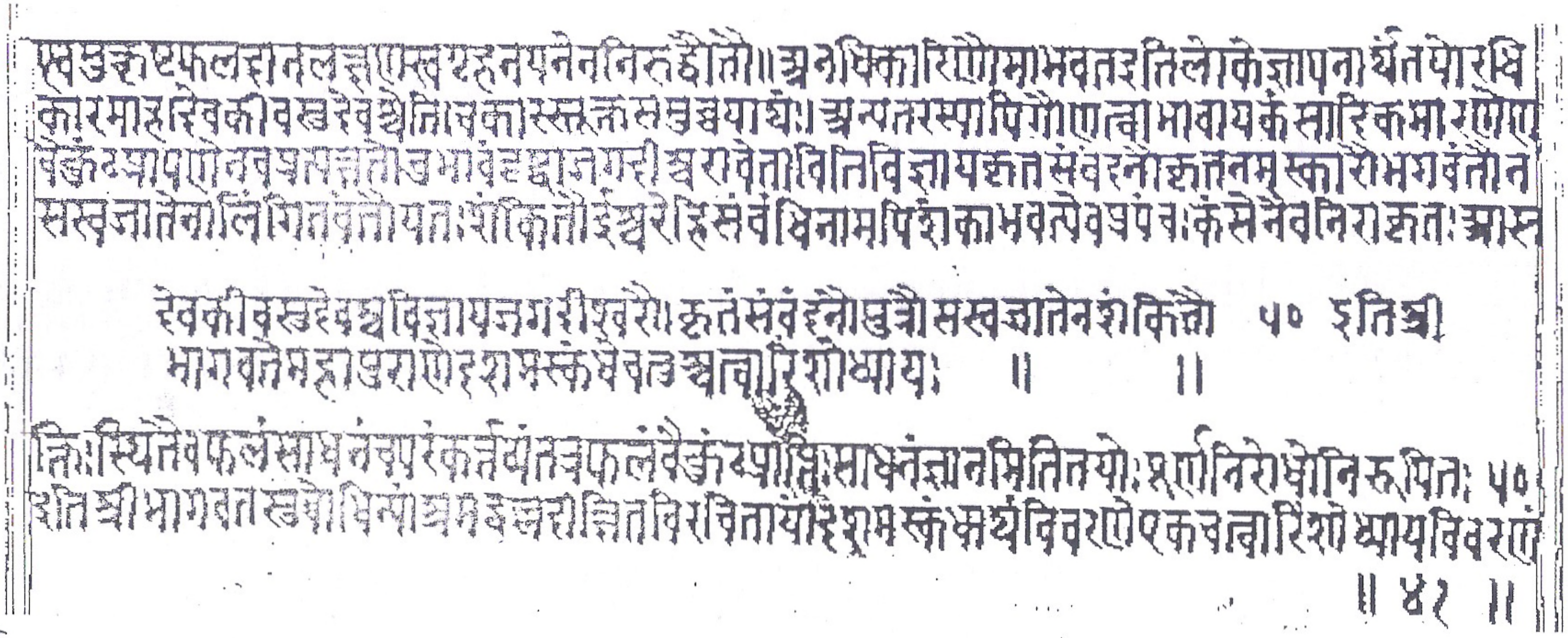
સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

એમ કંસની સ્ત્રીઓના સત્ય વચન સાંભળીને ભગવાને તેને દિલાસો આપ્યો. ભગવાન સમર્થ છે. આશ્વાસનથીતેને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થયો. ભગવદ શબ્દથી અલૌકિક સામર્થ્ય કહ્યું છે. તે લોકને પાળનાર છે. તેને શત્રુ, મિત્ર ઉદાસીન ભાવ નથી. તેથી શત્રુની સ્ત્રીઓને પણ ભગવાને ઉપકાર કર્યો. તેની ઉપર કૃપા હતી. તેથી આર્ધ્વ દૈહિક ક્રિયા કરાવી. જેને લોક સંસ્થા કહે છે. એટલે મડદાને સ્મશાનમાં લઈ જઈ બાળી દેવું . તેની સ્ત્રીઓ સાથે બાળવાનું નથી કારણ કે ભગવાને તેમને દિલાસો આપ્યો છે. તેથી દેહને બાળવાની જરૂર નથી. જોકે અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ ના મનમાં ભગવાન પ્રત્યે શેષ છે. પરંતુ આગળ લીલા

કરવી છે. તેને મરવાની બુદ્ધિ ભગવાને ન ઉત્પન્ન કરી આ રીતે ક્રિયા કરાવી એટલે તનું બધું કાર્ય થઇ જાય એવી જાતની આજ્ઞા કરી દીધી.(૪૯)

એમ દુષ્ટોને માર્યા અને અત્યન્ત સમીપમાં પ્રતિકાર કરી જેને માટે આ બધું કર્યું તે માબાપને છોડાવી પોતાના સ્વરૂપમાં નિરોધ કરાવ્યો.

द०टी०४१
१२९

एवमुक्त्वा फलदानलक्षणमुक्त्वा हननपनेन निरुक्तौ ॥ अनधिकारिणो मा भवत इति लोकज्ञापनार्थं तयोरधिकारमाह देवकीवसुदेवश्चेति चकारस्तत्कृतस्तुतयः अन्यतरस्यापि गौणत्वाभावाय केसारिकमारणेन... सस्वजाते न लिंगितवन्तौ ... ईश्वरे हि संबंधिनामपि शंका भवत्येव ... कंसेनैव निराकृतः ...

देवकीवसुदेवौ च विज्ञाय जगदीश्वरौ। कृतसंवन्दनौ पुत्रौ सस्वजाते न शंकितौ ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुश्चत्वारिंशोध्यायः ॥ ॥

निःस्थितेव फलं साधनं परं कर्तव्यं तत्र फलं वैकुंठप्राप्तिः साधनं ज्ञानमिति तयोः स्वरूपनिरोधो निरूपितः ५० इति श्री भागवतसुबोधिन्यां ... विरचितायां दशमस्कंधार्थविवरणे एकचत्वारिंशोध्यायविवरणं ॥ ४१ ॥

राम
१२९

શ્લોકાર્થ :- ૫૦

પોતના માબાપને કેદખાનામાંથી છોડાવી કૃષ્ણ અને રામ પોતાના મસ્તક ચરણને અડકાળીને નમસ્કાર કરવા લાગ્યાં. (૫૦)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

મુખ્ય દુઃખ માતાને છે. જો કે ઉગ્રસેન વિગેરે ઘણાંને કેદ કર્યા છે. પ્રથમ માબાપને છોડાવ્યાં. પ્રથમ તેમને કેદખાનામાં બંધ રાખ્યાં હતાં. તે બંધનમાંથી મુકત કર્યા. અથઃ શબ્દ કહ્યો એટલે પ્રથમ મનથી છુટા કરાવ્યાં. બીજા કાયથી છુટા કર્યા તેથી અથઃ શબ્દ છે. અથવા નિયોગ પછી કૃતાર્થ થયાં. પછી ફલરૂપ અને સાધનરૂપ કૃષ્ણ અને બળરૂપ બંને માતપિતાને પગે લાગ્યાં. તેમનો નિરોધ થાય. એટલા માટે મસ્તક ચરણને અડાડીને સત્ય લોકરૂપ ભગવાનના મસ્તકને તેના ચરણ અડકાવ્યાથી તેથી સત્યલોક તેના પગ નીચે આવી ગયો. જે પુત્રને સત્યલોકમાં પહોચાડે તે તેના પિતાને તેનાથી વધારે આપે અસ્પુશ્ય કહ્યુ છે. એવો ભગવાને ઉપાય કર્યો. એમ પોતાના ઘર આગળ પહોચાળ્યા. તે ઘરમાં બેસીને અનાધિકારી ન રહે તે લોકને બતાવવા તેનો અધિકાર કહે છે.(૫૦)

શ્લોકાર્થ :- ૫૧

દેવકી તથા વસુદેવની પાસે આવીને બંને ભાઈઓએ સારી રીતે વંદન કર્યા ત્યારે તે બન્નેએ તેને જગતના ઈશ્વર માન્યા. તેથી પોતાના પુત્રને આલિંગન ન આપ્યું. મોટા સંબંધિઓને અને તેને તેમ કરતાં શંકા પેદા થઈ.(૫૧)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

તે બંનેમાં એક પણ ગૌણ નથી. કંસાદિકને વૈકુંઠ પ્રાપ્ત કરાવી પ્રત્યક્ષ ભગવાને નિરોધ કર્યો તે જગદિશ્વર છે. તેમ માબાપે જાણ્યું. તે બંન્નેએ ચરણમાં મસ્તક મૂકયું. તો પણ વાત્સ્યલ્યથી તેને આલિંગન ન કર્યું. કારણ કે તેને આલિંગન માં શંકા થઈ. ઈશ્વરમાં સંબંધિઓને પણ શંકા થાય. ભગવાનમાં તેની આસક્તિ તો વ્રજમાં પધાર્યા ત્યારથી હતી. ફલ અને સાધન કર્તવ્ય હતાં. તેમાં ફલ વૈકુઠપ્રાપ્તિ અને સાધન કર્યા તેથી માતપિતાનો પૂર્ણ નિરોધ અહીં કહ્યો. એમ દુષ્ટોને માર્યા અને અત્યન્ત સમીપમાં પ્રતિકાર કરી જેને માટે આ બધું કર્યુ તે માબાપને છોડાવી પોતાના સ્વરૂપમાં નિરોધ કરાવ્યો. (૫૦)

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ
અધ્યાય ૪૧મો રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ
સમાપ્ત

રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ

શ્રીકૃષ્ણ બલરામની યજ્ઞોપવીત અને ગુરૂકુલપ્રવેશ

साधारण्येन सर्वेषां द्विरूपोऽपि निरूप्यते। द्विचत्वारिंशोऽध्याये निरोधः सर्वसंमतः। पित्रो राजसस्थान्येषां स्वस्यापि च निरूप्यते। द्विरूपे मध्यमे रोधे याहवत्वे च योजकौ। स्वस्य शीघ्रत्वकरो धर्मः [illegible] स्वयं चारेवेदैस्तेन सर्वत्र कालादिष्वपि सर्वतः। अस्मिन्नध्याये विशेषतो निरोध उक्तः। पित्रोः स च लौकिकः। लौकिकोऽपि कर्तव्य इति तयोर्बोधनेन तमाह। पितराविति एकादशभिः। मध्यमत्वाद्गुणेन भक्तिर्मा भूदिति अन्यथा स्वदेहस्मारूपकार्यः स्यात्। लौकिको निरोधश्च ततो लौकिके वा बोधविषये मा न नेन भविष्यतीति तत्राच्छादनार्थं मायां विस्तारितवानित्याह। उपलब्धार्थौ पितराविति विदित्वा उपलब्धार्थतामा भवत्विति। जनमोहिनीं निजां मायां ततान यच्छत्येव सर्वं निरोधकं।

श्रीशुक उवाच　पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमः। मा भूदिति निजां मायां ततान जनमोहिनीम्॥ १

बहुकालादपि पैतृकत्वमपि स्तनपानतयापि विशेषेण ज्ञातमिति ज्ञानं लौकिकोपयोगिकं अतो बाधकत्वात् सा मा भवत्विति मायाच्छादनं नन्तु कोऽहं। यः स्यात् तन्नाहं स रुपेण महाति अल भूतः पृहिकथिरं शासमागच्छेत तत् स्पर्शो केज्ञानं नाप्तेतलज्ञाकुर्मतं तत्क्षश्लक्षतस्य भवत्येव तत् फलं न भविष्यत्येव वा फलं न भक्तिः परस्मान् स्यादुत्कल्पत्वात् न तु मायया मोहोत तत्तोऽपि कर्मभवेन ज्ञानं निजामिति साङ्गिस्वकीयापयाद्युत्तमेव कार्यं करिष्यतीति। ननु भगवतः किमेवं रोधः स्यात् तत्तो निरसाधकत्वं माया यास्तृपाश क्याह। जनानेव मोहयति। न तु भगवदीयान् जनेष्वेव मोहयति न तु भगवति अतो हेतुर्वाऽस्त्वेतिति स्याः कार्यनिदर्शनार्थं जनमोहिनीत्युक्तं　१　॥

કારીકા :-

સાધારણ રીતે આ ૪૨મા અધ્યાયમાં ભગવાન અને ભકતોને પરસ્પર નિરોધ બધાની સાથે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.(૧)

માતા તથા પિતાનો, રાજાનો અને બીજાનો અને પોતાનો પણ નિરોધ કહેવાય છે.(૨)

પોતાનો નિરોધ શબ્દાત્મકમાં થાય છે. પોતાની શબ્દાત્મક આજ્ઞામાં બધાનો નિરોધ છે. દેવ, દૈત્ય અને કાલાદિ બધા તેની આજ્ઞામાં છે. તેથી તેનો નિરોધ અહીં કહેવાય છે.(૩)

પૂર્વ અધ્યાયમાં માતપિતાનો વિશેષ નિરોધ કહેવાયો તે નિરોધ અલૌકિક છે પણ તેમાં લૌકિક નિરોધ કેદમાંથી છોડાવવાનો કરવો જોઈએ. તે ૧૧ શ્લોકથી કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૧

પુરૂષોત્તમે જાણ્યું કે માબાપને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે તે ન થવું જોઈએ. એમ વિચારી પોતાનીજ માયા જે માણસોને મોહ કરાવે છેતેને ફેલાવી. (૧)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

આ નિરોધ મધ્યમ છે. તેથી ગુણથી જ્ઞાનથી અને ભકિતથી નિરોધ કર્યો છે. એમ ન કરે તો પહેલાંના કરતાં માબાપનો અપકર્ષ થાય. અલૌકિકમાં બાધ આવે તો લૌકિક નિરોધ ન થાય. તે અલૌકિકતા ન જણાવવા માટે પોતાની માયાને ફેલાવી. ભગવાન્ નિરોધમાં બંધુ જ આપે છે. વ્યાપી વૈકુંઠ પણ આપ્યું.

તો પણ કપટ વેશથી ક્રીડા કરે છે. તેનું જ્ઞાન લીલામાં ઉપયોગી નથી. તે બાધક હોવાથી તે ન થવા માટે માયાથી તે જ્ઞાનને ઢાંકી દે છે. શો દોષ છે પુત્રમાં ભગવાનનું જ્ઞાન થવા દો ને? તત્યાં કહે છે. તે પુરૂષોત્તમ છે. મૂળરૂપ છે. જો કોઈ અંશ આવે તો તેનું જ્ઞાન લોકમાં લજ્જા કરનારૂં નથી. મોટા મૂળરૂપથી લોકની પેઠે ક્રીડા કરે તેમાં લજ્જા તો જરૂર આવે. તેનું ફલ પણ થસેજ. તેનું ફલ ભકિતપરમાનંદ તો બંનેમાં તુલ્ય છે. ત્યાં કહે છે કે માયાથી મોહ કરશે તો તેનો છે તેનાથી પણ વધારે આર્કષણ થશે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તે માયા પોતાની છે.તે યોગ્ય જ કાર્ય કરશે. તે માયા લોકને જ મોહ કરશે. ભગવદીયોને મોહ નહિ કરે. કારણ કે તે પોતાની છે. તેનું કામ બતાવવા માટે તે માણસોને મોહ કરવાનું કામ કરે છે. (૧)

માબાપના ચરણમાં મસ્તક ધરીને તેને વૈકુંઠ આપવારૂપ અલૌકિક ઉપાય કર્યો. લોકન્યાયથી તો બંને ભાઈઓ અપરાધ

ગણાયા કહેવાય તો વસુદેવને દુઃખ થાય. તેથી આલિંગન ન કર્યું. એવું લોકમાં પ્રતિતી કરાવીને તે દોષ દૂર કરવા તેવાં વચનો કહે છે.

[illegible]

उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः। प्रश्रयावनतः प्रीणन्नम्ब तातेति सादरं २ नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कण्ठितयोरपि। बाल्यपौगण्डकैशोराः पुत्राभ्यामभवन् क्वचित् ३

[illegible]

શ્લોકાર્થ :- ૨

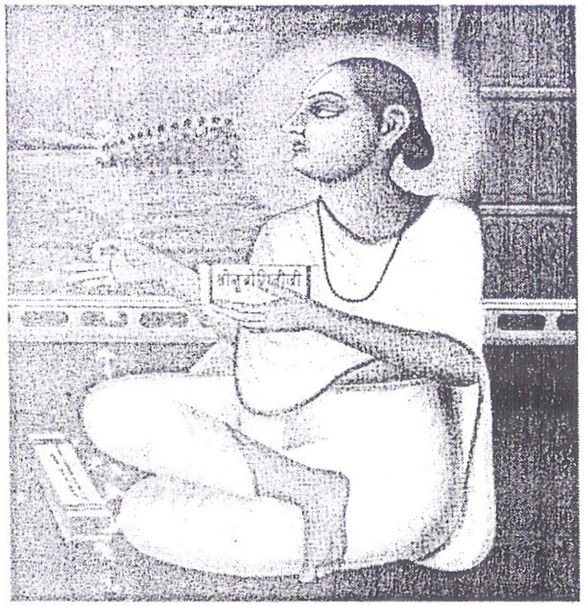
માબાપ પાસે આવીને મોટાભાઈ સાથે ભકતના પતિ ભગવાન વિવેકથી નમ્રતા બતાવીને માબાપને પ્રસન્ન કરતા આદરપૂર્વક તે અમ્બ હે તાત ! એમ બોલ્યા..(૨)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

નમસ્કાર ન કરતાં કૃષ્ણ પાસે આવ્યા. બલદેવ એવું બોલી જાણતા નથી. તેનો પણ તે દોષ દૂર કરવા માટે બલદેવને સાથે લીધા છે. ભકતના સ્વામી ભકતને શીખવનાર એટલે મર્યાદાનું શિક્ષણ આપનાર, વિષયથી નમ્ર, બાળકની જેમ પ્રિતી ઉત્પન્ન

કરાવતા, આદરપૂર્વક અમ્બ તાત એવા સંબોધનથી બોલી કહેવા લાગ્યા. લજ્જા અને અપરાધ લોકદષ્ટિથી છે. તેથી પ્રથમ લજ્જા છોડાવવી જોઈએ. પુત્ર તો આત્મા કહેવાય. બાપને પુત્ર કેદમાંથી છોડાવે તેમાં બાપને લજ્જા ન આવવી જોઈએ. તેથી પોતાનું પુત્રપણું બતાવતાં મા, બાપ એમ સંબોધન કર્યું. બનાવટી ન કહેવાય એટલા માટે આદરપૂર્વક બોલાવ્યા. કપટથી કરવું તે ઉપચાર કહેવાય. તો પણ મા બાપના હૃદયમાં પહેલી સ્મૃતિ તો રહી નથી છતાં વિપરીત બુદ્ધિ કેમ થશે? જેમ બાપને પુત્ર ઉપર પ્રેમ થાય એમ મુખનો ભાવ બતાવી, અવગણનાથી પુત્ર કહે તો પણ તેવી પ્રીતિ ન થાય તેથી ભગવાને વિનય બતાવ્યો છે. (૨)

એમ લાજને દૂર કરાવવા માટે અમે અપરાધ કર્યો એમ કહેતાંતેને સિદ્ધ કરવા વસુદેવ દેવકીના અપેક્ષિતને બતાવે છે.

શ્લોકાર્થ :-૩

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. હે તાત ! તમે નિત્ય હમારાથી સુખ લેવાની ઇચ્છા રાખતાં હતા. પણ અમારી બાલ્ય પૌગણ્ડ, કિશોર અવસ્થાનો લાભ ન મળ્યો. તમારી કંઇ પણ સેવા થઇ શકી નહિ. (૩)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

નિત્ય ઉત્કંઠાવાળા આપને પુત્રના બાલ્ય, પૌગણ્ડ અને કિશોર અવસ્થા જોવાનો લાભ ન મળ્યો. બાળકનો બાલભાવ જોઇને માબાપ રાજી થાય. તે જોવાને બધા ઇચ્છે. તે સુખ તમને અમારાથી ન મળ્યું. કિતિમાન બાલ્ય, પૌગણ્ડ અને કિશોર અવસ્થાનાના સુખ આપ ન લઇ શકયા. ભગવાન ઉત્પન્ન થશે એ શ્રવણ થયું છે. તેથી લોકોમાં ઉપદ્રવ થાય તેમાં પોતે જ નિમિત્ત બંને, પોતાને બાલ્યાદિ ન જોવામાં, પોતે અકિલષ્ટકર્મા હોવાથી પોતેજ મને ગોકુલ પહોંચાડો એમ કહેલું તેથી પિતાને કૌમારાદિ ન દેખાહત્તામાં નિમીત્ત પોતે જ છે. પોતે સમર્થ હોવા છતાં ઉપેક્ષા કરી.એમ પણ કહેવાય. પોતાના ધર્મનું ચારેબાજુએથી પાલન કરવું એ રક્ષણ કહેવાય. પોતે આકિલષ્ટકર્મા છે. તેનો બચાવ પોતેજ કરવો જોઇએ. પિતાને તો ભગવાનના અકિલષ્ટકર્મા વડે દુઃખ થાય છે. તેથી તે ભગવદ્ધર્મ મા-બાપને બાધક છે. માટે જ માબાપે તેના બાલ્ય, પૌગુણ્ડ અને કિશોરનો લાભ લીધો નથી. જો કે તેમેને સુખ ન થયું પણ અમને કલેશ થયો તે કહે છે. (૩)

यद्यपि भवता स्वस्वभावकृत तथाप्यस्माकं रूपानन्दो शाभवतामल्प इति निरूपयति । नलब्ध इति द्वैव हत तयोः द्वेवं हतंया भ्यां अथवाद्वदरीपञ्चरूपेण हि नाहद्वैव सेरित यो चोत तथाप्यन्यथा स्वत्पापकः शश्वः मोहिकया मायया जनित इति न भ गवद्धाकेपवाधिता यत्नविरोधः परो ह्नतात द्वया ख्याते वलौकिकीय भाषा अतो भगवान् गोप्य एव सवेधा विहित रूपीति फलिष्यति भगवता पित्रा त्वत्वमाविकृता मितितया द्वैलोके पशसं भवतिताह दंशउकारी कर्तव्यं दंस्तन स्मित्वं शे वि कल मिति अत्पाय धर्मा यतापि भवति । आत्मत्वेन तद्धर्माः परिरक्षिता इति एक निरूपणमपि न दोषाय । स्वबाल्यस्य

नलब्धो द्वैव हतयोर्वा सो नो भवद्वति को यं मा लाः पितृगेहस्या विंहंते लालिताश्च द्वे ॥ ४ ॥

लोक ध्वस्थित्वात् कथं विकल्पते पाशंकाः हायां बाला इति लोकानां संतोषहेतु र्बाल्यं यद्यस्मद्दीयं तथाप्यस्मत्संतोषहेतु र्न भवति नन्दादिस्तु तथा हयं नयक दीकृत मिति सह नो धर्मसत्व नो धर्मसत्वेन त्वन्नः कनि मोहि न स्वस्वरूपी अन्यथा वचनेन कथात् भारे बाधे मोन स्यापयेत् तस्मात् द्वष्टं के पितृगेह स्याप्य एव बालाः पितृभ्यां लालिताः द्वेवं हंतीति द्वरमिति कवचनेन सर्वे यां बाला नां ताडः स्वत्तापना न्यूनता पंहतवा धर्मास्थिता अप्रयोजका इति निरूपितं ४

શ્લોકાર્થ :- ૪

આપના ભાગ્ય નહિ તેથી અમે આપની પાસે રહ્યા નહિ. માબાપને ઘેર રહેનાર બાળકો, માબાપના લાલનથી જે આનંદ લે છે તે અમે લઈ શક્યા નહિ.(૪)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

જેને નસીબને માર્યું છે અથવા આપનું ભાગ્ય જેને બદલ્યું છે. બ્રહ્મને અદષ્ટ ન હોય, અથવા દેવે પ્રેરેલા હન ધાતુ ગતિરૂપ છે. લૌકિક ભાષા છે.તેથી ભગવાનનું બધા ડાહ્યા માણસોએ ગોપન કરવાનું છે એ તેમાંથી ફલિત થશે.

ભગવાને પણ બાલપણું વખાણાય તેવું પ્રગટ કરવું જોઈએ. આ ભગવાનમાં બાલાદિભાવ નથી તેથી આટલા અંશમાં વિકલ છે.તેથી શ્રુતિથી યથાર્થ થાય છે. આત્માપણાથી તે દેહ ધર્યો ભગવાને ગ્રહણ કર્યો છે. તેથી ઐકય નિરૂપણ પણ દોષરૂપ નથી. ભગવાનનું બાલ્ય લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

તેમાં વિકલતા કેમ કહેવાય? ત્યાં કહે છે કે જે અવસ્થાને લોકો બાપના ઘરમાં રહીને ભોગવે છે તે સુખ અમને ન મળ્યું. જો કે બાલકપણું અમારું પણ અમને સંતોષ આપનારૂં ન થયું. નંદરાયજીમાં ખરૂં હૃદય પ્રગટ ન કર્યું. તેથી સહજ ધર્મ તેમાં પ્રગટ થયો નહિ. બનાવટી ધર્મ સુખ આપનાર થતો નથી. જો એમ ન માનીએ તો માતાએ બંધન કર્યું તે ન કરે. તૃણાવર્તના પ્રસંગમાં ભાર લાગ્યો તેથી પૃથ્વી ઉપર મૂકયા.

તેમ ખરી મા ન મૂકે. તેથી બાપના ઘરમાં જે સુખ ભોગવે તે બીજાના ઘરમાં ન ભોગવે. એ સાચું કહ્યું . સુખ આપનાર તો બાલ્યાવસ્થા જ છે.

ઉપેક્ષાની શંકા તો ન કરવી. લોકમાં સ્વાર્થ હોય ત્યાં અપેક્ષા રહે છે. વેદમાં તો ઉપેક્ષા બાધક છે.(૪)

ट॰टी-४२
ए॰२२

उपेक्षाशंकाहन कर्तव्येव लोकतः स्वार्थमेवोपेक्षितात्वात्त्वेदेहतस्य वाधकत्वात्त दाह सर्वार्थसंभव इति सर्वे अर्थाः धर्मा द
यः अस्मिन्नेव मानुष शरीरे संभवंतीति तथा लीला अपि सामान्योक्तेः नात्यंत भगवत्परतावक्तव्या जनितः पिता पोषितो माता
आत्वस्य कपोषो हि तथैव भवति। अथवा उभाभ्यां जनितः पोषितश्च भवति यथा पयोग यतो याभ्यां यस्मात्तयोर्निर्वेशं निः कृति
प्रत्युपकारं शतायुषापि न भवति मर्त्य इति मरणधर्मा सहि कालेनोपद्रुतः स्वयमेवासमर्थः नीवनेपितयोः कउपकारं करि
ष्यति। अथवा नायमनृणः पतो मन्यो म्रियते न हि देहो भोवैयियते व प्राणा यतेना प्यानृण्यं न भवतीति शतं मा स्तुष्ट्वा

सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यतः। न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ५ ॥

पि म्रियते अन्यथा अर्थोपि जीवेत्पापेन हि दुःखमेव अन्यथा त्वन्यपापोपभोगः सर्वत्रैव नियत इति एतच्छरीरस्यासनेन त्वण्प
पापयोः कउपकारः स्यात् आनृण्यं तु तो वत्कालस्थ ता ज्ञातः हि भिकारिणः स्वसंता नात्ततेह रक्षवेति तस्मात् अन्यत्ता भु क्ता भ
वति शतायुषेति परमावधिः कालस्य शता कृत्वा व प्यनुपयोगे अथैनोपयोग एवेति तत्र त्रिहविः जनत्पाना रेखानां सर्वमेवा कां ह
निहतौ शीघ्रमरणं अन्यथा त्वतातो यदि कंजीवनमिति शतसंख्या उपलक्षिका ५ ॥ ॥

एम
ए॰२१

શ્લોકાર્થ :- ૫

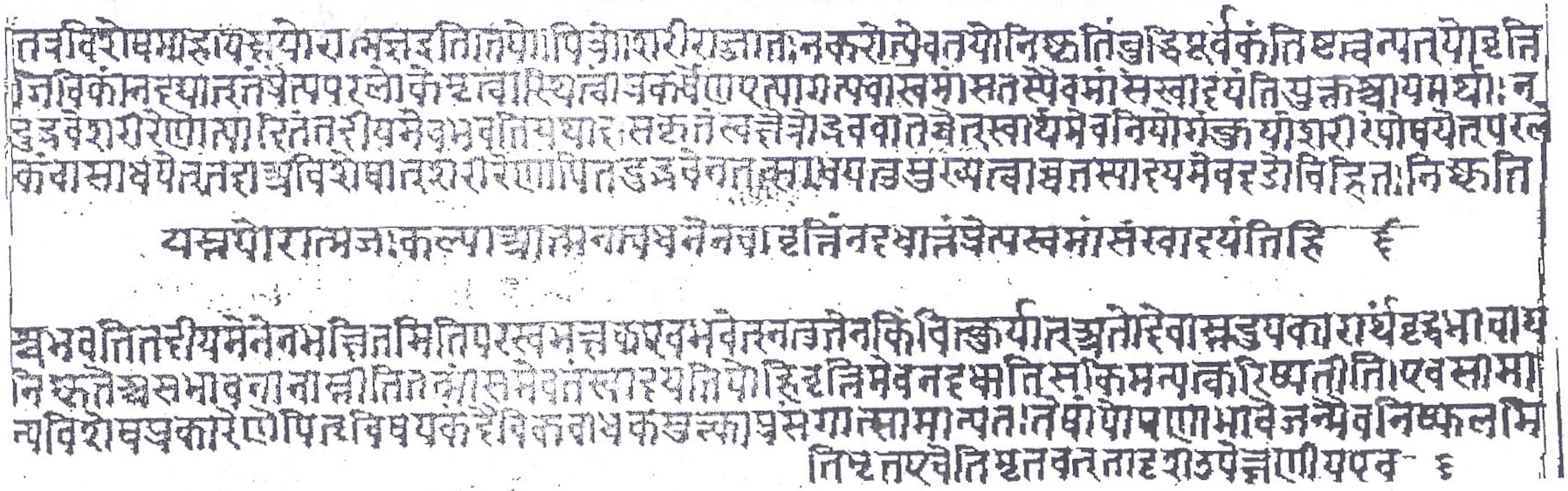
સર્વ પુરૂષાર્થ જેનાથી સિદ્ધ કરાય એવો મનુષ્ય દેહ જેને પેદા કરી આપ્યો અને તેનું પોષણ કર્યું તો માબાપને સો વર્ષ સેવે તો પણ પુત્ર તેના ઋણમાંથી છુટતો નથી.(૫)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

સર્વ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પુરૂષાર્થ લોકો મનુષ્ય શરીરમાં મેળવી શકે છે. તેવી ભગવાનની લીલા છે. સામાન્ય કહ્યું છે. તેથી આમાં ભાવત્પરતા કહેવાની અત્યન્ત જરૂર નથી. પિતાએ જન્મ આપ્યો. માતાએ પોષણ આપ્યુ. અથવા બંનેએ ભેગા મળી પેદા કર્યો અને પોષ્યો. તેના ઉપકારનો બદલો માણસ સો વર્ષે પણ આપી શકે નહિ. સો વરસ તેની સેવા કરે તોપણ ઋણમાંથી મુક્ત ન થાય.કારણ કે તે મરણ ધર્મવાળો છે. કાળે કરીને દુઃખી થાય છે. રોગ થાય, પોતે જીવવાને અસમર્થ બંને. તે

માબાપનો કયો ઉપકાર કરી શકે? આ ઋણમુકત થઈ શકતો નથી. કારણ કે તે મરણ ધર્મવાળો છે. દોષ વગર કોઈ મરતું નથી. સો વર્ષે પણ તેનાથી ઋણમુકત થઈ શકતો નથી. કારણ કે તે મરણ ધર્મવાળો છે. દોષ વગર કોઈ મરતું નથી. સો વર્ષે પણ તેનાથી ઋણમુકિત થતી નથી. પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે તોપણ મરે છે. જો ન મરે તો સો વર્ષ પછી પણ જીવે. પાપથી દુઃખ થાય છે. એમ ન હોય તો પુણ્ય પાપનો ભોગ બધાને સરખો એક નિયમથી થવો જોઈએ. આ શરીર છોડયા પછી પુણ્ય પાપનો શો ઉપકાર થાય? ઋણમુકિત પક્ષમાં થાય તો એટલીવાર જોઈ અધિકારી તેના સંતાનમાંથી તેને બાદ કરે. તેથી મરણધર્મ યોગ્ય જ કહ્યો છે. આ આયુષ્યનો પરમ અવધિ સો વર્ષ છે. કાળ સો વાર ફર્યો તો પણ તેનો ઉપયોગ ન કર્યો તો પછી તે નહિ કરે એમ ધારી તેને કાળ મારી નાખે છે.

તે ખાતાના દેવોની આકાંક્ષા નિવૃત્ત ન થઈ તો મૃત્યુ તુરત આવી જાય છે. જો મરણના અધિકારીઓ ધારે તો તેને સો વર્ષથી વધારે જીવાડે. તેથી માણસનું સો વર્ષનું આયુષ્ય કહેવાય છે. તે ઉપલક્ષણ માત્ર કહ્યું. સોથી વધારે વર્ષ પણ જીવાય છે. તેમાં વિશેષ કહે છે.

तत्र विशेषमाह [illegible] यो रा [illegible] इति [illegible] शरीर [illegible] न करोति [illegible] निष्कृतिं [illegible] सर्वं केति [illegible] न पतयो इति
[illegible] विकोन [illegible] परलोके [illegible] कर्मणा [illegible] मांसं [illegible] संखादयंति [illegible]
[illegible] शरीरेण [illegible] इति [illegible] तस्वार्थमेव नियोगे [illegible] शरीरे पोषयेत परल
केदा [illegible] विशेषात् शरीरेणापि [illegible] निष्कृति

यस्त्वपोरात्मजः [illegible] नरकान्ते [illegible] मांसं संखादयंति हि ६

[illegible] भवति [illegible] मित्तिपरस्य [illegible] नकिंचित्कार्य [illegible] उपकारार्थं [illegible]
[illegible] सभावना [illegible] नरकाति [illegible] एवं सामा
न्यविशेषप्रकारेणापि [illegible] तयोपकारणाभावे जन्मैव निष्फलमि
ति [illegible] ६

શ્લોકાર્થ :- ૬

જે પુત્ર શરીર અને ધનની સંપતિવાળો હોય છતાં દેહ અને ધનથી માબાપની સેવા નથી કરતો તે મર્યા પછી યમદૂતો તેના માંસને ખવડાવે છે.(૬)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

તે માબાપના શરીરથી ઉત્પન્ન થયો છતાં તેનો બુદ્ધિપૂર્વક બદલો ન આપે તો તે મરીને બીજા લોકમાં જ્યાં જાય ત્યાં પહોંચીને તેના માંસને યમદુતો તેને ખવડાવે છે તે યોગ્ય છે. તેના શરીરથી ઉત્પન્ન થએલું તેનું પોતાનું કહેવાય. જેમ દાસે કહેલું પોતાના ક્ષેત્રમાં થએલું પોતાનું કહેવાય.

તેનાથી પોતાના શરીરનું પોષણ કરે અથવા પરલોક સિદ્ધ કરે તેમ પુત્ર શરીરથી તે સિદ્ધ કરી શકે. આ દંડ કર્યો તે ઠીક જ કર્યો છે. તેનાથી બદલો લીધો કહેવાય.

તેંનુ આણે ખાધું એટલે તેને પરસ્વ ખાધું ગણાય. તેનાથી તે બીજું કાંઈ ન કરી શકે. માટે દેવો તેનો ઉપકાર માટે તે શરીરની વૃદ્ધિ ન થવા દેતાં બીજું કાંઈ આપીતેનું ઋણ ઉતારે એમ હોવાથી તેના માંસને લેણદાર પાસે ખવડાવે છે. જે વૃત્તિ ન આપે તે બીજું શું કરી શકવાનો છે. (૬)

એમ સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારથી પિતાને દેવો તરફથી અડચણ થાય છે એ પણ આગળના શ્લોકમાં જણાવ્યું સામાન્ય રીતે તેને પોષણ ન આપે તો તેનો જન્મ વૃથા જાય.

જીવતો હોય છતાં મરી ગએલો જાણી તેની ઉપેક્ષા કરવી .તેથી કદાચ પોતાનો જન્મ વૃથા જવાના ભયથી કોઈપણ માબાપનો ત્યાગ ન કરે એ બનાવવા માટે માબાપનું પાલન ન કરે તેનો જન્મ વૃથા છે તે કહે છે.

२०टी०४२
ए२२

स्वस्य जन्मनैव पर्यम्भयात्तु हि इमां स्वनोपेक्षां करिष्यतीति अपालने जन्मवैफल्यमाह मातरं पितरमिति पितृविशेषणं वृद्धमिति अन्यथा स एव समर्थः स्यात् तावद्भिर्म्मिन्न विशेषणरहिता पिये पोषणीया साध्वीति भार्याविशेषणं शिशुमिति स्वतस्यात्तु उपनीतः स्वाद्भिक्षादिना स्वयमेव वृत्तिं संपादयिष्यति गुरुविप्रं गुरोर्हितमिति यादवता अयं धर्मः क्षत्रियाणां तथैव प्रपन्नस्य शरणागतः स्यस्य परिशात् शरणस्याह वृत्तिः विप्रपदं इम प्रपन्नस्य श्वसितकल्पः अबिभ्रत्स्व समेव श्वतो भवतीत्यास मर्त्रतस्य परं न तु जीवनोपायो नाम कश्चन ७ अतो हे पत्र्ये पालनेस्पि वा यत्र अपराधके नवा कार्यं न तु भवतां का विरुद्धिं निरूपयति तन्नावकल्पयोरिति तात मतस्माकरणे तेवा वकज्ञानस्य विद्यमानत्वा

मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुं। गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन्मृतः ७ तन्नाव
कल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः। मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा वामनर्चतोः ८

तन्नौ आवयोरकल्पयोरेवदा वं कोतवाभावात् एते दिवसाः मोघं व्यतिक्रान्ताः गुरुपार्श्वसाधकानुज्ञाता तत्र हेतुः आवामनर्चतोः इति अपयोः रवो मज्ञावेतोः असामर्थ्ये लोकरीत्या देशान्तरस्थितः असमर्थो भवत्येव बालकत्वात् वयश्च पित्रा लेप्या वा भवतीति तथापि केसा नित्यमुद्वेग इति न तत्संपत्तिमित्याह कंसादिति सहि नित्यं तत्र हरिन्यान्वेषयति तेनो द्वेगः सर्वदैव स्थित एव अन्यत्र यानि मित्रस्य हि सत्त्वाभगवत्स्वरूपं ज्ञात्वा उपद्रवं कारयिष्यतीति अतएवातिनैवजाता अत एवैते दिवसा भगवदुपयोगाभावात् मोघा जाताः वायु वामनर्चतोः नमस्कारादिनाम हत्वा तस्य ज्ञानादिना च ८ ॥ ॥

राम
ए२२

શ્લોકાર્થ :-૭

વૃદ્ધ માતાપિતા, સતી સ્ત્રી, બાળક, પુત્ર, ગુરૂ બ્રાહ્મણ શરણે આવેલો, એટલાને પોતે પાળી શકે એટલી શક્તિ હોવા છતાં જો ન પાળે તો તે શ્વાસ લે છે. છતાં તેને મરલો જ જાણવો.(૭)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

વૃદ્ધ માબાપને પોષણ આપવું જોઈએ. સાધ્વી એવું સ્ત્રીનું વિશેષણ છે. જનોઈ આપ્યા વગરનો બાળક કહ્યો છે. જનોઈ આપ્યા પછી ભીક્ષાદિ વૃત્તિ તે કરી શકશે. ગુરૂ એ બ્રાહ્મણ જોઈએ એટલે પોતાનો ગોર હોય. તેને (પાલવાનો ધર્મ ક્ષત્રીયોનો છે. તેમજ શરણે આવ્યો હોય તેને પાળવો જોઈએ. શરણની સાથે તેને કરેલ છે. તેથી બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ એટલે પ્રપન્ન બ્રાહ્મણ હોય તેની રક્ષા કરવાનું કહ્યું છે. આટલાનું પાલન કરવા માટે સામર્થ્યવાળો હોય છતાં ન કરે તે શ્વાસ લે છે.

છતાં મરેલો જાણવો. તેને શ્વાસ માત્ર છે. જીવનનું કર્તવ્ય તે કરતો નથી. તેથી મરેલો ગણવામાં આવ્યો છે. (૭)

એથી આ ત્રણ દોષથી અમારો અપરાધ છે. અમારૂં કર્તવ્ય અમે નથી કરી શકયા. આપને ક્ષતિ નથી થઈ તે હવે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૮

અમે આજ આજસુધી અસમર્થ હતા. કંસના ભયથી વિત્ત ઉદ્વેગવાળું રહેતું હતું. તેમાં આટલા દિવસ તમારી સેવા વિના ગયા તેટલો કાળ અમારો વ્યર્થ ગયો.(૮)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

બાધક જ્ઞાન વિદ્યમાન હોવાથી અમે અસમર્થ હતા. અમને બીજુ કંઈ બાધક ન હતું. અમારા આટલા દિવસો વ્યર્થ ગયા. એટલા દિવસો અમારા પુરૂષાર્થના સાધક ન થયા.

તેનું કારણ આપનું પૂજન અમે ન કરી શકયા. અસામર્થ્ય તો લોકરીતથી છે. દેશાન્તર રહેતા હોય તે અસામર્થ્ય થાય જ. બાલકપણામાં પણ અસામર્થ્ય જ ગણાય. જો કે ચર્ચા કરવી તે રમતાં પર થાય છતાં કંસ તરફથી હમેશાં ઉદ્વેગ રહતો હતો તેથી તેમ બન્યું નહિ. તે પૂતના વિગેરેને મોકલ્યા જ કરતો હતો. તેનો મનમાં ઉદ્વેગ આવતો. તેમાં નિમિત્ત આપજ હતા.

તે કયારે તમારૂં સ્વરૂપ જાણી ઉપદ્રવ કરાવશે? છેવટે થયું પણ એમ જ. આથી આટલા દિવસ આપની સેવામાં ન આવ્યા તે વૃથા ગયા. આપનું પૂજન નમસ્કારદિથી કરવું જોઈએ. તે ન થયું. (૮)

તમારામાં સામર્થ્ય તો હતું તો તે વખતે કંસને કેમ ન માર્યો? ત્યાં ભગવાન આજ્ઞા કરે છે.

न तु सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् ... कथं कंसो न हत इति चेत्तत्राह तत् क्षन्तुमर्हथ इति सत्यमपराधोऽस्ति परमर्धं स्वयमेका [illegible]
किं नाद्य लौकिकेन प्रकारेण समागत्य ... [illegible] ... अलौकिकात्तस्य वधो वरा [illegible]
निषिद्ध इति तथापि ... [illegible] ... मातरिति मातः त्वं च [illegible]
[illegible] ... परतन्त्रावावां ... [illegible]
[illegible] ... नमारणे ... [illegible]

तत् क्षन्तुमर्हथस्तात मातर्नौ परतन्त्रयोः। अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशम्॥ ९ ॥

[illegible] ... अलौकिकत्वात् ... [illegible] ... अतः परतन्त्रयोः [illegible]
[illegible] ... अकुर्वतोर्वां शुश्रूषामिति ... लौकिकेऽपि सामर्थ्ये सति ... [illegible]
[illegible] ... क्लिष्टयोरिति ... [illegible]
[illegible] ... भृशमित्युक्तं ॥ ९ ॥

શ્લોકાર્થ :- ૯

હે તાત ! હે માતા ! અમે પરતંપ હતા.તેમાં આપની સેવા ન કરી શકયા. તે માટે આપ ક્ષમા કરો. તમને બીજો કોઈ કલેશ ન હતો. પણ દુષ્ટ હ્રદયનો જ હતો.(૯)

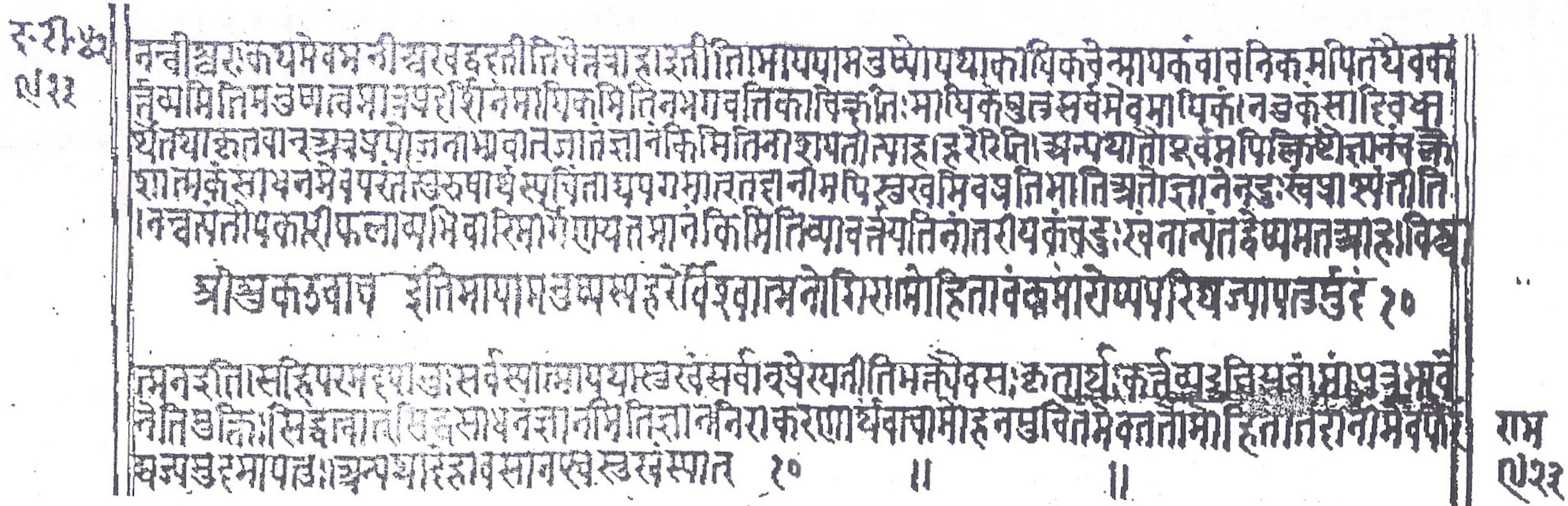
સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

અમારો અપરાધ ખરો પણ તે અર્ધો અપરાધ ગણાય. કેમ કે તેને મારવો જોઈએ. પણ એમ કરીએ તો અવતાર વ્યર્થ જાય અને તેને મારી પણ ન શકાય. તેને વર મળ્યો છે. તેમાં અલૌકિકથી નહિ મરે એમ કહ્યું છે. છતાં માબાપની લાગણી હોય તો કંસને ઐશ્વર્યાદિથી મારવો જોઈએ. માટે ક્ષમા કરો. બાળકનો અપરાધ સહે તેજ માબાપ કહેવાય. આમાં આપણે બંનેનો દોષ સમાન છે. ખરી રીતે પૂછો તો અમારો કોઈ દોષ નથી. કારણ કે ગોકુલમાં અમે નંદરાયજીને આધીન હતા. જો એમનું કહ્યું

ન કરીએ તો તે પ્રાણ જ છોડી દે.

કાલિયના પ્રસંગે અમે પરિક્ષા કરી જોઈ છે. કંસને મારવો એ નંદરાયજીને પ્રસંદ ન હતું. આ પરિક્ષા ઈંદ્રયાગના પ્રસંગે કરી જોઈ છે. આ નંદરાય તો કંસની પ્રજા તેથી કંસને મારવાની વાત તેના માનવામાં આવે જ નહિ. અમારી પરાધીનતાને લીધે સેવા ન બની શકી. એમાં અમારો અપરાધ એટલો જ કે અમે આપની સેવા ન કરી. બધું સ્વાર્થ માટે છે. અમારૂં સામર્થ્ય કંસને મારવાથી લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થયું. તેથી હવે સેવા કરવાની યોગ્યતા થઈ. પુત્રથી પણ સેવાનો સ્વાર્થ છે. કંસે કલેશ આપ્યો તેમાં કોઈ જાતનો તેનો પુરૂષાર્થ ન હતો. પણ હૃદયના દોષથી કલેશ કરાવ્યો. તેમાં તમને કેદ કરીને અમને અતિ કલેશ કરાવ્યો. (૯)

પોતે ઈશ્વર થઈ અનઈશ્વરની જેમ કેમ બોલે છે ?

श्रीशुक उवाच इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा मोहितावंकमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदं १०

શ્લોકાર્થ :- ૧૦

માયા વડે મનુષ્યરૂપે દેખાતા વિશ્વાત્મા હરિની વાણીથી મોહિત થતાં વસુદેવ દેવકી પોતાના પુત્રને ખોળામાં બેસાડી આલિંગન કરીને પોતે આનંદનો અનુભવ કરવા લાગ્યાં.(૧૦)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ભગવાન માયાથી મનુષ્ય છે. જો કાયિક, માયિક હોય તો વાચનીક પણ માયી કરવું જોઈએ. મનુષ્યપણું દેખાય છે તેટલું ભગવાનમાં માયિક છે. તેથી ભગવાનમાં કોઈ જાતની ખામી નથી. માયિકમાં તો બધું માયિક હોય છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે કંસને મારવા માટે ભગવાને માયિક મનુષ્યરૂપ દેખાડયું. તેનું અહીં પ્રયોજન નથી. તો પછી વસુદેવ દેવકીને થએલ જ્ઞાનનો નાશ કે કરે છે? ત્યાં કહે છે કે એમ ન કરે તો માબાપ પહેલાં કલેશમાં હતા.

તેનું જ્ઞાન કલેશરૂપ છે. તે પુરૂપાર્થનું સાધક છે. ચિંતા જતી રહે ત્યારે સુખ જેવું તે દેખાય. તેથી માન થસે તો દુઃખ થશે. એમ જાણી અજ્ઞાન કરાવે છે. અત્યન્ત ઉપકારી અને ફલ આપનાર માર્ગને માટે યત્ન કરનારને શા માટે રોકે છે? તેની સાથે રહેવું દુઃખ તો સહન કરવું જ જોઈએ. તેનાં ઉત્તરમાં કહે છે.

ભગવાન વિશ્વના આત્મા છે. પરમ દયાળુ છે. સર્વના આત્મા છે. મનમાં આવે તેમ પ્રેરણા કરે છે. તેમને સ્નેહથી કૃતાર્થ કરવાના છે. ભગવાને કહ્યું છે કે યુવાં માં પુત્રભાવન્ બ્રહ્મભાવન ચાસકૃત્ । એમ કહેવાથી તેની મુકિત તો થવાની જ છે. તેથી સિદ્ધ સાધક જ્ઞાનને દૂર કરવા વાણથી મોહ કર્યો તે યોગ્ય કર્યું છે. મોહ પામેલા બંને માબાપ હમણાં બંને ભાઈઓને આલિંગન કરીને આનંદ પામ્યાં. એમ ન કરે તો દેહ પડયા પછી સુખ થાય. (૧૦)

ત્યાર પછી માબાપને લૌકિક સુખ બહુ થયું તે કહે છે.

[illegible]

सिंचंतावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चावृतौ । न किंचिदूचतू राजन् बाष्पकंठौ विमोहितौ ॥ ११ ॥ एवमाश्वास्य
पितरौ भगवान्देवकीसुतः । मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृपं ॥ १२ ॥

[illegible]

શ્લોકાર્થ :- ૧૧

નેત્રમાં અશ્રુની ધારા ચાલવાથી પુત્રોને ભીંજવતા અને સ્નેહરૂપ પાશવડે બંધાએલા તે કાંઈ પણ ન બોલ્યા. બાષ્પયુકત કંઠવાળા તે મોહિત થયા.(૧૧)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

નેત્રમાંથી નિકળતાં આંસુની ધારાથી પુત્રોને ભીંજવતા હતા. બહુ કાલના વિયોગથી અશ્રુની ધારા ચાલતી હતી. સ્નેહરૂપ દોરડાથી બંધાએલા હતા. પાશ શબ્દથી માબાપનો સ્નેહ લૌકિક હતો. તે પુત્ર બુદ્ધિથી થએલો એમ સૂચવ્યું છે. તેથી કાંઈ પણ બોલી શકયા નહિ. આ પણ મોહનું કાર્ય ગણાય કે પુત્ર સ્નેહમાં ડુબી જવું. એમ જો ન હોય તો સ્તુતિમાં જરૂર ગુણ

કહેવા પડત અને તેને ફરીથી જ્ઞાન પ્રગટ થાત.

રાજન ! સંબોધન શ્રવણનું સૂચક છે. ન બોલવામાં દષ્ટ હેતુ છે. તેનો કંઠ રોકાઈ ગયો છે. તે બોલી શકતા નથી. સર્વથા ભગવાનના સ્પર્શમાં પર મોહ થાય છે અને આદ્યન્તમાં અતિ મોહ કરી નિશ્ચિત થયા. તે માટે વિમોહિતૌ એવું વિશેષણ છે.

આ મોહ એવો હતો કે તેને આત્મજ્ઞાન કે ભગવદજ્ઞાન ન જ થાય. તેની પ્રત્યાપતિ જ્ઞાનાધ્યાયમાં કહેવાશે. જો આવું ન કરે તો ભગવાન અનિષ્ટકર્તા ઠરે. નિરોધ સમાપ્ત થયા પછી તેનું નિરૂપણ થશે.(૧૧)

એમ માબાપનો નિરોધ કહીને યાદવોનો નિરોધ કહેવા માટે પ્રથમ રાજા ઉગ્રસેનનો નિરોધ કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૧૨

એમ માબાપનું સમાધાન કરીને, દેવકીના પુત્ર ભગવાને ઉગ્રસેનને યદુના રાજા બનાવ્યા.(૧૨)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

માબાપને સુખ કરીને ઉગ્રસેનને રાજા બનાવ્યા. માતા મહત્વ બતાવવા દેવકીના પુત્ર કહયા. ભકતનું હિત કરવા માટે દેવકીના પુત્ર થઈને અવતર્યા છે. બાપ અને સસરો રાજા હોય તો દીકરી જમાઈને ચિંતા ન રહે અને ભોગ મોટો થાય. એ તો અનુભવ સિદ્ધ વાત છે.

તેથી તો શોક છે. ત્યારે ઉગ્રસેન માટે કંસને માર્યો ગણાય. કંસે રાજય લીધું હતું તેને મારી તેનું રાજ્ય તેના બાપને આપ્યું. નામથી જ તેમાં સામર્થ્ય છે તે ઉગ્રસેનવાળો છે. આગળ તે દેશનો રાજા હતો. યાદવો તેને માનતા ન હતા. હવે યાદવોના રાજા ભગવાને જેને રાજા કહે તેને બધા માને જ.(૧૨)

ઉગ્રસેનને વિશ્વાસ માટે ભગવાન બોલ્યા પણ ખરા. તે હવે નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

श्री ४२
पै२४

अतएव विश्वासार्थं कृत्वापि किं वा पि, उक्तवानित्याह आहुश्चेति चकारान्मनसापि तं राज्ये स्थापितवान् यादवानां विशेषप्रश्नार्थमाह हे महाराज अस्मान् प्रजाः आज्ञप्तुमर्हसीति वयमेव प्रजाः तत्र राज्ञः संततिरूपा जनो वा रक्ष्यति। तत्त्वं हमपि यादव इति प्रजा स्वेनैव तं भाव इति चेत्तत्राह महाराज जम्बूद्वीपखण्डमण्डलाधिपतित्वं सर्वं नृपि स्थितमिति यादृशी सर्वमाज्ञा१ न तादृशी भविष्यतीत्याशङ्क्य महत्त्वं खन्ना राजात्यवरूपमाज्ञापनीया इति विविधविशारदे वाज्ञापनं वा भ्याते नत्वाज्ञाप्यत इत्यर्थः। ननु किं स्वगृहीतं राज्यं रीयते आहोस्वित् सर्वं सिद्धमेव परिपाल्यते आद्ये स्वयमाहो राज्यं गृहीत्वा पश्चात्तद्वयं अन्तः कस्मात् सिंहासने उपविशति द्वितीयपक्षे स्तु कंसेन त्वया वा निराकृतः महाराजत्वं वाधिकं कंसस्य प

आहुश्चास्मान्महाराज प्रजाश्चाज्ञप्तुमर्हसि ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने १३ मय्यभृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः बलिं हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः १४

येन राज्ञा ज्ञात एवं भवति नैकपपकाङ्मं ... विशति अतस्त्वयैव सिंहासनेऽपवेश्य अभिप्रायशंकायामाह ययातिशापादिति यदुभिर्नृपासनेनासितव्यं यदुहि ज्येष्ठ एवासीत् स्ववैश्यादि नानि वारित ... तिनं महाराजस्य अङ्गेनाद्य ... सार्वभौमा जाताः अत एव हताः कंसोऽपि भगवता ... यैनवती ... राज्ञा ... परं ... महाराज ... सर्वदा ... भवति ... कारोति सतत्स्य सहज्ञाने वद्धमानं दृष्टानि ... अतो अस्माभिः ... यामा गतेः नासितव्यमेव भोजनादृग्यश्व ज्ञातशास्त्रः अत एव विवाहऽपपद्यते भगवान् सर्वेश्वर इति वरणाधिपत्यं कस्मै विद्ध्यादपि १३ ॥ ॥

राम
पै२४

श्लोकार्थ :-१३

ભગવાને તેને કહ્યું મહારાજ ! અમે આપની પ્રજા છે. આપ અમોને આજ્ઞા કરો. યયાતિના શ્રાપથી યાદવો તો રાજાના આસન ઉપર બેસવાને યોગ્ય જ નથી. તેથી રાજ ભોગવાનો અમારો વિચાર નથી.(૧૩)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ચકાર છે તેથી ભગવાને તેને મનથી પણ રાજસિહાસન પર સ્થાપન કર્યો. યાદવો તેનો હુકમ ઉઠાવે માટે બોલ્યા. હે મહારાજ ! અમને તમે પ્રજા કહેવાને યોગ્ય છો.

અમે તમારી પ્રજા જ છીએ. તું શબ્દથી સંતતિરૂપ પ્રજાની વ્યાવૃત્તિ કરી છે. ત્યારે ઉગ્રસેન બોલે હું પણ યાદવ તો મને પર પ્રજામાં ગણોને? ત્યાં કહે છે કે આપ મહારાજ છો ! પહેલાં પણ આપ ખંડમંડલના રાજ હતા. તેથી તેમને રાજાને બદલે મહારાજા કહ્યા. રાજાએ પ્રજાને હંમેશ હુકમ કરવો જોઈએ. તેમ ઉગ્રસેન હુકમ કરશે. ભગવાને પોતે લીધેલું રાજ ઉગ્રસેનને આપે છે. પ્રથમ કૃષ્ણે સિંહાસન પર બેસવું જોઈએ.

બીજો પક્ષ કહે છે. કંસે અને કૃષ્ણે ત્યાગ કર્યો છે. મહારાજપણું તો કંસમાં હતું. તેને જીતનાર તમે છો. એટલે તમારે સિંહાસન પર બેસવું જોઈએ એવી શંકામાં ભગવાન કહે છે કે યયાતિનો શ્રાપ છે કે યાદવો રાજા ન થાઓ. યદુ મોટો હતો તે ને બાપે રાજા થવાની ના પાડી ત્યારથી મર્યાદાનું રાજ્ય નથી.

અર્જુન વિગેરે તો ભગવદકૃપાથી ભૂમીના રાજા થયા. તેથી તો તેઓ મર્યા છે. કંસ પર મર્યો. ભગવાનનું તો કર્તવ્ય જ નથી કારણ કે તેઓ મર્યાદા સંભાળવાઅવતર્યા છે. ઈશ્વરપણું દેખાડવા કયારેક પુષ્ટિનું અવલંબન કરે છે. રાજ્ય તો હંમેશા કૃપાથી મળે છે.

જેનો વેશ કરે તે તેના સહજ ધર્મોને ગ્રહણ કરે છે. તે અન્યથા કર્યું હોય તેને ગ્રહણ કરતો નથી. તેથી અમે યદુવંશના હોવાથી અમે રાજસિંહાસન પર નહિ બેસવાના તે નકિક જ છે.

ભોજ વિગેરે તો છેલ્લી કક્ષામાં આવ્યા તેથીતેમાં વિવાહ થઈ શકે. ભગવાન સર્વેશ્વર છે તે ચરણનું આધિપ્રય કોઈને આપી દે પણ પોતે ન સ્વીકારે કારણ કે તેને લેવું વૃથા છે ઐશ્વર્ય તો ભગવાનમાં સિદ્ધ છે તેથી તેમ કરવાનો ભગવાનને વિચાર નથી. (૧૩)

ત્યારે હું કેમ લઈ શકું? શાપ તો બધાને સમાન છે. મારામાં સામર્થ્યનો પણ અભાવ છે. તેનો જવાબ આપે છે.

[illegible]

मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः । बलिं हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः ॥ १४ ॥

[illegible]

श्લોકાર્થ :- ૧૪

હું તમારો થઈ તમારી સેવામાં આવું તો દેવો પણ તમને માન આપી તમારો ભાગ તમને આપે તો પછી રાજાઓ આપે એમાં શું કહેવું ?(૧૪)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

જે સાધારણ હોય તેને રક્ષક કરવો જોઈએ. એવો પ્રભુ કરવો કે જે રક્ષણ કરે. તે પ્રભુ તો અત્યાર સુધી કંસ હતો તેને છોકરો નથી. પિતા અને પુત્ર તો એક જ ગણાય. આગળ તો કાંઈ અનુસરે એવો નથી. તેથી તે રાજ્યનો હકક તેના બાપનો થયો. તેથી બીજાને લેવાદેવા નથી.

તેજ અમે કહીએ છીએ. મારામાં ક્રુરતા નથી તો મને પ્રજા રાજા તરીકે નહિ સ્વીકારે તો? ત્યાં કહે છેકે હું તમારી પાસે રહ્યો છું. તો તમને કોણ ન માને? તમને તો દેવો ભાગ આપશે. જે મેરૂ પર્વતની પૃથ્વીનો સંબંધ રાખીને ભોગ કરે છે જે સાધારણ રાજાઓ

કેવળ પૃથ્વીને ભોગવે છે. તે તો માને તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. તે નમી માન આપી આજ્ઞા ઉઠાવશે. નહિ તો પોતે રાજી થઈને પોતાના પ્રસાદરૂપે બલિ આપે એમ સમજવાનું નથી. મનુષ્યો તો પૃથ્વી ઉપર રહેનારા, શરીરમાં અભિમાનવાળા છે. જ્યારે દેવો સૂક્ષ્મ ઈંદ્રિયાદિ અધિકારવાળા છે. ભગવાન સર્વને ધારણ કરનાર છે. છતાં તે બીજાને આધાર કરે છે. કેમકે ક્રીડા માટે તેમને યાદવત્વ સ્વીકાર્યું છે. તેટલા અંશમાં નિર્માણ પણ કહેવાય. ભૃત્યુપણું બીજે રાજા હોય તોજ ઘટે જેમ વસુદેવમાં ભગવાને પુત્રત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે. આ લૌકિક ભાષા છે. આ કહેવાથી ભગવાન સર્વથા ગોપ્ય છે. તે ફલિત થશે. મારે માટે જે ભૃત્ય થાય છે; મારા અભિપ્રાય મુજબ સ્થાનને જે સેવે છે. તે રાજાને દેવાદિ બધા બલિ આપશે. તે ખરો અર્થ છે તે રાજાને દેવાદિ બધા બલિ આપશે તે ખરો અર્થ છે. એમ ઉગ્રસેનનો નિરોધ કર્યો છે. એમ ન કરે તો તે વિરકત ન હતો તેથી જ્ઞાનનો પ્રયત્ન કરીને મોક્ષ મેળવે તે ન થવા નિરોધ કર્યો. ઉગ્રસેનને ભગવાને પોતાના કામ માટે રાજસિંહાસન પર બેસડયો છે.

તે ભગવાન માટે રહ્યો એટલે તેનો ભગવાનમાં નિરોધ સિદ્ધ થયો એમ પાંચ શ્લોકથી કહે છે. (૧૪)

સુ·टी·४२
१२५

अतो भगवान्स्वार्थमेव तं स्थापितवानिति भगवदर्थमेवेति निरोधः सिद्धः। सर्वेषां साधारणनिरोधमाह सर्वानिति पञ्चभिः। स्वभक्ता ज्ञातयः गोत्रिणः स्वे चिन्ता विवाह्याः स्वशब्देन ज्ञातयो वा बहव एव स्वशब्दे वसुदेवाद्याः पितृपक्षः एते त्रिविधाः सर्वा दि[ग्]भ्यः दिग्भ्यः समानीय स्वगेहेषु न्यवासयदिति सम्बन्धः किञ्च कंसभयाकुलान् दिग्भ्य इति पञ्चमी। तद्भयं न दिशि एवा दिशः … अनेन … नाभावः … कंसभयाकुलानिति। कंसोऽत्यन्तं क्रूरात्मा तथैव लोके प्रसिद्धः। अत एव … आहत्य … सर्वेषामेव भयं … यदुवृष्ण्यन्धकेति। आदिशब्देनान्येऽपि …

सर्वान्स्वान्ज्ञातिसम्बन्धान्दिग्भ्यः कंसभयाकुलान्। यदुवृष्ण्यन्धकमधुदाशार्हकुकुरादिकान् १५ स
भाजितान्समाश्वास्य विदेशावासकर्शितान्। न्यवासयत्स्वगेहेषु वित्तैः सन्तर्प्य विश्वकृत् १६

… इति ज्ञापितं १५ … केवलभक्त्या … सिद्धत्वात्। किञ्च … भाजितान् … सभाजिताः … ज्ञापिताः … ततः समाश्वास्य … विदेशावासेन … स्थित्या … केवल … गृहे स्थित्वापि … भविष्यतीति … स्थित्या … वित्तैः सन्तर्पयेति … राज्ये स्थितं सर्वमेव … विश्वकृदिति … समर्थः … इत्यर्थः १६ ॥

राम
१२५

किंचैताः स्वरूपेणापि न केवलं योगिवत्साक्षात्कारसहिताः किं तु तत्र स्थिता इव ब्रजस्त्रीणां नार्थमागतं भगवन्तं सर्वदैव पश्यन्तीत्याह प्रातर्व्रजाद्व्रजत इति। रूपं वाग्लीलाः ताभिर्नेत्रापतत इति भगवद्दर्शनं सायं प्रातरेवेत्याह। प्रातःकाले गाः नीत्वा व्रजाद्व्रजतः सायंकाले व्रजमाविशतः चकारादन्यस्मिन्नपि स्वेच्छया आगच्छतः। अन्याश्चदर्शनावस्थाः सर्वा एव संगृहीताः। गोभिः समिति पाल्यमानानामानयनमावश्यकमिति निर्भयार्थं वेणुरिति वेणुबोधिते पदार्थे कस्यापि विदर्शिका भवति। किं च वेणुं क्वणयन्निति यथा चित्तमपहृतं भवति तथा वेणुना रंकरोतीति तेन सङ्गाः सर्वे भगवद्विषयका आविर्भवन्तीति अन्येऽत्र

प्रातर्व्रजाद्व्रजत आविशतश्च सायं गोभिः समं क्वणयतोऽस्य निशम्य वेणुम्। निर्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरिपुण्याः पश्यन्ति सस्मितमुखं सदयावलोकम् १६

तिरोभवन्तीति अतस्तस्य वेणुनादं निशम्य तत्संस्कृता निर्गताः पथि मार्गस्थं भगवन्तं पश्यन्ति योषितो हि समागते भगवति पश्यन्ति एता स्त्रीश्च इदं समागत एवेति विशेषः। अतो भूरिपुण्याः अबला इति तासां दोषाभावो भूरिपुण्यत्वे हेतुरुक्तः। किंच सस्मितमुखं पश्यन्ति अतश्चानन्दमाविर्भावयतत्तेनयया भक्तिर्वर्धकस्तत्वन्नमपि ज्ञानं निरुद्धं भवति तादृशं परमानन्दमतः प्रयच्छति तिरो ज्ञानादपधिकफलत्वमुक्तं किंच सदयावलोकमिति दया सर्वमवलोकनं यस्मिन्न च तत्र संसारो न निवर्तते अतः इति यतो भगवान् दयया पश्यति कृतार्था एताः कर्तव्या इति दयया

શ્લોકાર્થ :- ૧૫

પોતાના ભકતો, જ્ઞાતીઓ, સંબંધિઓ કે જે કંસના ભયથી બીજે ગયા હતા તેવા યદુ, વૃષ્ણિ, મધુ, અન્ધક, દઃશાર્હ અને કુકરના કુળનારાઓને ભગવાને બોલાવી મથુરાં રાખ્યા.(૧૫)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

સ્વ એટલે ભકતો, જ્ઞાન સગોત્રી, વેવાઈઓ. સ્વ શબ્દોથી ભાઈઓ-ઘણા પુત્રો વસુદેવને છે. બાપ પણ છે. તે પ્રમાણે સાત્વિક, રાજસ અને તામસને ગણાવ્યા. તેમને દિશાઓમાંથી બોલાવી ઘરમાં તેને રાખ્યા અથવા કંસના ભયથી બીજે જતા રહેલા, આવવાની આશા છોડીને ગયા હતા. કંસના ત્રાસથી ગયા હતા. તે કુર હતો એવી તેની લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતી તેથી નંદરાયજીએ કહ્યું છે કે જેને બેનના નાના બચ્ચાંને મારી નાખ્યાં એવો કુર હતો તેથી ભય હતો. એવા આ છ

પ્રકારના યાદવોને ગણાવ્યા. આદિ શબ્દથી તેમના સંબંધિઓને પણ લેવા. (૧૫)

તેમને બોલાવીને તેમનું લીધું હતું તે બધું આપ્યું એટલું નહિ પણ બીજુ પણ ઘણું આપ્યું.

શ્લોકાર્થ :- ૧૬

સત્કારપૂર્વક બહારથી બોલાવી તેના ચિત્તને આશ્વાસન આપ્યું. વિદેશના દુઃખથી દુર્બલ શરીરવાળાઓને તેમનાં ઘરમાં રાખ્યા. અને જગતકર્તા કૃષ્ણે તેમને પૈસાથી સંતુષ્ટ કરાવ્યા.(૧૬)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

પહેલાં તો તેમનો સત્કાર કર્યો. માનસ સત્કાર કર્યા પછી વાણીથી સત્કાર કર્યો. પછી કાયિક કહેવા માટે તેમના દેહની પરદેશ રહેવાથી ખરાબી થઇ ગઇ હતી. તેને ઠેકાણે લાવ્યા. તેમને કેવળ ઘર પાછાં આપી તેમનું દ્રવ્ય જે કંસે લઇ લીધું હતું તે પાછું આપી સંતોષ કર્યો.

સંતોષ તો ત્યારે થાય કે વ્યાજ સુધાં મળે તો તેથી તેમને અધિક આપી સંતોષ્યાં. રાજમાં તો બંધુ ધન ખવાઇ ગયું હતું. બાકીનાનો નાશ કર્યો હતો. તો તેટલું દ્રવ્ય યાદવોને કયાંથી આપ્યું? તેના જવાબમાં કહે છે કે ભગવાન તો જગતને કરનાર છે. તો થોડું દ્રવ્ય આપે તેમાં શું કહેવું? (૧૬)

દુઃખનો અભાવ અને સુખ એ બંને કૃષ્ણે કયો તે કહયું. હવે તેમની પ્રપચ વિસ્મૃતિ અને ભગવાનમાં આસકિત કહેવાની છે. કારણ કે તે સ્વરૂપમાં આવી ગયા છે. સ્વસ્થ સર્વત્ર અધિકારીઓ છે. આ તો ઘર ભગવાને આપ્યાં છે. એટલે બાધક નથી. પૂર્વ ઘરમાં સંબંધ હતો તે છોડવો જોઇએ. સંબંધ મનના ચિંતનરૂપ છે તેનો આમાં અભાવ કહે છે. રાજસો તેમાં વિષયોથી આસકત થાય છે.

તેથી તેમને ભગવાને વિષયભોગ આપ્યો. ભગવાને આપેલું ભોગવવું તેજ પ્રપચની વિસ્મૃતિ. તે થતાં ભગવદાસકિતનું નિરૂપણ તેનાથી જ થશે. તેનું ફલ કાલાતિ ક્રમ છે. તે રાજસ્ છે એટલે ફલ પર કહેવું જોઇએ. તે આ લોકનું ફલ હોય તેજ કહે છે.

एवं भगवत्कृतं दुःखाभावरूपं भेदेन द्वयं निरूपितम् अधुना तेषां प्रपञ्चविस्मृतिर्भगवद्दासशक्तिश्च उक्ता यायतः स्वरूपे सम्प्राप्ताः स्वस्याधिकं सर्वं संबन्धाधिकं तामभवति ततो भगवदन्तो विषयभोगो निरूप्यते। इयमेव प्रपञ्चविस्मृतिः प्रसूतयात्वं निरूपयन् भगवदासक्तिश्च तेषां निरूप्यते। तस्य च फलं कालातिक्रम इति राजसत्वात् फलमपि निरूप्यते। परमं हि केवलं ममाह। कृष्णसंकर्षणभुजैरिति। कृष्णसंकर्षणयोर्भुजाः एकः फलात्मा अन्यो जीवं ब्रह्मणि सम्यक् कर्षतीति साधनरूपः तयोः क्रियाशक्तिरूपः सर्वपुरुषार्थसाधकाः ता हि नियतफलाः अतस्तैः सर्वे गुप्ताः लब्धमनोरथाश्च जाताः। इ

कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः। गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः ॥ १७ ॥

स्वाभावरूपं केवलं दुःखाभावरूपं तं ... अपि भयाभावायोगे एवं अन्यथा अनुद्धृतभयाः कंससंबन्धिनां जरासंधादीनां विद्यमानत्वात् अतो निश्चिताः अतएव हि स्वगेहे स्थिताः गृहेषु रेमिरे इति रमणं तत्तत्कालीनं भवतीत्याह सिद्धा इति तत्र कामनया पीडिताश्च यारमणं कृतवन्त इति एवं निवारितः चिन्ताभावाय आह। कृष्णरामाभ्यां सर्वतो विगतज्वराः आध्यात्मिकादितापत्रयानाम् अपि भवन्तीति तत्र ... सिद्धान्ततापाभावत्वं कृष्णरामौ फलसाधनरूपौ अत्र एवं तेषां संसारे भगवद्दत्ते आपाततो रमणं ... निषेधनिराधार्थं कृष्णरामभ्यां कृत्वा आगतः आगतो वा कृष्णे एव यागोपिकावत्सर्वं एवं निविराह ... रामचन्तीति सात्विक रमणं भवति ॥ १७ ॥

શ્લોકાર્થ :- ૧૭

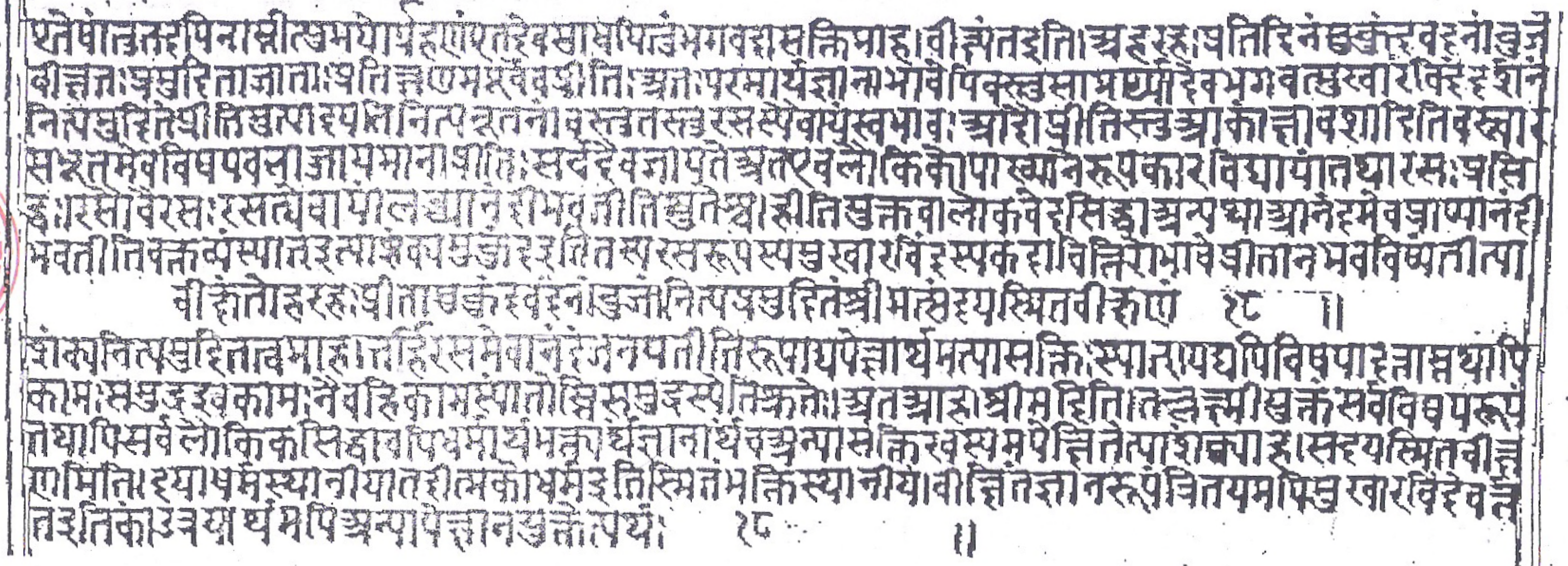
કૃષ્ણ અને સંકર્ષણના હાથથી જેની રક્ષા થઈ છે. એવા યાદવોના મનોરથ પૂર્ણ થયા. રામકૃષ્ણે તેમના હૃદયનો તાપ તો દૂર કરી દીધો તેથી સુખી થયા. સિદ્ધ થઈને ઘરમાં ક્રીડા કરતા થયા.

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

કૃષ્ણ અને સંકર્ષણથી ભુજાઓથી રક્ષાએલા યાદવો છે. કૃષ્ણ ફલરૂપ છે. જયારે રામ સારી રીતે બ્રહ્મમાં ખેંચે છે. એટલે સાધનરૂપ છે. તે બંનેની ક્રિયા શકિત સર્વપુરૂષાર્થ સાધક છે. તે નિયત ફલવાળી છે.તે વડે બધા યાદવો સુરક્ષિત થયા છે. મનોરથો પ્રમાણે તેમને પ્રાપ્તિ થઈ છે. સુખ પણ પ્રાપ્ત થયું છે.

આગળ પણ તેમને ભય ન થાય તે માટે તેમની રક્ષા કરે છે. એમ ન કરે તો જેના ભયનો અનુભવ થયો છે. એવાજરાસંધાદિ વિદ્યમાન છે.તેનું ભય ન હોવાથી તે ઘરમાં રમ્યા કરે છે. આ રમણ મુકિત પછીનું હોય તેવું તે કહે છે કે તેઓ સિદ્ધ થઈને ફરે છે. એટલે કામનાથી તેઓ એવું રમણ કરે છે. એ પક્ષનું નિવારણ કર્યું.તેને ચિંતા એવું રમણ કરે છે. એ પક્ષનું નિવારણ કર્યું. તેને ચિંતા ન થવાનું કારણ કહે છે કે રામ અને કૃષ્ણને લઈને તેના અધ્યાત્મિક તાપો ગયા છે. તે તાપો મુકતોને પણ થાય છે. સિદ્ધ થાય તેનું લક્ષણ એ છે કેતેને તાપ ન થાય.

રામ અને કૃષ્ણ સાધન અને ફલરૂપ છે અથવા તેને સંસાર ભગવાને આપ્યો છે તેથી ઉપર ઉપરથી રમણ કરીને તેનો નિરોધ કરે છે. નિરોધને માટે કૃષ્ણ અને રામ વડે થયો છે તાપ જેને અથવા ગયો છે.તાપ જેનો ગોપીઓની પેઠે યાદવો પણ ભગવદવિહાતુર ફરે છે. ગોપીઓને ગુણથી પણ રમણ થાય છે. આમને તો તે પણ નથી. તેથી બંનેનું નામ ગ્રહણ કર્યું છે. તે સિદ્ધ કરવા ભગવાનની આસકિત કરે છે.(૧૭)

શ્લોકાર્થ :- ૧૮

દરરોજ નિત્ય પ્રસંન્ન રહી મુકુંદના વદનકમળને જુએ છે . જે મુખારવિંદમાં ભગવાન દયાસહીત અવલોકન કરે છે. તેના દરરોજ દર્શનથી યાદવો પ્રિતીયુકત થાય છે.(૧૮)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

પ્રતિદિન દરરોજ મુકુન્દના મુખકમળને જોતાં રાજી થાય છે. ક્ષણ ક્ષણમાં નવીન પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે ખરી રીતે તેમેને જ્ઞાન નથી છતાં વસ્તુના સામર્થ્યને લઈને મુખારવિંદ દર્શન નિત્ય મુદિત હોવાથી પ્રીતિ કરાવે છે. નિત્ય નૂતનમાં નિત્ય નૂતન પ્રીતિ થાય છે. ખરી રીતે તો રસનો આ સ્વભાવ છે. પ્રથમ તો પ્રીતિ ઈચ્છાને લીધે થાય છે. વસ્તુ તો રસરૂપ નથી. વિષયના બળથી થતી પ્રીતિ સર્વદા થાય છે. તેથી લૌકિક ઉપાખ્યાનનમાં રસોઈઆની વિદ્યામાં તેવો રસ પ્રસિદ્ધ છે. રસો વૈસઃ ! રસહવાયં લબ્ધાનન્દ્રી ભવતિ એવી શ્રુતિ છે. હિ શબ્દથી તેની યોગ્યતા લોકવેદમાં સિદ્ધ છે. એમ ન હોય તો આંનદને પામીને આનંદી થાય છે. એમ કહે તેમાં કામ શાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે. સહજ કામ ઈન્દ્રીયની પેઠે આકાંક્ષારૂપ છે. તે પુરૂષાર્થને સિદ્ધ કરનાર નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે વિષયપણાથી અહીં આસકિત રાખે તો બંધ થાય ત્યાં કહે છે કે તે તો મુકુંદ છે.તે રસરૂપ મુખારવિંદનના તિરાભાવમાં તે પ્રસન્ન નહિ થતા હોય ત્યાં કહે છે કે તે નિત્ય ખુશીમાંજ રહે છે. ત્યારે રસપૂર્વક આનંદ આપે છે. એમ કહો તો રૂપાદિનીઅપેક્ષામાં અન્યમાં આસકિત થાય જો કે ભગવાને વિષયો આપ્યા પણ કામ તો સમુદ્ર છે. સમુદ્રજેવાં કામ છે. કામનો છેડો નથી તેમ સમુદ્રનો પણ અંત નથી. એમ શ્રુતિ કહે છે. તેજ કહે છે. લક્ષ્મીવાળા અને દયા અને સ્મિતયુકત વીલક્ષવાળા મુખારવિંદને જુએ છે. તેમાં સર્વ લોક સિદ્ધ માનો, પણ ધર્મને માટે, જ્ઞાનને માટે, ભકિતનેમાટે, બીજામાં આસકિત જરૂર કરવી પડશે તેના ઉત્તરમાં કહેછે કે દયા ધર્મરૂપ છે. તદાત્મક ધર્મ છે. સ્મિત ભકિત સ્થાનીય છે. વીક્ષણ (જોવું) એ જ્ઞાનરૂપ છે. તે ત્રાણેવ મુકારવિંદમાં છે. તેથી બીજાની જરૂર નહિ રહે. (૧૮)

હવે નિરોધોનો કાલતિક્રમ પણ કહે છે.

एवं निरूढानां कालातिक्रममाह तत्र प्रवयस इति। अयं कालातिक्रमो न भविष्यतीति न वक्तव्यमेवं योऽपि विषयः का-
लेन भक्षितः सोऽपि तस्य मुखान्निष्कासितस्तदाह प्रवयस इति। वृद्धा व्रजे केचन सन्ति। शरीरकान्तिरन्तर्बलं च गच्छतीति त-
दुभयमाहात्म्याद्युवानोऽपि जाताः। अतिबलीयसश्चेति अलौकिकसामर्थ्यात्तत्र यादृशमाशंक्याह। पिबन्तोऽक्षैरिति मुखाम्बु-
जसुधां पिबन्त एव तथा जाताः। न तु सुधाया अपि न तथा सामर्थ्यं कस्मात्। त्रिदशाः कालेन ग्रस्यन्त इति। अथ आ

तत्र प्रवयसोऽप्यासन् युवानोऽतिबलौजसः। पिबन्तोऽक्षैर्मुकुन्दस्य मुखाम्बुजसुधां व्रज॥ १९

नामोऽत्र सर्वेऽर्भकाः स्वे इति योऽत्यात्मस्वरूपं यच्छतीति स कालातिक्रमं कारयत्येव तत्रापि तस्य स्वस्थानस्थितं तत्राप्यं
भुजे परमशीतं सर्वतापनाशकं स्वभावत एव तादृशापमभूतं तत्र यावत्सुधा अलौकिकी भवत्येवेति कालेन भक्षित
पदार्थानामपि पुनरुज्जीवनं मुकुन्दो भवति तत्रापि मुकुन्देति अनेन तेषाममृतमयत्वमेव मुकुन्दो ददातीति वलिष्ठत्वादि १९

શ્લોકાર્થ :- ૧૯

ત્યાંના ઘરડા લોકો પણ યુવાન એટલે શરીરશકિત અને ઈંદ્રિયશકિતવાળા થયા, તે બીજીરીતે નહિ પણ મુકુંદના મુખારવિંદની સુધાનું ઈંદ્રિયોથી વારંવાર પાન કરીને તેવા બન્યા છે.(૧૯)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

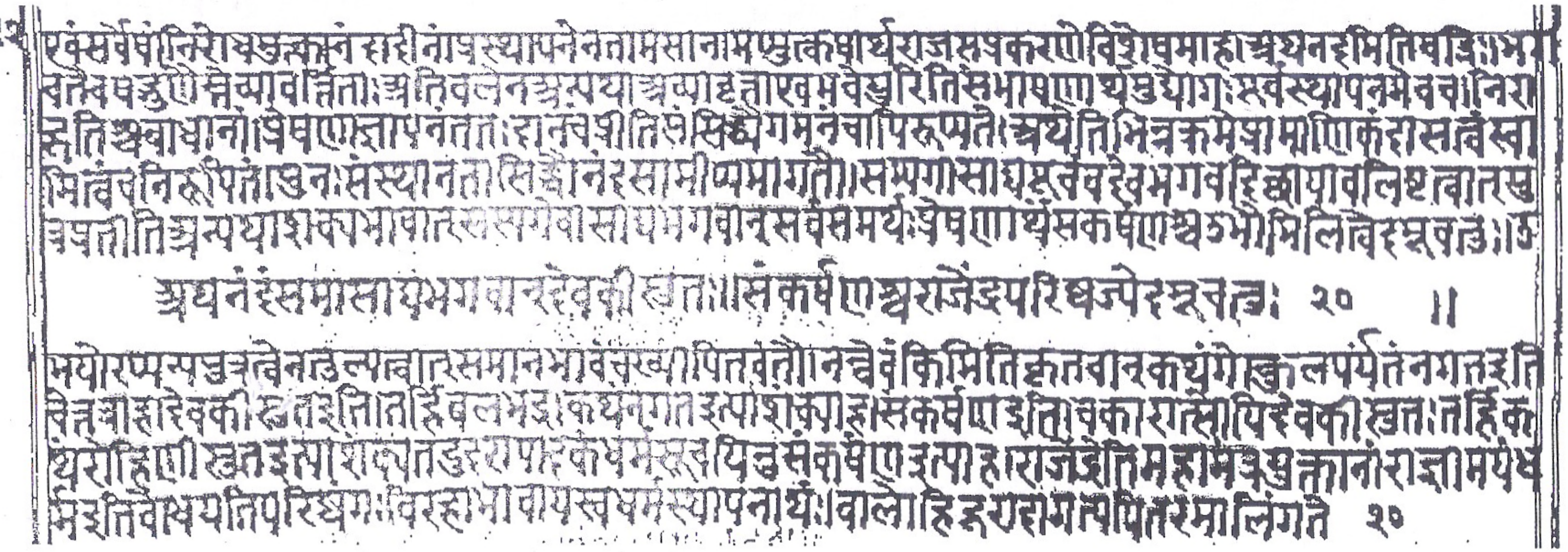
આગળ કાળનો અતિક્રમ નહિ થાય એમ ન માનવું. જે વિષયને કાળ ખાઇ ગયો હસે. તે વિષય કાળના મુખમાંથી પાછો કાઢે છે. વ્રજમાં કેટલાક વૃધ્ધો છે. વૃધ્ધાવસ્થામાં શરીરની કાંતિ અને અંદરનું બળ જતું રહે છે. તે બંને આમને છે. તે યુવાન થઈ ગયા.

અત્યંત બળવાળા પણ થઈ ગયા. કોઈ અલૌકિક સામર્થ્યથી આવું થયું હસે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે મુખારવિંદની સુધાનું પાન કરતાં તેવા થયા. ત્યાં કહે છે કે સુધા ગએલું પાછું લાવી આપતી નથી. ત્રાણે દેવોનો પણ કાળે કરીને ગ્રાસ થાય છે.

કાળ તેને પણ ગળી જાય છે. ત્યાં કહે છે કે આ તો મોક્ષ આપનારના મુખ કમળની સુધા છે. જે આત્મસ્વરૂપને આપે તે કાળાતિક્રમ કરે જ.

તેમાં પણ તેનું મુખ પ્રધાનપણું તેમાં પણ શાંતરૂપ સર્વ તાપનો નાશ કરનારૂં. સ્વભાવથી જ તેવા ધર્મોવાળું તેની સુધા અલૌકિક હોય જ. તેથી કાળ ખાઈ ગયો હોય તેને પણ પાછી લાવનારી તે સુધા છે. તે પુર્ન થતાં તેમ થાય છે. તેથી તે અમૃતમય થઈ જાય છે. તો પછી બળ આવે એવાં શું નવાઈ છે? (૧૯)

એમ સર્વનો નિરોધ કરીને નંદરાય વિગેરેને ગોકુલ મોકલીને તામસોનો ઉત્કર્ષ કહેવા માટે રાજસ પ્રકરણમાં વિશેષ કહે છે.

२०रो०४२ पृ२७

[illegible]

अथ नंदंसमासाद्यभगवान्देवकीसुतः॥ संकर्षणश्चराजेंद्रपरिष्वज्येदमूचतुः २० ॥

[illegible]

[illegible] २०

राम पृ२७

શ્લોકાર્થ :- ૨૦

હે રાજેન્દ્ર ! હવે દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણ અને સંકર્ષણ નંદરાયજીને મળ્યા અને પરસ્પર આલિંગન કરીને આ પ્રમાણે વાકય બોલ્યા.(૨૦)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ભગવાને છ ગુણ વડે તેમને ગોકુલ મોકલ્યા. નહિ તો તેઓ એકલા ગોકુલ ન જાત. અથ શબ્દ કહ્યો છે પ્રમાણિકત્વ, દાસત્વ અને સ્વામીત્વ કહેવામાં આવ્યું પછી નંદરાયજી પાસે પધાર્યા.

સારી રીતે આવીને ભગવાનની ઈચ્છા બળવાળી હોવાથી ભગવાને નંદરાયમાં પુત્ર પ્રતીતિ દઢ કરી જેથી તેને બીજી શંકા ન થાય માટે સારી રીતે આવીને મળ્યા. ભગવાન સર્વ સમર્થ છે. પ્રત્યક્ષ જોયું પણ અન્યથા કરે. નંદરાયને મોકલવા છે માટે સંકર્ષણને સાથે લઈને ભગવાન આ પ્રમાણે બોલ્યા.

બીજાના પુત્રો તો છે જ તેથી બંનેએ સમાન ભાવ બતાવ્યો. તેમને ગોકુલ કેમ ન પહોંચાડયા? ત્યાં કહે છે કે તે દેવકીના પુત્ર છે. તે રોહિણીના પુત્ર કેમ કહેવાય છે? ત્યાં કહે છે કે તેના ઉદરમાં આવવાનો ધર્મ બતાવતાં કહે છે કે તે સંકર્ષણ છે. રાજેન્દ્ર ! એ સંબોધન રાજાનો એ ધર્મ છે એ બતાવવા કરેલ છે.

તેના હૃદયમાં નિરંતર વાસ માટે આલિંગન કર્યું તેમ કરીને પોતાના ધર્મો નંદના હૃદયમાં મૂકયાં. બાળક છેટેથી આવીને બાપને આલિંગન કરે. હ્રુતમ્‌નો અર્થ હવે કહેવાશે :(૨૦)

તેજ કહે છે.

इदं वक्ष्यमाणं तत्र वाक्यं पितरौ त्रिभिः श्लोकैर्दोषस्य कृतस्य परिपालनस्याभिनन्दनमाह पितराविति संबोधनं सर्ववत्सत्वेन पोषकौ रमन्तौ वर्तते स्निग्धाभ्यामुक्ता भावपरोऽहानं भृत्याः पोषितो लालितो च ग्रावाभ्यां यथा जनकः तथैव पोषकः तदस्मै तिष्ठमान्यम पिपालनं भवतीति तत्र आहस्य स्निग्धाभ्यामिति पोषणमात्रं स्नेहेनापि भ्राताहस्यपि संभवति एतदर्थं भृत्या लालिता वित्तिश्च अल्पलालनं वा लालनीयं च तथा वापि भवतीति तत्र आह भृशमिति स्नेहस्य पोषणयाप्यधिकं ल

पितृभ्यां स्निग्धाभ्यां पोषितौ लालितौ भृशम् । पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोऽपि हि ॥ २१ ॥

स्नेहोऽपत्ये लालनं पुत्रस्य भवति पितृस्नेहे केवलं लालनं वात्यमातः स्नेहोऽप्यसाधारणः आवयोः कृतमिति पित्रो रभ्यधिकाप्रीतिरिति आत्मनोऽप्यधिका आत्मजेषु पित्रोरेव भवति स्नेहजातिव्याहत्यर्थमात्मजेष्विस्युक्तं पञ्चाद्या त्मनोऽन्तरत धृतिस्तुतः लोकेऽपि सा निष्ट्परवाश्वतिनन्दनस्य तादृशीति ॥ २१ ॥ ॥

१०दी.४५ ए१२८

ननु सहजो स्वनेऽपतश्चवित्तं न तत्र कानिमत्त्वादिति तत्राह सपिता सा च जननीति पितृत्वं पुत्रत्वं च श्रुतिकारत्वात्त्वाम त्वेन परिगृहीतोऽतः कोशो भवति तत्र साधारणेन च पयत्वेऽभिमानं कोपात्तादृशत्वात् स्वैव भवतीति अन्नस्य सा धारणत्वात् अन्यथा अन्योऽन्यभिमानसुवर्णात्तस्याभिकस्नेहानस्यात् स्नेहस्य कालीपयस्यगे परीहितः नहि रक्षेत्र उपपन्नेनाम अतः सिद्धमेवं तत्र स्नेहात् उभयाभ्यां न तु लोके तथा न प्रसिद्धिः पुत्र एव परं तथा स्नेहाभावेऽपि प्रसि

स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् । शिशून् बन्धुभिरुत्सृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे ॥ २२

द्धिः तत्राह यौ स्वपुत्रवत्पुष्णीतां लोके पिता से च जननीति प्रसिद्धिः एकेन परिपालनेऽपि भवेतत्र उभाभ्यां न कृपिरस्वपत्रे रतनातिपितरौ जनमात्रे एव भवतिचेत्तदा लोकएवं स्वहरे पापसंभवति तत्रापि विशे षः बन्धुभिः सर्वैरेवोत्सृष्टा अशक्तेनापि पोषणं कृत्वा न उपयति त्याजनं किन्तु पोषरक्षणे पोषणरक्षणे चैकवद्भावेन निरूपिते अन्यतरसामर्थ्यं निराकरणायताभ्यां समर्थैः सर्वथा ॥ २२ ॥ ॥

ग्रम ए१२८

શ્લોકાર્થ :- ૨૧

રામકૃષ્ણ બોલ્યા :- હે પિતાજી, આપ સ્નેહવાળા છો આત્માથી જેમ પુત્રમાં પ્રીતિ વધારે હોય તેમ આપે માબાપ કરતાં પણ વધારે પ્રીતિ રાખી છે.(૨૧)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

આપે અમારૂં પરિપાલન કર્યું તેને માટે અમે તમને અભિનંદન આપીએ છીએ. તે બતાવવા હે પિતા! એમ બોલાવે છે. આપ બન્ને સ્નેહવાળાં છે. તમોએ હમારૂ પોષણ કર્યું અને લાડ પણ કરાવ્યાં. જેવો જન્મ આપનાર તેવો પોષણ કરનાર પણ પિતાજ કહેવાય. ધર્મને માટે પણ પાલન થાય છે એવું આપે નથી કર્યું પણ સ્નેહથી પોષણ કર્યું છે. પોષણ માત્ર ભાઈઓમાં સ્નેહ તોજ થાય છે.

ત્યાં કહે છે કે આપે પોષણ એકલું નથી કર્યું પણ લાલન પણ કર્યું છે. ભાઈના પુત્રને પણ લોક થોડુક રમાડે, પણ તેમ નહિ પણ આપે તો પોતાના દેહની અપેક્ષા કર્યા સિવાય અમારૂ બહું લાલન કર્યું. આવું લાલન તો પુત્રમાં થાય. કેવળ લાડ કર્યું એટલું જ નહિ પણ બહાર અને અંદરનો સ્નેહ પણ આપે દેખાડયો તેથી બાપથી પણ આપની પ્રીતિ વધારે છે. ક્ષેમજાદિ પુત્રો થાય છે તેવા નહિ પણ પોતાના આત્મા કરતાં પોતાના છોકરામાં વધારે પ્રીતિ માબાપની હોય છે. પ્રજા આત્માની અન્તરતર છે. એ શ્રુતિ કહે છે. પુત્રનું અનિષ્ટ ઈચ્છતા નથી. (૨૧)

તે વાત તો સહજ પુત્રમાં સંભવે. બીજામાં કૃત્રિમમાં કયાંથી હોય?

શ્લોકાર્થ :- ૨૨

પોષણ કે રક્ષણ કરવામાં અસમર્થ માબાપો નાના બાળકને છોડી દે છે. તેને જે પોતાના પુત્રની જેમ પોષે છે. તેજ

તેના માતા અને પિતા છે.(૨૨)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

પિતૃત્વ અને પુત્રત્વ એ અન્નના વિકાર છે. આત્મપણાથી ગ્રહણ કરાએલો અન્તઃકોષ છે. તે અન્ન તો સાધારણ છે.તેમાં જો કોઇ બીજો અભિમાન કરે તો તે તેનું પણ થાય. કારણ કે અન્ન તો સાધારણ છે. એમ ન હોય તો જુદાથી થએલ ભર્તા અને જુદા માબાપાથી થયેલ સ્ત્રીમાં પોતાનાથી વધારે સ્નેહ ન થાય. સ્નેહની પરીક્ષા તો કાલિય પ્રસંગમાં કરી છે. એટલે સ્નેહ અને અનુભવથી પુત્રપણું સિદ્ધ થયું.

પણ લોકમાં તેની પ્રસિદ્ધિ નથી. પુત્રમાં તેવી પ્રસિદ્ધિ છે. પછી સ્નેહ ભલે ન હોય ત્યાં કહે છે જે પોતાના પુત્રની જેમ પોષે છે લોકમાં તેજ પિતા અને તેજ માતા ગણાય.એક પાલન કરે તો ઉપચાર કહેવાય. બેના પાલનમાં ઉપચાર ન કહેવાય.

બહુ લાલન કરે તેમાં ઉપચાર ન કહેવાય. તેમાં પણ બહાર અને અંદરનો ભાવ પોષણમાં જોવો હોય તો તે પુત્રમાંજ દેખાશે.

લોકમાં દેખાય છે. તેમ પોતાના હૃદયમાં પણ દેખાશે. તેમાં પણ પોતાના બંધુઓ પોષણ, રક્ષણ ન કરી શકવાથી છોડી દે એટલે બેમાંથી એક કરવા માટે પણ તે સમર્થ ન હોય તેવા પુત્રનું લાલન પાલન કરનાર માતપિતા કહેવાય. (૨૨)

એમ નંદરાયમાં પિતૃત્વ સ્થાપીત કરીને પોતાનું સર્વસ્વ તેને નિવેદન કરીને આજ્ઞા કરે છે.

एवं सर्वं सिद्धं पितृत्वं स्थापयित्वा सर्वस्वं च निवेद्य आज्ञापयति यात यूयमिति । यूयं सर्वे गोपाला व्रजं यात वयं च कार्या-
र्थं यास्याम इति [illegible] । भवतः [illegible] परोक्षेण ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्याम इति गोपे-
[illegible] भवति पै पाद्वगोत्वज्ञाः [illegible]
[illegible] सर्वे भवतामेवेति [illegible] अत एवाग्र-

यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् । ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम् ॥ २३ ॥

पि गोकुलसंबन्ध्येव भगवान् [illegible] भगवदिच्छयैव सर्वलोकानां [illegible]
तिः अत एव [illegible] गोपाल इति [illegible]
[illegible] गोकुल [illegible] अत एव [illegible]
[illegible] नेतव्यं [illegible] भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

શ્લોકાર્થ :- ૨૩

અમે સ્નેહને લીધે દુઃખી થતા જ્ઞાતીઓને જોવા જરૂર આવીશું. પણ અહીંના સુહૃદોને સુખ કરીને ત્યાં આવીશું. હે તાત! તમે ગોવાળીઆ સાથે વ્રજમાં જાવ.(૨૩)

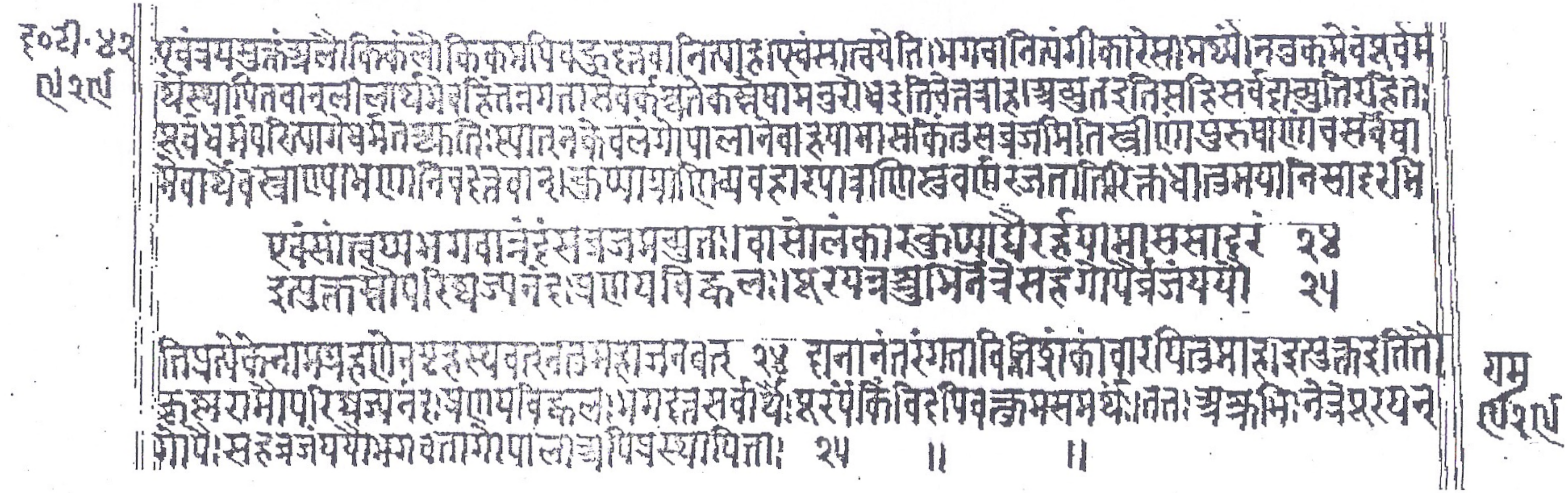
સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

તમે બધા ગોપો વ્રજમાં જાઓ. તમે ક્યાં જશો તો તે દેવગુહ્ય હોવાથી પરોક્ષથી કહે છે કે તમો જ્ઞાતીઓ હોવાથી તમને જોવા આવીશું. ગોપોમાં ભગવાને આત્મભાવ સ્થાપન કર્યો તેથી તેમાં સર્વાત્મકતા સિદ્ધ થઈ. જેમાં સર્વ ભાવ તે જ જ્ઞાતિ થઈ.

જે યાદવોના સગોત્ર બન્યા અથવા અમારા પુત્રાદિ પણ બધા તમારા જ છે. અમે બધા તમારી જ્ઞાતિ છીએ. તમોએ અધિક વર આવ્યો તેથી આજ સુધી ગોકુલ સંબંધી ભગવાન કહેવાય છે. વિવાહાદિકમાં પણ બલથી વિવાહ થાય છે. ભગવાનની ઈચ્છાથી સર્વ લોકમાં પણ તેવી પ્રતિતી છે. તેથી રૂકમીનું વચન છે કે તમે ગોપાલ છો. શ્રુતિમાં ઉપાસના કાણ્ડમાં એવા મંત્રો પણ મળે છે.

તેથી તમેજ અમારા જ્ઞાતિ છો તો પણ આ યાદવો પણ સુહ્રદ છે. તેથી તેમને સુખ કરીને પછી અમે ત્યાં આવીશું .જ્ઞાતિને જોવા માટે જ નહિ કે ગોકુલને જોવા માટે આવીશું.

તેથી ભગવાન કહેશે આવવાનું કારણ અમારા વિના તમને સ્નેહથી દુઃખ થાય છે. બીજુ ગોકુલ રહેવા માટે કોઈ જાતનો ભય ન થાય. તે કહ્યું. (૨૩)

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

एवं सान्त्वय्य भगवान्नन्दं सव्रजमच्युतः। वासोऽलङ्कारकुप्याद्यैरर्हयामास सादरं २४
इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नन्दः प्रणयविह्वलः। पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सह गोपैर्व्रजं ययौ। २५

[illegible]
[illegible]
[illegible] २५ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :- ૨૪

શુકદેવજી બોલ્યા. અચ્યુત ભગવાને વ્રજસહીત નંદને એમ સમજાવ્યું કે વસ્ત્ર અલંકાર અને તાંબા પિત્તળના વાસણોથી આદરપૂર્વક તેની પૂજા કરી.(૨૪)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ભગવાનના કહેવાથી અંગિકારમાં સામર્થ્ય બતાવ્યું. તેમને એટલું આપવા માટે કયાંથી રાખ્યું હતું ? પ્રથમ તો તે લીલા માટે ફરવા ગયો હતો. સેવક સાથે બે ભાઈ ગયા હતા. તેનો કયો અનુરોધ હતો. ત્યાં કહે છે કે તે પોતે અચ્યુત છે. તેની કોઈકાળે ચ્યુતિ થતી નથી. પૂર્વ ધર્મ છોડે તો ધર્મ ચ્યુત થાય. તેણે ગોવાળીયાઓને જ પૂજયા નહિ પણ આખો વ્રજનો સત્કાર કર્યો. સ્ત્રી, પુરૂષો બધાને વસ્ત્રો આપ્યાં.

ઘરેણાં આપ્યાં, વ્યવહારમાં ઉપયોગી પાત્રો આપ્યાં. સોનારૂપા વગરની ધાતુઓના પાત્રો આપ્યાં. પ્રત્યેકનાં નામ લઈને ગૃહસ્થ જેમ લગ્નમાં આપે તેમ આપ્યાં. મોટા રાજાની માફક નથી આપ્યાં. દાન કર્યા પછી ગયા હસે તે માટે કહે છે. (૨૪)

શ્લોકાર્થ :- ૨૫

એમ ભગવાને કહયું ત્યારે નંદરાયજી પ્રેમમાં વિહ્વલ બની ગયા અને આંસુ વડે તેનાં નેત્રો ભરાઈ ગયાં પછી તે બંને ભાઈને આલિંગન કરી ગોપોને સાથે લઈ વ્રજમાં ગયાં.(૨૫)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

કૃષ્ણ રામને આલિંગન કરીને નંદરાયજી પ્રેમમાં ગાંડા બની ગયા. ભગવાને સર્વ આપ્યું તેથી પૂર્ણ થયા અને કાંઈ બોલી ન શકયા. પછી આપ્યું તેથી પૂર્ણ થયા અને કાંઈ બોલી ન શકયા. પછી અશ્રુ વડે નેત્રોને ભરીને ગોપો સાથે વ્રજમાં ગયા. ભગવાને ગોવાળોને પણ મોકલ્યા. કોઈને પણ ત્યાં મિત્રની જેમ રાખ્યા નહિ. (૨૫)

एवमेषां निरोधमुक्त्वा वेदेन भगवतोऽपि निरोधमाह । अथेति यावद्रक्षा पपस्ति मा तिः । तत्र प्रपंचविस्मृतिं पंचभिराह द्विधैर्वैश्च
यास्तिं वैक्यां अथ सर्वकार्यसिद्धानंतरं शिशिरे शूरसुतः वसुदेवः राजन्निति क्षत्रियाणामेव स्वकर्तव्यमिति ज्ञापनार्थं
पुत्रयोः सम्यक् कारयत् । पुरोधसा गर्गेण अन्यैश्च ब्राह्मणैः क्षत्रियाणां पुरोहित एवोपदेष्टा । उपनयने मातामह शाखानुसार्या
तदर्थं स्वपरयथावत् स्वगृह्यानुसारेण द्विजसंस्कृतिं येन द्विजो भवति तूडाकरणासंस्कारः पूर्वमेव जातः काक

अथ शूरसुतो राजन्पुत्रयोः समकारयत् । पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद्द्विजसंस्कृतिम् ॥ २६ ॥ ते
भ्योऽदाद्दक्षिणा गावो रुक्ममालाः स्वलङ्कृताः । स्वलङ्कृतेभ्यः सम्पूज्य सवत्साः क्षौममालिनीः ॥ २७ ॥

पक्षधरा विति वचनात् उपनयनसंस्कारस्तु चकृतः । द्वादशे पञ्चकाममिति संवत्सरं विरेण तु एकादशाब्द भवति काम्यपक्ष
एवात्रानुपपत्तिः सखापस्थित मित्यन्ये २६ ततस्तेभ्यः उक्तेभ्यो यथोक्तानि दत्तवानित्याह तेभ्य इति गवादयः एव दक्षिणा
विहिता वा रुक्ममालायुक्ताः सुष्ठु अलंकृताश्च स्वलंकृतेभ्यश्च विप्रेभ्यः संपूज्य विधानपूर्वकं अयुतद्वयं २७ ॥

२०२१०४२ ए/३०

भगवज्जन्म निरामजन्मनि वा तावदन्य याः प्राग्मनोदत्ताः । महामतिरिति स्मरणे पूर्वमेव सेत्स्यतीति दानेवाताः अनुस्मृत्य ब्राह्म
णेभ्यः अप्रातानचेतावत्ता गावः आवस्यावसुदेव सेति वित्तत्राह । कंसेन गृहस्तुष्टानसमपहृताः २८ ततोऽन्येन निरोधे कारितोऽपि स्व
तोऽपि कर्तव्यमिति व्रतानुष्ठानिपमं पूर्वं सिद्धता गायत्र्यपरिप्रायस्य पूर्वकृतवन्तावित्याह । ततश्चेति द्वाभ्यां गृहणसमर्थनमेदान
तत्तनंतरमेव संस्कारं द्विजपरित्यज्य द्विजत्वमासाद्य संवत्सरमात्रं वा सुव्रतौ शोभनव्रतयुक्तौ ब्रह्मचर्यनियमयुक्तौ वा
यदुकुलस्यैवाचार्यो गर्ग इति गायत्रं व्रतं सावित्र्यापरपर्यायं व्रतमास्थितौ जातौ २९ नन्वेतत्सुव्रतस्य काम्यत्व पृथास्वस्व

याः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता महामतिः । ताश्चाददादनुस्मृत्य कंसेनाधर्मतो हृताः ॥ २८ ॥ ततश्च लब्धसंस्का
रौ द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ । गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितौ ॥ २९ ॥ प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदी
श्वरौ । नान्यसिद्धामलज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः ॥ ३० ॥ ॥

तीस्फूर्तिर्भवति तत्र उपक्रान्ते नोपपद्यते इति किमिति व्रतमास्थितावित्याशंकाया माह । प्रभवाविति यद्यपि सर्वविद्यानां
प्रभवौ विद्यापेक्षाभावेऽपि स्वतोऽपि सर्वज्ञौ मास्तु वा ज्ञानं जगदीश्वरौ कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थौ क्रियासक्तिरेवास्तु
इत्यर्थः तथापि एषां सिद्धं स्वतः सिद्धमेव ज्ञानं नरेहितैर्मोहयलीलाभिः गूहमानौ गोपयन्तौ गायत्रं व्रतमास्थिता
विति पूर्वेणैव संबंधः । सर्वज्ञतो ब्रह्मविद्यापि वक्तुं विमापि भवितीति नान्यत्र सिद्धेत्युक्तं ३० ॥ ॥

राम ए/३०

શ્લોકાર્થ :- ૨૬

હે રાજન ! તે પછી વસુદેવજી, બ્રાહ્મણો અને પુરોહિતને બોલાવી. બંને પુત્રોને વિધિપૂર્વક દ્વિજપણાનો સંસ્કાર કરાવવા લાગ્યા.(૨૬)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી ઉપનયન સંસ્કારની જ વાત આવવાની. તેમાં પ્રપચ વિસ્મૃતિ પાંચ શ્લોકથી કહે છે. બાકીનામાં વેદોક્ત આસક્તિ કહેવી જોઈએ. બધું કાર્ય ઉકેલાય પછી એ અર્થનો કહ્યો. શિશિરઋતુમાં શૂરના પુત્ર વસુદેવજીએ, પુત્રોને સંસ્કાર કરાવ્યા. રાજન ! સંબોધન ક્ષત્રીયને આ સંસ્કાર અવશ્ય કર્તવ્ય છે તે બતાવવા કરેલ છે. ગંગાચાર્યને સાથે રાખીને બીજા બ્રાહ્મણોને સાથે રાખીને સંસ્કાર કર્યો. ક્ષત્રિયોને પુરોહિત જ ઉપદેશ આપે. ઉપનયનમાં માતામહનું પ્રાધાન્ય નથી એ કહેવા માટે શૂરના પુત્ર કહ્યા. દ્વિજ જેના વડે થવાય તે દ્વિજ સંસ્કાર કહેવાય.

ચૂંડાકરણ સંસ્કાર પ્રથમ થએલો છે. કાકપીધરૌ ઈત્યાદિ કહ્યું છે. ઉપનયન સંસ્કાર અત્યારે કર્યો તે એકાદશ વર્ષે જ થવો જોઈએ. તેથી અહીં કામ્યપક્ષનો આશ્રય કર્યો જણાય છે.

પછી તેને ઉત્સવને માટે અને દક્ષિણાને માટે દાન આપ્યાં તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- (૨૭-૨૮)

તે બ્રાહ્મણોને સોનાની માલાઓ વડે સારી રીતે શોભાવેલી, વાછડાં સહીત, બારીક વસ્ત્રોથી શોભતી ગાયોની દક્ષિણા આપી. બ્રાહ્મણોની પણ પૂજા કર. મોટી બુદ્ધિવાળા વસુદેવે કૃષ્ણ અને રામના જન્મ વખતે મનથી જે આપવાનો સંકલ્પ કરેલો તેને યાદ કરીને આપી. જે વસુદેવની ગાયોને કંસે અધર્મથી હરણ કરેલી તે પાછી મળતાં તેનું દાન કર્યું.(૨૭-૨૮)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ગાયોની દક્ષિણા અથવા ગાયના દાનમાં જે દક્ષિણા કહી હોય તે આપી. સોનાની માળાવાળી, સારી રીતે શોભાવાળી,

બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી ગાયો, તેમને આપી. વીધિપૂર્વક વીસ હજાર ગાયો આપી. રામ અને કૃષ્ણ જન્મ વખતે મનથી આપેલી. વસુદેવને મોટી બુદ્ધિવાળા કહેવાનું કારણ એટલું જ કે લાંબા કાળ સુધી તેને સંકલ્પ યાદ રહ્યો તે પ્રમાણે તેને બ્રાહ્મણોને ગાયો આપી. આટલી બધી ગાયો કયાંથી આવી?

ત્યાં કહે છે કે વસુદેવની ગાયો કંસે ઘર લૂટયું તે વખતે અન્યાયથી લીધેલી તે પાછી આવી તે આપી દીધી. (૨૭-૨૮)

શ્લોકાર્થ :- ૨૯

ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી બંને ભાઈઓ યદુકુળના આચાર્ય ગર્ગની પાસેથી ગાયત્રી વ્રતમાં નિષ્ઠાવાળા થઈ દ્વિજ બન્યા.(૨૯)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ગ્રહણ અને સર્મથન એવા બે ભેદ વડે સંસ્કાર બે જાતના છે. તે થયા પછી તુરત સંસ્કાર દિવસ છોડી ત્રણ દિવસ છ માસ અથવા સંવત્સર સુધી સારાવ્રતવાળા થાય. વેદના અધ્યયનનું સુંદર વ્રત લે. બ્રહ્મચર્યાનું વ્રત લે-ગર્ગ યદુકુલના આચાર્ય છે.તેને આપેલુ સાવિત્રી નામનું વ્રત રામકૃષ્ણે ધારણ કર્યું. (૨૯)

એ વ્રત તો કાર્મ્ય છે. અરસ્વતિની સ્ફૂર્તિ જલ્દી થવાની કામનાવાળો તે કહે. તે ભગવાનમાં તો કરવાની જરૂર નથી. ત્યારે શા માટે આવાં વ્રતો ભગવાને ધારણ કર્યાં? ત્યાં કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૩૦

તે રામકૃષ્ણ સર્વ વિદ્યાના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ છે. સર્વજ્ઞ અને જગતના ઈશ્વર છે. છતાં અનન્ય સિદ્ધ પવિત્ર જ્ઞાનને મનુષ્ય ચેષ્ટા વડે ગુપ્ત કરે છે.(૩૦)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

જો કે સર્વ વિદ્યાની ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ રામકૃષ્ણ છે. તેમને વિદ્યાની અપેક્ષા નથી. કેમકે તે સર્વ જાણનાર છે. અથવા જ્ઞાન ભલે ન હોય પરંતુ તે જગતના ઈશ્વર છે. કતુમ્, અકર્તુમ, અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ છે. તેમની ક્રિયાશકિત ઉત્કૃષ્ટ છે. તેમને જ્ઞાન સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

તેને મનુષ્ય લીલા દેખાડી છુપાવે છે. અને ગાયત્રી વ્રત પાળે છે. તે જ્ઞાન બીજાથી સિદ્ધ નથી. એમ પ્રપંચ વિસ્મારત્મક નિરોધ કહીને આસકિતરૂપ નિરોધને વીસ શ્લોકથી આરંભી કહે છે. પછી બે શ્લોકથી પ્રત્યાપત્તિ કહેશે. જો એમ ન કરે તો નિરોધ કર્તા વગરનો થાય. તે ધર્મો ભગવાનમાં નિરૂપાણ કર્યા છે.

स्वप्रपञ्चविस्मारणात्मकं निरोधमुक्त्वा आसक्तिरूपं निरोधमाह अथो इति विंशत्या [illegible] ।
[illegible] निरोधः कर्तृरहितः स्यात् [illegible] एते धर्मा भगवतो निरूपिताः । [illegible]
[illegible]
[illegible]

अथो गुरुकुले वासमिच्छन्तावुपजग्मतुः काश्यं सान्दीपनिं नाम ह्यवन्तीपुरवासिनं ॥३१॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥३१॥

શ્લોકાર્થ :- ૩૧

હવે ગુરૂકુલમાં વાસ કરવાને ઈચ્છતા બંને ભાઈઓ ઉજ્જનીયના વાસી સાંદિપની નામના કાશ્ય ગોત્રવાળા ગુરૂને નકિક કરી તેની પાસે અભ્યાસ કરવા ગયા. (૩૧)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ગુરૂકુલમાં રહીને વિદ્યા ગ્રહણ કરવી જોઈએ. તેથી તે બંનેએ ગુરૂકુલમાં રહેવાની ઈચ્છા કરી. ઈશ્વર હોવાથી કોઈ ગુરૂ મળી ગયો અથવા ભગવાને કોઈને ગુરૂ ઠેરાવ્યો એ શંકામાં કાસ્યગોત્રવાળા સંદિપની પાસે બંને ભાઈઓ પધાર્યા. સાંદિપનના પુત્ર સાંદિપની કાશ્ય એ એક દેશનું નામ છે. તે કાશ્યપ ગોત્રનો છે. કેટલાક ઋષિઓ પિતાના નામથી પ્રસિદ્ધ હોવાથી સંદિપન જ અહીં કહયો છે. અવન્તીનગરી શિવની પુરી છે. મહાકાળનું તે સ્થાન છે. ત્યાં કાસીની જેમ મુક્તિ થાય છે. તે સાંદિપની પર વિરકત હતો.

ત્યાં ગયા પછી જેમ ગુરૂવૃત્તિ કરવી જોઈએ તેમ કરવા લાગ્યા પણ મોટા ઐશ્વર્યથી ધન વિગેરે આપીને વિદ્યાગ્રહણ ન કરી તે કહે છે.(૩૧)

टी० श्लो० ३१

[illegible]

यथोपसाद्य तौ दान्तौ गुरौ वृत्तिमनिन्दिताम् । ग्राहयन्तावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवादृतौ ॥ ३२ ॥ तयो-
र्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः । प्रोवाच वेदानखिलान् साङ्गोपनिषदो गुरुः ॥ ३३ ॥

सुबोधिनी श्लो० ३३

[illegible]

શ્લોકાર્થ :- ૩૨

તે ગુરૂ પાસે જઈને ઇંદ્રિયસંયમ રાખી, ગુરૂમાં અનિંદિત વર્તન રાખી તેમની દેવ જેવી ભકિત કરતાં તેમની પાસે વિદ્યાગ્રહણ કરવા લાગ્યા.(૩૨)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ગુરૂ પાસે ખાલી હાથે ન જવાય . એવું વાકય છે તેની પાસે જઈ ધર્મગ્રહણ કરવા માટે દાન્ત થયા. એટલે ઈંદ્રિયોને વશ કરીને રહ્યા. લોકમાં ગુરૂના ઘરમાં ગુરૂના ચેલા બની નીચા રહીને વિદ્યાગ્રહણ થાય. ધન આપીને મોટાઈ રાખીને ભણવું તે નિદિંત વૃત્તિ કહેવાય. તેથી ગુરૂ પાસે રહ્યા. એમાં પ્રમાણ કહેવાની જરૂર નથી. ગુરૂએ આપને રાખવાની પ્રગલભતા કેમ કરી? એવી શંકા ન કરવી તે વાત પ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રસિદ્ધ સ્મ અવ્યયથી સૂચવી છે.તેમાં યુકિત તો એજ કે ભગવાનની ઈચ્છા એવી જ છે. પછી વિદ્યાગ્રહણ કરતાં ગુરૂમાં ભકિત તેમણે કરી. તે પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કરી, ગુરૂથી પરમ આદર સહીત વર્ત્યા. બહારથી પર પ્રેમ બતાવ્યો.

ભકિતના ધર્મો બે પદથી કરેલ છે. આરાધ્યદેવની પાસે રહી તેને સેવે તેમ પાસે રહી હૃદયથી અને બહારથી તેમની પાસે રહ્યા. (૩૨)

ગુરૂનું કર્તવ્ય બે શ્લોકથી હવે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- (૩૩-૩૪)

તે બંને રામકૃષ્ણ ભાઈઓની શુદ્ધવૃત્તિથી ગુરૂ પ્રસન્ન થયા. બધા વેદો તેને ભણાવ્યા અને તેમનાં અંગો શિક્ષા કલ્પ,વ્યાકણ, નિરૂકત, છંદ, જયોતિષ વિગેરે ભણાવ્યા. વેદની ઉપનિષદો કહી. ધર્નુવેદ પણ ગુરૂ એજ આપ્યો. ધર્મ અને નિતીના માર્ગો કહ્યા. વેદાન્ત વિદ્યા અને છ પ્રકારની રાજનિતિ પણ ગુરૂએ તેમને શીખવી. (૩૩-૩૪)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

તે સાંદિપની બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ હતા. સર્વ ધર્મને જાણતા હતા. પ્રથમ તો તેનું સ્વરૂપ જાણ્યું ન હતું. પરંતુ તેની સેવા જોઈને તે પ્રસન્ન થયો. શુદ્ધભાવથી અનુવૃત્તિ જોઈ. તેમાં ભાવની શુદ્ધિ એજ કે લોલુપતા નહિ. ગુરૂને પ્રસન્ન કરવા સિવાય તેમાં પોતાનો સ્વાર્થ નહિ તે ભાવ શુદ્ધિ કહેવાય. તે તો વિદ્યા માટે આવ્યા છે. તેથી ગુરૂએ બધા વેદો પહેલાં ભણાવ્યા.વેદ તો ચાર છે પણ તેની શાખાઓ બહુ વિશાળ બહુ મોટો છે. પછી છ અંગો અને ઉપનિષદોભણાવી બીજી વિદ્યા કહી તેના રહસ્યો કહ્યા. ધર્નુવેદ કહ્યો. ક્ષત્રીઓને આ દષ્ટફલક અતિ ઉપયોગી વિદ્યા છે. બીજી ઉપવેદોને તેની જરૂર નથી, ધર્મશાસ્ત્ર ન્યાયશાસ્ત્ર રસ્તાઓ તેમને બતાવ્યા.

આત્મવિદ્યા, સાંખ્ય યોગરૂપા. સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સંપ્રશ્રય એ છ પ્રકારની રાજનિતિ તેમને ભણાવી. (૩૩-૩૪)

આટલી વિદ્યા કેટલા સમયમાં ભણ્યા તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૩૫

હે નૃપ ! દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બંને ભાઈઓ સર્વવિદ્યા ગુરૂએ એકવાર કહેવા માત્રથી તે ધારણ કરી શકયા.(૩૫)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

જેટલું ગુરૂ બોલે તે માત્ર એકવાર બોલે તેટલાથી ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. સારી રીતે યાદ કરી લે છે તેમાં અનધ્યયનાદિના નિયમોનું પણ પાલન કરે છે. તે કહે છે તેટલા વખતમાં તે હૃદયમાં લઈ લે છે. હે નૃપ ! એ સંબોધન સાવધાન માટે શુકદેવજીએ પરિક્ષતને કહ્યું છે.

किंचकैशोरकविद्या अपि कलारूपाः पठितवंतावित्याह अहोरात्रैरिति चतुःषष्टिसंख्याकैरहोरात्रैः संयतौ नियतौ ता
वतीः कलाः चतुःषष्टिकलाः उत्तम्रहत इति सर्वत्र एकस्याः कलायाः बहवः प्रकाराः बहवो ग्रंथाः शिक्षा च महती तथापि
एकाकलाएकस्मिन्नेवाहि वसे सिद्धिता ताः कलाः शब्दतोविज्ञातालिख्यंते गीतं वाद्यं नृत्यं नाट्यं आलेख्यं विशेषकच्छेद्यं
तंडुलकुसुमबलिविकाराः पुष्पास्तरणं दशनवसनांगरागाः मणिभूमिकाकर्म शयनरचनं उदकवाद्यं उदकघातः चित्राश्च योगा
:माल्यग्रथनविकल्पाः शेखरापीडयोजनं नेपथ्ययोगाः कर्णपत्रभंगाः गंधयुक्तिः भूषणयोजनं ऐंद्रजालाः कौचुमा

अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयत्तौ तावतीः कलाः गुरुदक्षिणयाचार्यं छंदयामासतुर्नृप ३६

रयोगाः हस्तलाघवं चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया पानकरसरागासवयोजनं सूचीवानकर्म सूत्रक्रीडा वीणाड
मरुकवाद्यानि प्रहेलिका प्रतिमाला दुर्वाचकयोगाः पुस्तकवाचनं नाटकाख्यायिकादर्शनं काव्यसमस्यापूरणं प
ट्टिकावेत्रवानविकल्पाः तर्ककर्माणि तक्षणं वास्तुविद्या रूप्यरत्नपरीक्षा धातुवादः मणिरागज्ञानं आकरज्ञा
नं वृक्षायुर्वेदयोगाः मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः शुकसारिकाप्रलापनं उत्सादनं केशमार्जनकौशलं अक्षरमुष्टि
काकथनं म्लेच्छितकविकल्पाः देशभाषाज्ञानं पुष्पशकटिका निमित्तज्ञानं यंत्रमातृका धारणमातृका संपाठ्यं मान

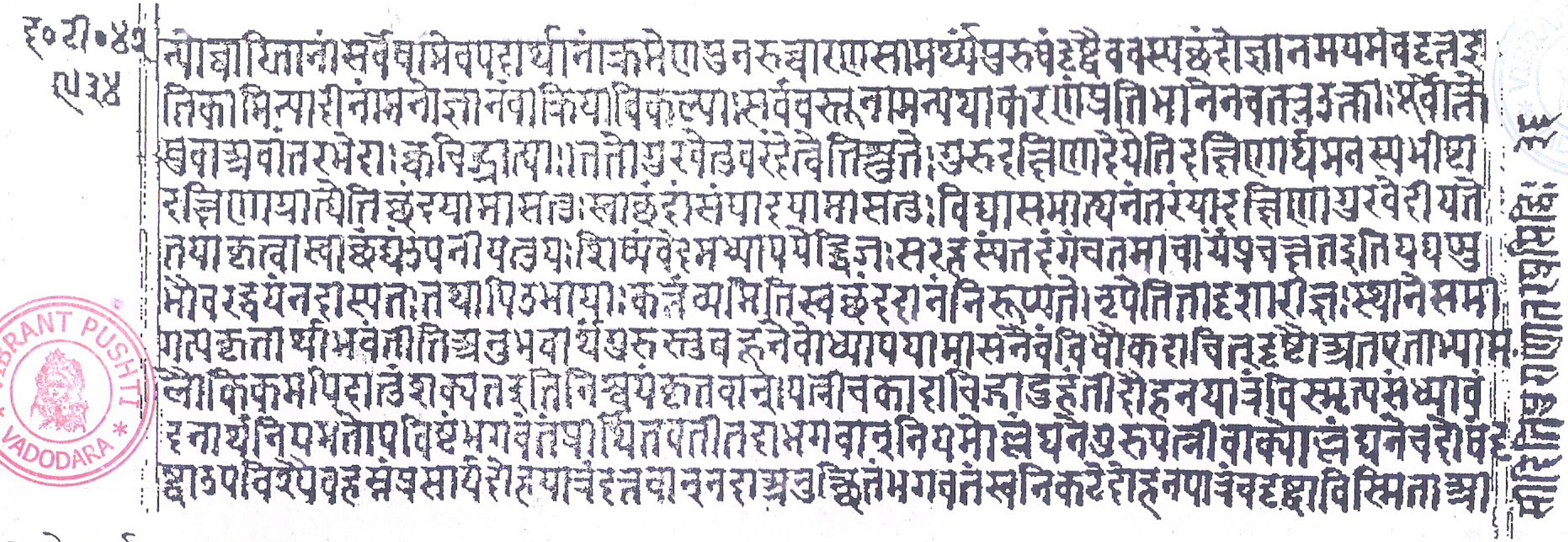
सी काव्यक्रिया अभिधानकोशः छंदोज्ञानं क्रियाविकल्पाः एतास्तु चतुःषष्टिकलाः तत्र गीतं गानं शिक्षा गीतकरणं रागभे
दज्ञानमालापादिरचनाप्रकाराः साधकबाधकतानानां परिज्ञानं एवमेकस्य गीतस्य तथैव वाद्यं वाद्यविशेषवादनं सा
मयिकज्ञानं तद्धारारचनातेरहितं करणं ज्ञाने साधकबाधकज्ञानं नृत्यं नर्तनं प्रकारः [illegible] समभिनयमानं नाट्यं
यथारूपं आलेख्यं चित्रकर्म नवधा विशेषकच्छेद्यं तिलकाः तिलकसंस्थिताः [illegible] पाद्येयं पत्रच्छे
दनप्रकाराः छिन्ने ये विचित्रा भवंति तथा च एकाच्छिद्रस्ते [illegible] तंडुलानां कुसुमानां च आरात्रिककारिणे ब
लिविकाराः पूजा पात्रा स्थापनप्रकाराः पुष्पास्तरणं स्पष्टं शय्यादि दशनवसनांगरागाः भेदाः अधरोष्ठयोः ल
क्षणपरिज्ञानं रसार्थं [illegible] मणिभूमिकाकर्म यथा मणयः यत्र यादृशाः अपेक्ष्यंते तत्र तादृशी भूमिः तत्क्रि
यारचना शयनशय्यास्थानं [illegible] उदकवाद्यं यथा स्वतः एवोदके नानाशब्दा भवंति उदकाघातः उदकस्या
घातः यथाहत उदकं ऊर्ध्वं परिगच्छति अधो गच्छति विपरीतं वा गच्छति चित्रा योगाः विचित्राः प्रकाराः सर्वत्र मा
ल्यानां रचने विविधाः प्रकाराः शेखरस्य शिरस्के शबंधस्य आपीडयोजनं केशादीनां पुष्पाणां च संबंधस्य तु
योजनप्रकारः नेपथ्ययोगाः तद्दशालादि निर्माणप्रकाराः कर्णपत्राणां कर्णाभरणपत्राणां भंगाः अनेके

टी० ४२
ए३२

भेदाः गंधयुक्तिः चंदनादिभिः अवस्थायाकारेण निर्माणं वा रूपणानां योजनप्रकारः ऐंद्रजालम् मायादर्शनप्रकाराः
याभ्यु मायाभ्यु कर्णलिकाभुक्तिर्नलं भवति विंशतिभेदा एते कौमारयोगाः बहुरूपप्रकाराः हस्तलाघवं स्पष्टं शि
क्षणं शाकसूपे इति पाये एतस्यैतल्पसंकोचो भक्ष्यविकाराणां ये रसाः रागश्च तेषां मासवता मादकताभावश्च तेषां निर्देशः
पानकानां रसानां आसवानां रागाणां योजनप्रकाराः सूचीवानकर्म सूत्र्या वानं सीवनम् इव परिवयनं तंत्रनानाप्र
काराः सूत्रक्रीडा सूत्रेण नाना विधा क्रीडा प्रथा भ्रमरादिभ्रामणं सूत्रेण परिचलनं च बंधनप्रकारो वा वीणाडमरुकवाद्य
नी वादनप्रकाराः प्रहेलिका कूटवाक्यपरिज्ञानं प्रतिमाला सर्ववस्तु नाम तुकरणं दुर्वाचकयोगाः चतुरक्षरा
दिप्रकाराः पुस्तकवाचनं अतिशीघ्रं अविद्यमानेनापि वर्णान् संयोजयित्वा वाचनं नाटकाख्यायिकादर्शनं दोषव
र्षा पदे पदे नाटकाख्यायिका नाटकस्थितकथायाः प्रदर्शनं वस्त्रादिनिर्माणं वा नाटकस्थकथायाः प्रदर्श
नेकाव्ये अविद्यमाने परेतस्य च परस्मरणं काव्यकमानुसारेण वा समस्यापूरणं पत्रिकाविन्यासनविकल्पाः नाना
नाविधाः पत्रिकाः व्यस्तसमस्तभेदयुक्ता दिप्रकाराः तत्र विविधाः कल्पाः तर्ककर्माणि तर्केणैव सर्वपदार्थज्ञानं कक्ष
निश्चतत्तक्षणं वढवनादिप्रकाराः शिल्पभेदाः वास्तुनिर्माणं वास्तुविद्या गृहनिर्माणप्रकाराः रूपरत्नपरीक्षा रू

राम
ए३३

तिविशेषाः धातुवादः प्रसिद्धः मणिरागज्ञानं मणिषु रागनिर्माणज्ञानं आकरज्ञानं रत्नादिः स्थैर्यविपनाव हस्तीति
वृक्षाणामायुर्वेदयोगाः वृक्षाणां जीवनप्रकाराः फलेनिर्बीजकरणं बहुतराफलोत्पादनं इत्यादिमेषानां
कुक्कुटलावकानां युद्धप्रकाराः शुकशारिकादीनां मनुष्यवत्तानामपि पक्षिणां आलापनप्रकाराः उत्सादने प्रस्य
विद्धस्य गात्रादेः नानानम्रमनप्रकाराः केशमार्जने कौशलं स्पष्टं अक्षरमुष्टिकाकथनं अक्षराणां प्रदृष्ट
नामुष्टिकादीनां च मुष्टिकास्थितपदार्थानां कास्थितपदार्थानां कथनं म्लेच्छितकविकल्पाः म्लेच्छितकल्पा
केवलिकल्पाः स्वयं यावत् म्लेच्छितो भवति सर्वैः सह केलिं च करोतीति तथोपायाः देशभाषाज्ञानं सर्वदेशो
द्भवभाषापरिज्ञानं पुष्पशकटिका पुष्पैरेव शकटविमानादिरचना दिरचनाप्रकारः निमित्तज्ञानं का
कादिभिः स्वप्नैर्वा भाव्यर्थपरिज्ञानं यंत्रमातृका प्रतिमादिचालनप्रकाराः धारणमातृका धारणा
मातृका वस्त्रादिपरीक्षा संपाठ्यं आदिमध्यांत वर्णभेदेन मातृकावर्णपरिज्ञानं भवति संपाठ्यम् अभेद
स्यापि हीरकादेः छेदीकरणप्रकारः मानसी काव्यक्रिया मानसिकसमस्यापूरणं अभिधानकोशः अ

શ્લોકાર્થ :- ૩૬

રાત્રી અને દિવસ મળીને અહોરામ કહેવાય. એવા ૬૪ અહોરાત્રમાં ૬૪ કલાઓ શિખ્યા. નિયમમાં રહીને શીખ્યા. હે રાજન ! ગુરૂ દક્ષિણામાં આચાર્યની ઈચ્છાને અનુસરીને જે માગ્યું તે આપી તેને પ્રસન્ન કર્યા.(૩૬)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ચોસઠ અહોરાત્રમાં નિયતરીતે તેટલી કલાઓ તેમણે શિખિ લીધી: એ શ્લોકનો સંબંધ છે. એક કલામાં ધણા પ્રકાર છે. તેના ઘણા પ્રકાર છે. તેના ઘણા ગ્રંથો છે મોટી શિક્ષા છે. તેમાં પણ એક કલા એકજ દિવસમાં શિખ્યા. તે કલાઓ શૈવતંત્રમાં લખેલી છે. તે અમો અહી આપીએ છીએ. ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, આલેખ્ય, વિશેષકાછેદ્ય, તન્દુલ, કુસુમ બલિવિકારો, પુષ્પાતરણ, દશનવસનના ગણો, મણિ ભૂમીકાનું કર્મ, શયનની રચના, ઉદકઆઘાત, ચિત્રયોગો માલાગુથવાનાં યોગો,

મુકુટ કરવાની યોજના, નેપથ્ય યોગો કર્ણપત્રભંગ, સુંગધમુકિત ભૂષણ યોજના, ઇંદ્રજાલ. કૌષુમાર, યોગ હસ્તલાધવલ, શિઃ શાકયુ, ભક્ષ્યવિકાર ક્રિયા. પાતક રસ, રાગાસવયોજન, સૂચિવાન કર્મ, સુત્રક્રિડા.વીણા, ડમરૂકવાદન, પ્રહેલિકા, પ્રતિમાલા દૂર્વાચકયોગ, પુસ્તકવાચન, નાટકાખ્યાયિકા દર્શન કાવ્ય સમસ્યાપુરણ, પત્રિકાચિત્ર વાચનવિકલ્પ, તર્કકર્મ, તક્ષણ વાસ્તુવિદ્યા,રૂપરત્ન પરિક્ષા, ધાતુવાદ મણિરાગજ્ઞાન, આકારજ્ઞાન, વૃક્ષાયુર્વેદ યોગ, મેષકુકુમુટ લાવકયુદ્ધ વિધિ શુકસારિકાપ્રલાયન, ઉત્સાદન, કેશમાર્જન કૌશલ્ય, અક્ષર મુષ્ટિકાકથન, મ્લેચ્છિતકલિકલ્પા, દેશાભાષાજ્ઞાન, પુષ્પશકટિક નિમિત્તજ્ઞાન, યંત્રમાતૃકા, ધારણામાતૃકા, ધારણામાતૃકા, સંપાદ્ય, માનસી કાવ્યક્રિયા, અભિધાન કોશ, છન્દોજ્ઞાન ક્રિયાવિકલ્પો. તેમાં ગીતમાં ગાનશિક્ષા ગીત બનાવવાનું રાગના ભેદો તાન માત્રાદિ રચવાના પ્રકારો, સાધકબાધકતાનું પરિજ્ઞાન એટલા ભેદ એકલા ગીતમાં સમજવા. વાદ્યમાં પણ તે વાદ્ય ચાર પ્રકારનું તેને વગાડવાનું સામર્થ્ય તેનું જ્ઞાન તેના આધારર્ન રચના તેના ભેદના કારણ જ્ઞાન સાધકબાધક જ્ઞાન, પાંચે પ્રકાર બધામાં સમજવાના છે.નૃત્ય અભિનયથી બતાવવું. નાટ્ય ગ્રન્થરૂપે કહેવું. આલેખ્ય, ચિત્રકર્મ, તેમાં જે વિશેષ તે કુત્સિત અને ભ્રામક છે. તે બધા ક પ્રત્યયથી લીધા છે. તેમાં છેદ્ય અમુક છેદવાથી વૈચિત્રી દેખાય. તેમ ચણાની દાળમાં સો હાથી લખવા. તંદૂલ અને પુષ્પને આરતીની રીતે પૂજાના પ્રકારો અથવા પૂજામાં રાખવાના પ્રકારો .

પુષ્પોનું આસ્તરણ સ્પષ્ટ છે. દશન અને પુષ્પના આરતીની રીતે પૂજાના પ્રકારો અથવા પૂજામાં રાખવાના પ્રકારો દશન, અને વસ્ત્રોના સમુદાયના ભેદો અધરોષ્ટનું પરિજ્ઞાન રસને માટે એ પરિક્ષા છે. મણિની ભૂમી કરવાનું કામ જેમાં જેવા મણિઓ જોઈએ તેવી રચના કરવી. જેવી ભૂમિ બનાવવી હોય તેની ક્રિયા વડે તેની રચના કરવી. શય્યાસ્થાનની રચના કરવી. ઉદકનું વાદ્ય બનાવવું. જેમ જળમાં પોતાની મેળે અનેક પ્રકારના શબ્દો થાય છે. ઉદકનો આઘાત કરવાથી તે ઉપર ચઢે છે, નીચે જાય છે. આડુ ચાલે છે. સર્વત્ર વિચિત્ર પ્રકારો સમજવાના છે. પુષ્પોના રચનાના વિચિત્ર પ્રકારો છે. મસ્તક ઉપર મુકુટની યોજના કરવી, કેશમાં પુષ્પો ગુંથવા, પુષ્પોને પત્રરૂપે કે બીજા રૂપમાં ગોઠવવાં. નેપથ્યના યોગો નટશાલા બનાવવી કર્ણપત્ર કર્ણના આભરણના પ્રકારો એક જાતની તેમની રચના કરવામાં આવે છે. ચંદન વિગેરેમાં ગંધને પેદા કરવી પુષ્પ વસ્ત્ર વિગેરેમાં

સુંગધ પેદા કરવી. ધરેણાંની યોજનાના પ્રકારો કરવા ઇંદ્રજાલ દેખાવ કરવા જે માયામાં કલ્પના કે યુકિત ન દેખાય આ વીશ ભેદ કહ્યા. કૌચુમાર યોગરૂપનું બહુ વિધપણાણુ બલાવવું હસ્તલાઘવ તો સ્પષ્ટ છે. શિત્ર અને શાકયું એ સ્થુલ સંકોચ ભેદ છે.

ભક્ષ વિકારમાં બનાવટ કરવી, પીવાના રસ બનાવવા, રાગો કરવા જેને આસવ કહે છે. તે મદ કરનારા હોય છે. આસવ રસ અને રાગ એનો કેવા રીતે પ્રયોગ કરવો તેના પ્રકારો. સોયથી કપડા સિવવાનું કર્મ તે સૂચીવાન કર્મ કહેવાય છે. તેમાં અનેક પ્રકારો છે. સુત્ર ક્રિડા સૂત્રથી નાના પ્રકારની ક્રીડા કરવી. જેમ ભમરા વિગેરેને સૂત્ર ઉપર ચલાવવા અથવા સૂત્રમાં બંધન કરવું કે જેથી બહાર ન જઈ શકે. વીણા ડમરૂ અને બીજા વાજા વગાડવાના પ્રકારો પ્રહેલિકા ફૂટવાકયનું જ્ઞાન થવું. પ્રતિમાળા વસ્તુનું અનુકરણ કરવું. દુર્વાચક યોગ ચાર અક્ષરાવિના પ્રકારો પુસ્તક વાંચવુ અત્યંત જલ્દીથી વાંચતાં ન અક્ષર હોય તેને ઠેકાણે પણ અક્ષર બોલિને વાંચવુ.

નાટક અને અખ્યાયિકાનું બનાવવું. દીપના વ્યવધાનવાળા કપડામાં નાટકની વાત બતાવવી. વસ્ત્રાદિ નિર્માણ કરે તેમાં નાટક અને આપયાયિકા દેખાડવી. કાવ્યમાં જે પદ ન હોય તે ગોઠવી આપવું. કવિની કૃતિની બરોબર સમસ્યાને પૂર્ણ કરવી. પવિત્રા ચિત્ર વાચન વિકલ્પો નાના પ્રકારના પત્રો ભેળા અને જુદા વાંચવા. ઘેટાને લડાવવા તેમાં અનેક કલ્પો છે. તર્ક કર્મો તર્કથી જ સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન અને ક્રિયા થાય તે લક્ષાણ એટલે શિલ્પ કરવું. ઘર બનાવવાના પ્રકારના કલ્પો છે. તર્કકર્મો તર્કથી જ સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન અને ક્રિયા થાય તે લક્ષાણ એટલે શિલ્પ કરવું. ઘર બનાવવાના પ્રકાર તે વાસ્તુવિદ્યા કહેવાય. રૂપ અને રત્નની પરિક્ષા કરવી એ વીશ ભેદ બીજા થયા. ધાતુવાદ પ્રસિદ્ધ છે. મણિને રંગ આપવો. મણિમાં રંગ ચડાવવાનું જ્ઞાન આકાજ્ઞાન ઢગલો જોઈને કહેવું કે આટલું થશે. વૃક્ષોને ઔષધોનો યોગ કરવો.

જીવાડવાના પ્રકારો કરવા ફલમાં બીજ ન દેખાય તેવું ફલ બનાવવું. એક વૃક્ષમાં ફલ બીજા વૃક્ષનું આવે એવું બતાવવું. ઘેટાં, કુકડાં અને તેતરને લડાવવાં, પોપટ મેના બોલતા ન હોય તેને બોલતા શિખવવું. કોઈકને મનમાં ઉદ્વેગ કરાવીને બીજે

મોકલી દેવો તે ઉત્સાદન. કેશને ઓળીને ગુંથવાનું તો સ્પષ્ટ છે. અક્ષર કે મૂઠીમાં રહેલા પદાર્થને કહેવો. મ્લેચ્છિતકલિકલ્પો મ્લેચ્છિતક કલ્પ અને કલિકલ્પ, જે કરવાથી શત્રુ મ્લેચ્છિત થાય. બધાની સાથે લડયા કરે. તેના ઉપાયો કરવા. સર્વ દેશભાષાઓનું જ્ઞાન બધા દેશની ભાષા જાણવી. પુષ્પોમાંથી ગાડાં બનાવવાં. કાગડાના બોલવા ઉપરથી અને બીજા પ્રકારે આમ થશે. તે જાણી જવું તે નિમિત્ત જ્ઞાન કહેવાય. યંત્ર માતૃકા મૂર્તિને ચલાવવી, ભાષણના પ્રકાર કરવા, કરપલ્લવીથી સમજાવવું. ધારણા માતૃકા વર્ણ દો. બોલી દે . તે હૃદયમાં ધારણ કરીને બોલી દેવું. તે નિમિત્તજ્ઞાન કહેવાય. આદિ, મધ્ય અને અન્તના ભેદથી વર્ણનું પરિજ્ઞાન થવું.

તે માતૃકવર્ણપરિજ્ઞાન કહેવાય છે. સંપાદ ભેદ ન થાય તેવા હીરા. બે ટુકડા કરી દેવાનો પ્રકાર. માનસ કાવ્યની ક્રિયા, મનમાં રહેલી સમસ્યા પૂર્ણ કરવી. બીજાએ ઉચ્ચારેલા સર્વ પદાર્થોને ક્રમથી ફરીને બોલી દેવાનું સામર્થ્ય. પુરૂષને જોઈને તેની ઈચ્છાનું જ્ઞાન થવું અથવા કામિની વિગેરેના મનનું જ્ઞાન થવું. ક્રિયા વિકલ્પો સર્વ વસ્તુમાં જે પ્રકિયા પૂર્વ સિદ્ધ હોય તેને ન લેતા બીજા પ્રકારથી તે કામ કરી લેવું એ બીજા વીશ પ્રકાર થયાં.

એટલે આઠ કલાઓ થઈ. કામાદિની શાંતિ કરવી. કામ જાડયા હોય તેને બેસાડી દેવો. બેઠો હોય તેને જગાડી દેવો. શત્રુને મિત્ર કરવો અન્યથા કરવું. તે પ્રકારો કહ્યા છે. પૂર્વ કહ્યા તેના અવાંતર ભેદો કવચિત લેવા જ્ઞાન મેળવ્યા પછી ગુરૂને વરદાન આપવાનું સ્મૃતિ કહે છે. ગુરૂને દક્ષિણા આપવી તેમાં પણ ગુરૂના મનમાં જે હોય જે માગે તે આપવું જોઈએ. વિદ્યા સ્વતંત્ર થાય છે. જે પાસે રાખી વદે ભણાવી તેના રહસ્યો અને તેના અંગો ભણાવે તે આચાર્ય કહેવાય છે. જો કે બંને સ્વચ્છાદન કરશે. હે નૃપ ! એ સંબોધન આવા લોકો રાજા પાસે આવે તો કૃતાર્થ થાય છે એનો તેમને પણ અનુભવ હસે જ. (૩૬)

अतउभयोरपि भगवन्माहात्म्यपरिज्ञानाल्लौकिकमेवयावनीयमितिनिश्चित्यतथायाचितवानित्याह। द्विजइतिसहिपञ्चार्हानाविकीडितःसुवर्णवांश्चाधिकारीतस्मिन्नुपहृतेस्यगितःविचार्यचवंशकार्तेवेनतयोस्ताहितःशीघ्रस्त्रूपान्यातिरेकेणकालेनतदुपहृतवानयापिवरशाग्राणपानदीर्घरेखामशात्वाकालेपतीत्तेनेवस्थितः।अतस्त्वस्यतदावश्यकमितिज्ञापयितुं द्विजइत्युक्तः।तत्तोपञ्चन्यापेक्षितंतयोरामकृष्णयोःतदलौकिकंमहिमानंश्रुतवद्दृष्टवद्भुतस्वमहिमाहदेःतोपाठपन्नस्वयंज्ञातवान्नहिस्वर्वमयेताहशःस्थितःअन्यथाज्ञपिभ्योप्युचितं

द्विजस्तयोस्तन्महिमानमद्भुतंसंलक्ष्यराजन्नतिमानुषींमतिंसंमंत्र्यपत्न्यासमहार्णवेसृतं

स्यात्अतस्त्रोपाठपन्नस्वयमेवपठितवान्नैवपरीत्यमेवाद्भुतत्वंसंलक्ष्य।नवालंप्रभासेवरयांबभूवह ३७

त्रयतिसत्त्वपोहतकौशलःस्वस्यप्रज्ञातस्यपिज्ञानंभगवत्कृतमेवेतिनिश्चित्यलौकिकस्यापेनभगवद्दृष्टयैवगुरुत्वस्यापयितुंमहार्णवएवस्नातुउभयावत्तेतिसंवेधः।राजन्निति।किंश्रुत्वाशह्रोणसंबोधनंविश्वासार्थंकिंचामतिरप्यलौकिकीनतुलौकिकएवभावःमन्त्रादिधिर्वअतःअसाध्यमपिज्ञास्यतीतिकरिष्यति।

१०-२१-४२ ९३५

तिनिश्चित्यदृष्टादृष्टस्यसाधनस्यविद्यमानत्वात्पत्न्याचयज्ञकर्मयोग्यपार्श्वेमेअपत्तदेवप्रार्थनीयमिति।यतःसपासिद्धःमृदाकौत्रीतदुपपादितमहार्णवेनतुसागरेश्रुतेतेपभासयात्रायांवृतएवगतः।तत्रसकुटंबगमनेऽभिकांडेवालकोनिमग्नः।नतुकोपनिर्वधःस्वल्पकालादीनोसत्येनापिस्यान्नराहवालमितितत्रोतपन्नःस्नेहःसनिहन्तइतिप्रभासेस्वतःउनतोपातीतिमंत्रादिनापितज्ञानपनमशक्यंवरयांबभूवपुत्रत्वेनयाचितवान्।गुरवेतुवरंददयात्सतितुरज्ञानमावश्यकमितिहेतुस्त्वयंविदितंसर्वतावःकिंप्रजयाकरिष्यामइतिश्रुतिवशात्तज्ञाव्यतिरेकेणापिकार्यसिद्धेःतथापियाचितवानितितिनिरोधोभगवतोतस्यापिकर्त्तव्यइतितथैवयाचितवान् ३७ ॥

राम ९३५

શ્લોકાર્થ :- ૩૭

બ્રાહ્મણે કૃષ્ણનો અદભૂત મહિમા જાણી,માણસોમાં ન હોય એવી બુદ્ધિનો વિચાર કરી પોતાની સ્ત્રીની સાતે વિચારની આપલે કરીને પ્રભાસમાં પોતાનો પુત્ર સમુદ્રમાં ડુબી ગયો જેનો પત્તો આજલગી ન લાગ્યો હતો તે મરેલો પુત્ર લાવી આપવારૂપ વરદાન માગ્યું.(૩૭)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ગુરૂને યજ્ઞાદિ કરવાનો વિચાર હતો પરંતુ પુત્રવાળો જ યજ્ઞ કરી શકે, પુત્ર મરી જવાથી યજ્ઞ કરવો બંધ રહયો હતો. ગુરૂ મહોરાજે તો વંશને ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર કાળે ખેંચી લીધો તો પણ વેદના પ્રમાણથી ઈશ્વરઈચ્છા માની નહિ પણ કાળની વાટ જોયા કરી તેથી તેને તે કર્તવ્ય આવશકય હોવાથી તેને દ્વિજ કહ્યો છે. હવે ત્રીજું જન્મ થવું જોઈએ તો તે યજ્ઞ કરે તો થાય.

ગુરૂએ રામકૃષ્ણનો મહિમા સાંભળ્યો અને નજરે જોયો. અદ્‌ભૂત જોયું. તેને ભણાવતા પોતાને જ્ઞાન થયું. તે જાણ્યું વિપરીત થાય તે અદ્‌ભૂત કહેવાય. તે ઉહાપોહમાં કુશળ હતો તેને પૂર્ણજ્ઞાન ભગવાનને ભણાવ્યા પછી થયું તેથી લોકન્યાયથી ભગવાને કૃપાથી મને ગુરૂ કર્યો છે. એમ માની અરબી સમુદ્રમાં મરેલ પુત્રની માગણી કરી. રાજન ! એવું સંબોધન વિશ્વાસને માટે જ છે. તેનો ભાવ અલૌકિક છે એમ નથી પણ તેની બુદ્ધિ પણ અલૌકિક છે. મંત્રાદિમાં અલૌકિકતા હોય તેવી નથી.તેથી અસાદય પણ જાણશે અને કરશે.

એવો નિર્ણય કરી દષ્ટા દષ્ટ સાધન તેની પાસે તૈયાર છે. પોતાને કર્મમાં લાયક સ્ત્રી છે. તેની સાથે વિશ્વાસ કરીને આજ માગવું એમ પાકું કરીને તે છોકરો સાગરમાં નહિ પણ મોટા સમુદ્રમાં મર્યો. પ્રભાસ યાત્રામાં ઘણા ગયા હતા. ત્યાં સકુટમ્બ ગુરૂ ગયા. ત્યાં અગ્નિકુંડમાં બાળક ડુબી ગયો તે લાવી આપો. એવો આગ્રહ ગુરૂ કેમ કરે છે? મૃત્યુ કાલાદિનાની

સત્યતા તો રાખવી જોઈએ. તેને બાળકમાં સ્નેહ હતો તે હજુ પર ગયો નથી.

પ્રભાસમાં મરેલો ફરીથી આવે નહિ. મંત્રાદિ વડે પણ તેને બોલાવવાનું અશક્ય છે. છતાં તે વરપક્ષથી માગ્યું. દુખે તું વરં દદ્યાત્ એથી વરદાન આવશક્ય પણ છે. આશયને કહેનાર હ અવ્યાય છે. ગુરૂ તત્વને જાણકાર છે. કિં પ્રજયા કરિષ્યામઃ એ શ્રૃતિથી પ્રજા ન હોય તો પણ કામ તા સિદ્ધ જ છે. છતાં તેને માગ્યું ભગવાનને ગુરૂનો પણ નિરોધ કરવો છે. તેથી તેને તેજ ફરીથી માગ્યું. (૩૭)

भगवान्स्तु नः अलौकिके दत्ते स्वात्मानं तास्यतीति गोपनार्थं यद्यप्येको पिकालादिमर्यादापि दूरीकर्तव्येति कदाचि न्न करिष्यतीत्याशंक्याभिकारमाह तथेति । ऊमिति वक्तव्ये अत्र तथेति वक्तव्येति समानरूपं संपाततः स्मवाने प्यतीति शंकाभावाद्वात्पर्यं यद्वदसे स्वातः प्राह शास्त्रथेवाक्तेत्यङ्गतितथेति पतितो का । एतत्वशिष्यभावेन संभवतीति ऐश्वर्यभावमाश्रित्य भिन्नपक्रमेणाह रथं गतावित्याह । अथेति । महारथं स्वर्वगाभिने स्वयमपि महारथौ रथशिक्षायां निपुणौ एकमेव रथं समारुह्य पर्यायेण सारथित्वं संपादयन्तौ शीघ्रमेव प्रभासमासाद्य

तथेत्यथारुह्य महारथौ रथं प्रभासमासाद्य दुरन्तविक्रमौ वेलामुपव्रज्य निषीदतुः क्षणं सिन्धुर्विदित्वार्हणमाहरत्तयोः ३८

समुद्रादपि भयाभावायाह दुरन्तौ विक्रमौ ययोरिति ततः समुद्रवेलामुपव्रज्य पतावि वलन्नेण सुपसे हगतता: सिन्धुर्भगवंतं ज्ञानातरं यद्यपतिं वंध्यकं व ज्ञात्वा अर्हणं पूजां तयोराहरत् वेषाहितस्य विनियोगाद्यि योजनेनाज्ञापानयो: समुद्रेण ज्ञात शारीरभोगः परिजनेन गृहीतः अन्यश्च संघातः कुमन्वसात्तस्य सर्वे समुद्रस्य याशाहितास्वजीवापमणुर्यातीति इति भगवतताचतावती भूमिः समुद्रात् पृथक्कर्तव्यावल्ली नौपयिकं भवति नवेतीति विचारणीयं ३८ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :- ૩૮

ગુરૂએ કહ્યું તમારા પુત્રને આપીશું એમ કરીબંને ભાઈ રથમાં બેસી. પ્રભાસ આવી, સમુદ્ર કાંઠે વિશ્રામ લઈને બેઠા ત્યાં સમુદ્રે ભગવાન પધાર્યા જાણી પૂજા કરી.(૩૮)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

કબુલ છે એમ કહેવું જોઈતું હતું. તેને બદલે છોકરો તો મરી ગયો છે. તેથી બીજો કોઈને લાવીને આપશે એ શંકા ન થાય માટે તેજ સંધાત અને તેટલી ઉમરવાળો જ લાવી આપીશું. એ મતલબને લઈને તથા એમ કહયું છે. મોટો રથ બધે ચાલી શકે પણ મહારથ છે. સ્વ. ચલાવવામાં નિપૂણ છે બંને એકજ રથમાં બેસીને એકબીજા વારફરતી સારથી બનતા પ્રભાસ પહોંચ્યા. તે સમુદ્રથી ભય ન પામ્યા. ત્યાં કહે છે કે તેનો અંત વગરનો પ્રરાક્રમ છે. તેથી સમુદ્રના કિનારે જઈ સમુદ્રને સૂંઘવતા હોય તેમ ક્ષણવાર માટે ત્યાં બેઠો. ત્યાં સમુદ્રે જાણ્યું કે જમાઈ ઘેર આવ્યા છે. મને બાંધનાર છે. તે ઘર ધણી છે એમ જાણીને પૂંજન કર્યું. તેના બાળકોનો ત્રણ પ્રકારથી વિનિયોગ થાય પાન અને અપાતને છુટા પાડયા. સમુદ્રે, શરીરનો અંદરનો ભાગ પંચ જન્ય દૈત્ય લીધો. બીજો સધાત્ કર્મને લઈને સૂક્ષ્મ અવસ્થા સાથે જીવસહિત યમપુરીમાં રહ્યો છે. તેટલી ભૂમી ભગવાન સમુદ્રથી જુદા પાડશે. તેમ કરવું લીલામાં ઉપયોગી થાય કે નહિ તે વિચાર કરવો જોઈએ. તેથી ભગવાન સમુદ્ર સાથે કંઈક બોલ્યા.(૩૮)

ह०टी०४२
७२६

अतःसमुद्रं प्रतिभगवान्किंचिदुक्तवानित्याह।तमाहेति।ननुसज्जयातत्संपेन्नाःसंकोचंचप्राथ्यकथमेवमाज्ञापनंनित्याशंक्याह।भगवानिति।सर्वेश्वरःसेवकेकःसंकोचइतितथैवाज्ञा।रत्नवानित्यापुरुषःपरीप्सामितिममस्थानेपेत्तिनवक्तव्या।आविष्टेविकंरूपंप्रदर्शयन्नाह।योसाविति।असौपा।अभि

तमाहभगवानाशुगुरुपुत्रःप्रदीयतां।योसाविहत्वयाग्रस्तोबालकोमहतोर्मिणा ३८

ज्ञानार्थेप्रदर्शनंकिंप्रयामिपिसमागतइत्याशंकायामाह।त्वयाग्रस्तइति।ननुब्राह्मणःकथंग्रासमर्हतितत्राह।बालकइति।अनुपनीतःग्रासस्य।ननुद्विजत्वकइत्याशंकायामाह।त्वयाग्रस्तइति।ननुब्राह्मणःकथंग्रासमर्हतितत्राह।बालकइति।अनुपनीतःमहतोर्मिणेतिमहतातरंगेणतस्यान्तरंग्यः ३८

राम
७३६

શ્લોકાર્થ :- ૩૯

સમુદ્રને ભગવાનને કહયું. તેમ મોટા તરંગમાં અમારા ગુરૂપુત્રને બાળકપણામાં ગાયો છે. તેને જલ્દી આપો.(૩૯)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

સમુદ્રે ભગવાનની પૂજા કરી તેથી ભગવાન સંકોચ પામ્યા વગર કેમ તેને આજ્ઞા કરી ? ત્યાં કહે છે કે તે ભગવાન છે. તે સર્વના ઈશ્વર છે. પોતાના સેવકને કહેલું તેમાં સંકોચ કેમ કરે? તેથી આજ્ઞા કરી કે ગુરૂપુત્ર જલ્દી આપો. મારી પાસે કયાં છે? એમ ન કહેશો તેનું આધિદૈવિક રૂપ બતાવતાં કહે છે કે આ એમ ઓળખાણ પડવા માટે બતાવે છે. મારામાં તે કેવી રીતે આવ્યો ? ત્યાં કહેછે કે તમે તેને ગળી ગયા છો. બ્રાહ્મણોને કેમ ગળાય? ત્યાં કહે છે કે તે બાળક હતો. જનોઈ ન હતી. તે મોજાંઆમાં તણાઈ ગયો. તેથી તમે દંડને લાયક નથી. સમુદ્ર ઉત્તર આપે છે. (૩૯)

प्रत्युत्तरमाह समुद्र। नैवाहार्षमिति शरणागतापंचजन इति भगवता दैत्यात्तस्द्वस्य निरुक्तः। त्वया यत्र इति सत्त्वस्थितस्यर्थमेवाहं पुत्रो ज्ञे कः। न तु तत्कृतस्तम्भगुणरोधयोरितितं एव कृतस्यात्मनो रोधाभावमाह। ते नाहमहार्षं रूपमपःकराः। भवन्ति न हि करा। हरणसाधने त्वे नु समागताः। किं तु स्वभावत एव निमित्तत्वपान्ना इति भगवदुक्ता। अन्यथा हृ राज्ञलचरे दृष्ट्वा बालकः पलायनमपि कुर्यात्। अर्थान्निमित्तं त्वं ज्ञातमिति तेरो च इति समुद्राभिप्रायः। स तु तत्कालं तारं नीर इति निरित्य पंचजन इति। अत्र विश्वासार्थं देवेति संबोधनं पञ्चजनाणा पि सर्वं पश्यति सकथनं निरूक्तं तद्दत्तोऽशंकायां देवत्वमाह देवा हि बहवो बलि शश्वत शापमपि पंचजनः। वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति पंचानामयमेवाश्च कल्प इति पंचजनरूपं पंचसंवत्सरात्मको वा दैत्यरूपः पंचपर्वा विद्यारूपो वा तन्नापि महान्।

समुद्र उवाच — नैवाहार्षमहं देव दैत्यः पञ्चजनो महान्। अन्तर्जलचरः कृष्ण शङ्खरूपधरोऽसुरः ॥ ४०

यापि मारयितुमशक्यः तमसाध्यं निरूपयितुं स्वरूपं ज्ञातवान्। स्याद् तं निरूपयति। अन्तर्जलचर इति। जलमध्य एव चरति न कदाचिदपि बहिरायाति रूपमाह। दृष्ट्वा भीतः स्वरूपं रमन्यथा च इति। ननु स्वरूपं जानातीति शंकां वारयितुमाह। कृष्णेति। परिज्ञानार्थमीदृक्‌ति माह। शंखरूपधर इति। अन्यथापि स वधं इति पक्षान्तरमाह। असुर इति। असुर इति पत्नी परिपश्यात् सोऽपि नृतः स्यात् स्यापि च्यावितं भवति तत्रि ह्यर्थमाह। आस इति। जावती त्वयैः तेनैवाहृतः तत्र च विश्पान्यो मारितवान् इति शंका वाचत्यर्थमाह। नूनमिति। नयनमात्रं निषिद्धमिति संयोगादि भागः। अनेनैव कृत इति एतस्मात् संयोगः वलं चगृहीतं ४० ॥

શ્લોકાર્થ :- ૪૦

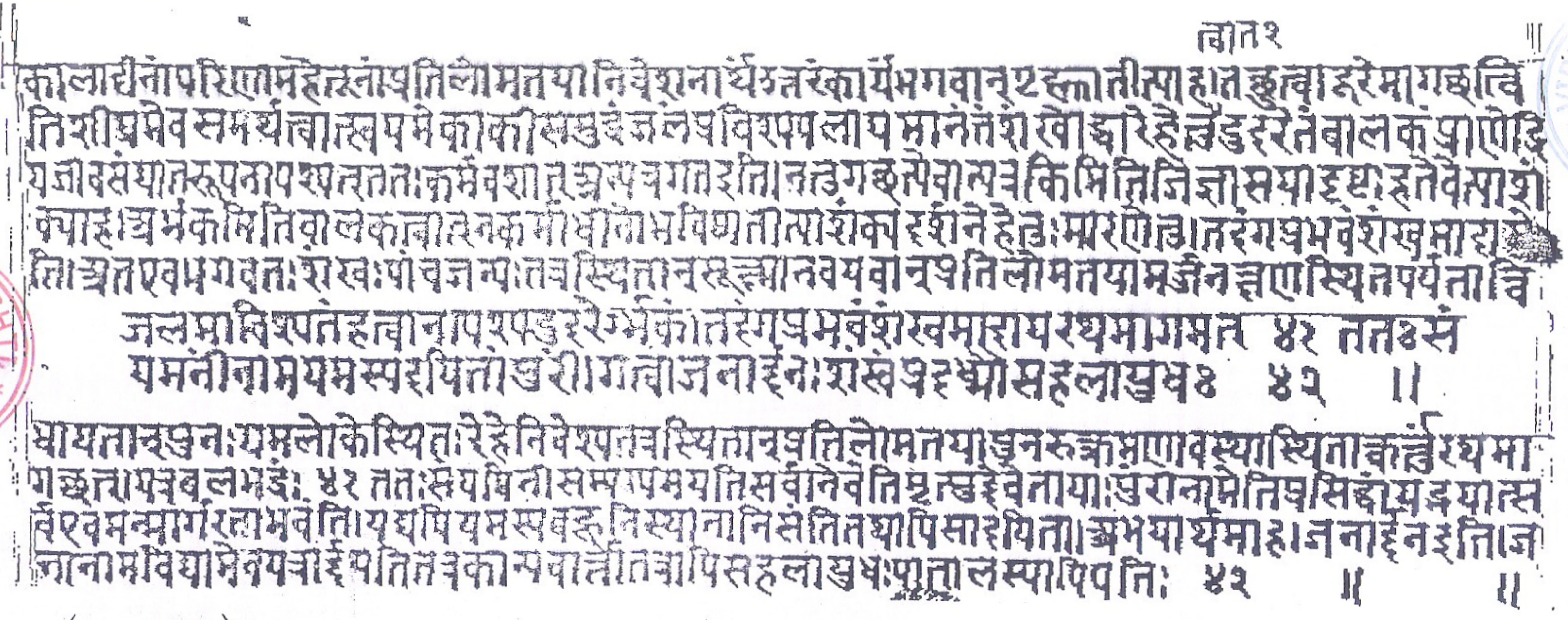
સમુદ્ર બોલ્યો. હે દેવ, હે કૃષ્ણ, મેં તેને લીધો નથી. પણ મારા જળમાં રહેનાર પંચજન નામનો દૈત્ય શંખના સ્વરૂપમાં રહે છે. તે તેને લીધો છે. એ વાત ચોક્કસ છે.(૪૦)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

સમુદ્રનો શરણાગત પંચજન અને સમુદ્ર એ બન્ને એક જ ગણાય છે. એટલે ભગવાને સમુદ્રને જ કહ્યું તમે ગળ્યો છે તેને કહ્યું હું તોતેને મારામાં રાખું છું તેના કહેલા ગુણ દોષમાં મારો ભાગ નથી. તેને જુદો ગણી પોતાનો દોષ નથી એમ કહે છે. મેં તેને ખેંચ્યો નથી. મારા હાથ તરંગો છે. તેણે તેનું હરણ કર્યું નથી. હરણમાં તેને ખેંચવાનો ઉપદ્રવ નથી કર્યો. પરંતુ સ્વભાવને લીદે નિમિત્ત થયા હસે. એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે. નહિ તો જળચરને દૂર થી જોઈ બાળક ભાગી પણ છૂટે. તેથી તે તરંગો તેને ખેંચવામાં નિમિત્ત થયા હોય તો તેમાં મારો દોષ નથી. એવો સમુદ્રનો અભિપ્રાય છે. પંચજન નામનો શંખનું રૂપ ધરનારો દૈત્ય મારા જલમાં રહે છે. હે દેવ ! એ સંબોધન વિશ્વાસ માટે છે. દૈત્યો બહુ બળવાળા હોય છે. તેમાં આ પંચજન છે.

વસુ, સૂદ્ર, આદિત્ય , વિશ્વેદવ અને મરૂત એ પંચનનના જેટલું આનું બળ છે. તેથીતે પંચજન કહેવાય છે. અથવા તે દૈત્ય પાંચ વરસનો છે અથવા પાંચ પર્વવાળી અવિધ્યારૂપ તે છે. હું પણ તેને મારી શકુ એમ નથી. તે જળની અંદર રહે છે. તે કોઈ પણ વખતે બહાર આવતો નથી. રૂપમાત્ર જોઈને ભયથી સમુદ્ર આમ બોલે છે. મારા સ્વરૂપને જાણતો નથી. એમ શંકા ન થાય તેથી કહે છે આપ કૃષ્ણ છો. તે શંખરૂપ ધારણ કરેલ છે.

તે મારવા લાયક છે. તે માટે તે અસુર છે. દૈત્ય દેવના શત્રુ છે. તેને જ બ્રાહ્મણના બાળકને માર્યો છે. તેમાં પ્રવેશીને બીજે તો માર્યો નથી? ત્યાં કહે છે. નૂનમ્ નકિક લઈ ગયો નથી. પણ તે સંયુકત હતો તેને વિભકત કર્યો છે. તેથી તેનાથી સંયોગ અને બલગ્રહણ કર્યો. (૪૦)

जलमाविश्य तं हत्वा नापश्यदुदरेऽर्भकं। तदंगप्रभवं शंखमादाय रथमागमत् ४१ ततः सं
यमनीं नाम यमस्य दयितां पुरीं गत्वा जनार्दनः शंखं प्रदध्मौ सहलायुधः ४२ ॥

શ્લોકાર્થ :- (૪૧-૪૨)

શુકદેવજી બોલ્યા : તે સાંભળીને જલ્દી જળમાં પ્રવેશીને પ્રભુએ તેને માર્યો તેના ઉદરમાં બ્રાહ્મણના પુત્રને ન જોયો તેના શંખરૂપને લઈને રથમાં બેસી યમની સંયમની નામની નગરીમાં આવ્યા. ત્યાં બળદેવની સાથે જનાર્દનો શંખ બજાવ્યો !.(૪૧-૪૨)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

કાલાદિ પરિણામના કારણ છે તેને પ્રતિલોમપણાથી ગોઠવવા માટે ભગવાન ઉત્તર કાર્ય ગ્રહણ કરે છે. તે વાત સમુદ્રે કહેલી સાંભળીને તે દૂર ન જાય તે હેતુથી તુતર ભગવાને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. તે દોડયો પણ ભગવાને શંખદ્વારમાં પકડયો. તેને માર્યો. તેના પેટમાં પ્રાણેન્દ્રિય જીવ સંઘાતરૂપ બાળકને જોયો તેવી કર્મને વશ થઈને અન્યત્ર ગયો હશે ધારી ત્યાંથી ચાલ્યા ત્યાં શંકા કરે છે કે

તે પંચજન અન્યત્ર જાય જ પણ શા માટે તેને માર્યો? તે શંકામાં કહે છે ત્યાં બાળક તેનામાં હસે એમ ધારી માર્યો. તે બાળક કર્મને આધિન ન હોય. ત્યાં દર્શનમાં કારણ કહે છે કે તે ન હતો. તેના અંગરૂપ શંખ તે ભગવાનનો શંખ પંચજન્ય ગણાય છે.

તેમાં રહેલા સૂક્ષ્મ અવયવોને પ્રતિલોભ કરીને યમલોકમાંએનો દેહ હતો તેમાં ગોઠવી તેને પાછા ઉત્ક્રમથી લઈને રથમાં આવ્યા જ્યાં બલભદ્ર બિરાજતા હતા. ત્યાંથી સંયમનીપુરીમાં આવ્યા. બધાને સારી રીતે શિક્ષા કરે. તે સંયમની કહેવાય. મૃત્યુના દેવની તે પુરી છે. જેના ભયથી બધા સન્માર્ગમાં ચાલે છે. જો કે યમના ઘણા સ્થાનો છે.

પણ સયમની તેને વ્હાલી છે. ભગવાન જનાર્દન છે. અવિદ્યાને જ્યાં પીડા થાય છે. ત્યાં બીજા અવિદ્યાવાળાની તો વાત જ શું કરવી? તે પણ પાતાળના પતિ છે. અને હલાયુધ સાથે છે. (૪૧-૪૨) ?

ततः सद्वस्वधर्मस्यापि कृतमाह। शंखनिर्ह्रादमाकर्ण्येति। शंखनादं नं तु सर्वप्रबोधनार्थं तत्र तावयप्रवानं [illegible] र्थं च प्रजानां संयमनं दतिसाधिकारबोधनार्थं च भीतः सन् तयोः महतीमेव सपर्यां पूजां वैभववत्वात् भक्त्युपबृंहितां चक्रे ४३ स हि [illegible] सन्न आत्मानं [illegible] कार्यविशेषार्थमागतवानिति विज्ञाय स्वापराधनिवृत्त्यर्थं तत् पृच्छति। उवाचेति। नम्रः सन् कृष्णं [illegible] कारणार्थमागतं [illegible] भावार्थं [illegible] पृच्छतीति शंकायामाह। सर्वभूताशयालयमिति। सर्वभूतानामाशयं यतः करणे तु आलयो [illegible] यस्य। अज्ञात्वा कथं [illegible] तीति लीलाम

शंखनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः तयोः सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहितां ४३ उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशयालयं लीलामनुष्य हे विष्णो युवयोः करवाम किं ४४ श्रीभगवानुवाच गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबन्धनं आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृतः ४५ ॥ ॥

नुष्येति [illegible] किंकरवाणि किं करवामीति वा ४४ सर्वानात्मन पापरिस्थ [illegible] गुरुपुत्रमिहानीतमिति निजकर्मैव निबन्धनं यस्य स [illegible] तः कर्माधीन [illegible] आनय [illegible] कथं मर्यादा [illegible] तीति शंकायां महाराज संबोधनं [illegible] विशेषणमप्याह मर्यादा [illegible] मच्छासनपुरस्कृत इति मच्छासनमाज्ञैव

શ્લોકાર્થ :- ૪૩

પ્રજાની ઉપર કૃપા રાખનાર યમે શંખનો શબ્દ સાંભળીને ત્યાં આવી અત્યંત ભાવથી બંને ભાઈની પૂજા કરી.(૪૩)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

શંખ તો બધાને ખબર કરવા વગાડયો હતો. તેના અવયવોને પ્રેરવા માટે પણ શબ્દ હતો. પ્રજાનું સંયમન કરનાર યમ પોતાનો અધિકાર જશે એ બીકથી ભય પામીને ત્યાં આવ્યા. કૃષ્ણની પૂજા કરી. પોતે વૈષ્ણવ હોવાથી ભક્તિથી પણ મોટી પૂજા કરી.(૪૩)

ભગવદપૂજનથી તે કૃતાર્થ થઈને તે યમ પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માન્યો. ભગવાન કંઈ કામ માટે આવ્યા છે એમ જાણી પોતાના અપરાધ માટે ક્ષમાને માટે પૂછે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૪૪

સર્વના ભુતના અંતઃકરણમાં રહેનાર કૃષ્ણને કહેવા પ્રથમ નમ્રતા બતાવીને યમરાજા બોલ્યા. હે લીલા માટે મનુષ્યરૂપ ધારણ કરનાર, હે વ્યાપક, (આપનું શું કાર્ય મારે કરવાનું છે તે આજ્ઞા ફરમાવો.(૪૪)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

નમ્ર થઈ સદનંદ કૃષ્ણને શું કારણ માટે આવ્યા છો? એમ પૂછે છે. તેમાં શંકા ન થાય તે માટે સર્વ ભૂતના અંતરમાં ઘર કરીને રહ્યા છો. એ મ કહ્યુ. આપ વ્યાપક વિષ્ણુ છો પણ લીલાને લીધે મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યું છે. હું આપનો દાસ છું. મને શું આજ્ઞા છે? કરવામ એવો પણ પાઠ છે. (૪૪)

મર્યાદા બાધક છે એમ કહે તો તેને માટે ભગવાન ઈશ્વરરૂપે છે.

શ્લોકાર્થ :- ૪૫

શ્રી ભગવાને કહ્યું પોતાના કર્મને લઇને તમે અમારા ગુરૂપુ ત્રને અહીં આણ્યો છે હે મહારાજ ! તે તમો મને મારી આજ્ઞા માનીપાછો આપી દો. (૪૫)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

પોતાનું કર્મ જ જેને બંધનરૂપ થયું છે. સ્વતઃ કર્મને આધીન થઈને તે આવ્યો છે. તમે તેને લાવ્યા નથી આજ્ઞા કહે છે કે આપો. હું મર્યાદા કેમ છોડું ? ત્યાં કહે છે તમે મહારાજ ! છો તે કદાચ પુષ્ટિ પણ અંગિકાર કરો. મર્યાદાનો અતિ ક્રમ ગણો તો આજ્ઞા જ મર્યાદારૂપે આગળ કરીને ગુરૂપુત્ર મને આપો. એમ કૃષ્ણે કહ્યું. (૪૫)

અધિકારને વશ થઈને અને ઈશ્વરની આજ્ઞાથી તે નિઃસંદેહ પ્રવૃત્ત થયો.

टी०-४५ ए३८

एवमधिकारवशादीश्वराज्ञया च निरूपिते यथैतदर्थं निःसंदिग्धं प्रवृत्त इत्याह। तथेतीति। तथैव करिष्यामीति ते नानीयरत्नं गुरुपुत्रं भगवत्कृपया सर्वावस्थासाम्यप्रतिसंक्रमनष्टद्वारैरनन्तत्वलौकिकप्रकारेण समानीय पारव्ये श्रेष्ठोपरदरपि यमं परागणाज्ञातो गुरूक्तं तथैव कृतवानिति ततः स्वगुरवे रत्नाश्रयो दत्तो वीप्सात्वात् यश्च पञ्चजनः स्वस्तीते नरत्न्नि गुरुरूपः किं उत्तेषामेवते भ्योरत्नमिति इति वंश निवर्तकत्वेनाज्ञाकारी जातः द्वितीयवारं वरो न यस्य नीय तथेतिते नार्पनीतं उरुपुत्रं यच्छन्ते मा रत्नास्त्वं गुरवे श्रेयार्थणी येति तत्र श्चात्र ४६ सम्यक्संपादितो वत्स भवद्भ्या गुरुनिष्क्रयः को नु युष्मद्विधगुरोः कामानामवशिष्यते ४७ गच्छतं स्वगृहं वीरौ कीर्तिर्वामस्तु पावनी छन्दांस्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ४८

इति ४६ तत्संपाद्याथ एव स्वस्तीति लोकाद्भ्यां प्रार्थयन्निव प्रार्थयति सम्यक् संपादितो वत्सा विति भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः गुरोः तत्प्रकाररूपः रत्न्निगुणात्मकः भवद्भ्यामेव सम्यक् संपादितः न त्वन्यस्य साध्यकर्तृत्वे शक्तः ४७ एवं सति शास्त्रप्रामाण्यात् शिष्याद्गुरुः कर्म भवतीति भगवत्कृपयैव महत्वे सिद्धे युष्मद्विधस्य गुरोर्मम कामानां मध्ये कः कामो वशिष्यते यः प्रार्थनीयः स्यात् परमेतद्वक्तव्यमिति अभ्युज्ञारूपं द्वयं प्रार्थयति स्वगृहं गच्छतं वीरौ भवतां गार्हस्थ्येन स्थातव्यं सर्वदा जय एव भवत्विति यद्यः कीर्तिश्च सर्वलोकपावनी भवतु आ

४८ मोहिनसाक्षात्पाकिकतापिका राम ए३८

શ્લોકાર્થ :- ૪૮

તમે ઘેર જાઓ,વીર થાઓ, તમારી કિર્તિ જગતને પવિત્ર કરનારી થાઓ. તમારા વેદો આ લોક અને પરલોકમાં આયાત યામ એટલે તાજા રહ્યા કરો. (૪૮)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

પોતાને ઘેર જાઓ, વીર બનો, ગૃહસ્થ રહીને રહો. તમારો સર્વદા જય થાવ. તમારી કિર્તી સર્વ લોકોને પવિત્ર કરો. આશિર્વાદ કે વર અધિકાર પ્રમાણે સમજો.(૪૮)

એ ગુરૂ વાકય પણ સિદ્ધ થયું એમ કરીને તે ઘર પાછા આવ્યા તે કહે છે.

एतदपि गुरुस्तवाक्यं सत्यं जातमिति वदन् तत्प्राप्तिमाह। गुरुणैवमनुज्ञाताविति भगवदिच्छानुसारेणैव गुरुणानुज्ञातौ
ग्रामान्नैव अनिलरंहसा रथेन स्वपुरं प्राप्तौ। आगतौ वा स्वपुरं वै नष्टत्वापन्नितवमुक्तौ। इदमेव तत्प्रापनाशक
त्वात्पर्जन्यवन्निनदोयस्येत्युक्तं ४९ भगवतः स्वपुरं स्वागतस्य बन्धिनोऽपि सर्वे एव जाता भगवति निरुद्धा वेत्या
समानेरन्निति। सर्वाः विद्यानधिकारिणोऽपि विषया ते जाताः भावो भगवतः प्रकटिता इति तदर्थमाह। दृष्ट्वा रा

गुरुणैवमनुज्ञातौ रथेनानिलरंहसा। आयातौ स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन वै ४९ समनंद
न्प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामजनार्दनौ। अपश्यन्त्यो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ५० इति श्रीभागवते म

प्रजनार्दनाविति। सामान्यतोऽपि दर्शनाकांक्षा प्रत्याह। अपश्यन्त्य इति बह्वन्येव \\ हापुराणे दशमस्कंधे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः॥
दिनानि वर्षत्रय वत्सरूप्यात्मको न अपश्यन् तस्मात् देहापरमानन्दयुक्ता जाताः सर्वा अपि तत्र अधिकारभावेशस्तया सति
प्रभाणां भविष्यतीति तन्निराकरणार्थं दृष्टान्तमाह। नष्ट स्वदृष्ट्या जीवित लीनाः पुनः लब्धं चेत् धनादि स्वं तदा सर्वं वर्द्धे व
जायमानमपि स्वरूपविशिष्टमिव भवतीति भगवत्यपि तथा जातमित्यर्थः ५० इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्री
मद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कंधविवरणे द्विचत्वारिंशत्तमाध्यायविवरणं ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :- ૪૯

શુકદેવજી બોલ્યા :- હે તાત ! ગુરૂએ એવી આજ્ઞા કરી ત્યારે વાયુના જેવા વેગવાળા રથમાં બેસીને પોતાના નગરમાં આવ્યા. જેમ વરસાદ ગર્જના કરતો આવે તેમ આવ્યા. (૪૯)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ભગવાનની ઈચ્છા મુજબ ગુરૂ બોલ્યા. ક્ષણમાત્રમાં વાયુ વેગવાળા રથમાં બેસી પોતાના નગરમાં આવ્યા. મેધના જેવો નાદ છે. તેમનો એટલે જેમ વરસાદ ગર્જના કરતો આવે તેમ આવ્યા. (૪૯)

ભગવાને પહેલાની પેઠે કહી તેનાં સંબંધીઓ પહેલાંની જેમ નિરૂદ્ધ થયા.

શ્લોકાર્થ :- ૫૦

રામ જર્નાદનને જોઈને પ્રજાએ અભિનંદન આપ્યું. ઘણા દિવસથી જોયા ન હતા. તેથી ખોવાયેલા ધન મળે ને રાજી થાય તેમ બધી પ્રજા રાજી થઈ. (૫૦)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

વિદ્યાના અધિકારી ન હતા તે પણ વિદ્યાના તેજથી જેનો પ્રતાપ વધ્યો છે. એવા રામજર્નાદનને જોઈને આનંદ પામ્યા. તેમને દર્શનની ઈચ્છા હતી. કેમકે ઘણા દિવસથી તેમનાં દર્શન થયાં ન હતાં. ત્રણ,ચાર વર્ષ ગુરૂને ત્યાં રહ્યા. તેટલા લાંબા દિવસે જોયા તેથી વધારે આનંદ થયો તે માટે દ્દષ્ટાંત કહે છે કે પહેલાં ખોવાયેલું હોય અને પછી મળે ત્યારે પહેલાં કરતાં વધારે આનંદ થાય તેમ ભગવાન ઘણા દિવસોથી દેખાયા તેથી આનંદ વધારે થયો. (૫૦)

દશમ સ્કંધ પૂવાર્ધ
અધ્યાય ૪૨ મો રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ
સંપૂર્ણ

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ અધ્યાય ૪૩ મો

રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ (કુવલયાપીડનો ઉદ્ધાર અને રંગમંડપમાં પ્રવેશ)

नि चत्वारिंशके ध्याये स्वस्यस्थितिवनिरोधनात्तपशोदानं स्यो भेवच्चक्तेपिविनिरूप्यते १ गोपिकानांततोवाच्यस्नेनोक्तो वसमर्थिताराजसत्वं चसंसिद्धगुणात्कथश्चनिरूपिता २ सर्वोध्यापिज्ञातीवोद्धभिध्यामोनदेश्वतिभगवता निरूपितंतेषामेवचसंबंधःपुत्रत्वादिरूपःस्थापितः तत्रमध्येविद्याग्रहणेनविलंबोजातइतिस्वस्यापिगमनंकार्यस्यावस्यकत्वात्तन्नसंभवतीतिविघातःसमागत्यनंदादीनांसांत्वनार्थमुद्धवं प्रेषयतीतिनिरूप्यते। तत्रसंतिविषयाः

श्रीशुक उवाच॥ वृष्णीनां प्रवरो मंत्री कृष्णस्य दयितः सखा। शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः १

उक्तरसंदेहापोगणाःघ्यासोदानेस्वस्वतयाःमित्रसूत्तागोपाःअल्पगोपाःगोप्यस्त्वतिगोप्याः अतएववक्तावीर्यनिरूपणेनस्वतेनभावमितिउद्धवस्वेषणार्थवर्णयति। वृष्णीनांप्रवरइति। कुलीनःसर्वकर्मस्वप्रशस्तोमंत्रापिस्वगोत्रजात्तत्रापिमहानितिपेषणेस्वरूपयोग्यतानिरूपिताहेत्पार्थसहकारियोग्यतामाहामंत्रीति। सहिमंत्रप्रकाशयतितद्युक्तिमेववदेत्रातुचितमितितमेववदेत्रातुचितमितिभगवदुक्तमपि

एतदपियुक्तवान्संकल्पितंवाविति वदनप्रत्यापत्तिमाह। गुरुणैवमनुज्ञातावितिभगवदिच्छानुसारेणैवगुरुणानुज्ञातौ गमनेणैवअनिलरंहसारथेनस्वपुरंप्रत्यागतौवास्वपुरंवेनप्रत्यापत्तित्वमुक्तं। हृदयेवतापनाशकत्वात्पर्जन्यवन्निनदोयस्येत्युक्तं ४९ भगवंतंदृष्ट्वैवहृष्टास्तत्संबंधिनोपिहृष्टाएवजाता भगवतिनिरुद्धो येस्युःसमानंदन्निति। सर्वाविद्यानधिकारिणोपिविषयपातेजातभावो भगवताप्रकटित इतितदर्थमाह। दृष्ट्वा

गुरुणैवमनुज्ञातौ रथेनानिलरंहसा। आयातौ स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन वै ४९ समनंदन्

प्रजाःसर्वा दृष्ट्वा रामजनार्दनौ। अपश्यन्त्यो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेपंचचत्वारिंशोध्यायः॥

रामजनार्दनावितिसामान्यतोपिदर्शनानंदजातामाह। अपश्यंत्यइतिबहून्येव दिनानिदर्शनाभावेपुत्रस्यात्मकातिअपरूपेषुस्नेहस्याविर्भावमानन्दस्यनजातात्सर्वापेत्तत्तयअधिकानन्दजातइत्यासतितद्भावभविष्यतीतितन्निराकरणार्थंदृष्टांतमाह। नष्टःअदृष्टःस्थापितलीनःपुनःलब्धस्तस्वनादिस्वेतरासर्ववदेवजायमानमपिसुखविशिष्टमिवभवतीतिभगवत्प्रापितयाजातमित्यर्थः ५०

इतिश्रीभागवतसुबोधिन्यांश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायांदशमस्कंधविवरणेद्विचत्वारिंशत्तमाध्यायविवरणं ॥ ॥

કારીકા :-

યશોદાનો નિરોધ ભગવાને પોતે તેને ત્યાં રહીને કર્યો છે. છતાં આ ૪૩માં અધ્યાયમાં તેમનો કેવળ સ્વરૂપથી નિરોધ કહેવામાં આવે છે. ૪૪માં અધ્યાયમાં ગોપીઓનો નિરોધ કહેવાશે તેનાથી જ્ઞાતીન્વો આયાસ્યે ઈત્યાદિ ભગવાને કહેલું તેનું સમર્થન થયું. તે લીલાને રાજસપણું સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનની કૃપાનો અને ગોપઓના પ્રેમનો આ અધ્યાયમાં ઉત્કર્ષ કહ્યો છે.

પૂર્વાધ્યાયના અન્તમાં જ્ઞાતીન વો દ્રષ્ટુમેષ્યામ : એમ નંદરાયજીને ભગવાને કહેલું હતું તેની સાથે પુત્રત્વાદિરૂપ સંબંધ ભગવાને કહેલું હતું તેની સાથે પુત્રત્વાદિરૂપ સંબંધ ભગવાને સ્થાપન કર્યો છે. તેમાં વિદ્યા ભણવામાં વિલબ થયો. અવશ્ય કાર્યને લઈને પોતે ત્યાં જઈ ન શકે તેથી વિદ્યાથી છુટીને ઘેર આવ્યા ત્યારે નંદાદિને સાંત્વન કરવા ઉદ્ધવને મોકલે છે. તે કહે છે.(૧)

શ્લોકાર્થ :-૧

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા. વૃષ્ણિઓના શ્રેષ્ઠ મંત્રી અને બૃહસ્પતિના સાક્ષાત શિષ્ય બુદ્ધિથી અત્યન્ત સદ્રુપ ઉદ્ધવજી કૃષ્ણના પરમ મિત્ર છે.(૧)

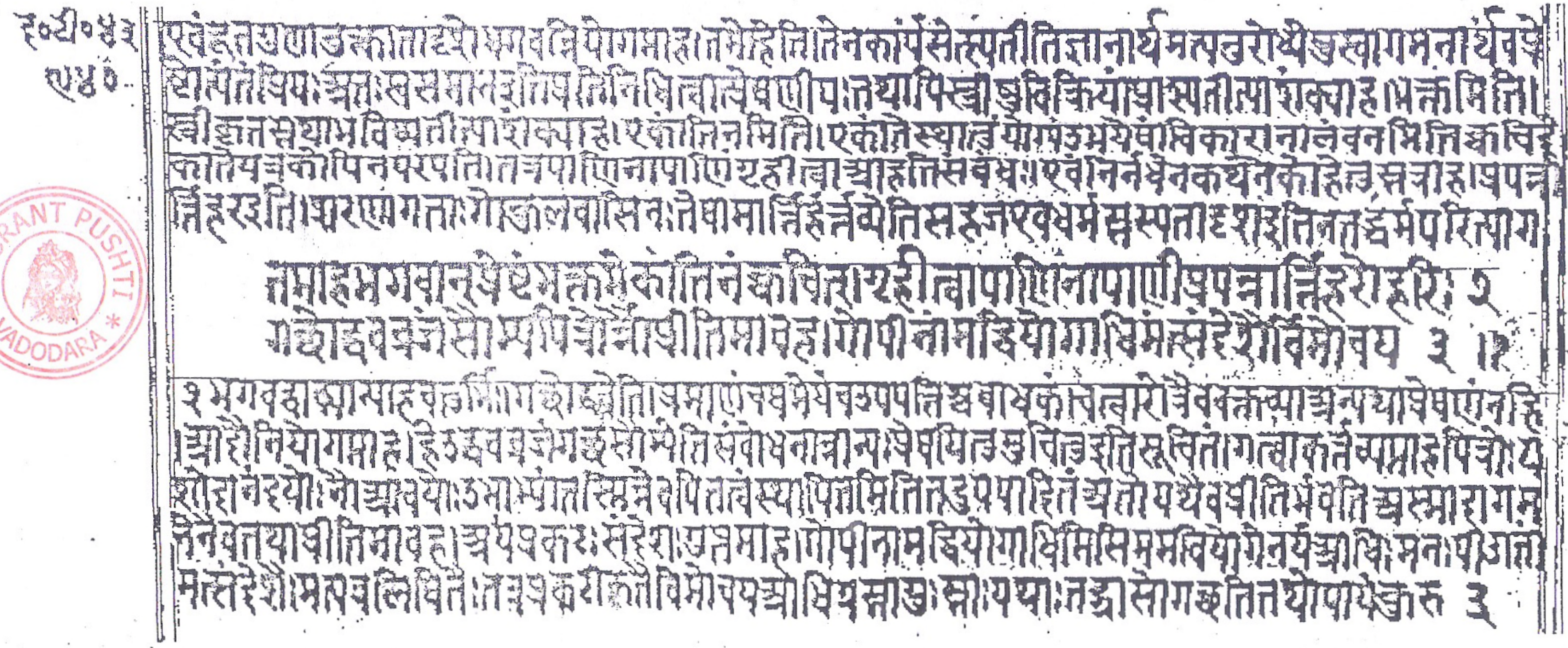
ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

કુલીન સર્વ કામમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેમાં પણ પોતાના ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલ ઠીક કહેવાય. તેમાં પણ મોટા જોઈએ એથી સ્વરૂપ યોગ્યતા કહી. હવે તેને દૂત કરવો છે. તેમાં સહકારી યોગ્યતા જોઈએ તે કહે છે. તે મંત્રી છે.ગુપ્ત વાતને તે પ્રકાશમાં નથી મૂકતા ત્યારે તે તો યોગ્ય હોય તેટલું જ કહે?

અનુચિત હોય તે ન કહે તો ભગવાને કહ્યું હોય છતાં ન કહે તેથી એવાને ગુપ્ત અર્થમાં મોકલવો યોગ્ય ન ગણાય? ત્યાં કહે છે કે તે કૃષ્ણને અત્યન્ત પ્રિય મીત્ર છે. જો અનભિપ્રતધર્મવાળો હોય તો અત્યન્ત પ્રિય ન હોઈ શકે. વળી ગુર્વાન્દ તેવા હોય તો પણ

આ કાકો છે તો તેને ગુહ્ય સંદેશ ન કહેવો જોઈએ.? ત્યાં કહે છે સરવાં છે. સખા છે. ભગ ાનના સમાનશીલ વ્યવસનવાળા છહે. તો પણ જો નિતિને ન જાણતા હોય તો દેશ કાલ પ્રકરણની અપેક્ષા રાખ્યા વગર બોલે તો યર્થાથ બોલે તો પણ તેનું ફલ ન મળે ત્યાં કહે છે તે બૃહસ્પતિના શિષ્ય છે.

નિતિ ત્યાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે. સાક્ષાત એટલે તેની સ્મૃતિ વાંચીને નહિ પણ સાક્ષાદ સંબંધથી નીતિ શીખ્યા છે. અથવા ઉદ્ધવ ઉત્સાવત્મક છે. દૂર રહેલા બંધુના પુર્નરાગમનને કહેનાર છે. તે પણ પરંપરાથી ઉત્સવપયાપક થાય તો ? સાક્ષાત તે ઉત્સવરૂપ છે. આને છાયાથી પણ ગોકુલવાસીઓનું દુઃખ દૂર કરવામાં સમર્થ છે. તેથી તેને બુદ્ધિસત્તમ કહ્યા છે. (૧)

तमाह भगवान्प्रेष्ठं भक्तमेकांतिनं क्वचित्‌। गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्त्तिहरो हरिः ॥ २
गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह । गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्संदेशैर्विमोचय ३ ॥

એમ દૂતના ગુણો કહીને તેવા દૂતનો નિયોગ કરે છે. (૧)

શ્લોકાર્થ :-૨

ભકત, ઐકાન્તિક, અત્યન્ત પ્રિય, ઉદ્ધવને એકાન્તમાં લઈ જઈને હાથમાં હાથ મૂકીને દુઃખી ના દુઃખ દૂર કરનાર હરિ આ પ્રમારે બોલ્યા. (૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-૨

ઉદ્ધવથી તે કાર્ય થશે એમ જાણી જ્ઞાનને માટે તેમનેમોકલ્યા છે. પોતે ન ઝઈ શકે તો પોતાના અત્યન્ત પ્રિયને મોકલે તેથી પોતાની તુલ્ય ઉદ્ધવજીને ગણી પોતાના પ્રતિનિધિદ તરીકે તેને કોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. તો પણ આ સ્રીઓનું કામ છે તેમાં તેને વિકાર ન થવા માટે ભકત હકયા. કદાચ સ્રી જ તેને બગાડે તો? એ શંકામાં સમાધાનમાં કહે છે કે તે એકાંતિક કહ્યા. તે એકાન્તમાં રહે તેવા છે. તે બંનેમાં પરતઃસ્વતઃ, વિકૃતિ ન થાય તેવા તેમને કહ્યા. જયાં કોઈ ન જુએ તેવા એકાન્ત સ્થળમાં હાથમાં હાથ લઈને ભગવાને તેને કહ્યું. એમ આગ્રહથી કહેવાનું શું કારણ હોય? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ગોકુલવાસી શરણે આવેલા છે તેની આર્તિ હરવી એ ભગવાનનો સહ જ ધર્મ છે. તે ભગવાન સ્વધર્મનો ત્યાગ ન કરવા માટે ઉદ્ધવજીને ત્યાં મોકલે છે. (૨)

ભગવાનના ચાર વાકયો શ્લોકથી કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૩

હે ઉદ્ધવ ! હે સૌમ્ય ! તમે વ્રજમાં જાઓ અને અમારા માબાપ ત્યાં છે તેને પ્રસન્ન કરો. ગોપીઓને માટે મારો સંદેશો આપી તેના મનની પીડાને તમે શાંત કરો. (૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

(પ્રમાણ, પ્રમેય, ઉપપત્તિ અને બાધક એ ચાર અર્થ અહીંજ કહે છે. એમ ન કરે તો ઉધ્વને મોકલવાનું કાંઇ ઉપયોગી

ન ગણાય) ચાર શ્લોક અહીં કહયા. તેમાં પ્રથમ નિયોગ કહે છે. હે ઉધ્વ ! તમે વ્રજમાં જાવે. સૌમ્ય ! સંબોધન થી બીજો કોઇને મોકલવાને યોગ્ય નથી. ત્યાં જઇને કર્તવ્ય કહે છે. અમે બન્ને ભાઇઓએ યશોદાનંદમાં માતાપિતાપણું રાખ્યું છે. તે પ્રથમ કહી ગયાં છીએ. તેથી તેમની પ્રીતિ જેમ વધે તેવું તમે જઇને કરો. એટલે અમે જઇએ અને તેને જેટલો આનંદ થાય તેટલો તમે ત્યાં જઇને તેને આપો. આ પ્રગટ સંદેશ કહ્યો. ગુપ્ત સંદેશ કહે છે. ગોપીઓને મારા વિયોગનું મનમાં જે દુઃખ થાય છે તેની પીડાને મારો સંદેશો આપીને શમાવો. મારો સંદેશો મેં પત્રમાં પ્રગટ કર્યો છે. તે આધિગ્રસ્ત છે. તેના મનનું દુઃખ મટે તેવું ઉપાય તમે કરો. (૩) તેમાં શું વિશેષ છે? તો તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે. અમારા કથનથી તેને પ્રમેયબલવડે તમે જાણશો તે કહે છે.

તેનો તિરસ્કાર કર્યો તે કહે છે.

[illegible] ॥

ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः । ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यहम् ॥ ४ ॥

[illegible] ॥ ४ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૪

તે મારામાં મનવાળા, મારાંમાં પ્રાણવાળા, મારા માટે દૈહિકધર્મો તેને છોડયા છે. લોકધર્મો પણ જેણે મારા માટે છોડયા છે. તેવા ભકતોને હું મારા હૃદયમાં ધારણ કરૂં છું.(૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

પ્રાણીનો આત્મા સર્વ સાધાણ તે મારોજ છે. તે સિદ્ધ હોવાથી જાણીએ તો પર તેમાં તેવો આદર નથી થતો કેમ કે દેહ, પ્રાણ, ઇંદ્રિયોનો અને અન્તઃકરણ ઉત્પન્ન થયા ત્યારથી તે અન્ય પર છે. તે તત્પર કરવી જોઈએ તો તેના સંધાતો મારા થાય.

તે ગોપીઓના મન મારામાં છે. પ્રાણ, ઇંદ્રિયો મારે માટે જ છે. મારાવાસ્તેજ જીવે છે. તેમાં સર્વ ઇંદ્રિયોનો વિષય હું જ છું. તે દેહને પણ મારો કરીને બેઠાં છે. જ્યાં સુધી દેહના ધર્મો રહે ત્યાં સુધી તે દેહનો ભગવાનમાં વિનિયોગ ન થાય તેથી તેમને દેહના ધર્મો છોડી દીધા છે. તે છોડવામા જ જોઈએ. ત્યાં શંકા થાય કે દેહના ધર્મો છોડવાથી દેહનો નિર્વાહ કેવી રીતે થાય? જેને મારે માટે લોકધર્મો છોડયા છે.

વૈદિક ધર્મો પણ છોડયા છે. ચકારથી બધા લૌકિક ધર્મો અને વૈદિક ધર્મો મારે માટે છોડનારને હું મારામાં ધારણ કરૂં છું. જેમ મારા હાથમાં રહેલ પદાર્થ કોઈથી બગાડી શકાય નહિ તેમ હું તમેને સંભાળુ છું તેથી તે વ્રજ ભકતોને મારો વિરહ છે તેને મારા સંદેશથી દૂર કરો (૪)

ત્યાં કહે છે કે ફલને સિદ્ધ કરાવી આપનાર હોવાથી વિપ્રયોગ તા પુરૂષાર્થ ગણાય તેને મટાડવાનો પ્રયત્ન કેમ કરો છો? ત્યાં કહે છે.

ह०टी०४२ सं०४२

नतु फलं साधकाभावात् भक्तिमार्गे निरूहर्तव्यस्वार्थं इति किमिति निराकियते तत्राह मयि ता इति ता विमुह्यन्ति क्षणे क्षणे मूर्च्छां प्राप्नुवन्ति कातरा दीनाश्च भवन्ति प्राणरक्षा कार्या दैन्यं च दूरीकर्तव्यं ननु मूर्च्छायां को हेतुः ज्ञानस्य मनस्य व्यापारस्य घातकस्याभावात् प्राणघाते हि मूर्च्छा भवति तत्र हेतुः ता मयि दूरस्थे सति गोकुलस्त्रियः विचारचातुर्यादिरहिताः प्रेयसामपि प्रियाणां सर्वेषामेव मध्ये प्रेष्ठे अतिप्रिये प्राणादपि विकाशे येऽदूरे विद्यमाने सति स्मरन्त्य एव विमुह्यन्ति स्मरणमात्रमेव मूर्च्छाहेतु अंगेति सम्बोधनं तास्तु स्नेहात् तदर्थं प्रेयणीये पि स्नेहस्तु कामरणमनेनैव भवत्येव नेन नेति किंचिदुपपन्नमस्ति यथा महा

मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः स्मरंत्योंग विमुह्यंति विरहौत्कंठ्यविह्वलाः ५

भयात् प्राणे भ्रमणं अतिदूरदर्शनाद्वा यथा वा पुत्राय पगमश्रवणे तथा नासामपि प्राप्ति संभावना रहिते मयि सति मत्स्मरणमात्रेणापि न हि इष्टे उपपन्नं नाम भगवत्प्राप्ति संभावनाभावसहिता भगवत्स्थितिः मत्ताप्रद्वारद्वयं मूर्च्छा हेतुः प्रेष्ठत्वात् स्मरणमावश्यकं अतो चिकित्स्य दोषा त्वं निरंतरं मूर्च्छैवांकिंच सर्वं मत्वभूतत्वात् स्वार्थस्य स्वा प्राप्ततमभावो विरहः तेन तासां उत्कंठा महती उत्कंठावत्त्वे न कातरा दीनाश्च मत्स्मरणे मूर्च्छा मद्धर्मस्मरणे तु कातरत्वमिति उभयं मत्संदेशो निवारयिष्यति ५

राम सं०४१

શ્લોકાર્થ :-૫

હુ તેઓનાપ્રિયોમાં અત્યન્ત પ્રિય છું. તે મારૂં દૂર રહેવું થતાં ગોકુલ સ્ત્રીઓ મારૂં સ્મરણ કરતાં મૂર્ચ્છિત થાય છે. વિરહને લીધે ઉત્કંઠા વધતાં તે દીન બની જાય છે. (૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તે ગોપીઓ ક્ષણ ક્ષણમાં મૂર્ચ્છિત થાય છે. અને દીન બની જાય છે. તેના પ્રાણ બચાવો. તેમનું દૈત્ય દૂર કરો. ત્યાં કહે છે કે મૂર્ચ્છા થવાનું કારણ શું છે? જ્ઞાન કે મનનો વ્યાપાર ઘાત કરી શકાતાં નથી. પ્રાણનો ઘાત થાય ત્યારે મૂર્ચ્છા થાય? ત્યાં કહે છે. તે ગોકુલની સ્ત્રીઓ છે. વિચાર કે ચાતુર્ય તમનામબાં નથી. બધી પ્રિય વસ્તુમાં હું પ્રિય છું.

તે હું દૂર છું હું તેનો અતિ પ્રિતિ પ્રાત્ર છું. પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય દૂર હોય તો તેનું સ્મરણ થતાં મૂર્છા થાય છે. સ્મરણ જ મૂર્છાનું કારણ છે. સ્નેહ હોવાને લીધે ઉધ્ધવને તેની પાસે મોકલે છે. એટલે ઉદ્ધવને પણ સ્નેહ હોવાથી અંગ એમ સંબોધન છે. આનાથી મરણ થાય અને આનાથી મરણ ન થાય એમ કાંઈ નક્કિ થયું નથી. જેમ મોટા ભયમાં પ્રાણ નીકળી જાય છે. તેમ તેને પણ હું આવવાનો નથી એવું થાય તો મારા સ્મરણ માત્રથી તેના પ્રાણ પણ જાય. જે નજરે જોયું તેમાં ન ધટે એમ ન બોલાય. ભગવદ પ્રાપ્તિની અભાવની સ્મૃતિ તે મહાપ્રહારની પેઠે મૂર્છાનું કારણ છે. પ્રેષ્ઠ હોવાથી સ્મરણ અવશ્ય થાય છે. તેથી ન મટે એવો દોષ થતાં નિરંત મૂર્છા રહે છે. પહેલાં જે વસ્તુનો અનુભવ કર્યો છે. તેનો અત્યારે વિરહ છે. તેથી તેની ઉત્કંઠા વધી છે. તે ઉત્કંઠાને લીધે ગરીબ દીન બની ગયાં છે. મારા સ્મરણમાં મૂર્છા અને મારા ધર્મના સ્મરણમાં દીનતા એ બન્નેએ મારો સંદેશો દૂર કરાવશે. એમ મૂર્છા થતી હોય તો જીવવાની આશા કેમ રખાય ? (૫)

तर्हि किं मूर्छां प्राप्य न [illegible] शंकायामाह । धारयंतीति कृच्छ्रेणेति । अतिकष्टेन प्राणान् धारयंति [illegible] इति [illegible] देहेंद्रियांतःकरणानि [illegible] विकल्पेन [illegible] प्राणान् केवलं धारयंति [illegible] शंकायामाह । कथंचिदिति [illegible] तिः प्रसिद्धा [illegible] मरणमेव [illegible] जीवनम् [illegible] किं [illegible] परिकल्प्यते [illegible] कथंचिदित्युक्तं [illegible] नेति भगवदिच्छयेति जीवनमात्रम् [illegible] सामर्थ्यं [illegible] कथं [illegible] धारयंति [illegible] तर्हि संदेशेन किं कर्तव्यं तत्राह । प्रत्यागमनसंदेशैरिति । भगवानागमिष्यतीति यो मम संदेशः आयास्य इति [illegible]

धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथंचन । प्रत्यागमनसंदेशैर्बल्लव्यो मे मदात्मिकाः ॥ ६ ॥

वने [illegible] मरणमेव [illegible] कर्तव्यं [illegible] भविष्यतीति भावः [illegible] स्थाने [illegible] संदेशो कथं [illegible] रूपा [illegible] बल्लव्यो मरतित्वपि न संदेहः [illegible] मम [illegible] नहि मदीया [illegible] भवति मत्संबंध [illegible] बल्लवानां गोपानां स्त्रियः अहो [illegible] गोपाः स्त्रीणां [illegible] इति [illegible] स्त्रियः श्रुत्वा [illegible] अन्यस्मिन् [illegible] शंकायामाह । मदात्मिका इति । [illegible] स्वरूपा [illegible] भविष्यतीति [illegible] ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થ :-૬

મહાકાષ્ઠથી કેટલીક પ્રાણને જેમ તેમ ધારણં કરી રહી છે. તે બલ્લવ્યો મારી છે. મદ્રુપ છે. ભગવાન પધારશે આશાથી તે જીવે છે.(૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

અતિ કષ્ઠથી પ્રાણને ધારણ કરે છે. ઘણી તો મરી ગંઇ. તેથી પ્રાયઃ કહ્યું છે. જે જીવે છે તેના દેહ, ઈંદ્રિય અને અન્તઃકરણો તો વિકલ છે. શ્વાંસ માત્ર જ લે છે. તેમાં યુકિત શું? ત્યાં કહે છે ત્યાં કોઈપણ રીતે યુકિત નથી. ખરી રીતે તો તેમનું મરણ થવું યોગ્ય જ છે. જીવન છે તેથી તેનું કોઈ સાધન ગોતી કાઢવું જોઈએ. તે સાધન દેખાતું નથી તેથી કંથચિત્ કહ્યું છે.

પ્રમેયબળથી, ભગવાનની ઈચ્છા માત્રથી તેનું જીવન માત્ર રહ્યું છે. તેના દુઃખને દૂર કરવાનું પ્રમેયબળનું પણ સામર્થ્ય નથી. પરંતુ તે પ્રમેયબળ ધારણરૂપ થઈને તેના પ્રાણને બચાવી રહ્યું છે. તેથી કથંચિત્ કહયું છે. તો તેને સંદેશ કહેવાનું શું પ્રયોજન ? આયાસ્યે એમ ગોકુલ છોડતાં મેં કહેલ તે આશાથી બધા જીવે છે. તે જો કાળેકરીને મારૂં કહેલું વાકય જુનું થઈ જાય તો તે બધા મરે તેથી તેને માટે બીજો ઉપાય કરવો જોઈએ જેનાથી તે મરતાં બચી જાય. તે ઉપાય પત્રમાં સ્પષ્ટ થશે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે સ્ત્રીની પાસે એકાન્ત સ્થાનમાં જવું ત્યાં પુરૂષો કેમ મોકલાય ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે મારામાં અન્તઃકરણવાળી છે. જેનો આત્મા હું છું. તે મારાજ સ્વરૂપ છે. તેના દર્શનમાં હું જ તમને દેખાઈશ. મારામાં છે તેવી તમારી બુદ્ધિ એનામાં થશે. તેથી કોઈ વાતે એવી ચિંતા કરવાનું કારણ નથી.(૬)

એમ ઉપપત્તિપૂર્વક વ્રજગમન માટે ઉદ્ધવને આજ્ઞા આપી ત્યાર તે રવાના થયા.

एवमुपपत्तिः सर्वकं गोकुलगमनार्थमाज्ञप्त्या कृतवानित्याह इत्युक्त इति राजन्निति ईश्वराज्ञा सेवकेनावश्यकर्तव्येति ज्ञापनार्थं। स हि उत्सवात्मा क्वापि एव गच्छति तत्रैवोत्सवः भर्तुरिति स्वामी अनेन पाति भृत्यं तस्य आज्ञाकृते नान्यदास्त्विति लोकातिक्रमः परलोकादिविरोधो वा सर्वमत्यगणयन् भर्तुः संदेशमेवादाय नन्दस्य गोकुलं प्रययौ। तत्राप्यादरः [illegible] भगवत्स्मरणेन मार्गे एकाकिनोपि गमनं [illegible] भविष्यतीति रथेन प्रययौ ७ गमनदिवसे स हि संदेशो वक्तुमशक्य इति आह नन्दस्य व्रजम्य इति स्मारकोणता ना विरहाद्धि को भविष्यतीति संध्यायां गत इत्याह प्राप्त इति। नन्दस्यैव व्रजगतः विशेष-

श्रीशुक उवाच इत्युक्त उद्धवो राजन् संदेशं भर्तुरादृतः। आदाय रथमारुह्य प्रययौ नंदगोकुलं ७
प्राप्तो नंदव्रजं श्रीमान् निम्लोचति विभावसौ। छन्नयानः प्रविशतां पशूनां खुररेणुभिः ८ ॥

कारेण कालस्तु तयात्वात् अतिविप्रकारेण गमनमाशंक्य निराकरोति श्रीमानिति सर्वसंपन्निम्लोचतः विभावसौ सूर्ये निम्लोचति अस्तं गच्छति सति विशेषणभावः कान्तिरेव धनं यस्येति [illegible] वाचकः अग्निः अनेन सर्वेषां लौकिकवैदिककर्मणि व्यग्रात् [illegible] सूचितं किंच निविशतां पशूनां खुररेणुभिः छन्नयानः आच्छन्नरथः प्रवेशे पशूनां वेगो भवति भगवद्रहितत्वात् [illegible] गोकुलमैश्वर्यरहितं [illegible] संततिवीर्यकामेव तिष्ठतामिति।

શ્લોકાર્થ :-૭

શુકદેવજી બોલ્યાઃ હે રાજન! એમ ભગવાને ઉદ્ધવને કહ્યું ત્યારે સ્વામીના સંદેશનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરીને રથમાં બેસીને ઉદ્ધવજી નંદરાયજીના ગોકુલમાં જવાને રવાના થયા. (૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

રાજન ! એ સંબોધન, ઈશ્વરની આજ્ઞા સેવકે અવશ્ય કરવી જોઈએ એ બતાવવા માટે છે. તે ઉદ્ધવ ઉત્સવાત્મક છે. તે જયાંજાય ત્યાં ઉત્સવ થાય. ભરણ પોષણ કરે તે સ્વામી કહેવાય. ભર્તૃપદથી તેનું પ્રતિવૃત્યપણું કહ્યું તેની નિંદા, અસ્તુતિ,

લોકાતિક્રમ, પરલોકાદિ બાધ વિગેરે બધાનો વિચાર કર્યા વગર તે ચાલ્યા તે સ્વામીનો સંદેશ લઈને નંદના ગોકુલમાં ગયા. તેમાં પણ આદરપૂર્વક પરમ પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેમ ભગવાનનું સ્મરણ આવતાં, માર્ગમાં વૈકલ્ય થાય તો ચલાય નહિ તેથી રથમાં બેસીને ગયા. (૭)

ગમન દિવસે સંદેશો કહી ન શકાય તેમાં પણ પ્રથમ નંદને કહેવાનું છે તેને ભગવાન યાદ આવતાં વિરહ વધારે થશે એ વિચારથી સાંજે ગોકુલ ગયા તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૮

વ્રજમાં પ્રવેશતાં પશુના પગની રજથી ઢંકાઈ ગયો છે. રથ જેનો એવા શ્રીમાન ઉદ્ધવ સૂર્યાસ્ત વખતે નંદવ્રજમાં દાખલ થઈ ગયા. (૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

નંદરાયના વ્રજમાં ઉદ્ધવ ગયા. અતિથિ પ્રકારે ગયા હસે તે વાતનોં ઈન્કાર કરે છે કે તે રાજસી ઠાઠથી ગયા છે. શ્રીમાન છે. સર્વ સંપત્તિ સાથે છે. સૂર્ય અસ્ત થયો ત્યારે પહોંચ્યા. તે વિભાવસુ એટલે જેને કાંતિ ધન છે તે સૂર્ય અને અગ્નિનો વાચક વિભાવસુ શબ્દ છે.

એથી સર્વ લૌકિક વૈદિક કર્મમાં વ્યગ્ર હતો. તેથી ઉદ્ધવજી આવ્યા તેની કોઈને ખબર પડી નહિ. વ્રજમાં આવતાં પશુના પગની રજથી રથ ઢંકાઈ ગયો તેથી તે પણ કોઈના જોવામાં આવ્યો નહિ.(૮)

ભગવાન રહિત ગોકુલ પાંચ પ્રકારે વર્ણવે છે તે ગોકુલમાં ઐશ્વર્ય રહિત બધા ગુણો છે. વીર્ય તો કામમાં પ્રતિષ્ઠ છે તેથી પશુની કામલીલા કહે છે.

तत्रपस्वनाकामलीलामाह। वासितार्थ इति। शुष्मिभिर्मत्तवृषैर्नोहितं तेनपितरौपित्र्यंतीतिषसिद्धिः सवनादेरजस्य पूर्वक इति वक्तुं शब्दमाह। धुम्यद्भिरिति वासिता भोगयोग्या गावः। परस्परकाले स्त्रीसादिरलेवभवतीति तदर्थं युद्धम्। शुद्धं कुर्वंति वृषभाणां उस्नां गवामाह। धावंतीभिरिति। वास्रास्तनपः प्रसूताः। उनरतस्ततो धावंति वत्सादर्शनात् सवत्सकान् अन्यान् स्थूलान् विलंघद्भिः गोवत्सैः विशेषेण लंघद्भिर्मंडितं वत्सकान् प्रति धावद्भिर्वत्सैर्भिर्मंडितं तानेव विलंघ

वासितार्थेभियुध्यद्भिर्नोहितं शुष्मिभिर्वृषैः। धावंतीभिश्च वास्राभिरूधोभारैः स्ववत्सकान् ९
इतस्ततो विलंघद्भिर्गोवत्सैर्मंडितं सितैः। गोदोहशब्दाभिरवं वेणूनां निःस्वनेन च १० ॥

द्भिः गोवत्सैर्मंडितं। अथवा वास्राभिर्दुग्धभिश्च नोहितं कथं सोभारणाधावनमशक्यमिति तथापि धावनं प्रेमाधिक्यात् तज्ज्ञीयमेवस्त्रीस्वरूपेण निरूपितं ९ इतस्ततः इति। श्रीवर्णनं श्वेतगोवत्सैः शोभातिशयो भवतीति गोदोहशब्देन अभितो रवो यत्र वेणूनां निःस्वनेन च मंडितं स्वरूपतः शोभा धनं श्रीकार्यं च वाद्यादिवादनं वेणुवादनमपि श्रीकार्यमेव चकाराद्वीणादिवाद्यान्यपि १०

द.टी.४३ ए४३

गायंतीभिश्चेति बलकृष्णयोः शुभानि कौतुकलीलाकर्माणि गोकुलवासिनां उत्सवं निरूपणार्थं शुभत्वं निरूपितं तन्नामगत इत्यपि कर्म भवति तथापि स्वस्य हितकरं न भवति तदाह तदर्थं च गानं च यशोरूपं स्त्रियश्च रूपं तिश्च तथा भगवद्गुणगानस्य विहितत्वाद्धर्मत्वमेव स्यात् अतो गोपाः गोपीश्च वर्णपतिः स्वलंकृताभिः गोपीभिः गोपैश्च स्वलंकृतैः सुविराजितमिति ज्ञापनार्थं धर्ममाह। वहन्ति स्वभावमेव ज्ञानरूपं योगीति ११ अग्न्यर्केतिवीति। अग्नयः अग्निहोत्रादिना पूज्यंते अर्कः संध्यावंदनादिभिः अतिथयः पूज्यंत एव गावो ब्रतादिदानेन च तथा विप्राः पितृणां देवतानां चनैमि

गायंतीभिश्च कर्माणि शुभानि बलकृष्णयोः। स्वलंकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजितं ११
अग्न्यर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः। धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमं १२

त्तिकेऽर्चनं अनेन श्रौतः स्मार्तश्च धर्मः सर्वदा वर्तत इति निरूपितं देवता हविर्मंत्राश्च श्रौते निरूपिताः पितरो देवताः स्मार्ते श्राद्धे होमे देवता इति धर्माः प्रवर्तन्ते इति ज्ञापयितुमाह। धूपदीपैश्च माल्यैश्चेति अर्चनायामन्विते धूपादिभिर्विराजितं मनोहरं व्रजस्य दृष्ट्वा स्वहृदानं भवविष्यतीति धर्मप्रस्तावे आधारत्वेन निरूपितं गोपानामावासैः रुक्मदृढैः मनोरमं सर्वेषामेव मनोरतिजनकं १२

राम ए४३

શ્લોકાર્થ :-૯-૧૦-૧૧

મદોન્મત આખલાઓ ખૂંટ આવેલી ગાયને માટે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. સંદ્યપ્રસૂત ગાયો પોતાના બચ્ચાં તે ન દેખાતાં આઉના ભારથી પીડાતી આમ તેમ દોડે છે. ધોળી ગાયો અને વાંછરડાં આમતેમ એકબીજા ઉપરથી ટપીને ચાલે છે. તેનાથી વ્રજ શોભાવાળું દેખાય છે.

વેણુના અને ગોદોહનના શબ્દો સંભળાય છે. શૃંગાર ધરીને સજ્જ થએલી ગોપીઓ અને ગોપો રામકૃષ્ણના ચરિત્રોનું ગાન કરે છે. તેનાથી વ્રજની શોભામાં સારી રીતે વધારો થાય છે. (૯-૧૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

મત સાંઢો નાદ કરે છે. તેનાથી પિતૃઓ પણ તૃપ્ત થાય છે એવી પ્રસિદ્ધિ છે. તે નાદ જયપૂર્વક છે તે કહે છે. વાસિતા એટલે જેની ભોગની વાસના જાગૃત થઈ છે. તે વાસિતા ગાય કહેવાય. જેમ ઋતુકાલમાં સ્ત્રી, તે તો બહુ ઓછી હોય તેને માટે ઘણા સાંઢો લડાઈ કરે.

વૃષભનું યુદ્ધ કહ્યું. ગાયોનું યુદ્ધ કહે છે. તત્કાલ પ્રસવ થએલ ગાય વાસ્રા કહેવાય. તે વાછડાંને ન દેખતાં આમતેમ દોડે છે. અથવા તેવી ગાયોના શબ્દોથી વ્રજમાં નાદ થઈ રહ્યો છે. આઉનો ભાર વધારે તેથી દોડી ન શકાય પણ વાછડાંના અધિક પ્રેમને લીધે દોડે છે. સ્ત્રીપુરૂષ કહેવાથી વીર્ય કહ્યું. બીજા સ્થૂલ પ્રાણીઓને ગાયો વાછડાં ઉલ્લધન કરે છે તેથી વ્રજની શોભા દેખાય છે. વાછડાઓને જોઈને ગાયો તેની તરફ દોડે છે. તેથી શોભા દેખાય છે. તેનેજ ઉપરથી ઠેકીને પહોંચે છે. એવા ગાયો અને વાછડાઓથી વ્રજ સુશોભિત દેખાય છે.

ઈતસ્તતઃ એથી શોભાનું વર્ણન કર્યું. ધોળાં ગાયો અને વાછડાં બહુ જ શોભા આપેછે. ગાયો દોવાય છે. તેનો શબ્દ ચારેબાજુ થાય છે. વેણુના શબ્દોથી પણ શોભા આવે છે. સ્વરૂપતઃ શોભા ધન અને શ્રીનું કાર્ય વીણાવાદન વત્ વેણુનાદ પણ શ્રીકાર્ય જ ગણાય. બળ અને કૃષ્ણના શુભ કૌતુક લીલાંના કર્મો ગોકુલવાસીઓના ઉત્સવનિરૂપણ માટે કર્મોનું શુભપણું કહ્યું.

ગાન જો સ્ત્રીઓ ગાય તો તે યશોરૂપ છે એમ ન હોય તો ભગવદ ગુણગાન વિહિત હોવાથી તે ધર્મરૂપ કહેવાય. તેથી ગોપગોપીઓનું વર્ણન કરે છે. તે ગોપો અને ગોપીઓ સારી રીતે સજીને ફરે છે. તેનાથી વ્રજની શોભામાં વધારો થાય છે. (૯-૧૦-૧૧)

જ્ઞાનને માટે ધર્મ કહે છે. પ્રવૃત્તિ સ્વભાવવાળું જ્ઞાન ઉપયોગી છે તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૧૨

અગ્નિ, સૂર્ય, અતિથિ, ગાય, બ્રાહ્મણ, પિતૃદેવ એમનાં પૂજન થઈ રહ્યાં છે.દીપ,ધૂપ, કુસુમયુક્ત ગોપોનો ધરવી વ્રજ મનોહર દેખાય છે. (૧૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

અગ્નિઓ અગ્નિહોત્ર વડે પૂજાય છે. સૂર્ય સંધ્યાવંદનથી પૂજાય છે. અતિથિની પૂજા તો પ્રસિદ્ધ છે. ગાયો વ્રત અને દાનમાં પૂજાય છે. તેમ બ્રાહ્મણો, પિતૃઓ અને દેવોના પૂજન નિમિત્તને લઈને થાય છે. તેથી ત્યાં સ્માર્ત શ્રૌત ધર્મ ચાલે છે. દેવતા, હવિષ અને મંત્રો શ્રૌતમાં કહ્યા. પિતૃ અને દેવો સ્માર્તમાં કહ્યા. શ્રાધ્ધમાં પિતૃઓ હોમમાં પૂજાય છે. તાન્ત્રિક ધર્મ પણ ત્યાં છે. તેથી ધૂપ દીપ વિગેરે કહ્યાં.

અચનામાં અન્વિત ધૂપાદિ વડે શોભતું અથવા મનને આકર્ષણ કરતું વ્રજ કહ્યું. વ્રજના ઘર સુંદર નહિ હોય એમ કોઈને થાય તેથી ધર્મના પ્રસ્તાવમાં તેને આધારરૂપે કહી બતાવ્યાં છે. ગોપોના પણ નિવાસસ્થાને તેને આધારરૂપે કહી બતાવ્યાં છે. ગોપોના પણ નિવાસસ્થાને વડે મનોરમ દેખાય છે. સર્વના મનમાં પ્રીતિ પેદા કરે તેવું વ્રજ ઉદ્ધવજીએ જોયું.(૧૨)

વૈરાગ્યને કહેતાં ઘરમાં ઉદ્વેગ હોય તો બહાર નીકળે તેને મોટું સુખ થાય એ કહે છે.

वैराग्यं निरूपयन् गृहे उक्ते गवादिनिर्गतस्य महत्त्वोत्स्वं तन्नेतिवदन्नाह। सर्वत इति। सर्वतः पुष्पितानि वनानि यत्र अत्र वनशब्देन उपवनानि वनानि जलानि वोच्यन्ते पुष्पाणाम् उत्कृष्टत्वाय तद्गन्धरसाभिज्ञान्निरूपयति द्विजानामलीनां च कुलैर्नादितम् इति जलस्थानां तत्कार्यं च विशेषमाह। हंसैः कारण्डवैश्चाकीर्णमिति उपस्थानि पद्मानीति पद्मखण्डैः मण्डितमिति ॥१३॥ एवं व्रजं वर्णयित्वा तादृशे गतस्य पूजादिकमाह। तमागतमिति। सम्य

सर्वतः पुष्पितवनं द्विजालिकुलनादितम् । हंसकारण्डवाकीर्णैः पद्मखण्डैश्च मण्डितम् ॥ १३ ॥ तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियम् । नन्दः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियार्चयत् ॥ १४ ॥ भोजितं परमान्नेन संविष्टं कशिपौ सुखम् । गतश्रमं पर्यपृच्छत् पादसंवाहनादिभिः ॥ १५ ॥

गाम्सायाय्येगतत्वात् तन्माहितद्यस्य तस्मात् अनुचरः सर्वस्य प्रियमिति। अतो नन्दः आगमनेनैव प्रीतः अनेन स्वकीयसुखं परिष्वज्य इति स्वसमानत्वं वासुदेवधिया भगवत्सेवकेभ्यो भगवद्बुद्धिः कर्तव्येति। पूजा अर्चयति पाद्यादिभिः सर्वं सहतिवाक्यात् ॥१४॥ विजातीयत्वात् परमान्नेन पायसेन भोजनमिति किंचित् स्वभावः उत्कृष्टेनान्नेन ततः कशिपौ पल्यंकोपरि लिकायां सुखं सुप विष्टमित्युपलक्षणात् यारजोपचाराणि रूपिता। ततो गतश्रमं स्वयमन्येन वा पादसंवाहनादिभिः कुशलं पर्यपृच्छत् ॥१५॥

શ્લોકાર્થ :-૧૩

સર્વત્ર વનમાં પુષ્પ ખીલી ગયાં છે. પક્ષીઓ અને ભમરાના ઝંકાર થઈ રહ્યા છે. હંસ, કારંડાય અને પદ્મોના ખંડથી સર્વત્ર વ્રજ શોભાયમાન દેખાય છે.(૧૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

સર્વત્ર પુષ્પિતવનનો જેમાં છે અને વન શબ્દ જળવાચક અને ઉપવનવાચક છે. પુષ્પો ઉંચી જાતના છે. તેના ગંધ

રસને જાણનારનું નિરૂપણ કરે છે. પક્ષીના સમુહોથી શબ્દ કરનાર વન છે. જળસ્થનો ઉત્કર્ષ કહેવાને કહે છે. હંસ કારંડવથી ભરેલ છે. પદ્મખંડથી તેમાં શોભા વિશેષ છે.(૧૩)

એમ વ્રજનું વર્ણન કરીને તેવા વ્રજમાં ગએલ ઉદ્ધવની વ્રજના લોકોએ પૂજા કરી. તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૧૪-૧૫

શ્રીકૃષ્ણના પ્રિયદાસ ઉદ્ધવ આવ્યા. તેને જોઈને નંદરાયજી પ્રસન્ન થયા. તેનેઆલિંગન કર્યું. વાસુદેવની બુદ્ધિથી તેનું પૂજન કર્યું. ઉત્તમ અન્નથી ભોજન કરાવ્યું. સુખશય્યામાં સુવડાવી તેનો શ્રમ મટાડયો. તેના પગ ચાંપ્યા. તેમને હવે કુશળ પૂછે છે.(૧૪-૧૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

નંદરાયજી ઉદ્ધવની આગળ ગયા. તેમાં બે કારણ કહે છે કે તે કૃષ્ણના સેવક છે. અને તેમની પ્રીતિ મેળવેલી છે. તેના આગમનથી નંદરાય પ્રસન્ન થયા. તે પોતાને માટે આવ્યા જાણી સમાનતાથી તેનું આલિંગન કર્યું. તેમાં વાસુદેવની બુદ્ધિ રાખી તેની પૂજા કરી. યો યચ્છયા સ એવ સઃ । એ વાકયથી ભગવદનું બુદ્ધિથી તેની પૂજા કરી. કેટલાક કહે છે કે ઉદ્દવજી ક્ષત્રીય છે. નંદ વૈશ્ય છે.

એટલે ભોજન વ્યવહાર ન હોવાથી દુધનું બધું કરી ભોજન કરાવ્યું. ખરી રીતે તો ઉત્કૃષ્ટ અન્ન જમાડયું પછી પલંગમાં ગાદલાં નાખી સુખેથી બેસાડયાં. બાદ શ્રમ મટાડવા તેને પોતે તેના પગ ચાંપ્યા. અથવા માણસ પાસે ચંપાવ્યા. તેને શ્રમરહિત કરીને પૂછવા લાગ્યાં. તેનું કુશળ તો સ્વામીની કુશળતામાં હોય માટે ભગવાનના સમાચાર પૂછતાં પહેલાં પોતાના મિત્ર વસુદેવના સમાચાર પૂછે છે. (૧૪-૧૫)

એમ કહેવાથી કરી. મુક્ત એ વાત અનુવાદ છે તો પણ સર્વ ચિંતા નિવૃત્તિ કરનાર છે. (૧૬)

હવે ભગવાનનું કુશળ પૂંછતાં પ્રથમ દોષનો પરિહાર કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૧૭

પાપી કંસ તેના ભાઈઓની સાથે પોતાના પોતાના પાપથી મર્યો એ અમારા મોટાં ભાગ્ય સમજીએ છીએ. કેમકે તે ધર્મશીલવાળા યાદવોનો હમેશાં દ્વેષ કરતો હતો.(૧૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

કંસ મર્યો તેના ભાઈઓની સાથે મર્યો. તે સારૂં થયું. તે રોગરૂપ હતો. તે મટે એવો ન હતો. મામાને ભગવાને માર્યો એમ કોઈ કહે તેને માટે તે પોતાના પાપથી મર્યો છે. તે પાપ હતો એટલે યાદવોનો દ્વેષ કરતો હતો. યાદવ સંબંધિ બધું તેને દ્વેષ્ય હતું.

સાધુ કહેવાથી જ્ઞાન માર્ગનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. ધર્મશીલ કહેવાથી કર્મમાર્ગનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. યદુ કહેવાથી ભકિતનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. કદાચિત કોઈને કોઈમાં દ્વેષ હોય તે અત્યન્ત વિગીત ન કહેવાય તેથી સદા કહ્યું.તેથી કંસ સદા તેનો દ્વેષ કરતો તેથી મર્યો.(૧૭)

એમ દોષોનો પરિહાર કરીને નવ શ્લોકથી ભગવાનના ગુણને કહેવા માટે તેની ભક્તિરક્ષા તેના ગુણની અધિકતા અને તેના પરાક્રમો કહે છે. તેથી દસ શ્લોકથી ગુણાતીતની સાથે કુશળ કહ્યું છે અમે પ્રથમ સદા સ્મરણ કરીએ છીએ. તેનાં સ્મારક અહીં ઘણાં વિદ્યમાન છે. તો પણ તે અમને યાદ કરે છે કે નહિ? મથુરાંમાં અમારૂં સ્મરણ કરાવનાર કાંઈ નથી તે કહે છે.

एवं द्रोपपरिहृतस्य भगवद्गुणान्नुभव द्वरि निर्वेद्धिका तस्य भक्तिः रक्षा तद्गुणान्नुभवनिर्वन्धा तस्य भक्तस्त्वात् तद्गुणानामधिकस्य पूर्वक्रम स्योच्यते एवं सति दृशा भिर्गुणातीतेन सह कुशलप्रश्नो भवति। तत्र प्रथमं अस्मान् किं चिरं तस्य पैतृतस्मारकाभावाद्नो विद्यमानत्वात् तथापि किं स विस्मरति न स्मरतीति। स्मारकाभावाद्वृष्ट इति। अपीति संभावनायां नः अस्मान् कृष्ण इति स्नेहेन नाम ग्रहणं स्मारकाभावात् कथं स्मरणमित्याशंक्य पूर्वं यानस्य मातरमित्यादि स्थितानां संस्कारोद्बोधिका निरूपिता मातरं यशोदां नः इति सर्वे स्वात्मानमुक्तवानसकृद्वचनेन सर्वोपेक्षत्वं हरः आनाम्य उपनन्दादीन् स सखीन् मित्राणि गोपालान् व्रजं स्थानं तत्स्मरणेऽदृत

अपि स्मरति नः साधो मातरं सुहृदः सखीन्। गोपान् व्रजं चात्मनाथं गावो वृन्दावनं गिरिं १८ अप्यायास्यति गोविन्दः स्वजनान् सकृदीक्षितुं। तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रं सुनसं सुस्मितेक्षणं १९ ॥ ॥

आत्मनाथमिति आत्मैव नाथो यस्येति पालाभावात् ज्ञानाभावादपर्थः १८ क्रीडास्थानं वृन्दावनं विशेषलीलाधारो गोवर्द्धन इति गिरिरेव मध्येऽस्मरणे तत्र स्मरतीत्युत्तरमाह अप्यायास्यतीति यो हि यस्य स्मरति सर्वदा स तत्र अभिलाषी सन् तत्र गच्छति अतो त्रापि संभावनानत्वं न गुणभाव तत्र चेत् राम्यामृतिकथमावामनमिवेतनाह गोविन्द इति देवादिभिः सर्वेरेवेंद्रत्वेन स्थापितः किं च स्वजनानिति स्वजना हि द्रष्टव्याः यद्यपि वृद्धेर्नागमनं भवितं चेत्तदुपायास्यतीति परमो भिलाषो यो ऽति तः आयास्यतीत्युत्तरं स्मारयमाह तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रमिति दृष्टेरे रणाभावात् आज्ञाभावात्तु गमनमसंभावितं पतत्वेन निरूढाः आगमनमेव हि विराश्रयात्पक्षात् सुमनसमिति सौन्दर्यं निरूपितं सुस्मितं सहितमीक्षणं यत्रेति तस्य सर्वरूपादिभावा निरूपिताः १९

શ્લોકાર્થ :-૧૮

કૃષ્ણ અમને, તેની માતાને, મિત્રોને, સુહૃદોને, ગોપોને અને વ્રજને યાદ કરે છે. જેના પોતે સ્વામી છે. ગાયોને વૃંદાવનને અને ગોવર્ધનને યાદ કરે છે?(૧૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

અપી સંભાવનામાં છે. નઃ અમને કૃષ્ણ અને સ્નેહથી નામ લીધું છે. સ્મારક ન હોય ત્યાં સ્મરણ કેમ થાય? ત્યાં કહે

છે કે સંબંધ સ્મારક છે. તે માતાને યાદ કરે છે? માતા યશોદા, નઃ થી પોતાને ગણાયા. સુહૃત અમો અને બીજાઓ ઉપનંદ વિગેરે. સખી મિત્રો ગોપો, વ્રજ સ્થાન જેના તે પોતે માલીક છે. આત્મા છે. નાથ છે. પાલન કરવા યોગ્ય ગાયો, વૃંદાવન, ગોર્વધન પર્વત એમ આઠ ગણાયા તે સ્મરણના કારણરૂપ છે.(૧૮)

યાદ કરે છે તેમ ઉત્તર મળે છે ત્યાં કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૧૯

ગોવિંદ પોતાના સ્વજનોને એકવાર જોવા આવશે ખરા? જો આવશે તોસુંદર નાસિકા અને સ્મીતયુકત ઈક્ષણવાળું તેનું શ્રીમુખ અમે જોઈશું. (૧૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જે જેને યાદ કરે તેને તેનો અભિપાય હોય તેથી તે ત્યાં જાય. અહીં પણ સંભાવના છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે અહીં ગાયો ચારવી અને ત્યાં રાજય કરવું. તેથી રાજય છોડી અહીં ગાયો ચારવા કેમ આવે? ત્યાં કહે છે કે તે ગોવિંદ છે. તેને વ્રજના ઈંદ્ર કહ્યાં છે. વળી સ્વજનને જોવા જોઈએ.

અહીં એકવાર પર આવશે ખરા? એ પરમ અભિલાષ બતાવ્યો. આવશે એમ ઉત્તર મળે તો પોતાનો મનોરથ વ્યકત કરે છે તે આવે તો તેનું શ્રીમુખ જોઈશું. ઈશ્વરની પ્રેરણા ન થાય, આજ્ઞા ન થાય ત્યાં સુધી જવાય નહિ કે તે નિરૂધો છે. અગમન જ નિરોધનું તાપક છે. સુંદર સ્મિત સાથે ઈક્ષણ જેમાં છે. તેનાથી સર્વ કૃપા શ્રીમુખમાં બતાવ્યા. નિત્ય જોવાનું અધિક પ્રેમ હોવાથી કામીત જેવું તે થઈ ગયું છે. (૧૯)

[illegible]

> दावाग्नेर्वातवर्षाच्च वृषसर्पाच्च रक्षिताः । दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना ॥ २० ॥
> स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलापाङ्गनिरीक्षितम् । हसितं भाषितं चाङ्ग सर्वा नः शिथिलाः क्रियाः ॥ २१ ॥

[illegible]

શ્લોકાર્થ :-૨૦

દાવાગ્નિ,વાયુ, વંટોળીઓ, વર્ષા, ઈંદ્રકોપ વખતે વૃષ, અરિષ્ઠ, સર્પ સુદર્શન, એ બધાથી અમારી કૃષ્ણે રક્ષા કરી છે. જે મૃત્યો ન જાય તેવા હતા. તેનાથી પણ કૃષ્ણે હમને બચાવ્યાં છે.(૨૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

પ્રથમ સાક્ષાત નંદરાયજીએ જોએલી લીલાને ગણાવે છે. દાવાગ્નિ, કાલીય દમન, વાત અને વર્ષા ગોવર્ધનધરણ વખતે, વૃષ, અરિષ્ઠ,સર્પ સુદર્શન, બધા સાંભળેલા ઉપદ્રવો અને વરૂણાદિથી ઉપદ્રવથી આપે જ બચાવ્યાં છે. વધારે શું કહેવું?

જે કોઈ રીતે નાશ ન પામે એવા મૃત્યુઓથી દવાનળ વિગેરેથી. જે કોઈથી ન મટે તેનાથી પણ આપે રક્ષા કરી અને ફલરૂપ થયા. સાધનરૂપ થઈને રક્ષા કરી. આત્મા હોવાથી ઉપકારની અપેક્ષા ન કરી. મોટા હોવાથી ઉપકાર કર્યા. (૨૦)

ત્યારે તમો તેની પાસે મથુરાં કેમ નથી જતા ત્યાં કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૨૧

કૃષ્ણના વીર્યને તેના લીલા કટાક્ષ વીક્ષણને સ્મરણ કરતાં તેના હાસ ભાષિતને યાદ કરતાં જવાતું નથી.(૨૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

કૃષ્ણના પરાક્રમોને યાદ કરતાં અમારી સર્વ ક્રિયાઓ શિથિલ થઈ જાય છે. ભગવાનના સ્થાનમાં તો પ્રેમ હોય તો જવાય. અમારા ભગવાન ત્યાં કેમ રહે. ત્યાં જઈ અહીં લાવીએ પણ એટલામાં વીર્યનું સ્મરણ થતાં કેટલો ઉપકાર ભગવાને કર્યો છે. અમે તેનું શું કર્યું ? આપણે કોણ ? એવી પ્રગલ્ભતા કેમ કરાય. એવા વિચારથી જવામાં શિથિલતા આવી જાય છે. સુખને માટે જવું જોઈએ એમ કહે તો તે કૃષ્ણ સદાનંદ છે. તેના સ્મરણથી પણ સુખ થાય છે. તેથી બન્ને રીતે ગમનનો બાધ થાય છે. હવે એમ કહો કે ઇંદ્રિય સુખ માટે ભગવાનને જોવા જોઈએ તો લીલા વડે આંખને ખૂણેથી તેનું જોવું યાદ કરીએ. જો ભગવાનની નજરની ભાવના કરીએ તો જોતા હોય એમ બુદ્ધિથી લાગે છે તેથી આંખ શાંત થઈ જાય છે. લીલાપૂર્વક જુએ છે. તે લીલાના દર્શન કરવાથી પ્રાણો તૃપ્ત થાય છે. અપાડગથી જુએ છે.

તેનાથી ઐશ્વર્ય પ્રગટ થાય છે. તેથી દુષ્ટપણું દૂર થાય છે. હાસ કરીને મોહ કરે છે. ભાષણ કરીને કાનને સુખ આપે છે. અમારૂં એથી સામર્થ્ય નથી. ચ કારથી સર્વ ભગવાનનું ચરિત્ર છે. અંગ એમ સંબોધન બનાવવાની વાત નથી કહેતા પણ આ સાચી વાત છે એમ બતાવે છે. સર્વ દૈહિક, વૈદિક,માનસીક, લૌકિકી પ્રવૃતિઓમાં તેમનું સ્મરણ જરૂરી છે. સ્મરણ કરતાં શિથિલતા આવે તેથી જવાય નહિ. (૨૧)

અમો ક્ષણ ક્ષણમાં મુક્ત થઈએ છીએ.

तिन्त्तणे न्तणेपुस्तकाश्च भवामरत्याह सरिच्छैलेति। यत्र यत्र भगवता स्वानुभावः स्वकीकृतः स्थापितः तद्दर्शनेनैव मनस्यान्मतो भगवदावेशमेव प्राप्नोतीति तिन्न स्थातरामेव गमनाभावः सरित् यमुना शैलो गोवर्द्धनारण्यः वनोद्देशाः वृन्दावनं श्रमयः एतेषु भगवदनुभावार्थमह मुकुन्दस्य मोक्षदातुः पदैर्भूषितानिति अनभिषेतेऽथ पिकन्दो चित्तमरानि भवन्तीति नेषु भगवतः स्वात्मपायर्थमाह। आक्रीडानिति। आसमन्तात्क्रीडास्थानभूतान् तदीक्षमाणानामिति केवयादर्शनमावश्यकं। ईक्षणमेव तन्मनस स्वात्मकत्वे हेतुः। २२ ननु कथमेव सामर्थ्यमेवं गतेविपरीतमुद्देदृत्वादित्याशङ्क्याह। मन्येकृष्णं चरामेचेति महत्पादरस्तु

सरिच्छैलवनोद्देशान्मुकुन्दपदभूषितान्। आक्रीडानीक्षमाणानां मनो याति तदात्मताम्॥ २२
मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ताविह सुरोत्तमौ। सुराणां महदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा॥ २३ ॥

सामर्थ्ये नैव मनस्तादात्म्यं भवतीति स्थितमपि कदाचित्संभावनया प्रतीतिं नष्टा इति भगवत्त्व भवः प्रतीतिं नष्टा इति मन्ये इत्याह कृष्णं च रामं चेति। चकारद्वयं सर्वदैव गुणसमुच्चयार्थः न तु नाडयो। सुरोत्तमयोर्ब्रह्मोरेव पाधिकयोरिहागमने कोहेतुरित्याशङ्क्याह सुराणां महत्कार्यार्थमिह स्वयमेव समागतौ न तु तत्पुत्रौ येन दिना तत्कार्यं न भवति। न तु तत्कौन प्रमाणमिति कथं निर्णेतुं शक्यते तत्राह। गर्गस्य वचनं यथेति गर्गस्य तथैव वचनं अतः प्रमाणमुभयोः परं वेन्मनत्वं सिद्धमिति माहात्म्यज्ञानं मुक्तमेव २३ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૨૨

નદીઓ, પર્વતો, વનના પ્રદેશો મુકુંદના ચરણથી ભૂષિત હોય છે. તેને તથા તેમની ક્રીડાઓને જોતાં મન તદાકાર થઈ જાય છે.(૨૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જયાં જયાં ભગવાને પોતાનો મહીમા સ્થાપન કરેલ છે. તેનાં દર્શન કરતાં મનમાં ભગવાનનો આવેશ થઈ જાય છે. તેનો આવેશ હૃદયમાં થતાં ઉભું થઈ શકાતું નથી. તે લીલાસ્થાનોને જણાવે છે. નદી યમુનાજી, શૈલ એટલે ગોવર્ધન,વનના

ઉદ્દેશ, વૃંદાવનની ભૂમીઓ તેમાં એમના અનુભવો રહ્યા છે. મુકુંદના ચરણની તે બધામાં શોભા છે. અહીં તો ભગવાને ચરણ ધરવાનું કારણ હોય છે કે તે ભગવાનની ક્રીડાનાં સ્થાનો છે. તેનું સમીપથી દર્શન આવશક્ય છે. દર્શન કર્યું કે તદાત્મકતા થાય છે. એટલે બધા કાર્યો અટકી જાય. (૨૨)

એવું ભગવાનનું સામર્થ્ય તમે કેમ જાણ્યું? વિપરીતબુદ્ધિ પણ મજબુત છે.

શ્લોકાર્થ :-૨૩

રામ અને કૃષ્ણ એ મોટા દેવો પૃથ્વી ઉપર આવ્યા છે એમ અમારું માનવું છે. તે દેવોના કામ કરવા આવ્યા છે એવાં ગર્ગાચાર્યના વચન છે.(૨૩)

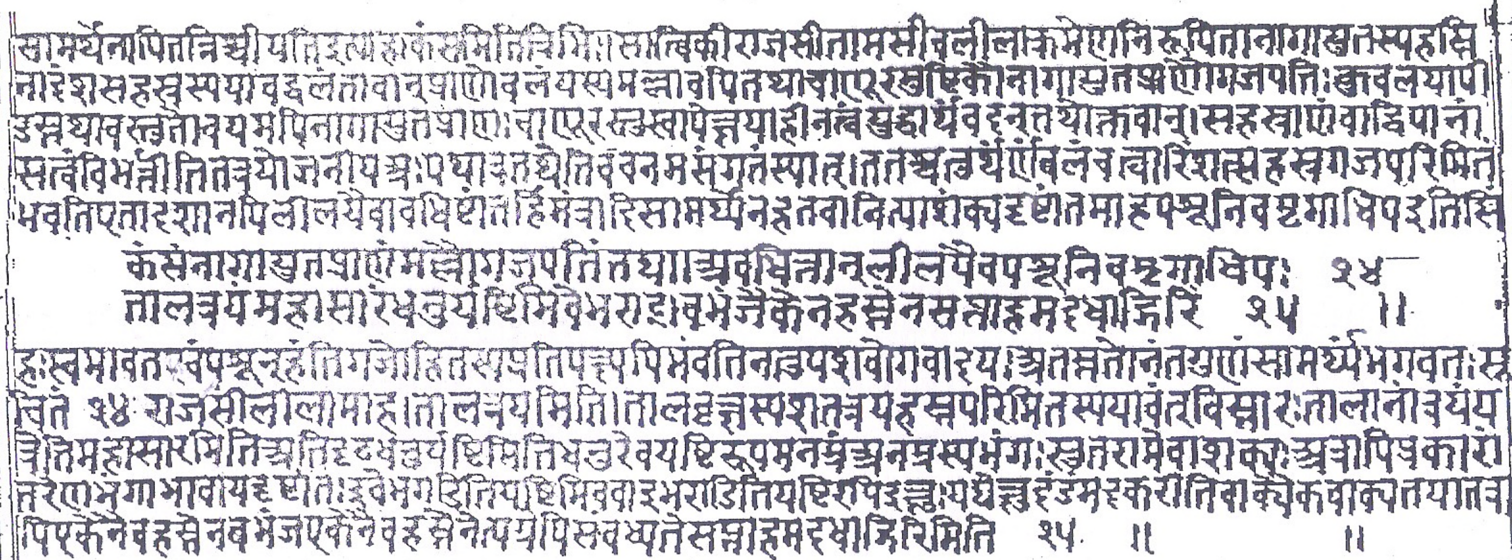
ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

મોટા છે તેથી મન તેમાં મળી જાય છે. સાંભળ્યું હોય છતાં મનમાં એવી અસંભાવના થાય તો તેની પ્રતિતી થતી નથી. મારો તો અનુભવ જેટલું સાંભળ્યું છે તેમાં પ્રતિતી કરાવે છે. તેથી હું રામ અને કૃષ્ણને મોટા દેવ માનું છું. ચકાર બે છે તેથી બધા દેવોનો સમુચ્ચય થાય છે. બ્રહ્માથી પણ અધિક દેવને અહીં આવવાની શી જરૂર પડી? તેના ઉત્તરમાં કહે છે દેવોના મોટા કામને માટે તેઓ અહીં આવ્યા છે.

જેના વિના તે કામ ન થાય તે માટે ઉત્પન્ન થયા એમ ન કહો. પધાર્યા છે એમ જ કહો. તે તમારો તર્ક છે. તે પ્રમાણરૂપ ગણાતો નથી તેના ઉત્તરમાં કહે છે. તે અમારો તર્ક નથી. પણ ગર્ગાચાર્યનું વચન છે. તેથી પ્રમાણ અને અનુભવ વડે દૈવત્તત્વ સિદ્ધ છે તેથી પ્રમાણ અને અનુભવ વડે દૈવત્તમત્વ સિદ્ધ છે. તેનું મહાત્મ્યજ્ઞાન થવું યોગ્ય છે. (૨૩)

ભગવદ સામર્થ્યથી પણ તે વાતનો નિર્ણય થાય છે.

२०टी०४३
ए४६

सामर्थ्येनापि तन्निरूपयति कंसमिति त्रिभिः सात्त्विकी राजसी तामसी च लीला क्रमेण निरूपिता नागायुतस्य हस्तिनां दशसहस्रस्य प्राणो बलं यस्य मल्लाश्चाणूरमुष्टिकौ नागायुतप्राणो गजपतिः कुवलयापीडस्तथा च तेनापि नागायुतप्राणाः चाणूरमुष्टिकौ... सत्वं विभर्त्तीति ... भवति एतादृशानपि लीलयैवावधीत् न हि मन्त्रादि सामर्थ्येन हतवान् इत्याशंक्य दृष्टान्तमाह पशूनिव मृगाधिप इति सिं-

कंसेनागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा । अवधीत्तान् लीलयैव पशूनिव मृगाधिपः ॥ २४ ॥
तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवेभराट् । बभंजैकेन हस्तेन सप्ताहमदधाद्गिरिम् ॥ २५ ॥

हः स्वभावतः पशून् हन्ति गजो हि तस्य प्रतिपक्षः पशवो गावादयः अतस्ते न तस्य सामर्थ्यं भगवतः स्तुवन्ति २४ राजसीं लीलामाह तालत्रयमिति तालवृक्षस्य शतं च पशून् परिमितस्य यावन्तः ... तालानां त्रयं ... इति महासारमिति ... धनुर्यष्टिमिव ... भंगः ... सप्ताहं धृतवान् गिरिमिति २५ ॥ ॥

राम
ए४६

શ્લોકાર્થ :-૨૪

દશ હજાર હાથીના બળવાળા કંસ, ચાણુર, મુષ્ટિક, કુવલયાપીડ જેમને લીલા વડે માર્યા. સિંહ પશુને મારે તેમ માર્યા.(૨૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

સાત્વીકી, રાજસ અને તામસી લીલા ક્રમથી કહી. દશ હજાર હાથીનું બળ જેમાં છે તે કંસ, ચાણુર, મુષ્ટિક,મલ્લો અને કુવલયાપીડ હાથી છે. તેનું બળ દશ હજાર હાથીનું થાય છે. એવાને રમતાં મારી નાખ્યા. તેને મંત્રના સામર્થ્યથી માર્યા હસે? ત્યાં કહે છે સિંહ સ્વભાવથી પશુને મારે છે. હાથી તેનો શત્રુ ગણાય છે. ગાયો તેના શત્રુઓ ગણાતાં નથી. સિંહ હાથીને મારે તેમાં તેને કાંઈ જ કરવાનું હોતું નથી. તેમ ભગવાને શ્રીઅંગથી માર્યા તેમે કરીને લોકોની અનન્તગુણ સામર્થ્ય ભગવાનનું કહ્યું .(૨૪)

રાજસી લીલા કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૨૫

મહા મજબુત ત્રણ તાડના ઝાડ જેવડા ધનુષ્યને, શેરડીના સાંઠાને હાથી તોડે તેમ ભગવાને તોડયું. તે એક હાથથી તોડયું તેમ જ એક જ હાથથી ગોવર્ધન પર્વતને સાત દિવસ સુધી અધર ઉઠાવ્યો. (૨૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તાડવૃક્ષ સો હાથનું ગણાય. એવા ત્રણ તાડ ત્રણસો હાથના વિસ્તારવાળા ગણાય. તેવું શીવજીનું ધનુષ્ય અત્યંત દઢ હતું. તેને હાથી ઈક્ષુદષ્ટિને તોડે તેમ તોડી નાખ્યું. અનમ્ર હોય તે ભાંગવામાં કઠિન પડે તે બીજા પ્રકારે નહિ પણ હાથી શેરડીનો સાંઠો ભાંગે તેમ ભાંગ્યું. યથેક્ષુદણ્ડં મદકર્યુરકમઃ એ વાકયની એક વાકયતા કરવાથી અનાયાસે ભાગ્યું એમ સિદ્ધ થાય છે. તેને એક હાથનો સંબંધ આગળ પણ લેવાનો છે. સાત દિવસ ગોવર્ધનને એક હાથથી ઉંચો તોળી રાખ્યો. તામસી લીલા કહે છે.(૨૫)

तामसीमाह्नांप्रलंबइतिनप्रक्रमोविवक्षितः आदिशब्देनवत्सासुरः सर्वएवरंगामात्तपरस्थाः अंकसुरासुरजितःसुरासुरा अजितायैः तेसर्वेअस्मत्समक्षमेवलीलयैवहताः अतःसामर्थ्यनापरिवीतत्वमेवेति निर्धारः २६ एवास्मिन्पक्षस्पभगवद्गुणानुवर्णनेयज्ञाव्यतज्ज्ञातमित्याह इतीति अयमर्थः नोद्बोधोबोधितः किंतुयशायस्मरणाभिलाषएवेतिठत्वमाधिकारबोधयितुं तस्याःपसंस्कारपंसुतानतत्तोयचेस्मरणानंतरंवचने आसामर्थ्यबुद्धेरनुरागः मनउत्कगतंनैवक्षणंस्थितइति स्मरणीयं कृष्णभावपोमेष्याभावइयमवंतरस्थापारस्तपस्तपनमित्याह कृष्णानुरक्तश्रीरिस्तुकाइतिचित्तस्पस्मरणंबुद्धेरनुरागःमनस

प्रलंबोधेनुकोरिष्टस्तृणावर्तोवकादयः दैत्याः सुरासुरजितो हतायेनेहलीलया २६ श्रीशुक उवाच इतिसंस्मृत्यसंस्मृत्यनंदः कृष्णानुरक्तधीः अत्युत्कंठोभवत्तूष्णींप्रेमप्रसरविह्वलः २७ यशोदावर्ण्यमानानि पुत्रस्य चरितानि

उक्त्वा गमनश्च भावस्य सर्वरूपं तत्र अनुरक्ता उक्ता ...कृष्णनवज्ञानकिंया शृण्वंत्यश्रूण्यवास्राक्षीत्स्नेहस्नुतपयोधरा २८

रूपाभ्याशोषेत्यानिशेतिवधात्कृष्णीमभगवतः तर्हितपोष्यतिवंधकत्वेननतुरूपार्थपर्यवसायित्वमित्याशंक्यतपोः सर्वत्रकार्यमाह प्रेमप्रसरेणप्रेमप्रवारेण विह्वलोजातइति २७ एवंयशोदापिजातेत्याह यशोदेति नंदे नैववर्ण्यमानानि भगवतश्चरितानि श्रुत्वैतिवकारात्स्मरंती च अतः प्रेमप्रसूणा अश्रूणिनेत्रयोरस्त्राक्षीत् विरहव्याकुलातामंतर्भगवदावेशोनदृष्टप्रेमासुतपयोधराजाता पयांनरेआवेशोक्तिः कृष्ण एवमस्यामापद्यपैवृष्टिंतेऽभयेनापिअनुरागएवभवति परमेषेमात्मकोनिरूपितोभवति परमयंलौकिकः अयंज्ञानेनालौकिकत्वानेयः २८ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૨૬

પ્રલંબ, ધેનુક, અરિષ્ઠ, તૃણાવર્ત અને બકાદિ દૈત્યો, દેવો દૈત્યોને જીતનાર હતા. તેને લીલામાત્રથી મારી હઠાવ્યા તેથી પણ તે દેવોત્તમ ઠરે છે.(૨૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આમાં ક્રમ કહેવાની ઈચ્છા નથી. આદિ શબ્દથી વત્સાદિ લેવા. બધા દૈત્યોને (મનુષ્યો તો તેમને ન જ મારી શકે) જેણે દેવો અને દૈત્યોને જીતેલા છે એવા તે બધાને અમારા દેખતા લીલા કરતાં મારી નાખ્યા તેથી સામર્થ્યથી કૃષ્ણ દેવોત્તમ છે. (૨૬)

એમ સ્નેહવાળાને સ્નેહીના અનુવર્ણનમાં જે થાય તે નંદરાયને થયું.

શ્લોકાર્થ :-૨૭

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા : કૃષ્ણમાં જેને અનુરાગવાળી બુદ્ધિ છે એવા નંદરાયજી કૃષ્ણને યાદ કરીને અત્યુત્કંઠા વધવાથી પ્રેમમાં વિથલ થઈને ચૂપ રહી ગયા.(૨૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આ વાતની ઉધ્ધવને ખબર ન કરી પણ પદાર્થ સ્મરણનો અભિલાષ જ તેણે જોયો. તે વડે ઉત્તમ અધિકાર કહેવા માટે વારંવાર યાદ કરીને એમ કહયું. પણ કહી કહીને એમ ન કહ્યું. જયાં યાદ કર્યા પછી વચનનું અસાર્થ્ય, બુધ્ધિમાં પ્રેમ અને મનની ઉત્કઠાં હોય ત્યાં જ બોલી ન શકાય. સ્મરણ અને તૃષ્ણીભાવથી વચમાં બે ભાવ થયા. તે કૃષ્ણમાં અનુરાગવાળી બુદ્ધિથી અને ઉત્કંઠા વડે જ્ઞાન અને ક્રિયા વડે શબ્દની ઉત્પત્તિમાં પ્રતિબંધ થવાથી નંદરાયજી બોલી ન શકયા. ત્યારે તેને પ્રતિબંધ થવાથી પુરૂષાર્થપર્યવસાયિત્વ ન ગણાય? એવી શંકા કરીને તે અનુરાગનું સ્વતંત્ર કાર્ય કહે છે. પ્રેમનો પ્રસાર થતાં તે વિહ્વલ બની ગયાં. (૨૭)

શ્લોકાર્થ :- ૨૮

વર્ણન કરેલાં પુત્રનાં ચરિત્રો સાંભળીને યશોદાએ નેત્રમાંથી અશ્રુ પાડયા. અને અત્યન્ત સ્નેહને લઈને તેના સ્તનમાંથી દૂધ સ્રવવા લાગ્યું. (૨૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

નંદે વર્ણન કરેલાં ભગવાનનાં ચરિત્રો સાંભળીને ચકાર છે. તેથી પોતે પર સ્મરણ કરીને યશોદા અન્તઃકરણમાં પ્રેમથી પૂર્ણ થઈ ગયાં. તેના નેત્રમાંથી અશ્રુ ખરી પડયાં. પુત્રના વિરહમાં વ્યાકુલ થયાં. અંદર ભગવાનના આવેશથી અને દઢ પ્રેમથી સ્તનમાંથી દુધ સ્રવ્યું. જેવો નંદમાં આવેશ અને વિરહ કહ્યો તેવો યશોદામાં પણ ભગવદાવેશ અને વિરહ કહ્યો. બન્નેનો પણ ભગવાનમાં પરમપ્રેમાત્મક અનુરાગ કહેવામાં આવ્યો. પણ આ લૌકિક છે તેને જ્ઞાન વડે અલૌકિક કરવો છે.

તેને માટે ઉધ્ધવને મોકલ્યા છે તેથી જ્ઞાનોપયોગી બધું ઉધ્ધવે તેને કહ્યું. (૨૮)

तत्कर्तृत्वे प्रेषित उद्धव इति तत्र प्रयोगि सर्वमाहेत्याह तयोरित्थमिति । उभयोरपि भक्तो मुख्यत्वान्नन्दस्य प्रथमतो नन्दस्य ग्रहणं स हृष्टः संबोधो लौकिको नास्तीति न यशोदाया विशेषः नन्दयशोदयोर्भगवति कृष्णे आविर्भूते सदानन्दे परमनुरागं सर्वक्रियात्याजनरूपं भावं भगवद्रूपात्मकं वा स्वयशोदाकारावि ... भविष्यतीति ... उद्धवः उत्सवात्मकः तस्मिन् ज्ञानगुप्ते ... भाव्यमिति भ... दृष्ट्वा संभाषणेनाहमपि कृतार्थो भविष्यामीति ... स्नेहमभिनं ... विषयस्य लौकिकत्वं ... ज्ञानस्य ... अधिकः स्नेहो भवति २९ युवामिति ... मुद्वा यशोदा नन्दो ... भवतीति ... ज्ञानेन ... परमप्रेमसर्वो ... प्रेमप्रवलमधिकं तेन ... भक्तापेक्षया ... प्रेम भ

तयोरित्थं भगवति कृष्णे नन्दयशोदयोः । वीक्ष्यानुरागं परमं नन्दमाहोद्धवो मुदा ॥ २९ ॥ उद्धव उवाच

युवां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिनामिह मानद । नारायणेऽखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ॥ ३० ॥

... मानदेति संबोधनं मत्यं मानं ... ... नारायणः इति ... नारायणः ... अखिलगुरावितिस्व... रूपेऽपि सर्वेश्वरवक्ता नारायणः ... सर्वशास्त्रार्थरूपेण ... ... संभावनानभविष्यतीति ... बोधितवान् अतः प ... नास्तीति वक्तव्यं ३० ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૨૯

તે બંને સ્ત્રીપુરૂષનો કૃષ્ણમાં પ્રેમ જોઈને ઉધ્ધવને આનંદ થયો અને હર્ષથી તેને કહેવા લાગ્યાં.(૨૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

બન્નેનો કૃષ્ણમાં સંબંધ છે પણ નંદનું ભક્તિમાં મુખ્યપણું છે. તેથી નંદરાયજીનું પ્રથમ ગ્રહણ કર્યું. સહજ સંબંધ છે. લૌકિક નથી. તેથી યશોદામાં કંઈ વિશેષ નથી. નંદયશોદાને કૃષ્ણ પ્રગટ થયા ત્યારે પરમ અનુરાગ પ્રેમ જોઈને ઉધ્ધવે વિચાર્યું કદાચ યશોદાને કહીશ તો તેને લાજ આવશે તે શંકાથી તેને ન કહેતાં નંદને કહ્યું. ઉધ્ધવ ઉત્સવરૂપ છે. તે આવે ત્યાં શોકનો અંશ ન હોવો જોઈએ.

ભગવદભક્તને જોઈને તેની સાથે ભાષણ કરીને હું પણ કૃતાર્થ થાઉં. એ વિચારથી ઉધ્ધવ તેને કહેવા લાગ્યા. તે મુદાનું તાત્પર્ય છે. (૨૯)

તેના સ્નેહનાં વખાણ કરીને એ સ્નેહનો વિષય અલૌકિક છે. જેના વડે મહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વક સર્વતોધિક સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્લોકાર્થ :-૩૦

ઉધ્ધવ બોલ્યા :

હે માનદ, જગતમાં વખાણ કરવા લાયક તમે એકજ છો. કારણ કે સમગ્રના ગુરૂ નારાયણમાં તમારી આવી દઢ અનુરાગવાળી બુધ્ધિ થઈ છે.(૩૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

પ્રથમ તેને અભિનંદન આપે છે. પ્રાણીમાત્રની મધ્યમાં તેમાં આ પૃથ્વી ઉપર તમે અત્યન્ત વખાણને પાત્ર છો. સત્કર્મથી

લોક વણખાય છે. તેમાં જ્ઞાન પણ શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનીઓમાં પણ ભકિતની શ્રેષ્ઠતા છે. ભકિતમાં પણ પરમ પ્રેમ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. પ્રમાણ કરતાં પ્રમેયનું બલ અધિક છે. તેથી સ્વતંત્ર ભકિત કરતાં આ પ્રમેય ભકિત રસાલ છે. તેથી જ નૂનં માનદ એવું સંબોધન કર્યું. મને માન આપો છો તેથી મારૂં વાકય પણ સ્વીકારો.

પુત્રના સ્નેહને અતિશય કેમ વખાણો છો? ત્યાં કહે છે કે આ નારાયણ મૂળપુરૂષ છે. અહીં નારાયણ શબ્દ પુરૂષોત્તમને કહેનાર છે. તે અખિલતા ગુરૂ છે. પ્રમાણરૂપ છતાં સર્વ વેદના વકતા નારાયણ પુરૂષોત્તમ જ છે. તેથી સર્વ શાસ્ત્રાર્થરૂપ પ્રમેય બલવાળા તમે આવી પ્રેમવાળી બુદ્ધિ જોડી દીધી છે. નંદરાયજીએ આ કૃષ્ણનું દેવોત્તમત્વ તો તો ઉત્કટ કોટિમાં જાણ્યું જ છે. તેથી અસંભાવના તેને નહિ થાય તેટલા માટે પુરૂષોત્તમનો બોધ કર્યો. (૩૦)

હવે તેનાથી અધિક વિષય નથી. ભકિતથી વધારે કર્તવ્ય નથી. એમ કહેવું જોઈએ. તેથી ભગવાનથી કોઈ મોટો નથી તે કહે છે.

तत्र प्रथमं भगवतस्सकाशादन्यो महान् नास्तीत्याह एतौ हीति द्वाभ्यां [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी रामो मुकुन्दः पुरुषः प्रधानम् । अन्वीय भूतेषु विलक्षणस्य ज्ञानस्य चेशात इमौ पुराणौ ॥ ३१ ॥

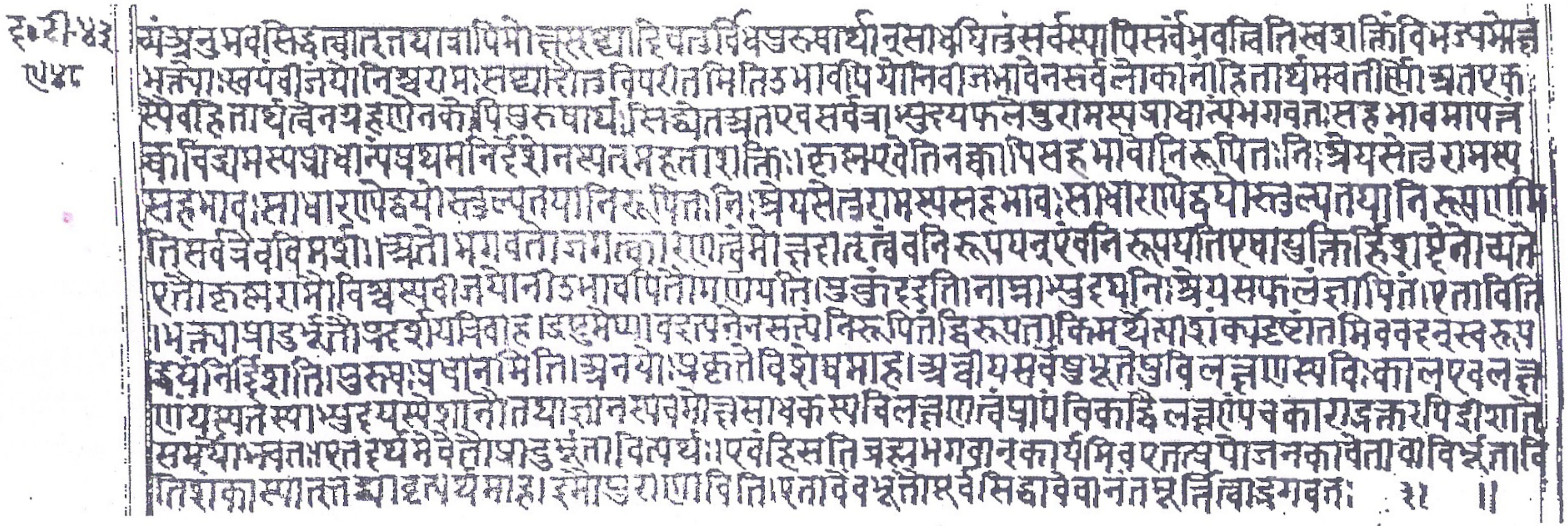
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

શ્લોકાર્થ :-૩૧

આ રામ અને મુકુંદ સર્વના બીજ અને યોનીરૂપ છે. પુરૂષ અને પ્રધાન છે. તે ભૂતમાં રહીને વિલક્ષણ જ્ઞાનના ઈશ છે. છતાં તે અનાદિ છે. (૩૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ધર્મિનો ઉત્કર્ષ અને ધર્મનો ઉત્કર્ષ એમ બે પ્રકારો મહાત્મ્ય કહેવાય. તેમાં ધર્મિનો ઉત્કર્ષ પ્રથમ કહે છે. નંદ યશોદાએ એકજ ગણ્યા. તુલ્યતાનો સંબંધ દૂર કરવા કૃષ્ણરામનો નિર્દેશ કરે છે. વિશ્વના બીજ ઉપાદાન કારણ અને યોની નિમિત્ત કારણ છે. બીજા સમવાધિકારણ તેમાં ભગવાનના સામર્થ્યથી સજાતીય બનેલા પૃથ્વીના અવયવો પુષ્ટ થાય છે. તેમાં વધે છે.

સજાતીય યોનીને ગોતી લે છે. તે વિજાતીય યોનિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ઉત્પન્ન થાય તો અન્યથા થાય છે. આ બીજો દષ્ટકારણ છે. બીજા તો જલ અન્ન વિગેરે સાધનપોષકતાથી ઉપયોગી છે. તે જો એક જ પ્રકારે જ થાય અને બે રૂપ ન પ્રગટે તો વૃદ્ધિ હ્રાસ આર્વિભાવ તિરોભાવ ન થાય. તેથી ભગવાન બીજ યોનીરૂપે પ્રગટ થાય છે. લોકમાં તો બન્નને સિધ્ધ કરનાર બીજા પણ વૃધ્ધિહાસ કરનાર પદાર્થો ગણાય છે. આ સિદ્ધાંતમાં ભગવાન જ છે. તેટલા જ માટે યોની બીજરૂપે પ્રગટયા. તેથી તેને સહકારની અપેક્ષા નથી. બ્રહ્મ પ્રથમ પ્રકૃતિ પુરૂષરૂપે થયું. એથી બ્રહ્મમાં યુકિત સંગત થાય છે. બ્રહ્મવાદમાં તો તેજ સર્વ શકિતયુકત ક્રમથી પ્રગટ થવા માટે પ્રથમ સૃષ્ટિમાં તેવા થઈને ક્ષય વૃદ્ધિને અપેક્ષા રહિત તેવું ઉત્પન્ન કરીને પછી લોકમાં બહુ ઉપકાર સિધ્ધ કરવા માટે એક અનેકાધા ઉપયોગ થવા માટે શકિતસમુહને વિભક્ત કરી બીજ યોનીભાવથી વસ્તુની કલ્પાન કરી એ વિશિષ્ટતા છે. બન્ને રીતે પ્રકાર દ્વય પાછળથી થયા છે એમ તો માનવું જ પડશે. તે વાત અનુભવથી પણ સિદ્ધ છે. તેમ અહીં પણ મોક્ષ સૃષ્ટિ વિગેરે ચાર પુરૂષાર્થને સિદ્ધ કરવા માટે સર્વને સર્વ ન થાઓ. એ હેતુથી પોતાની શકિતના વિભાગ કરીને મોક્ષ ભક્તિમાં સ્વયંમ બીજ અને યોની રામ જ થાય છે. આ ભાવથી લોકહિતને માટે અવતર્યા છે. તેથી એકજને ગ્રહણ કરવાથી કોઈ પુરૂષાર્થ સિદ્ધ ન થાય તેમજ સર્વત્ર અભ્યુદયરૂપ ફલમાં રામનું પ્રધાન્ય અને ભગવાનનો સહભાવ છે. સાક્ષાદ મોટી શક્તિ કૃષ્ણ જ છે. તેનો કયાંય સહભાવ કહયો નથી. નિઃશ્રેયસમાં તો રામનો સહભાવ છે. બંનેની તુલ્યતાનું નિરૂપણ છે. એવો સર્વત્ર વિચાર છે.તેથી ભગવાનનું જગત કતૃત્વ અને મોક્ષ દાતૃત્વ નિરૂપણ કરતાં આમ કહે છે. હિ શબ્દથી યુકિત કહી છે. આ રામ અને કૃષ્ણ વિશ્વના બીજ અને યોની બંને રૂપે તેને ગણાવે છે. આ ભક્તિથી ત્યાં પ્રગટ થયા તે બતાવવા *દષ્ટુમમેષ્યામઃ* તે ભગવાને કહેલું સત્ય કર્યું. બે રૂપે પ્રગટ કેમ થયા? તેમાં દષ્ટાંત કહેતાં સ્વરૂપ બતાવે છે. તે પુરૂષ અને પ્રધાનરૂપે પ્રગટયાં છે. આનો પ્રાકતમાં વિશેષ બતાવે છે કે સર્વાત્રાન્વિત થઈને કાળ જેનું રક્ષણ છે. એવા અભ્યુદયના તે ઈશ છે. મોક્ષ સાધન જ્ઞાન પણ ઈશાન છે. ભક્તિના પણ તે ઈશ છે. તે માટે તે બંને અહીં પાદુર્ભુત થયા છે. બ્રહ્મ ભગવાન કાળરૂપે થયાં. તેના પ્રયોજન આ બે હશે એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે. કે તે પુરાણ પુરૂષો છે. ભગવાન અનન્તમૂર્તિ હોવાથી આ સ્વરૂપ પણ અનાદિ સિદ્ધ છે. (૩૧)

એમ સ્વરૂપથી ઉત્કર્ષ કહીને ધર્મથી ઉત્કર્ષ કહે છે.

एवंस्वरूपोत्कर्षमुक्त्वा धर्मोत्कर्षमाह। यस्मिन् जने इति। यद्यपि परःसहस्रं भगवद्धर्माः संति तेषां माहात्म्यं च भगवत एव धर्मे धर्मिणोरभेदात् भगवानेव धर्मरूपेण भवतीति सिद्धांतात् सिद्धान्तधर्मानुपरिच्छिद्यमाणयत्नेन भावकेन मम सा परिकल्पितं भगवद्रूपं सर्वेषां स्वाधीनं मत्वा तस्य माहात्म्यमाह। यस्मिन् मानसे रूपे जनः प्राणवियोगकाले क्षणं मानो विशुद्धं समावेश्य कर्माशयं निर्हृत्य परां गतिं याति साधनांतरं निरंतरं निरपेक्षत्वज्ञापनाय यस्मिन् मानसे रूपे

यस्मिन् जनः प्राणवियोगकाले क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धं। निर्हृत्य कर्माशयमाशु याति परां गतिं ब्रह्मयोऽर्कवर्णः ॥ ३२ ॥

उक्तो जन इति सामान्यतः न तु ब्राह्मण इत्यपि वाऽनन्तापि प्राणवियोगकाले सर्वेन्द्रियांतःकरणे अशुद्धावस्थायां क्षणं चित्तं समावेश्य न तु बहुकालं नापि वा देहयोरत्यर्थम्। तदपि रूपं सर्वफलसाधकमिति विशुद्धमित्युक्तम्। अन्यथा कामना पातके वफलिष्यतीति विशेषेणाशुद्धिः कामना भाव एव न तु यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति श्रुतेः कामनाभाव एव तु रुषार्थसिद्धौ निष्कामं सदात्म्यगाम्य एव भवतीति तानेपि सिद्धे किं भगवद्धर्ममाहात्म्यमिति चेत् सत्यं नात्र निष्कामता साधनांतरेण भवतीति निरूप्यते येनान्यथासिद्धं स्यात् किंतु क्षणं समावेश्य तेनैव मनो विशुद्धमपि भवतीति ततः कर्माशयं कर्मान्याशेरते यस्मिन्निति वासनात्मकं संघातं च निर्हृत्य साभिमानपरित्यागेन मृत्तमिव त्यक्त्वेति तत्कालम् एव तत्कारणभूतमपि संघातं दग्ध्वा अन्तरं गमने साधनांतरमप्यनपेक्ष्य परां गतिं स्वरूपेणैव याति तत्रापि न साक्षात्स्वार्थं ज्ञानं विना गमनं किंतु ब्रह्ममयः अर्कवर्णः स्तत्र तस्याप्तेः तादृशी गतिर्भवति तत्रापि भगवद्धर्माणामपि सर्वेषां स्फूर्तिर्भवतीति ज्ञापयितुं अर्कवर्ण इति तस्मात् धृतोऽनुरुषार्थः सर्वैरेव ज्ञानादिभिर्भवति क्रमेणापि साध्यं सद्यः सर्वं भवतीति भगवद्धर्माणां माहात्म्यमुक्तम् ॥ ३२ ॥ ॥

स्कं०२ अ०१ श्लो०४२ ९४७

राम ९४७

શ્લોકાર્થ :-૩૨

માણસ પ્રાણ વિયોગ વખતે વિશુધ્ધ મનને એક ક્ષણ જો તેના સ્વરૂપમાં રાખે સૂર્ય જેવો પ્રકાશવાળો થઈ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવદ ધર્મો હજારો છે. તેની ગણના થાય તેમ નથી. તેનું મહાત્મ્ય એ ભગવ અભેદ છે. ભગવાન પોતે જ ધર્મરૂપ થાય છે. એ સિદ્ધાંત છે. તેથી ભગવાનના ધર્મો વડે મનમાં કલ્પેલું સ્વરૂપ સર્વના હૃદયમાં રહેવાથી તે રૂપ સ્વાધીન થાય છે. તેનું મહાત્મ્ પ્રાણી, પ્રાણના વિયોગ વખતે શુદ્ધ મનને ક્ષણવાર રોકી તો કર્માશયને છોડીને પરમ તેને જરૂર નથી. એ કહેવા માટે માણસરૂપ એમ કહેલું છે.

જન એટલે સામાન્ય માણસ. બ્રાહ્મણ કે મુની એમ કહ્યું નથી. પ્રાણના વિ હોય છે. અશુદ્ધ અવસ્થામાં ક્ષણવાર ચિત્ત રાખે બહુ કાલ નહીં. તેમાં પણ વાણી કે તે રૂપ જ સર્વ ફલનું સાધક છે.

તેથી તેને વિશુધ્ધ કહ્યું છે. નહીતો કામનામાં તો તે કામીતજ ફળ મળે. કામનં જ્યારે બધા કામનો લય થાય ત્યારે પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય. નિષ્કામ આત્મગામી થાય. તે થાય છે. તો ભગવદ ધર્મનું શું મહાત્મ્ય છે? ત્યાં કહે છે કે તે સત્ય છે.

અહીં નિષ્કામતા સાધનથી થવાની નથી. પણ ક્ષણવાર મન લગાડતાં જ તે મ

શ્લોકાર્થ :-૩૨

માણસ પ્રાણ વિયોગ વખતે વિશુધ્ધ મનને એક ક્ષણ જો તેના સ્વરૂપમાં રાખે તો કર્માશયને છોડીને બ્રહ્મરૂપ સૂર્ય જેવો પ્રકાશવાળો થઈ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવદ ધર્મો હજારો છે. તેની ગણના થાય તેમ નથી. તેનું મહાત્મ્ય એ ભગવાનનું જ છે. ધર્મ ધર્મિનો ભેદ અભેદ છે. ભગવાન પોતે જ ધર્મરૂપ થાય છે. એ સિદ્ધાંત છે. તેથી ભગવાનના ધર્મોને છોડીને ભાવુકે પ્રમાણબળ વડે મનમાં કલ્પેલું સ્વરૂપ સર્વના હૃદયમાં રહેવાથી તે રૂપ સ્વાધીન થાય છે. તેનું મહાત્મ્ય અહીં કહે છે. તે માણસરૂપમાં પ્રાણી, પ્રાણના વિયોગ વખતે શુદ્ધ મનને ક્ષણવાર રોકી તો કર્માશયને છોડીને પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. સાધનની તેને જરૂર નથી. એ કહેવા માટે માણસરૂપ એમ કહેલું છે.

જન એટલે સામાન્ય માણસ. બ્રાહ્મણ કે મુની એમ કહ્યું નથી. પ્રાણના વિયોગ વખતે સર્વ ઇંદ્રિયો વિકલ હોય છે. અશુદ્ધ અવસ્થામાં ક્ષણવાર ચિત્ત રાખે બહુ કાલ નહીં. તેમાં પણ વાણી કે દેહને અનુસરવાની જરૂર નથી. તે રૂપ જ સર્વ ફલનું સાધક છે.

તેથી તેને વિશુધ્ધ કહ્યું છે. નહીતો કામનામાં તો તે કામીતજ ફળ મળે. કામનો અભાવ વિશેષ સુદ્ધિ કહેવાય. જ્યારે બધા કામનો લય થાય ત્યારે પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય. નિષ્કામ આત્મગામી થાય. તેથી જ્ઞાનનું મહાત્મ્ય પણ સિદ્ધ થાય છે. તો ભગવદ ધર્મનું શું મહાત્મ્ય છે? ત્યાં કહે છે કે તે સત્ય છે.

અહીં નિષ્કામતા સાધનથી થવાની નથી. પણ ક્ષણવાર મન લગાડતાં જ તે મન શુદ્ધ થઈ જાય છે. તેના માટે

બીજો કોઈ પ્રયાસની જરૂર નથી. પછી કર્મો જેમાં સૂવે છે. એવા સંગાથને લિંગ શરીરને છોડીને જવામાં સાધનની પણ જરૂર ન હોવાથી સ્વરૂપ જ પરમ ગતિને પામે છે. તેમાં પણ સાયુજયને માટે જીવ ભાવથી ગમન નથી. પણ બ્રહ્મમય થઈને *બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ ।* એ બતાવવા અર્કવર્ણ કહ્યો છે. તેથી જેટલો પુરૂષાર્થ સર્વજ્ઞાનાદિ સાધનથી થાય છે. તે બધો અહીં એક વખતે થાય છે. તે ભગવદ ધર્મનું મોટું મહાત્મ્ય કહેવામાં આવ્યું. (૩૨)

એવા ભગવદ સ્વરૂપમાં જેને સર્વાત્માના સર્વદા સર્વ ભાવ વડે મન સ્થાપન કર્યું તેને ફળ મળે તેમાં શું કહેવું?

एतादृशे च भगवत्स्वरूपे यैः सर्वात्मना सर्वदा सर्वभावेन मनो निहितं तेषां फले किं वक्तव्यमित्याह। तस्मिन् भवन्ताविति। या दृशं हि रूपाशं चिन्त्यध्येयं वा तादृशा एव भवन्तीति सर्वज्ञनीनं भगवांश्च सर्वफलरूपः अतो नावशिष्यत इति युक्तं सर्वहेतुत्वमाह। अखिलात्महेताविति। अखिलानामात्मा हेतुश्च सर्वस्यात्मा भवति सर्वमस्यान्नं भवतीति फलं सिध्यति। किंच। विरुद्धोऽपि हेतुरात्मेति च वक्तुं नारायण इत्याह। अयं पुरुषो नारायणः किंचित्कारणार्थं सर्वेषामुद्धारार्थमेकपदत्वे शमपि कृतवान् अनेन फलावस्य कार्ये योग्यतं ज्ञापितं वशकाव्याप्त्यर्थं यतः लोकस्य व्यसनापनोदनपरो ह्यस्य

तस्मिन् भवन्तावखिलात्महेतौ नारायणे कारणमर्त्यमूर्तौ भावं विधत्तां नितरां महात्मन् किं वावशिष्टं युवयोः सुकृत्यं ३३

किं न त्वमहति सिद्धान्ते सर्वतिशनापि नितरां भावं विधत्तां रसत्वव्याप्त्यर्थं भावपदं उक्तं त्वेपि देवत्वपतीते तथापि फले स्वरूपानुपलापेक्षत इति समर्थाम पीदायां ज्ञानादिनामेव युक्तिः शुद्धेः तदेवोक्तं देहदेहादिरूपत्वेन व्याप्त्यर्थं माह। महात्मन्निति महात्मत्वं भगवदागमनान्निश्चीयते अतः युवयोः कृत्यं नावशिष्यते अनेनैयमेवावस्था पुरुषार्थ इति ज्ञापित ३३ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૩૩

સમગ્રના આત્માને કારણરૂપ એવા ભગવાન નારાયણમાં મનુષ્ય શરીરે ધરનારમાં તમારો ભાવ સ્થાપન કર્યો. તે મહાત્મ્યન ! તમારે પછી શું કર્તવ્ય બાકી રહે છે? કાંઇ નહિ.(૩૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જેવું ઉપાસ્ય ચિંતન કરીએ કે ધ્યાન કરીએ તે રૂપ તે થાય એ વાત સર્વ લોક પ્રસિધ્ધ છે. ભગવાન સર્વ ફલરૂપ છે. એટલે કાંઇ બાકી ન રહે એ કહેવા માટે સર્વના કારણ તેને કહે છે. તે સર્વના આત્મા અને કારણરૂપ છે. સર્વના આત્મા થાય છે. તે સર્વના અન્ન થાય છે. તે શ્રૃતિથી ફલ સિદ્ધ છે. તે આત્મા છે.

તે વિકારમાં કારણ છે. માટે નારાયણ કહ્યાં છે. આ પુરૂષ નારાયણ છે. તે સર્વના ઉદ્ધાર માટે તેમને કપટ વેશ પણ કર્યો. તેથી ફલની જરૂરીયાત બતાવી. શંકાની નિવૃતિ માટે લોકના દુઃખ મટાડયા. તે દાસના દુઃખ શું જોયા કરે? ન જ જુએ. જરૂર મટાડે એ સિદ્ધાંત થયો. તેમાં અત્યન્ત ભાવ રાખો. રસત્વ વ્યાવૃતિ માટે ભાવપદ ઉધ્ધવ બોલ્યાં છે. કારણ કે નંદરાયને દેવત્વની પ્રતિતી થાય છે.

તો પણ ફલમાં સ્વરૂપ યોગ્યતા જોઈએ. જેમ મર્યાદામાં બ્રાહ્મણોની જ મુક્તિ થાય. પૃષ્ટિમાં વૈકુંઠાદિમાં પક્ષ્યાદિભાવ થાય. તે ન થવા માટે કહે છે.

તમે *મહાત્મ્યન* મોટો આત્મા ભગવાન પધારવાથી થયો. તેથી હવે તમારે કંઇ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી. તમારે ઘેર પ્રભુ પધાર્યા ત્યારથી તમે કૃતાર્થ છો. (૩૩)

એમ વિષયને અને સાધનને અભિનંદન આપીને લૌકિક ભાવથી ખેદ ન કરવા માટે કહે છે.

द०टी०४२ १५५०

एवंविधं साधनं वा मिनं घे लौकिकभावेन रखे देवर शिवउमाह । आगमिष्यतीति अदीर्घेणैव कालेन व्रजमागमिष्यतीति यतः ।
अच्युतः स्वरूपतो धर्मतश्च अन्यथा वा च्युतः स्यात् लौकिकभावयानसाधनमिति केचित् शास्त्रार्थतः समागमिष्य
तीत्यन्ये भगवद्भावरूपत्वेन भगवदीयानां वक्तारूपं स्वेति वाक्यावपि नौरतिविशेषवचनाद्व्रजगताः श्रिरापितानि
तिवाक्यविरोधाभावात् नंददृष्ट्स आगत एव भगवान्परं प्रधानगोपिकाप्रतीतिमन्यथेत्यर्थाद्वगम्यते आर्थिके विरोधः

आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः । प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान्सात्वतां पतिः ॥ २४ ॥

भावादिममर्थमेव ज्ञापयितुमाह । प्रियं विधास्यते पित्रोरिति यथैव प्रियं भवति येन प्रकारेणागते तथैव विधास्यतिरेताह
शकरणे सामर्थ्यमाह भगवानिति एवं प्रमत यागमने हेतुमाह । सात्वतां पतिरिति यादवानां भगवद्भक्तानां च पतिः
यादवाद्युद्धारेणाप्यागी उद्धाराचंतयासमागमिष्यतीति भावः । शांतिमावहेति वाक्यादेवेद्युच्यते । अन्यथा शास्त्रा
र्थमात्रमेव कथयेत ॥ २४ ॥

राम १५५०

શ્લોકાર્થ :-૩૪

અચ્યુત ભગવાન થોડા વખતમાં જ વ્રજમાં પધારશે અને માતાપિતાનું પ્રિય કરશે. કારણ ભગવાન ભકતોના પતિ છે. (૩૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

થોડા વખતમાં જ,તે વ્રજમાં આવશે. કારણ કે તે અચ્યુત છે. સ્વરૂપથી અને ધર્મથી ચ્યુતી રહીત છે. એમ ન હોય તો વાકયથી ચ્યુત થાય. કેટલાંક એમ કહે છે કે આ લૌકિક વાણીથી બોધન કરેલું છે. બીજા લોકો શાસ્ત્રથી આવશે એમ કહેશે. ભગવાનના કથાનુંરોધથી અથવા ભગવદીયોના વાકયથી *કુરૂન મધૂન ચાથસુહૃદિ દક્ષયા* ઈત્યાદી વાકયોથી એવાં વિશેષ વચનથી *ગર્તાશ્ચિરાયિતાન્ શત્રુપક્ષ ક્ષપણ ચેતસઃ* ઈત્યાદી વાકયોનો વિરોધ નહીં આવે.

તે વાકય કુરૂક્ષેત્રના પ્રસંગમાં ગોપીઓ પ્રત્યે કહી છે. નંદરાયને જોવાને ભગવાન પધાર્યા છે. પણ જેમ ગોપીકાઓ ન જાણે તેમ તે નંદરાયને પ્રતિતી કરાવશે. આર્થીકમાં વિરોધનો અભાવ છે. એ અર્થને જણાવવા માટે જેમ પિતા માતાનું પ્રિય થાય તેમ આવ્યા છે. અને તેમને સુખ આપશે. એક કરવાનું તેમનું સામર્થ્ય છે. તેથી ભગવાન કહ્યાં છે. એમ ગૃપ્ત રીતે આવવાનું કારણ કહે છે કે તે સાત્વતાના પતિ છે. યાદવો અને ભગવદ ભકતોના પતિ છે.

યાદવ અને ભકિતમાર્ગના અનુરોધથી તેઓ આવશે. *પ્રીતિમાવહ* એ વાકય થી કહ્યું છે. નહિં તો શાસ્ત્રાર્થ માત્ર કહેત ।। (૩૪)

ભગવાન એમ આવશે. એમાં અને આવશ્યકતામાં શું પ્રમાણ?

ननु भगवानेवमायास्यतीत्यत्रावश्यकत्वे वा किं प्रमाणमिति चेत्तत्राह हत्वेति। कंसं हत्वा यद्दा भगवान् वोऽस्मत्स्थाने समागत्य तत्सत्यमेव करोतीति कंसो व्याजेनैव मारणीय इति परोक्षवादेनापि तावत्पर्यन्तं वदति अतो गोपिकाः प्रतिसमानमनकथा शास्त्रार्थत्वे नापि संगच्छते कंसमारणानन्तरं तु प्रयोजनाभावान्न परोक्षकथायां निमित्तमस्ति कापट्ये हि शीघ्रं हतो भवत्यक्लिष्टकर्मा नान्यथेति वधश्च शीघ्रमेव कर्त्तव्य इत्यत्र हेतुमाह। प्रती

हत्वा कंसं रंगमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वतां। यद्दाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत् ३५ ॥

पं सर्वसात्वतामिति। सतां भक्तानां सर्वथा प्रतीपं प्रतिकूलं सर्वमन्यथाकरणे ज्ञापकमाह रंगमध्य इति। रंगस्थानं हि लीलायानत्वं वक्ष्यत इत्यपि उरोधात् युष्मान् आगत्य तत्रापि कृष्णः फलरूपः सर्वनिपेक्षः अनेन हेतुवाद प्रयोजनाभावः उक्तः अतस्तत्सत्यं करोत्येव वर्त्तमानप्रयोगेनस्थाप्यतमपि तस्यागमनं सूचितं वर्त्तमानसमीये वर्त्तमानप्रयोगः। अत आगमिष्यतीत्यप्यविरुद्धं ३५

શ્લોકાર્થ :-૩૫

સર્વ ભકતોનો વિરોધી કંસ તેને રંગમાં માર્યો. અને આપણી પાસે આવીને ભગવાન જે બોલ્યાં તે પોતાનું વાકય ભગવાન સત્ય કરશે. (૩૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

કંસને મારીને ભગવાન જે બોલ્યાં છે. તે પણ આપણી પાસે આવીને જે કહ્યું છે તે સત્ય છે. કંસને કોઈ નિમીતથી મારવો હતો ત્યાં સુધી તો તેઓ બોલે પણ ખરા. ગોપીઓ પ્રત્યે આવવાનું કહ્યું છે. તે શાસ્ત્રાર્થ રૂપે પણ ઘટે. કંસને માર્યા પછી તે પ્રયોજન ન હોવાથી પરોક્ષ કથા કહેવાનું પ્રયોજન નથી. કંસ કપટ કરે તો

ભગવાન તુર્ત મારે નહી.

કારણ ભગવાન અકિલષ્ટ કર્મા તેને મારે નહિં. તેને જલ્દી મારવો છે. કારણ કે તે સર્વ ભકતોનો વિરોધી છે. રંગની અંદર લીલા થવી જોઈએ. ત્યાં તેને મારવો પડયો. તે ઉપરના કારણ ને લઈને તેમાં પણ તમારી પાસે આવીને તમને વિનંતી કરી તે પણ ફલરૂપ કષ્ણે કરી તે હેતુ વાત કરવાનો કંઈ જ પ્રયોજન ન હોવાથી કહેલું વાકય સત્ય કરશે જ. અત્યારે તે આવ્યા છે તે દેખાય છે. તેમાં કોઈ વિરોધ નથી. (૩૫)

તમો કહો છો હમણાં આવ્યાં છે. છતાં દેખાતાં નથી. તેમ હવે પછી આવશે તેને જોવા ન જઈએ તો આવે કે સત્ય કહે તેમાં શું? ત્યાં કહે છે.

१·४३ ५१

ननु यथेह मनीमागतो न दृश्यते तथाप्यागतो न दृश्य इति किमागमने सत्यवाक्यं न चेत्याशंक्याह माखिद्यमिति। भगवद्दर्शना
थे खेदं माकुरुतं दर्शनेन संदेहः प्रागज्ञानाद्धि [illegible] दर्शने वारयति। अंतिक इति लौकिके भगवाने वापेक्ष्यत इति न रामयहणं
तस्य प्रादुर्भावः सर्वत्रैव स्वागम इति ज्ञापयितुं अंतर्निरूपयति। अंतर्हृदीति। अन्यो भविष्यतीत्याशंकां व्यावर्तयति। स इति
यो भवद्भिरपेक्ष्यते स एव सर्वेषां भूतानां हृदये वर्त्तत इति। तत्र प्रमाणमाह। भूतानामिति। अन्यथा ते कथं जाताः प्राणिनः आ
धारव्यतिरेकेण अन्नादि क्रियाणां स्थित्यसंभवात् अतः स्वापेक्षया प्याधारत्वेन सर्वत्रैव वर्त्तते अंतर्हृदीति प्रत्यर्थं वि

मा खिद्यतं महाभागौ द्रक्ष्यथः कृष्णमन्तिके। अन्तर्हृदि स भूतानामास्ते ज्योतिरिवैधसि ३६ ॥

शेष उक्तः जीवास्तत्त्रयोर्व्याहृत्यर्थं दृष्टांतमाह ज्योतिरिवैधसीति। एवं हत्वा विशेषेऽपि यथा द्वयोर्निमज्जनं तेन ज्वलंति
न काष्ठादयः उत्पन्ना अपि [illegible] अतो ज्ञापयते स्वभावत एव ते वह्न्यात्मकाः जलेनैव [illegible]
[illegible] अतो भूयानंशस्तेजस एव ज
लस्यानीयात्याः स त्पार्थिवांशस्यानीयो जीव इति ३६ ॥ ॥

राम ए५१

सर्वत्र भगवान्वर्तते न ह्यन्तःस्थितं भगवन्तं लक्ष्मीनारायणादिना वर्तन्ते इत्यवसीयते। अन्यथा मथनेनैव योगादिना न प्रादुर्भूतः स्यात् ३७ एवं प्रादुर्भावे स्थूलभक्तानुक्त्वा तथापि दुःखं भवतीति वक्तुं लौकिकप्रयोजकान् सर्वानेव संबंधान्वारयति। न मोमेति। अनेनान्यथा पि निवार्यते न हि भगवान्कस्यापि दुःपाल्यो भवतीति तस्य सर्वान्तर्यामिनः कृष्णस्य यशोदादाद्याः मातृत्वेन प्रसिद्धा अपि ता न मातरः तथा नंदादयोपि न पितरः न पत्नीता पुनस्तयो भार्या न वा ऊशादयः सुताः आदिशब्देन भ्रातरः गदादि

नह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियो वास्त्यमानिनः। नोत्तमो नाधमो वापि समानस्यासमोपि वा ३७
न माता न पिता तस्य न भार्या न सुतादयः। नात्मीयो न परश्चापि न देहो जन्म एव च ३८ ॥

योपि आत्मीयः स्वसत्तात्मकः परः शत्रुः परकीयोपि पर एवेति न सर्वथा निरूपिताः चकारान्नोदासीनः अयमर्थो निर्धारित इत्येवकारः न अपि देहः परदर्थमेते अपि संति तस्य कारणं जन्मापि नास्ति एवकारः सर्वं वक्तव्यं नास्ति अनेन यत्किंचित्सम्भावितं तदपि निषिद्धं ३८ ॥

શ્લોકાર્થ :-૩૬-૩૭

જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહે તેમ સર્વ ભૂતોના હૃદયમાં રહેનાર કૃષ્ણને આપ સમીપ જોશો. કારણ કે આપ બળભાગી છો. માટે ખેદ ન કરો. એને કોઈ પ્રિય નથી. અપ્રિય પણ નથી. છતાં પણ પોતે અમાની છે. તે પોતે સમાન છે. તેને કાંઈ ઉત્તમ કે અધર્મ નથી. (૩૬-૩૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવાનના દર્શનને માટે આપ બંને ખેદ ન કરો. આપણે દર્શન થવા માટે સ્વરૂપની યોગ્યતા કારણ છે. આપ મહાભાગ્યશાળી છો. અનુમાનથી પણ આપાણું ભાગ્ય પ્રતિત થાય છે. તેથી તે ભાગ્ય જ આપણને દર્શન કરાવશે. માટે દર્શનનો સંદેહ ન કરો. યોગથી કે જ્ઞાનથી દર્શન થાય તેવાં નથી પણ તમે તો તમારી પાસે કૃષ્ણને જોઇ શકશો. લૌકિકમાં ભગવાનની જરૂર છે. માટે રામનું નામ નથી લીધું. તેનો પાદુભાવ સર્વત્ર સુગમ છે. એટલે સર્વભૂતના હ્રદયમાં છે. તે ભૂતો છે. નહી તો પ્રાણી કેમ થઈ શકે? આધાર ભકત અન્નાદિ સ્થિતીમાં અસંભવ છે. હ્રદયની અંદર તો પ્રતિતી થાય છે. તેને માટે દષ્ટાંતે તે સમજાવે છે. જેમ કાંષ્ઠમાં અગ્નિ રહે છે. લાકડું અને ઘડો પૃથ્વીમાંથી થાય છે. છતાં ઘડો જલમાં ડુબે છે. અને લાકડું તરે છે. ઘડો બળતો નથી અને લાકડું બળે છે. તેથી ઘડો જેવો લાકડું નથી. તે ઉત્પતિમાં પણ ભૂમીના અંશ પોતાની સમાન ગ્રહણ કરતાં નથી. તેથી જણાય છે કે બધા અજ્ઞાનત્મક છે. જલથી પુષ્ટ થાય છે. બધાને વ્યવધાન કરાવનાર માયાને જેમ સુક્ષ્મ પૃથ્વીના અવયવો છે. બંને જાય તો ભષ્મ થાય છે. ત્યાં સુધી તે લાકડું કહેવાય છે. લાકડામાં અગ્નિનો ભાગ છે. જલની જગ્યાએ અહીં આસન્ય છે. પૃથ્વીના અંશની જગ્યાએ જીવ છે. તેમ સર્વત્ર ભગવાન બધા ચેતનમાં રહી ઉભા થાય છે, ચાલે છે. તેથી જણાય છે. લાકડામાં અગ્નિ હોવાથી મંથન કરવાથી પ્રગટે છે. તેમ મનુષ્યમાં યોગાદીથી ભગવાન પ્રગટ થાય છે. તે તેમાં ન હોય તો પ્રગટે નહિં. (૩૬-૩૭)

એમ ભગવાનના પ્રાગટયમાં સુલભતા બતાવી તો પણ તે દુલર્ભ છે. તેમ કહેવા માટે લૌકિકમાં લઇ જનાર બધા સંબંધોનું વારણ કરે છે.

શ્લોકાર્થ :-૩૮

તેને માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રો, પોતાના, પારકા, દેહ, જન્મ કાંઇ પણ નથી.(૩૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આનાથી અસૂર્યાનું પણ નિવારણ કર્યું. ભગવાન કોઈને ઠપકો દેવા લાયક નથી. તે કૃષ્ણ સર્વના અન્તયામી

છે.તેને યશોદા વિગેરે માતપણાથી પ્રસિદ્ધ છે. પણ તેને કોઈ મા નથી. તેમ નંદરાય પણ બાપ નથી. સ્ત્રીઓ સીતા વિગેરે તેમને નથી. કુશ વિગેરે પુત્રો પણ નથી. ગદાદી ભાઈઓ પણ નથી. પોતાની સત્તા ચાલે એવો આત્મીય પણ કોઈ નથી. શત્રુ નથી. તેથી કોઈ પારકો નથી. કોઈ ઉદાસીન પણ નથી. આ વાત નકકી છે. તેથી એવ કહ્યો છે. વા અનાદરાર્થક છે. તેથી જે કંઈ હતું તે બધાનું નિષેધ કરે છે. (૩૮)

જયાં સુધી કર્મ છે. ત્યાંસુધી જન્મવાનું મટતું નથી. કર્મો તો પ્રસિદ્ધ છે. તો જન્માદીનો અભાવ કેમ કહેવાય? ત્યાં કહે છે.

૨૦૨ી૦૪૨
૯૫૨

ननु कर्मस्तु विद्यमानेषु जन्माद्युच्छेदः कर्म्मणां च प्रसिद्धत्वात् कथं जन्माद्यभाव इत्याशंक्याह । न चास्येति । नापि अस्यान्तर्यामि नो निर्लेपः स्य अग्निवत्सर्वदाहकस्य सदसन्मिश्रयोनिषु उत्कृष्टापकृष्टमध्यभावेषु देवतिर्यग् मनुष्यरूपेषु अस्य कर्मापि न तत्रापि वेत्यनादरे ज्ञातेऽपि ते न च किंचित्कार्यमिति हि किमर्थमेतावत्करोतीत्याशंक्याह क्रीडार्थ इति अयं सर्वोऽपि भगवज्ज्ञावः साधूनां परित्राणाय तदपि नो हेतु किंतु कल्पते स्वयमेव समर्थो भवति यथा सूर्यः समागतः स्वयमेवान्धकारं नाशयति न तु न रथ्य अपनोपि कर्त्तव्यः ॥ यथा महाराजः क्रीडार्थमप्यागते चौरभयं निवर्त्तते ॥ ३९ ॥ एतदप्यंगीकृ

न चास्य कर्म वा लोके सदसन्मिश्रयोनिषु । क्रीडार्थः सोऽपि साधूनां परित्राणाय कल्पते ॥ ३९ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति भजते निर्गुणो गुणान् । क्रीडन्नतीतोऽपि गुणैः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ ४० ॥

त्योच्यते मतान्तरे तत्तदपि नास्तीति वदन् सर्वोक्तेर्वोपपत्तिमाह सत्त्वं रजस्तम इति स्वयं निर्गुण एव स्थलन्तरानेतान् क्रीडन् भजते तेषां विशेषणं योजनमाह तेः सृजत्यवति हन्तीति पर्याख्यायनजः स्वरूपतो न जायते अन्यथा तत्कार्यरूपेण जनन मावस्य कर्म वमात्मसृष्टभावे गुणैरेव सर्गे जीवानामपि उपाधिकभेदेनैव भेदसंभवात् ॥ ४० ॥ ॥

રામ
૯૫૨

શ્લોકાર્થ :-૩૯

સત્, અસત્ અને મિશ્રયોની લોકમાં મળે. એવો આનું કોઈ કર્મ નથી. તો પણ તે ભકતનું પાલન કરવા માટે પધારે છે. એમ લોકો કલ્પે છે. ખરી રીતે તો તેમનો બધો ક્રિડાભાવ છે. (૩૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

અર્તયામી અને નિર્લેપ તેમજ અગ્નિને પેઠે સર્વના દાહક ભગવાનને ઉત્કૃષ્ટ, અપકૃષ્ટ અને મિશ્રભાવથી મનુષ્યરૂપમાં જન્મ થાય. એવું એનું કર્મ નથી. તેમાં વા આદરમાં છે. કર્મ થાય તો પણ તે કાંઈ ન કરે. તો પછી આ બંધુ શા માટે કરે છે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તે બધી ક્રિડા છે. આ બધો ભાવ કીડાર્થક છે. કીડા કરવામાં પણ ભકતોનું રક્ષણ થાય છે. .ભગવાનનો ઉદેશ્ય નથી. પણ લોકો કલ્પે છે. જેમ સૂર્ય આવે ત્યારે અંધકાર એની મેળે ચાલ્યો જાય તેને માટે સૂર્યને કાંઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. જેમ મહારાજ રમતગમત માટે આવ્યા હોય તો પણ ચોરનો ભય ન થાય. તેમ ભગવાનનું આગમન લોક હિતાર્થ છે. (૩૯)

એ પણ અગિંકાર કરીને કહેવાય છે. મતાન્તરમાં તો પણ તે નથી. એમ કહેતા પહેલા કહ્યું તેમાં યુકિત કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૪૦

પોતે નિગૃણ છે. છતાં સત્વ, રજ અને તમ એવા ગુણને તે ભજે છે. તે ગુણથી ક્રિડા કરે છે. તેનાથી જુદાં છે. પોતે અજ છે. છતાં ગુણોથી જગતને સર્જે છે, રક્ષા કરે છે અને સંહાર કરે છે. (૪૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

સ્વયમ્ નિગુણ છતાં મૂળભૂત આ ગુણોથી ક્રિડા કરે છે. તે ગુણોનું વિશેષ પ્રયોજન કહે છે. આ જગતને સર્જે છે. રક્ષે છે. અને સંહાર કરે છે. (૪૦)

જેમ પોતે અજ છે. સ્વરૂપથી પ્રગટ થતાં નથી નહીં તો કાર્યરૂપ જન્મ અવશ્ય થાય. આત્મ સુષ્ટિ ન હોય ત્યારે ગુણથી સુષ્ટિ થાય છે. જીવોને ઐપાધિક ભેદથી તેમાં ભેદનો સંભવ છે. તેથી આત્માને કર્તા પણું ક્યાંય પણ નથી. તેને અંતઃકરણના અધ્યાસથી કર્તુપણું છે. સર્વતઃ નથી એમ દષ્ટાંતથી ઉપાદિત કરતાં કૌમુતિક ન્યાયથી ભગવાનમાં કર્તાપણાનો નિષેધ કરે છે.

ज्ञात्वाप्यात्मनः कर्तृत्वं नास्तीति निरूपयन् अंतःकरणाध्यासेनैव कर्तृत्वं न स्वत इति दृष्टांतेनोपपादयन् कैमुत्यन्यायेन भग
वति कर्तृत्वनिषेधमाह यथा भ्रमरिकेति यो हि बाल्यावस्थायां भ्रमति तस्य दृष्टिभ्रमरिका भवति तस्य दृष्ट्या भ्राम्यतीव मही ईयते एव
स्मात् तस्माद् दृष्टिरेव भ्रमति अन्यथा तु ज्ञातॄणां तदैव भ्रमणं उपलभ्येत तथा चित्ते कर्तरि अहंकारे कर्तरि सति कर्तृत्वाभिमा
नस्यैव प्रयोजकत्वात् शास्त्रासविवेकेन अहंकार एव कर्ता भवति तत्राहंधिया जीवोपि कर्तेव स्मृतः न तु स्वतः कर्ता ए

यथा भ्रमरिकादृष्ट्या भ्राम्यतीव महीयते। चित्ते कर्तरि तत्रात्मा कर्तेवाहंधिया स्मृतः ॥ ४२ ॥ ॥

वं केचिद् दृष्टांतराष्ट्रांतिकभावेन एकवाक्यतया योजयंति वस्तुतस्तु दृष्टांतद्वयं अंतर्बहिर्भेदेन अन्यथा बुद्धिरिति केचित्कल्पनायां स
ति असामंजस्यं स्यात् अतः परमुक्ता यस्य न हि साक्षाद् भगवद्वाक्ये उपपद्यमाने प्रासंगिकत्वेन प्रयोजनमुचितं तत्र भगवान् ब्र
ह्मरूपः स्वयं तादृश एवाभिव्यक्तः नित्यस्वरूपः प्रणिनियारूपः क्रमेण परं पुरुषाणां दृष्ट्या गृहीतः तत्र भ्रामिकादृष्टिः स्वधर्मं
तत्र योजयति ततो ब्रह्मरूपमेव प्राकृतं सदृश्यैव तत्र तत्र परिदृश्यमानं तथा कल्पयति तस्माद् भगवति नैते धर्मा उक्ता

टी.४२
१५३

ः स्वभ्रमादेव सन्निराधानंदैः प्राकृतत्वप्रतीतिः किंच यथा स्मृतौ सांख्यादिशास्त्रे चित्ते कर्तरि आत्मा कर्तेव दृष्टः सन्दृष्ट्या
सा तत्तथा भगवति स्वसंबंधारोपात् तद्भावः प्रतीयते न तु वस्तुतो भगवांस्तथा भवति ततः पूर्ण एव व्यापकः परि
च्छिन्नदृष्ट्या तत्तत्सदृशं स्वयमभिव्यक्तः स्वयं वत्सवत्स तथा दृश्यते स्वधर्मारोपेण वा तथा मन्यते वस्तुतो दृश्यते
पि न अतः पूर्ण एव परमानंदः परिच्छेदकदृष्ट्या तदिच्छया क्वचिदुपलभ्यते क्वचित्तेति यथेदानीं भगवदिच्छया म
थुरावासिभिर्दृश्यते न तु भवद्भिर्यथा वा अस्मदादिभिर्दृश्यमानमपि भवंतो वदेति नात्र भगवान् किंतु मथु
रायामिति एवं भ्रमो भवद्भिः यस्त्वस्मादिति संभ्रमपरित्यज्य सर्वत्रैव भगवान् ज्ञातव्यः इत्यर्थः साक्षात्कारस्तु तदि
च्छया भविष्यति ४२

राम
१५३

શ્લોકાર્થ :-૪૧

જેમ ચક્રવત ફરતાં ભ્રામક નેત્રથી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ દેખાય છે. તેમ ચિત્તના કર્તત્વમાં બુદ્ધિ વડે આત્મા પણ પોતાનું કર્તુત્વ સ્વીકારે છે. ખરીરીતે તે કર્તા નથી. (૪૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જે વંટોળિયાની જેમ ફરે છે તેની દષ્ટિ ભ્રમરીકા થાય છે. તે દષ્ટિ વડે પૃથ્વી ફરતી હોય એમ દેખાય છે. એમ ન હોય તો ક્ષણાંતર પછી ભ્રમણ દેખાય. અથવા નહી ફળનારને પૃથ્વી ફરતી દેખાવી જોઈએ. તેમ ચિતમાં અહંકાર કર્તા થાય. ત્યારે હું કર્તા છું એવો અહંકાર તેનો પ્રેરક થાય છે. ત્યારે પ્રામ પ્રામ વિવેકથી અહંકાર કર્તા થાય છે. અહમ બુદ્ધિથી જીવ પણ કર્તા થાય છે. ખરી રીતે જીવ કર્તા થતો નથી. એમ કેટલાક દષ્ટાંત દષ્ટાંતીક ભાવ વડે એક વાકયતા કરી આ શ્લોક લગાવે છે. ખરી રીતે તો આમા બે દષ્ટાંત અંદરને બહારના ભેદથી જોઈએ. એમ ન માનો તો ઈવની સંગતિ થશે નહિ. દષ્ટાંતમાં અને વિષયમાં અન્યર્થા બુદ્ધિ થશે. જયાં સુધી સાક્ષાત ભગવદ ચરિત્ર ઘટતું હોય ત્યાં સુધી પ્રાસગિંકપણાથી યોજના કરવી ઉચિત ન ગણાય. એમાં ભગવાન બ્રહ્મરૂપ પોતે પ્રગટ થયાં છે. જેના સ્વરૂપ ગુણ અને ક્રિયા નિત્ય છે. પરંતુ તેને પુરૂષની દષ્ટિ કર્મથી ગ્રહણ કરે છે. તે ગ્રહણ કરનારી દષ્ટિ પોતાના ધર્મ ભગવાનમાં મૂકે છે. ત્યારે બ્રાહ્મરૂપ પ્રાકૃત સંબંધી'જયાંજયાં ગણાય છે.

ત્યાં દેખાતુ તેઓ તેને કલ્પી લે છે. તેથી ભગવાનમાં તેવા ધર્મો યોગ્ય નથી. પોતાના ભ્રમથી પરમાનંદમાં પ્રાકૃત તત્વ પ્રતિતી થાય છે. વળીશ્રુતિમાં સંખ્યાદી શાસ્ત્રમાં ચિત્ત કરે ત્યાં આત્મા કર્તા હોય છે. કારણ કે આત્મા ચિતમાં અધ્યસ્થ છે. તેમ ભગવાનમાં પોતાના સંબંધથી તે તે ભાવ દેખાય છે. ખરીરીતે ભગવાન તેવાં નથી. તેથી તે પૂર્ણ હોવા છતાં વ્યાપક છે. પરિચ્છિન દષ્ટિ વડે તે તે પદાર્થોમાં અભિવ્યક્તિ વડે સૂર્યની જેમ સંબંધથી તેવા દેખાય

છે. અથવા સ્વધર્મના આરોપથી તેમ લોક માને છે. ખરી રીતે તો તે દેખાતાં પણ નથી. તેથી પૂર્ણ પરમાંનંદ પરિચ્છેદક દૃષ્ટિથી તે તેમની ઈચ્છાથી કવચિત દેખાય છે. કવચિત દેખાતાં પણ નથી. તેમ હમણાં ભગવાનની ઈચ્છાથી મથુરાના લોકો ભગવાનના દર્શન કરે છે. તમો દર્શન કરતાં નથી. જેમ અમો દર્શન કરીએ છે છતાં તમો કહો છો કે અહીં ભગવાન નથી. પણ મથુરામાં છે. તે તમારો ભ્રમ છે. તમે એવાં ભ્રમને છોડીને સર્વત્ર ભગવાનને જાણો. સાક્ષાત્કાર તો તેની ઈચ્છાથી થશે. (૪૧)

ત્યાં કહે છે કે અમે તો આજ સુધી આને અમારા પુત્ર તરીકે ગણ્યાં છે. હવે અત્યારે એને પુત્ર નથી એમ કેમ કહીએ? અથવા અમે પોતાને ભ્રાંત કેમ માનીએ? ત્યાં કહે છે.

नन्वस्माभिरयं पुत्रत्वेन एतावत्कालं व्यवहृतः कथमिदानीमपुत्रत्वं स्वस्य वा भ्रान्ततत्वं मन्यामह इत्याशंक्याह युवयोरेवे
ति। यद्भगवतो लीलया भगवान् पुत्रो जात इति तथैवाङ्गीकृतम् इति मन्तव्यं तदा युवयोरेव भ्रान्तो नान्येषामिति नास्ति किं
तु सर्वेषामेवायमात्मजः आदिः स्व वा भ्रान्तयं पितेषा पुत्रत्वाद्याकारेण यदि न भवेत्। अपि हि किं प्रकारेण वा तदा संसा
रेषामेनामानन्देन भवेदिति को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति श्रुतेः। यतोयं हरिः अका

युवयोरेव नैवायमात्मजो भगवान् हरिः। सर्वेषामात्मजो ह्यात्मा पिता माता स ईश्वरः ४२

रणसर्वदुःखहर्ता भगवान् समर्थः यदि समर्थो न स्यात् तदा दुःखं दूरीकुर्यात् तदा अपुत्रकं भवेदिति ज्ञातो युक्तस्ताद्वारेव स
र्वेषामात्मजः आत्मा वसंघातरूपः तथा पिता संघातस्य बीजं माता योनिः स च जीवः ईश्वरो नियन्ता अन्तर्यामी च
एतावद्रूपो भगवान् सर्वेषां भवतीति किमाश्चर्यं भवतां पुत्रत्वेन स्वात्मानं स्थापितवानिति ननु सर्वेषां तथात्वेपि
न सर्वेषां तथा प्रतीतिः किं त्वस्माकमेव इत्यत्र भगवता लीलयैव तथैव कृतं ४२ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૪૨

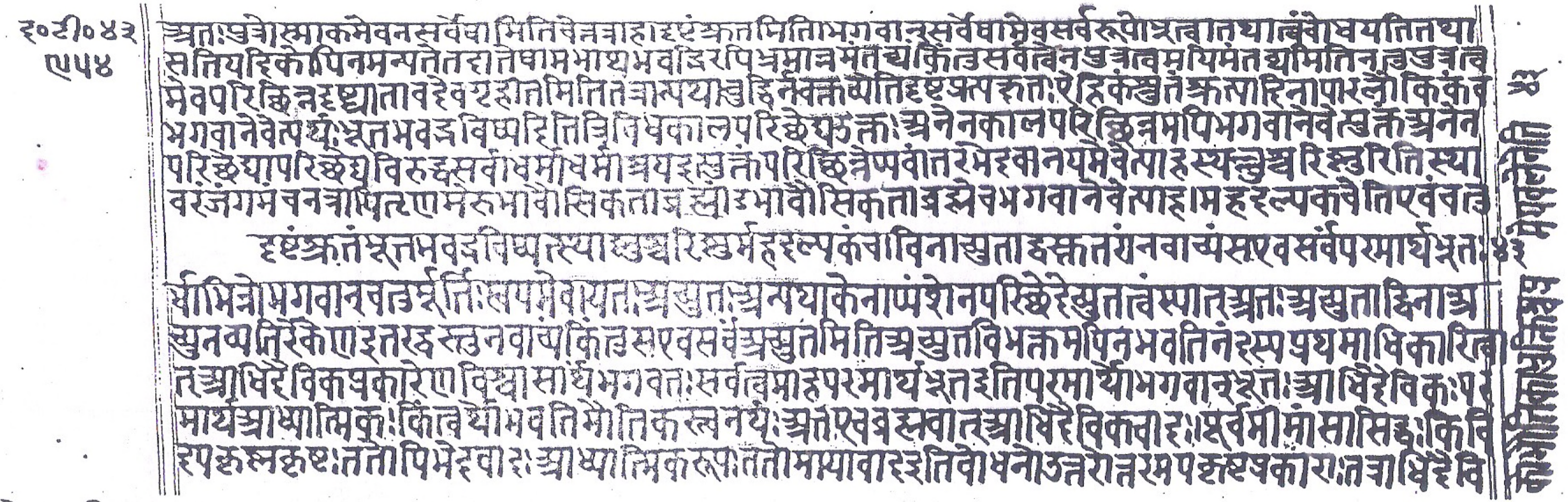
ભગવાન હરિ તમારા જ પુત્ર છે એમ ન માનો. તે સર્વના આત્મા, પુત્ર છે, પિતા છે અને માતા પણ તે છે. ઈશ્વર પણ તે જ છે. (૪૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જે ભગવાનની લીલાથી ભગવાન પુત્ર થયાં. તેથી અમે તેમને પુત્ર માનીએ છીએ. એવો મત હોય તો તે તમારા જ છે બીજાના નથી એવું નથી. કિન્તુ સર્વના તે પુત્રાદિ છે, તે સર્વના આત્મા છે, તે જો આધિદૈવિક પ્રકારે તેના પુત્રાદિરૂપે ન થાય તો સંસારના પ્રાણીને આનંદ ન થાય. *કોવા અન્યત્કઃ પ્રામાણ્યાદેષ આકાશ આનંદો નસ્યાત્* એમ શ્રૃતિ કહે છે. કારણ કે તે હરિ છે.

બધાના દુઃખ હરનાર છે. ભગવાન સમર્થ છે. જો સમર્થ થઈને બધાના દુઃખ દૂર ન કરે. તો અયોગ્ય થાય. તેથી યોગ્યતાને માટે બધાના આત્મા જ થાય છે. આત્મા એટલે દેહરૂપ થાય છે. તેમજ પિતા છે. સંધાત તો બિજ છે. માતા યોની છે. તે જીવ છે. ઈશ્વર તો અંતયાર્મી છે. એવા ભગવાન સર્વના છે. તેથી તમારા પુત્ર થયાં. તેમાં શું આશ્ચર્ય? ભગવાન હું નંદરાયનો પુત્ર છું એમ પ્રસિદ્ધ કરે છે. (૪૨)

બધી વસ્તુ ભગવદઆર્ત્મક તમે કહી તે ખરું પણ બધોને તેની પ્રતિતી થતી નથી. પણ આપણે એમ માનીએ છે કે ભગવાને આ લીલા માટે આ કામ કર્યુ છે તેથી કૃષ્ણ પણ અમારો પુત્ર છે. બધાનો નથી. એમ નંદરાય કહે તો તેનો ઉત્તર ઉધ્ધવજી આપે છે.

दृष्टं श्रुतं भूतभवद्भविष्यत्स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकं वा विनाच्युताद्वस्तुतरां न वाच्यं स एव सर्वं परमार्थभूतः ॥४३॥

શ્લોકાર્થ :-૪૩

જે જોયું છે. સાંભળ્યું છે, થયું છે, થાય છે, થશે, સ્થિર, ચલ, મોટું, નાનું એ બધું ભગવાન વિના નથી. સર્વ તેજ છે. તે પરમાર્થરૂપ છે. (૪૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવાન સર્વમાં સર્વ રૂપ થઈને જ્ઞાન કરાવે છે. તે કોઈ ન માને તો તેનો અભાગ્ય સમજો. તમને પણ ભ્રમ હોય તો ન માનવું. પણ તે સર્વ છે. તેથી પુત્રપણું પણ તેમાં માનજો પણ એટલા પુત્ર જ છે એમ ન માનશો. તેમાં તમે અન્યર્થા બુદ્ધિ ન કરશો. પ્રત્યક્ષ થાય છે. જે આલોકમાં છે. તે દૃષ્ટ શ્રુતિ વિગેરેમાં સાંભળેલું એટલે પરલોકમાં થનારૂ તે શ્રૃત કહેવાય. ભૂત, ભવન, ભવિષ્ય એ કાળથી જેનું માપ નીકળે ત્રાણ પ્રકારનું કાર્ય સમજો. એનાથી જેનં માપ થઈ શકે છે. અને જેનું માપ નથી થસ શકતું તે

સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મના આશ્રયરૂપ સ્વયં છે એમ કહ્યું. પરિછિન્નમાં પણ અવાંતર ભેદવાળા ભગવાન જ છે સ્થાવર અને જગમ તેમાં એક તૃણ અને બીજો મેરૂ એક મચ્છર બીજા બ્રહ્મા. તે પણ ભગવાનન છે. તેમાં નાનું મોટ એમ ચાર ભેદ કહ્યાં. એ ચતુમૂર્તિ પોતે થયાં. કારણ કે પોતે અચ્યુત છે. જુઓ તેમાં કોઇ અંશમાં પરિચ્છેદ થતો હોય તો તે સ્વરૂપથી ચ્યુત થાય તેથી અચ્યુત સિવાય બીજી કોઇ વસ્તુ નથી. અચ્યુત વિભકત પણ નથી. તેનાથી ભિન્ન પણ કાંઇ નથી. નંદના પ્રથમ અધિકાર હોવાથી આધિદૈવિક પ્રકારથી ભગવાનનું સર્વપણું કહ્યું છે. તે પરમાર્થરૂપ છે. પરર્માથ ભગવાન ભૂત આધિદૈવિક પરર્માથ આધ્યાત્મિક પણ તે અર્થ તો ખરો. ભૌતિક તો અનર્થ છે. તેથી બઅહ્મ વાદથી આધિદૈવીક વાદ પૂર્વ મીમાંક્ષા સિધ્ધ કાંઇક હલકો તેનાથી અધ્યાત્મિક રૂપ ભેદવાદ હલકો તેનાથી માયાવાદ અમે જ્ઞાનના ઉત્તરોતર પ્રકારો બતાવ્યા. માયાવાદમાં તો આદ્દિદ્રવિક પણ ભૌતિક છે. મુકિત તો પ્રમેય બળથી થાય. (૪૩)

અમે નંદનો ઉપદેશ સમાપ્ત કર્યો. રાત પણ પૂરી થઇ.

एवंनंदोपदेशःसमाप्तःरजनीचततःसमाप्तेत्याह।एवंनिशेति।सानिशाएवंब्रुवतोरेवव्यतीतायस्याःसुखेसमागतःत तःपरंभार्ययासहभगवद्गुणालापेनापिरात्रिर्गच्छतीतिज्ञापनार्थंगणयतिनंदस्यकृष्णानुचरस्येतिनंदोभगव द्भक्तःप्रसिद्धएवउद्धवःकदाचिदन्यपिभवेदित्याशंकातंनिवृत्त्यर्थमाह।गोप्यःसमुत्थायेतिसस्यच्छायनत्वरात्रेवे वनिमित्तवशादुत्थानंनिरूप्यदीपानितितासांसंपत्तिरधिकानिरूपिता।वास्तूनसमभ्यर्च्येतिदीपानितिवद्भवच

एवंनिशासाब्रुवतोर्व्यतीतानंदस्यकृष्णानुचरस्यराजन्।गोप्यःसमुत्थायनिरूप्य दीपानवास्तूनसमभ्यर्च्यदधीन्यमंथन् ४४ ॥ ॥

नेनभगवतोमंगलारात्रिकमपिरूपितंदेहल्यादीनांसम्यगर्चनंकुलधर्मस्थापनार्थंभगवानत्रास्थिताइतिभक्त्या वादधीनिनानाविधानिप्रातःकृतानिमथ्याइकृतानिवमथनंतत्स्वस्यैवलौकिकोदोहस्त्विचारंवैदिकोद्विचारंवार मितिकेचनेनगोपिकानांसंतोपार्थमयगाभतःतासांसुखवत्तरितेनत्वघतीतिनंदातिथ्यवत्ताभिःकृतमातिथ्यं निरूपितं ४४

શ્લોકાર્થ :-૪૪

નંદરાય સાથે વાતો કરતાં કૃષ્ણાનુચર ઉદ્ધવને એ રાત તો એમ જ ખલાસ થઈ ગયાં. ત્યાં ગોપીજનો જાગ્યાં. તેને દીવાઓ કર્યાં. વાસ્તુની પૂજા કરીને વિધિ મંથન કરવા લાગ્યાં. (૪૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જે રાતના આરંભમાં ઉધ્ધવઆવ્યા હતા તે રાત તો આમ વાતો કરવામાં ચાલી ગઈ. ત્યાંર પછી સ્ત્રી સાથે ભગવદ ગુણ ગાવામાં પણ રાત નીકળે?તેની વ્યાવૃતિ માટે કહે ચે. નંદ અને કૃષ્ણના સેવક ઉદ્ધવજી સાથે રાત ગઈ છે. નંદરાય ભગવાનના ભકત પ્રસિદ્ધ છે. ઉધ્ધવજી કોઈ બીજી પણ વાત કરે તેથી તેમણે કૃષ્ણના અનુચર કહ્યાં છે. સવેક તો સ્વામીનો કામ કરવાને આવે, તે સ્વામીની વાત જ કરે. રાજન ! એ સંબોધનથી અમે જાણો છો એમે સૂચવ્યું. રાત ગઈ.

ગોપીઓ સારી ઉઠયાં. દીવાઓ કર્યાં. ભગવાનની મંગલા આરતી પણ કરી એમ જાણયછે. વાસ્તુપૂજા એટલે ઉબરાની પૂંજા કરી. અથવા ભગવાન અહિં બીરાજે છે એ બતાવવા માટે ડેરી માંડે છે. સવારના બપોરના, સાંજના જમાવેલા બધાં દહીંનુ મંથન આ વખતે થાય, દિવસમાં ત્રણવાર ગાય દોહવાય છે. વૈદિકમાં બે વાર થાય. ઉધ્ધવ ગોપીઓને સંતોષ આપવા આવ્યા છે. નંદનું આતિથ્ર્ય તેને સ્વીકાર્યું તેઓ ગોપીઓનું આતિથ્ર્ય પણ સ્વીકાર્યુ એમ સમજવું. (૪૪)

જો કે ઉધ્ધવ ગોપીઓના સ્વરૂપ અને તેની સ્થિતી જોઈને સતુષ્ટ થયાં છે. તથાપિ તેનો ઉત્કર્ષ કહે છે.

૬૦ટી-૪૩
ए५५

यद्यपि स्वरूपस्थित्यैव संतुष्टो भवति तथापि तासां उत्कर्षमप्याह। ताद्दीपदीप्तैरिति दीपैर्दीप्तैर्मणयो येषां दीपशक्ति विवर्त्याहिणः। ते विशेषेण रंजः स्वरूपेण यापि अधिका कांतिरिति भगवद्योग्यता निरूपिता भगवद्गुणगाने योग्यता वा एवं स्वरूपं वर्णयित्वा क्रियाभिर्विशेषशोभातिशयमाह। रज्जुनो निकर्षणे भुजौ येषां जातं तत्र कंक

ताद्दीपदीप्तैर्मणिभिर्विरेजू रज्जुर्विकर्षद्भुजकंकणस्रजः। चलन्नितंबस्तनहारकुंडलत्विषत्कपोलारुणकुंकुमाननाः ॥ ४५ ॥ ॥

णानां स्रजो याभ्यः स्थूलकंकणपरिधानं भगवद्विरहान्नाभत्वं वा बोध्यते चलन्नितंबः स्तनौ च तत्र हाराः कुंडले च यासां कुंडलयोर्वा त्विट्कांतिस्तया युक्तः कपोलो यासां मानप्रतत्विट् ततो भावे कपोले ताम्भ्यांकृता वा अरुणाः कपोलयोर्वा रुणाः अरुण कुंकुमं मुखं तासु खासर्वांगे भूषा उत्तमाभरणं एतत्तमत्वं च निरूपितं ४५ ॥ ॥

राम
ए५५

શ્લોકાર્થ :-૪૫

દિપના પ્રકાશથી શોભતાં મણીઓથી શોભાવાળી, દહી મંથન કરતાં દોરડું ખેંચવાથી હાથના કંકણો અને માલાઓના ચાલવાથી શોભતી ઉભા થઈને ખેંચતા સ્તન થતા નિંતબ ચલાયમાન થાય છે તે સ્તન પરના હાર તથા કુંડલના ચાલતાં કપોલ પર પડતા તેજથી તથા કંકુ વડે અરૂણ મુખવાળા ગોપીઓ શોભે છે. (૪૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

દિપના તેજનું પ્રતિફલન થવાથી મણીઓ પ્રતિબીંબને ગ્રહણ કરે છે. તેથી ગોપીઓ વધારે શોભે છે. ગોપીઓ પોતાના સ્વરૂપ કરતાં અધિક કાંતિવાળા દેખાય છે. તેથી ભગવાનને તે યોગ્ય છે એમ કહ્યું.

અથવા ભગવાનના ગુણગાનને તેનામાં યોગ્યતા છે એમ સ્વરૂપ વર્ણન કરીને પ્રીયામાં તેનો વ્યાપાર છે.

તેમાં શોભાનો અતિશય બતાવે છે.

દોરડાંને ખેંચતાં હાથમાં કંકણની માળાઓ છે. સ્થૂલ કંકણ ભગવાનના વિરહમાં પહેર્યા છે. અથવા તે વિરહથી દુર્બળ થતાં કંકણો સ્થૂળ દેખાય છે. નિતંબ અને સ્તન ચલિત થાય છે. સ્તન પર હાર ચલિત થાય છે. કાનના કુંડલ ચલિત થાય છે. અથવા કપોલની ઉપર કુંડલોનું તેજ પડે છે. તેનાથી કપોલ અરૂણ દેખાય છે. અથવા અરૂણ કુકમવાળા મુખવાળી ગોપીઓ છે. તેથી સર્વાંગને સુંદરતા તેના આભરણો અને તેમનું ઉત્તમપણું કહ્યું. (૪૫)

એમ સ્વરૂપથી ભગવાનને યોગ્ય હોવાથી આતિથ્ય કહીને ભગવદ ગુણ પરાયણ હોવાથી પણ તેનામાં આતિથ્યને કહે છે.

स्वरूपतो भगवद्योग्यत्वेनातिथ्यमुक्त्वा भगवद्गुणपरत्वेनापि तथात्वमाह उज्जायतीनामिति। धर्म्मद्वयमपि गानेनैव भवतीति। आदौ स्वरूपमाह अरविंदलोचनमिति स हि कमलनयनः कोटिकंदर्पसुंदरः न तु केवलं स्वरूपत एव किंतु गुणतोपीत्याह व्रजांगनानामिति। ता हि व्रजांगनाः स्वयमेव वशीकृताः किं बहुना हि नापस्मानं गानं नियामिति ताद्ध्वनिपरत्वे हेतुः स्वकृतः। अन्यथा गानाशंसा न स्यात्तासां लौकिकवैदिकनिरपेक्षत्वाद्यगाने विशेषमाह। उज्जायतीनां ध्वनिर्दिवमस्पृशदिति। कार्यकारणस्य हि तं गाने निरूपितं कारणाधिक्याल्लोकपरित्यागः तया सति लोकविद्विष्ट

उज्जायतीनामरविंदलोचनं व्रजांगनानां दिवमस्पृशद्ध्वनिः। दध्नश्च निर्मन्थनशब्दमिश्रितो निरस्यते येन दिशाममंगलं ॥ ४६ ॥

त्वात् अस्वर्ग्यत्वमाशंक्य तत्स्पैव स्वर्गविषयः। कोसंदेहस्तत्फलस्येति तेनैव चरितार्थत्वात् वैदिकनिरपेक्षता उक्ता। तासां भगवदीयत्वेन स्वर्गस्यानपेक्षितत्वात्। वा निकायिकयोरेव कर्मणोः स्वर्गं व्यञ्जयतीत्याह नायं दध्नश्च निर्मन्थनशब्दमिश्रितः इत्युक्तप्रकारात् लोकानामपि रणकारेण मिश्रितः भगवदीयानां गुणानां सर्वव्यापि गोपिकानां गवां च सर्वं व्यापकत्वं तत इति भगवान्निव भगवद्गुणाश्रितास्तदा पक्षा इति तासां महत्त्वं सूचितं न तु सर्वधर्म्मपरित्यागे तत्तासां पापं भवेदिति कथं तद्दर्शनेन आतिथ्यं माहात्म्यं वेत्याशंक्याह येन ध्वनिना दिशामेवामंगलं निरस्यते किमुत तत्संबंधिनां ॥ ४६ ॥

શ્લોકાર્થ :-૪૬

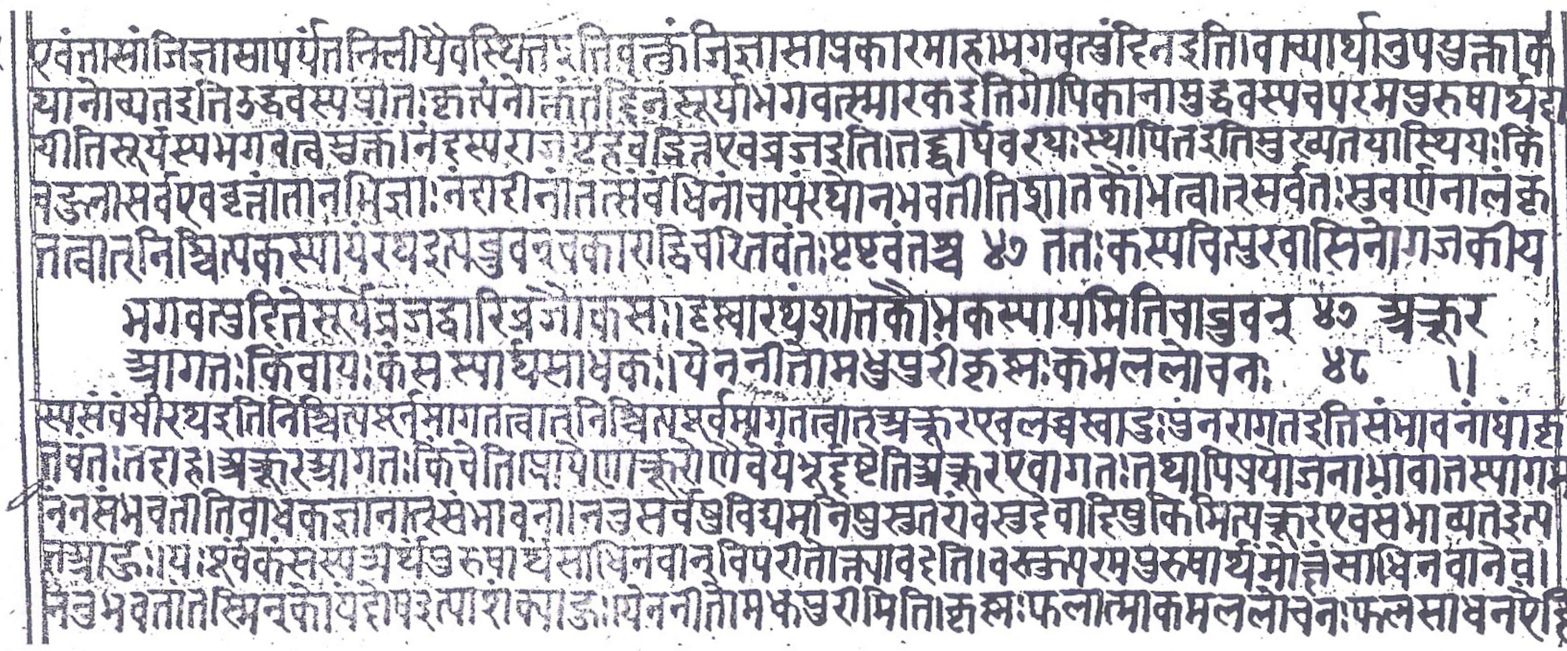
કમળ નેત્રવાળા ભગવાનનું ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કરવાથી વૃજાંગના આનો ધ્વની આકાશમાં સ્વર્ગ સુધી પહોચ્યો. દધિના મંથનને શબ્દ તેમાં મળવાથી તે શબ્દ દિશાઓના અમંગલને દૂર કરવાને સમર્થ થાય છે. (૪૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ધર્મબુદ્ધિથી પણ ગાન થાય છે. તેની નિવૃત્તિ માટે *અરવિંદલોચન* કહયાં છે. ભગવાન કમળ સરખાં નેત્રવાળાં અને કાટિકંદર્પ જેવા સુંદર છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાનના બ્રહ્મત્વાદી ગુણ કેમ નથી કહેતાં? ત્યાં કહે છે કે કહેનાર વ્રજની સ્ત્રીઓ છે. તેને પોતાના સૌદંયથી ભગવાનને વશ કર્યા છે. તેને બ્રહ્મત્વની જરૂર નથી. તેથી અંગના કહી છે. તેવો અર્થ ન થાય તો વિશેષણ વ્યર્થ થાય. તે વ્રજભકતો લૌકિક, વૈદિક નિરપેશ છે. તેથી તેના ભાવમાં વિશેષ છે. તે હવે કહે છે કે તેને એવું ઉચ્ચાં સ્વરે ગાન કર્યું કે જેનો ધ્વની સ્વર્ગમાં પહોંચ્યો. તે ગાન કાર્ય અને કારણ સહીત થયું. એમ પણ કહેવાયું. કારણમાં અધિકતા થવાથી લોકોનો પરિત્યાગ થયો. તો લોક વિદ્દિષ્ટતા થાય તો તે અસ્વર્ગ્ય ગણાય. તેને સ્વર્ગને સંબંધ કહે છે. તેના ફળમાં શું સંદેહ હોય? તેનાથી જ કૃતાર્થ થવાય છે. તેથી વૈદિક નિરપેક્ષ થાય છે. તે પોતે ભગવદીય હોવાથી સ્વર્ગની તેને ઈચ્છા રહી નથી.

વાચનિક કાયિક કર્મો જ સ્વર્ગના સંબંધવાળા થયાં. તેમ કહેવા માટે દધિ મથવાના શબ્દથી તે શબ્દ મીશ્રીત થયો. એમ કહ્યું. ચ કાર છે. તેથી કંકણના ઝંકારથી પણ તે શબ્દ મીશ્રીત થયો છે. તે ભગવદીયના ગુણના સંબંધવાળો હોય છતાં ગોપીઓ અને ગાયોના સંબંધવાળો તે થવો જોઈએ. તેથી ભગવાનની જેમ ભગવાનના ગુણો પણ તેની અપેક્ષા રાખે છે. તેથી તેની મહત્તા બતાવી છે. ત્યાં શંકા કરે છે કેધર્મનો ત્યાગ કરે તો પાપ લાગે? તેના વર્ણનમાં આતિર્થ્ય અને મહાત્મ્ય કયાંથી આવ્યું? જેનો ધ્વની દિશાઓના અમંગલને નિવૃત કરે છે. તે તેના સંબંધીના અમંગલને મટાડે એમાં શું કહેવું? (૪૬)

તેમ તેને જાણવાની ઈચ્છા થઈ ત્યાં સુધી ઉધ્ધવજી ગુપ્તની પેઠે રહ્યાં. તે હવે કહે છે.

भगवत्युदिते सूर्ये व्रजद्वारि व्रजौकसः । दृष्ट्वा रथं शातकौम्भं कस्यायमिति चाब्रुवन् ॥ ४७ ॥
अक्रूर आगतः किं वा यः कंसस्यार्थसाधकः । येन नीतो मधुपुरीं कृष्णः कमललोचनः ॥ ४८ ॥

શ્લોકાર્થ :-૪૭

ભગવાન સૂર્ય પ્રકાશીત થાય ત્યારે નંદના ધ્વારમાં સોનાના રથને ઉભેલો જોઈ આ કોનો રથ છે? એમ પરસ્પર વ્રજભકતો પૂંછવા લાગ્યાં. (૪૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

વારયાર્થમાં અનુપયુકત કથા કહેવાની નથી. તેથી ઉધ્ધવનું પ્રાતઃકાર્ય અહીં કહ્યું નથી. તે દિવસનો સૂર્ય ભગવાનનું સ્મરણ કરવાનો થયો. તે ગોપીઓ અને ઉધ્ધવનો પરમ પુરૂષાર્થ આપનાર હોવાથી સૂર્યને ભગવાન કહ્યો. જેમ

ગામમાંરાજાનો મહેલ જુદો હોય તેમ નંદરાયનો વ્રજ જુદો છે. તેના દ્વાર પર રથ ઉભેલો જોયો. ત્યારે મુખ્યતાથી સ્ત્રીઓએ તે વૃતાંત્તને નહીં જાણનાર વિચાર કર્યો કે નંદરાય અને તેને સંબંધિનો આ રથ ન હોય કારણ કે તે કિંમતી સોનાનો રથ છે. તો આ રથ કોનો છે? એમ પરસ્પર પૂંછવા લાગ્યાં.(૪૭)

પછી કોઈ શહેરના રહેનાર રાજદ્વારીનો રથ છે. એ નિર્ણય પર આવ્યા. પહેલાં અક્રુર આવ્યો હતો. તેને અહીંનો સ્વાદ લીધો છે. તે ફરીથી પાછો ફરીને તો ન આવ્યો હોય? એમ સંભાવના કરવા લાગ્યા. તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૪૮

કંસના અર્થને સિદ્ધ કરનાર અક્રુર તો આવ્યો નથી શું? જે કમળ લોચન પ્રશ્નને લઈને મધુપુરી પહોંચ્યો હતો. (૪૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ઘણું કરીને આ પ્રદેશ અક્રુરે જોયેલ છે. તેથી અક્રુર જ આવ્યો હોય તો પણ કામ વગર તેનું આવવું ન બને. બાધક જ્ઞાનને લઈને આવવાની સંભાવના કરી છે. વસુદેવ વિગેરે બીજા ઘણાં અહીંના જાણીતાં છ. તેને ન કહેતાં અક્રુરની જ સંભવના શા માટે કરો છે? ત્યાં કહે છે કે અક્રુરને પહેલાં કંસનું કામ કરી આપ્યું હતું. તેમ લોકો કહે છે.

ખરીરીતે તો પરં પુરૂષાર્થ મોક્ષ સિદ્ધ કરાવી આવ્યો. તેમાં તેણો શું દોષ છે? જે અક્રુર ભગવાનને મધુપુરીમાં લઈ ગયો છે. તે કૃષ્ણ ફલરૂપ અને કમળલોચન એટલે સાધનરૂપ અથવા આ લોકના ફલરૂપ તેને અમારી દૂર કર્યા. તો તે પોતે જે કામે આવ્યો હતો તે કરી ગયો. તે તમારો દ્વેષી ગણાંય. પણ તે અહીં શા માટે આવે? ત્યાં કહે છે. (૪૮)

तर्हि तादृशस्य कृतकार्यस्य सिद्धिरस्य चक्रवर्त्यनुरागमननमिति चेत्तत्राह। किं साधयिष्यतीति। प्रायेणास्मान् गोपिकाः विशेषा
:कारेणनेतुमागतः। नीत्वा च पश्चात्तस्य कंसस्य निःकृतिं करिष्यति। स हि स्वार्थे नीत्वा स्वपुरुषार्थमप्यसाधयत्। अस्मत्पुरुषार्थ
मपि नाशयित्वा जनैराकृष्टः। तदपराधपरिहारार्थं कृष्णमत्र प्रेषयिष्यति। असमर्थः। अस्मानेव तत्र नेष्यति। तावता निःकृतिर्भ
वति जनापवादः परिहृत इति। अन्ये तु मृतस्य कंसस्य हेतुत्वात् पुष्पिरमांसप्रियस्य मांसं दातुं हन्तारमस्मानानयतीति। तया च
सति यथा स्वमनोरथो विपरीतो जातः। एवमयमपि भविष्यतीति। ततो भगवानेनमेव बलिरूपस्य प्रापयिष्यतीति भ्रान्तोऽयं समागत इत्युप

किं साधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुः प्रेतस्य निष्कृतिं ४९ इति स्त्रीणां वदंतीनामुद्धवोऽगात्कृताह्निकः ५० इ
तिश्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे षट्चत्वारिंशोध्यायः ॥ ॥

हासः। उक्तवत्स्वपाङ्कः ... नेस्वाह किं साधयिष्यति न किंचिदिति ४९ इदं विशेषाकारेण वचनं स्त्रीणामेवेति स्वरूपमेव भा
वस्तु परमं हरति। इति स्त्रीणामिति। वदंतीनां सतीनां न त्वन्ये विलंबे शापमपि ददुः। भयादागत इति पक्षं व्यावर्त्तयति। कृता
ह्निक इति। प्रातःकाल एव सर्वमाह्निकं कृत्वा वा तत्र ये महती व्याहृतिरिति उद्धवत्वादेव न भयं द्वितीयो भगवत्संदेशः गोपी
नां महियो गाधिमिति सोऽयं पारंभणाय इति सर्वसमाप्तिः ५० इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचि
तायां दशमस्कंधविवरणे षट्चत्वारिंशोध्यायविवरणं ४३ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૪૯

અમારા વડે તેના મરેલા સ્વામી કંસનું કાર્ય સાધશે કે શું? એમ સ્ત્રીઓ પરસ્પર બોલે છે તેટલામાં ઉદ્ધવજી અધિક સમાપ્ત કરીને ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. (૪૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ઘણું કરીને તે આપણને (ગોપીઓને) મથુરા લઈ જવા આવ્યો હોઈ તે અહીંથી ત્યાં આપણને પહોંચાડે પછી પોતાનો સ્વામી મરી ગયો છે. તેને ગતિએ પહોચાડશે. તે પોતાને માટે ભગવાનને લઈ ગયો. તેને પોતાનો પુરૂષાર્થ સિદ્ધ ન કર્યો. ત્યાંના લોકોએ તેની નિંદા કરી. તે અપવાદ પોતાના માથેથી ઉતારવો જોઈએ. તે કૃષ્ણને અહીં લાવે અથવા અમને ત્યાં

લઈ જાય તો બંને . કૃષ્ણ તો તેના કહેવાથી અહીં ન આવે. એટલે અમને ત્યાં લઈ જવા માટે આવ્યો છે. તે લઈ જશે. તેનાથી લોકોપવાદ મટશે.

બીજીઓ તા કહે છે કે કંસ તો મરી ગયો. તે દૈત્ય હતો. તેને રૂધીર અને માંસ બહુ પ્રિય હતાં. તેથી માણસનું માંસ તેને આપીને રાજી કરવા માટે અમને ત્યાં લઈ જશે. તેથી જેમ પહેલો મનોરથ ભગવાનને ત્યાં લઈ જઈ મારવાનો હતો. તેના બદલામાં કંસ પોતે મર્યો. તે મનોરથ વિપરીત થયો. તેમ આ પણ તેનો મનોરથ વિપરીત પરીણામવાળો થશે. તેથી ભગવાન તેણે જ બલિ આપી દેશે. આ ગાંડો છે. તે પાછો આવ્યો. તેમ કેટલીક તેનો ઉપહાસ કરે છે. તે કહે છે શું તે તેનો વિચાર સિદ્ધ કરી શકશે? નહીં જ કરી શકે.

આવાં સ્ત્રીઓના વચનો છે. એમ સ્ત્રીઓ બોલતી હતી તે વખતે એક ક્ષણ ઉધ્ધવજી આવવાનો વિલંબ કરે તો ગોપીજનો તેને શાપ આપે તેથી તે ગોપીઓના ભયથી જલ્દીઆવ્યાં છે. ઉધ્ધવજી પોતે નિત્ય નિયમ સંપૂર્ણ કરી આવ્યાં છે. આગળ મોટી પ્રવૃતિ છે. તેથી તેમને આત્મીક સવારમાંજ સમાપ્ત કરી લીધું છે. પોતે ઉધ્ધવ છે. તેથી તેને ભય તો નથી જ . અહીં પહેલો સંદેશ નંદરાયજીને કહેલો તે પૂરો થયો. બીજો સંદેશ ગોપીઓનો અધ્યાય ૪૪માં કહેશે. તેથી અહીં ૪૩માં અધ્યાયમાં એક સંદેશ સમાપ્ત થાય છે. (૪૯)

દશમ સ્કંધ પૂવાર્ધ

રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ અધ્યાય ૪૩ મો

સમાપ્ત

भगवत्सारूप्यत्वाय वर्णयति। प्रलंबबाहुमित्यादिषड्भिः पद्यैः। भगवत्त्वाय स्त्रीणां हि कामशास्त्रानुसारेणोपयोगिषड्गु
णा वक्तव्याः। प्रकर्षेण लंबौ बाहू यस्य स्मारकात्वेनास्याव यवाउपवर्ण्यन्ते क्रियाशक्तिः परिरंभोपयोगाश्रयस्य चितः। न
वकमलवल्लोचने यस्येति। सर्वतापहारिका ज्ञानशक्तिः कामोद्बोधिका च निरूपिता। एवं क्रियाज्ञानशक्ती निरू
प्यमायाशक्तिं निरूपयति। अनावृते रसो न भवतीति पीतमंबरं यस्य सवर्णो नीलेऽत्र विकाशो भासुत्पादयतीइ
ति सर्वत्रैव तद्दर्शनं। पुष्करमालिनं कमलमालायुक्तं कीर्तिमत्त्वमुक्तं। लसत्सुखारविंदं यस्य श्रीर्निरूपिता म
णिभिर्मृष्टे उरुल्लेक्वंडले यस्येति वैराग्यमिवशास्त्रीयं कीर्तिः सर्वाभरणाकृता निरूपिता ॥ १ ॥

કારીકા :-

ચુમાલીસમાં અધ્યાયમાં ભગવાને ગોપીઓને જ્ઞાનનો આદેશ સારી રીતે આપ્યો. તેથી તેમનો નિરોધ પ્રથમ કરતાં વિશેષ થયો છે. (૧)

લોક રીતીએ કૃષ્ણ ગોકુલથી મથુરા ગયા ત્યારે તેનો સાથ છુટયો તેથી ગોપીઓનો નિરોધ નથી થયો. એમ શંકા થવા સંભવ છે. તેથી અહીં તેનો નિરોધ કહે છે. (૨)

પ્રથમ તો ભગવાને પોતાના સેવકનો મોકલ્યો. તેની મારફતે ઉપદેશ આપ્યો. પ્રીતિ વડે નિરોધ વડે જ્ઞાન વડે અને સર્વાત્માપણાથી તેનો સ્વરૂપમાં નિરોધ કયો છે.(૩)

આ અધ્યાયમાં ભગવાને અમારે માટે દૂત મોકલ્યો છે. એ નકકી કરી તેને આપને ઠપકો આપવો છે તે પણ નકકી કર્યું

છે. ભમરાના મિષથી તેના દોષ ગણાવીને પછી તેને નિદોષ ઠરાવે છે. એમ ન કરે તો ભગવાને કરેલો જ્ઞાનનો ઉપદેશ વૃથા થાય. આ બધાનું કારણ ભગવાનમાં ગોપીઓનો સ્નેહ છે. તેથી પાછળથી છ શ્લોકથી સ્તુતિ કરી છે. દશ શ્લોકથી જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો છે. એક શ્લોકથી દોષની નિવૃત્તિ કરી છે. ચૌદ શ્લોકથી પ્રાથમિક સ્નેહ કહ્યો છે. જ્ઞાનનોપદેશનું ફળ એક શ્લોકથી કહ્યું છે. બાકીના શ્લોકથી પોતની કૃતાર્થતા ઉદ્ધવે કહી છે. એમ છ ગુણથી અને સ્વયં ધર્મિથી સાત પ્રકારે નિરોધ કહેવાયો.

આ અધ્યાયનો પ્રારભ કરતાં ગોપીઓએ આ ઉધ્ધવ છે. એને ઠપકો આપવો છે. એમ નકકી કર્યુ તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૧

કૃષ્ણના સેવક લાંબા હાથવાળા નવીન કમળ સમાન નેત્રવાળા, પીતાંબર ધારણ કરનાર, કમળની માળા ધારણ કરનાર, કુંડલયુકત મુખારવિંદ ધારણ કરનાર ઉધ્ધવને વ્રજ ભકતોએ જોયા. તેનો ચહેરો જોયો. તેની ચેષ્ટાથી આ ભગવાનનો સેવક છે એવો નિર્ણય કર્યો. પોતાના કાર્ય માટે ભગવાને અમારીપાસે તેને મોકલ્યો છે અમે સમજતાં તેને માન થતાં બે દોષ તેનામાં આવ્યાં.(૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ગોપીઓ પ્રથમ ઉધ્ધવમાં ભગવાનનું સારુપ્ય જોઈને માન કરતાં તેની સમાનતાનું વર્ણન કરે છે. આ ઉધ્ધવ આકૃતિથી કૃષ્ણનો અનુચર એમ નકકી કરી તેને જુએ છે. અથવા મોટાંઓના ચિત અધર્મમાં જતાં નથી એની પેઠે તેના દર્શનમાં પોતાને શંકા નથી એમ બતાવવા તે અમારા સ્વામીનો દાસ છે એમ કહે છે. ખરી રીતે તો તે ભગવાનની પાછળ ચાલનાર છે પણ મોટાઓ શણગાર કરીને નીકળે તેને જોઈને સ્ત્રીઓને શરમ આવે છતાં આ સ્ત્રીઓ તેમને કેમ જુએ છે? એ શંકામાં કહે છે કે આ વ્રજની સ્ત્રીઓ છે. ભગવાનના જેવું તેનું રૂપ છે. તેને છ વિશેષણથી વર્ણવે છે. તે ભગવાનનો અનુચર ભગવદ

ધર્મવાળો છે.સ્ત્રીઓ કામ પ્રાધાન્ય હોય તે કામોપયોગી છ ગુણોને કહે છે. પહેલા તો વધારે લાંબા હાથવાળા ઉધ્ધવજી છે. ભગવાનના અવયવોને સ્મરણ કરવામાં ઉધ્ધવના વર્ણનનો ઉપયોગ છે. તેને લાંબા બાહુ હોવાથી ક્રિયા શકિત અને પરિરંભોપભોગ એ તેના ગુણો કહ્યાં. નવીન કમળ જેવા જેણા નેત્રો છે. તેનાથી તેની જ્ઞાન શકિત કામને ઉદ્દીપન કરનારી છે. એમ ક્રિયા અને જ્ઞાન શકિત કહી હવે માયા શકિતને કહે છે. ખુલ્લામાં રસ ન રહે માટે ભગવાન પિતાંબર ધરે છે. કાળા શરીરમાં પિત વર્ણ સારો ખીલે તેથી તેને પિતાંબર પહેર્યું છે. ઉધ્ધવ કમળની માળાવાળો છે. તેથી તે કિર્તીમાન છે. શોભાયુકત મુખારવિંદ છે.તેનાથી લક્ષ્મીની સત્તા કહી. મણીથી પ્રકાશયુકત કુંડલ બે કાનમાં છે. તેનાથી વૈરાગ્યના જેવી શાસ્ત્ર કાન્તિ સર્વાભરણથી ઉત્પન્ન થઇ તે કહેવામાં આવી. એમ સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યા પછી આ ભગવાનનો સેવક છે એમ વ્રજ ભકતોએ જાણ્યું. તે હવે કહે છે. (૧)

१०।४७ [illegible]

एवं स्वरूपं वर्णयित्वा भगवत्सेवकोऽयमिति ज्ञातः कथमित्याह सुविस्मिता इति। सुन्दं व्याजलोभाय तु उपहितं तस्मितं यस्यैनेता
दृशो गोकुले दृष्टः अक्रूरो वा आगतः कोऽयमिति जिज्ञासा स्वमध्य एव कश्चिदुत्पन्नः कश्चेत महान् भवेत् स वदत्विति कथयतः
त्याह। किं वा विरुद्धोऽस्मिन् धर्मो दृश्यते स्वरूपतो यतो निःकामः एतस्य च दर्शनमपीत्यतः स्त्रीणां प्रियं अतो विरुद्धधर्माश्रयत्वा
त् भगवदीयो भवितुमर्हतीति किं च न केवलमाकृतिः स्वभावावेव भगवतः किं तु वेषः पीताम्बरादिः भूषणानि च भगवत एव
नातो भगवत इव ज्ञात एतेषां कथं नायातो न स्वयं स्वाभरणानि परिधापयत्। किं भगवान् प्रेषितवान् आहोस्वित्तदुत्सामिन

सुविस्मिताः कोऽयमपीच्यदर्शनः कुतश्च कस्याच्युतवेषभूषणः। इति स्म सर्वाः परिवव्रुरुत्सुकास्तमुत्तमश्लोकपदाम्बुजाश्रयम् २॥

पार्थेन तत्त्वतः समागतः आहोस्विद्भगवानेव रूपान्तरं कृत्वा समागत इति वहूनां हेतूनां विद्यमानत्वा
त् ज्ञात इति विशेषे जिज्ञासा उत्सुका। प्रियस्य कस्यायं उत्कः पौनः वासनां वा ज्ञाने हि विशेषा प्रीतिर्भवतीति जिज्ञासार्थमेवा
स्येति पृष्टे सर्वा एव परिवव्रुः नन्वेतासां किं प्रयोजनं तत्राह। उत्सुका इति। अतः स्वभावादेव दृष्टः स्मारक इ
ति श्लोकोत्सुक्यात् परितो वेष्टयामासुः। न तु भगवाते स्त्रियः स्मारन्तिताः रत्नका श्च कालादयः ततो रत्नकेषु विद्यमा
नेषु कथं गता इत्याह उत्तमश्लोकस्य पदाम्बुजमेवाश्रित्य तिष्ठतीति भगवच्चरणसेवकाः भक्तिमार्गानुसारी तत्रापि शा

[illegible] २

राम
०५८

શ્લોકાર્થ :-૨

પવિત્ર મંદ હાસ્યવાળો, સ્રીઓને પ્રીય લાગે તેવો દેખાવડો, ભગવાનના જેવા ભુષણોવાળો આ અહીં ક્યાંથી? એમ બધી ગોપીઓ જોતજોતામાં ભેગી થઇ ભગવાનના ચરણનો આશ્રીત સેવક છે એમ બધીઓએ નિર્ણય કર્યો.(૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તે ઉધ્ધવ મંદ હસતો હતો. તેમાં પણ કોઇ લોભ ન હતો. તેથી તેનું સ્મિત સુધ્ધ આવો કોઇ ગોકુલમાં જોયો નથી. તેમ મથુરાની અક્રુર ગોકુલ આવેલો તે પણ આ નથી. તેથી આ કોણ?

એ જાણવાની ભક્તોની ઇચ્છા થઇ. આપનામાં બતાવી દે તો તે મોટો ગણાય. તેથી બોલો એમ કહેતી કહે છે કે આમ માણસમાં ધર્મો વિરૂધ્ધ દેખાય છે. એનું સ્વરૂપ જોતાં તેનામાં કામ નથી. પણ તેનું દર્શન સ્રીઓને પ્રિય લાગે તેવું છે. એવું વિરૂધ્ધ ધર્મોનો તે આશ્રય હોવાથી તે ભગવાનનો સેવક હોવો જોઇએ. તેની આ વૃત્તિ અને સ્વભાવ જ કેવળ ભગવાનના જેવા નથી પણ વેશ અને આભુષણો માટે ભગવાનના જણાય છે. ભગવાનના જેવા નથી તો ક્યાંથી આવ્યો? ભગવાને તેને નહીં મોકલ્યો હોય? અથવા ભગવદ કલા બતાવવા માટે નટની પેઠે ભગવાનનો વેશ લઇને તાો આવ્યો નથી અથવા ભગવાન જ રૂપાંતરથી તો ન આવ્યા હોય? એવાં બહુ કારણોને કહેનાર કૃતઃ છે. તેથી વધારે જાણવાની જરૂર છે. એટલે સ્મ શબ્દ વાપર્યો છે.

બધા ભક્તો તેને વિટાઇને ઉભા રહ્યાં. તેમને આમ કરવાનું શું કારણ? ત્યાં કહે છે. તેમને જાણવાની ઉત્કંઠા થઇ. આ કૃષ્ણનું સ્મરણ કરાવનાર હોવાથી કૃષ્ણમાં તેમને ઉત્કંઠા વધતાં તેને ઘેરી લીધો. આ ઉધ્ધવ કિર્તીવાળા કૃષ્ણનો દાસ છે. તે સ્નેહના માર્ગને જાણનાર છે. તેનો સ્નેહ પણ શાસ્રીય છે. ત્યારે તેમને વિશેષ જ્ઞાન થયું.(૨)

एवं निःप्रत्यूहं संदिग्धार्थं वर्तं वेदितव्यं ततोऽपि विशेषजातमित्याह। तं प्रश्रयेणेति। तमुद्धवं महान्तं दृष्ट्वा प्रश्रयेणावनता नम्रा जाताः। ततः सुष्ठु आसनादिना सत्कारमपि कृतवत्यः। सर्वमेव वा वस्त्राभरणादिभिः सुसत्कृतः। तां तां भर्तृसंबन्धि सेवकोऽयमिति ज्ञात्वा गोजकाम एवोद्देशप इति ज्ञापयितुं हासः सत्कारेऽन्यादृष्टिः क्रूरा रूक्षा वा भवतीति हासपूर्वेक्षणं निरूपितं सूनृतामिठन्नमवचनानि कुशलप्रश्नरूपाणि। आदिशब्देन आसनताम्बूलाद्युपचाराः। तत एकान्ते यत्न

तं प्रश्रयेणावनताः सुसत्कृतं सव्रीडहासेक्षणसूनृतादिभिः। रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने विज्ञाय संदेशहरं रमापतेः ॥ ३ ॥

रहीनां न दृष्टिः रसार्थमेव। सव्रीडादिभिः सहिताः। आसनेऽपविष्टं भवाकालं तत्कृतिग्रहणेन ज्ञातवत्यः। अयमस्मदर्थमेव समागतः। अन्यथा नास्माकमुपचारं स्वीकुर्यात् तेनापि सह इति स्थितं। निष्कामश्चायं अतः भगवत एवायं संदेशवाहकः। तत्प्राकारणार्थं समागत इति रमापतिरूपेण सांतरमपास्य तिष्ठतीत्यस्मद्रूपेऽज्ञा इति च यमवायोजिका इति केवलमनोरञ्जनार्थं ज्ञापितवानिति तासां मा मानस्तत्पार्श्वयति अनेनैकोऽदेशो निरूपितः ॥ ३ ॥

શ્લોકાર્થ :-૩

લજ્જા સહીત હાસયુકત નેત્રથી જોવાથી તથા સારી વાણી વડે ઉધ્ધવને સત્કારતાં વિનયથી નમ્રતાવાળા ભકતો આસન પર બેઠેલા ઉધ્ધવને ભગવાનનો સંદેસો લઈને આવ્યાં છે એમ જાણી એકાંતમાં લઈ જઈ તેને પૂછવા લાગ્યાં.(૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

મોટા પુરૂષને જોઈને, વિનયથી નમ્રતાવાળા થઈને, સારીરીતે આસનાદી આપીને તે વ્રજભકતો ઉધ્ધવને સત્કારવા લાગ્યાં. અથવા પ્રથમથી જ વસ્ત્ર આભુષણોથી સારી રીતે સત્કાર કરીને પછી ભેગો થયેલ છે. આ પોતાના સ્વામીનો સેવક

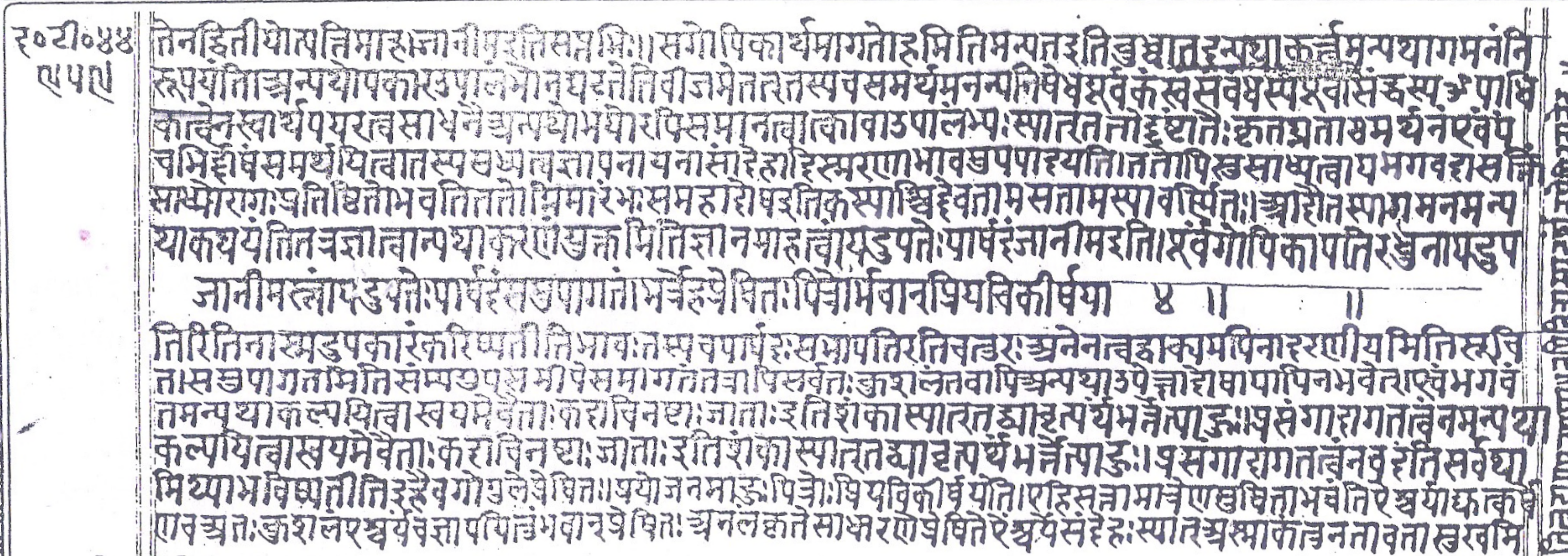
છે. એમ જાણીને ભક્તોને લજ્જા આવી કેમકે તેમને તો ભગવાન સાથે કામના ઉદ્દેશવાળો સબંધ છે. જરાં હસ્યાં તે હાસ્ય ઉધ્ધવને સત્કારવામાં ઉપયોગી થયો. બીજી દષ્ટિ કુર અને લુખ્ખી ગણાય.

તેથી હસીને સત્કાર કર્યો. તેની પાસે ઉત્તમ વચનો બોલ્યાં. કુશળ પ્રશ્નો તેને પૂછ્યાં. આદી શબ્દથી આસન અને પુષ્પની માળાઓ આપ્યાં અને એકાંત સ્થળમાં જ્યાં બીજાની દષ્ટિ ના પડે ત્યાં તેનો ઉત્તમ સત્કાર કર્યો. તેમાં જ રસ આવે તેથી લજ્જાદી ભાવો પણ બતાવ્યાં. જ્યારે ભક્તોનો સત્કાર સ્વીકારી અવ્યાકુલતાથી ઉધ્ધવને બેઠેલા જોયા. ત્યારે ભક્તોએ જાણ્યું કે ભગવાને અમારાં માટે જ આને મોકલ્યો છે. તેને અમારી વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યો. તે અમારે માટે આવ્યો હોય તો જ અમારી પૂજા સ્વીકારે તેથી અમારે માટે જ અહીં આવ્યાં છે. એમ જાણી તેની પાસે ગયાં.

તેના જવાથી તે દૂર ન ગયો. તેથી પોતાને માટે આવેલો છે એવી તેમને ખાત્રી થઈ. જો તેમ ન હોય તો તેની સાથે સંપર્કમાં ન આવે તેમ તેને આપેલો સત્કાર પણ ન સ્વીકારે. અહીં તા બધો સત્કાર સ્વીકારી એકાંતમાં ઉધ્ધવ મળ્યાં. ત્યારે પોતાને ભગવાનન પાસે લઈ જવા આવ્યાં હોય એમ ભક્તોએ ધાર્યું. તેથી રમાપતિનો સંદેશો લઈને આવ્યાં છે એમ ઉધ્ધવને વિશષણ આપ્યું તેમાંથી ગોપીઓએ એવો સાર ખેંચ્યો કે હમણાં તો ભગવાન લક્ષ્મીના પતિ બન્યાં છે તેથી અમને ભૂલી ગયાં છે.

અમે તેમના કામના નથી. કેવળ અમને રાજી કરવા માટે આ દૂતને અમારી પાસે મોકલ્યો છે. તેથી તો ભક્તોને માન થયું. એ એક દોષ થયો. (૩)

માનરૂપ દોષ થયો છે. એ ત્રાણ શ્લોકથી કહ્યો. હવે તેનાથી થયેલ બીજા દોષો કહે છે

जानीमस्त्वां यदुपतेः पार्षदं समुपागतं । भर्त्रेह प्रेषितः पित्रोर्भवान् प्रियचिकीर्षया ॥ ४ ॥

શ્લોકાર્થ :-૪

તમે યદુપતિને સાથે રહેનાર અહીં આવ્યાં છો. અમારા સ્વામીએ તેના માતપિતાને સારૂ લગાડવા માટે તમને અહીં મોકલ્યાં છે. એ વાત અમે બધાં વ્રજ ભક્તો જાણીએ છીએ.(૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ગોપીઓ માટે હું આવ્યો છું એવી ઉધ્ધવની માન્યતા વ્રજ ભક્તો જાણી ગયાં તે વાતને ઉડાવી દેવા માટે બીજી આવવાની આવશ્યકતા ઉભી કરે છે. જો એમ ન કરે તો તેને અમારી ઉપર ઉપકાર કર્યો. તે વાત કબુલ કરવી પડે. તો તેને ઠપકો આપ્યો છે તે ન અપાય. આ અમારા માટે નથી આવ્યાં. એમ નક્કી કર્યું. તે ઠપકો આપવાનું કારણ છે. પોતાને ભગવાન સાથે

પ્રથમ સબંધ હતો. તે તો ભગવાને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા કર્યો હતો. તે મથુરા જતાં સ્વાર્થ ન રહ્યો. તેથી ભગવાન સ્વાર્થી છે તે વાતને સિદ્ધ કરે છે. જો એમ ન હોય તો બંનેનો સ્નેહ સમાન ગણાય તો ઉપાલંભ અપાય નહીં. એમ સ્વાર્થપણું બતાવીને ભગવાનની કૃતઘ્નતા દૃષ્ટાંતો આપીને દ્રઢ કરે છે. એમ પાંચ શ્લોકથી ભગવાનનો દોષ ને દ્રઢ કરીને તે દોષ દૂર થઈ શકે તેવો જ છે. તે બતાવવા વ્રજ ભક્તોને દેહાદિતું સ્મરણ કરાવે છે. તેથી તે દોષ દૂર થવાનું કારણ તો ભગવાનમાં તેમની આશક્તિ છે. તે હવે કહે છે. એમ કહેવાથી સાધ્ય રોગ શરીરમાં પ્રતિષ્ઠિત થયો છે. તે વાતને નક્કી કરીને ઉધ્ધવને કહેવાનું આરંભ કરે છે.

ભગવાને જેમાં સ્નેહને માટે પોતાના ભક્ત ઉધ્ધવને તેમની સંભાળ લેવા માટે સ્વપ્રતિનિધિ તરીકે મોકલી તેની કુશળતા જાણવાની ઈચ્છા કરી છે તે કદર ન કરતાં માન અને ઉપાલંભી દોષો બતાવ્યાં તે તો કોઈ તામસી પ્રિયાનું જ કામ છે. પ્રથમ તો ઉધ્ધવ આવ્યા છે. તે બીજાને માટે આવ્યાં છે તે જાણીને પછી અમારે માટે નથી આવ્યાં એમ કહે તે ઠીક કહેવાય. અમે તેમને જાણ્યાં તે તમે યદુપતિના પાર્ષદ છો. પહેલાં તે ગોપીઓના પતિ હતા. હમણાં તે યાદવોના પતિ થયાં છે. તે હવે અમારાં ઉપકારક રહ્યાં નથી. તેથી સભામાં બેસનાર પણ અતિ ચતુર હોય. તમે તેના પાર્ષદ છો. તેથી અમે તમારાં વાક્યનો આદર ન કરી શકીએ. તમે અમારી સમીપ આવી પહોંચ્યા તેમાં બધા કુશળ છે એવું કહેવા આવ્યાં. તમે પણ કુશળ છો. તેથી તમે અને તમારા સ્વામી ઠપકાને પાત્ર છો. તમે બંને વિપદ ગ્રસ્ત હોત તો અમારો ભાવ ન પૂછયો હોત તેથી તમો અને તમારા સ્વામી ઉપાલંભને પાત્ર ન ગણાય . એમ ભગવાનને અન્યથા કલ્પીને તે કદાચ નાશ પામે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે. અમારાં સ્વામીએ તમને ગોકુલમાં મોકલ્યાં છે. પણ તેનું કારણ તેના માબાપ અહીં છે. તેમને માટે તમને મોકલ્યાં છે. કારણ કે જે સત્તા જમાવીને સુખી થાય છે. તે પોતાની સતાનું ઐશ્વર્ય અને પોતાનું કુશળ બીજાને બતાવવા માટે પોતાના માણસોને મોકલે છે. તેવી રીતે કૃષ્ણે તમને ગોકુલમાં મોકલ્યાં. તમે ઘરેણાં અને લુગડાંનો ભપકો કરીને આવ્યાં. તેથી અમે કાંઈ સુખી થતાં નથી. અમારે માટે તમને મોકલ્યાં નથી. પણ માબાપની ખબર કાઢવાં મોકલ્યાં છે. તેથી અમને સુખ ક્યાંથી થાય? (૪)

તમો પણ ભગવાનના સ્નેહવાળાં છો. તમને પણ સુખી કરવા માટે મારું આગમન છે. તો તમે કેમ કહો છો કે તેમના માબાપ માટે જ તેમને મોકલ્યો છે? ત્યાં કહે છે.

ननु भगवतीनामपि स्वत्वं कर्त्तव्यं संबंधस्याऽल्पत्वात् कथमप्रेरणमिति चेत्तत्राऽऽह ॥ अन्येष्वेतियद्यप्यन्ये स्मर्तव्याः अस्म
दादयोऽपि परं नन्द एव तेन न व्रजे तिष्ठतीति नन्दमाहात्म्यार्थं इमम् उपाधिं परित्यज्य अन्यथा प्रकारान्तरेण भोगप्रकारे
ण गोव्रजे पुष्ट्यापेक्षयान तस्य सर्वस्य सर्वस्मृतिहेतुत्वस्य स्मरणीयं न चक्ष्महे अपेक्षितं हि स्मरन्ति लोकाः ॥ नन्वे
वं सति नन्दस्याप्यस्मरणं स्यात् ईश्वरस्यापेक्षाभावात् तत्राऽऽह ॥ स्नेहानुबन्ध इति । यथा अपेक्षा स्मारिका एवं स्नेहो
ऽपि तत्र भगवतीः पितृत्वादिति चेन्न विशेषमाऽऽह ॥ बन्धूनामेव स्नेहानुबन्धः सर्वत्रोत्पन्नः स्नेहो नानुबन्धोऽपस्येति न स्नेहमा

अन्यथा गोव्रजे तस्य स्मरणीयं न चक्ष्महे । स्नेहानुबन्धो बन्धूनां मुनेरपि सुदुस्त्यजः ॥ ५ ॥

त्रम् उभयेषां स्नेहस्य ग्रन्थिरिति यावत् सुदुस्त्यजो भवति स्नेहकारणसंबन्धस्य सहजत्वात् आकाङ्क्षायाश्च कृत्रिमत्वात्
यथा देहपरित्यागेऽपि तत्ताहशविषयात् रसं भवेत् आकाङ्क्षा निवर्तत इति ऽयं पाक्षिकः सर्वत्र भवेदित्याह । अन्येष्वर्थं कृतेति
यावत् देहसंबन्धः तावत् ज्ञानादिनाऽपि स्नेहो निवर्तयितुं शक्यते किं वक्तव्यं विषयैः तदाह । मुनेरपि सुदुस्त्यज इति
लौकिकाद्वैदिकं बलिष्ठमिति ज्ञापनार्थमपिशब्दः । सुशब्दो नित्यविवेकस्मरणेऽप्यशक्यत्वाय ५ ॥

શ્લોકાર્થ :-૫

એમનાં માબાપ માટે તમે આવ્યા છો. એમ ન માનીએ તો પછી આ તો નંદરાયજીની ગાયોને રહેવાનો વ્રજ છે. ત્યાં ભગવાનને સ્મરણ કરવા યોગ્ય કોઈ હોય એમ અમે માનવાને તૈયાર નથી. મુની હોય છતાં બાંધવના સ્નેહની ગાંઠ એવી હોય છે કે તેને કોઈ તોડી શકતું નથી.(૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જોકે અમે ભગવાનને યાદ કરવા યોગ્ય છે છતાં તે પણ નંદરાયજીની પછીથી કારણ કે મુખ્યત્વે સ્મરણીય તો તેમના

માતા પિતા જ ગણાય. અમે તો નંદના વ્રજમાં રહેનાર એટલે નંદરાયના મહાત્મ્યને લઈને અમને યાદ કરે કે ગોકુલના રાજા નંદરાયજી છે. ગોપી તેની વસ્તી છે. ગોસેવા કરનારી છે. એમ નંદરાયને લઈને અમારી યાદ આવે તે ગૌણ ગણાય. આ સીવાય અમને યાદ કરવાનો બીજો પ્રકાર નથી. આ ગાયોના વ્રજમાં તેમની કોઈ ભોગ્ય વસ્તુ નથી. કારણ કે આ સ્થાન પશુને લાયક છે. ભગવાન સર્વ સમૃદ્ધીવાળા સર્વેશ્વર પશુને રહેવાલાયક જગ્યામાં કોણે યાદ કરે? લોકમાં જેને જે અપેક્ષિત હોય તેને તે યાદ કરે. તે તો ભગવાનને અહીં કોઈની અપેક્ષા નથી ત્યાં કહે છે કે જેમ અપેક્ષા સ્મરણ કરાવે છે તેમ સ્નેહ પણ સ્મરણ કરાવે છે. ત્યાં કહે છે કે તે તો ઈશ્વર છે.

જેવો નંદમાં સ્નેહ છે તેવો તમારામાં પણ છે. તેથી તમને પણ યાદ કરે. એથી નંદરાયમાં શું વિશેષ છે? ત્યાં કહે છે કે બાંધવોમાં જ સ્નેહની ગાંઠ પડે છે તેવી બીજામાં પડતી નથી. કેવળ સ્નેહ યાદ કરાવતો નથી. પણ પરસ્પર સ્નેહની ગાંઠ પડે છે. તે યાદ કરાવનાર છે. સ્નેહનું કારણ સબંધ છે. તે સબંધ માબાપમાં સહજ છે. બીજામાં કૃત્રીમ છે. કારણ કે તે ઈચ્છાથી થાય છે. ઈચ્છા પૂરી થઈ કે તરત જ સ્નેહ ઉડી જાય છે. સ્નેહ જો સહજ હોય તો તે છોડવાનો મુશ્કેલ પડે છે. જેમ દેહ જાય તો દૈહિકમાં સ્નેહ રહે નહી. તેમ આકાંક્ષા ગઈ ત્યારે સ્નેહ જતો રહે. જ્યાં સુધી દેહનો સબંધ છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનાદી સાધનો છતાં તે દેહનાં સબંધમાંથી સ્નેહ જતો નથી.

તો સ્નેહના વિષયને કેમ છોડી શકાય ? ત્યાં કહે છે કે મુની એટલે જ્ઞાની પણ છોડી ન શકે. લૌકિક કરતાં વૈદિક બલવાન છે. એમ કહેવા માટે *અપિ* શબ્દ કહ્યો છે. સુ શબ્દ કહ્યો છે. તે નિત્ય વિવેકથી સ્મરણ કરતાં પણ તેને યાદ કર્યા વગર ચાલતું નથી. (૫)

જે વસ્તુ ઈચ્છિત હોય તેવી બીજી વસ્તુ મળે તો પૂર્વ વસ્તુ ભુલી જવાય છે. તેથી અમારો ભગવાન સાથે સબંધ કહો તો તે ઔપાધિક છે. તે હવે કહે છે.

पत्री० ४४ पृ० ६०

अन्येषु देहसंबंधरहितेषु अर्थकृताप्रयोजनकृताप्रयोजनं देहधर्मः धर्मिणो दुर्बलः ॐ पार्थिवोऽपि न चिरस्थायी यथा मांजिष्ठादिरागः यावत्कालमपि तिष्ठति तत्रापि वचनमेव अत्र कारणमेव न यवत् अतोऽस्मात् भगवत्स्नेहः कदापि न स्थितः अत्र कारणमात्रा स्थितमिति विडंबनमात्रत्वान्न स्मरति अर्थकृतत्वं प्रतिपादयति ॐ पार्थिवं धर्ममाह पुंभिः स्त्री षिति पुरुषास्ततो सर्वसमर्थाः तद्विपरीताश्च स्त्रियः तासु स्नेहः कार्यरेव परिकामो न

अन्येष्वर्थकृता मैत्री यावदर्थविडंबनं पुंभिः स्त्रीषु कृता यद्वत्सुमनःस्विव षट्पदैः ६

भवेत्कामाव स्नेहमेव करोति अन्यासिद्धे गते वा कामे निवृत्ते शास्त्रमपि विरागोत्पादं विषत्तो यद् देहे देव विरजेदिति तान् उत तत्र धर्मो प्यस्ति पुत्रादि द्वारा स्नेहो भवति न त स्त्रागते कमपि देहजमिवेति भवती षपितथा भगवतद्रूत्याश्च तत्परिहारार्थं दृष्टांत तस्मात् सुमनःस्वपि षट्पदैरिवेति गमनक्रिया वा द्रूल्पार्थं षट्पद शब्दप्रयोगः तेषां मकरंदग्रहणानन्तरं पुष्पनाशेन कापि न्नति अयमस्माकं प्रत्यक्षो दृष्टान्तः ६ ॥ ॥

राम पृ० ६०

શ્લોકાર્થ :- ૬

જયાં દેહનો સબંધ નથી ત્યાં તો પ્રયોજનથી મૈત્રી છે. તે પ્રયોજન હોય ત્યાં સુધી મૈત્રી રહે . જેમ પુરૂષો કામને લઈને સ્રીઓમાં પ્રીતિ કરે છે. જેમ ભ્રમરો પુષ્પમાં પ્રીતિ કરે છે. તે સ્વાર્થ હોય ત્યાં સુધી જ કરે છે. પછી તે સ્રી કે પુષ્પનો નાશ થાય તો પુરૂષ કે ભ્રમરને દુઃખ થતું નથી. કારણ કે તેમાં તેનો સ્વાર્થ રહ્યો નથી. તેથી જ તે ઔપાધિક પ્રીતિ છે. (૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જયાં દેહનો સબંધ નથી ત્યાં પ્રીતિ થાય છે તે પ્રયોજનને લઈને થાય છે. પ્રયોજન તો દેહનો ધર્મ છે. તે ધર્મી કરતાં દુર્બલ છે. તે ઔપાધિક સંબંધ ઝાંઝો વખત રહેતો નથી. જેમ મંજીઠાદિનો રંગ જયાંસુધી કપડું રહે ત્યાંસુધી રહે છે. ઔપાધિક

સ્નેહમાં તે હોતું નથી.

પણ અનુકરણ માત્ર છે. જેમ નટ રામનું રૂપ લે તે રામનું કાર્ય ન કરે. પણ તેના જેવો ધનુષ્યબાણ લઈને દેખાવ કરે. તે અનુકરણ કહેવાય. અહીંપણ ભગવાનનો અમારામાં સ્નેહ પહેલેથી જ ન હતો. પણ તેમને સ્નેહનો દેખાવ માત્ર કર્યો. માટે જ અમે યાદ કરતાં નથી. લોકમાં પ્રયોજન વસાત સ્નેહ થાય છે. તે ઔપાધિક સ્નેહ કહેવાય. તે હવે સ્પષ્ટતા થી બતાવે છે. પુરૂષો સ્વતંત્ર અને સમર્થ છે. ત્યારે સ્ત્રીઓ તેનાથી વિપરીત એટલે અસમર્થ અને અસ્વતંત્ર છે. તે પુરૂષો કદી સ્ત્રીઓ સાથે સ્નેહ ન રાખે. જો તેમનાંમાં કામ ન હોય તો. પરંતુ કામ તો સ્ત્રીઓમાં સિદ્ધ થાય. તેને લઈને પુરૂષો સ્ત્રીઓ સાથે પ્રિતી કરે છે. જે કામ બીજી રીતે સિદ્ધ થયો કે કામ શરીરમાંથી ચાલ્યો ગયો. તો સ્ત્રીઓમાં તેમની પ્રીતિ રહેતી નથી.

શાસ્ત્રો પણ જ્યારે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે ઘર છોડવાનું વિધાન કરે છે. *યદહરેવ વિરજેત્ તદહરેવ પ્રવજેત્* (જે દિવસે વૈરાગ્ય થયું તે દિવસે ઘર છોડી દેવું એવું શ્રૃતિનું વચન છે.) ત્યાં કહે છે કે સન્યાસમાં ધર્મ છે. પુત્રાદી દ્વારા પ્રીતિનો નિર્વાહ પણ થાય છે. તેથી આગંતુક પણ સહજ જેવું મનાઈ છે. તેમ ભગવાનનો તમારામાં સ્નેહ કેમ નથી માનતાં?

તેના ઉત્તરમાં દ્દષ્ટાંત આપે છે કે જેમ ભ્રમરાનો પુષ્પમાં સ્નેહ હોય છે. એવો અમારો અને ભગવાનનો સ્નેહ છે એમ સમજો. જલ્દી જવાં માટે ભમરાંને છ પગવાળો કહ્યો છે. તે પુષ્પનો મંકરદ લીધા પછી પુષ્પનો નાશ થાય તેની દરકાર કરતો નથી. આજ અમારે માટે યોગ્ય દ્દષ્ટાંત છે. ત્યાં કહે છે કે સર્વત્ર દ્દષ્ટાંત સુલભ છે. તેથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. તમે દ્દષ્ટાંત આપ્યાં. તેમાં પુષ્પો જલ્દી કરમાઈ જાય છે. ભ્રમરો પણ સાધારણ છે. ભગવાન તો એક છે. આપ લોકો અસાધરણ છો. તેથી તે દ્દષ્ટાંતો તમને લાગુ પડતાં નથી.

એમ ઉધ્ધવ કહે તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો ઔપાધિક સ્નેહને માટે આઠ દ્દષ્ટાંતો આપીને તે વાત સાબિત કરે છે. (૬)

न्तु सर्वत्रैव दृष्टांतः स्खलभः नन्वाजीवताकार्यसिद्धा इति ततः पुष्पाणामुत्तरविनाशयुक्तीनां भ्रमराणां च बहूनां साधा
रणत्वात् भगवत एकत्वाद्भवतीनाम साधारणत्वाद्धनज्ञो दृष्टांतस्यायाकाऽपाधिकानामैवैवं स्थितिवक्तुं दृष्टांताष्टक
माहुः॥ निःस्वमिति द्वाभ्यां॥ यद्यपि सर्वत्र बहुत्वं साधारणत्वं चोपाधिरस्त्येव तथापि वङ्कुस्यादृशं नात्संदिग्धोपाधित्वं स्याध
यितुं दृष्टांतीनां कथनं सर्वथा निराकरणे आधिक्यस्यैव दोषः स्यात् यथा मित्रानुनयत्वं संदिग्धोपाधिकं दृशमोपि वे
तश्यामेव स्यात् तत्रोपाधिर्न भवेदेवमन्यथा तु भविष्यतीति एवं बहुत्वसाधारणत्वेपि भगवांस्त्वन्यत्येव तदास्मात् स्वभा

निःस्वं त्यजंति गणिका अकल्पं नृपतिं प्रजाः॥ अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणं ॥ ७ ॥

वान्नोपाधिर्भविष्यतीति भावः॥ तत्र प्रथमं स्त्रियः स्वभावतः अदुष्टा अपि रूपेऽदुष्ट इतीर्ष्यावशात् भगवान् दूष्यत इतीमं पक्षं व्या
वर्तयितुं स्त्रीणामेव प्रथमं स्वार्थाभावे तु दूरपरित्यागमाहुः॥ निःस्वं त्यजंतीति। ता हि प्रथमतः सर्वभावेन भजंते नत्वेवं क
स्मिरान्मानं परस्मै निवेदयंति तत्रापि प्रियस्नेहेस्मैपि तत्र अनेन धर्मार्थमपि भजनं निषिद्धं लोकेपि निंदिताः एवं लोके वेदे विरुद्धा अ
पि सर्वमपि परित्यज्य यत्किंचित् सर्वभावेन भजंते ताः सर्वान्न माभवितुमर्हंति। यद्यर्थे न कामयेत् अर्थे अ केवलं न निर्वाह
कः किंतु स्थिकोपि तस्मात् तास्तावदर्थमेवं निमित्ताभावे तादृशस्यापि त्यागात् यस्तु तथा भक्तानाविदित्वा सर्वस्वं निवेद

यति तादृशमपि धनरहितं स्वशरीरेनोपार्जनेप्यसमर्थं गणिका वेश्यास्त्यजंति नहि तादृशः स्नेहोन्यत्र भवितुमर्हति। नतु त
थाप्येताः समभावेन भजनं स्तत्पूर्वं न तु उत्कर्षभावेन पेक्षुनः उत्कर्षभावेन सेवंते तेषु त्यागो न भविष्यतीत्याशंक्याहुः॥
अकल्पमानाः प्रजाः स्वयमपि सर्वभावेन भजनमुक्ताः तथापि पश्चात्पालनासामर्थ्ये तं परित्यज्य तदन्योभर्वंति ताश्चेन्नम
न्येरन् न कोपि भवेद्राजा तथापि कः प्रयुक्तं करिष्यतीति। अल्पेनापि निमित्तेन परं परागतमपि राजानं त्यजंति अनेन
ज्ञापयते हस्वसंबंधव्यतिरिक्तो तु कथमपि लौकिके भजनं यावदर्थमेव न तु अल्पकदाचिदपि क्षणमात्रमपि अनुपयोगे भजं
ते इति। न तु लौकिके तथा हुवैदिके वा रूपापरोपणा तथा भविष्यतीत्याशंकापरिहरंति। अधीतविद्या इति पादद्वये
न। शास्त्रानुष्ठानभेदेन आदौ विद्या सर्वापतो गृहीतापत् सर्वापि गुरुप्रार्थ्यो भवति तादृशीमपि प्राप्य ग्रहणपर्यंतमेव
आचार्यं सेवंते न तु उपनीयतद्धपः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः सरहस्यं तदंगं च तमाचार्यं प्रचक्षत इति एतादृशमपि स्व
कार्यसंपन्ने त्यजंतीति सर्वथा अन्येषां तेषां मैत्री किंच यत्र वैदिकः संबंधः स्वतः कथं व्यवहारः अधीतस्यार्थोपयोगे
जीविकाल्पत्वस्य भवति तादृशमपि दत्तदक्षिणं येन दक्षिणामेव प्राप्य शिष्टमर्थं यजमानं च त्यजंति कदाचिद्वा अदत्त
दक्षिणं तस्माद्व्ययव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजनं हतं च मैत्री ७ ॥ ॥

टी-४४ ए६२

राम ए६२

શ્લોકાર્થ :-૭

પૈસા વગરના પુરૂષને ગણીકા છોડી દે છે. રક્ષણમાં અસમર્થ રાજાને પ્રજા છોડી દે છે. વિદ્યા ભણ્યા પછી શિષ્ય ગુરૂને છોડી દે છે. યજ્ઞ કરનાર ઋત્વિજ દક્ષિણા મળ્યાં પછી યજમાનને છોડી દે છે. (૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જો કે આ દષ્ટાંતોમાં સર્વત્ર બહુત્વ અને સાધારણત્વ ઉપાધી છે. તો પણ બહુધા તેવું દેખાય છે. તેથી તે ઉપાધી સંદિગ્ધ છે. સર્વત્ર અમારો ત્યાગ કર્યો એમ કહે તો તે દોષ કોઈ દિવસ દૂર થાય નહી. જેમ મિત્રનો પુત્ર કાળો છે. તેમાં શાક પાકજત્વ સંદિગ્ધોપાધિ છે. જો દશમો પણ કાળો થાય તો શાકપાકજત્વ ઉપાધી ન કહેવાય. એમ ન થાય તો શાક ખાવાથી કાળો થયો તે ઉપાધી ગણાય. એમ બહુપણુ અને સાધારણપણું સદિગ્ધોઉપાધીરૂપ છે. જો ભગવાન અમને છોડી દેશે તો બહુત્વને ઉપાધી નહી કહેવાય. તેમાં પ્રથમ સ્ત્રીઓ. પુરૂષો જેવી દુષ્ટ નથી હોતી. તે વાત ઈર્ષ્યાને લીધે બોલે છે. એમ જણાવવાં માટે પ્રથમ સ્ત્રીઓ પોતાનો સ્વાર્થ ન થતો હોય તો પુરૂષોનો પરિત્યાગ કરે છે. એ વાત કહે છે. સ્ત્રીઓ પ્રથમ તો સ્વભાવથી પુરૂષને ભજે છે. કોઈ સ્ત્રી પોતાના શરીરને એવી રીતે બીજાને સ્વાધીન ન કરે. તેમાં પણ ગમે તે આવે તેને આત્મનિવેદન કરે છે. આ કહેવાથી ધર્મને માટે પણ ભજન નિષિધ છે. એમ કહ્યું. લોકો તેની નિંદા થાય છે. એટલે લોક છોડે છે. વેદ છોડે. જગતથી વિરૂધ્ધ થાય. અને ગમેતેવું મળે તેને સર્વભાવથી સ્ત્રીઓ, વેશ્યાઓ ભજે છે. તે સર્વથી ઉત્પન્ન ગણાય. પણ જો તેમની પાસેથી પૈસાની આશા ન કરે. અગર પૈસા પણ દેહ નિર્માણ જેટલા લે તો પણ ઠીક ગણાય. પણ તે તો અધિક તેની બધી સંપત્તિ લઈ લે. તેથી તે જે ભાવ બતાવે છે તે પૈસાને માટે છે. તેથી તે સેવા વ્યર્થ છે.

કારણ કે પુરૂષ પૈસા આપતાં બંધ થાય ત્યારે તે સ્ત્રી તેને છોડી દે છે. પુરૂષો જાણે છે કે વેશ્યાઓ તો પોતાનો દેહ પૈસા માટે વેચે છે. પૈસા ન આપે તો તેને કાઢી મૂકે છે. છતાં પુરૂષો તેને સર્વસ્વ આપી દે છે. પણ જ્યારે તેની પાસે પૈસા આપવાના ન હોય ત્યારે તેને તે વેશ્યા ઘરમાંથી મૂકે છે. ઘણાં પૈસા ખવડાવીને પોતે બાવો બન્યો હોય, કમાવાને લાયક ન બન્યો હોય, છતાં પણ તેને

ઘરમાં રહેવા દેતી નથી. વેશ્યાના જેવો બીજા સ્નેહ કરી જાણતાં નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે સાધારણ માણસ સાથે પણ વેશ્યા સમભાવ રાખે છે. તેથી તે છોડી પણ દે. પણ જે ઉત્તમ ભાવથી સેવનાર છે તે છોડતાં નહી હોય? તે શંકાના ઉત્તરમાં રાજાને લોકો મોટા માનીને પોતે તેનો દાસ બનીને ભજે છે. પણ તે રાજા પણ પ્રજાના રક્ષણ કરવામાં અસમર્થ થયો તો પ્રજા તેને ત્યાગી દે છે. પ્રથમ સર્વ ભાવથી રાજાએ જે પ્રજાને પાળી પોષી છે. તે સમયે પ્રજાએ પણ રાજાને સર્વભાવથી ભજ્યાં છે.

પણ જ્યારે રાજાની પાલન કરવાની અશક્તિ જુએ છે. ત્યારે તે રાજાને છોડી દે છે. તેના શત્રુને તે ભજે છે. પ્રજા જો નવા રાજાને ન માને તો તે રાજા ન થઈ શકે. પણ એટલો પ્રયાસ કોણ કરે? થોડી રાજાની નબળાઈ જુએ કે પરંપરાથી માનેલા રાજાને છોડી દે છે. એટલે દેહસંબધ સિવાય માણસમાં લૌકિક ભજન સ્વાર્થને માટે છે. તેનો ક્ષણવાર પણ પ્રયોજ ન હોય તો તેને લોકો ભજતા નથી. ત્યારે એમ માનો કે લૌકિકમાં એવું હશે પણ વૈદિક વ્યવહારમાં પણ સ્વાર્થ પ્રાબલ્ય નહી હોય. કારણ કે ત્યાં તો વેદના વિધીને માન આપવાનું હોય છે. એના ઉત્તરમાં કહે છે કે વિદ્યાર્થી ગુરૂની પાસે વિદ્યા ભણવા આવે છે. પણ પોતાનું વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનું સમાપ્ત થતાં આચાર્યને છોડી દે છે. પ્રથમ તો તે ગુરૂની પાસે વિદ્યા ભણે છે. એનાથી ત્યાંના બધા પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. તે વિદ્યા લેતા સુધી જ આચાર્યની સેવા કરે છે. પછી તેને સેવતા નથી. શિષ્યને પોતાની પાસે રાખીને તેને વેદ ભણાવે, વેદના રહસ્યો સમજાવે તે આચાર્ય કહેવાય.

એવા આચાર્યને પણ પોતાનું કાર્ય પૂરુ થયાં પછી શિષ્ય તેને છોડી દે છે. એ પરથી જણાય છે કે દેહ સંબંધ સિવાય બધે અર્થકૃત મૈત્રી છે. જેમાં વેદે કહેલો સંબંધ છે. તેનું આપણે સુતક પાળવું પડે છે. ભણ્યાં તેનાથી આપણી વૃત્તિ ચાલે છે. તેને પણ દક્ષિણા લઈને બાકીના અર્થ સાથે યજમાનને પણ ઋત્વિજ છોડી દે છે. કદાચ કર્મ કરનારને દક્ષિણા ન આપે તેવા યજમાન મળે છે. તેવા ત્યાં ઋત્વિજો જતાં નથી. તે પરથી અન્વય અને વ્યતિરેકથી જગતમાં લોકવેદમાં પ્રયોજનને લીધે મૈત્રી છે. (૭)

એમ એક શ્લોકથી ધર્મ અને અર્થની અપેક્ષાએ મૈત્રી બતાવીને દેહસંબંધ વ્યતિરિકતમાં ભજનઔપાધિક છે. હવે કામને લીધે લૌકિક, વૈદિક, પ્રાકૃત અને નિશિધ ભેદથી પ્રવૃત થનાર તેના ફલનું અનુભવ કરીને તેને છોડી દે છે. તે વાત બતાવે છે.

एवमेकेन श्लोकेन धर्मार्थापेक्षयैवेतर भजनं न स्वाभाविकं ऐहिकवदित्युक्तं अत्र तु नाकामार्थं लौकिकवैदिकप्राकृत निषिद्धभेदे नापि पक्षत्ताः तत्तत्फलमत्युत्तरपश्चात् त्यजंतीत्याह खगा वीत फलमिति। कामो हि द्विविधः उपर्यधश्चेन्द्रियभोगभेदेन तत्र खगाः पक्षिणः क्षुत्पीडिताः फलवंतं वृक्षमाश्रयंति पश्चाद्वीतफलो भवतीति दैववशात्पुनः त्यजंति उपलक्षणमेतत् छायार्थिनो गत छायां तत्तदर्थिनस्तत्तदर्थापगमे तथा अतिथयः असंबंधे भोजनार्थं भिक्षितो ब्राह्मणः क्षुत्पीडिताः भुक्त्वा च कारादन्यमपि सत्कारं प्राप्य तद्गृहे अनिष्टेऽपि जाते निरीक्षणरहिताः गच्छंति कारीषि दैहिकं स्वं कुर्यादिति संदेहव्यावृत्त्यर्थं सर्व एव तथाविधा इति ज्ञापयितुं

खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चातिथयो गृहम्। दग्धं मृगास्तथारण्यं जारो भुक्त्वा रतां स्त्रियम् ॥ ८ ॥

सर्वत्र दग्धं वनं यस्मिन्नरण्ये मृगा उत्पन्नाः वृद्धिं गताः तादृशे सजातायामापत्तिश्चेयं संपत्तिसंभावनायामपि अल्पादुपयोगमप्याशंक्य त्यजंति मृगाः सर्वत्र साधारणमत्वा असाधारण्येन तस्य नाशमपि दृष्ट्वा गच्छंतीत्याह। जारो भुक्त्वेति। सा हि परस्त्री भोग्या स्वयं जारस्तु देहिकस्वभावस्तदुपजीवी तादृशोऽपि भोगानंतरं ताश्चेत् काश्चिदन्या ततस्तां अपि अनपेक्ष्य मामृणस्य जन्मवत्तथेत ज्ञात मिति अभिप्रायः। अथवा एतादृशा विधा दृष्टांता नाद्भुताः तत्र सात्विकादिभावेषु तथा तथा वचनं जारो भुक्त्वा तोऽयं ते राजसतामस्याः। अथवा दृष्टांताः एकमेवैतत् स्वधिता मे सतामस्याक्त सर्वभावापन्नायाः भ्रमरकथायां स्वरूपं वक्तव्यं

अतएव कामविषये कांतिरूपयिष्यति ८

શ્લોકાર્થ :-૮

જે વૃક્ષમાં ફલ ન હોય તે વૃક્ષને પક્ષીઓ છોડી દે છે. અતિથીઓ ભોજન લીધાં પછી જમાંડનારને છોડી દે છે. હરણો બડેલાં અરણ્યને છોડી જ્યાં ઘાસ ને જળ હોય ત્યાં જઈને વસે છે. જાર આસકત રાખનાર સ્ત્રીને ભોગવ્યાં પછી તેને છોડી દે છે.(૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

કામ ઈંદ્રિયોથી ભોગવાય. ઉપર અને નીચેની ઈંદ્રિયોથી ભોગવાય છે. એટલે બે જાતનો છે. એમાં પક્ષીઓ બહુ ભુખ્યાં થાય છે. એને વારંવાર ખાવાનું જોઈએ. તેથી તે ફળવાળા વૃક્ષનો આશ્રય કરે છે. અને રહે છે. પણ જ્યારે તે વૃક્ષમાં ફળ નથી રહેતાં ત્યારે તેને છોડી દે છે. આ તો એક ઉપલક્ષણ છે. એટલે છાયાને માટે આશ્રય કરનાર છાયાં ન હોય ત્યારે તેને છોડી દે છે. એમ સમજવું. સંબંધ વગર ભોજન સમયે ખાવા માટે આવે તે બ્રાહ્મણ અતિથી કહેવાય. તે ભૂખ્યાં થાય ત્યારે ગૃહસ્થના

ઘરમાં જાય છે. અને ત્યાં જમે છે. ચકાર છે. જેને ત્યાં ભોજન લીધું હોય તેના ઘરમાં કોઈ મરી ગયું હોય તો ત્યાં શોક બતાવવા પણ જતો નથી. કોઈ એક એવાં હસે ? ત્યાં કહે છે કે બધાં એવા જ છે. ત્યાં બહુવચનનો પ્રયોગ છે. જે અરણ્યમાં હરણો જન્મ્યાં, મોટાં થયાં તે વનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો તો તે વનને છોડી દે છે. અને બીજે ચાલ્યાં જાય છે. તેનો બીજો દાખલો આપે છે કે પરસ્રીને ભોગવનાર જાર કહેવાય છે. તે સ્રીના જેવી પ્રીતિ બતાવે છે. તે તેનો આશ્રિત હોવા છતાં તેને ભોગવ્યાં પછી તે સ્રીને બીજો કોઈ મારે તો તેને છોડાવા પણ આવતો નથી પણ ઉપેક્ષા કરે છે. તેવી દશા અમારી થઈ છે.

આ ગોપીઓ દશ પ્રકારની છે. તેથી દશ દષ્ટાંત આપ્યાં છે. એમાં સાત્વિકકાદિ ભાવવાળાએ તે તે દષ્ટાંત કહ્યાં છે. છેલ્લું જારનું દષ્ટાંત આપનાર રાજસતામસ છે. તામસ તામસીતો સર્વભાવપન્ન છે તેનું સ્વરૂપ ભ્રમરની કથામાં કહેવાશે.(૮)

ત્યાં કહે છે કે વ્રજ ભક્તો બીજાનું ઉત્કર્ષ જોઈ શકતાં નથી. એ તેનો દોષ છે. તેને જ્ઞાન આપીને ભગવાને ફરીથી શા માટે તૈયાર કરે છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે વિપ્રયોગનો કલેશ વધતાં તેમાં તે દોષ આવ્યો છે. ખરીરીતે તે ઉત્તમ ભક્તો છે.

टी०४४ ए६२

नन्वेवमस्वरूपायां दुष्टा एव जाताः। किं ज्ञानेन पुनः सङ्गीक्रियंत इत्याशंक्य तासां क्लेशवशादेवायं स्वभावो जातः वस्तुतस्तु उत्तमा इत्याह द्वाभ्यां। इति गोप्य इति। इतीति समाभिः प्रकारैर्वचस्र्वाक्तः दोषस्य तदासक्तिः फलं न तु नाश इति वक्तुं इति गतवाक्काय मीनसा इत्युक्तं। नष्टकायमेवं कालस्य नेदुष्टा एवं कथं भवेयुरित्याशंक्याह॥ गोप्य इति। ताः शुभ्राः न कापथं विवेकं च जानं निश्रितः खेदं वशात् पथे वक्तारं ता इति न दुष्टाः॥ ह्रियुक्ता स्वायममर्थः। महता कष्टे न हि सर्वपरित्यागेन सर्वभावेन सर्वं भगवंतं प्रपन्नाः॥ किंच गोविंदो भगवांस्तासामेवेंद्रः सर्वेंद्रं वै कृतः अन्यथा तेषां करणं व्यर्थं स्यात् दुष्टस्वामित्वं वा भवेत् अतएवं

इति गोप्यो हि गोविंदे गतवाक्कायमानसाः। कृष्णदूते व्रजं याते उद्धवे त्यक्तलौकिकाः ९

वर्णने गतवाक्का यमनः सारथ्या इति ज्ञापितो। अयं सर्वं एव गोविंदे स्वत एव गतं निकायवङ्मनांसि यासां मत एतान्यपि वचनानि दोषजनकानि भवेयुस्तदा भगवच्छास्त्रे एव दोषः स्यात् भगवदीयत्वात्तेषां। तासां सर्वपरित्यागे निदर्शनमाह। कृष्ण दूत इति। साक्षाद्भगवति समागते कोपि दर्शितो उद्धवः कृष्णस्य स्वामिनः दूते पि उद्धवे व्रज आगते त्यक्तलौकिका जाताः सर्वा पेत्ना परित्यज्य पक्वरोधत्वा तेन सह यत उपविष्टाः ९ ॥ ॥

राम ए६२

શ્લોકાર્થ :-૯-૧૦

એ પ્રમાણે ગોપીઓના કાંય, વાણી અને મન અત્યારે ભગવાનમાં પહોંચ્યાં છે. કૃષ્ણના દૂત ઉધ્ધવજી જયારે વ્રજમાં આવ્યાં ત્યારે તેને લૌકિક કાર્યો છોડી દીધા છે. કૃષ્ણે બાળ અને કિશોર અવસ્થામાં કરેલી લીલાઓનું સ્મરણ કરતાં કહેલા કર્મોનું ગાન કરે છે. લાજ મૂકીને રૂદન કરે છે. (૯-૧૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ઉપર કહેલી વાત અહી પૂરી થઈ ગઈ છે. તે બતાવવા *ઈતિ* શબ્દ કહેલો છે. પૂર્વદોષ કહ્યો છે. તેનું ફલ આસક્તિરૂપ થયું. તેનો નાશ નથી થયો. વાણી, કાયા અને મન તેના ભગવાનમાં પહોંચી ગયાં. તે ગોપીઓ છે. તે મુગ્ધાઓ છે. કપટ કે વિવેક જાણતાં નથી. તેના હૃદયનાં દુઃખથી જેવી મનોવૃતિ થાય છે. તેવું તે બોલી નાખે છે. તેથી તે દુષ્ટ નથી. મુળ શ્લોકમાં *હિ* શબ્દ કહ્યો છે. તે યોગ્યતા બતાવે છે. મોટાં દુઃખ ભોગવ્યાં, બદા સગા છોડયાં અને સર્વ ભાવથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરી. બધા દેવોઓ મળી બધી ગોપીઓના દેવ ગોવિંદને કરાવ્યાં. તે દેવોની કૃતિઓને તમો દુષ્ટ કહો તો કૃતિ વૃથા થાય. તેથી આવું વચન તે બોલે છે. તેથી તેની કાયા, વાણી અને મન ગોંવિદમાં રહ્યાં છે. એ વાત સિદ્ધ થાય છે. તેથી જો આ વચનો દોષવાળા હોય તો તે ભગવત શાસ્ત્રનો જ દોષ છે. કેમ કે તે ભગવદીયો છે. તેને સર્વ પરિત્યાગ કર્યો છે. તેનો દાખલો આપે છે. કૃષ્ણના દૂત વ્રજમાં આવ્યાં ત્યારે બધુ લૌકિક છોડીને બેઠાં તો સાક્ષાત ભગવાન આવે તો શું કરે તે કોણ જાણે? સર્વ અપેક્ષા છોડી પ્રગટ થઈ તે દૂતની પાસે બેઠાં અને તેની પાસે પણ પોતાના પ્રાયનું લીલાનું ગાન કરે છે. તેથી તેની વાણીનો ભગવાનમાં છે. અન્યત્ર નથી. તેથી તેની વાણી બીજાથી સંકોચાતી નથી. તે રૂદન પણ કરે છે. બેઠા તેથી કાયાનો વિનિયોગ થયો. ગાવાથી વાણીનો વિનિયોગ કહ્યો. રૂદનથી અંતઃકરણનો વિનિયોગ કહ્યો. એમ ત્રણનો અપેણ પ્રકાર કહ્યો. તેનો અસાધારણ સ્વભાવ પણ તેને છોડયો. લાજ પણ છોડી. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવીક ધર્મ લજ્જા છે. તેને જો સ્ત્રીઓ છોડે તેમાં બાકી શું રહ્યું ? બાલ્ય અને કિશોરની કૃષ્ણની લીલાઓને આદરથી યાદ કરીને તવા તે બન્યાં છે. (૯-૧૦)

એમ એ દોષને મોટો માનીને મોટો પ્રબંધથી તે દોષને સાધ્ય ગણ્યો. હવે તેની પ્રસ્તાવના કરે છે.

टी. ४४
९६२

एवमिममपि दोषं मह्यं तं तत्त्वा महत्तापवं येन सम्यक् तं निरूपित ततोऽप्यधिकं दोषं निरूपयन्नुद्भावनामाह कावदिति। काचिदिति तस्य वसाध्यत्वं अग्रे वक्ष्यति ततउपदेशः अथउपालम्भनमुक्त्वा स्वासक्तिं स्थापनार्थं स्वगतान् भावान् रससंगोपनार्थं काचिदिति तत्रापि व्याजेन अन्यापदेशन्यायेन अन्यथा रसः पुष्टो न भवेत भगवान्वा गोपिकानां स्वरूपमुद्धवायप्रदर्शयितुं वयमपि प्रेषितवान् तदा तं दृष्ट्वा आर्षज्ञानेन भगवद्दूतत्वं मत्वा काचिदाह यथोद्धवस्य मयोपकारः कृत इति। गर्वो न भवेत् अन्यापदेशन्यायेन पदान्युद्धवे पियोजनीयानि तदा दोषसंभावनापि प्रवर्तितिच्छितायेत्व येन कापि संभावनास्य।

कचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायंती कृष्णसंगमं। प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीत् ११ ॥

तम् मधुकरो भ्रमरः वस्तुतो यं विपरीता नामा मधु भक्षणपूर्ति नतु करोति अतो वसंतो मधुकरः अयं मधुपोऽपि मधुकरात्वे नोक्तो अन्यथा पुष्पाणि तदभिमानिन्यो वा देवता एतं न प्रवेशयेयुः पूर्वं हि सा कृष्णसंगमं ध्यायती स्थिता अथ यमतो भगवता सह रसन सा संबंधं प्राप्य पश्चात् मानवती जाता तदा भगवानन्यां गृहीतवानिति परिकल्प्य सा न समीचीनेति वचनं भगवान् मामेव प्रार्थयितुं भ्रमरं प्रस्थापितवान् इति ज्ञातवती तदाह प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेति। इदं वक्ष्यमाणमब्रवीदिति ११ ॥

राम
९६३

શ્લોકાર્થ :-૧૧

કોઈ એક ગોપી પોતાને થયેલ ભગવાનના સંગમનું ધ્યાન કરતી હતી તે વખતે તેને ભ્રમરાને જોયો તેને ભગવાને મારી પાસે દૂત તરીકે મોકલ્યો છે. એમ સમજી આ પ્રમાણે ભ્રમરા સાથે બોલવા લાગી.(૧૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ગોપીના રોગ સાધ્યા છે. એ વાત આગળ કહેશે. પછી તેને ભગવાને ઉપદેશ કર્યો છે. પ્રથમ તો ઉધ્ધવને ઠપકો આપતાં પોતાના હૃદયના ભાવને ભગવાનમાં પોતાની આશકિત બતાવવા કહે છે. તે પણ ભ્રમરાને કહેવાના મિશ્રથી કહે છે. એમ ન કહેલો રસ પૃષ્ટ ન થાય ત્યારે તેને જોતાં આર્ષ જ્ઞાન વડે તે ભગવાનનો દૂત છે એમ જાણી કોઈ ગોપી *કાચિત* શ્લોક કહે છે.

તેથી મેં ગોપીને સંદેશ આપીને ઉપકાર કર્યો છે. એવો ગર્વ ઉધ્ધવને ન થાય. અન્યાયદેશ ન્યાયે તો તે પદો ઉધ્ધવમાં પણ લગાડી

શકાય છે. તેથી દોષની સંભાવના તેનામાં પણ થાય છે. બીજા અર્થમાં કાલપક્ષમાં સંભાવના થતી નથી. કારણ કે તેને તો પ્રાર્થના જ કરી છે. મધુકર એટલે ભ્રમરો અહીં તેના નામથી વિપરીત ગુણવાળો કહ્યો છે. કેમ કે ભ્રમરો પુષ્પનો મંકરદ ખાઈ છે. મંકરદને તે પેદા કરતો નથી. છતાં તેને મધુકર કહ્યો. ખરી રીતે મધુપ કહેવો જોઈએ. આ બોલનારી ગોપી પ્રથમ કૃષ્ણના સંગમનું મનથી ધ્યાન કરતી હતી. પહેલા મનથી કૃષ્ણનો સંગ કરી પછી તે માનવાલી થઈ. ત્યારે ભગવાન બીજી ગોપી પાસે ગયાં એવી તેના મનમાં કલ્પના થઈ તેન વિચાર્યું કે મને છોડવાનું ભગવાનને યોગ્ય ન લાગતાં ફરીથી મને સમજાવવા ભ્રમરાને મારી પાસે મોકલ્યો. એવું મનમાં સમજી છે. તેથી તેને દૂત ગણીને નીચેના શ્લોકથી ભ્રમરાને કહે છે. (૧૧)

નાયિકાને માન થતાં ક્રોધ વડે તેનાંમાં નિર્દયતા આવે છે. માટે કોઈ તામસ તામસી ભાવવાળી ગોપી ભ્રમરાને દોષ આપે છે.

आहेत्याहिमानवत्याः क्रोधेन पारुष्यं भवतीति ततः प्रथमं तामसतामसी तद्वाक्यमुक्तावान् दूषणमाह मधुकरेति सर्वत्राहि
रसे विप्रलंभे दूतो नायकश्च दूष्यं ते यथा अज्ञातपी उागमा अधमस्योत्तुभयोर्दूषणं तथात्राप्याह मधुकर किमपि तवं वेषोऽइ
ति मत्तांतरभाषेयमिति कामशास्त्रात्तु रोधी नीति रूपितेति न समाधिभाषायां भक्तिमार्गे वाविरोधः । यद्यपि भ्रमरो मधु
पो भवति तथाप्यन्यार्थेपि शक्ताः इति तत्स्वरूपकत्वेन निंद्यापि भवति अन्यापदेशेन दु पादवाः सर्वे पानरताः इति लोकप्रसिद्धा
निंद्या भवति यद्यपि भगवद्भक्ता भगवांश्च न भवति अत एव करणं साधारणानां विगीत धर्माणामेव न तु सर्वेषां तथापि साधा

गोप्यः ऊचुः । मधुप कितवबंधो मा स्पृशांघ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुंकुमश्मश्रुभिर्नः ।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं यदुसदसि विडंब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् ॥ १२ ॥

रणं पनं प्राप्तो धर्मः अतो प्यंतं स्वेहाय भवति वस्तुतस्तु कालस्वरूपाविष्टो ...
तयइ भिकालद्वारा हि भगवान् वक्तव्यो ज्ञातव्यो वा भवति । अत्र संवत्सरात्मकः कालः आरोप मधुवसंत मौल्येव ततः कि
तवस्य ग्रीष्मस्य वंचयित्वा सर्वरसहारकस्य वंचरापि भवति स चेद्भगवत् स्तवं धिनं दृष्टावनादि श्रवण देशं भगवच्चरणं वा तत्र त्य

ह.री. ४४
पृ. ६४

त्वं स्पृशेत्तदा क्लेशो महानेव भवेदिति पादस्पर्शं निषेधयन्ति। मा स्पृशाङ्घ्रिमिति एवं चेद्भगवति विद्यमाने निराय
व स्पर्शे भवः शुद्धो रसं न गृहीतवान् निरस्तः। अस्तु नाम दूरे भगवानिति मत्वा कदाचित्स्पृशेदिति निषेधः। अतो नम
स्कारार्थमागतं भ्रमरं दृष्ट्वैवं वा निषेधन्ति। ननु नमस्कारे को दोष इत्याशङ्क्याह मधुप त्वं चरणकमलमकरन्द
पिपासतीति निषेधन्ति। तदा चरणे गतसारो भगवदुपयोगाय न भवेयात्तां मकरन्दं च यः पिबति स न
स्पृश्यो भवति। ननु दूतोऽहं भगवता आकारणार्थं प्रेषितः न तु कश्चिदहं सुदासीनः स्त्रीणां च भोगार्थिनां
तादृशी अवस्था भवितेत्याशङ्क्य सहितवचनार्थमेव त्वां प्रेषितवानित्याह। कितवबन्धो इति। कितवो वाय
ञ्चकः तत्रापि धूर्तं अतः फलस्याभावात् स्मानोपनोदनादि साधनेऽप्यर्थमिति च। अङ्घ्रिं मा स्पृशेति निषेधो
युक्तः। अनेनोद्धवस्यापि सम्माननार्थं निषेध एव इममर्थमभिप्रेत्यैव निषेधः। किंच सपत्न्याः कुचविलुलि
तमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिरुपलक्षितः सपत्नी यौः तस्या मे वा कुचस्थानीयः तत्र विलुलिता माला वि
फलाः तत्र कुङ्कुमसदृशो पारीतपः तत्सहिताः श्मश्रुस्थानीया धाराः तैः रपि सहितो मा स्पृश शरदेव प

राम
पृ. ६५

रमस्माकं हितकारिणीति विपर्यावर्तन्ते निषेधः न केवलं ममैव किंतु सर्वासामेवेत्युक्तं न इति। यो हि सम्माननार्थ
मायाति स हि क्लिष्टपदार्थं दूरीकृत्य समायाति न तु तत्स्वदर्शयन्। भ्रमरस्य श्मश्रुस्थानीयानि रोमाणि म
करन्दसंबन्धात्तपीतानि भवन्ति। तदुद्धवस्य नानापुष्पेषु मकरन्दार्थं गमने इत्युपपत्त इति भगवत एवं माला
स्थकुङ्कुमा नाम मकरन्दसंबन्धः तत्र स्थितानां मकरन्देनः प्रवेशाभावात् श्मश्रुसंबन्धो बहिरेव तथापि तत्त्वं कुङ्कु
मसंबन्धादेव नान्यथा स्थितो यो उद्धवस्यापि भगवदुपभुक्तमालाप्राप्तौ आघ्राणेन कुङ्कुमसंबन्धः संभव
तीति तस्यापि श्मश्रूणि तादृशान्येव प्रायेणेति लक्ष्यते निरन्तरमालाघ्राणतः रञ्जितान्येव श्मश्रूणि आघ्रा
णेन मकरन्दपानं नाविहितः प्रवेशाद एवेति न भगवदङ्गरागेणापीत त्वं विलुलितपदे न च संभोगो लक्ष्यते न त्वालि
ङ्गनमात्रेण तथा सत्त्वदुरा येनापि तथाकरणं संभवतीति दानान्यन्तं दृष्पः अमश्च तस्याः सूच्यते तेन महासौर
तयोतितं। तस्मात्मा न रहः क्लिन्नकाचात्स्य यत्त्वयेष्यपि स्पर्शनिषेधो युक्तः। ननु भवत्यो हि भगवदीया
ः भगवांश्चेत्तथा मन्यते कथं भवती नाम स्वीकारः इत्याशङ्क्याह वहतु मधुपतिरिति। कान्तपक्षे तु हृदय

स्वपितथैवकरिष्यतिप्रसादत्वेनपरं कुंकुमं हास्यति।एतद्वनापेक्षितमितिस्वार्थेनिषेधःप्रसङ्गाएवधर्मोभगव
दीयाःश्रौत्याःश्रुतिश्रुताशास्त्रार्थे विडंबा नमित्युक्तानद्भवतीभ्योप्येतदेवहास्यतीतिअत्रकिंप्रमाणंवक्तृत
स्तुतास्यन्त्यतीत्याशंक्याहायस्यदूतस्त्वमीदृगिति।नतस्यैवधीभेवास्यापिप्रियःतुभ्यं वेद हातिअस्मभ्य
मपिहास्यतिअन्यथादृत्येनप्रेषयनत्वांपीतस्मस्त्वं नप्रेषयेत्अतोज्ञापनार्थमेवतथाविधंप्रेषितवानअने
नतथैवज्ञातमितिशतिभातिगादस्तुरतेव्याजनाद्यपेक्षणात्तद्वरेसर्वतोनिरोधेनसहजत्वाद्भावात्तदुरुप
स्पत्याहृदशस्यापितत्रस्यात्तमस्तुल्कालात्सर्वोपयुक्तोःअस्मात्तस्याःहासीकर्तुव्यजेनार्थमाकारयतीति
एतद्वसर्वथास्त्रावृप्यकमितिभ्रमरोद्धवपक्षेनिषेधोयुक्तःवसंतकृतस्त्रोत्सवःधर्मरूपःयादवसभायांविडंब
एवानुकार्यःतेहिलौकिकप्रधानाःअनुकरणमात्रेणधर्मकरिष्यतीतिकालकृतोधर्मःभगवदीयकृतो
ज्ञानइतिवाप्रमाणमित्याकांक्षायांयस्यकालस्यभगवतोवासंबंधीदूतःकलिस्वरूपस्त्वमीदृक्रुशणमःन
हिधर्मेऽकृष्टेनदाधारःस्यामोभवतिअतोस्मान्नप्रतिसंतुत्रपनिषेधएवयुक्तःपुष्टिमार्गेहिदन्तिणायनस्यैव
प्राशस्त्यात्तात्रहिरात्रेयःस्थूलाःदिवसाश्चसूक्ष्माइत्यनंगीकारस्तुरवोहेतुः ॥ १२ ॥

શ્લોકાર્થ :-૧૨

હે મધુપ ! હે કપટીના બંધુ, સોક્યના સ્તનને લાગવાથી ચોળાઈ ગયેલી માળાને સુગંધતા તેની દાઢી, મૂછો પીળી થઈ ગઈ છે. એવો તું અમારા ચરણને અળકીશ નહી. જેનું યાદવોની સભામાં ઉપહાસ થાય છે. જેનો તું દૂત થઈને આવ્યો છે. તે કૃષ્ણ તે માનવાલીના પ્રસાદને ભલે ઉઠાવે.(૧૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

રસમાં પણ વિયોગમાં દૂત અને નાયકને દોષ અપાય છે. જેમ કે *અજ્ઞાતપીડાગમા* અને *અધમસ્ય* એમ દૂતી અને નાયકને નાયિકા દૂષણ આપે છે. તેવું અહીં પણ છે. કેમકે અહી દૂતને મધુપ કહ્યો છે. નાયકને ગોપીએ *કિતવ* કહેલ છે. આ

મતાન્તર ભાષાએ કામ શાસ્ત્રના અનુરોધવાળી છે. તેથી સમાધિભાષા કે ભકિતમાર્ગમાં વિરોધ નથી આવતો જોકે ભ્રમરો મકરંદનું પાન કરાવનારો છે. પણ તેનો બીજો પણ અર્થ થાય તેથી નિંદા પણ તેની થાય કેમકે મધુ મદ્યનું નામ છે. જ્યારે મધુપ કહ્યો ત્યારે મદ્યપાન કરનાર એવું જ્ઞાન થતાં તેની નિંદા થાય છે.

અન્યપ્રદેશમાં તો બધા યાદવો પાનમાં આસક્તિવાળા છે. તે વાત લોક પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેની નિંદા થાય છે. જો કે યાદવોમાં ભગવાન તથા તેના ભક્તો મદ્ય પીનાર નથી. ભગવાન લોકોનું કરણ કરે પણ તે સાધારણ ધર્મો કે જેની નિંદા ન થતી હોય તેનું અનુકરણ કરે. નિંદીત ધર્મોને ન અનુસરે પણ ભગવાન યાદવ ગણાય અને યાદવો મદ્યપાન કરનાર છે એમ લોક સામાન્ય વાતો કરે. તેથી ખેદ થાય. ખરી રીતે તો સરસ્વતી તે શબ્દોના અર્થો બીજી રીતે કરે છે. ભગવાન સ્વામી છે. કાલ તેનો દૂત છે. પોતે શ્રુતિઓ છે. કાળ દ્વારા ભગવાનને કહેવાય છે. અથવા કાળ દ્વારા ભગવાન જણાય છે. અહીં સંવત્સરાત્મક કાળ છે. તે પ્રથમ વસંતને પાળે પોષે છે. તેથી તે મધુપ કહેવાય છે. પછી તે કાળ *કિતવ* એટલે ગ્રીસ્મનો બંધુ પણ થાય છે. તે ગ્રીસ્મ પણ ભગવાનના સંબંધવાળા વૃંદાવનાદિ પ્રદેશ અથવા ત્યાં પડેલા ભગવદ ચરણાવિંદનો સ્પર્સ કરે છે. તો મોટો કલેશ થાય. તેથી ગોપી *મા સ્કુશાંધમ્* પગને મા અડક એમ નિષેધ કરે છે. પહેલા તો વૃદાંવનમાં વિરાજતાં ત્યારે *નિદાધવાણ્ય ર્કમવો ભુવોરસમ્* । ગ્રીસ્મનો તાપ વૃંદાવનની ભૂમીના રસનું ગ્રહણ નથી કરતો. તે ગ્રીસ્મ ભગવદ રમાણ વૃંદાવનના રસને નહોતો ખેંચતો. હમણાં તો ભગવાન દૂર છે. તેથી કદાચ સ્પર્શ કરે તેથી ગોપીઓ તેનો નિષેધ કરે છે. તેથી નમસ્કારને માટે આવેલ ભ્રમર કે ઉધ્ધવ તો પણ નિષેધ કરે છે. ત્યાં કહે છે કે નમસ્કારમાં ચરણનો સ્પર્શ કરે તેમાં શું દોષ છે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે તે મધુપ છે. ચરણ કમળરૂપ છે. તેમાં રહેલા મકરંદને ન આપવા માટે નિષેધ કરે છે. જો નિષેધ ન કરે તો મકરંદ પાન કરનાર હોવાથી ચરણ કમળના મકરંદનું પાન કરે. તે જે પીએ છે. તેનો સ્પર્સ કોઈ ન કરે. કારણ કે તે *અસ્પૃશ્ય* માં ગણાય છે. ત્યાં કહે છે કે હું તો ભગવાનનો દૂત છું. ભગવાને તેમને બોલાવવા માટે મને મોકલ્યો છે. હું કોઈ ઉદાસીન નથી. સ્ત્રીઓ કે જેમને ભોગની કામના હોય છે તેમના પગમાં પડે તેવાને તે યોગ્ય માને છે. એમ કહે ત્યાં કહે છે કે અમને છેતરવા માટે તારા સ્વામીએ તને અમારી પાસે મોકલ્યો છે. કિતવ એટલે છેતરનાર. તેમાં પણ ધુતારો જેનું કંઈ ફલ મળવાનું ન હોય તેનું માનોપનોદન કરે તો તે વ્યર્થ થાય માટે તું ચરણનો સ્પર્શ ન કર એમ નિષેદ કર્યો. એટલે ભ્રમરાને અટકવાનું ના કહી.

કાળપક્ષમાં સપત્ની દ્યૌ છે. તેના કુચરૂપ મેઘો છે. તેમાં ચોળાયેલી માળા જેવી વીજળી છે. તેની કેસર જેવી કાન્તી હોય

છે. તેની સાથે સ્મશ્રૃની જગ્યાએ મેધમાંથી વહેતી જલની ધારા છે. તે વડે તું હમને અડકીશ નહીં. અમારું હીતકરનારી શરદ છે. વર્ષા નહી તેથી વર્ષા પર્યન્તનો ગોપીએ નિષેધ કર્યો છે. જે માન આપવા આવે તે ન ગમતા પદાર્થોને છોડીને આવે છે. પણ તેને ન ગમતો પદાર્થ તેન બતાવવામાં આવતો નથી. ભ્રમરાને મુછની જગ્યાએ રોમ હોય છે. તે મકરંદ લાગવાથી પીડા થાય છે. તે પુષ્પો ભગવાનના હોય તે બીજા પુષ્પો ભગવાનના ભોગવ્યાં વગરના હોય. તેનો મકરંદ લેતા નથી. પણ ભગવાનની પ્રસાદી માળાનો મકરંદનો સંબંધ તેને થાય છે. તે માળામાં ગુથ્થા હોય તેથી અંદર સ્મશ્રુને સંબંધ ન થાય પણ બહારથી થાય છે. તેથી પીળા સ્મશ્રુ કુંકમના સંબંધથી થાય બીજી રીતે ન થાય. ઉધ્ધવ પણ ભગવાનની માળા ઉતરે તેને સુંગે ત્યારે તેની મુછોને પુષ્પોનો સંબંધ થતાં મૂછો પીળી થાય. નીરતંર માળા સુંઘવાથી રંગિત સ્મશ્રુ થાય છે. સુંઘવાનું અથવા મકરંદનું પાન બહારથી થાય છે. ભગવાનના અંતઃરાગથી પીત વર્ણ થતો નથી. માળશ ચોરાય ગઈ. તેથી ભગવાનનો સંભોગ કોઈ સાથે થયો હોય એમ જણાય છે. કેવળ આલિંગન માત્રથી માળા ચોળાઈ નહીં. આલિંગન તો બીજાના આગ્રહથી પણ કરવું પડે એટલે સુધી તે અત્યન્ત દ્વેષને લાયક ન ગણાય. શ્રમ તેણે થયો જણાય છે. તેને મહાસૌરત કર્યું લાગે છે.

તેથી આ ગોપીને માન વધે છે. કાળ, ભ્રમર અને ઉધ્ધવને એ ત્રાણ પક્ષમાં ચરણસ્પર્શમાં ચરણ સ્પર્શનો નિષેધ છે. ત્યાં કહે છે કે તમે ભગવદીયો છો. ભગવાન જો તમને માનતા હોય તો તમે તેને કેમ નિષેધ કરી શકો? ત્યાં કહે છે કે કાળ પક્ષમાં તો બે ઋતુઓનો નિષેધ કરે છે. મધુપતિ એટલે વસંત સંબંધિ સંવત્સર તે માનવાલીના પ્રસાધને ઉઠાવો. તે માન છોડીને સંતોષ પામી. કાળની ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. કેમકે વર્ણનમાં વસંતના સંબંધથી તેની મોટાઈ દેખાય છે. અમારી પ્રસન્નતા તેટલાથી થતી નથી. અમને તો ભગવાને શરદમાં કૃપા બતાવી હતી. તેથી અમો ગ્રીષ્મવર્ષાનો નિષેધ કરીએ છીએ. વસન્ત અને શરદમાં તેની પ્રશંસા છે. તેમાં વસન્તમાં ભગવદકૃત કાળાત્કર્ષ છે. શરદમાં તો સર્વદા ઉત્કર્ષ છે. વસન્તમાં યજ્ઞો અગ્નિએ અને સંસ્કારો થાય છે. સપત્નીઓએ પોતાનું કુચકુંકમ પ્રસાદ તરીકે આપ્યું છે. જે ઈશ્વર થઈને દાસીની પ્રસાદી લે. તેની યાદવોની સભામાં નિંદા થાય. બીજાનું ભોગવેલું દેવ સીવાયમાં બીજો લે તો તે નિંદાને પાત્ર થાય છે. તેમાં મોટાઓ વધારે નિંદાય છે. ત્યારે ભગવાને તેમનો પ્રસાદ કેમ સ્વીકાર્યો? તેના ઉત્તરમાં તે કહે છે કે તે મધુપતિ છે. મધુદેશ તે મથુરાના રાજા છે. અથવા ઈર્ષાથી કહે છે કે તે બધા ઈચ્છા પ્રમાણે મદીરાપાન

કરનારા છે. તેથી દેશની રીતથી અથવા વસ્તુ સ્વભાવથી ભગવાને પ્રસાદી લીધી. તેવા ભગવાનનો પ્રસાદ આ ભ્રમરો લે છે. તેથી ભ્રમર પણ આદરને પાત્ર નથી. આથી એબ બતાવ્યું કે અહીં આવી એકાન્તમાં ભોગ કરો. પણ અમો મથુરા તો ન જ આવીએ. ત્યાં આવીએ તો યાદવો હશે. કારણ કે ત્યાં કૃષ્ણને યાદવ હોયને યાદવોની સભામાં જવું જોઈએ. તેવો કાંઈ બોલે તો સજાતીય કૃત નિંદા અસહ્ય ગણાય. તે પણ અન્ય સંબંધ કૃત નિંદા અસહ્ય હોય એવો પ્રસાદ તમારા સ્વામી ભલે લે. અમે તેને લાયક નથી. અમે તો ત્યાં જઈએ તો પણ પ્રસાદમાં અમને કુંમકુમ મળે. તે અમારે જોઈતું નથી. તેથી આ ગોપી તેનો નિષેધ કરે છે. ભગવાનના ઉત્તમ ધર્મ ગ્રહણ થાય તેથી બીજા ધર્મો ગ્રહણ કરવા સારા નહી એમ બતાવવા વિડંબન શબ્દ વાપર્યો છે. ત્યાં કહે છે કે તમને તેઓ પ્રસાદ આપશે. એમ તમે કેવી રીતે જાણ્યું .અથવા તેમાં પ્રમાણ શું છે? ખરી રીતે તો તમો ત્યાં આવશો. તો ભગવાન તેનો ત્યાગ કરશે. ત્યાં કહે છે કે એનો દૂત તૂ પણ તેવો જ છે. એટલે તુ તેણે પ્રિય છે. તને તે પ્રસાદ આપે છે. તો અમને તો અવશ્ય આપે જ. જો એમ તેનો વિચાર ન હોય તો તને દૂત તરીકે અમારી પાસે મોકલે. તો તારી મૂછોને પીળી કરી ન મોકલે. તેથી અમને પ્રસાદ આપશે એ બતાવવા માટે તારી મૂછો પીળી રંગીને તને અમારી પાસે ભગવાને મોકલ્યો છે. તેથી તે સખી એવું સમજી ગાઢ સુરતમાં પંખો જોઈએ. શહેરમાં તો બંધુ જ બંધ હોય. તેથી વાયુને જવાનો રસ્તો ન હોય. સુરત ચાલે ત્યાં પુરૂષને રખાય નહી. અમને તેમને પૂર્વમાં ભોગવ્યાં છે. એટલે અમને દાસીઓ બનાવી પંખો કરાવવા તે બોલાવે છે.એવું અમારે કોઈ રીતે કરવું નથી. તેથી ભ્રમર અને ઉધ્ધવના પક્ષમાં નિષેધ કર્યો તે યોગ્ય છે.

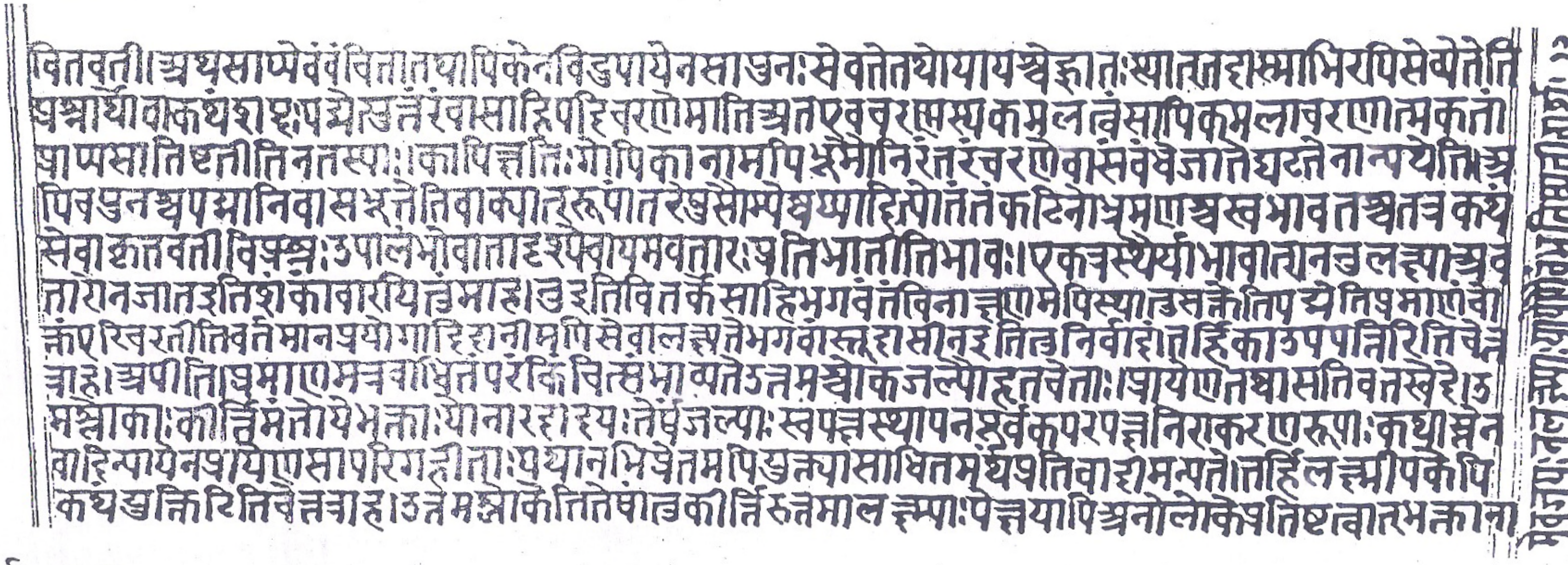
વંસત કૃત ઉત્સવ ધર્મરૂપ છે. તે યાદવની સભામાં વિડંબન કરવો કેમકે તે બધા લૌકિક પ્રધાન છે. તે અનુકરણ માત્રથી ધર્મ કરશે. તેથી કાલકૃત ધર્મ ભગવાનના કરેલા ધર્મથી હીન છે. તેમાં પ્રમાણ શું? ત્યાં કહે છે કે જે મુખ્ય કાળ અથવા ભગવાનનો તૂ દૂત તે આવો કલિરૂપ શ્યામ છે. ઉત્કૃષ્ટ ધર્મોનો આધાર કાલો ન હોવો જોઈએ. તેથી અમારા પ્રત્યે ત્રણ ઋતુનો નિષેધ યોગ્ય છે. પુષ્ટિ માર્ગમાં દક્ષિણાયન શ્રેષ્ઠ ગણાય. તેમાં રાત્રીઓ મોટી હોય અને દિવસો ટૂંકા હોય છે. તે અંગકારમાં મુખ્ય હેતુરૂપ છે. (૧૨)

તમે એવી પ્રગલભતાથી ભગવાનમાં દોષારૂપ કરો છો. અમને પણ દુષિત ઠરાવાો છો. એનું કારણ શું છે? ત્યારે કહે છે.

ननु कथमेवं धार्ष्ट्येण भगवति दोषा आरोप्यंते अस्मास्वपि चेत्याशंक्याह। सकृदधरसुधामिति। यो हि यं वंचयति। स तस्मै कोशं करोति भगवांश्च सर्वथास्मान्वंचितवान्। वंचनामेवाह। अधरसुधां पाययित्वा तत्त्यजति अस्मान् तत्त्यक्त्वा गतः। अधरत्यनेन उच्छिष्टतया लोके जातिभ्रंशो निरूपितः। मोहिता वयं सा सुधा त्वात्पीता तत्र्यपकार एव कृतः। यो हि जलमपि पाययित्वा गच्छति सोप्याक्रोशं नार्हति किं पुनः सुधां। सुतरां लोभात्मके स्थापिता तत्राह। मोहिनीमिति मोहिका हि मान हि मोहकानां लड्डुकादिकं रा नफलं उपकारं वा जनयति। न तु न्ये नतर्हि तु ततो रणं क्रियतां किमाक्रोशनेन।

सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान्भवादृक्। परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा ह्यपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः ॥ १३ ॥ ॥

तत्राह। स्वामिन्यसाधारणीं नत्वा पायसहसैव। पित्त कृतो मोहो निवर्तयितुं शक्यते। ननु मोहनस्य न फलं किं विज्ञातं रसश्चात्र मः पीत इत्याशंक्याह। सकृदिति। सुमनस इवेति वकुवारवेत्या ययेतत्तन्नाप्यं ततः सुखं भवेत् किंतु सकृदेव। अन्यथा सकृदेवाधरसुधापाना तु ष्या नित्यथा दृदिता निसर्वकार्याणुपयुक्तानि भवंति तथा भगवता वयं वीर्यविवेकादिभिर्हीनाः कृताः। अतोस्माकं सर्वनाशं कृत्वा यदर्थमस्माभिः सर्वत्यक्तं तमपि हत्वा इतो गतवान्। तर्हि कथं नष्टा इत्याशंक्याह। सद्यस्तत्यज इति। भगवादृगिदि भ्रमरस्तुल्यः स हि पीत्वा निःसारान्कृत्वा गच्छति तथा भगवानपि पाययित्वेति विशेषः। अयेपि रसा उत्पादना थं अन्यथा कमलादिवत्पुनारसः स्यात् अतः पाययित्वा भगवान्त्वातः पीत्वा भ्रमर इति वेषम्यात् समाधानं परिहृतं। सुधापानेनासक्तिर्जनिता अधरसंबंधेन लोकस्य जितः। मोहेन विवेकाद्यभावात् ज्ञानभक्ती निवारिते। परित्यागाद्रा अयोपि निराकृताः। अतो अस्माकं न सर्वं सिद्धा इमे लोकाना पि भगवानि तु भयतो भ्रष्टा वयं जाता इति युक्त एवोपालंभः। ननु भागवत्य एव भगवतो जाताः भगवदीयत्वमेव परमपुरुषार्थः अतः कथं शोक इति चेदुच्यते न हि भगवदीयान् भगवांस्त्यजति त्यक्ता अन भागवदीयाः। युतास तिश्च न भवति मोहे न तत्र दृष्टेर्गतत्वात्। ननु भगवान्मोहं किमिति संपादयति नापि स्वार्थं त्यक्तत्वात् नापि वासा मर्यादा दोषनिवृत्तावपि गुणाभावात् दोषे वा तु शपकतुः स्वनिवृत्तिः न तु भावाद्दोष अतस्माद्युक्तं मोहनमिति चेत् सत्यं भवेद्धेतुर्दैवयदि तासां मनसो भगवत्यनुवृत्तिर्न स्यात् अतो मोहभावे तु स्थानगमनाद् कृतोपि निर्क्षरो व्यर्थः स्यात् तात्पर्यज्ञानाद्वयं मोहः एतत्कृतो वा दोषः अयेस्मरणेन वपरिहर्तव्य इति तद्रूपमेव वा यत्तु योगः। ननु भगवानेतादृश एव न हि सर्वोप्येकविधो भवति तस्मात्तोपालंभ इति चेत्तत्राह परिचरतीति। स्त्रीणां मध्ये मूलभूता पत्युराल लक्ष्मीः सा कथं भगवंतमेतादृशं ज्ञात्वा से

वितवती। अथसाप्येवंविता तथापि केनविदुपायेनसा पुनःसेवतेतथोपायस्त्वेज्ञातःस्यात् तदास्माभिरपिसेव्येतेति
प्रश्नार्थो वा कथं श्रद्धः पद्येपुत्तरं वा साहि पादचरणे मातिअत एव तु रसस्य कमल त्वं सापि कमलाचरणात्मकृता
प्राप्यसातिष्ठतीति न तस्याः कापि ज्ञतिः गोपिका नामपि श्रीमौनिरंतरं चरणे वा सं वधे जाते यद्यते नान्ययेति अ
पि तु पुनः स्वपद्मानिवासभक्तेति वाक्यात् तद्रूपा तरेषु सोप्येक्ष्यपादिप्रोतं तं कठिनोभ्रमणस्य स्वभावतश्चतत्र कथं
सेवाकृतवती विषण्णः उपालंभो वा तादृशेष्वाप्यमवतारः प्रतिभातीति भावः। एकत्र स्थैर्याभावात् तानन्दलक्ष्म्याअव
तारो न जात इति शंकावारयितुमाह। पुरितिवितर्के साहि भगवंतं विना क्षणमेपिस्थातुमसक्तेति पद्येति भ्रमाणं वा
चांपरिचरतीति वर्तमान प्रयोगा दृष्टानीम पि सेवा लक्ष्यते भगवांस्तु दासीनइतितु निर्वाहः तर्हि काउपपत्तिरिति चेत्त
त्राह। अपीति भ्रमाणमन्त्रवा धुतं परं किं चित्तं भाव्यते उत्तमश्लोकजल्पो हृतचेताः प्रायेण तथा सति वर्तसे हे उ
मश्लोकाः कीर्तिमंतो ये भक्ताः ये नारदादयः तेषां जल्पाः स्वपक्षस्थापनपूर्वकपरपक्षनिराकरणरूपाः कथास्तेन
वाहृत्प्रायेन प्रायेण सापरिगृहीताः प्रथानभिप्रेतमपि युक्त्या साधितमर्थं प्रतिवादी मन्यते तर्हि लक्ष्मीपक्षेपि
कथं युक्तिरिति चेत्तत्राह। उत्तमश्लोकेति तेषां तु कीर्तिरुत्तमा लक्ष्म्याः पक्षयापि अनो लोके प्रतिष्ठत्वात् भक्तानां

શ્લોકાર્થઃ-૧૩

હે તું ભ્રમર જેમ મકરંદનું પાન કરીને પુષ્પને છોડે છે. તેમ તારા જેવા ભગવાને પોતાની મોહ કરનારી અધરક્ષુધા પીવડાવીને અમને છોડી દીધા છે. લક્ષ્મી તેના ચરણની સેવા કરે છે ?તે પ્રશ્ન વિચારણીય છે. પણ નારદ જેવા તેના ગુણગાન કરે તેને સાંભળીને તેનું ચિત ભગવાનમાં લાગ્યું હશે તેથી સેવા કરે છે. (૧૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જે માણસ બીજાને છેતરે તે માણસ તેની નિંદા કરે છે.ભગવાને અમને સારી રીતે ઠગ્યા છે. તેમને અમને અધારમત પાયું પછી અમારા ત્યાગ કર્યો. અધર એટલે નીચલા હોથની ક્ષુધા અમને પાયી. તેથી લોકમાં અમે વટલાઈ ગયાં. અને જાતી બહાર થયાં. તે ક્ષુધા મોહ કરનારી હતી. પણ તે અમૃતરૂપ હોવાથી અમે તો તે પીધી જ ત્યારે તો

ભગવાને અમર કર્યાં. તેનો ઉપકાર માણો.એકવાર જલની લોટી પાય છે. તેનો ઉપકાર માણસ ભૂલતો નથી તો તેની નિંદા તો ન જ થાય. ભગવાને તો તમને ક્ષુધા પાય છે. તેની નિંદા તમારાથી કેમ થાય. તે પણ ક્ષુધા સાધન નથી. પણ લોભાત્મક અધર્મ સાચવેલી કોઈને અપાય નહી. તે કૃપા કરીને આપી તેની નિંદા કેમ કરાય? ત્યાં કહે છે કે ઉપકાર માનવા જેવું તેમાં નથી. કારણ કે તે સુધા મોહ પમાળવા હતી. લોકમાં ધુતારાઓ મુસાફરોને કેફી લાડુ ખવડાવે છે અને પછી લુટી લે છે. તેને તે ઉપકાર નથી કરતો. તેને લાડું ખવડાવવાનું શુભ ફળ પણ નથી મળતું. પણ તેનો ગુનો ગણાય છે. તેવું અમારું થયું છે. ત્યારે મોહ મટાડવા માટે ઔષધ લો. જેનાથી સ્વસ્થ બનો. નિંદા કરવાથી શું લાભ? ત્યાં કહે છે કે તે સુધા સાધન ઔષધ લેવાથી સારા થઈએ એવી નથી. તે અસાધારણ છે. તેને માટે હજાર ઉપાય કરો. પણ જેને તેનો સ્વાદ લીધો છે. તેનો મોહ મરતાં સુધી મટતો નથી. ત્યાં કહે છે કે તમને જોતાં તે મોહનું કાંઈ ફળ તમને મળ્યું જણાતું નથી. તમે રસનું પાન કર્યું. તે ઉત્તમ રસ હતો. તે ઠીક થયું. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે રસ તેને એકજ વાર આપ્યો.

જો બહુવાર આપે તો છેવટે સુખ પણ થાય. આ તો સ્વાદ બતાવીને સુધા આપવાનું બંધ કર્યું. તે પણ ફુલનો મકરંદ લઈ તેને ખુલ્લુ કરી ભ્રમર જતો રહ્યો. તેવું થયું. જો તેમને અમારો ત્યાગ ન કર્યો હોત તો એકવાર સુધા મળી હોત તો પણ અમને સુખ આપત. ફુલ જેમ ચોળાઈ જાય તો બધા કામમાં ઉપયોગી થાય નહી. તેમ ભગવાને અમને વિવેક ધૈર્ય રહિત બનાવ્યાં. તેથી અમારા સર્વનાશ કરીને જેને માટે અમે સર્વ છોડયું તેને પણ લઈને અહીંથી ચાલતાં થયાં. ત્યાં કહે છે કે અમે ભગવાનને જતી વખતે કેમ ન રોકયાં? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તને અમારો જલદી ત્યાગ કર્યો. કેમ કે તે તમારા ભ્રમર જેવા છે. ભ્રમરો પણ સાર ખેંચીને તેને છાડી દે છે. તેમ ભગવાને અમને સુધાપાન કરાવીને અમારો સાર ખેંચ્યો તે વિશેષ છે.

તે પાન એવું કરાવ્યું કે અમારામાં રસ પેદા ન થાય. કમળમાં તો આગળ ઉપર રસ થાય છે. માટે અમને પિવડાવીને રસને લાયક રહેવા દીધાં નહી. હવે તમે ભગવાન બોલાવે છે તેમ કહો. તે સમાધાન થવા સંભવ નથી. ભગવાને સુધા

પાન કરાવી, આશક્તિ ઉત્પન્ન કરી અધર સંબંધ કરાવી સ્વર્ગાદી લોક છોડાવ્યાં. મોહ કરીને વિવેક ધૈર્ય રહેવા ન દીધા. તેથી જ્ઞાન અને ભકિત ગઈ. અમને છોડી દીધાં તેથી અમારો આશ્રય પણ ગયો.

અમે પતિને સેવા કરી ઘરમાં રહ્યાં હોત તો સ્વર્ગાદિ લોક પણ મળત. તે પણ અમારા ગયાં. એટલે ભગવાને અમને આલોક અને પરલોકથી ભ્રષ્ટ કર્યા. છતાં તે અમારા ન થયાં. તેને લીધે અમે બધાથી ભ્રષ્ટ થયાં તેથી અમે તેને જે કહીએ તે યોગ્ય કહેવાય. ત્યાં કહે છે કે તમે ભગવાનના થયાં એટલે ભગવદીય બન્યાં. એ શું ઓછું લાભ છે? ભગવદીપણું તો પરમ પુરૂષાર્થ ગણાય છે. તેથી તેમાં શોક કરવો ના જોઈએ.તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનના અમે થયા હોઈએ તો ભગવાન અમને છોડે નહી. અમને છોડયાં એટલે અમે ભગવદીય નથી. અમને તેનો સંબંધ થતો નથી. કારણ કે મોહને લીદે અમારી દષ્ટિ તેની પાસે ગઈ છે.

તે મળે તે સંબંધ ગણાય. તેની પાસે દષ્ટિ ગઈ તેથી બીજી વસ્તુ અમને દેખાતી નથી. માટે આ છે એવું જ્ઞાન પણ અમને થતું નથી. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન તમને મોહ શા માટે કરે? પોતાને માટે મોહ કરે તો તમારો ત્યાગ ન કરે. માટે સ્વાર્થ માટે મોહ નથી. તે તમારે માટે મોહ કરે તો દોષ ન હોય તો પણ ભગવાન તમને મળે નહી. ત્યાં સુધી તમને સુખ ન થાય. માટે દોષ તમારામાં છે. તેથી જ દુઃખ પણ તમને જ છે. ભગવાને તમને મોહ કરવો જોઈતો ન હતો. ત્યાં કહે છે કે ગોપીઓનું મન ભગવાનમાં ન હોય તો તેને મોહ ન કરે તો ચાલે. તેના મનમાં ભગવાન છે. જો ભગવાન તેને સ્વરૂપઆસકત ન રાખે તો તે પોતાના ઘરમાં જઈને વસે. એટલે તે કરેલો નિરોધ વ્યર્થ થાય. પોતે તાત્પર્ય નથી જાણતાં તેથી મોહ થયો છે તે આગળ સ્મરણથી દૂર થશે. તેને દૂર કરવા માટે ભગવાને દોષ બહાર કાઢવા માટે ઉપાય કર્યો છે. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન તો એવાં જ છે. એક જાતના હોતા નથી. માટે તેને ઉપાલંભમાં દેવો જોઈએ. ત્યાં કહે છે કે સર્વ સ્ત્રીઓની આધિદૈવિકતા લખી છે.

તે અતી ચતુર છે. તે આવા ભગવાનને કેમ સેવે? તેને પણ ભગવાન અમારી જેમ કરતાં હશે તો તે પણ પ્સ્તાતી હશે. છતાં તે તેને સેવે છે. તે ઉપાય અમારા જાણવામાં આવે તો અમે પણ તેની જેમ ભગવાનની સેવા કરીએ. એ વિચારથી કથમ શબ્દ કહ્યો છે. ત્યાં કહે છે કે તે પદ્મા છે. પગમાં સમાય તે પદ્મા કહેવાય તેથી ચરણને કમળ કહ્યું છે. લક્ષ્મી કમળમાં રહે છે. તે પોતે કમળા કહેવાય છે. તે તો ચરણમાં કમળા બનીને બેઠી છે. તેને તો કોઈ વાંધો નથી. ગોપીઓને પણ કૃષ્ણ સંબંધ રહે તો તે લક્ષ્મીરૂપા કહેવાય. દેવકી સૂત પદમ્બુજાવલક્ષ્મી સપન્ને । અતિ વિગાઢ ભાવથી તે ચરણરૂપ થાય તો લક્ષ્મીત્વ તેનામાં આવે. પુનસ્ય પદ્મા સંભૂતા। એવું વાકય છે. સૌમ્ય આદિત્ય નિત્ય ભ્રમણાંતત્મક અને ઉગ્રરૂપ છે. તેની સેવા લક્ષ્મી કેમ કરતી હશે?કેમ કે તે કમળબંધુ કહેવાય છે. નારાયણ સમૌગુણૈઃ એ શ્લોકના સુબોધનીધીમાં નારાયણમાં આદિત્ય ભગવદરૂપ છે. તેને લક્ષ્મી કેમ સેવે છે? તે ઠપકો લક્ષ્મીને આપી સમાધાન કરે છે કે આ અવતાર પણ તેવો જ છે. તેની સ્થિરતા નથી. લક્ષ્મીનો અવતાર તો જણાતો નથી.

ત્યાં નુ એ અવ્યવ્ય મૂકયો છે. તે લક્ષ્મી ભગવાન વીના ક્ષણ વિના પણ રહી શકતી નથી. તે વાતનું પ્રમાણ પદ્મા શબ્દથી પૂરુ પાડયું છે. પરિચરતિ એ વર્તમાન પ્રયોગ કર્યો છે. તે આજે પણ તેની સેવા કરે છે. એમ સમજવું. ભગવાન તો સેવા કરે તેની ઉપર ઉદાસીન રહે છે. તેનો વિવાદ નથી. તેથી કેમ સેવા કરે છે. તેનું પ્રમાણ મળતુ નથી. તો પણ પ્રમાણની કાંઈક સભાવના થાય કે ઉત્તમ શ્લોક એટલે ભકતો નારદાદિ પરપક્ષને ઉડાડી પોતાના પક્ષને સ્થાપન કરે છે. તે ભગવાનનું સર્વોત્તમત્વ સિદ્ધ કરે છે. તેને લઈને લક્ષ્મી પણ ભગવાનની સેવા કરવા લાગી છે. કેમ કે યુકિતથી સિદ્ધ કરેલા પદાર્થને પતિવાદી પણ માને છે. ત્યારે લક્ષ્મીના પક્ષમાં એ યુક્તિ કેમ ન અપાય? ત્યાં કહે છે કે લક્ષ્મી કરતાં ભગવાનના ભકતની કિર્તી વિશેષ છે. તેથી ભકતનો જય થાય છે. લક્ષ્મીનો થતો નથી. એમ આ ઉપરથી જણાય છે. (૧૩)

એમ પાદ સ્પર્શ માટે આવતાં ભ્રમરાને રોકીને હવે શબ્દને રોકે છે.

एवंभ्रमरगतिपादस्पर्शाविननिषिध्यते रागमनं तपरिहृयतत्त्कृतंशङ्कं निषेधति किमिह बहुषडङ्घ्र इति। तदुक्तुपायै वाक्यमूणनेननिषिध्यते। कालगतानि सर्वाण्येव प्रमाणानि वनहितैः प्रमाणैः भगवत्कृता धर्माः दोषाः परिहर्तुं प्रमाणा वा वक्तुं शक्याः अतोऽप्यर्थमिति त्रिषपि साधारणो ह्येषः इह हन्त्रस्मत्समीपे किमिति गायति। ननु नानृतं गतं भ्रमश ङ्का इति चेत्तत्राह। षडंघ्र इति। द्विपादपि गच्छति बहु षडङ्घ्रिः। ननु गानस्य भावो हंस सर्वं हि वगानं करोमीति चे त्तत्राह। बहु किमिति गायसीति। स्यानीतरेन गानं नापिकराविज्ञानं शङ्कायतो बहु गायसि। ननु भवतीनां स्वामि

किमिह बहु षडङ्घ्रे गायसि त्वं यदूनामधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम्। विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥ १४ ॥ ॥

ह्यस्य इति भगवत्समीपे गानं ह्युक्तमिति चेत्तत्राह। यदूनामधिपतिमिति। यादवानामधिपतिर्न त्वस्माकं संज्ञातं अते यादवानामेव गेयगानं ह्युचितं न त्वन्येषाम्। ननु सर्वेश्वरो भगवान् यादवानपि नदूष्यति अतः सर्वपाश्चोपकारार्थं स्वार्थं च सर्वं ह्येव गानं युचितमिति चेत्तत्राह। अगृहाणामिति। गृहरहितानां वयं तत्कृतगृहा मार्गे उपविष्टाः नाप्यस्माकं स्वगृहं नापि भगवद्गृहमिति तादृशीनामग्रे गानेन किं फलं भवेत् गृहस्थाः एव हि किंचित् दातुं शक्ताः। ननु त्वमेकानवे

त्स्वयं दस्यसि अन्या दास्यतीत्याशङ्क्याह। नः इति। सर्वं एव वयं तादृश्यः। ममधनाद्युपकाराभावेऽपि धर्मो भविष्यतीति भवतीनां वधू अस्वार्थं दर्शनेन सतोषैः आशीर्वादेन वा कृतार्थता भविष्यतीति कथं गाननिषिध्यत इत्याशङ्क्याह। पु राणमिति। नायं नूतनः पूर्वौ कालवाक्यैः किंतु पङ्क्त्यै वृद्धो भगवान्। ननु भगवान्। ननु भगवद्गुणान्तःकृत्वा तत्कोऽपि विरज्यते। कथमेता विरक्ता इति चेत्। सत्यं सर्वं श्रवणेन हि वयमेवं जाताः इतोऽधिकं तु फलं न पश्यामः पुनश्चेत् श्रोष्यामः स्वरूपेणापि निवृत्ता भविष्याम इति विरमेतत् तदनपेक्षया श्रवणमेव स्थिते स्वरूपे तु भगवान् करोति नष्टाप्येतापि संसारपतनभयं चेत् सर्वाप्येव तदा उपरतं न तारेव स्खलमत्वात् तदेव गानं भवविति सीपतनोपयोग इति भावः। ननु वयं गायका एवं भगवतो स्त्रीणां वाग्रे गानमावस्यकमतो नन्यगतागानं क्रियते इति चेत्तत्राह। वि जयसखसखीनां भगवतः सख्यः भगवता तुल्यभावं प्रापिताः परमानन्दयुक्ताः यदर्थं मर्ज्जुनवत् अलक्षादि मत्स्यादि वेषमपि कृत्वा पार्थेष्टलक्ष्मणा प्रभृतीनां विवाहं करोतीति विविधश्च जयसख्स्येति द्वारनेव कृष्णः एव सखिः यस्या घंते। अर्जुनेना पि द्रुयते सखित्वात् स्वयं नपितादृशः अर्जुनस्य सखित्वेन कालपक्वितया सर्वमारकात्वं ततश्चात्र तत्स्त्रीणां वि लापेद्दुःखसंमार्जनं कुर्वन्न सदैव भवतीति गतभर्तृकाः भोगनिरपेक्षाः कथायां पुस्त्याधिकारिण्याः ननु वयं

भोगसापेक्षा इति भावः। एकोऽप्युपायो नास्तीति तास्त्वां मा रपिषंतीति यथा त्रिषष्टतयः विजयएव श्रीकृष्णजयः सखा
प्रस्यतस्य सखीनां यो हि सर्वत्र जयं प्राप्नोतीति तमेव मन्यंते नान्यात्तत्र वयं त्वेकनिष्ठा इति प्ररोचनार्थमपि गानेना
पेक्षितमिति अतस्ताः सर्वाण्येव न्नपि तत्काव रुजः सम्यस्तु इ एकदिनभावे प्राप्ते न हसन्मर्दितो रुजाः भार स्रोश
नाशेनस्तु खिताः तेऽस्थाः स्तत्पः इष्टं कल्पयिष्यंति [illegible] तत्र वनस्य प्राप्तत्वरूपार्थः कश्चिदन्येष्टं संपादय
तित्यतऽ इत्वं प्रत्यर्पिता स्त्रैव दीनत्वं कृतत्वं भगवद्गुणवर्णनेनैनास्माकं अस्मभूतं तथैव वचनस्य दुर्बलत्वात्
कालपक्षेऽपि स्वतंत्रभिः षड्भिः भवंति संवत्सरः साहित्यकात्त भेदेन कोकिलादिशब्दैर्वै दैश्च भगवंतं स्मारयंति।
ातेव शब्दाः भगवत्स्य हितानां ज्ञानिनां धर्मपराणां वा उदासीनानां भक्तानां वा भगवति मिलितानां सुख
दा भवंति। न तु स्मत्सदृशीनां सर्वत्रासक्तिरहितानां धर्मिणामेवापेक्ष्यमाणानां कालादिनिरपेक्षाणां
शतैः शब्दैः सुखं भवति। पूर्वावस्थाप्राप्तौ तत्तादृशशब्दानां सुलभत्वात् इदानीमेव सर्वथाश्रवणे किंचि
त्प्रयोजनमित्यर्थः १४

શ્લોકાર્થ :-૧૪

હે ભ્રમર ! તું યદુના યદિપતિ અમારી પાસે ગાન કેમ કરે છે. તે તો જુણી વાતો છે. અમો ઘર વગરના છીએ. તેને સંભળાવાથી તને શું લાભ થાય. તે ગાન તો ભગવાનની સખીઓ પાસે કરે તો તેના કુંજની પીડા ભગવાને મટાડી છે તે તારું ભલુ કરશે. (૧૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભ્રમરાને કહેવાથી ઉધ્ધવને પણ બોલવાનો નિષેધ કરે છે. કાળગત સર્વ પ્રમાણોનો પણ નિશેધ કરે છે. કાળગત

પ્રમાણોથી ભગવાનના ધર્મો આવતાં નથી. અને દોષો દૂર થતાં નથી. તેથી તે કહેલું વ્યર્થ છે. એમ કાળ ભ્રમર અને ઉધ્ધવને કહ્યું. બે પગવાળા ઘણે લાંબે સુધી ચાલે છે. તારે તો છ પગો છે. ત્યાં કહે છે કે હું તો ગાનારો છું. સર્વથા ગાન કરું છું તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અમારી પાસે શા માટે ગાય છે. કદાચીત ગાય તો ઠીક લાગે. તેમ કરતો નથી. એમ બીજા સ્થાનમાં જઈને ગાતો નથી. પણ વધારે ગાય છે. ત્યાં કહે છે કે તમારા સ્વામી કૃષ્ણ છે તેનું ગાન તમારી પાસે કરવું યોગ્ય છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે હમણાં તે અમારા સ્વામી નથી પણ યાદવોના સ્વામી થયાં છે. તેથી તેનું ગાન યાદવો પાસે કરવું વધારે યોગ્ય ગણાય. બીજાઓ પાસે તેનું ગાન યોગ્ય નથી. ભગવાન સર્વના ઈશ્વર હોય અને યાદવોના પણ ઈશ્વર હોય તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. તેથી સર્વના ઉપકાર માટે તેનું ગાન યોગ્ય છે. અમે તો ઘર વગરના છે. ઘર છોડીને માર્ગમાં ઉભા છે. અમારે પોતાને ઘર નથી. ભગવાનનું ઘર પણ અમારું નથી. તેની પાસે ગાન કરવાથી તને શું ફળ મળવાનું હતું? ત્યાં કહે છે કે ગૃહસ્થ હોય તેને સંભળાવે તો તે કાંઈ આપી શકે. તમે એકલા નહીં આપો તો શું થયું. બીજા તો આપશે. એટલે કહે છે કે અમે બધી જાતીની એટલે ઉપર કહ્યું તેવી છે. ત્યાં કહે છે કે મને તમે ધનથી ઉપકાર નહી કરો. તો પણ હું અપૂર્વ ભગવાન નામ સંભળાવીશ. તેથી મને ધર્મ સિદ્ધ થશે. કોઈ દિવસ નહી સભળાવી મહાત્મ્ય સંભળાવતા તમને સંતોષ થાય તો તમે આર્શીવાદ આપશો તો હું કૃતાર્થ થઈશ. તેથી મને ગાવાની મનાઈ કેમ કરો છો? ત્યાં કહે છે કે તમે ગાવો છો તે અપૂર્વ વાત નથી પરંતુ અમે ભગવાનનું સ્મરણ બહુ કર્યું છે ત્યાં કહે છે કે ભગવાનના ગુણ સાંભળવામાં કોઈને વૈરાગ્ય ન થવો જોઈએ.

તમે બધી ભગવદ સંબંધમાં વૈરાગ્ય કેમ બતાવો છો. તેને માટે કહે છે કે તારું કથન સત્ય છે. પણ અમે શ્રવણ કર્યું તેનું પરિણામ ન આવ્યું. અને અમે રસ્તામાં ઉભા છે. આથી અધિક ફળ અમે જોતાં નથી. હવે વધારે શ્રવણ કરવાથી શું થાય? કદાચ સ્વરૂપથી નષ્ટ થઈએ તેથી ઉત્તમ એ છે કે તેનું શ્રવણ જ ન કરવું. જો અમે સ્વરૂપથી રહીએ તો ભગવાન મળવાની આશા તો છે. સંસારમાં પડવાથી સંભવીત ભય તો તે પુરાતન છે. સર્વત્ર સુર્લભ છે. તે વખતે કામ થઈ રહેશે. હમણાં આનો કોઈ ઉપયોગ નથી. ત્યાં કહે છે કે અમે તો ગાયક છે. ભગવાન સ્ત્રીપ્રિય છે. પુરૂષો એવાં રસિક નથી.

સ્ત્રીઓ પાસે ગાન કરવું જરૂરી છે. મને કોઈ ગાવાનો માર્ગ ન મળ્યો. તેથી હું આપણી પાસે ગાવું છું. એમ ભ્રમર કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનને પોતાની બરોબર ગણેલી એવી સુખી સ્ત્રીઓ છે. તે પરમાનંદ યુક્ત છે. જેને માટે ભગવાને અર્જુનની પેઠે અલક્ષ્ય મત્સ્યાદિને વિધિને લક્ષ્મણા સાથે લગ્ન કર્યા છે. ભગવાનનો યુદ્ધમાં સર્વથા જઈ થાય છે. ત્યારે તે લૂંટ ચલાવે, તેમાં ઘણી સ્ત્રીઓને ઉઠાવી લાવે છે. અને અર્જુનને આપે છે. પોતે પણ તેવા છે. અર્જુન મિત્ર છે. તેથી કાળરૂપ થઈને સર્વને મારે છે. તેથી સ્ત્રીઓ વિલાપ કરે છે. તેને દુઃખ મટાડવા તેનું સાત્વન કરે છે. ત્યારે તે મિત્ર જેવા થાય છે. તેની ધણી વગરની ભોગ નિરપેક્ષ હોઈને કથામાં મુખ્ય અધિકારી જણાય. અમે ભોગ સાપેક્ષ હોવાથી તારા ગાનમાં અધિકારી નથી.

એવો કથનનો ભાવ છે. વક્રોકિતથી તે સ્ત્રીઓ તને મારશે. જેવી કે કંસની સ્ત્રી, અસ્તિ પ્રાપ્તિ વિગેરેથી પાસે ભગવાનનું ગાન કરે તો તે એવી જ પહેરામણી આપે. વિજય ઉત્તમ જય વાળા મિત્રો જે સર્વત્ર જીતે એણે જ માને . અમે તો એકનિષ્ઠ હોવાથી પરોચન માટે એ ગાન જોઈતું નથી. તે ઉપર બતાવી બધી જ સ્ત્રીઓના કુંચની પીડા શાન્ત થઈ ગઈ છે. એટલે યુદ્ધમાં મજબુત બનેલા હાથી વડે જેના રોગ દૂર થાય છે. ભારનો કલેસ દૂર થયો હોય સુખી થયાં છે તે તમારું પ્રિય કરશે. અને ઈષ્ટ પણ કરશે. જેનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ નથી થયો તે બીજાનું ભલુ ન કરે. તેથી ઉધ્ધવે પણ તેવાઓનું દૈત્ય કરવું તેની પાસે ભગવદ ગુણ ગાવા , અમારી પાસે ગાવા નહી. કારણ અનુભવ કરતાં વચન દુલર્ભ કહેવાય. કાળ પક્ષમાં સવત્સરના છ ઋતુ તે તેના છ પગ છે. તે ઋતુના ભેદથી કોકીલાદી શબ્દો અને વેદોથી ભગવાનના સ્મારકો છે. તે જ શબ્દો ભગવાનની સાથે જ્ઞાંનીઓની ધર્મપરાયણોની ઉદાસીનોની ભકતોની ભગવાનના મળેલાઓને સુખ આપનાર થાય છે. પણ અમને તે સુખ આપતાં નથી. કારણ કે અમે સર્વ આશક્તિ રહીત છે. અમે ધર્મીની અપેક્ષા રાખનારા છે. અમે કાલાદિથી નિરપેક્ષ છીએ. તેને કોકીલાદી શબ્દો કે વેદોના શબ્દોથી સુખ ન થાય. પૂર્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય. તો તેના શબ્દો સુલર્ભ હોય તે વખતે સાંભળીશું હાલમાં અમારે સાંભળવાની જરૂર નથી. (૧૪)

તેને પ્રાર્થના કરવા કરવાનું કહેતા ભગવાનને સર્વત્ર સ્ત્રીઓ સુલર્ભ કહે છે.

प्रार्थनां वारयितुं तस्य भगवतः स्त्रीसौलभ्यमाह द्विवीति। लोकत्रये याः स्त्रियः तासां भगवान् दुरापः तत्र भगवतस्ताः स्त्रियो हि त्रिविधाः तत्र लोके ता एव भगवतः सुलभाः एवा तत्र हेतुः वक्ष्यति चकाराद् इत्याद्युद्दिष्टाः स्थिताः अपि स्त्रीणां हि रमणमये इत्यतेनानाविलासैर्हि रमणं देव स्त्रीणां पत्येक नियतत्वत्तया रमणं स्त्रीणां विलासत्तया च रमणं कविद् स्त्रीणां परं निरोधस्त्वल्पः अतिशयत्वत्तया रमणं रसवत्स्त्रीणां भगवति त्वं सर्वलोके रुक्मप्रकारेण त्रिविधत्वमप्यास्त्रिधा कायविलासरूपः त्रय मनिरूपितः निरुद्धत्वपादितीये अतिशयासेन अतिशयत्वत्तया स्वभङ्गाहरणवत् विजयसखि

द्विविधवित्तरसापांकाः स्त्रियस्तद्दुरापाः कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्ययाः स्युः॥ चरणरजउपासेयस्य भूतिर्वयं काः अपि चक्रुपणपक्षेऽत्युत्तमश्लोकशब्दः ॥ २५ ॥

खिते न रमणनिरूपणात् त्वयुक्तत्तयापि रमणमुक्तं। किं च तत्रस्त्रियः येन धर्मेण वशे भवन्ति स धर्मो भगवति वर्तत इत्याह। कपटेति। कपटपूर्वकं यो विरोहासः तेन भ्रूविजृम्भः स्थलादिसर्वसूचनपूर्वकं रत्यर्थमाकारणरूपः स यस्य वर्तते धर्मस्सेव चाया स्त्रियो भवेयुः तद्वशीनाः स्युः यद्किञ्चित्स्यथा च प्रकर्षो भवति तथा गोप्यं विधायत्तयासमर्थः यथैव तासामन्त्यशीतिर्भवति तथा रमणं कोर्वन्सर्वसामग्रीं संपाद्य समाकारयति चेत्तन कापि स्त्री दुर्लभा भवति

अत एव चकाचितस्तोकः स्थलं नास्ति नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः। तेन नारदनारीणां सतीत्वमुपजायते ति अत एतावत्पर्यन्तं तेषां प्रार्थना व्यर्था अतस्तेपि व्यर्था इति उभयथापि प्रार्थना न कर्तव्येति भावः। किं च एतदस्माभिर्दृष्टोपायेत्वेन निरूपितं। अलौकिको पायेऽपि किमपि न कर्तव्यमित्याह। चरणरजउपास्त इति। सर्वैर्देवाद्यैर्थिभिः सेव्यमाना विभूतिर्लक्ष्मीः यस्य स्वतः सामर्थ्यात् स्वमाहात्म्यात् चरणरजउपासने आत्मोत्कर्षेण दासीत्वं प्रार्थयते तत्रैवं विधेऽर्थे च वयं काः। तस्याः कायदशभूताः तस्मादस्माभिः प्रतिन किञ्चिद्द्रेतावत्कर्तव्यं। किं च एतदप्यस्माभिर्विचारेण प्यतेव स्तुतस्क। भगवति विचारोपि न वर्तव्य इत्याह। अपि चेत् उत्तमश्लोकशब्दः कृपणपक्षे सति भवति नान्यथा। भगवांश्च सर्वप्रसिद्धः उत्तमश्लोक इति वयं च दीनाः अस्मत्पक्षपातं करिष्यत्येव अन्यथा कथमुत्तमश्लोकशब्दो भवेत्। उक्तश्चायमर्थः। तस्मात्प्रमाणबलेन प्रमेयबलेन लोकप्रसिद्ध्या भगवान् दीनानुकम्पीति यथैवास्माकमुत्तमं तथैव करिष्यति नहत्तोपेक्षते नापि वचनानाति निर्गुणा गोपिका यावत्तनं तद्भावाप नयो वा। एवं तामसप्रकारेण तमोरजःसत्त्वानि गुणातीतश्च प्रकारो निरूपितः। अतः परं राजसप्रकारेण ततो ये सात्विकसात्त्विकप्रकारेण वो भयत्रैविध्यं निरूपयिष्यति। रजस्तमःसत्त्वानां तमोरजःसत्त्वानां च क्रमः श्लोकानां ज्ञातव्यः २५

શ્લોકાર્થ :-૧૫

સ્વર્ગ, ભૂલોક અને પૃથ્વી ની નીચના લોકમાં ભગવાનને ન મળે તેવી સ્ત્રી છે? જે સ્ત્રીઓ કપટથી સુંદર લાગતો હાસ અને ભ્રુકુટીનો વિશ્વાસ જોનારી છે. જે ભગવાનના ચરણને સાક્ષાત લક્ષ્મી સેવી રહી છે. તે લક્ષ્મી પાસે અમે તો કોન હિસાબમાં છે તો પણ ઉત્તમ શ્લોક કહેવાય છે. તેથી દીન ઉપર તે દયા કરશે. એમ આશા રહે છે. (૧૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ત્રણ લોકથી સ્ત્રીઓને ભગવાન મળવા દુર્લભ છે. પણ ભગવાનને ત્રણ લોકમાં કોઈ સ્ત્રી દુર્લભ નથી. તે લોકમાં સ્ત્રીઓ ત્રણ પ્રકારની છે. તે ભગવાનને સહજમાં મળે એમ છે. ય છે. તેથી બ્રહ્માંડની બહારની સ્ત્રીઓ પણ સુલર્ભ છે.

સ્ત્રીઓને રમણની અપેક્ષા છે. નાના વિલાસ વડે રમણ દેવ સ્ત્રીઓમાં હોય છે. પ્રત્યેકની સાથે નિયમથી રમણ ભૂ સ્ત્રીઓમાં હોય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓનું વિલાસથી પણ રમણ હોય છે. પણ તેમાં નિરોધ તો સરખો જ હોય છે. રસા સ્ત્રીઓનું રમણ અત્યંત ગુપ્ત હોય છે. ભગવાનમાં તો ત્રણ પ્રકાર છે. પ્રાગટ્ય વિલાસરૂપ પહેલો કહેલ છે. (પહેલો શ્લોક) વિરૂદ્ધતા થી બીજો કહેલો છે. અતી પ્રયાસથી અતયંત ગુપ્ત રીત સુભદ્રા હરણની જેમ વિજય સખીપણાથી રમણ નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી ભગવાનનું ગુપ્તપણાતી રમણ છે. ખરીરીતે જે ધર્મથી સ્ત્રી વશ થાય. તે ધર્મ ભગવાનમાં છે. કપટપૂર્વક સુંદર હસવું તેનાથી ભ્રુકુટી નચાવવી અને રતી માટે બોલાવવો એ બધું એનામાં છે. અથવા જે સ્ત્રીઓ ધર્મની જ છે. તે ધર્મને આધીન હોય છે. જો કોઈ સ્ત્રીનો વ્યાભિચાર ન પ્રસિદ્ધ હોય તેમ ગુપ્ત રાખનાર હોય તેણે ખુશી ખુશી કરી દે છે. એવો રમણ કરનાર હોય છતાં તે બાબતમાં જે જે કરવું જોઈએ તે કરીને સ્ત્રીને બોલાવે તો તેને કોઈ સ્ત્રી દુલર્ભ નથી.

સ્થાનં નાસ્તિ ક્ષણં નાસ્તિ નાસ્તિ પ્રાર્થયિતા નરઃ । તેને નારદ નારીણાં સતીત્વમુપજાયતે ।।૧।।

સ્થાન નથી. સમય નથી. અને પ્રાર્થના કરનાર પુરૂષ નથી હે નારદ ! તેનાથી સ્ત્રીઓમાં સતીપણું રહી જાય છે. (૧)

તેથી આટલુ જો થાય તો પ્રાર્થનાની જરૂર નથી. અન્યર્થા પ્રાર્થના નકામી છે. તેથી બીજી રીતે પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી. અમે તો કહ્યું તે જોયેલા ઉપાયોથી કહ્યું. અલૌકિક ઉપાયમાં તો કંઈ કરવાનું હોતુ નથી. બધા પૈસાની ઈચ્છાવાળા જેણે સેવે છે. એવી એ શક્તિ છે.

તે દક્ષિણમાં છે. અથવા મહાત્મ્ય એવું છે કે તે લક્ષ્મી ભગવાનનું દાશ્ય કરવા પ્રાર્થના કરે છે. તેમાં તમે કોણ? હીસાબમાં એના કરોડના અંશ જેવા છે. તેથી અમારી પાસે તારે પ્રાર્થના ન કરવી. આ તો અમારા વિચારથી કહ્યું છે. ખરી રીતે તો ભગવાનમાં વિચાર તો ન કરવો. કેમ કે ઉત્તમ શ્લોક શબ્દ તેને માટે વપરાય છે. તે કુપણનો પક્ષપાતી છે. માટે બધા તેની ક્રિર્તી ગાય છે. તે અમથા નથી ગાતા. અને તે પ્રસિદ્ધ છે. અમે પણ દિન છે. અમારો તે પક્ષપાત કરશે. જો એમ ન કરે તો ઉત્તમ શ્લોક કેમ કહેવાય. આ અર્થ યોગ્ય છે.

તેથી પ્રમાણબલથી પ્રમેય બલથી લોકપ્રસિધ્ધિથી ભગવાન દીન પર દયા કરનાર છે. તેથી અમને યોગ્ય હશે તે જ કરશે.એટલે અમારે દૂતની જરૂર નથી. તમારા વચનોની અમારે જરૂર નથી. આ નિગૃણ ગોપીનું વચન છે. અથવા નિગુણ પામેલીની વચન છે. એમ તામસના ભેદમાં પહેલાની તામસતામસી બીજાની તામસરાજસી ત્રીજાથી તામસ સાત્વિકી અને આ ચોથા શ્લોકથી નિગુણ ગોપી કહેવામાં આવી. હવે રાજસનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે પછી સાત્વીકનો પ્રકાર કહેવાશે. રજસ્તમઃ સત્વઃ તમઃ રજઃ સત્વ એમ શ્લોકનો ક્રમ જાણવો.(૧૫)

અમે એમ નહોતું ધાર્યું કે આપ ક્રોધ કરશો. આપ ઉદાસીન છો. એવી ખબર હોત તો દૂતનો કામ કરવા ન આવત. હવે તો અહીં આવ્યા તો કઈ કરવું જોઈએ. તેથી અમારી પ્રાર્થનાથી ભગવાન સાથે આપ સમાધાન કરો. એમ ભ્રમર અથવા ઉધ્ધવ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે છે તે કહે છે.

२०टी·४४ ९७०

नतु नास्माभिर्ज्ञाता: भवत्यः क्व हार इति व्रजस्त्रीणां इति वा तथा सति रैात्येन नागरे मत्र अफ नात्र समागतैः किं चित्कर्त्तव्य मिति प्रार्थनया भगवता सह संश्लिषः कर्त्तव्य इति साष्टांग प्रणामं भ्रमरुद्ध वां वा कारोतीत्यभिप्रेत्याह। विसृजेति सिरसि वल्लु तस्यापि तं पादं विसृज न त्वेतावता ऽपपत्त्यभावात् अस्माभिरंगीकर्त्तुं शक्यते अतः श्येव पादग्रहणं निर्वंधः नत्तु यथैव भवतीभिर्व्यक्तं तथैव करिष्याम इति कथं निषेध इति चेत्तत्राह। वेद्म्यहं इति। इममर्थं करिष्यति भवान् नवेती ममुर्थमहं वेद्मि संदिग्धेऽहि वचनेन वोधनं अस्माकं तद्विपरीत निश्चय एव। नतु कश्चित्तत्प्रमानं न करोति। अनभिप्रेत्य कार्यं तस्मा

विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारैरनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात्। स्वकृत इह विसृष्टाप
त्यपत्यन्य लोका व्यसृजदकृत चेताः किंनु संधेयमस्मिन् २६ ॥ ॥

त्तन्निराकरणं कर्त्तव्यमित्याशंक्याह। चाटुकारैरनुनयविदुष इति। अयं प्रकारस्तु त्वयैव स्वकपोलकल्पितः न तु भगवता प्रयुक्तः यतः स्वयं दीनो ह्याता मारयिष्यत्येवेति भावः न तु जीवती नामस्माकं सुखं करिष्यति ततश्च त्वमागतोऽस्मद्‌ भिप्रेतं करिष्यामीति कथं वदस्यतः स्वामिविरुद्ध वाक्यत्वादुक्त स्वं वंचक एव। न तु तत्कथनेमयाज्ञतः शिक्षितमिति चेत्तत्राह अनुनयविदुस्व इति। अनुनयं कर्तुं मत्प्रेतमभिज्ञस्त्वमतस्त्वेवियं जानामि। न केवलं वृथानुनय एव किंतु चा टुकारैः सहितोपि अतः उत्त्सा वतव मनो नस्तुरु कायेन वाचा वंचनार्थमनुनयाभिनयं करोषीति भावः। नत्तुकथ मेवं निश्चिष्यते अतः करणस्याप्रत्यक्षत्वात् कायवाग्भिरेव वदभिज्ञानादतः क्रोधवशोदेवान्यथा स्फुरति न त्वस्मा सु दोषोस्तीति चेत्तत्राह। स्वकृत इह विसृष्टेति न हि युक्ति वाधितं वेदोपि वोधयति। भगवानीश्वरः वयं गोपिका ः यावत्कर्त्तव्यमस्माभिः तावत्कृतं ससर्वस्मर्थान किंचित्कृतवान्। एवमर्थे श्रुवे जाते तु नरकनाकिं कर्त्तव्यं तदाह। स्वकृते इहैव सृष्टाः अपत्यानि पतिश्च अन्ये च लोकाः स्वर्गादयोपि भर्त्रा याज्ञातिक्रमात्त्यक्ता यानि लोको हि दूरगतान्परित्यजति न तु तैरेव त्यक्ता सक्ताः त्यागोपि भगवदर्थ एव अत्यागे भगवानस्मान् न गृहीष्य ति परं स्वयमेव तादृशीश्च व्यसृजत् न तु लोको हि कार्यार्थं गच्छति सर्वत्रैव विलंवश्च भवति नैतावता त्यागो भ वतीति चेत्तत्राह। अकृतचेता इति। न कृतं चित्तं येन यो हि गच्छति सोऽतः करणेनानत्यक्तो वगच्छति ताः स्वतः क रणं कृत्वैव गच्छति भगवांस्तु तद्विपरीतः अत एतादृशे भगवति किं संधेयं तु इति वितर्क्येन संश्लिष्टो भव तीति हेतुं न पश्यामीति। वहिः स्थिता अस्माभिरेव त्यक्ता अस्मदीया अंतः स्थिताश्च तेनैव त्यक्ताः २६

राम ९७०

શ્લોકાર્થ :-૧૬

મસ્તક પર પગ લગાડવો છોડી દે. મુકુંદનું દૈત્ય કરનાર અને મીઠાં વચનો વડે મનામણાં કરાવનાર તને હું જાણું છું. જેને માટે અમે પતિઓ, છોકરાં અને પરલોક છોડયાં તે ભગવાને અમારો વિચાર પણ ન કર્યો. એને અમને છોડયાં તેની સાથે વળી સંધી કેવી.?(૧૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

મસ્તક પર બળથી મૂકેલો પગ છોડી દે એમ કરવામાં કાંઇ યુકિત ન હોવાથી અમે તમારી વાત કબુલ કરી શકીએ નહિ. તેથી તમે અમારા પગમાં પડવાનો આગ્રહ રાખો તે ખોટું ગણાય. ત્યાં કહે છે કે આપ કહેશો તેમ અમારે કરવું કબુલ છે તો પછી ના કેમ કહેશો તેમ અમારે કરવું કબુલ છે તો પછી ના કેમ કહો છો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે હું તમને જાણું છું. આ વાત ભગવાન કરશે કે નહિ કરે તે હું બરાબર જાણું છું. જયાં સંદેહ હોય ત્યાં વાણીથી તે સંદેહ દૂર થાય. અમને તો ભગવાનમાં વિપરીત નિશ્ચય થઇ ગયો છે અથવા સ્વામીના કાર્યો કરતો હોય તે કાર્યનો વિચાર કર્યા વગર કોઇ પોતાનું અપમાન કરાવવા ન આવે તેથી અમને અહીંથી દૂર કરવા ન જોઇએ. ત્યાં કહે છે કે મીઠા વચનોથી અમને સમજાવવા ન જોઇએ.

આ પ્રકાર તમે જે કહો છો તે ભગવાનનો કહેલો નહિ પણ તમે કપોલ કલ્પિત કર્યો છે. માટે તમારો સ્વામી મુકુંદ છે. તે અમને મારીને મોક્ષ આપશે કેમકે મર્યા વગર મુક્તિ ન થાય તેથી તે અમને મારશે. પરંતુ અમે જીવતાં હોઇએ ત્યાં સુધી સુખ નહિ આપે તેથી તમે આવીને અમારૂં ધાર્યું કેમ કરી આપશો? સ્વામીના મતથી વિરૂધ્ધ બોલનારો તેના દૂત હોય તો વજ્યક કહેવાય. ત્યાં કહે છે કે તેણે ન કહ્યું હોય તો મને કોણે શિખવ્યું? તે તમારી વિદ્યા હું જાણું છું. તે વૃથા અનુનય નથી પણ ચાટુકાર મીઠી ભાષાવાળો અનુનય મનાપણુ છે. તેથી ઉત્પત્તિ અને ઉપપત્તિથી તમારૂં મન શુધ્ધ

નથી. કાયા અને વાણીથી છેતરવા માટે મનાવવાનો દેખાવ કરનાર તમો છો. અન્તઃકરણ કોઈનું દેખાતું નથી. તો તમો મારા મનમાં આવું છે એમ કેમ જાણી લીધું? જાણવાનું તો વાણી કો કાયાની ચેષ્ટા થી બને તેથી ક્રોધને વશ થઈને તમે અવળું જુઓ છો.

અમારો દોષ નથી. ત્યાં કહે છે કે યુક્તિથી બાધ થતો હોય એવું વેદ પણ ન કહી શકે ભગવાન ઈશ્વર અમે ગોપીઓ અમે જે કર્તવ્ય હતું તે કર્યું. તે તો સર્વ સમર્થ છે પણ તેણે કાંઈ ન કર્યું. આ બનેલી વાત છે. હમણાં કર્તવ્ય શું છે? તે કહોને ? અમે તો અહીંજ બધું કર્યું. ત્યાગ પણ ભગવાનને માટે કર્યો. જો અમે બધું છોડશું નહિ તો ભગવાન અમને રાખશે નહિ. કેમકે અન્યથી સંબંધ હોય ત્યાં સુધી ભગવાન પોતાનાં ન કરે તેથી અમે સર્વ ત્યાગ કર્યો છતાં ભગવાને અમને છોડી દીધાં અને મથુરાં પહોંચ્યા. ત્યાં કહે છે કે લોકમાં કામ પ્રસંગે જવું પડે ત્યાં વિલંબ પણ થાય. આટલાથી છોડી દીધા એમ ન કહેવાય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જે થાય તે તેને મનમાં રાખીને નીચ - મનમાંથી દૂર રાખીને ન જાય. ભગવાને તો તેથી વિપરિત કર્યું. તે અમને મનમાંથી કાઢીને ગયા.

તેની સાથે મેળ કરવાનું શું હોય? જેનાથી સંબંધ પાછો સંધાય એવું કારણ અમે જોતાં નથી. બહાર રહેલા અમારા ધણા છોકરાં તેને અમે જોતાં નથી. બહાર રહેલા અમારા ધણી છોકરાં તેને અમે છોડયાં. અંદર હૃદયમાં ભગવાને અમને રાખ્યાં હતા તે અમને હૃદયમાંથી છોડીને ચાલ્યા ગયા. (૧૬)

સંધિ કરવામાં મિત્રતા કરવી એ ઉપાય છે. પહેલી તમે પ્રપત્તિ કહેલી છતાં ભગવાને છોડી દીધાં તે ભગવાનની પાસે માફી માગી લો એટલે તે દોષ ગયા પછી તેની મિત્રતા બાંધો એમ કહે છે તેનો ઉત્તર ગોપી આપે છે.

द०टी०४४
९७१

नन्वेकमस्मिन्संबंधे सख्यमिति पूर्वं ह्रिपपन्ना अपि भवत्पः भगवातात्पक्राः अतुनाबार्थ नयातं दोषं परिहरति तेन सहसख्यं कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राहुः मृगयुरितिान वैरेवाणि सख्यानीति वयं सख्ये अनधिकृताः एवमीश्वरोपि सख्येनाधिकृतः राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वेति। अतो भगवता सहसख्यं न भवतिस्य लक्षणे अनिश्चयदर्शनात् आर्यता नेन भगवत्स्वरूपं ज्ञात्वा स्वस्मात्पूर्वावस्थां भावयंपति। तत्र भगवान् रामः पूर्वतनः तेन सहसख्यमुरूपेण स्त्रियाव्रकृतं तत्तयोर्मरणं जीवन्मृतं त्वं वजातमिति स्वयी वेसहासिसा न्तिकं मैत्रीकृतातस्यैव भ्राता वाली भगवता हतः। तद्वारा सहसख्ये नापि सहस

मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानां बलिमपि बलिम
त्त्वावेष्टयत ध्वाङ्क्षवद्यस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः ॥ १७ ॥ ॥

रूपं कृतमेव कपीनां वसदंदः अनेन कार्यार्थंतापि निवारिता। ते ननु ततोपि अधिकं कार्यं भवतीति न हि कश्चित्कपिभिः सहसख्यं करोति अनेन सख्यशास्त्रानभिज्ञाता वस्तुविता। तत्रापि सर्वसमर्थः युद्धेन न हतवान् किंतु हरिणं तं रयो जयित्वा यथा आरण्यं हरिणं मारयति लुब्धकः तद्वत् सुग्रीवयोजयित्वा तेन सह युध्यमानं मविध्यत्। न तु हरिणा द्वय ः सर्वे चैवमेव हन्यते को दोष इति चेत्तत्राह। अलुब्धकर्मेति लुब्धकस्येव नास्मिन्धर्मः तन्मांमस्पाभ त्त्वात्तदीश्वरत्वे

न तद्दोषकाराभावाद्या। किं च स्त्रियं सूर्पनखां काममोहितां सर्वथा संमाननीयां विरूपां छिन्ननासिकां अकरो

र नतु युक्तमेवोद्देशे सख्यविक्रमे तथात्वमिति चेत्त्राह। स्त्रीजित इति। सीतायावशीकृतः अन्यथा तदुक्तं न कु र्यात्साापि न भाति वधिका तादृके व किंतु कामयाना काम एवया नेय स्या इति वा तत्र दूषणं दयं ततोपि पूर्वज न्मनि दोषं विचारयन्ती परशुरामे अलभमाना वामनेच्छातराह। बलिमपीति। बलिर्दैत्यं तं बलिरूपपर वश्यजात्मकः अतः अदूया तथा आज्ञा कृतवान्। ब्राह्मणत्वं विपयोः तुल्यता सख्यं न भवति तत्राप्यन्यो न्य कार्याकार्यसाधकयोः व्याजेन लोकत्रयहरणे न दोषापय यथा कथं चित् स्वीयं ग्राह्यमेवेति किंत्वन्यः स्नीति पूर्व मन्तुव इति बलिं आत्मजग्वा नाम बांधवो देशः बलुले छेद सौल्पये वहूमाणत्वात्। आवेष्टयत गर्ते वि शेषेव आस्थापितवान्। शान्तवत् द्वितीया यर्थे वृत्तिः अयुक्तो हि काकः पायसा दिभक्षणे इतितथाकृत सूक्ष्म व अतिप्रभुः तथाकपि रपि इंद्रवध्ववहिपमाणों हन्तव्यः मृगत्वात्व्याजेनैव मारणीयः ब्रह्मणात्तथैव तेषां

रास
९७१

द०री०४४
९७२

मृत्सुर्निर्मिता इति मत्स्यानां तद्वदेव स्त्री जित इत्यनेनैव स्त्रियै वस्त्री विकृतवान् भगवता अत एव ताः सजा
तीयातिक्रमेण कुर्वंतीति तथा वयमपि न करिष्यामः इति त्वनिष्टं स्वधर्मत्यागो रेव तथा हीना वयं नोऽत्र सभा वेश
स्यामः अयोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्येव न संशयः पतिर्वा स्यात् मर्यादोल्लंघनेन तद्वत्नैः कथ्यत इत्यपि विचारे स्त्रि
यो जिता अनेनेति नहि गमः स्त्रीवश्यः जिता नाव शीकृता नो च हि तं कर्तव्यमिति तथा न गरेऽत्र स्मरद्धपभ
ग्यो भगवान् यथावलेऽस्मत्तेन रकालः अतः हीनत्वात् स्वायोग्यं स्त्री स्वातिक्रमम् अन्यावसरत्वाद्व कालम
र्यादोल्लंघनेन कर्तव्यमिति निप्रार्थनया संरक्षनकारणीयं तद्दाहृत इत्यमिति । तत्र स्मारसितसख्ये रञ्जनस खे
रलंकपदसख्यानि कर्तव्यानि यतो विपरीतफलानिगमस्य भावाद्वा कूलवर्णपरोसितश इत्यु । ननु सर्वं
परित्यज्य भगवद्बलवन् ज्ञात्वा भगवंतमपि परित्यज्य कायास्पर्थे पाशंक्याह । दुस्त्यज इति । तस्य कथा रूपा
र्थो दुस्त्यजः कथा मन बलं व्रजिष्यामः सोऽपि त्यक्तव्य इत्यस्मिन्मनः प्राणा वा यात् । तथापि त्यक्तुमेवाशक्य इति
दुस्त्यजः सापि भगवानिद्वे तस्य यं त्य स्मातितदा त्यजत्वनीम नत्वा स्माभिस्त्यक्तुं शक्येत्यर्थपरं कालेऽपि भग

राम
९७२

वद्धर्मा बोध्यंते श्रवणादयः धर्मत्वेन तत्रापि सख्यमात्मनिवेदनं च बोध्यते यथा स्तुपर्णाविति ब्रह्मैव सन्ब्रह्मा
प्येतीति वेदाय ज्ञाश्च न कालात्मका इति शिरउपरिनिषद्भावं तत्पोषत्र भगवन्निरूपणेन कर्तव्यमिति पु
ष्टिश्रुतीनामभिप्रायः । इतरथा अन्यथा सिद्धिः स्यात् । ननु भक्तिमार्गे एव तत्रापि भगवदुत्कर्षः प्रतिपाद्य
त इति कथं निरोध इत्याशंक्याह । वेद्यमह इति । स हि भगवदभिमतः परमात्मा मोक्षद एवं तस्य इतेनात्यंत
निपुणेनापि मोक्ष एव फलति परोवनाथमेव भक्तिमिवषेमेव वदति । न वारे अज्ञाणं कामो योत्याहिभिः
धमेवैक्षद्दृणत इति व किंच । शास्त्राणां सर्वपरित्याजनपरत्वं यथा आत्माकाः सर्वं परित्यज्येत । तादृश विरक्त
रक्तास्यापि नित्यमात्मा असंबंधानघुक्तो परिनात्मस्फूर्तिः किं तस्योपनिषद्भ्यो गुरुभिर्वा भविष्यतीति तस्मा
त् सख्यादिकमनभिप्रेतमेव तथापि वैदिकत्वेन भाव्यमन्यथा पाखंडित्वं स्यात् । एवं सर्वत्र योजनीय १७

શ્લોકાર્થ :-૧૭

પારધિ પશુને વિંધે તેમ વાલીને જેને બાણથી વિધી નાખ્યો પોતે સ્ત્રી વશ થઇ ગયાં તેથી બીજી સ્ત્રી તેની કામના કરી આવી તેના નાકકાન કાપી, તેને બેડોળ કરી દીધી. બલીરાજા પાસેથી બધું પડાવી કાગળાની પેઠે તેને બાંધી દીધો તેથી તે કાળની મૈત્રી કર્યા વગર જ ઠીક છીએ. તો પણ તેની કથારૂપ અર્થ કોઇ છોડી શકાતો નથી.(૧૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તું મિત્રતાનું કહે છે પણ સ્ત્રીઓ મિત્રતાની અધીકારીની નથી. *ન વૈ સ્ત્રૈણાનિ સખ્યાનિ* એવું વાક્ય છે. તેમ ઈશ્વર પણ કોઈનો મિત્ર થતો નથી. *રાજા મિત્રં કેન દૃષ્ટં શ્રુતં વા ।* એવું પણ વાકય છે. તેમાં પણ ભગવાન સાથે તો સખ્ય થાય જ નહી કેમ કે તેની મૈત્રી કરતાં ત્રણ જણનાં અનિષ્ટ થયાં છે. આર્ષ જ્ઞાનથી ભગવાનના સ્વરૂપને જાણીને પોતાનાથી પહેલી અવસ્થાની ભાવના કરે છે. તેમ રામ પ્રથમ ભૂતલ પર પાધાર્યા તેની સાથે પુરૂષ અને સ્ત્રીએ સખ્ય કર્યું. તેમાંથી એકનું મોત થયું. બીજીનું જીવતા મરણ થયું. રામે સુગ્રીવ સાથે અગ્નિની સાક્ષીથી મૈત્રી કરી. તેના મોટાભાઇ વાલીને ભગવાને માર્યો. તેના ભાઈ સાથે મિત્રતા થતાં તેની સાથે પણ મિત્રતા થઇ ગણાય. તે વાદરાંનો ઈંદ્ર હતો. તેથીકાર્યને લઈને માર્યો. એવું પણ નક્કી થતું નથી. તેને જીવાડયો હોત તો સુગ્રીવથી વધારે શારૂં કાર્ય કરત. કોઇ વાંદરા સાથે મિત્રતા કરતો નથી. તેથી સખ્ય શાસ્ત્રને જાણનાર ભગવાન નથી. તે વાત સીદ્ધ થઈ. તેમાં પણ પોતે સર્વરીતે સમર્થ છે. છતાં પણ યુદ્ધ કરીને તેને ન માર્યો. પણ બીજા હરિણને રાખીને જંગલના હરિને મારે તેમ લુબ્ધકપણું કરીને તેને માર્યો. તેમ અહીં સુગ્રીવ સાથે તેને યુદ્ધ કરાવી પોતે માર્યો. હરીણશદિનો શિકાર બધે થાય છે. તેમાં શું દોષ છે? ત્યાં કહે છે કે પોતે અલુબ્ધ ધર્મવાળા છે. લુબ્ધકના જેવા તેના ધર્મો નથી. લુબ્ધક એટલે પારધિ માંસને માટે પ્રાણીને મારે છે. વાંદરાનું માંસ તો ભક્ષણ કરવાને લાયક નથી. પોતે ઈશ્વર છે. તેનું વાંદરો કાંઇ બગાડી શકતો નથી. કે જેણાથી રક્ષણ માટે એને મારવો પડે છતાં માર્યો.

સુર્પણખા કામમાં મોહીત થઈને આવી તેને માન આપવું જોઈએ તેને બદલે તેનું નાક કાપીને બેડોળ કરી મૂકી. ઉધ્વ

રેતાઓ પાસે સ્ત્રી જાય તો તેને વિરૂપ કરે. તે યોગ્ય ગણાય? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન ઉધ્વ રહેતાં નથી. પણ પોતાની સ્ત્રી સીતાને વશ છે.

જો તેના કહેવામાં ન હોય તો તેના કહેવાથી સુવર્ણ મૃગ લેવા ન જાય. તે સુર્પણખા તાડકાની જેમ પ્રતિબંધ કરવા નહોતી આવી પણ કામને વહણ કરીને આવી હતી. એમ બે દુષણ આપીને તેનાથી પણ આગળ દોષ વિચારતા પરશુરામમાં દોષ ન જોયો. વામનમાં જોઈને બોલી કે બલી અંત્યત પૂજારૂપ હતો. તેથી બલીએ વામનની શ્રધ્ધાથી પૂજા કરી. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયને તુલ્યતા હોવાથી મિત્રતા થવાનો સંભવ છે. તો પણ બંને પોતાનું કામ સિધ્ધ કરનાર હોવાથી બલી પાસેથી ત્રણ લોક લેવા તે કોઈ મિષ કરીને લે. તેમાં કોઈ દોષ નથી. પણ તેટલું લે તો પોતાનું હતું તેટલું બધું ગણાય. પણ તેટલાથી સંતોષ ન માનતા. બીજું પણ લીધું તેની પૂજાનો સ્વીકાર કરીને તેને બાંધ્યો. બલીનું ખાઈને તેને બાંધીને ખાડામાં ઉતારયો. અહીંથી સરસ્વતી ગુણરૂપ અર્થ કરે છે. ધ્વાક્ષવત્ । કાગળો દૂધપાકમાં ચાંચ બોડે તે અયોગ્ય ગણાય. તે દુષ્ટતાથી તેમ કરે તો તેને પકડીને બાંધવો પડે.

તેમ વાંદરો ઈંદ્રની પેઠે વહેવાર કરે તો મારવા યોગ્ય ગણાય. બ્રહ્માએ તેનું મોત તેમજ થવાનું નિર્માણ કરેલું . મત્સ્યોનું મૃત્યુ તો બુધ્ધિ ચલાવવાથી થઈ શકે. સ્ત્રી જીતમાં તો સ્ત્રીથી સ્ત્રી બેડોળ થઈ ભગવાને તેને કાંઈ કર્યું નહી. તેથી જ સ્ત્રીઓ પોતાની જાતનો અતિક્રમ કરતી નથી. તેમ અમે પણ નહીં કરીએ. તેમ કરતાં અનિષ્ટ થાય. અમે હીન થઈએ. તો ઉત્તમ ભાવને ન પહોંચીએ. અયોગ્યની ઈચ્છા કરનારો પુરૂષ પડે છે. એમાં સંદેહ નથી એવું વચન છે. મર્યાદાનું ઉલ્લધન કરતાં તેના રક્ષકો દંડ કરે એ વાત નિર્વિવાદ છે. *સ્ત્રીઓ જીતા અનેન* એવા સમાસ કરી સ્ત્રીઓને જીતી છે. એવા રામ છે. એવો અર્થ કરવો. સ્ત્રીઓને જેણે જીતા છે તેવા તે નથી. સ્ત્રી વશ્ય નથી. જીતે તેનું હીત કરવું જોઈએ. તેમ નગરમાં ભગવાન અમારે ભોગ્ય નથી. જેમ બલીનો મન્વન્તર કાળ અત્યારે તેને ઈંદ્રત્વેન ભોગ્ય નથી. તેથી અમો સ્ત્રી હોવાથી સખ્ય અમને યોગ્ય નથી. સ્ત્રીનો અતિક્રમ કે અન્યનો અવસર હોવાથી કાળની મર્યાદાનું ઉલ્લઘન ન કરવું. તેથીતારી પ્રાર્થનાથી સખ્ય કરવો યોગ્ય નથી.

કાળાની સાથે મિત્રતા કરવાથી બસ છે. અથવા અસિત એટલે કપટથી મિત્રતા ન કરવી એ જ ઠીક છે. તેનું ફળ વિપરીત થાય અથવા કામત ભાવથી કૃષ્ણ વર્ણને કહેનાર અસિત શબ્દ છે.

તમે ઘરબાર, પતિ, છોકરાં છોડીને ભગવાનનો આશ્રય કર્યો. હવે તેને છોડીને કોણો આશ્રય કરશો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અમે તેની કથારૂપ અર્થનો આશ્રય કરીને જીવીશું. તેને પણ છોડવાનું મન થાય છે. છતાં કથા ભગવાનની જેમ અમને છોડે તો ભલે છોડે. તેને છોડવાની અમારી શકિત નથી. તેથી અર્થ પદ મૂકર્યું છે. કાળને ઉદેશીને પણ ભગવદ ધર્મ અજ્ઞાની થાય છે. ધર્મ તરીકે શ્રવર્ણાદિ કહ્યાં છે. સખ્ય અને આત્મનિવેદન પણ કહ્યા છે. વેદો અને યજ્ઞો કાળાત્મક છે. કાળમાં તે થાય છે. તેથી વેદનું શિર ઉપનિષત્ કહેવાય છે. તેમાં ભગવાનનું નિરૂપણ ન કહેવું જોઈએ. તેવો પૃષ્ટિ શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે. એમ ન કહે તો મોક્ષનું કારણ શાસ્ત્ર રહે, ભગવાન મોક્ષનું કારણ ન રહે તેથી ભગવાન અન્યથા સિદ્ધ થાય. ભગવાનનો અવતાર થાય.

તેનું પ્રયોજન ન રહે. તેથી અન્યથા સિદ્ધ થાય. તેમાં પણ ભક્તિ માર્ગમાં ભગવત ઉત્કર્ષ કહેવાય છે. માટે તમે નિષેધ કેમ કરો છો? ત્યાં કહે છે કે તે પરમાત્મા શાસ્ત્રપતિપાદ્ય હોવાથી મોક્ષ આપનાર છે. તેનો દૂત બહુ નિપૂર્ણ હોય છતાં તે મોક્ષ આપી શકે નહિ. લોકોને સારું લાગે તે માટે ભક્તિની જેમ પ્રેમથી જેમ કહે છે. *નવા પુત્રાણાં કામાય યમૈવૈષ વૃણુતે* । એમ શ્રૃતિ સખ્ય આત્મ નિવેદન જેમ કહે છે શાસ્ત્ર તો સર્વ છોડવાનો અભિપ્રાય કહેનારાં છે. *આત્મકામ સર્વ પરિત્યજ્યેત* । તેવા વિરકતને નિત્ય આત્માનું સંધાન કરનારને પણ જો આત્મસ્ફૂર્તિ ન થાય તો તેને ગરૂ કે ઉપનિષધથી શું લાભ? તેથી સખ્યાદિમાં વેદનો અભિપ્રાય નથી. તો પણ વૈદિક રહેવું જોઈએ. જો એમ ન કરીએ તો પાંખડી ગણાઈએ. એમ સર્વત્ર શબ્દ યોજના કરવી. (૧૭)

તો કથા સાંભળો ! ભગવાનને દોષ શા માંટે આપો છો. ભગવાનમાં તત્પર હોય તે ભગવાનના દોષને કહેતા નથી. તેમને ભગવાનમાં અન્ય ભાવ સ્ફૂતિ ન થાય. તે કહે છે.

ह-टी-४४
९७३

P. 30

ननुतर्हि कथामेवकुर्वंतु किमिति भगवतो दोषाउच्यंते नहि भगवद्गुणतत्पराभगवद्दोषान्कथयंति नवा तेषा
मन्यथास्फुरतीति चेन्नत्राहुः यदनुचरितेति यथा भगवान्कृतवैवतत्कथापि ततोप्यधिकापि वयंहि स्त्रियः ना
प्यंतं विवेकवत्यः भगवता वकुकालस्थित्वा कथयन्ति व्यामोहिताः तत्रापि न भिक्षार्थयामः नापि भ्रांता इव जाता
भ्रष्टाजाताः नापि त्यक्तस्यानाः कथा तत्स्पीयस्यपि महतो तमनर्थं संपादयतितत्राहुः तस्य भगवतः अनुचरि

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्सकृददनविधूतद्वंद्वधर्माविनष्टाःसपदिगृहकुटुंबंदीन
मुत्सृज्यदीनाबहवइवविहंगाभिक्षुचर्यांचरंति १८ ॥ ॥

तं भगवतापूर्वचरितं तत्तु नः व्यासादिभिरूपनिबद्धमनुचरितं जातमनेन नशास्त्रव्यवहितमपि तथा कार्यं संपा
दयतीत्युक्तं तथापि निरोधे वस्त्वादि व्यवहितोपि भावतः संतापयत्येव तत्रापि ग्रहणे सौकर्यायमाहुः लीलेति ।
उर्जनत्वं ज्ञातत्वं अभक्तयत्नपि रसव्यामोहितो भक्तयुतितत्रापि नवयतत्साधृता कापीत्याहुः कर्णपीयूषेति
। निमीलिताक्षेणापि कर्णाभ्यां तेपातुं शक्यं वद्रूपानेन्तकोवेदकिंवाभवेत्कित्तस्याऽमृतस्यविप्रुडविंदमा

त्रतस्यापि सकृददनं स्वादनं मनसा ग्रहणं तेनैव विधूता द्वंद्वधर्मारागादयो येषां यैर्वा इति विशेषतः अत एव भावात्वि
नष्टा भवंति नशास्त्रदर्शनेपि यथा सर्वेषु तीर्थाग्र गृहीता भवंति तथा गच्छंतीत्यर्थः लौकिकवैदिकमार्गाद् पि
पुष्टमार्ग एवाभिनिवेशीत अन्यानुरोधेनापि तेषां स्थितिं निवारयति सपदीति । ज्ञानिनो विरक्ताः कर्मिणो
पि स्वार्थमपेक्षाभावे पि परार्थमपेक्षंते । एतेषां तदपि नास्ति । यतः सपदि एव गृहस्थितमपि कुटुंबं गृहकुटुंबं वा
दीनमपि उत्सृज्य तत्त्यक्त्वा स्वयमपि दीनाः संतः बहव एव विहंगा जाताः इहास्मिन् जन्मन्येव हंसाः परमहंसा
वा विहंगपदं साधारणं पतिवादनार्थं इतो गताः काकाश्च हंसा भवंतु परं गच्छत्येवेति ज्ञापनार्थं तेषां तुआ
काशगतिरिव सर्वविलक्षणा भवतीति । न तु ताद्दशाः कथमुपलभ्यंते तत्राहुः भिक्षुचर्यां चरंतीति । भिक्षुश्चतु
र्थाश्रमवान् तस्य चर्या माचारं रक्षंति तद नधिकारिणोपि तत्फलान भिलाषिणोपि तन्मार्गरहिता अपि त
दाचारं रक्षंतीत्यर्थः एवं स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं ग्राहयति दुःखिनीं च करोतीति ता नततस्त्वं भिन्नस्त्वस्तस्य
मपि वक्तुना उभावयति अतः कथापि त्यक्तव्यैव परमशत्रुत्वात्त्यजत इति भावः १८ ॥

राम
९७३

શ્લોકાર્થ :-૧૮

જેની લીલાનું વ્યાસાદીએ ભાગવતાદિ ગ્રંથરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. તે અનુચરિત - ભગવદ લીલા કાનને અમૃતરૂપ છે. તેનો એક છાંટો ફક્ત એક જ વાર હૃદયની અંદર પ્રવેશ કરે તો રાગાદેશાદિનો નાશ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ ગરીબ કુટુંબને છોડી પોતે દિન બનીને પક્ષીની જેમ પરમ હંસ થઇ બહુ લોકો સન્યાસીના આચારને આચારે છે. (૧૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જેવા ભગવાન તેવી તેમની કથા. તેનાથી અધિક પણ કહીએ તો કહેવાય. અમે સ્ત્રીઓ વિવેકવાળી તો ન ગણાઈએ. તેથી ભગવાને બહુ સમય અમારી સાથે રહી. અમને મોહિત કરી દીધી. તો પણ અમો ભિક્ષાની પ્રાર્થના નથી કરતાં. તેમ ગાડાંની પેઠે જાતથી ભ્રષ્ટ પણ નથી થયાં. તેમ અમારા સ્થાનને અમે છોડયું પણ નથી. કથા તો મોટો અનર્થ કરાવે છે. તેજ કહે છે કે જે ભગવાને ચરિત્ર કર્યું. તેને વ્યાસજીએ કથાના રૂપમાં શ્લોકમાં ગુથ્યું. તે અનુચરિત્ર કહેવાય. આ ભગવાનનું ચરિત્ર શબ્દના વ્યવધાવાળું છે. છતાંપણ તેનું કાર્ય કરે છે. જેમ ગ્રીસ્મમાં લુગડાં પહેર્યા હોય, લુગડાનું શરીરને વ્યવધાન હોય છતાં સુર્યનો તાપ શરીરને તપાવે છે. તેને લોકો સહજમાં ગ્રહણ કરે માટે લીલા કહી છે. આપણે ધારીએ કે લાડું આપણે ખાઈએ . તે ભારે હોય પચશે નહી.છતાં તેના રસમાં મુગ્ધ થઇને આપણે ખાઇ લઇએ. તેમ આ લીલાને મનમાં ઉતારતા કોઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. કારણ કે કાનનું અમૃત છે. આંખો મીચીને પણ કાનના અમૃતનું પાન કરી શકાય છે. તે જો બહુ પિવાય તો કોણ જાણે શું થાય? તેથી તેનું એક બિંદુ એક જ વાર પાન કરે તે પણ આદરપૂર્વક મન વડે ગ્રહણ કરે તો તેના રાગદ્વેષાન્દ દ્વંદ્વ નષ્ટ થાય છે. જેને લઇને રાગદ્વેષ વિગેરે નભે છે. તે જતાં રાગદ્વેષ નષ્ટ થઇ ગયાં. *ણશૂ* ધાતુનો અર્થ ન દેખાવું એવો થાય છે.

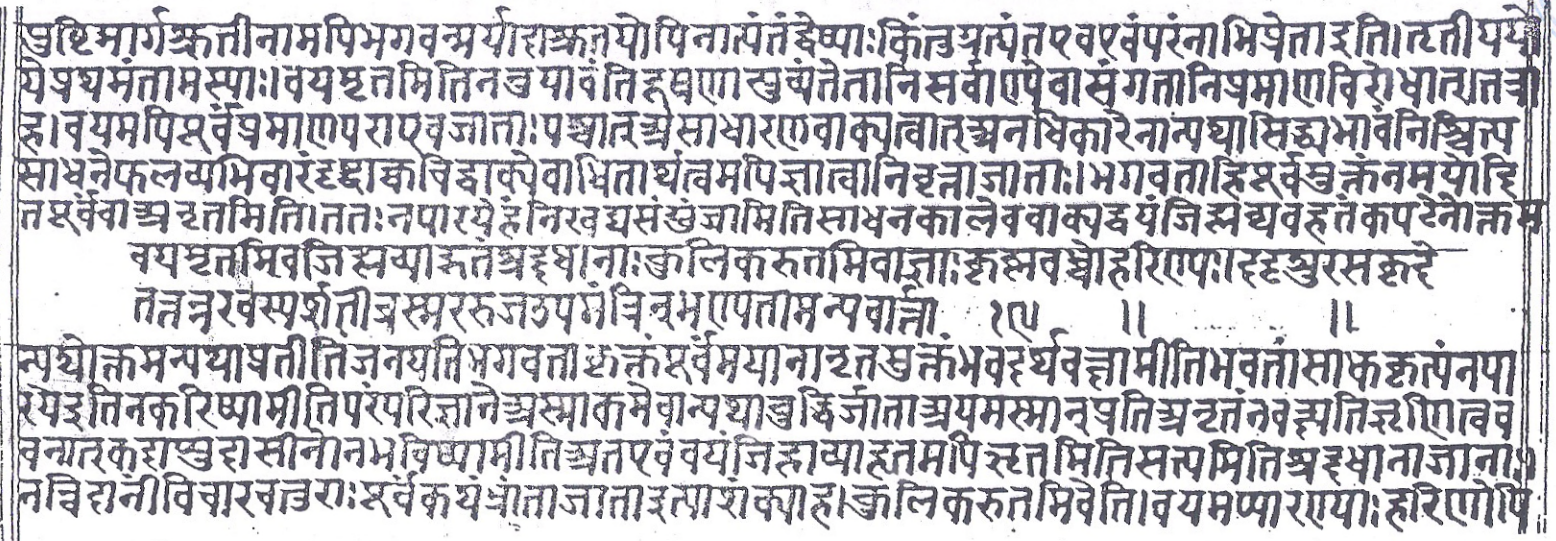
કથા શ્રવણ કરનારના રાગ દ્વેષાંદ દેખાતાં નથી. તેવીરીતે તેઓ લોકમાં વતે છે. તેથી લૌકિક વૈદિક કરતાં પૃષ્ટિમાર્ગીય ધર્મોમાં તેનો અભિનિવેશ થાય છે. બીજાના આગ્રહથી પણ તેની સ્થિતી લૌકિક વૈદિકમાં રહેતી નથી. જ્ઞાનીઓ વૈરાગ્યવાળા હોય છે. કર્મવાળાને સ્વાર્થ ન હોય. છતાં પરાર્થ માટે અપેક્ષા રાખે છે. પૃષ્ટિમાર્ગીઓને તો તે પણ હોતું નથી. તેથી તે જલ્દી ઘર થતાં

તેમાં રહેલાં કુટુંબીઓને પણ પોતે દીન બને છે. એવાં તે પક્ષીઓ બની આ જન્મમાં જ હંસ અને પરમ હંસ થઈને ફરે છે. વિહંગ શબ્દ પક્ષી વાચક છે. અહીંથી ગયાં પછી કાગડા, ગીધડા કે હંસ પરમ હંસ થઈને ફરે છે. એ બતાવવા વિહંગ કહયાં છે. પક્ષી જેમ આકાશમાં ચાલે છે. તેવી તેની વિલક્ષણ ગતિ થાય છે. સર્વ વિલક્ષણ ગતિવાળા આપણને કેમ મળે? ત્યાં કહે છે કે ભિષુ એટલે સંન્યાસીના આચરણનું અનુસરણ કરે છે. તેના તે અધિકારી નથી. સંન્યાસીના ફલને તે ઈચ્છિતા નથી. તેના માર્ગથી જુદા છે. છતાં તેમનો આચાર ગ્રહણ કરે છે. એમ કથા સર્વ ધર્મને છોડાવી પર ધર્મ ગ્રહણ કરાવે છે. તેને અને તેના સંબંધીને દુઃખી કરે છે. તથા પોતાનું સુખ પણ આપતી નથી. તેથી એ કથાને પણ છોડવી જોઈએ. પણ તેને છોડવાની અમારી શક્તિ નથી.

પૃષ્ટિ માર્ગીય શ્રૃતિને મર્યાદામાર્ગીય શ્રૃતિઓ અત્યન્ત દ્વેષ્ય નથી. પણ ગ્રહણ યોગ્ય છે. છતાં પણ તેનો અભિપ્રાય જુદો છે. (૧૮)

કામસ રાજસ ભાવ કહયો. હવે સાત્વિક તામસીનો પ્રકાર કહે છે.

१-री-४४
९७४

पुष्टिमार्गश्रुतीनामपि भगवन्मर्यादाश्रुतयोपि नात्यंतं द्वेष्याः किंतु ग्राह्या एव एवं परं नाभिप्रेता इति । तत्तीयपथे
पि पथमंतामस्याः वयमुक्तमितिनवयावंति हंसपरमहंसत्वं तेतानि सर्वाण्येवासंगतानि पश्यमाणविरोधात् तत्
त्र वयमपि सर्वे पश्यमाणपरा एव जाताः पश्चात्साधारणवाक्यत्वात् अनधिकारेनान्यथासिद्धभावं निश्चित्य
साधनेफलव्यभिचारं दृष्ट्वाक्वचिद्वाक्ये बाधितार्थत्वमपि ज्ञात्वा निरस्ता जाताः । भगवता हि सर्वमुक्तं न मयोदि
तं सर्वं वाक्यमुक्तमिति । ततः न पारयेहं निरवद्यसंयुजामिति साधनकाले वाक्य द्वयं जिस्य यथा वहुतं कपटेनोक्तम
वयमुक्तमिव जिस्य या उक्तश्च दृष्टानाः कालिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः इह उरसकृते
तत्र नखस्पर्शतीव्रस्मररुजस्तपमि निन्नमपि तामन्यवार्ता । १८ ॥ ॥
न यथोक्तमन्यथा भवतीति जनयति भगवता उक्तं सर्वं मया नास्तत्तमुक्तं भवद्द्य्थं वदामीति भवतां साक्षात्कृतं न पा
रयइति न करिष्यामीति परं परिज्ञाने अस्माकमेवान्यथा बुद्धि र्जाता अयमस्मान् पातिश्च उक्तं नेवद्द्मातिश्च इति वव
वन्यातकदाप्युदासीनो न भविष्यामीति अत एव वयं जिज्ञाया ह्यतमपि उक्तमिति सत्यमिति च दृष्टा नाज्ञानात्
न विदानीं विचारचतुराः सर्वं कथं भ्रांता जाता इत्याशंक्याह । कालिकरुतमिवेति । वयमप्यारण्याः हरिण्योपि

राम
९७४

हरिणवेधं कृत्वा स्वर्गगो पतितदा हरिण्योऽस्म्याः पूर्वं हरिणा हेने विशिष्टं मत्वा हरिणो यं हरिण कार्यमपि करिष्यति गानु
रिकमधिकं चेति भ्रमात् पूर्वं हरिणं परित्यज्य तस्यानेगताः तदाह । अज्ञाः कृष्णवधं इति भ्रमाद्वेद्वितीयकृष्णसारस्य वधो
जातः यथा वयं कृष्णपत्न्यः । ननु को दोषो जात इति हरिणस्य हिता भार्याः न तवा ज्ञाति साम्यात् न्यस्य यथा वयं गोपभार्या नापी श्व
रस्य नापि त्त्रियस्य नापि याद्ववस्य परं स एव गोपत्वे न स्थित इति गोपए वायं अस्माद्धितं करिष्यतीति ध्रष्टनाः पश्चात्त ईश्वर ए
वेश्वरो जाता गोपिकाः परनष्टा इति भावा । नन्वक्तिमिति नाशो भाव्यते हरिणप्रकृते न विद्धा न तु भवत्य इति चेन्न तत्तु ल्यार्थताभा
हा हृदस्तु रिति । एतत् हृदस्तुः स्वावस्थामभिन यूनपहृदशयंत्यः हरिण्यो नाता भवस्यो माङ्कुः । हरिण्यास्तु भयतो भ्रष्टा जाता
स्वयमेव हरिणीनां वाधने दृश्यत भूता इति पूर्वं हरिणउपक्रमेण निरूप्यमाणमप्यर्थं पश्चात् स्वसाक्षान्येन निरूपयंति
तत्र नखस्पर्शेति । नखकाम्यो नखस्मिन्नेव द्विविधिरिति वाणवेदने उपलभ्यते । तस्य भगवतः नखानां यः स्पर्शः तेन तीव्रा
या स्मररुक् सा या सा कराह्ना रूपा विस्मृता अपि भवंति नखादयः अन्या नेहनात्वौषधेनापि शाम्यति स्मरणे नैव तथा
भवति इति स्वस्योपमानत्वं । उपमंत्रिनिति सामीप्येन नीतिज्ञत्वेन च संबोधनमाङ्कुः । एतन्नवकटीकतेव्यंज्ञापते च भगव
त्स्वरूपमिति अतो भगवद्वार्तया क्लेश एव भवतीति अन्यथा वार्तोभएयतां अन्यार्थं मागतः कश्चिदहमन्य इति ज्ञाप्यता
मित्यर्थः । तदैव वस्तुपालंभनं न करिष्यामः १९ ॥

શ્લોકાર્થ :-૧૯

હરિણીઓ પારધીનું ગાન સાંભળી સુખ માને ત્યાં તેની ગોળી લાગતાં તે ઉભયભ્રષ્ટ થાય. તેમ અમે ભગવાનનું કપટથી બોલાયેલું વચન સાંભળીને તેના થયા. ત્યાં તેને અમને છોડી દીધાં. એટલે અમે ઉભયભ્રષ્ટ થયાં. હરિણીને ગોળીથી વેદના ભોગવવી પડી. તે બધાં જોઇ શકે તેમ છે. તેમ અમને ભગવાનની ભગવાનના નખની વેદના ભોગવવી પડી. તે બધા જોઇ શકે તેમ છે. માટે હે ઉપમંત્રી કૃષ્ણ સિવાયની બીજી વાર્તા કર. (૧૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જેટલા ભગવાનનો તમો કહો છો તે બધા ભગવાનમાં સંભવતા નથી. તેથી તમે આરોપણ કરેલા દોષો અસંગત છે.

કારણ કે તેમાં કાંઈ પ્રમાણ નથી. અમે પણ પ્રથમ પ્રમાણ પર હતાં. પછી ભગવાન બોલે તે સાધારણ ન હોય. એમ માની અન્યર્થા સિદ્ધીનો અભાવ સમજી સાધનમાં ફલનો વ્યાભીચાર જોઈ ભગવાનના બોલેલાં વાકયમાં અર્થનું બાંધ જોઈને તેના કઠનથી નિવૃત થયાં. પહેલાં ભગવાન બોલ્યાં કે હું કદિ ખોટું બોલતો નથી. પછી તમારા કૃત્યનો બદલો હું આપી ન શકું એ બે સાધનકાલ અને ફલકાલનાં છે. તે ભગવાન કપટથી બોલ્યાં છે. કારણ કે તેમને કહ્યું તેમ વર્ત્યા નથી. ભગવાને તો કહ્યું. અત્યાર સુધી મે તમને ખોટું કહ્યું નથી.

છતાં હું તમને ખોટું કહીશ તમે સારું કામ કર્યું તેવું મારાથી ન બને. તે હું નહી કરૂ પણ તે સમજવામાં તમારી બુદ્ધિએ ખોટો અર્થ લીધો. અને અમે સમજયાં કે ભગવાન અમારી પાસે ખોટું ન બોલે. તમારો ઋણી છું એમ કહેવાથી તે કદી પણ અમારાથી ઉદાસીન નહી થાય. તેથી કપટથી બોલેલું અમે સાચું માન્યું. તેમાં શ્રધ્ધા રાખી ત્યાં કહે છે કે અત્યારે તમે વિચારની ચતુરાઈ કરો છો. પણ તે વખતે તમે કેમ ભૂલ્યાં? તેના ઉત્તર દષ્ટાંત સમજાવે છે કે અમે પણ જંગલમાં રહેનારા છે. તેમ હરિણીઓ પણ વનના પશુઓ છે. તેને મારવા માટે પારધી હરિણનો વેશ પહેરી ગાન કરે છે. તેમાં હરિણીઓને મોહ થાય છે. અને માને છે કે આપના પતિ કરતાં આ હરિણમાં ગુણ વધારે છે. તેથી આ હરિણ આપનાં પતિનું કામ કરશે. વળી ગાન પણ સાંભળવાથી આપણને સુખ આપશે. આવો મોહ થવાથી હરિણઓ પૂર્વ હરિણ્ય છોડી બનાવટી હરિણના થયાં. અમે જેમ પતિઓને છોડી કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ થયા.

તેમાં તમને શું ખોટું થયું છે? ત્યાં કહે છે કે તે હરિણીઓ હરિણની સ્ત્રીઓહતી આ બનાવટી હરિણ તો હરિણ બન્યો હતો. આકૃતિ માત્ર હતી પણ મૂળ હરિણ ન હતો. જેમ અમે ગોપની સ્ત્રીઓ હતી. અમે ઈશ્વરની, ક્ષત્રિયની, યાદવની સ્ત્રીઓ ન હતી. છતાં તે કૃષ્ણ જ અમારી સમક્ષ ગોપ બનીને રહ્યાં. અમે જાણ્યું આ ગોપ છે. અમારું હીત કરશે. એમ જાણી અમે પૂર્વગોપોને છોડી તેમના થયાં. ત્યાં તો તે ગોપ મટી ઈશ્વર થયાં નહી. પણ ઈશ્વર જ હતાં. તે ઐશ્વર્ય પ્રસિદ્ધ કરીને

પ્રસિદ્ધ થયાં. ત્યારે હરિણીઓની જેમ ગોપીઓ નાશ પામી. તમે તમારા નાશની ભાવના કેમ કરો છો? હરિણીઓને તો પારધીએ ગોળી મારી વિંધી નાખી તેવીરીતે ભગવાને તમને વિધ્યાં નથી એમ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ જુઓ ! એમ બોલી પોતાની અવસ્થા બતાવીને હરિણીની તે અવસ્થા કહે છે. હરિણીઓ ઉભય ભ્રષ્ટ થયાં. પહેલાં તો હરિણીને પ્રારંભમાં કહી તે વાતને પાછળથી પ્રાધાન્ય આપી નિરૂપણ કરે છે. નખનો સ્પર્શ થતાં ગોપીઓને કામની તીવ્ર પીળા થઈ. ભગવાન કટાક્ષ કરે તે વિસરી જવાય. પણ નખક્ષત્ર ભૂલાંય નહીં. બીજી વેદના ઔષધથી મટાડી શકાય. કામ તો સ્મરણથી ઉત્પન્ન થાય. તેથી પોતે હરિણીઓમાં ઉપમાન થયાં. અધિક ગુણવાન થયાં. જે પાસે રહેનાર અને નિતીને જાણનાર હોય તે ઉપમાન્ય ન કહેવાય. તેથી કહે છે કે ભગવાનના સ્વરૂપને અમે જાણીએ છીએ. તેથી તેની કથા અમારી પાસે ન કરવી જોઈએ. કારણ કે તેના કલેશ થાય છે. માટે બીજી વાત બોલો. તો અમે તમને કુપ્પકો નહી આપીએ. (૧૯)

p. ૩૫

२०री.५४ ए७५

एवमुक्त्वा सर्वे वक्षं विनिर्वार्य मूर्च्छिते व जाता: पुन: सात्विक राजस भावेनाह। प्रियसख इति वहव एव दोषा निरूक्ता:। सत्वपक्षात्पाहूणकथना द्वावृतस्ते दृष्ट्वा प्रथम पर्यायात अन्य याद्धि द्विजन कत्वेन प्रकारांतरेण गमनं संभवयति भ्रमरमपि पुन रागमितमिव भगवतो दोषात्वाकृत्वा ततउच्छाय मूर्च्छितायाश्च हृदयात् पुनरागत इति वा इदानीमपि किं प्रेषयसे वक्षे पितृतःत रागाकांक्षाक्षिप्यारस्मत्कार्यं भविष्यतीति भाव:। हे मंतेतासां साधनेोप

प्रियसख पुनरागा: प्रेषित: प्रेषित: किं वरय किमनुरुंधे मानीयोसि मेंग। नयसि कथमिह स्मान् दुस्त्यजद्वंद्वपार्श्वं सततमुरसि सौम्य श्रीर्वधू: साकमास्ते २० ॥

राम ए७३

कमइति पुनरसुक्तोप्याप्रियत इति न वमस्तोके हे मंते पि प्रथमो मासो भवति पुनर्ईदृक्कलित त्वरा द्वन्तिर्भविष्यतीति मत्वा फलरागा भगवता प्रेषित इति तथैव संगीकृत्ते त्पाह वरयेति। वरं स्त्रिसाधनेनैरं कार्यं सेत्स्यतीत्यनुक्तमपि वरेण सिध्यति सात्विक: कालं: भक्तपातुगुणो वा तरीयप्रमाणं स्वीकृत भागव

तादृक्मिव संदर्शयन् पुनरागमनमाह। तत्रापि मन्त्रे देवता वरेण्यैव तत्तत्कार्यं भवति नान्यथेत्यैतिज्ञापयितुं
वरयेत्युक्तं। उद्धवे यासीद्दोषः भ्रमरस्याप्यामोदोपभोगः कारणीयः इति किमहं मृत्युरूपे त्वम्पंहास्या
मितत्वा कथयेत्यर्थः। ननु को यति विवंध इति चेत्तत्राह। माननीयोसीति। अंगेति स्नेहसंबोधनं मित्रत्वात् उ
पकारं हि कुर्वन् माननीयो भवति। ननु तथापि यथास्माभिर्न दीयते तथा त्वयापि न देयमित्याशंक्या
ह। नयसीति। त्वं तु नयनार्थमागतः। अयं चोपकारः परं नयने साधनापरिज्ञानात् अस्माकं संदेहो नितरां त्वं
कथयेत्याहुः। कथमिहास्मान् नयसीति। वयं हि स्त्रियः गोकुलं च निरोधस्थानं तत्र वैकः किं तदुस्त्यजो ह
दोयस्य भगवान् हि नित्यभार्यः विभज्येव शक्तिं ह्यस्मो भगवान् अवतीर्ण इत्यवोचाम। ननु न सा श्वतं का
पि तिष्ठतीति चेत्तत्राह। सततमुरसीति सौम्येति संबोधनं साधुत्वाय श्रीरेव वधूः न तत्र स्तिल क्षणमात्रं को
कपदर्शनार्थं लक्षणात्वमापन्ना। वक्षःस्थल उरसा कमास्ते सहैव तिष्ठति सौम्यत्वात् २० ॥

શ્લોકાર્થ :-૨૦

હે પ્રિયના મિત્ર ! તમે ફરીને મથુરાંથી આવ્યાં. અમારાં કૃષ્ણે તમને મોકલ્યા. હે અંગ ! તમે અમારા માનનીય છે. તો મારી પાસે વર માગો. તમે જયાં મિથુનભાવ કોઈ દિવસ મટતો નથી. એવા ભગવાન પાસે અમને લઈ જવા આવ્યા છો? હે સૌમ્ય ! તે તો લક્ષ્મીરૂપી વધૂ સાથે જ રહે છે તે પણ વક્ષઃસ્થળમાં રહે છે. (૨૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આ ગોપી સત્વ પ્રધાન છે અથવા ગુણગાન કરનારી છે. તેના બહુ દોષ નિવૃત્ત થયા છે. ઉધ્વને અથવા ભ્રમરાનેં જોઈને પહેલી વખતે બોલેલી શખી કરતાં અન્યથા બુધ્ધિ ઉત્પન્ન કરતી બીજા પ્રકારની તેમના આગમનની સંભાવના કરતી બોલે છે.

ભમરાને પણ જઈને પાછો આવ્યો એમ સમજીને અથવા ભગવાનના દોષને સાંભળીને મૂચ્છિત થયેલીને આશ્વાસન આપવા ઉધ્ધવ ફરીથી આવ્યા એમ સમજીને બોલે છે. હમણાં પણ પ્રિય તમે તમને મોકલ્યાં છે? ભગવાનને અમારી આકાંક્ષા વધારે હોવાથી અમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. હેમંતમાં તેમને સાધનની શરૂઆત કરી. તેનો પ્રથમ માસ તે વસંતથી નવમો ગણાય. પૂનઃ નવમો ગણો તો શરદ આવે. શરદમાં ભગવાનને ફલ આપવું હોય તો તે બોલાવો મોકલે. એમ ધારી તમને પ્રિય મોકલ્યાં છે? તેના ઉત્તરમાં ઉધ્ધવ હા કહે છે કે ઈચ્છા હોય તે વર માંગો.સાધનથી જે કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તે દેવના વરદાનથી સિદ્ધ થાય એ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તે દેવના વરદાનથી સિદ્ધ થાય એ કહેવા માટે વરય એમ કહ્યું. ઉધ્ધવને પણ આર્શિવાદ આપવો છે. ભમરાને પણ સુંગધનો ભોગ આપવો છે. તેથી કહે છે કે શું ઈચ્છે છે તે કહે. તે કહે . તે તને આપીશ. બોલ ત્યાં કહે છે. હું ન બોલું તો પરાણે બોલાવવાનો આગ્રહ શા માટે કરવો જોઈએ? ત્યાં કહે છે કે તમો અમારા માનનીય છો અઙ્ગ એવું સ્નેહનું સંબોધન છે. તું તો અત્યારે મિત્ર બન્યો છે.

મિત્રનો ઉપકાર કરી તેનું માન રાખવું જોઈએ. ત્યાં કહે છે કે જેમ અમે તમને કાંઈ આપતા નથી તેમ તમારે અમને કંઈ આપવાની જરૂર નથી. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તમો તો અમને અમારા પ્રિય પાસે લઈ જવા આવ્યા છો તેજ ઉપકાર તમારો છે. પરંતુ અમને ત્યાં પહોંચાડવામાં સાધન શું? તેનું અમને જ્ઞાન નથી. તેથી સંદેહ થાય છે. તે સાધનને કહો. અમે ઘણી સ્ત્રીઓ છે. ગોકુલ નિરોધનું સ્થાન છે. તમે એકલા છો વળી લઈ જવાના છો ત્યાં ભગવાન નિત્ય સ્ત્રી સાથે હોય છે. ભગવાન શકિતને સ્વ સ્વરૂપથી જુદી કરીને પ્રગટયા છે એમ અમારૂં કથન છે. ત્યાં ઉધ્ધવ કહે છે કે ભગવાન પાસે હમણાં તો કોઈ શક્તિ રહેતી નથી. ત્યાં કહે છે કે તેની બહુ લક્ષ્મી તેની છાતીમાં સ્થાન કરીને રહી છે. સૌમ્ય એ સંબ ોધન તેને ભલાઈ બનાવવા માટે છે. તેની છાતીમાં સવત્સનું ચિન્હ માત્ર નથી. તે તો દેખાડવા માટે લક્ષણત્વ છે. ખરી રીતે તો લક્ષ્મી સાથે જ હમેશાં રહે છે. તમે સૌમ્ય છો તો અમારા કથનને સંમતિ આપો. (૨૦)

હું તમને સુખરૂપથી ભગવાન પાસે પહોંચાડીશ. એમ કહે તેને કહે છે

संमतिर्दर्शने निपितास्तथैवेष्यामीति स्वीकृतवंतमिवाह अपि बतेति। अपीति संभावनायां बतेति हर्षे भगवानुपनीतो विद्यार्थं गत इति श्रुतं। ततः समागतः मधुपुर्यां पुष्टिपुर्यामार्यस्य नंदस्य वसुदेवस्य वा पुत्रः भर्तृत्वेन नामाग्रहणं सत्कुलोत्पन्नः ततः नास्मान् त्यक्ष्यतीति भावः। अधुना किमास्ते। अथवा। नीत्वा यावदागमनं स्थापयिष्यतीति संदेहात्प्रश्नः। द्वितीयमन्यो न्यत्राभिनिविष्टश्चेत् न कार्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रायेणाह। स्मरति स पितृगेहानिति तदा गोकुलस्मरणादस्मत्परत्वं वृद्धवचनेन स्वच्छंदरमणमपि सूचितं। एवं वचनेन रुषांतरेऽप्युक्तमित्याशंक्याह सौम्येति संबोधनव्याजेन हृद्याविशेषतोऽपि

अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनाऽऽस्ते स्मरति स पितृगेहान्सौम्य बंधूंश्च गोपान्। क्वचिदपि स कथा नः किंकरीणां गृणीते भुजमगरुसुगंधं मूर्ध्न्यधास्यत्कदा नु ॥ २१ ॥

बन्धूंश्च गोपानिति। नंदगोपनिर्णये बंधवः अन्ये च गोपाः चकारात् गोकुलस्थाः सर्वे तदाभिनिवेशाज्जायत इति एवं हृद्याद्वनः स्यात्तु मशक्ताः स्ववार्तामपि पृच्छतीति क्वचिदपीति। रसाभासकथायां लौकिककथायां वा स्वभर्त्रे स्वामी नोऽस्माकं सर्वासां कथामपि स्मरति। स्मरणे हेतुः किंकरीणामिति। नन्वतः करणवार्ता कथयेत्त्वायत इत्याह। गृणीते क्वचिदिति। तथानंतरं हन्त [illegible] भुजमगरुसुगंधमिति [illegible] ॥ २१ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૨૧

હમણાં આર્યપુત્ર મથુરામાં બિરાજે છે? હે સૌમ્ય ! તે પોતાના બાપના ઘરને કે પોતાના બંદુઓને યાદ કરે છે? તેની દાસીઓની તે કથા કોઈ વખતે કહે છે? અગરૂની સુગંધવાળો ભૂજ અમારા મસ્તક ઉપર કયારે ધારણ કરશે. તે કહો. (૨૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આ શ્લોકમાં અપિ સંભાવનામાં છે. બત્‌નો અર્થ હર્ષ થાય છે. ભગવાને ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી તે ગુરૂ ગ્રહમાં વિદ્યા ભણવા ગયાં છે. એમ અમે સાંભળ્યું છે. ત્યાંથી પછી મધુપુરીમાં પધાર્યા ? મધુપુરી પૃષ્ટિપુરી છે. આર્યપૂત્રમાં આર્ય શબ્દથી નંદ અથવા વસુદેવ સમજવા. તેના પુત્ર પોતાના સ્વામી હોવાથી ગોપી નામ લેતી નથી. તે સતકુલમાં પ્રગટયાં છે. તેથી અમને છોડશે નહી. તેવો કથનનો ભાવ છે. હમણાં કૃષ્ણ કયાં છે. અથવા અમને ત્યાં લઈ જઈને રોકી રાખવા છે. એ સંદેહથી પ્રશ્ન કર્યો છે. ત્યાં હોવા છતાં તેના મનમાં બીજી હોય તો અમારું કાર્ય ન થાય. તે અભિપ્રાયથી કહે છે કે તે તેના માતપિતાને, ઘરને યાદ કરે છે? જો

ગોપોને યાદ કરે તો અમારૂં પણ સ્મરણ થાય. બહુવચન કહ્યું. દેહાન્તેથી સ્વચ્છંદ રમણ પણ સૂચવ્યું એવું વચન બીજા પુરૂષ પાસે બોલવું યોગ્ય ન ગણાય. ત્યાં કહે છે કે તમે સૌમ્ય છો. એટલે તમારી પાસે બોલવામાં વાંધો નથી. હવે વિશેષરૂપથી પૂછે છે નંદના ગામના તેના બાંધવો થાય. તે અને બીજા ગોપો ગોકુલમાં રહેતા બધાને યાદ કરે છે? તે યાદ કરતાં હોય તો એના મનમાં બધા છે. એમ તેનો ભાવ જણાય. હવે પોતાની વાત પૂછે છે કે રસાભાતની કથામાં તે લૌકિક વાતમાં તે અમારા પ્રથમના સ્વામી અમને બધાને યાદ કરે છે. સ્મરણ કરવાનું કારણ તો એ જ કે અમે તેની દાસીઓ છે. ત્યાં ઉધ્ધવ કહે છે કે પહેલા પણ અમને અત્યંત સંતાપ થયા પછી પ્રગટયાં હતાં. તેમ હવે ક્યારે દર્શઅન કરીશું એમ અભિલાષા કરતાં કહે છે. અગરૂ કરતાં વધારે સુંગધવાળો ભૂજ તે કૃષ્ણ અમારા મસ્તક પર કયારે મૂકશે? એમ સર્વભાવથી અને સર્વ અવસ્થામાં ઉત્કૃષ્ટ અને અપકૃષ્ટ અવસ્થામાં પોતાનું ભગવત પરાયત બતાવ્યું. પતિત થતો દોષ પણ કહ્યો. તે દોષ દૂર કરવા માટે ઉપદેશ કહેતા પહેલાં ઉધ્ધવ તેને અભિનંદન આપે છે. (૨૧)

एवं सर्वभावेन सर्वावस्थासु उत्कृष्टापकृष्टासु स्वस्य भगवत्परत्वं बोधितं पातीतिको दोषो उक्तः ततो दोषनिर्हरणार्थमुपदेशात् पूर्वमुद्धवोभिनंदनं कृतवानित्याह अथेत्युद्धव इति सहितः सर्वात्मकः ताभिः दोषगुणमिश्रतया निरूपितानपि भगवद्धर्मान् गुणत्वेनैव स्वीकृतवान् अतो भिन्नप्रक्रमेणैव निशम्य दोषाभावात् तात्पर्यं एवं कृष्णस्य दर्शने लालसाः विरहिता यथा सभायाम् अपि भुजमगरुसुगन्धं धास्यतीति मनोभिलाषः एतादृशः श्रवणं सान्त्वनीया इति ताः सान्त्वयन् तत्रापि प्रियसंदेशेनैव न तु स्वतः पतितो गोप्यः भगवदीयाः अत्र चाध भगवतस्तथैवेति इदं स्नानरूपं वक्ष्यमाणमभावत २१ तासां स्वाभाविको दोषोपि भगवत्कृत इति

श्रीशुक उवाच ॥ अथोद्धवो निशम्यैवं कृष्णस्य दर्शनलालसाः । सान्त्वयन् प्रियसंदेशैर्गोपीरिदमभाषत २२

उद्धव उवाच ॥ अहो यूयं स्म पूर्णार्था भवत्यो लोकपूजिताः । वासुदेवे भगवति यासामित्यर्पितं मनः ॥ २३ ॥

ज्ञापयितुं षड्भिः स्तोत्रमाह अहो इति तासामभिनंदनं हि भक्तत्वात् भक्तो भवतः स्वभक्तिः स्थापनं च ततत्राप्यनन्यता तासां सर्वभावेन व्यवस्थितिः अतिः कृपा हरेस्तु न्यास फलत्वाय सोपाते अहो इत्याश्चर्ये यमस्मादादीनामपि दुर्लभो भावः एता स्थिति स च भावः सर्वसिद्धिः करोचितकाहिनत यासामान्यतो भक्तस्तोत्रव्याख्यत्पर्यं सूयमिति पूर्णः अर्थो यासां भक्तिः स तं च फलेतितत श्व पयाम भगवान् स्वातंत्र्येण तथा भवत्योपि ज्ञाता इत्याह भगवत्यो लोकपूजिता इति भवतशा श्लोकशाशे सर्वसाधारणार्थ तेषा भ्रमा स्यहन्तिवारयन्ति वासुदेवे भगवतीति यासां भवतीनां प्रसिद्धानामिति श्वोक्तप्रकारेण सर्वभावेन भगवति मनः अर्पितमिति

શ્લોકાર્થ :- ૨૨

શુકદેવજી બોલ્યાં. ઉધ્ધવજી ગોપીના વચન સાંભળીને તેને કૃષ્ણ દર્શનની લાલસા છે એમ જાણી પ્રીયાના સંદેશ વડે તેનું સાત્વન કરતાં આ પ્રમાણે બોલ્યાં. (૨૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ઉધ્ધવ ઉત્સવરૂપ છે. તેને દોષ ગુણરૂપે ભગવાનના ધર્મોઅને કહ્યાં. તો પણ ઉધ્ધવે તો તે ગુણરૂપે જ સ્વીકાર્યા. તેથી તેનાથી જુદા ક્રમે સાંભળીને તાત્પર્યથી તેના કથનમાં દોષ નથી. એમ જાણી કૃષ્ણ દર્શનની તેને લાલસા ઘણી છે એમ જાણી જેમ સભામાં પણ ભૂજગ મરૂ સુંગધં એ અભિલાષા કરી. તેનું અવશ્ય સાત્વન કરવું જોઈએ. એમ વિચારી તેનું સાત્વન કર્યું. તે સાત્વન પોતાના વચનોથી નહી પણ પ્રિયના સંદેશથી કર્યું. કેમકે ગોપીઓ ભગવદીયો છે. ભગવાનની આજ્ઞા પણ એવી છે મારા સંદેશથી તેના મનનું સમાધાન કરો. તે હવે સ્તુતિરૂપ કહેવા લાગ્યાં. તે ગોપીઓનો સ્વભાવીક દોષ પણ ભગવદકૃત છે. તેથી ભગવદગુણને લીધે તે પણ ગુણો જ છે. એમ બતાવવા છ ગુણવાળાની છ શ્લોકથી ઉધ્ધવ સ્તુતિ કરે છે. (૨૨)

શ્લોકાર્થ :- ૨૩

અહો તમે લોકમાં પૂજાયેલા અને પૂર્ણ અર્થવાળા છો. તમે સ્વતંત્ર ભક્તિવાળા એટલે તેને કંઈ કરવાનું બાકી ન હોય. તેને પૂર્ણાર્થ કહ્યા છે. જેનું મન વસુદેવ ભગવાનમાં અર્પિત થયું છે. (૨૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

એનું અભિનંદન તો ભક્ત હોવાથી કર્યું. ભક્તિનું પણ અભિનંદન કર્યું. તેમનામાં ભક્તિનું સ્થાપન પણ કર્યું.

તત્રાપ્યનન્યતા તાસાં સર્વભાવેન ચ સ્થિતિ ।

અતઃ કૃપા હરિયુક્તા સફલત્વાય સોચ્ચયતે ।।

તેમાં પણ તેની અનન્યતા તેમની સભાવથી ભગવાનમાં નિષ્ઠા જોવામાં આવતી હોવાથી તેની ઉપર ભગવાનની કૃપા થઈ તે યોગ્ય છે. તે સફળ થઈ એ કહેવા માટે ભગવદકૃપાને ઉધ્ધવ કહે છે. અહો ! એ આશ્ચર્ય બતાવનારા અવ્યય છે. અમારા જેવાને આ ભાવ હોવો દુર્લભ છે. તે આમનામાં સહજ દેખાય છે. તે સર્વ પ્રસિદ્ધ ભાવ છે. કવચિત ભાવ દેખાય તે સહજ ભાવ નથી. સામાન્ય ભક્તને વખાણષ એમ મારે વખાણવું નથી., તે માટે કહે છે કે તમે પૂર્ણ શક્તિવાળા છો. ભકિતની પૂર્ણતા ફલની સ્વતંત્રામાં છે. તેથી ભગવાનની જેમ તમે પણ સ્વતંત્ર છો. તે કહે છે કે ભગવાન લોકમાં પૂજાય છે. તેમ તમે પણ લોકપૂજીત થયા. ભગવદ શબ્દ અને લોક શબ્દ સર્વ સાધારણ હોવાથી તમારે માટે તેનો પ્રયોગ કર્યો છે એમ નથી. પણ તમે ભગવાનને સમજીને પૂજીત થયાં. લોકમાં ભ્રમથી કોઈ પૂજા કરે. એવું તમારું નથી. વાસુદેવ ભગવાનનું સર્વ ભાવથી તમારું માન અર્પણ થયેલું છે. તે તમે પ્રસિદ્ધ છો. (૨૩)

ત્યાં કહે છે કે ભગવાનમાં આ ભાવ કરવો. બહુ સહેલો છે. કારણ કે કામથી થયો છે. ત્યાં કહે છે.

द-टी-४४
ए११

नन्वयं भावः खलु भः कामाद्युत्पन्न इतिचेत्तत्राह दानव्रतेति। दानादिभिः सर्वैः कृष्णे एव साध्यते चेत् कामेनैव जातः। किं दाना दिना स्नेहैवैलक्षण्याभावात्फले वैलक्षण्याभावे साधने वैजात्यमप्रयोजकं तद्ध्यं हितत्वेति विशेषस्तत्र कः दानं तुलापुरुषा दि व्रतमेकादश्यादि तपः कृच्छ्रादि होमः काम्यः अग्निहोत्रादिरपि जपो मन्त्रादिः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं न वेद एव वा सर्वविषयोपि संयमो योगादिः अन्यानि श्रेयांसि कूपारामादीनि सर्वेषामेषां एकस्यानुभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायेन तत्तत्फलसाधकत्वं भक्तिसाधकत्वं च अन्यैरित्यविहितैरपि कृष्णे सदानं दैतस्येव फलत्वमिति एतदर्थमेवाविश्लेषत इति वा भक्तियोगविता

दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः। श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते २४ भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा। भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा २५ ॥ ॥

नार्थमिति वाक्यं हि शब्देनोच्यते साध्यत इत्यनेन आत्मत्वेन नित्यस्य हानि वारितः २४ तर्हि युष्मद्भक्तिरन्यादृशीति चेत्तत्राह भगवतीति। सत्यं भिन्नाः परं स्वरूपेण उत्तमा उत्तमैरपि श्लोक्यत इति तेषामपि वाक्यमेव भगवति न त्वेवं श्रुतं मनः भवतीभिरित्यितिवहुत्वं सामर्थ्यं च द्योतितं न उत्तमा यस्याः भवतीयस्याः अन्याभक्तिरस्ति अतो ब्रह्मकल्पमारभ्य अद्य पर्यन्तं भक्तिः वृद्धा अद्य पर्यवसिता यतो भवद्भिरेवं प्रदर्शिता एतादृश्यस्मदादीनां भाग्येन एतादृश्यपि भक्तिरस्तीति। न तु वर्हि सुखे थैवेतादृश्यमाइतिचेत्तत्राह। मुनीनामपि दुर्लभेति। अन्यथा यदपरित्यज्य मननात्तकथं यवत्ताभावेषु: २५ ॥ ॥

राम
ए११

શ્લોકાર્થ :-૨૪

દાન, તપ, વ્રત, હોમ, જપ . વેદાધ્યયન અને મનના નિર્માણની બીજા શ્રેયશકર ઉપાયો વડે શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહ સિદ્ધ કરવો તે સ્વાસ્થર્યનું તાત્પર્ય છે. (૨૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

દાનાદિ બધા ધર્મો વડે શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન કરવો તે જ તાત્યપર્ય છે. તે સ્નેહ જો કામથી થયો તો દાનાદીની કંઇ જરૂર નથી. કેમ કે સ્નેહમાં તો ભેદ પડતો નથી. ફલમાં જુદાઇ ન હોય તો સાધનમાં વૈધ્યાત્ય કાંઇ ઉપયોગી નથી.

શ્લોક : કામત, દેષાત, ભયાંત, સ્નેહાત, યથા ભકતેશ્વે મનઃ આવીશ્ય તદગમ હિતવા બહ વ સ્ત્ર ગતિમ ગતાહાં. અ શ્લોકમાં ભકિતથી પાપ દૂર થાય છે. તેમ કામ દ્રેષાદિ થી પણ પાપ દૂર થાય છે. ત્યાં શ્લોકનો વિશેષ કહયો.

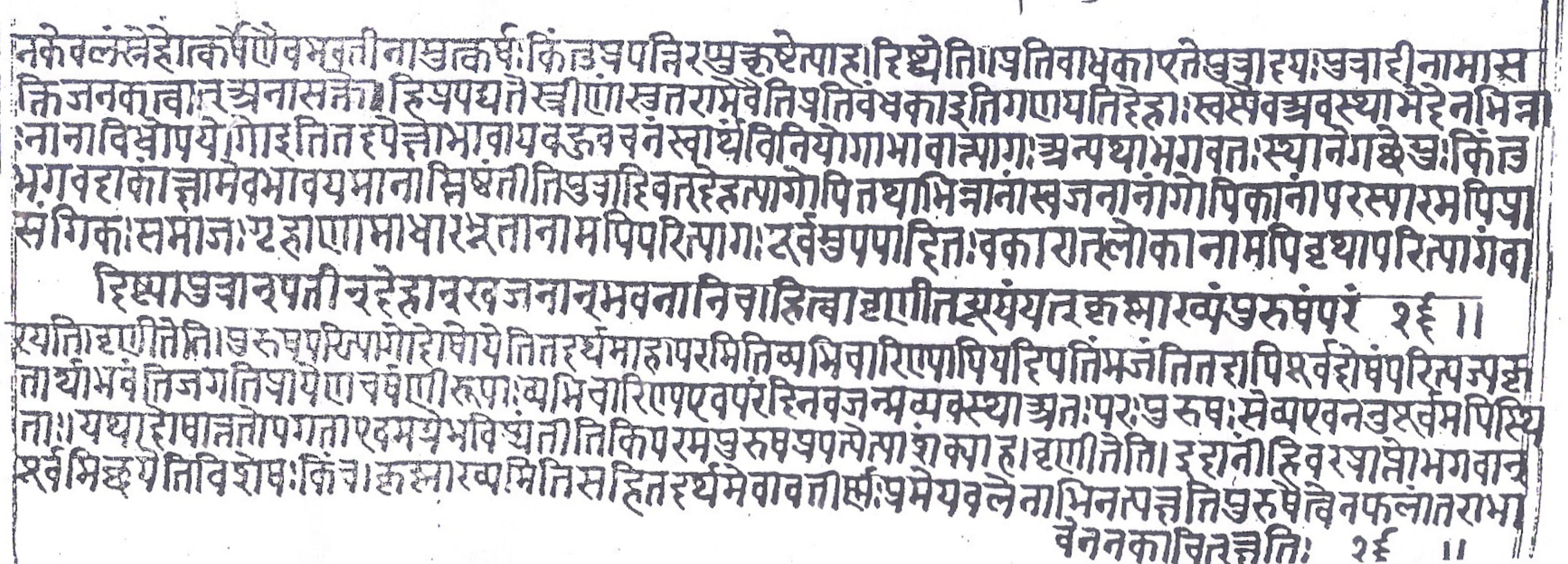
દાન એટલે તુલસી પુરૂષાદિ, વ્રત એટલે . એકાદશી ઉપવાસાદિ તપઃ કૃચ્છાદિ હોમ કામનાથી થયું અગ્નિ આહુતિથી આપવી. તથા અગ્નિ હોતાદી જપ મંત્ર કરવા સ્વાધાયય એટલે દેવનો અભયાસ કરવો અથવા બધા વેદનું વાચન કરવું. સંયમ યોગાદિ શબ્દથી ઉપતલાવ, ધર્મશાળાઓ વિગેરે બધા સંયોગ પૃથક ન્યાયથી એક એક ફલ શીધ્ધ કરે છે. તેમ ભકિતને પણ સિદ્ધ કરે છે. અન્યથા સાધનથી કૃષ્ણમાં એટલે સંદાનંદમાં તેજ ફલરૂપ છે. અથવા તે ફલ આપવા માટે ભૂતલ પર પ્રગટયાં છે. ભકિત યોગ વિતાનાર્થમ્ એ વાકય હિ શબ્દથી કહયું. સાધ્યને કહેવાથી આત્મપણાથી નિત્ય સ્નેહનું નિવારણ કર્યું. (૨૪)

શ્લોકાર્થ :-૨૫

ઉત્તમ શ્લોક ભગવાનમાં તમોએ ઉત્તમોત્તમ ભક્તિ પર્વતાવી એ બહું સારું કર્યું. તે ભક્તિ સાધારણ લોકમાં ન હોય પણ મુનીઓને પણ દુર્લભ છે. (૨૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તમારી ભકિત જુદી ખરી પણ સર્વોત્તમ છે. નારદાદી જેનું ગાન કરે તેવાની વાણી ભગવાનમાં વિનિયુકત થાય . તમારૂં તો મન થયું. એમ કહેવાથી બહુત્વ અને સાર્મથ્ય બતાવ્યું જેનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી. ભગવાનના ભકતોની ભક્તિ જુદી છે. તે ભકિત બ્રહ્મ કલ્પનાના આરંભથી વધતી આવી. તે આજે તમારામાં સંર્પૂણ થઈ. કેમકે આ સ્નેહ તો જગતને તમે બતાવ્યો. તે અમારા ભાગ્ય સમજીએ છીએ. આવી ભક્તિ છે ખરી. શાસ્ત્રમાં કહેલી ભક્તિમાં દાનાદી સાધનો સંભવે છે. આ ભક્તિમાં સ્નેહના સાધનો પ્રસિદ્ધ નથી. તમારી ભક્તિમાં સાધનો અમે જોતાં નથી. એ ભાવ બતાવ્યો. ત્યાં કહે છે કે બર્હિમુખોમાંથી તે ઉત્તમ ગણાતી હશે? ત્યાં કહે છે કે મુનીઓને પણ તે દુર્લભ છે. નહીં તો દાનાદી સાધનોને છોડીને મનન શા માટે કરે? મનન કરવામાં તેની પ્રવૃતિ થાય છે. તેથી તેને ભક્તિ દુર્લભ છે. તમારો સ્નેહ ઉત્કૃષ્ટ છે. તેથી તમે મોટાં છો એમ નથી. પણ પ્રપતિ પણ ઉત્તમ છે તે કહે છે. (૨૫)

नकेवलं स्नेहोत्कर्षेणैव भवती नामुत्कर्षः किंतु प्रपत्तिरप्युत्कृष्टेत्याह। दिष्ट्येति। प्रतिबाधकाः एते सुता हयः सुतादीनामासक्तिजनकत्वात् अनासक्ता हि प्रपद्यन्ते ... ॥
दिष्ट्या सुतान् पतीन् देहान् स्वजनान् भवनानि च। हित्वावृणीत यूयं यत् कृष्णाख्यं पुरुषं परम् ॥ २६ ॥
... वेनन कापि तत्त्वतः ॥ २६ ॥

શ્લોકાર્થ :-૨૬

પુત્ર, પતિ, દેહ, સ્વજન, ઘર વિગેરેને છોડીને તમે પર પુરૂષ કૃષ્ણને વર્યાં એ મોટાં ભાગ્યની વાત છે. (૨૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવાનની અનન્યતામાં બાધ કરનાર પુત્રાદિ છે. એ આશક્તિ કરાવનાર છે. લોકમાં આશક્તિ ન હોય તે ભગવાનમાં અનન્ય થાય છે અથવા પ્રપતિ કરે છે. સ્ત્રીઓને તો તે અત્યન્ત પ્રતિબંધક છે. તેને ગણાવે છે. પોતાના દેહ, બાળ, કૌમાર, કિશોર, યુવા એ ભેદથી જુદાં તેનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. તેની અપેક્ષા ન હોવાથી બહુવચન કહ્યું છે. સ્વાર્થમાં દેહનો વિનિયોગ હોવાથી તેનો ત્યાગ કહ્યો છે. અન્યર્થા ભગવાન હોય ત્યાં પહોંચી જાય છે. પણ ભગવાનની ઈચ્છા રાખીને રહ્યાં છે. તેથી પુત્રની જેમ દેહનો પણ ત્યાગ કહ્યો. તેમ ભીન્ન સ્વજનો ગોપીકાદીનો પરસ્પર મળવાનો પણ વહેવાર છોડ્યો છે. રહેવાના સાધનરૂપ ઘરને પણ છોડયાં. ચ છે તેથી પણ લોકોનો પણ ત્યાગ કર્યો. વૃથા પરિત્યાગ કર્યો નથી. તે કહે છે કે ભગવાનને વરવા માટે બધાને છોડયાં છે. પુરૂષને છોડવાનો દોષ છે. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન પર પુરૂષ છે. તેને માટે આ પુરૂષને છોડયાં છે. વ્યભિચારીણી જો પતિને ભજે તો તેને વ્યભિચાર દોષ છોડીને ભજવો જોઈએ. તો તે કૃતાર્થ થાય. જગતમાં ઘણું કરીને વ્યભિચારીણીઓ જ ચસાણી કહેવાય છે. દિવસની જેમ જન્મની વ્યવસ્થા છે. માટે પરપુરૂષ પુરૂષોત્તોમ સેવ્ય છે. ત્યાં કહે છે કે પહેલા શ્રૃતિ હતાં ત્યારે ભગવદનીષ્ટ હતાં. તે ભાવ ગયો. હવે ગોપીઓ થયાં. આગળ કોણ થશો. માટે પરપુરૂષની પ્રપતિથી શું લાભ? ત્યાં કહે છે કે પહેલાં શ્રૃતિ દશામાં ભગવાન તેની ઈચ્છાથી મળ્યાં હતાં. અત્યારે તો વરદાનથી મળ્યાં. તે હવે જુદાં નહી થાય. તે કૃષ્ણ છે. એટલે સ્ત્રીઓને માટે પ્રગટયાં છે. અમને પ્રમેયબળથી પણ છોડશે નહિ. પુરૂષમાં ફલાનાંતરની જરૂર નહીં હોવાથી તે જ પર હોવાથી અમને નુકશાન નથી. (૨૬)

એમ ભક્તિ અને પ્રપતિનુ નિરૂપણ કરી ઉધ્ધવજી તેમનાં સર્વાત્મભાવને કહે છે.

टि-टी-४४
ए७८

एवंभक्तिप्रपत्ती निरूप्य सर्वात्मभावं निरूपयति सर्वात्मभाव इति। तदुपपादितं दशधा। तत्र विशेषमाह विरहेणेति। संयोगे भवेदपि तादृशी मतिः सर्वेषामात्मनो भावः भगवत्येवाधिकृतः उत्तरोत्तरं वर्धितः इमास्त्वदृष्टविषयस्यार्थं लौकिकत्वं माहात्म्यं धीर्ज्ञानं जनयतीत्यर्थः अज्ञानं जयस्मादिति कोऽपि भावस्तत्र कर्तुमशक्यः तादृशो सर्वात्मभावो दुर्लभः तत्रापि वद्धीनां तत्रापि साधनरहितानां भवतीनां तर्हि साधनाभावे दृश्यमानं कार्यं भ

सर्वात्मभावोऽधिकृतो भवतीनामधोक्षजे। विरहेण महाभागा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ २७ ॥

भ्रमस्य पत्नं भविष्यतीत्याशंक्याह हे महाभागा इति भवतीनामुत्पत्तिशिष्टमेव तादृशं भाग्यं साधनमिति न साधनाभावः नन्वस्त्वतिरेके धाक्रियते न वस्तुत इत्याशंक्याह। महान्मेऽनुग्रहः कृत इति। नहि कोऽपि परस्मात्कुर्वन्नात्मनो गुणभावमंगीकरोति अतः स्वाभिप्रायदर्शनेन त्वयाप्येवं कर्तव्यमिति उपदेशेन महानेवानुग्रहः कृतः २७

राम
ए७८

શ્લોકાર્થ :-૨૭

તમે ઈંદ્રિયથી અગોચર ભગવાનમાં સર્વાત્મભાવ કર્યો છે. ભગવાન તે ભાવ તેના સંયોગમાં બને પણ તમે તો સર્વાત્મભાવ વિરહમાં કર્યો તેથી તમારું ભાગ્ય મોટું છે. તમે ભાવ મને બતાવી મારા પર મહાન અનુગ્રહ કર્યો. (૨૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવત સહ એ વેણુગીતની કારીકાથી તે સર્વાત્મભાવ દશ પ્રકારે બતાવ્યો છે. ત્યાં કહે છે કે સંયોગમાં તે અસંભવિત છે. પણ આપે તો વિયોગમાં તે ભાવ ભગવાનમાં સ્થાપ્યો. આત્માના બધા ભાવો ભગવાનમાં માન્યાં અને ઉત્તરોતર વધાર્યાં

તે ભાવનો વિષય પણ તમે અલૌકિક રાખ્યો. એટલે જ્યાં ઇંદ્રિયોની ગતિ નથી. એવાં ભગવાન તમારા ભાવના વિષય બન્યાં. જેમાં કોઈ કશો ભાવ ન કરી શકે. તેવામાં બધા ભાવો કરવા દુર્લભ ગણાય. તેમાં પણ કદાચ એકનો એવો ભાવ થાય પણ આતો બધાનો એક જ જાતનો ભાવ થયો તે દુર્લભ કહેવાય. ત્યારે સાધનના અભાવમાં દેખાતું કાર્ય ભ્રમરૂપ ગણાય? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપણું ભાગ્ય જન્મથી મોટું છે તે જ સાધનરૂપ બન્યું. તેથી સાધનનો અભાવ કહેવાય નહી. ત્યાં કહે છે કે ભાગ્યની વાત કહો છો. તે અમારા વખાણ કરો છો. ખરી રીતે તેઓ અમારામાં કાંઈ નથી. એનાં ઉત્તરમાં કહે છે કે કોઈ પોતાની હિસાં બતાવી પારકાંના વખાણ ન કરે. પરંતુ આપે પોતાનો ભાવ બતાવી મને પણ તેમ કરવાનું શીખવ્યું. એ મારી ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો. એમ મારું માનવું છે. (૨૭)

આપ મારી પર કૃપા કરી ત્યારે હું કાંઈક વિનતી કરું છું.

अतोऽनुगृहीतेन मयाऽऽश्यात् किं विदितं ज्ञापितं इत्याह । श्रूयतामिति । नो चेदेतदप्यनभिज्ञेत ज्ञास्यंतीत्याह । प्रियसंदेस इति । भगवतोऽयं संदेशः प्रियत्वात् प्रीतिजनक एव भविष्यतीति संदेशपदेन वैतत्तज्ज्ञापयतीति तदुक्तं भवतीभिरवश्यं कर्तव्यमिति अन्यथा तदुपदेशं न शृणुतेत्येव वदेत् प्रियेणोपदिष्टत्वात् असाध्यता दुःखसाध्यता च निद्ध

श्रूयतां प्रियसंदेशो भवतीनां सुखावहः । यमादायागतो भद्रा अहं भर्तू रहस्करः २८ ॥ ॥

नैवं कदाचिदन्यार्थमाह । भवतीनां सुखावह इति । इष्टफलापेक्षा भवत्पक्षे सुखं वा हतीतितत एव सुखं न तु भवतीनां पुनः साधनांतरापेक्षापि । न चैतादृशत्वे किं प्रमाणं तत्राह । यमादायागत इति । मत्प्रथमतः सोऽर्थो ज्ञातः ज्ञायते च भवतीनामधिकारः एवमपि सति यत्तु न । तमेव संदेशमादायाहमागतः । किं च । कर्तृ रहस्करः २८

त्मनाप्यंशेनेति देशे। एवं चतुर्धा भवति अनुपायेण साधनचतुष्टयपतितपारकं अर्द्धमंतरितमितिप्रतिभाति आत्मत्वात् कालभेदेनापि न वियोगः नपारयेहमिति न त्येतावदुक्ताएतावत्पर्यंतासामिच्छा किं न स्मरयेत् भगवतश्चायंस्वभावः यतस्त्वीषुक्त पावान्अतः केनाप्यंशेन तान् परित्यजति विशेषहेतवएते वेज्ञवंतिसामान्यान्तेत्त्नाह। यथाभूतानीति द्वाभ्यां भगवानाश्रयइति तांविहाय कुत्रापि स्पतिअन्यथा आधारभावे तासां स्वरूपमेव न तिष्ठेत् अर्थे देहभावेन आत्मा गौण इति देहेन सह वियोग स्यादिविभूतस्यो पेततरपि न घटते समवायिकारणत्वेन तेषु वर्तत इति अन्यथा देहानिःस्वभावाः स्युः आविर्भूते न वि योग इति हितकारी अन्यथा स्वरूपनाशपवः स्यात् यथाग्निकाष्ठयोः सर्वसंबंधे नैवेतार्द्धदग्धाः पुनः संबंधेन सर्व दाहएवस्यात् सुखानुभवस्तुस्यात् अस्थितासभिव्यक्तितत्स्यात् स्थितभगवदभिव्यक्ता सर्वथाभिव्यक्तौ काष्ठाशो लिष्यतीति न संबध्यते यतो भगवान् प्रलयकर्त्तोस्थिति हेतुत्वात् नैकदेशेनापि वियोगः संभवति तदाह दृष्टाते न यथा भूतानि महाभूतानि अन्येषां भूतानामाधारभूतानि संतितेभ्यो न विमुक्तानि भवंति तथा भगवानपि देहांशेन न वियु ज्यते इति दृष्टांते नैव साधितं प्रकरणेनैव तत्त्वम्पामिति अनन्यलभ्यो हि शास्त्रार्थः २८ ॥ ॥

साधारणदृष्टांतेन वचकारात्त्वनुक्तो न दृष्टांतांतरमाहाय थाहमिति देहव्यतिरिक्तानि च मनःप्राणबुद्धिइंद्रियगुणात्मकानि तेषाम प्यहमाश्रयः असंख्यार्थपंचगणिताः सत्वादिगुणेषु केतेरंतर्भावः अहंकारस्य च त्रिगुणात्मकत्वात्। स्वदेहावित्तस्य प्राणः दशेंद्रियाणि च संकल्पादिसर्वधर्मसहितं च मनः क्रमेव च अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति साहित्युक्तात्मिकाज्ञानप्रधानोपयथारूपक्रियाप्रधानं इंद्रियाणि प्राणेन वायुना पुष्टानि गुणाश्चाकाश अतएवाभ्रमः प्रकाशः आकाशे भवंति न भवंति वरखं वा घमिर्जलं महीत्युपनिषत्कारेणाधारत्वेन वागणनात्र अन्नं महीति पर्यायः एतेषु जी वस्थिते तु कारणभूतान्येतानि संतीति वक्तव्ये पि प्रसिद्धभावात् नोक्तं अतः परं कारणभूतत्वात् कार्यस्य न कारणव्यतिरेक इ

तथाहं च मनःप्राणबुद्धीन्द्रियगुणाश्रयः २९ ॥ ॥

ति भगवद्विरहे गोपिकानां स्थितिर्वक्तुमाह। आत्मन्येवेति। कर्त्ता भगवान् यतो वा इमानि जायंते इति श्रुतेः समवायश्च भगवान् तस्माद्धा एतस्मादिति श्रुतेः। स आत्मा न स्वपम उक्तेति श्रुतेश्च कार्यमपि। स्वयमेव जीवपरत्वेपि स्वतंत्रामत्र न संदेहः आ धारसंदेहइति समवायव्यतिरिक्ताधारान् निरूपयन्नाह। आत्मन्येवेति। पृथात्तुलालश्चक्रं घटं करोति आत्मानात्मसं कर इति प्र तिषेधायएवकारः करणस्याभिन्नत्वमाशंक्याह। आत्मानेति वैषम्यं नैर्घृण्यादिदोषाभावकार्यस्याप्यन्यत्वं निवारयति। आ त्मानमिति। कदाचित्रानीयेकश्चित् घटादिकमपि स्वस्मिन्स्थापयति सपादं च स्वजघने स्फारयति। स्वस्मिन्नत्र निषेधाय

अस्मात्परो नाहं स्रजेऽहं निज्ञाता पाप्मउपापाप्रभुरपावा
मेषु एव भगवत्कारणता प्रतीयते न भौतिकेषु २९

दृ·टी·४४
७८०

શ્લોકાર્થ :-૨૮

આપણે સુખ આપાનારો સંદેશ તે આપણાં સુખ માટે આપણાં પ્રિયે મોકલ્યો છે. હે કલ્યાણીઓ ! સ્વામીના ખાનગી કામ કરનાર હું તે સંદેશો લઈને આવ્યો છું. તેને આપ સાંભળો. (૨૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જેમ ગોપીઓને પોતાની સ્તુતિ કરાવવી પ્રિય નથી. તેમ સંદેશ પણ તેને પ્રિય ન હોય એમ કહે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનને તમે પ્રિય હોવાથી તેમને પ્રિતીથી મોકલેલો સંદેશો તમને પ્રિય લાગશે. સંદેશમાં કહેલું તમારું અવશ્ય કર્તવ્ય છે. તે કર્તવ્ય ન હોત તો ઉપદેશ સાંભળો એમ કહેત. પણ સંદેશો ન કહેત. પ્રિયે મોકલ્યો તેથી તે અસાધ્ય અથવા દુસાધ્ય ન જ હોય.

પણ બીજાને માટે ભગવાન ઉપકારની પેઠે કહે તે શંકા ન થવા માટે કહે છે કે તે આપણે સુખ આપનાર થશે. દૃષ્ટ ફલને ઈચ્છનાર આપ છો તેનાંથી જ તમને સુખ થશે. બીજા સાધનની તેમાં જરૂર નથી એવો સંદેશ છે. એનું શું પ્રમાણ છે? ત્યાં કહે છે કે તે સંદેશ લઈને હું આવ્યો છું. મે પ્રથમ તે અર્થ જાણ્યો. તેના પરથી મે તમારો અધિકાર જાણ્યો. પછી તે સંદેશ લઈને હું પોતે આપની પાસે આવ્યો છું. વળી હું પોતે આપના સ્વામીના ખાનગી કામ કરનાર છું. તે કૃષ્ણ તમારા અને મારા ભર્તા છે. તે એવો ઉપાય આપણને ન બતાવે જેમાં તે ભર્તા ન રહે. અથવા આપણને ભરણ પોષણથી વંચિત રાખે. આ સંદેશો કાંઈ સાધારણ નથી.

કારણ કે હું તેમનો એકાંત કરનાર છું. ગુપ્ત કામ કરનારને કોઈ છેતરે નહી તેથી સંદેશ ફલવાળો છે. તે વાત દશ શ્લોકથી કહે છે. (૨૮)

શ્લોકાર્થ :-૨૯

શ્રી ભગવાને કહ્યું હું સર્વાનો આત્મા હોય, ભકતને વશ્ય હોવાથી સત્ય બોલનાર હોવાથી અને સ્ત્રીઓ ઉપર કૃપા કરવોનો મારો સ્વભાવ હોવાથી તમારો વિયોગ મને ક્યારે પણ નથી. (૨૯)

ષડ્ભિઃ સ્વરૂપકથનં પુરૂષાર્થસ્તતઃ પરૈઃ।।
તીવબ્રહ્મ હિભેદેન દ્વેધા સૂપં નિરૂપ્યતે ।।૧।।
દોષાનાં મૂલભૂતસ્ય વિરહસ્ય નિવારણે ।
બન્ધ મોક્ષ વ્યવસ્થાયાં જીવો દ્વેધા નિરૂપ્યતે ।।
આશ્રયત્વશ્ચ કર્તૃત્વાત્ દ્વેધા બ્રહ્માપિ સૂપ્યતે ।
દોષભાવપ્રતિજ્ઞાદ્યે હેતુમિ વિનિસૂપ્યતે ।।
ફલમ જીવેડપિ યેનૈષા બુદ્ધિ ર્નશ્યતિ સર્વથા ।
ગુણા વિભાજકા યસ્માત્ ત્રિભિરિસ્રીભિરૂદીર્યતે ।।

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

પ્રથમના છ શ્લોકમાં બીજાથી પાંચમાં શ્લોકમાં ભગવદ સ્વરૂપ કહયું. પહેલા અને છેલ્લામાં દોષાભાવ તથા તેનું ફલ કહ્યું. બાકીના ચારમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થ કહ્યાં. દોષના મૂળભૂત વિરહને મટાડવા માટે રૂપના નિરૂપાણમાં જીવ અને બ્રહ્મ એ બે ભેદ કહ્યાં છે. બ્રહ્મ જીવ અને મુકત જીવ એવા ભેદ વડે જીવ બે ભેદવાળો કહેવાય છે. આશ્રય અને કર્તા એવા ભેદ વડે બ્રહ્મા પણ દ્વીરૂપ કહેવાય છે. પ્રથમ શ્લોકમાં ભગવાનમાં દોષ નથી. એ પ્રતિજ્ઞા હેતુઓથી સીદ્ધ કરી છે. જીવમાં તેનું ફલ સિદ્ધ થયું. જેથી તેની ભગવાનમાં દોષ બુદ્ધિ નાશ પામી. બંનેના સ્વરૂપ

ગુણોથી કહ્યાં. તેથી ત્રણ ત્રણ શ્લોક વડે જીવ બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યુ છે.

સુબોધિનીજી :-

તેમાં પ્રથમ આપને મારો વિયોગ નથી તેનું કારણ કહેતા પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આપનો વિયોગ મને નથી. સ્વભાવીક , ઔપાધિક, અને અજ્ઞાનથી એમ વિયોગ ત્રણ પ્રકારે થાય છે. આત્મા એટલે જીવો એક જ છે. તેમને પરસ્પર ભેદ નથથી. છતાં ઉપાધીકૃત ભેદ છે. તેમાં ઉપાધિ, ઉત્તમ, માયા, ભગવદ ઈચ્છા અજ્ઞાન એ બધા વાદ્યાન્તરો છે. જીવ બ્રહ્માની વચ્ચે ભેદનું કારણ તો અજ્ઞાન છે. તેમાં વિયોગ માં અત્યંત ભેદ જણાય ચે. બ્રહ્મામાં તો અજ્ઞાન નો અભાવ છે. ભગવાન અમને છોડી ગયાં એ ઈર્ષ્યાનુ કારણ છે. તે કોઈનો ત્યાગ કરતા નથી. તેમ ત્યાગને માનતાં પણ નથી. જીવતો અમે ભગવાનને છોડી શું . એમ વૃથા વાતો કરે છે. તેથી તે ભાન છે. માટે આ અર્થ અહી કહેવો જોઈએ. તેમાં બે પ્રકારે પ્રતિજ્ઞા કરે છે. તમારો વિયોગ મને નથી. મારો વિયોગ તમને નથી. તેમ હોય તો મારામાં કૃતધ્નતા આવે અને તમો દુખી થાવ. એ વિયોગનું ફલ થાય. ત્યાં કહે છે કે વસ્તુ વિચારથી વિયોગ નથી. પણ વૃક્ષ કપિ ન્યાયથી એકદેશમાં કાળ ભેદથી અથવા સ્ત્રી પુરૂષની જેમ વિયોગ ઘટે પણ ખરો. તે પણ અહીં હેતુઓને કહેનાર અડધો શ્લોક લુપ્ત થયો લાગે છે.

આત્મત્વાત્ ભક્તવશ્યત્વાત્ સત્યવાક્યત્વાત્ સ્વભાવતઃ ।

તે આમ જોઈએ. ગોપીઓનો વિયોગ ભગવાનને નથી કેમકે ગોપીઓના આત્મા છે. ભગવાનનો વિયોગ ગોપીઓને નથી કેમકે તે ભગવાન ભક્તોને આધીન છે. કાળ ભેદથી પણ વિયોગ નથી. કેમકે ન પારયેહ એ વાક્ય ભગવાન બોલે. અને તે ખોટાં ઠરે એવું વર્તન કરે? તેની ઈચ્છા વિરૂધ્ધ ભગવાન જ કરે. કેમકે તે સત્ય વક્તા છે. ભગવાનનો સ્વભાવ છે કે સ્ત્રી ઉપર કૃપા રાખી જેથી કોઈ અંશમાં સ્ત્રીને છોડે નહી. આ ચાર હેતુઓ ભગવાનમાં ન હોય તો છોડે તેમ નથી. માટે ભગવાન ચાર પ્રકારથી વિયોગ કરતાં નથી. (૨૯)

સામાન્ય હેતુઓને કહે છે.

P-44

अतएवभूतैर्यथा पंचभिरिमाः स्त्रियः कान्नितत्राह। आत्मनायानुभावेनेति। अहमेवतत्रापिकरोमिपरंमन्मा
यानुभावेनलोकोन्यथामन्यते। मायया व्यवहितः मायायाउरस्कृत्यवाकरणात्। नतुवाक्यानुभवाभ्यां पृथिव्या

आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये आत्ममायानुभावेन भूतेंद्रियगुणात्मना ३०

देहेवकारणत्वं शतीयतेतत्कथमन्यथामेहइतिचेत्तत्राह। भूतानिइंद्रियाणिगुणाश्चआधिभौतिकादि
भिन्नास्त्रिविधाः तदात्मभूतामायातेषु प्रविष्टासाहियत्रप्रविशंतितत्रान्यदेवभासयति। अकरणेषुकरणत्वं ३०

શ્લોકાર્થ :-૩૦

જયાં ભૌતીક શરીરમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી રહે છે. તેમ હું મન, પ્રાણ, બુધ્ધિ, ઈંદ્રિયોનો અને ગુણોનો આશ્રય છું.(૩૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવાન આશ્રય છે તેને છોડીને તમે ક્યાં જશો? આધાર જો ન રહે તો ગોપીઓના શરીર જ ન રહે. ત્યાં કહે છે કે દેહ મુખ્ય છે. એટલે આત્મા ગૌણ ગણાય. જેની સાથે પ્રગટ થયેલ ભગવાનનો વિયોગ કહી શકાય તે પણ ઘટતો નથી. સમવાયી કારણરૂપે તેમાં પણ ભગવાન રહે છે જો એમ ન માનો તો દહો ભગવદત્સ્વભાવાત્મક ન રહે. એટલે

તેમાં રસ પેદા ન થાય. બીજા લૌકિક દેહોમાં રસીકતા નથી. તેમ ગોપીઓમાં પણ થાય. પ્રગટ થયેલ ભગવાન સાથે વિયોગ તો તેમને હીતકારી છે. જો આર્વિભૂત સાથે સયોંગ થાય તો ગાપીઓ નારાજ થાય. જેમ બહાર નીકળેલ અગ્નિ અને લાકડાનો સંયોગ થાય. તો તે લાકડું ન રહે તેનો નાશ થાય. ભગવાન સાથે પ્રથમ તેમનો સંબંધ થયો તેથી તે અર્ધ દગ્ધ થયા. ફરીને સબંધ થાય તો સર્વનાશ થાય. તેના મળવાથી સુખનો અનુભવ થાય. તેનું શું? કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ બહાર આવે તેમ પોતાના હૃદયમાં રહેલા ભગવાન બહાર આવ્યાં. જેથી સુખાનુભવ થયો. પણ સર્વદા અનુભવ થાય તો કાષ્ઠાંશ બળી જાય. તેમ જીવ બ્રહમરૂપ બની જાય. તેથી તે મળતાં નથી. કારણ કે ભગવાન પ્રલય કરતાં છે.

અત્યારે તો સ્થિતી કરનાર હોવાથી એક દેશથી પણ તેનો વિયોગ તમને નથી. તેમાં દષ્ટાંત કહે છે કે જેમ પૃથ્વી, તેજ, અગ્નિ અને વાયુ એ પાંચ ભૂતો પ્રાણીમાત્રનાં આધારરૂપ છે. તેનાથી જુદાં નથી. તેમ ભગવાન પણ દેહ અંશથી જુદાં નથી એ દષ્ટાંત સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. પ્રકરણથી તે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. શબ્દનો અર્થ બીજાથી થતો નથી. સાધારણ દષ્ટાંતથી પણ તે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં બીજું દષ્ટાંત આપે છે. જેમ દેહ સિવાયના મન, પ્રાણ, બુદ્ધિ, ઈંદ્રિયો અને ગુણો થાય છે. તેમનો આશ્રય પણ હું છું. સમાન સંખ્યા થાય તેથી દેહમાં પાંચ મહાભૂત છે. તેમ અહીં મન વિગેરે પણ પાંચ છે. પ્રકૃતિના ગુણમાં અંર્તભાવ કરવો અહંકાર પણ ગુણમાં અર્ન્તભૂત સમજવો. તે ત્રીગુણાત્મા છે. ચિત્તનો બુદ્ધિમાં અર્ન્તભાવ સમજવો. પ્રાણો અને દશ ઈંદ્રિયો મન સંકલ્પાદી ધર્મવાળું છે. ક્રમમાં *અન્નમયં હિ સૌમ્ય મનઃ આપોમયા પ્રાણાઃ તેજોમય વાક્ ।* તે વાણી બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાન પ્રધાન છે. જેમ રૂપ ક્રિયા પ્રધાન છે. ઈંદ્રિયો પ્રાણવાયુથી પૃષ્ટ થાય છે. સત્વાદી ગુણો આકાશમાં છે. એટલે વાંદળા, અંધારૂ અને પ્રકાશ તેમાં જોવામાં આવે છે. માટે દેખાતાં પણ નથી. *ખાદ્વગ્નિ જલં મહિ ।* એ ઉત્પત્તિના ક્રમથી ભૂત ગણાવ્યાં છે. અન્ન અને મહી પર્યાય શબ્દો છ. આ જીવમાં રહે છે. તેના કારણરૂપ છે. એમ ન કહેતા રૂપાન્તરથી કહેવાનું કારણ એટલું જ છે કે તેનું કારણ પ્રસિદ્ધ નથી. તેથી એમ કહેવું પડયું છે. (૩૦)

ભગવાન કારણ હોવાથી કાર્ય કારણથી જુંદુ ન હોય શકે. તેથી ગોપીજનોને ભગવાનનો વિરહ નથી. એમ કહે છે.

द॰री॰४४ ए॰८१

एवं ब्रह्मधर्मनिरूपणेन वियोगाभावं निरूप्य जीवधर्मनिरूपणेनापि तदभावं निरूपयन्नाह। आत्मेति। आत्माज्ञानमयगा... पिकाः अहमिति मन्यते स देहएव तिष्ठतीति सिद्धत्वात् तद्व्यतिरेकार्थमाह। ज्ञानमय इति। मयट् ... निरूपत... त्। ज्ञानस्वरूपो यमात्मा ... तर्हि विवेकज्ञानमयो भविष्यतीत्याशंक्याह। शुद्ध इति। न तु शुद्धः आत्मानं न पश्यामः अत... प्रमाणाभावात्सतीत्यस्य... इति चेत्तत्राह। व्यतिरिक्त इति। अस्मादेहादिसंघाताद्व्यतिरिक्तोऽय... यात... व्यतिरिच्यते न ... व्यतिरेके का उपपत्तिरिति चेत्तत्राह। सुषुप्तीति मायाया गुणमय्यः ति

आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो व्यतिरिक्तोऽगुणान्वयः। सुषुप्तस्वप्नजाग्रद्भिर्मनोवृत्तिभिरीयते ३१

... सुषुप्त्यादिभिः ... लौकिकसामर्थ्यात् मायाग्रहणं अन्यथा सुषुप्तौ परमानन्दस्फूर्तिः स्वप्ने नानाविषयदर्शनं जागरणदशायां ... बहिर्विषयरूपार्थसिद्धिर्न स्यात् अत्र सर्वत्र आत्मनः अन्वयो दृश्यते एकस्या... तीति द्वितीयवृत्तिव्यतिरेकश्च तद्धर्माणां वर्ज्यायते पराश्च लक्षितगुणाद्व्यतिरिच्यते अयमात्मा तदा संघाताद्व्यतिरेकेऽपि किं वक्तव्यमिति अतो वस्तुतः आत्मा संघाताद्व्यतिरिक्त इति आत्मानं वयं अहं पालनं। ३१ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ:-૩૧

હું મારા આત્મામાં આત્મરૂપ સાધન વડે આત્માને સરજું છું. મારૂં છું અને પાલન કરું છું. ભૂત, ગુણો ઈંદ્રિયો વડે મારી માયાને નિમિત્ત કરી હું જ સૃષ્ટિ કરૂં છું. પણ તેમાં મારી માયાને કરણત્વેને ઉપયોગ છે.(૩૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

કર્તા ભગવાન દતો વા કમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । એમ શ્રુતિ કહે છે. સમવાઈ પણ ભગવાન છે. તસ્માદ્વા એત્સ્માત સ આત્માનં સ્વયમકુરૂત । એ શ્રુતિથી કાર્ય પણ પોતે જ છે. જીવ પર લો તો પણ અહીં બિલકુલ સંદેહ નથી. આધારમાં માત્ર સંદેહ છે. તેથી સમવાયી સીવાયના આધારનો નિરૂપણ કરે છે. તે આત્મામાં જ સર્વને કરે છે. જેમ કુમારના ચક્ર પર

ઘડો થાય છે. આત્માનાત્મનો શંકર નથી એ બતાવવા એવકાર લખ્યો છે. ત્યારે કરણની તો ભિન્નતા નહીં હોય? ત્યાં કહે છે કે આત્મા વડે જ હું જ કરૂ છું. વૈષમ્ય વૈઘૃણ્ય ન આવે તેથી કહે છે કે આત્માને જ કરું છું. કોઈ ઘડો લાવીને ઘડાને માથા પર ધરે છે. પોતાના પગને પોતાના પેઢું ઉપર સ્થાપન કરે છે. પોતાના પર તેને ફોડે છે. એવું ભગવાનનું કામ નથી. તે કહે છે કે હું ઉત્પન્ન કરું છું, હું મારું છું અને હું પાલન કરું છું ત્યાં કહે છે કે એતસ્માત્જાયતે પ્રાણા: એ શ્રૃતિ અને પુરાણોમાં સાક્ષાત પરંપરાથી તત્વોમાં ભગવદ કારણતા કહી છે. ભૌતિકોમાં ભગવદ કારણતા કહી નથી. તેથી તો ભૂતૈ:યદા પગ્ચભિરાત્મ સૃષ્ટૌ ઈત્યાદિ વાકયોથી સંગતિ થાય છે. ત્યાં કહે છે કે તેમાં પણ હું કર્તા છું પણ મારી માયાના પ્રમાપથી લોકો બીજા કરે છે એમ માને છે. તેમ કે માયાને વચ્ચમાં રાખીને અથવા તેને આગળ રાખીને હું કરું છું. તેથી તેમને એવો ભાષ થાય છે. વાક્ય અનુભવથી પૃથ્વીયાદિને કારણપણું છે. ત્યાં મોહ ક્યાં અવકાશ છે? ભૂત, ઇંદ્રિયો અને ગુણો આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક ભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે. તેના આત્મારૂપ માયા તેમાં પ્રવિષ્ઠ છે. તે જેમાં પેસે તેમાં અન્યથા ભાષ કરે છે. અને અસાધનને સાધન કરે છે. (૩૧)

नत्वेहेहसहितेननत्वेनमः फलार्थः स्त्रोपभोगेपोषैर्मैः सहभोगमर्हतिअतोस्मान्संघातादाशरोनिवृत्ताभवतः पश्चात्म डुपभोगंकुरुतेतितात्पर्यंसाधनाकांक्षायांतदुपदिशतियेनेन्द्रियार्थान्ध्यायेतेतियेनमनसाइंद्रियार्थान्रूपादि विषयान्स्वप्नाअविद्यमानान्ध्यासंभावितांश्चध्यायतउरुषःयस्मिन्नविद्यमानेध्यानावश्यकमितिनत्वपमेपिरुपा र्थइतिचेतत्राहास्वप्नवदितिजन्मांतरोत्पर्थमेवतस्यध्यानंयथास्वप्नःस्वपकःतथाध्यायमानंमनोपिजन्मांत

येनेंद्रियार्थान्ध्यायेत स्वप्नारवप्नवदुत्थितः। तन्निरुंध्यादिंद्रियाणि विनिद्रःप्रत्यपद्यतः ३२

रंस्वपतिनिद्रवरूपतःकिंचित्तुसपार्थंसाधकमतोनर्थसूचकंतन्मनोनिरुंध्यात्तस्यापिनिरोधेइंद्रियनिरोधःकार णमिंद्रियाणिचनिरुंध्यादित्याहइंद्रियाणीतिउभयनिरोधेकिंस्यादित्याशंक्याहविनिद्रःस्वपवात्तिपद्यत इनिद्रावस्थाहयंसमाधीनाआनंदोनिष्पद्यतेपुरुषार्थाश्चात्मेतिअतःस्वप्नयवव्यर्थःइतिसूचयितुंवैपथ्यापगमा यविनिद्रःसन्आत्मानमयमस्मीतिप्रतिपद्यतेव्यतिरिक्तं ३२ ॥ ॥

એમ બ્રહ્મ ધર્મના કથનથી વિયોગા ભાગને કહીને જીવ ધર્મના નિરૂપણથી પણ ગોપઓને ભગવાનનો વિયોગ નથી તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૩૨

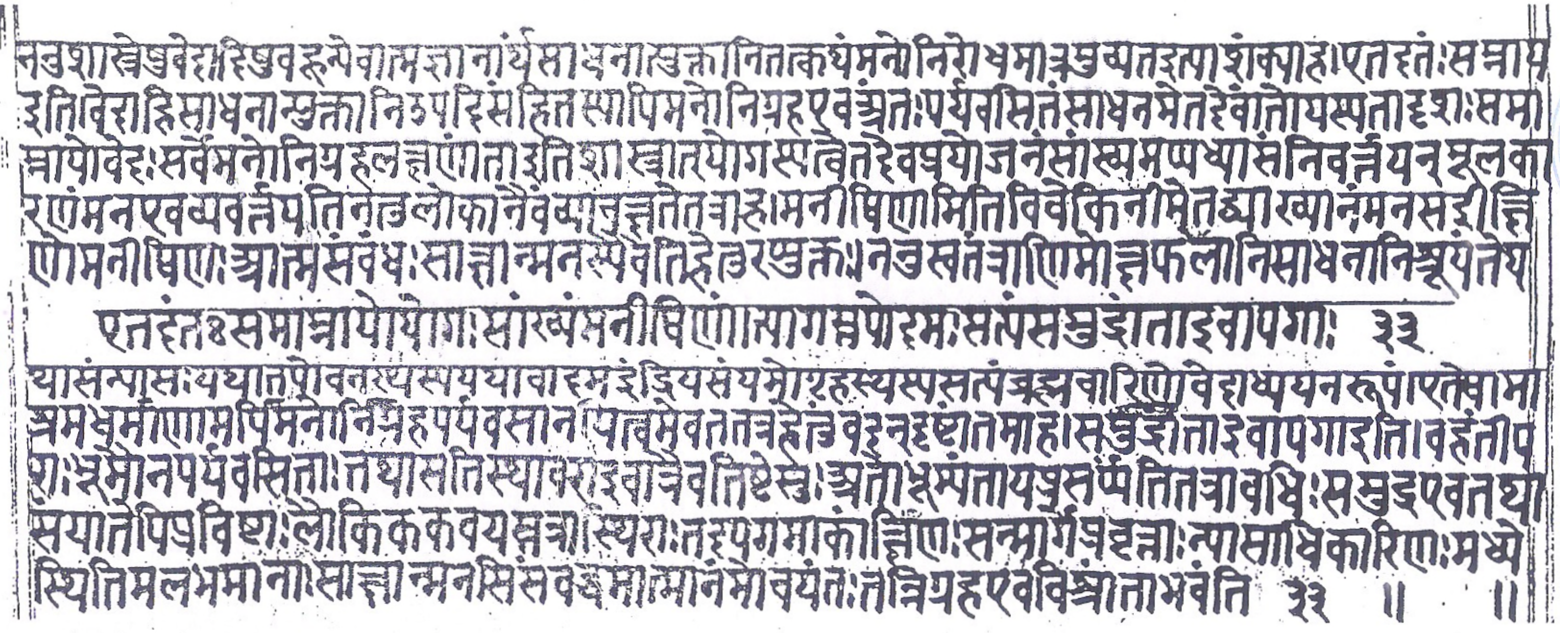
આત્મા જ્ઞાન પ્રચુર છે., સુધ્ધ છે, દેહાદિથી જુદો છે. ગુણોથી પર છે. તે સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન અને જાગરણરૂપ માયાની ત્રણ વૃત્તિથી અલગ છે. છતાં તેમાં જીવ ચૈતન્યથી તે દેખાય છે. (૩૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આત્મા જીવ જેને ગોપીઓ હું કહે છે. તે તો તેના દેહ છે. તે તો પ્રતિતિથી કહી શકાય છે. તેનાથી આત્માને જુદો કહેવા માટે કહે છે કે તે જ્ઞાન મય છે. પ્રાચુયાર્થમાં મયટ્ છે. તે સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાથી જ્ઞાન પ્રચુરઆત્મા છે તો વિષય સંબંધી જ્ઞાનવાળો હશે? એ શંકા દૂર કરવા માટે કહે છે કે તે શુદ્ધ છે. ત્યાં કહે છે. કે શુદ્ધને તો અમે ક્યાં જોતાં નથી. પ્રતિતી થાય છે. તે શુદ્ધ હોય તેમાં પ્રમાણ નથી. તેથી અર્થ બાધિત થાય છે. ત્યાં કહે છે કે તે દેહાદિ, સંધાતથી જુદો છે. જેમ તપેલી રેતીથી સૂર્ય જુદો છે. જુદો કહો છો તેમાં શું યુક્તિ છે? તે આત્મા ગુણનો આશ્રય કરીને રહેતો નથી. ગુણનો આશ્રય કરનારા જુદાં છે. તેનાથી આ જુદો છે. ત્યાં સર્વત્ર અનુભવને પ્રમાણરૂપ ગણે છે. માયાની ત્રણ ગુણમયી વૃતિઓ છે. સુષુપ્તી, સવપ્ન અને જાગરણો તેના નામો છે. ત્રણેવોમાં અલૌકિક સામથ્ય હોવાધી માયાની વૃત્તિઓ કહી છે. જો તેનામાં અલૌકિક સામથ્ય ન હોય તો સુષુપ્તિમાં પરમાનંદની સ્ફૂર્તિ ન થાય. સ્વપ્નમાં નાના વિધ પદાર્થોનો ન દેખાય. જાગણણમાં ચર્તુવિધ પુરૂષાર્થ ન દેખાય, તે ત્રણ અવસ્થામાં આત્માનો અન્વય છે. એક વૃતિમાં બીજી વૃતિનો વ્યતિરેક દેકાય છે. તેમાં ધર્મો પણ તેમાં દેખાતાં નથી. તેથી જણાય છે કે જ્યારે મૂળભૂત ગુણોથી આત્મા જુદો છે. તો દેહથી જુદો હોય તેમાં શું કહેવું. જો કે આત્મા સંધાત થી જુદો છે. હું આત્માથી મળી શકું. દેહ સહીત આત્માથી ન મળું . ઉત્તમ પદાર્થ પોતાને ભોગવવાનો હોય તે અધમની સાથે ન ભોગવાય. તમે પ્રથમ તો આ સંધાતથી જુદા પડો. પછી મારો ઉપયોગ કરો એવું શ્લોકનું તાર્તપ્ય છે. (૩૨)

સાધનની ઈચ્છા હોય તો તે બતાવે છે.

द.टी.४४
ए८२

ननु शास्त्रेषु वेदेष्वस्ति भवद्रूपे वा मन्त्रानार्थे साधनान्युक्तानि तत्कथं मनो निरोध मात्रमुच्यत इत्याशंक्याह एतदंतः समाम्नाय
इति वेदादिसाधनान्युक्तानि उपदिसहित सापि मनोनिग्रह एव अतः पर्यवसितं साधनमेतदेवांतो यस्य तादृशः समा
म्नायो वेदः सर्वं मनोनियहलक्षणांता इति शास्त्रात योगस्यत्वे तदेव प्रयोजनं सांख्यमप्यथासं निवर्त्तयन् मूलका
रणं मन एव व्यवर्त्तयति नेतु लोका नैवं व्याजुन्नतेतन्नाह मनीषिणामिति विवेकिनामेतद्व्याख्यानं मनसंइंद्रि
णो मनीषिणः आत्मसंबंधः साक्षान्मनस्यैवेति हेतुरुक्तः ननु स्वतंत्राणि मोक्षफलानि साधनानि श्रूयंते य

एतदंतश्च समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषिणां त्यागस्तपो दमः सत्यं समुद्रांता इवापगाः ३३

यासंन्यासः ययात्तपो वनस्थस्य यया वा दम इंद्रियसंयमो गृहस्थस्य सत्यं ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनरूपं एतेषामा
श्रमधर्माणामपि मनोनिग्रह पर्यवसानत्वमेव तत्र हेतुर्दृष्टांतमाह समुद्रांता इवापगा इति । वहंती प
गाः श्रमो न पर्यवसिताः तथा सति स्थावरा इवा नैव तिष्ठेयुः अतो धर्मं तपस्तपत्यपि ततन्नावधिः समुद्र एव तथा
सयातेपि विशिष्टाः लौकिक वैयक्त्याः स्थिराः तद्रूपगमाकांक्षिणः सन्मार्गे प्रवृत्ताः न्यासाधिकारिणः मध्ये
स्थितिमलभमानाः साक्षान्मनसि संबंधमात्मानं मोचयंतः तन्निग्रह एव विश्रांता भवंति ३३ ॥ ॥

याम
ए८:

શ્લોકાર્થ :-૩૩

સ્વપ્નની પેઠે ખોટી રીતે ઉભા થયેલા મિથ્યા અર્થોનું જેનાથી ધ્યાન થાય છે. તે મનને રોકવું તેના કારણરૂપે ઈંદ્રિયોનો પણ નિરોધ કરવો એટલે નિદ્રારહિત થાય તો મને પ્રાપ્ત કરે. (૩૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

એ મન વડે ઈંદ્રિયોના વિષયોનું ધ્યાન કરે છે તે વિષયો છે નહિ. થવાનો સંભવ નથી. જો તે વિષયો વિધમાન હોય તો ધ્યાન આવશ્યક છે. ત્યાં કહે છે કે ધ્યાન કરવું પણ પુરૂષાર્થ છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે બીજો જન્મ થવા માટે તેનું

ધ્યાન પુરૂષ કરે છે. જેમ સ્વપ્ન સૂચન કરનારા છે.

તેમ ધ્યાન કરનાર મન પણ જન્માંતર સૂચક છે. તે મન સ્વરૂપથી કોઈ પુરૂષાર્થ સિધ્ધ કરતું નથી. તેથી અનર્થ સૂચક છે. મનને વિષયોથી રોકવું, મનને રોકવામાં ઈંદ્રિયો સાધન છે. તે ઈંદ્રિયોને વિષય તરફ જતી રોકવી. બંનેનો નિરોધ થતાં આત્માની નિંદ્રા ઉડી જાય છે. સુષુપ્તિ અને જાગૃત એ બે અવસ્થા ઉત્તમ છે. એકમાં પરમાનંદ અને બીજામાં પુરૂષાર્થ ચતુષ્ટયનો લાભ થાય છે. સ્વપ્ન વ્યર્થ છે. તે વ્યર્થ મટવા માટે પુરૂષે નિદ્રા છોડવી જોઈએ. હું આત્મા છું એમ જાણે તો દેહથી જુદો પડે. (૩૩)

વેધાદિ શાસ્ત્રમાં બહુ પ્રકારો આત્મજ્ઞાનના કહ્યા છે. તમે મનમાં નિરોધ માત્રથી તેમ સાધન કહો છો. ત્યાં કહે છે.

एवावियोगाभावं वियोगस्योक्तमतं च परमार्थतोनिरूप्य लौकिकवतीतां तदाक्षिकारिणमिति मत्वा दूरेस्थिति लक्षणस्य वियोगस्य चतुर्विधपुरुषार्थसाधकत्वमाह। यत्त्वहमिति चतुर्भिः। गोपिकानां धर्मा दृश्यो भगवानेव परं प्रकारविशेषमापन्नः तत्र धर्ममाह। तत्र शब्दः तत्त्वनिरूपणं व्यावर्तयति। अहं भवतीनां चेत् दूरे वर्त्ते तन्मनसः सन्नि

यत्त्वहं भवतीनां वै दूरे वर्त्ते प्रियो दृशां मनसः सन्निकर्षार्थं मदनुध्यानकाम्यया ३४

कर्षार्थं दृशो हरेः स्थितो मनसि संनिकर्षो भवति। तत्र हेतुमाह। प्रिय इति। अयमर्थः बहिर्भगवति गोपिकादृष्टिं प्रक्षिपन्ती स्वधर्मान् दृष्टिधर्मान् वा योजयति न तु स्वयं भगवद्धर्मान् गृह्णाति मनसि तु भगवति समागते मनो भगवद्धर्मान् गृह्णाति एतत्तु हितावरणभयस्य कार्यं अनेन योगाद्यपेक्षया पीयमवस्थासमीचीनेति ज्ञापि

द·टी·४४
पृ०८३

तं योगे हि चञ्चलं वर्तमनो पि स्वधर्मानेव भगवत्यारोपयति परं स्वयं निर्माणार्थे शास्त्रतः तद्धर्मा न गृह्णातीति विशेषः विरहे तु स्मरणे तु चञ्चलः आगत इति भगवानेव स्वधर्मान् स्थापयति मनो धर्माणां तु चञ्चलत्वात् विपरीतत्वाच्च भगवतः यतो हि प्रियः स्वतो दूरे वर्तते मन सा त्यात्मसम्बद्ध इति च तथा सत्यात्मगामि भवति विषयेषु । न तु ते षाम भावात् जन्मान्तर साधकत्वेन अनर्थहेतुत्वमेव । किंच न केवलं संनिकर्षमात्रं फलं किंतु स्नेहपूर्वी तापो हि मह्यं तु ध्यानकाम्ययेति ममापि ध्यानमेव ममाभिप्रेतं गोपिकाश्चेन्मद्ध्यानं कुर्वन्ति तदाहं ताभ्यो रतिं करोमि न त्वन्यथा अक्लिष्टकर्मत्वात् अतः स्वाम्यर्थमप्येवं करोमीत्यर्थः । कामेन हि संबंधे तु भययोः स च मनसि वर्तते स्थितः मत्सो दूरभावे मानाहीना संबंधाभावाद्दूरमपि निवृत्तो भवामि ३४

राम
पृ०८३

શ્લોકાર્થ :- ૩૪

સમુદ્ર સુધી જેમ નદીઓ ચાલે છે તેમ વેદ, યોગ, સાંખ્ય, સંન્યાસ, તપ, ઈંદ્રિયનિગ્રહ અને સત્ય એ બધા મનના નિરોધના સાધનો છે. પણ તે વિવેકીને માટે છે. (૩૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

વેદ સાધનોનો ઉપદેશ કરે છે. તે સાધનોનો અન્ત મનને રોકવામાં છે. સર્વે મનોનિગ્રહ લક્ષણાન્તા એમ શ્રી ભાગવત કહે છે. યોગનું તો મનને વશ કરવું એમ પ્રયોજન છે. સાખ્ય અધ્યાસની નિવૃતિ કરી તેનું મૂળ કારણ મનને જુદું પાડે છે. લોકો આમ માનતા જણાતા નથી? તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે જે મનની ઉપર પોતાનો કાબુ રાખે છે. એવા વિવેકીને માટે આવો ઉપાય છે. કેમ કે આત્માનો સંબંધ સાક્ષાત મનની સાથે છે. તેનું કારણ પણ કહયું એમ સાંભળવામાં

આવ્યું છે કે સ્વતંત્ર મોક્ષ આપનારા શાસ્રો છે. જેમ કે સંન્યાસ, મનમાં રહેનારાને તપ, ગૃહસ્થને ઈંદ્રિય સંયમ, બ્રાહ્મણને સત્ય, બ્રહ્મચારીને વેદાધ્યયન ઈત્યાદિ આશ્રય ધર્મોનું મનોનિગ્રહમાં તાત્પર્ય છે. તે બતાવવા દ્દષ્ટાંત કહે છે કે જેમ નદીઓનો અંત સમુદ્રમાં છે. તેમ મનના નિગ્રહમાં સર્વ શાસ્રોનો અન્ત છે. નદીઓ પૃથ્વી ઉપર ચાલે છે પણ તેનો અંત પૃથ્વી ઉપર નથી. જો એમ હોય તો ઝાડની જેમ સ્થિર દેખાય તેથી તે ભૂમીનો છેડો લેવા ચાલ્યા જ કરે. તેનો અંત સમુદ્રમાં આવે છે. તેમ શરીરમાં પ્રવેશ કરેલા જીવો લૌકિકમાં સ્થિર ન થતાં તેમાંથી નિકળવાને ઈચ્છતા સન્માર્ગ પકડીને સન્યાસના અધિકારી બને છે. વચ્ચમાં સ્થિતી ન કરવાથી સાક્ષાત મનથી સંબંધ રાખીને આત્માને છોડાવવાને મનને રોકી રાખે છે. ત્યારે તેનો થાક ઉતરે છે. (૩૪)

એમ યોગનો અભાવ અને તેની ઉત્તમતા કહીને હવે લૌકિક પ્રતિતીમાં ભગવાનથી જુદાં છે. એ વિયોગ કહેવાય. એ ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થને સિદ્ધ કરે છે. તે કહે છે.

ननु किमेतदुच्यते अस्माकं तु सर्वं स्वतन्त्रपि मन इति चेन्नत्राह यथा दूरचरे इति। अयमेव च गोपिकानां धर्मः। यथा स्वर्दाराः मां स्मरन्तीति तमाप्स्यथ धर्मः। यथा ताभ्यः आने इच्छामि। एतदुभयं तत्रैव घटते नान्यथेति धर्मो निरूपितः। अर्थोपि भगवानेव परं तु न तपा संरक्षणः तमेव हि गोपा यति पत्नि निरंतरं मनस्तिष्ठति अन्यथा क्षणमपि च मादेव अर्थो न स्थैर्य। अतः पाक्षिक काद्यवितरकोपि दोषः परिहरणीय इति संनिकर्षापेक्षया विप्रकर्षे मनसः स्थैर्यमाह दूरचरे

यथा दूरचरे प्रेष्ठे मन आविश्य वर्तते। स्त्रीणां च न तथा चेतः सन्निकृष्टेऽक्षिगोचरे ॥ ३५ ॥

प्रेयसि स्थिरे अन्यथा स्वयं गच्छेत् निराशो वा भवेत् अतो दूरचरे आवश्यके प्रेष्ठे यथा मनो वर्तते निश्चलं सर्वदा नापि स्त्रीणां निकटे हि दृष्टिः अभेदमानो हि दोषोत्पत्तिसंभवात् चकारादन्येष्वपि संबन्धेषु यथा पुत्रं माता स्मरति पिता वा एवमन्यत्रापि तथा संनिकृष्टे चेतो न स्मरति अयं वहिः सर्वस्वातरः ३५

શ્લોકાર્થ :-૩૫

તમારા નેત્રને પ્રિય એવું હું તમારાથી દૂર રહું છું. તે તમારા મનને મારી પાસે લાવવા માટે અને મારા અનુધ્યાનની કામના માટે હું આમ કરું છું. (૩૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ગોપીના ધર્માદી ભગવાન જ છે પરંતુ તે ભગવાન પ્રકાર વિશેષયુક્ત થઈને તેના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ થાય છે. તું શબ્દ તત્વના નિરૂપણનો નિશેધ કરે છે. હું તમારાથી દૂર રહું છું. તે તમારા મનને મારી પાસે લાવવા માટે તેમ કરું છું. જે દષ્ટિથી દૂર રહે છે. તે મનની પાસે આવે છે. કારણ તેમાં પ્રિતી છે. બહાર ભગવાન હોય ત્યારે ગોપીઓ તેને જુએ તે પોતાના ધર્મો અથવા દષ્ટિના ધર્મો તેમાં યોજે છે. પણ તે ભગવદ ધર્મને ગ્રહણ કરતાં નથી. ભગવાન મનમાં આવે છે ત્યારે મન ભગવાનના ધર્મો ગ્રહણ કરે છે. એટલું પ્રિયના હિતનું આચરણ કરવું. આથી યોગ કરતાં પણ મનના નિગ્રહરૂપ અવસ્થા સારી છે.

યોગમાં ચક્ષુની પેઠે મન પણ પોતાના ધર્મોનો ભગવાનમાં આશેષ કરે છે પણ પોતે માનસી મૂર્તીની કલ્પના માટે શાસ્ત્રથી ભગવાનના ધર્મોને ગ્રહણ કરે છે. એ યોગમાં વિશેષ છે. વિરહથી સ્મરણ કરવામાં તો બળથી ભગવાનને ખેંચ્યા હોય તેમ ભગવાન જ પોતાના ધર્મોનું જીવમાં આરોપણ કરે છે. મનમાં ધર્મો તો દુર્બલ થઈ જાય છે. કારણ કે ભગવાન પોતે વિપરીત છે. તે પ્રિય હોવાથી દૂર રહે છે. મન સાથે આત્મા બંધાયેલો છે. તેથી દૂર રહે તેમાં મન રહે. ભગવાન આત્મામાં આવે છે. વિષયમાં તો ભગવાનના ધર્મો નહી હોવાતી તે સિવષયો બિજો જન્મ આપનાર હોયને અનર્થનું કારણ છે. કેવળ સમીપ માત્ર ફૂલરૂપ નથી બનતું. પણ તેમાં ફલ છે. મે કરેલી લિલાનું ધ્યાન કરે તે મને પ્રિય છે. ગોપીઓ તો મારું ધ્યાન કરે છે તો હું તેમાં પ્રિતી કરું છું. બીજી રીતે મારી પ્રિતી થતી નથી કારણ કે હું અકિલષ્ટ કરમા છું. કલેશ થાય તેવું કામ કરતો નથી. આપણો સંબંધ કાયમી છે. તે કામ મનમાં રહે છે. મન દૂર ભાવમાં માનાદિ થી ભગવાનથી પાછું વડે તો ભગવાન પણ સંબંધ છૂટી જવાથી ભકતના હૃદયમાં ન આવતાં પછા ફરે છે. (૩૫)

એ શું કહે છે. અમારું તો સર્વદા આપણામાં મન રહે છે. એમ કહી તેનો ઉત્તર આપે છે.

।किंच।अयमङ्गिमोक्षः। नह्यन्यविषयेऽन्यादिंद्रियं स्वतंत्रतया प्रवर्त्तते अत एव अग्निगोचरेणचेतः प्रवर्ततिवलिष्टंच चेतः। अन्यथा प्रत्यक्षे विषये अन्यदितास्यात् नतु स्वमभिः तत्साध्यार्थचिंता क्रियातेतथा सति किं मनस्थाय नेन किं निरंतरं संबंधेन वा कार्यं हि प्रयत्नः लोकेच यादृशः व्यवहारसिद्धः तत्रत्यं मनःस्थावल्यमप्यावश्य कत्वात्तन्निवर्गमित इत्याशंक्याह। मय्यावेश्यति। अहं हि कृत्स्नः प्रसारेनापि ग्राह्यः कृत्स्नेनैव साधनेन ग्राह्यु

मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्तियत्॥ अनुस्मरंत्यो मां नित्यमचिरान्मामुपैष्यथ ३६

योगपक्षस्ताव कृत्स्नता अस्यामेवावस्थायां भवति नान्यथा कृत्स्नतायां हेतुं वदन् अवस्थांतरे तरभावमाह। विमु क्ताशेषवृत्तेति विमुक्ताः सर्वेभ्यो विषयेभ्यः अशेषाः याः अपिवृत्तयो यस्य एकादशद्वादशवा सहजा श्चैतन्ये गुण कृतास्तु दश एव ताः अमरवाक्येषु निरूपिताः एकादशामी मनसो हि वृत्तय इत्यत्र स्वाभाविका अपि निरूपिता नतु सर्ववृत्त्यभावे स्वरूपनाश एव स्यादित्याशंक्याह। यदिति। प्रसिद्धं तन्मनः इदानीं त्वहमाविष्टः पूरं भवती

नि र्मय्यावेशपवलान्मयि मनो निवेसनं कृत्वा पश्चात् शीघ्रमेवाहं प्राप्तव्यः। नतु वस्तु विचारे मनस्त्वन्यदेव तस्मिन्निविष्टे कथं भगवत्प्राप्तिरिति चेत्तत्राह। अनुस्मरंत्य इति। मनोद्वारा आत्मापि स्मरति यद्यपि स्मरणं चेतसो धर्मः तथाप्यनुस्मरणमात्मने एव अनेनोभयविधोपि संबंधो निरूक्तः मनोद्वारा स्व यं भगवति प्रविष्टाः स्मरणद्वारा च भगवान् स्वत्सु प्रविष्ट इति एवं सत्यचिरादेव मामाभावाश्यपथपरंपरया नित्य संबंधे संपर्धादंतरा स्थितं गच्छतितथा मनो विलये चित्तस्यापि विलयात् अचिरादेव प्राप्तिः आत्म गाम्यं वकामेन फलरूपोहं तुरस्य इति तात्पर्यं ३६ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૩૬

પેષ્ટ દૂર હોય તો તેનામાં મન રહે છે. એવું સ્રીઓનું મન પાસે પ્રિય રહેવાથી તેમાં રહેતું નથી. કેમકે પાસે રહેતાં સ્રીઓને માનાદિ થવાનો સંભવ છે. (૩૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ગોપીઓનો ધર્મ એજ છે કે તે મારું હંમેશા સ્મરણ કરે. મારો પણ ધર્મ એજ છે કે હું નિરતંર તેને આનંદનું દાન કરું. એ બંને વાત ત્યારે બંને કે જયારે હું તેનાથી દૂર રહું. તેથી પુરૂષ શ્લોકમાં ધર્મ કહયો. અર્થ પણ ભગવાન છે. કોઈને ખબર ન પડે તેમ અર્થને સંભાળવો જોઈએ. તેમાં નિરંતર મન રહેવું જોઈએ. તો પાલન થાય. ક્ષણવાર પ્રમાદ થાય તો અર્થ જતો રહે.

તેથી પ્રાક્ષિક દોષને દૂર કરવા માટે નજીક રહેવા કરતાં દૂર રહે તો મન તેમાં રહે છે. દૂરમાં પણ ચોકકસ જગ્યાંએ નહિ પણ અસ્થિ સ્થિતીમાં રહેવું એમ ન કરે તો ત્યાં જઈને તેને મળે અથવા નિરાશ થાય. ચકાર છે. તેથી બીજા સંબંધ્ધીઓ, માતાદી, પિતાદીનું મન તેથી તે દૂર હોય તો યાદ કરે એમ બીજામાં પણ સમજવું. નજીકમાં આંખથર દેખાતો હોય તો ચિત્ત તેનું સ્મરણ નહી કરે કારણ કે સંબંધ તો બહારનો છે. અને ભગવદીપણું આંતર છે. વળી પાસે રહેનાર આંખથી દેખાય છે. એમ ઈંદ્રિયના વિષયમાં સ્વતંત્ર રીતે પ્રવતે નહીં. તેથી નેત્રના વિષયમાં મન રહે નહી. ચિત બળવાળુ છે. એમ ન હોય તો પ્રત્યક્ષ વિષયમાં બીજામાં ચિત ન જવું જોઈએ. (૩૬)

ગોપીઓ કહે છે કે અમે તમારા માટે ચિંતાં કરીએ છીઅ તો પછી તમારાંમાં મન રાખવાથી શું વિશેષ છે? કામને માટે લોક પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં ક્ષણવાર મનની ચંચલતાં તો તે જરૂરી છે. તે કાંઈ નિંદ્ય ના કહેવાય. ત્યાં કહે છે.

स्क.टी.४४ ९८५

एतस्य निदर्शनं वदन्मोक्षप्रकारमाह यथा मयेति। भवत्यः समागताः इह एव स्थिताः तास्तदैव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यः न तु भवत्यः अनेनैव निदर्शनेन भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्यः तस्मान्मदर्थं जीवनस्यापनमिति पक्षो निरर्थकः अन्यथा ममागतानां भवतीनां तु नः क्लेशो न भवेत् अतु भवसिद्ध एव क्लेशः न तु ताः इति वंचेन तथा भूताः कथं स्थापाइत्याशंक्याह। कल्याण्य इति सा महद्भाग्यमस्तीति अवश्यं वतिवंच रूपहरितं दृष्ट एवोपन्नीणमिति

यामया क्रीडता रात्र्यां वनेऽस्मिन्व्रज आस्थिताः। अलब्धरासाः कल्याण्यो मापुर्मद्वीर्यचिंतया ३७

कंटकेन कंटको द्धारवदिह निराकरण एवोपन्नीणं भवतीनां तु तदुरितं पश्चादिमामवस्थां प्रापितवान् अतो मदुक्तप्रकारेण दोषपरित्यक्ता मवस्थां प्राप्स्यथेति भावः। रात्र्यां क्रीडता मया सह अलब्धरासाः क्रीडास्वतः सिद्धेति निरूपणार्थं तथोक्तं प्रतिबंधकाभावाय रात्र्यामिति वन इति सयन संपत्तिः मयैव क्रीडा क्रियत इति न तासां पापासः अस्मिन्नेव वन इति भगवान् पितृत्वेन स्थितवान् इतीति ज्ञापितं अस्मिन्निति व्रज संबंधपि अस्मिन्नपि व्रजे ता आस्थि ९८५

ता इति भवतीनामपि निर्वंधेनैवात्र स्थापनं अलब्धरासा इति तासां भाग्यं तु भोगेनोपन्नीणमिति ज्ञापितं अत एव सर्वभाग्याः न तु तासां किं साधनमित्याकांक्षायामाह मद्वीर्यचिंतयेति। ता हि गमनार्थं प्रवृत्ताः भर्त्रा निरुद्धाः तत्प्रतिवंधाभावाय भगवत्पराक्रमं स्मृतवत्यः ततो भगवद्धर्मा अप्यक्लिष्टा इति स एव पराक्रमः तदीयं ते भ्योऽद्वास्वबालकमिव देहो घानिवार्य भगवत्तं गमयामास अतो मत्पराक्रमस्यैव चिंतोचिता न तु देहोद्धरः सरंममेति भावः। यद्वा नात्व विरात्मामवश्यं प्रथेत्यनेन व्रजे समागतस्य भगवतः स्वैव निमिलनेलक्षणं प्राप्त रुच्यतं गतां तगतगोपभार्याणा मिव सो यत आधायावेदोमिति क्रमः। अन्यासेह निष्ठत्वान्नेदं समाधानमित्यत आह। यो मायेति। यो गोप्यो व्रजस्थिता एव वनेस्थितं मदुरन्तेपलभ्यत्वान् मंगलत्वाद्वतद्देहत्यागः स्पष्टतया नोक्तः देहत्यागश्चैवं कुर्नासांस्त्रयानोहितभूतं विशेषणमाह। रात्र्यां क्रीडता मया सह श्वेल लब्धरासा स्तायतो तो व्रजस्थिता एव सत्यावनेस्थिता मामापुरिति पर्थः। भगवतीनां लब्धरासत्वान्न तथा भविष्यतीति भावः। अत एव कल्याण्य इति संबोधनं। अत्रायं भावः। रासे हि दृष्णः स्वरूपानंदं एतास्तु स्थापितः स च भगवत्स्वरूपात्मक इति तदु

द.टी.४४ ॥ ८६

भावेन विरहेपि जीवनमेव संपद्यते। नैवेपरीतं संभवितुं शक्नोति। यद्यप्ययं भावोतिकठिनो तएव प्रियेण प्राप्तिरुक्ता। एणापायः कथं चनेपि विपद्यः त्रयमुक्तं अयेत्वप्तागम नसंदेशेरिति प्राण धारणे हेतुरुक्ता। तथापि संदेशः तु संभ्रान्तमनुक्तं धर्मं कार्यमेवेति ज्ञेयं। अन्यथैतस्य सर्वं निराश्रयकत्वेनातितीक्ष्ण मात्रेण वा भवेदतः स्वदुक्तं देहत्यागे तासामलब्धरासत्वं हेतुरिति। तथा वता स्वविरह सामयिकजीवनहेतुरुक्ता रूपधर्मा भावान्तथाप्राप्तिरमृजे दतीनां तु तद्दत्वाय थापूर्वमेव मिलनेभविष्यतीति। अत एव यन्मोत्सवेप्यात्मानं धृत्वयां वृङ्गारित्व शरीरपरदत्यक्तात्मपदेतद्दाव कमुक्तमविज्ञात तत्त्वज्ञापनाय। अन्यथा स्वक्रीडा तदलब्धरासातोक्तिप्रयोजनेना पश्यामदति ॥ ३७ ॥ ॥

राम ॥ ८६

શ્લોકાર્થ :-૩૭

મનની વૃત્તિઓ રહીત સમગ્ર મન મારામાં રાખી મારું અનુસ્મરણ કરતાં થોડાંક કાળમાં તમે મને પ્રાપ્ત કરશો. (૩૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

હું કૃપાથી સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થાવ છું. સાધનોથી પણ હું પ્રાપ્ત થાવ છું. તે કૃત્સ્નતા આ અવસ્થામાં થાય છે. બીજી અવસ્થામાં મનની સંપૂર્ણતા થતી નથી. તેનું કારણ કહેતાં બીજી અવસ્થામાં મન સંપૂર્ણ થતું નથી તે કહે છે. વધી દશ પ્રકારની વૃત્તિઓને મન છોડી દે છે. તેમાં કૃત્સ્ન કહેવાય છે. તેને અગિયાર અથવા બાર વૃત્તિ ઓ છે. પરંતુ સ્વાભાવિક છે તે ભ્રમરના 'વાકયમાં વર્ણવી છે. સર્વ વૃત્તિઓનો નાશ થતાં તે સ્વરૂપ નાશ થાય? ત્યાં કહે છે કે મન પ્રસિદ્ધ છે. હમણાં તો તેમાં મારો આવેશ છે.

હવે પછી તે મનને મારામાં રાખીને જલદી મને પ્રાપ્ત થશે. વસ્તુ વિચાર કરીએ તો મન કાંઇ અન્ય વસ્તુ છે. તે

તમારામાં આવવાથી ભગવદ પ્રાપ્તિ કેમ થાય. ? ત્યાં કહે છે.અનુસ્મરણ આત્માનું જ થાય છે. તેથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. મન દ્વારા આત્મા પણ સ્મરણ કરે છે. જો કે સ્મરણ કરવું તે ચિતનો ધર્મ છે. પણ અનુસ્મરણ આત્માનો ધર્મ છે. આથી બંને પ્રકારનો સંબંધ કહેવાયો.

મન દ્વારા પોતે ભગવાન માં પેઠા. અને સ્મરણ દ્વારા ભગવાન ગોપીઓમાં પ્રવિષ્ટ થયાં. એમ થયું તો તમે જલ્દીથી મન મળશો. પરંપરાથી નિત્ય સંબંધ રહેતાં સંઘર્ષ થતાં વચ્ચમાં હોય તે ચાલ્યું જાય છે. તેથી મનનો અને ચિત્તનો લય થતાં જલ્દી મારી પ્રાપ્તિ થશે. હું ફલરૂપ છું. તે કામ વડે આત્મગામી થાવ છું. (૩૭)

ઉપર કહેલી વાતને દાખલા દલીલથી સિદ્ધ કરતાં મોક્ષનો પ્રકાર કહે છે.

एवमुपदेशेन तासां संदेशो निरूपित इत्याह। एवमिति पंचदशभिः। द्विविधा रूपास्ता इति तासां चतुर्दश वाक्यान्युपक्रम्य श्चापरः। तथा सति सर्वा एव भगवत्कालप्राप्ताः सिद्धा इति निरूपितं भवति। प्रतारणशंकाभावायाह। प्रियतमेनादिष्टमिति। आज्ञारूपं वाक्यमुक्तं प्रमाणं नन्दोऽपि स्मृत इति व्रजयोषित इति शुद्धाः कापट्यरहिताः। ताश्च भगवता अनुगृहीताः। उक्तार्थफलं स्वस्मिन् जातमिव ज्ञापयितुमिवोत्सवरूपं उद्धवे विप्रियस्मरणं दृढं भवतीति उप

श्रीशुक उवाच एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषितः। ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्संदेशागतस्मृतीः ३८

देशेनैव प्रीताः। सर्वास्त्वप्याहिल्लोशा उत्पन्नवतः। ननु कथं पूर्वमाक्रोशाः कथमिदानीं प्रीतिः। विरहस्याल्पत्वात्तत्पार्श्वकपालात्। तत्संदेशेन तादृशसंदेशेन सर्वं ज्ञातमेवार्थः मध्ये कालादिदोषाद्विस्मृतः भावान्तरमुत्पादितवान् स तु नादिदानीं स्मृतः। अस्मरणकार्यं चन्द्रे चकार ३८ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૩૮

આ વનમાં રાત્રીના સમયે મે ક્રિડા કરી ત્યારે અંતઃગૃહગતાઓ વનમાં રહી તેથી તેને રાસનું સુખ ન મળ્યું. પરંતુ તે કલ્યાણી હોવાથી મારા પરાક્રમના ચિંતનથી મને પ્રાપ્ત થઇ. (૩૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આપ લોકો રાસમાં આવ્યાં. અંતરગૃહગતાઓ ઘરમાં રહ્યાં. તે તેજ વખતે મને પ્રાપ્ત થયાં. તમે તો તે વખતે મને પ્રાપ્ત ન થયાં. આ દ્દષ્ટાંતથી તમે પણ મને મળવાનાં જ તેથી મારે માટે આપ જીવન સ્થાપન કરો છો. તે વાતમાં કંઇ અર્થ નથી. જો એમ હોય તો તમને ક્લેશ ન થયો હોત. કલેશ તમને થયો. એ વાતનો અનુભવ સિદ્ધ થયો છે. અતરગૃહગતાની સ્તૃતિ કેમ કરો છો? તેમને તો પ્રતિબંધ નડયો. તેથી તે ન પહોંચ્યાં. તેના ઉત્તરમાં કહે છે. તેનુ ભાગ્ય મોટું તેથી પ્રતિબંધરૂપ પાપ ત્યાં જ ભોગવાઇ ગયા.

તેથી કાંટા વડે કાંટો કાઢીને બંનેને ફેંકી દે તેમ તેનો દેહ જતાં પાપઅને દેહ બંને ગયા. તમોને તો તે દૂરી તે પાછળથી આ સ્થિતીમાં મૂક્યાં. તેથી મારાં કથન પ્રમાણે પ્રથમ દોષને દૂર કરો. તે અવસ્થા પામીને તમે મને પ્રાપ્ત થશો. રાતમાં ક્રિડા કરનાર મારી સાથે જેને રાસ નથી કર્યો એવા એમ કહેવાતી ક્રિડા તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. એમ કહ્યું. પતિબંધ ન આવવા માટે રાત કહી છેહ. સાધન સંપતિ માટે વનમાં તે લીલા કહે છે. હું ક્રિડા કહું છું. તેમાં ગોપીઓને મહેનત નથી. આ વનમાં એમ કહેવાથી ભગવાન પણ આ વનમાં રહીને બોલે છે. વ્રજ સંબંધમાં અથવા આ વ્રજમાં એવો અર્થ કરવાનો છે. તમને આગ્રહથી અહીં સ્થાપન કર્યા છે. અંતરગૃહગતાનું ભાગ્ય ઉપભોગથી ખલાસ નહોતું થયું તેથી તેમને પૂર્ણ ભાગ્યશાળી કહ્યાં છે. એવુ તેનું સાધન શું હતું? તે મારી પાસે આવીને પ્રવૃત થયા. ત્યાં તેમના ધણીએ અટકાવ્યાં ત્યારે તે વિઘ્ન દૂર કરવા માટે તેને મારું ચિતંન કર્યું. ભગવાનના ધર્મો અકલીષ્ટ હોવાથી ભકતાદિનો દેહ માત્ર હતો. તે તેને આપીને બાળક પોતાનું હોય તો તેને દોષ મુકત કરે તેમ ગુણોના સ્મરણે તેને ભગવાન પાસે પહોંચાડયા. તેથી મારા પરાક્રમની ચિંતા યોગ્ય છે. સદોષ રહી મને મળવું અશક્ય છે એવો ભાવ છે. (૩૮)

द.री.४४ ९८७

भगवद्वीर्यस्मरणार्थं कुशलं पृच्छन्ति। दिष्ट्येति। दोषरहितास्त एव भावाः पुरुषार्थसाधका इति सिद्धान्तेव कीर्तयन्ति
दिष्ट्या अस्मदादिभाग्येन कंसो हतः अदृष्टस्य करणत्वं मातुलवधदोषाभावाय दृष्टं वै हिताः अक्रूरस्यागमः किंवेति
वा केचित्तु दोषग्रहीते वत्सः तस्य प्रतिप्रसवोऽत्र निरूप्यते यतः अहितः न स्वस्य नान्येषामतः अस्यापि भाग्येन हतः।
किञ्च। सुतरां यदूनां भक्तानामहितः सानुगो भ्रातृसहितः अनेन नृपसंगाज्ञातवधः कृत इति निराकृतं केवलं हि
तमेव न करोतीति न किन्तु अयं कृतपापं संपादयति हितं न करोति पापं च कारयति येन तेषां परलोकनाशः स्यात्

गोप्य ऊचुः। दिष्ट्याहितो हतः कंसो यदूनां सानुगोऽघकृत्। दिष्ट्याप्तैर्लब्धसर्वार्थैः कुशल्यास्तेऽच्युतोऽधुना ३९

ततस्मारिताद्दशो हन्तव्य एवाप्तैर्बन्धुभिः उनर्भगवद्रूपयालब्धोर्थः सर्वोपि पुरुषार्थो यैः
यत्र कालातिक्रमोपि स्वतः सिद्धः अनेन तेषामहितं दूरीकृत्य हितं च संपाद्य अथेतरद् उच्यते पर्थे अधुना कुशली
किमास्ते केवलमयमनुवादः यतः सोऽच्युतः न तस्य कापि दुःखसंभावनानास्ति एवं माहात्म्यज्ञानं सर्वोपकारक
त्वं च भगवतो निरूपितं ३९ ॥

राम ९८७

શ્લોકાર્થ :-૩૯

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યાં. પ્રિયતમે મોકલેલ સંદેશાર્થી વ્રજની સ્થિતીઓને સંભળાવ્યો, સાંભળ્યો ત્યારે તે અતિ પ્રસન્ન થયાં. અને સંદેશથી ભગવાનનું સ્મરણ આવતાં તે ઉધ્ધવ સાથે વાતો કરવા પ્રવૃત થઈ. (૩૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તે ગોપીઓ વિદ્યારૂપ હતાં. તેથી તેમને ચૌદ વાકયો કહ્યાં . એક વાક્ય આંરભમાં કહ્યું. ભગવાનની બધી કડીઓ તેમાં પ્રગટ થઈ છે. એમ કહ્યું. છેતરવાનું કાંઈ નથી. પ્રિયતમનો હુકમ છે. તે આજ્ઞા કરે છે. તે હું કહું છું. તેથી નહી માનો તો ભગવાન તમારો પણ દંડ કરશે.

વ્રજ સ્ત્રીઓ કપટ રહીત અને શુધ છે. ભગવાનના કૃપાપાત્ર છે. તેને જે કહયું તેનું ફલ પોતાનામાં થયું. એમ બતાવવા માટે ઉધ્ધવને કહેવા લાંગ્યાં ઉત્સવમાં પ્રિયનું સ્મરણ દ્રઢ બને છે. ઉપદેશની પ્રિતી થતાં પહેલાં જે દોષો હતાં. તે બધું છોડી દીધું.

પહેલાં નિંદા કરતાં હતાં. તે અત્યારે પ્રિતી કરતાં કેમ થયાં? વિરહતો હજું જેવાને તેવો જ છે. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે અમેના સંદેશાનો અર્થ તે પહેલાં જાણતા હતાં. મધ્યમાં કામ દોષથી તે ભૂલી ગયાં. તેથી તેમાં બીજો ભાવ આવી ગયો. તે પાછો યાદ આવ્યો. તેને વિસ્મરણ દૂર કર્યું. એટલે તેઓ ઠેકાણે આવી ગયાં. (૩૯)

ભગવાનના વિર્યનું સ્મરણ આવશ્યક છે. તેથી તેની કૃતીને વખાણી. વિર્યના સ્મરણને માટે કુશળ પૂછે છે.

ततः पुरस्त्रीषु मात्सर्याभावज्ञापनार्थमाहुः कच्चिद्गदाग्रज इति। गदाग्रजत्वेन वंशजननसामर्थ्यमुक्तं। अस्मिन्गते मथुरायां रोहिण्यां गर्भो जातः। अनेन भगवतः प्रकामरूपता निरूपिता। अत एव स्त्रीणां सर्वकामनाशक इति पुरयोषितां प्रीतिं कच्चित्करोतीति प्रश्नः। स गच्छते सौम्येति संबोधनं तथा सति दोषदृष्ट्यभावायनजुक्ता। स्वार्थेन कथं प्रपन्ना

कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयोषिताम्। प्रीतिं नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः ॥ ४० ॥

भविष्यंतीत्याशंक्याहुः। नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चित इति। लोकः श्रज्यश्रजक इति प्रथमतोऽस्माभिः स्निग्धादिभावैरर्चितः। अनेनास्माभिः पूजित एव भगवानुपभुक्त इति कामाभावः सूचितः। अनेन साभ्यासोऽपि निरूपितः। कृत्स्निते परसे कदाचित्स्वरूपः प्रवर्तित इति भगवतोऽप्यस्मासु पक्षपातः। इतः उत्तमाः पुरस्त्रियः तत्रापि न स्वतः प्रवृ

द्र.टी.४४
१८८

नि:किंतत्तदित्यद्येतिज्ञापयितुंतासांप्रीतिंकरोतीतिप्रश्नः।अत्रस्नानंद्रूपस्यस्नानंदोत्पथमइतिद्वन्ति रपिसंभवत्यायेहेसतिपद्धन्तिरपिसंभवतीतिअत्रोदोषाभावसिद्ध्यर्थंत्विग्मभगवतिदृष्टिः।ततःउद्दा राभगवद्भंभेषाणिस्वत्विकाभगवतोपिसोख्यदायिनीशश्वव्यवहितापिसर्वेषांसर्वपुरुषार्थदायि नीवामध्येहासःस्वपुरुषार्थस्तुतकःतस्यापिप्रथमहन्तोपश्चात्कृतार्थतेतिज्ञापयितुंकिआद्यु क्ताःएवंविधैरीन्द्रणेरर्चितःप्रथमतःस्नेहेनपरिग्रहःततःभगवतिप्रसन्नेप्रथमप्रवृत्याक्रीडाततो निर्भरेणानन्देनहासःततःसर्वामेवकालांपयच्छतीतिउद्दाराभवति ४० ॥ ॥

राम
१८८

શ્લોકાર્થ :-૪૦

ગોપીઓ બોલી યદુઓનો શત્રુ કંસ તેના ભાઈઓ સાથે મર્યો. તે બહું સારું થયું. બધા અર્થો તેના પૂર્ણ થયાં છે. એવાં ભગવાન પોતાના આત્મજનો સાથે કુશળ છે તે વાત તમે બહું સારી કરી. તેમાં અમે અમારું સૌભાગ્ય માનીએ છીએ. (૪૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

દોષ રહીત તે ભાવો પુરૂપાર્થસાર્થક થાય છે તેથી તેને ગણાવે છે. અમારા ભાગ્ય સારા કે કંસ મર્યો. તેના ભાગ્યથી તે મર્યો. એટલે ભગવાને તેને માર્યો નથી. એટલે મૃતને મારવાનો દોષ ભગવાનને માથે ન આવે. પૂર્વ અક્રુર આવ્યો કે શું? તે દોષ ગોપીઓમાં આવ્યો હતો. કંસ યાદવનો કટ્ટો દુશ્મન હતો. તેનાં ભાઈઓ તેને અનુસરનારા દુષ્ટ

હતાં. તેને લીધે તેનાં ભાઈઓને મારવાં પડ્યાં. એમ નથી પણ તે પણ મારવા યોગ્ય હતાં. તે બધાં પાપી હતાં. કંસનું પણ હિત કરનારા ન હતાં. તે તેની પાસે પાપ કરાવતાં હતાં. જેનાંથી તેનો પરલોક પણ નાશ થાય એવાંને મારવા જોઈએ. વિશ્વાસપાત્ર હિતકારી બંધુઓએ પોતે ગુમાવેલી મિલકત પાછી મેળવી છે. તે પુરૂષાર્થ સંપન્ન થયાં. તેમ થવામાં કાળનો અતિક્રમ તો થાય જ. તેથી તે બંધુઓનો અનિષ્ટ દૂર કરી ઈષ્ટ સંપાદન કરી આગળ પણ તેમનું ભલુ કરવા પોતે હાલ કુશળતાથી બિરાજે છે. એ પણ અમારું ભાગ્ય છે. આ કથન અનુવાદરૂપ છે. કારણ કે ભગવાનતો અચ્યુત છે. તેમનામાં કોઈ અન્ય સંભાવના નથી. (૪૦)

એમ ભગવાનના મહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતાં તે સર્વ ઉપકારક છે. એ વાત કહી. મથુરાની સ્ત્રીઓમાં માત્સલ્ય નથી. તે વાત બતાવવા વિશેષ પૂંછે છે.

नाउ निर्लेपो भगवान् किमित्येवं करिष्यतीत्याशंकाभिप्रायमाहुः। कथमिति। सहि सर्वरतिविशेषात् जानातीति नागर कोविदो नागरी प्रिय भवति अन्यथैव ज्ञानं व्यर्थं स्यात् कारा विदेत स्वरूपप्रकटनीयं स्वकीयास्वनुभवत्येव किंच। उत्तमः स्त्रीणां स प्रियः प्रीति विषयः अन्यथा उत्तमत्वमेव न स्यात् तासां ताज्जन्मसाफल्याय स्वस्य ज्ञानसाफल्याय च कथं तद्रसाभिनिविष्टो न भवेदित्याहुः॥ नानुबध्यतेति। अनुबंधो नाम निरंतरं वर्द्धमाना प्रीतिः यथा रेतोमात्रेण न पतीति निष्फलेनाप्यल्पदृष्टेनापि जातमात्र अंकुरे यथा सर्वगुणसंपन्ने उत्तमे भवति अयमनुबंधः अतः कथं निरंतरं वर्द्धमानया प्रीत्या नानुब

कथं रतिविशेषज्ञः प्रियश्च पुरयोषिताम्। नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभाजितः ४१ ॥

ध्येत तथापि पोषकाभावात् स्वरूपेणैव न स्वनानुबंधः स्यात् नन्वाह॥ तद्वाक्येति। तासां वाक्यानि विभ्रमाश्च मनोनुरंजनं च कार्यः एवं कायवाङ्मनसा उत्तम धर्मैः अनुभावितः अनुभव पर्यंतं नीतः भावज्ञैरेवाधाना वितः अनुभावस्तु को वा कारितः अभिनिविष्टो हि रसः स्वानुभावं जनयति वाक्या दीपकानि अतो भगवान् प्रकारद्वयेनापि विभर्यवीर्यः आविर्भूतः संप्रभावित इति गोपिकानां दोषाभाव सर्विका सर्वगुणसिद्धिर्निरूपिता भगवानिदानीमुपदेशेन गुरु जातः अस्माभिस्तु सर्ववासनया सर्वावस्थो वरुपे स्मर्तव्यः तथा सति भगवता चेत्स भाव त्पद्यते तदा अस्माकमयराधो भव नीति ४१

શ્લોકાર્થ :-૪૧

હે સૌમ્ય ગધના મોટાભાઇ નગરની સ્ત્રીઓમાં પ્રિતી કરે છે? સ્નેહ લજ્જાપૂર્વક હાસ્ય અને ઉદદષ્ટિથી તેની પૂજા અમોયે કરેલી છે. (૪૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ગધના મોટાભાઇ કહ્યાં. તેથી વંશને ઉત્પન્ન કરવાનું તેમનું સામર્થ્ય કહ્યું. ભગવાન મથુરા પધાર્યા ત્યારે રોહિણીમાં ગર્દનો જન્મ થયો. તેથી ભગવાન પ્રદ્યુમનરૂપે ત્યાં બિરાજે છે એમ કહ્યું. તે સ્ત્રીઓની કામના પૂર્ણ કરે છે. તે નગરની સ્ત્રીઓની પ્રિતી કરે છે કે કેમ? હે સૌમ્ય ! તે ઉધ્ધવને સંબોધન કરવાથી નાગરીઓ સાથે પ્યાર કરે એમાં અમારો દોષ ભાવ નથી. તે હ્યું. તે નાગરીઓ ભગવાનની પાસે કેમ આવ શકે. ત્યાં કહે છે કે અમોએ ભગવાનનું સ્નેહ ,લજ્જા, હાસ્ય અને ઉદાર દષ્ટિથી પૂંજન કરેલું છે. લોક તો પૂંજાયેલાઓનું પૂંજન કરનારા છે. તેથી પ્રથમ અમોએ સ્નેહ ભાવો કરીને એમની સેવા કરી છે. અમે પૂંજા માત્ર કરી છે. તેનો ઉપયોગ કર્યો નથી. તેમાં કામનો અભાવ છે તે બતાવ્યું.

ભગવાનને સ્ત્રીમાં પ્રિતી કરવાનું અભ્યાસ છે એમ પણ બતાવ્યું. હલકા રસમાં પણ કવચિત પુરૂષ પ્રવૃત થાય છે. એમ ભગવાનની અમારામાં પ્રવૃતિ થઇ હતી. હવે તો તેમને ઉત્તમ નગરસ્ત્રીઓ મળી છે. તેમાં પણ ભગવાન સ્વતઃ પવૃત થતાં નથી પણ તેની ઇચ્છાથી પ્રવૃત થાય છે. તેથી પૂછયું કે નાગરીઓથી ભગવાન પ્રિતી કરે છે? બ્રહ્માનંદથી સ્ત્રીનો આંનદ અધર્મ ગણાય. તેથી ન પણ પ્રવૃતિ કરે. તેનાં આગ્રહને લીધે પ્રવૃત થાય પણ ખરાં. તેથી પ્રશ્ન કર્યો. પ્રથમ તો ધૃષ્ટતા બતાવવા ભગવાનમાં સ્નેહની દષ્ટિ કરે પછી ભગવદ ધર્મ અમારામાં આવ્યો છે. એ સૂચવતી ઉદાર દષ્ટિ કરે. ભગવાનને પણ સુખ આપનાર શબ્દ વ્યવધાન યુક્ત છતાં સર્વને સર્વ પુરૂષાર્થ આપનારી ઉદાર દષ્ટિ થયાં પછી મધ્યમાં હાસ્ય કરે. તે પોતાનો પુરૂષાર્થ સૂચક ગણાય. પહેલી પ્રવૃતિમાં પાછળથી હાસ્ય કરે. અને લજ્જા પણ કહી છે. સ્નેહ હાસ્ય ઉદારતાં અને લજ્જા વાળી દષ્ટિથી પૂંજા કરેલી છે. જેથી એવાં ભગવાન પ્રથમ સ્નેહથી પરિગ્રહ કરે. ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે પ્રથમ પ્રવૃતિમાં શરમ આવે પછી અત્યંત આંનદ થતાં હસવું આવે પછી બધી કલાઓ બતાવે તે ઉદારતાં કહેવાય. (૪૧)

ट॰टी॰४४
९८९

भगवतः तस्या अवस्थायाः स्मरणं पृच्छति। अपि स्मरतीति संभावनया प्रश्नः। ननु स्मरणाभावे कथं उपदेशार्थं प्रेषणमिति चेत्तत्राह। पुरस्त्रीणां गोष्ठीमध्य इति। ननु शास्त्रार्थज्ञानभावनादशायां न चेव तु उपदेश स्मरिष्यतीति का संभावना तत्राह। गोविंद इति। मत्यस्माकमिंद्रः इंद्रत्वायैव चास्मास्तु पयोगं कृतवान्। किंच अनुभूतत्वात्ता दश परार्थानुभवे सदृशादृष्टः संस्कारबोधका इति कदाचित्स्मरणं भवेत्तत्राह। प्रसक्त इति। तदाह हि भगवान्

अपि स्मरति नः साधो गोविंदः प्रस्तुते क्वचित्। गोष्ठीमध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथांतरे ४२

रस्साभिलषितावस्थः स्वसंकल्पान्अततस्ता अप्यवस्थां संपादयेत्। किंचाप्यावर्तकत्वेनोत्स्मरणभावस्यकमित्याह। ग्राम्या इति। कथमेवमस्तुधा संबंधकरा विगोपिकेवेति। स्वैरकथायाः स्वेच्छाकथायाः अंतरे मध्ये नत्वेतरहं कथंज्ञातितत्राह। मध्यो इति सर्वोपकारी च भगवानतोऽत्यापि वक्तव्यमिति भावः ४२ ॥ ॥

राम
९८९

શ્લોકાર્થ :-૪૨

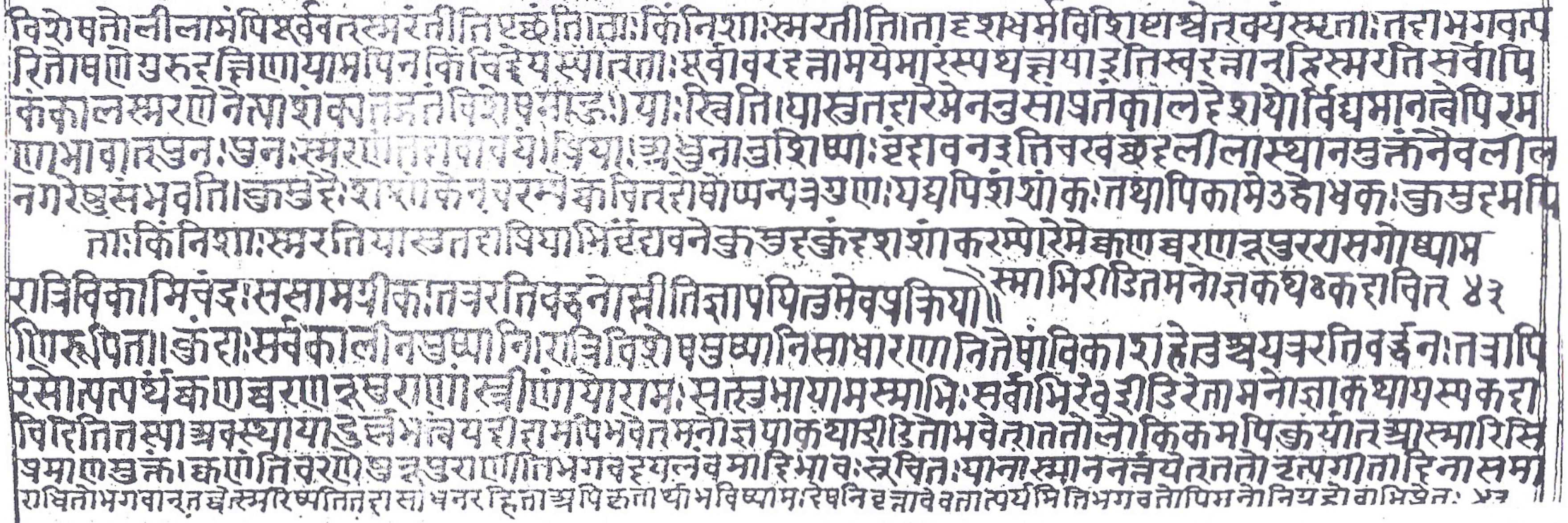
ભગવાન તો નિર્લેપ છે તે એમ કેમ કરે? ત્યાં અભિપ્રાય કહે છે. પ્રીતિના તે પાત્ર છે. સ્ત્રીઓના વાકયો અને વિલાસોનો તેને અનુભવ કરાવે તો તેમાં તે કેમ ન બંધાય? (૪૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

બધા રતિના ભેદને ભગવાન જાણે છે. નાગરબંધ નાગરીમાં થાય. જો એ ન જાણે તો જ્ઞાન વ્યર્થા જાય. કોઈ દિવસ તો જ્ઞાન પ્રગટ કરવું જોઈએ. તે સ્વકિયામાં તો ન જ થઈ શકે. ભગવાન ઉત્તમ સ્રીઓની પ્રિતીના વિષય છે. નહી તો તે સ્રીઓ ઉત્તમ ન કહેવાય. તેમના જન્મને સફળ કરવા માટે ભગવાન પોતાના જ્ઞાનની સફળ કરવા માટે તેમના રસમાં કેમ ન જોડાય? અનુબંધ એટલે નીરંતર વધતી પ્રિતી. જેમ રેત માત્રથી પ્રિતી થતી નથી. તે થોડું વધવાથી પ્રિતી થતી નથી. તે રેત યોનીમાં મૂકવાથી પ્રિતી

થતી નથી. તે પ્રસર્વ થવાથી તેની પ્રિતી વધતી નથી. જેવી પ્રિતી સર્વગુણ સપન્ન થાય છે. આનું નામ અનુબંધ છે. તેથી નિરંતર વધતી પ્રિતી વડે તે કેમ ન બંધાય? તો પણ તે પ્રિતીના પોષક ન હોય તો ન બંધાય. જેમ મુર્ખ પૂત્ર હોય તો બાપનું મન તેમાં ન બંધાય. ત્યાં કહે છે કે તે નાગરીઓના વાકયો અને વિલાસો તેનાં મનને રંક લગાડે છે. ચકારથી મનનું રંજન લેવું તેવા કાયા, વાણી અને મનના ઉત્તમ ધર્મો વડે જેને અનુભવ કર્યો હોય અથવા ભાવ કરાવનારા દ્રવ્યોથી જેને ભાવ કરાવ્યો હોય, અનુભવ કરાવ્યો હોય, જે રસ હૃદમયામાં પેઠો તે પોતાનો પ્રતાપ જાણાવ્યાં વગર રહેતો નથી. વાકયો તેમાં ઉદ્દીપક છે. તેથી ભગવાન બંને પ્રકારે વહેચાયેલા પ્રગટ થાય છે. તેના સારાભાવ વડે ગોપીઓની દોષ ભાવ પૂર્વક સર્વસિદ્ધ કહેવામાં આવી. (૪૨)

ગોપીઓ કહે છે ભગવાન તો આપણે ઉપદેશ આપી આપણા ગુરૂ બન્યાં. પણ આપણે તો પૂર્વ વાસના વડે તેનું સ્મરણ કરીશું. ભગવાન જો એમ કરતાં તે ભાવ છોડી દેશે. તો પછી આપનો અપરાધ ન ગણાય. તેથી ભગવાનની પૂર્વ અવસ્થાની સ્મૃતિમાં ગોપીઓ ઉધ્ધવને પ્રશ્ન કરે છે.

विशेषतो लीलामपि सर्ववत् स्मरतीति पृच्छन्ति ताः किं निशाः स्मरतीति । ता इदृशधर्मविशिष्टाश्चेत् वयं स्मृताः तदा भगवत्प
रितोषणे गुरुदक्षिणायामपि न किं चित्स्यात् ताः सर्वा वरदनामयेमाः [illegible] इति स्वरतानाद्विस्मरति सर्वापि
[illegible] काल स्मरणे नेतपा [illegible] या स्त्विति । [illegible] तदारेमे न तु सांप्रतं काले देशयोर्विद्यमानत्वेपि रम
णाभावात् [illegible] स्मरण [illegible] अशिष्याः [illegible] वन [illegible] लीलास्थान [illegible] नैव लील
नगरेषु संभवति । [illegible] यद्यपि शंशांकः तथापि कामोद्दीपकः [illegible] मपि

ताः किं निशाः स्मरति यासु तदा प्रियाभिर्वृन्दावने कुमुदकुन्दशशाङ्करम्ये । रेमे क्वणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्यामस्माभिरीडितमनोज्ञकथः कदाचित् ४२

रात्रिविकामित्वंदः [illegible] ज्ञापयितुमेव प्रक्रिया ॥
णिरूपिता । [illegible] सर्वकालीनत्वख्यापनाय रात्रि विशेषत्वख्यापनि साधारणानि तेषां विकाश हेतुश्च यत्र रति वर्द्धनः तत्रापि
रसोत्पत्त्यर्थं क्वणच्चरणनूपुराणां स्त्रीणां या रासः [illegible] अस्माभिः सर्वाभिरेव ईडिता मनोज्ञा कथा यस्य कदा
चिदिति [illegible] अवस्थाया [illegible] मनोज्ञ [illegible] भवेत् [illegible] लौकिकमपि [illegible] अस्मारिस्सि
[illegible] भगवद् [illegible] स्मान [illegible]
[illegible] भगवान् [illegible] भगवतोपि [illegible] ४२

શ્લોકાર્થ :-૪૩

હે સાધો ! ગોવિંદ ભગવાન સ્ત્રીઓની ગોષ્ઠીમાં સ્વચ્છંદ કથાની વચ્ચે નાગરીઓમાં અમને યાદ કરે છે ખરા? (૪૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

સંભાવનાથી પ્રશ્ન કર્યો છે. જો તમારું સ્મરણ ભગવાનને ન હોય તો તે તમને ઉપદેશ કરવા માટે મને શા માટે મોકલે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અમારું કહેવું છે કે ગામનીસ્ત્રીઓની ગોષ્ઠીમાં અમને યાદ કરે છે ખરાં? શાસ્ત્રની ભાવના વખતે અમને સંભાળવાનું એમ કહેતા નથી. ત્યાં કહે છે કે આવો ઉપદેશ કરનાર તમારું સ્મરણ કરે એવી સંભાવંના કરાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે તો અમારા ઈંદ્ર છે. ઈંદ્રપણાથી તેને અમારો ઉપયોગ કર્યો છે. અનુભવ તેને છે.

તેથી અનુભવેલી વસ્તુને સાદશ્ય કે એવા બીજા સ્મારક મળે તો પૂર્વ સંસ્કારોનું ઉદબોધન થાય. એટલા માટે કહે છે કે પ્રસ્તુત વિષયમાં યાદ કરે છે. ત્યારે ભગવાન પોતાની ઈચ્છિત અવસ્થાવાળા હતાં. સત્ય સંકલ્પવાળા હતાં. તેથી તેવી અવસ્થાપણ સંપાદન કરે. વળી તેમાં અમારું સ્મરણ વ્યાવર્તકધર્મથી થાય જ. કેમ કે અમે તો ગામ્ય સ્ત્રીઓ તે ગામ્ય બંધથી ખુશી થઈએ.

નાગરીઓમાં તેવા પ્રયોગો ભગવાન કરવા જાય તો નાગરીઓ આવો ગોપીઓના જેવો ગામ્ય પ્રયોગ કેમ કરો છો? એમ તેનો નિષેદ કરવા માટે કહે છે. ઈચ્છાપૂર્વક કથા ચાલતી હોય તેની વચ્ચે અમને યાદ કરે છે ખરા? ત્યાં કહે છે કે આવી વાત હું કેવી રીતે જાણું? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તમે સાધુ છો. સર્વને ઉપકાર કરનાર ભગવાન છે. તેથી ગુપ્ત વાત કહે. (૪૩)

પૂર્વની જેમ વિશેષ લીલા સ્મરણમાં લાવીને પૂછે છે.

र.टी.४४
१०१०

उपदेशेन वयं तथा भविष्यामः एवं तथापि सर्वं तत् तु न । किं कृपां करिष्यतीत्यभिप्रायेणाहुः । अप्येष्यतीति । अन्यथा नो वै
दुःखं इति वा कंयं ज्ञात्वा किमिति भोगमंगीकृतवान् तस्मादुत्कटं कामं दूरीकृत्य कामलेशे जातेपि आदृपदेशफलं भ
विष्यतीति सर्वं वदन्तां ज्ञात्वा तन्मनेतु सुखं भविष्यतीति ज्ञातं स्वच्छं राभावात् तन्नीश्वरः कथमायास्यतीति चेत्तत्रा
हुः । दाशार्ह इति दाशानीमर्हयोग्यः । यो हि स्वानुः स्वतन्त्रः परन्तु स्वाभिनिविष्टः एवं तापहारकं भगवत्कर्मातिरूप्य
स्वतापमाहुः । तदिति आध्यात्मिकादि तापं वा तत्स्वर्थज्ञानोपदेश एवं कृयत इति चेत्तत्राहुः । स्वकृतयास्तु चाइ

अप्येष्यतीह दाशार्हस्तसाः स्वकृतयाशुचाः । संजीवयन्नु नो गात्रैर्यथेंद्रो वनमम्बुदैः ॥ ४४ ॥

तिशोको भवत्येव संपादितः स्वनिर्गमनात् ताहश वा च द्रवमाणा जाता इति सांप्रतं शूद्रा एवं कथमुपदेशयोग्या इति
भावः तस्माच्छोकं गत एवाधिकारः किं च जीवने हि जाते पश्चात्सर्वमेवैतत्सकाममरणे तु न मुक्तिः । अतः इदानीं जीवनपथा
भवतितथा गात्रैः सुखार्पविदाहिभिः नो स्मानसंजीवयन् किमायास्यतीतुशब्दो ज्ञानपक्षं वारयति । ननु विशेषतो भग
वत एवं करणे को हेतुरिति चेत्तत्राहापुर्थेन्द्र इति । साक्षरणमेव वनं स्वाङ्गवा न हि पर्जन्यास्तत्स्पः दावानलं शापयति । इन्द्रः हा
रपस्तु जलातरेणापि शाम्यति तस्मात्क्लिष्टानां तापनाशश्चेदादौ भवेत् पश्चात्ज्ञानं प्रवर्तनतामिति ४४ ॥ ॥

राम
१०१०

श्लोकાર્થ :-૪૪

કુમુંદ,કુંદ અને ચંદ્રથી શોભતા વૃંદાવનમાં ભગવાન પગના નૃપુરના ઝણકારવાળી મંડલીમાં પ્રીયાઓની સાથે ભગવાન રાસ રમ્યાં. અને અમે તેની કથાના વખાણ કર્યા. તે રાતોને યાદ કરે છે? (૪૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યાં ધર્મયુકત ભગવાન જો અમારું સ્મરણ કરે તો ભગવાનને સંતોષ થાય. એટલે અત્યારે તે ગુરૂ થયાં છે. તેથી દક્ષીણામાં અમારે કાંઇ આપવાનું ના જોઈએ. તે *મયેમાં રંસ્યથ ક્ષપા: ।* એ વરદાનમાં આપેલી

રાત્રીઓ જે પોતે આપ્યું હોય તે આપનારને યાદ જ હોય. વખતના સ્મરણથી શું વિશેષ છે? ત્યાં કહે છે કે જે રાતોમાં ત્યારે ભગવાન રમ્યા હતાં. હમણાં તેમ નથી કરતાં. કાળ અને દેશ તો વિદ્યમાન છે. છતાં રમણ થતું નથી. તેથી વારંવાર સ્મરણ થાય છે.

તે વખતે અમો તેમને વ્હાલાં હતાં. હમણાં તેના શીષ્યો બન્યાં છે. વૃંદાવન એ સ્વતંત્ર લીલાનું સ્થાન છે. તેવી લીલા નગરમાં ન થઈ શકે. તે વૃંદાવન કુંદ, કુમુંદ અને ચંદ્રથી સુંદર દેખાતું હતું. અન્ય જગ્યાએ દોષરૂપ હોય છતાં અહીં ચંદ્રગુણરૂપ છે. જો કે તે સસલાનાં લાંછનવાળો છે. પરંતુ કામમાં તે ઉદ્દ્બોધક છે. કુમુંદ પણ રાતના વિકસે છે. ચંદ્ર સામગ્રી સાથે ત્યાં પ્રીતિને વધારનાર છે.

તે પ્રક્રીયા બતાવી કુંદ બારે માસ થનારા ફુલ છે. રાતના પુષ્પો સાધારણ છે. તેનો વિકાસ કરનારો ચંદ્ર અહીં પ્રિતિને વધારનાર છે. તેમાં પણ રસના પ્રાગટ્ય માટે ઝાંઝરનાર શબ્દ કરતાં પગવાળી સ્ત્રીઓનો રાસ તેમાં અમોએ તે ભગવાનની વાતને વખાણી હતી. ત્યાં કવચિત કહેતાં તે સમયની અવસ્થાને દુર્બલતા બતાવી છે. સુંદર કથાથી અમે તેની સ્તુતિ કરીએ છીએ.

તેથી તે લૌકિક પણ કહે. અમો એમ કહેવાથી પ્રમાણ કર્યું. શબ્દ કરતાં મુકુર ચરણમાં છે. તેથી ભગવાન આલંબનયુકત છે. એમ બતાવ્યું. એને અમને નચાવ્યા. અમે પણ નાચગાનથી એમનું આરાધાન કર્યું. તે જો અમને અત્યારે યાદ કરે તો સાધનરહિત પણ મોહ કૃતાર્થ થઈએ. દોષનિગ્રહમાં તાત્પર્ય છે. ભગવાનને પણ મનનો નિગ્રહ વ્હાલો નથી.(૪૪)

ભગવાને અમને ઉપદેશ કર્યો. તેથી અમે તેના શિષ્ય તો થઈશું. પણ તે પ્રથમની જેમ કૃપા કરશે. તે અભિપ્રાયથી કહે છે.

समयेमनोरथः संभावनयेत्युक्त्वा स्तुत्यानि निषेधमाहुः। कस्मादिति। कस्मात्कृष्ण इहायास्यतीत्यर्थः। वर्तमानप्रयोगे नैतत्तज्ज्ञापयतीति। यथागच्छतीत्यादि इदानीमेवागच्छेत्तदयमपि कृतवागच्छेद्विलम्बे प्रयोजनाभावात्। न तु संभावितेनागर्यः। स्त्रियो भक्ताइतितासीसमाधानानन्तरमायास्यतीति चेत्तत्राहुः। प्राप्तरा

कस्मात्कृष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः। नरेन्द्रकन्या उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्वृतः ॥ ४५

ज्य इति। उत्तरोत्तरमागमने प्रतिबन्धाभाव एव भविष्यतीति। आदौ राज्यावततो मारणीयाः शत्रवः ततो दिग्विजयेन नरेन्द्रकन्यानामुद्वाहः। ततस्तासु प्रीतिः सर्वसुहृद्वृतः पुत्रपौत्रादिभिः परिवृतः ततः सर्वा उपरोधस्तत्र कथमायास्यतीति भावः ४५ ॥

શ્લોકાર્થ :-૪૫

ભગવાને શોકમાં નાખ્યાં. તેથી તપેલા અમોને દાશાર્હ અહીં પધારી જેમ વૃષ્ટિ વડે ઈંદ્ર વનને જીવાડે છે. તેમ અમને શ્રીઅંગ વડે સજીવન આપી જીવાડશે? (૪૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જો તેને કૃપા ન કરવી હતી તો નૌ ચૈદ્વયં એ વાકય બોલ્યાં. ત્યારે તેમને અમારો ભોગ કેમ સ્વીકાર્યો? અમારાં ઉત્કૃષ્ટ કામને દૂર કરી કોમળ બનાવશે. તે સમયે ઉપદેશનું ફળ થશે. તેથી ફરીથી આકાંક્ષા થાય છે. ત્યાં જવામાં તો સુખ થશે જ નહિ. ત્યાં આપની સ્વતંત્રતાં રહેશે નહી. ત્યાં કહે છે કે ઈશ્વર અહી પધારશે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તે દાશાર્હ છે. એટલે દાસને યોગ્ય છે. જે દયાળું હોય તે પારકાના દુઃખ મટાડનાર હોય છે. તેમ તાપહારક ભગવાનના ધર્મોને કહીને ગોપીઓ પોતાનો તાપ બતાવે છે. અમે શોકથી તાપ પામ્યાં જે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અધ્યાત્મિક તાપ દૂર કરવા માટે તો ભગવાને

શ્લોકાર્થ :-૪૬

કૃષ્ણને તો મથુરામાં રાજ્ય મળ્યું છે. તેને શત્રુઓને માર્યા છે. હવે રાજાઓની કન્યાઓને પરણીને પ્રસન્ન થઈ સર્વ સુહૃદો સાથે ત્યાં રહેશે. તે કૃષ્ણ અહીં શા માટે આવે ? (૪૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

કૃષ્ણ અહીં શા માટે આવશે? વર્તમાન પ્રયોગથી એ જણાવે છે કે જો આવે તો હમણાં જ આવે. બંને કામ કરીને ચાલ્યાં જાય. વિલંબ કરવાનું કોઈ કારણ નથી. હમણાં તો નગરની સ્ત્રીઓ ભક્ત છે. તેનું સમાધાન કર્યા પછી તે આવશે ત્યાં કહે છે કે ઉત્તરોતર આવવામાં પ્રતિબંધ જણાય છે. પ્રથમ તો રાજ્ય પ્રતિબંધક છે. પછી શત્રુને મારવા લાયક હોય તેને માર્યા વગર અવાય નહી. જયારે દિગવિજય કરે. ત્યારે રાજાઓની કન્યાઓને પરણી તેમાં પ્રિતી કરે. પછી તેમાં પુત્ર પુત્રાદિ થાય. તેની સાથે વિટાંઇને રહે. બધા તેને રોકવાનો આગ્રહ કરે. તેથી તે અહીં ક્યાંથી આવી શકે? (૪૬)

જેમ તેમનું રાખવું પડે. તેમ તમારું પણ રાખશે. તેની જરૂર આજથી ત્યાં કહે છે.

ततर्येवं सति किं कर्तव्यमित्याशंक्य केचिदुपायं परिकल्प्य दूषयंति। परं सौख्यमिति। आशा हि सर्वेषां दुःखहेतुः स्वात्मनोऽपेक्षितसाधकत्वज्ञापकत्वात् आशयैव आसक्तिरिति श्रुतेः। अतो नैराश्यमनुकृत्य तदुभयवसिद्धं साधनेन तस्य फलाव्यतिचारमाह। परं सौख्यमिति स्वभावतोपि परमं सुखरूपं दुःखाभावमर्थः। पुरुषस्यैक्यकार्यत्वात् शद्वा पालायते नरहइति किं वयाहि स्वैरिणी। सामना विक्षेपसहिता अत एव कन्त्व्यतिरिक्ता स्यात् सापि नैराश्यमंगीकृतवती त्याह। स्वैरिणीति यथा संक्षिप्यकाता। शाभित्वादेवद्भपतिश्च नेनआशा पाश्चतो नासीत्पुपिसूचितं। पिंगला नामवेश्या पूर्वमपि कथानारदादिभिः श्रुता आर्षज्ञानेन

परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिंगला। तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ॥ ४७ ॥

वाज्ञायतेतज्जानतीनामपि विकारतःऽपपन्नितेष्वनेऽस्माकं सर्वासामेव तर्हि कथं वस्य पत्ते आद्रियत इति चेन्न वा कृ। कृष्णे तथाप्याशा दुरत्ययेति पिंगला। रिकृष्णाश्यपाइतराशांत्पकृवती सर्वस्मात् कृष्णाविह इति वयं किमाशया। कृष्णाशांतिपिक्ता माउत्वपुःकृष्ण एव पर्यवसित इतिअवेरिकात्वात् एतासां आशास्तत्पायापरिज्ञाने कृष्णाशातत्तोपि सिद्धा भवेतरनवेतिसंदेहश्चतमाशाबुवीरित्यपत्ततयानिर्नीतं ॥ ४७ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૪૭

તે તો મહાત્મા છે. અમે તો વનમાં રહેનારાં છે. અમારાંથી કે બીજાથી તેને શું પ્રયોજન હોય શકે. કે તે આવે. કેમ કે તે લક્ષ્મીના પતિ છે. આત્મકામ છે. એવાં પુરૂષનું આપણે શું કરી શકીએ? (૪૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

અમારાં તાપને જુએ તો તે આવે અથવા તેને અમારી અપેક્ષા હોય તો આવે. જો અમારાં તાપનો વિચાર હોય તો હમણાં જ તે આવે. ત્યાં કહે છે કે હમણાં તેને ઘણાં કામ છે. તે ન આવે તો કહે છે કે તદીયનો ઉપકાર કરવો આવશ્યક છે. અન્યર્થા ઉપકારની જરૂર નથી. સ્વાર્થમાં તો અમારાંથી કે બીજાથી તેને શું પ્રયોજન છે? તેમાં બતાવે છે કે અમે તો જંગલમાં રહેનારા છે. વનમાં ફરનારી સ્રીઓ છે. તેથી અમે તો વાંદરા બરોબર હોય. બધા ધર્મોથી વિમુખ થયાં છે.

અથવા અમારાંમાં ધર્મ હોય તો પણ તેનાથી ભગવાનનો ઉપકાર થાય એમ નથી. તેમાં *વા* શબ્દ અનાદરમાં છે. સર્વ કારણ છે તે *મહાત્મા* છે. મોટાઓને બીજાની જરૂર ન હોય. તેમાં પણ આત્માની જરૂર નથી. તે પોતે જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થનાર છે. અથવા તે મોટા પ્રતાપી છે. તેથી અલૌકિક ઉપાય કહ્યો. લૌકિક રીતે કહે છે કે તે લક્ષ્મીના પતિ છે. લક્ષ્મી બધી અપેક્ષા પૂર્ણ કરે છે.

સેવકની પણ કરે. તો સ્વામીનું તો શું કહે છે? જેને કામ સર્વ રીતે પૂર્ણ થયો છે. બીજાના કામ પૂરે છે. તો પણ પોતે પૂર્ણ કામ રહે છે. તેથી અમારાથી તે શું સિદ્ધ કરે? જેને પોતાને માટે આત્માઓ કર્યા છે. બધાને ક્રિડા કરવા માટે પોતે બનાવ્યાં છે. કેટલાંક કહે છે કે તે બધાં જીવોના ચિત્ત તેને વશ કર્યા છે. (૪૭)

એમ છે તો શું કરવું. ત્યાં ઉપાયનો વિચાર કરી હવે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૪૭

તે તો મહાત્મા છે. અમે તો વનમાં રહેનારાં છે. અમારાંથી કે બીજાથી તેને શું પ્રયોજન હોય શકે. કે તે આવે. કેમ કે તે લક્ષ્મીના પતિ છે. આત્મકામ છે. એવાં પુરૂષનું આપણે શું કરી શકીએ? (૪૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

અમારાં તાપને જુએ તો તે આવે અથવા તેને અમારી અપેક્ષા હોય તો આવે. જો અમારાં તાપનો વિચાર હોય તો હમણાં જ તે આવે. ત્યાં કહે છે કે હમણાં તેને ઘણાં કામ છે. તે ન આવે તો કહે છે કે તદીયનો ઉપકાર કરવો આવશ્યક છે. અન્યથા ઉપકારની જરૂર નથી. સ્વાર્થમાં તો અમારાંથી કે બીજાથી તેને શું પ્રયોજન છે? તેમાં બતાવે છે કે અમે તો જંગલમાં રહેનારા છે. વનમાં ફરનારી સ્ત્રીઓ છે. તેથી અમે તો વાંદરા બરોબર હોય. બધા ધર્મોથી વિમુખ થયાં છે.

અથવા અમારાંમાં ધર્મ હોય તો પણ તેનાથી ભગવાનનો ઉપકાર થાય એમ નથી. તેમાં *વા* શબ્દ અનાદરમાં છે. સર્વ કારણ છે તે *મહાત્મા* છે. મોટાઓને બીજાની જરૂર ન હોય. તેમાં પણ આત્માની જરૂર નથી. તે પોતે જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થનાર છે. અથવા તે મોટા પ્રતાપી છે. તેથી અલૌકિક ઉપાય કહ્યો. લૌકિક રીતે કહે છે કે તે લક્ષ્મીના પતિ છે. લક્ષ્મી બધી અપેક્ષા પૂર્ણ કરે છે.

સેવકની પણ કરે. તો સ્વામીનું તો શું કહે છે? જેને કામ સર્વ રીતે પૂર્ણ થયો છે. બીજાના કામ પૂરે છે. તો પણ પોતે પૂર્ણ કામ રહે છે. તેથી અમારાથી તે શું સિદ્ધ કરે? જેને પોતાને માટે આત્માઓ કર્યા છે. બધાને ક્રિડા કરવા માટે પોતે બનાવ્યાં છે. કેટલાંક કહે છે કે તે બધાં જીવોના ચિત્ત તેને વશ કર્યા છે. (૪૭)

એમ છે તો શું કરવું. ત્યાં ઉપાયનો વિચાર કરી હવે કહે છે.

स्क.१०.अ.४४ |
ए/९२

नत्वाशापरित्यागेपरार्थविस्मरणं हेतुरस्तितस्मिन्नष्टेआशानिवर्तत इति चेत्तत्राह ॥ कथं सहेतेति ॥ उत्तमश्लोकस्य भगवतः संविदं स्मरणात्मकं संगं त्यक्तुं कः उत्सहेत ॥ संवित् शब्देनसंबंधे ज्ञानं चोच्यते ॥ उत्तमश्लोक्यत एव न तु संवधमभिप्राप्नुवति ॥ सर्वैरेव श्लोक्यत इति स्वलभं भगवत्स्मरणं अविगीतत्वात् स्वाधरहितं विस्मर्तव्यः संबंधे वा हरी कर्तव्य इति को वा उत्साहमपि कुर्यात् अशक्यत्वात् अत्यंतमीप्सितत्वाद्वा ज्ञानपक्षे अशक्यत्वं उत्तमश्लोकपदेनैव साधयित्वा

कउत्सहेतसंगं त्यक्तुउत्तमश्लोकसंविदं अनिच्छतोपियस्यश्रीरंगान्नच्यवतेक्वचित ४८ ॥

संबंधपक्षे ~~त्यागे~~ स्या इच्छाभावं विद्यमानेपिहेतौ न जायत इत्युपपादयंति ॥ अनिच्छतोपीति ॥ इच्छामात्रे कामाभावः स्वतरां सिद्धः तादृशो हि स्त्रियो विरक्ता भवति तत्रापि स्वतः भोगः तत्रापि पित्रादिगृहे लब्धपतिगृहा स्थिता अपि उदासीन्येन तिष्ठंति धर्मपरिपालिका इव भगवान् निष्कान्न भवति तादृशस्यापि अंगात् स्वस्थलात् श्रीः अर्थार्थिभिः सर्वदा सेव्यमानापि कदापि न च्यवते स्तुता न भवति ४८ ॥

राम
ए/९२

શ્લોકાર્થ :-૪૮

પિંગલા વૈશ્યા હતી છતાં તેને આશા ન રાખવી એને પરમ સુખ કહ્યું. આપે તેને જાણીએ છે છતાં કૃષ્ણની આપની આશા અનંત છે. (૪૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આશા જ બધાં દુઃખોનું કારણ છે. તેને છોડી તે જ સુખનું સાધન છે. *પ્રજાપતે આશયા વૈ શ્રામ્યસિ* એવી શ્રુતિ છે. એટલે આશા છોડવી એ શ્રુતિ અને અનુભવથી સીદ્ધ થયેલ સાધન છે. તે ફલમાં એકાન્તિક સાધન છે. એટલે ફરે નહી એવું સાધન છે. પણ સુખરૂપ સાધન છે. સ્વભાવથી પરમ સુખરૂપ છે. એ અર્થ યોગ્ય છે.

ઔપસ્યસ્યજૈહયકાર્પણ્યાત્ ગૃહપાલયતે જનઃ। એટલે ઉપસ્થ અને જીવ્યાની લાલસામાં માણસ કુતરો બને છે.

જે સ્વચ્છંદ કરનારી હોય તો તે મનના વિક્ષેપવાળા હોય નહી તો એકમાં સ્થિર થાય. તેને પણ નૈરાસ્ય સ્વીકાર્યું. *યથા સંછિદ્ય કાન્તાશામ્ ।* એ આગળ કહેવાશે. આથી આશાનો પણ અંત નથી એમ પણ કહ્યું. પીંગલા નામની વૈશ્યા હતી. આ કથા નારદાદીએ આશ જ્ઞાનથી કથા સાંભળવાથી જાણી છે. આપણે પ્રકાર ફળ અને યુક્તિથી જાણ્યા. છતાં આશાને છોડતાં નથી. ત્યારે તે પક્ષનો આદર આપણે કેમ કરતાં નથી? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે કૃષ્ણમાં આશા છોડવી એ આશા છેડા વગરની અનંત છે. પિંગલાએ કૃષ્ણની આશા રાખી બીજી આશા છોડી એટલે સર્વથી કૃષ્ણ અધીક છે. એટલે ભજ્યાં. આપને તો કૃષ્ણને કોની આશા રાખીને છોડીએ. ઉત્કર્ષ તો કૃષ્ણમાં વિશ્રાંત થાય છે. તેનાથી કોઈ વધારે નથી. આ ગોપીઓ અવૈદિક હોવાથી વેદમાં આશા પૂર્ણ કરવાનાં ઉપાય બતાવ્યાં છે. તેનું ગોપીઓને જ્ઞાન નથી. કૃષ્ણ આશા વૈદિકકર્મથી સિદ્ધ થાય છે કે કેમ તેનો સંદેહ છે. *તમાશાબ્રવીત* ત્યાં એ નિર્ણય છે. (૪૮)

પદાર્થનો વિસ્મરણ થાય તો આશા છૂટે. ત્યાં કહે છે.

स्मरणात्पागाशा कृतास्तुपपाद्यति । सरिच्छैलेति त्रिभिः । स्मारका हि वहवः पेयवशपद्मदत्तिः । सवेपरित्पागोपजलायम
वशपं गंतव्यं वहिर्निर्गतः उद्धे । स्थितं पशपे देवश्चेतो प्रभुना गोवर्द्धनदर्शनमावस्यकं विहारार्थमवश्यं वनोद्देशाश्च दृष्टव्या
ः एतेत्रयाः सत्पादि मे दाः श्रेहेष्पव शपं दृष्टव्या गतः । निमीलिताक्षाणामपि इमे वेणुरवाः स्मारकाः ये दृष्टाते मप्यत्र स्रवंत

सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे । संकर्षणसहायेन कृष्णेनाचरिताः प्रभो ॥ ४९ ॥

अतः स्मारकाः सर्वत्र किंच भगवता आचरितान्यपि भगवत्स्मारकानीत्याह संकर्षणेति । वहिर्दृष्टिनिरोधे स्फुर्वोक्तान्
न स्मारकाः भवचरितानि तु प्रो पाशीनि हेतास्मारणे पालनरूपानि स्वच्छेदरमणरूपाणि च आचरीति इत्युच्यंते सं
कर्षणसहायत्वं लीलारीति र्भय त्रायतश्चापि कृष्णेन सहानहीन अनेन खदृष्टा तेन भवताभिरपि स्तुरेवेनस्यातं त्वापि
तिपन्नो निवारितः अत एवत्वस्वस्थावनंसेनवयं ४९ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૪૯

ભગવાન ના સ્મરણરૂપ જ્ઞાનને છોડવાને કોણ સમર્થ થાય ? ભગવાન પોતે ઈચ્છા કરતાં નથી. છતાં લક્ષ્મી તેના વક્ષ:સ્થળમાંથી ઘડીભર દૂર થતી નથી. (૪૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ઉત્તમ કિર્તીવાળા ભગવાનનું સ્મરણાત્મક જ્ઞાન કોણ વિસરી શકે? સંવિત શબ્દથી સંબંધ અને જ્ઞાન એવાં બે અર્થ કરવાં. ઉત્તમ એટલે નારદાદિ ભક્તો તેનું કિર્તીનું ગાન કરે છે પણ તેને સંબંધ થતો નથી. બધા તેની કિર્તીને ગાય એટલે ભગવદ સ્મરણ સુલર્ભ છે.

કોઈ જાતનો તેમાં દોષ ન હોવાથી બાંધ રહિત છે. તેને ભુલીએ કે તેનો સંબંધ છોડીએ એવો ઉત્સાહ પણ કોન કરે? એમ કરવું અશક્ય છે. તે અતયન્ત ઈચ્છિત છે. જ્ઞાન પક્ષમાં અશક્યપણું ઉત્તમ શ્લોકપદથી સિદ્ધ કરીને સંબંધનો ત્યાગ કરવાનું કારણ છતાં છોડવાની ઈચ્છા થતી નથી. તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. ઈચ્છા ન હોય તેમાં કામ પણ ન હોય તેવા પુરૂષ પર સ્ત્રીઓ ઉદાસીન રહે છે.

તેમાં પણ પોતે પૌઢ હોય. પીતાના ઘરમાં આબરૂવાળી હોય. તે ઉદાસીન રહે છે. ધર્મ માટે રહેતી તેમ વૈરાગ્યથી ઉદાસીન રહે તેમ ભગવાનતો કોઈને ઈચ્છતાં નથી. છતાં ભગવાનના અંગથી વક્ષ:સ્થળમાંથી જરાપણ દૂર થતી નથી. જોકે પૈસાની ઈચ્છાવાળા સર્વદા તેને સેવે છે. તેને ન ગણતાં તે ભગવાનથી ક્ષણવાર અલગ થતી નથી. (૪૯)

સ્મરણ ત્યાગ કરવાનું તો અશ્કય છે. તે કહે છે.

द-टी-४४ ए/ए/३

एवंस्मारकान्निरूप्यतैःक्रियमाणस्मरणास्वलिष्टतामाह्।।पुनःपुनःस्मारयंतीतिास्मरणेनपीडयाश्च्चपापविस्मरणमाशंसमानानांसर्वानिवृत्तिनिरोधेस्मारयिष्यतीतिभयास्मृताएवभवत्यौपुनःपुनःस्मारयंतिचपीडायांसमर्थाश्च यणकान्तेच्यामितिविचारेपिनंदश्चेतस्मृतःतदानंदगोपसुतइतिस्मृतएवभवतिभ

सुनःपुनःस्मारयंतिनंदगोपसुतंवताश्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मृतेनैवशक्नुमः ५० ॥

गवानालक्ष्मीस्थानरूपाणपतिस्वंदराणिसर्वतोऽकृतानिपदास्तुतत्वान्नित्यानिश्राक्षरस्थितेऽतिरोभावस्वभावानितादृशैःतस्यैवभगवतःपदैरसाधारणैःहृदयादिष्वस्यापितेर्वासाउभावैःदृष्टादृष्टेपायेनवलिष्टैःकृत्वाविस्मर्तुंनेवशक्नुमः ५० ॥ ॥ याम ए/ए/३

શ્લોકાર્થ :-૫૦

હે પ્રભઉ ! યમુના વિગેરે નદીઓ, ગોવર્ધન પર્વત, વન પ્રદેશો, ગાયો, આ સભળાવનાર વેણુના રવો, તે કૃષ્ણસ્મારક છે. સકક્ષણ જેની સહાયમાં છે. એવાં કૃષ્ણે કરેલાં છે. (૫૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

સ્મારક ઘણાં તેમાં અવશ્ય જવું પડે. સર્વ છોડી દઈએ તો પણ નદી પર જળ માટે જવું પડે. બહાર નીકળ્યાં તો ઉંચે હોય તે અવશ્ય દેખાય. તે યમુનાને ગોવર્ધન પર્વતનું દર્શન અવશ્ય થાય. ફરવામાં વનપ્રદેશમાં જવું જોઈએ. એ ત્રણ સાત્વિકાદિ ભેદ ભિન્ન છે. ધર્મ દર્શન માટે ગાયો છે. આંખો મીચી રહીએ તો પણ આ વેણુ રવ સ્મરણ કરાવનારા થાય છે. તેનો આપણે અત્યારે પણ અનુભવ કરી શકીએ છીએ. માટે ભગવાન યાદ કરાવનાર અહીં સર્વત્ર છે. ભગવાને કરેલી લીલાઓ પણ ભગવાનનું સ્મરણ કરાવે છે. બહારની વૃત્તિઓને રોકીએ તો ઉપર ગણાવ્યાં તે સ્મારક નહીં થાય. ભગવાનના ચરિત્રા,લીલાઓ, દૈત્યોને મારીને ભક્તપાલનનું કામ તે ભગવાનન સ્વચ્છંદ ચરિત્ર કહેવાય. તેમનાં રમણ પણ સ્વચ્છંદ અને લીલાં પણ સ્વચ્છંદ હોય. તેનું *આચરિત* નામ છે. સંકર્ષણની સહાય તો લીલામાં નિભર્યતા માટેછે. તેમાં પણ કૃષ્ણે સદાનંદે આપણા માટષ પ્રગટ થયેલાં તેમનું સ્મરણ કરાવવા માટે તેવા

ચરિત્રો કરેલાં છે. તેવા અર્થને બોલવાને કદાચ તમારું સામર્થ્ય હોય તો ભલે અમારું તો તેને ભુલવાનું સામર્થ્ય નથી. પ્રભુ ! એ સંબોધન સૂચન કરાવવા માટે છે. આથી પોતાના દૃષ્ટાંત તમારે સુખેથી રહેવું એ પક્ષનું નિવારણ કરી તેથી ઉધ્ધવને કહે છે. તમે સ્વસ્થ રહો. અમે તેમ રહેવાને સમર્થ નથી. એમ સ્મારકનું નિરૂપણ કરીને તેને કરેલા સ્મરણના બળની શ્રેષ્ઠતા હવે કહે છે. (૫૦)

किं त्वविस्मरणे हि मनोनिरोधः साधनं मनस्तु मलपादश्यानिरुध्यते साधु हि। सर्वमेव भगवता हृतमिति कोऽन्य उपायो विस्मरण इति पृष्ठे त्वदर्वाक्। यत्नेति। बुद्धिर्हि त्रिविधा ... त्रिविधामपि बुद्धिं कायवाङ्मनोविषयां त्रिविधा एव भगवत्कर्मा हरन्तीति तत्र प्रथमं भगवतः कायिकचेष्टया रेह विषयिणी बुद्धिर्हृतेत्याह ललितयागत्येति तत्र हि स्वपं गच्छन्ती बुद्धिमपि न पतित ललिता उत्सवन्ती निरोधेन नयतीति द्वितीयं मनसो हरणं तन्मनसो हरणे उपायमाह। उदारहासलीलावलोकनैरिति मनो हि संकल्पविकल्पात्मकं तत्र संकल्पांशे भगवतो हासो निवारयति माहात्म्यकत्वात् संकल्पसाधनरूपत्वं च लीलावलोकनानि ज्ञानात्मकत्वादेव ल

गत्या ललितयोदारहासलीलावलोकनैः। माध्व्या गिरा हृतधियः कथं तं विस्मरामहे ॥ ५१ ॥

कान्तस्य विकल्पांशं कुसाधयन्तीति फलेनापि न सकलं साधयितुं शक्यते तदा हास उदार इति भ्रान्तो हि विकल्पात्मको नितरां विवृत यंवलीलावलोकनानि ज्ञानात्मकत्वादेवलोकनस्य विकल्पनाशयत्नेवतत्रापि फलाभावात् ज्ञानदर्शनलभ्यत्वात् तत्र विशेषार्थं लीलेति स्वतःपुरुषार्थमित्यर्थः। वाक्यत्वानाह गीर्हरति सजातीयहारिणी स्त्री स्त्रीमपि वेदरत्नकापि प्रतिविधको भवति तत्रापि फलरूपत्वाय माध्व्येति एवं लोकसिद्धप्रकारेण विस्मरणासंभवात्तत् कथं विस्मरामहे इति प्रश्नः। उद्धवो हि महान् विस्मरणात्मकं ज्ञास्यतीति अस्य वा भगवद्विस्मरणं हृतधियो वयं कथं विस्मरामहे तस्मिन् हि विस्मृते साधनान्तरेण हरति संभवति अतो भगवदुक्तं ज्ञानं सर्वथा विस्मरणे भवतीति अशक्यमेवोपदिष्टवान् ॥ ५१ ॥

શ્લોકાર્થ :-૫૧

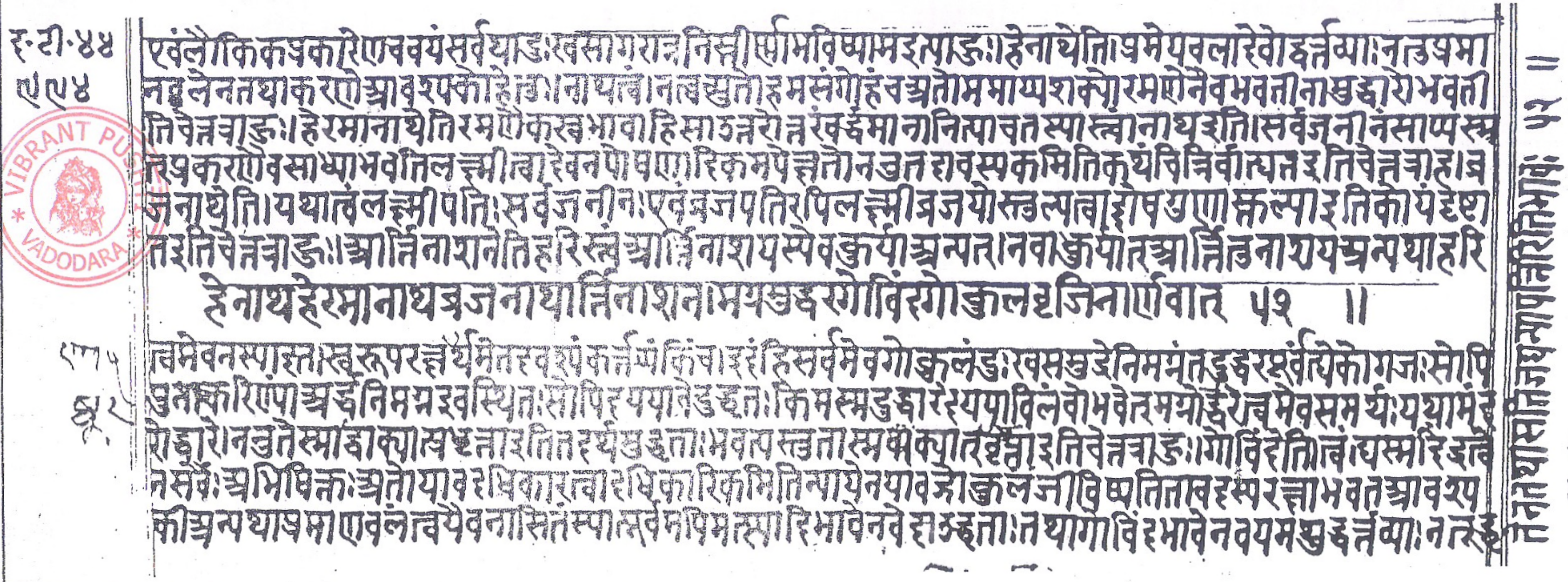
લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ તેના પગલાં વારંવાર કૃષ્ણનો નંદગોપના પુત્રનું સ્મરણ કરાવે છે. તેથી તેને કોઈપણ રીતે ભુલી શકતાં નથી. (૫૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

સ્મરણ કરતાં દુઃખ થાય તેથી મુચ્છા આવે છે ત્યારે વિસ્મરણની ઈચ્છા થતાં સર્વ વૃતિઓનું નિરોધ કરતાં તે સ્મરણ

કરાવશે. એ ભયથી તેનું સ્મરણ થઈ જાય છે. તેથી પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરાવે છે એમ કહ્યું. પિડા થતી હોય તો સમર્થનો આશ્રય લેવો એ વિચારથી નંદને યાદ કરીએ તો તેનો પુત્ર તો યાદ આવેને. કારણ કે તે ભગવાન છે. વળી લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ અતિસુંદર સર્વત્ર કપટ દેખાતાં પગલાં તે અચ્યુતના હોવાથી નિત્ય છે. તે તિરોહિત થતાં નથી. એવો તેનો સ્વભાવ છે. તેવા તે ભગવાનના પગલાં હૃદયમાં સ્થાપન કર્યા હોય તો તે અનુભવને બતાવતાં દૃષ્ટાંદૃષ્ટ ઉપાયથી બળવાળા હોવાથી તેને વિસ્મરણ કરવાની ભક્તો અસમર્થ થાય છે. (૫૧)

વળી કહેશે કે વિસ્મરણનું સાધન તો મનનો નિરોધ છે. મન તો શુદ્ધ બુદ્ધિ હોય તો જ રોકાય. તે બુદ્ધિ તો ભગવાને પહેલા હરી લીધી છે. તો હવે બીજો કયો ઉપાય છે. તે કહે છે.

हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन मग्नमुद्धर गोविंद गोकुलं वृजिनार्णवात् ५२ ॥

શ્લોકાર્થ :-૫૨

સુંદર ચાલવાની ઢબથી ઉદાર હાસથી અને લીલાપૂર્વક જોવાથી, મીઠી વાણીથી, તેને અમારી બુદ્ધિને હરી લીધી છે. તેને અમને કેમ ભુલી શકીએ? (૫૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ગુણ ત્રણ છે. તે બુદ્ધિ પણ ત્રણ જાતની છે. તે ત્રણ પ્રકારવાળી બુદ્ધિને કાયા વાણી અને મનથી ભગવાન હરે છે. તેમાં પ્રથમ કાયાની ચેષ્ટાથી દેહ બુદ્ધિને હરી લીધી. તે વાત કહે છે કે સુંદર દેહની ચાલથી બુદ્ધિ હરી છે. ચાલે છે તે બુદ્ધિને સાથે લઈ જાય છે. તેમાં સુંદર ગતિનો પોતાનામાં નિરોધ કરાવી બુદ્ધિને ખેંચીને લઈ જાય છે. કેમકે બુદ્ધિના અંશરૂપ મનને તે ગતિ હરે છે. મન હરણ કરવામાં ઉપાય બતાવે છે. મન સંકલ્પ વિકલ્પવાળું છે. તેમાં સકલ્પરૂપ અંશને ભગવાનનો હાસ ફરે છે. હાસ મોહ કરનાર હોવાથી સકલ્પને લઈ જાય છે. સકલ્પના સાધનો સુખને બહુ પ્રકારે આપે છે. તે ફલવડે પણ સકલ્પ સિદ્ધ થતો નથી. તે હવે કહે છે. ગાંડો હોય તે વિકલ્પ કરે . તે વિકલ્પ ન થવા માટે ભગવાન લીલાપૂર્વક જીવે છે. તે અવલોકન જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જ્ઞાન વિકલ્પનો નાશ કરે છે. તેમાં પણ ફળ ન મળતું હોવાથી જ્ઞાન દુર્બળ થાય છે. તેના અભાવને માટે લીલા કહી છે.

જ્ઞાન સતત પુરૂષાર્થરૂપ છે. વાણી પ્રધાનને તો ભગવાન વાણી હરે છે. સજાતીયને સજાતીય હરણ કરે તો તેને કોઈ પ્રતિબંધ ન કરે. તે વાણી ફલરૂપ હોવાથી મંદ જેવી મીઠી કહી છે. એમ લોક પ્રસિદ્ધ પ્રકારથી ભગવાનનું વિસ્મરણ થતું નથી. એ વાત કહી. તેને અમે કેમ ભૂલી શકીએ? એમ ગોપીઓ પ્રશ્ન કર્યો છે. ઉધ્ધવ મોટા છે. તે પોતે ભૂલવાનો પ્રકાર જાણતા હશે. અથવા તેમોને વિસ્મરણ થાવ.તેવી ભગવાને કહેલી અમારી બુદ્ધિ તો ભગવાને હરી લીધી છે. તેથી અમને કેમ વિસ્મરણ થાય? તે ભૂલાય તો બીજા સાધનનો પ્રયોલ થાય. તેથી ભગવાને કહેલું જ્ઞાન, રતિ, હાસ અને અવલોકન વિસ્મરણથી થાય. ભગવાને અમને ઉપદેશ કર્યો. પણ તે અમારાથી ન બને તેવો ઉપદેશ હોવાથી તે અશકય ઉપદેશ ગણાય.(૫૨)

એમ લૌકિક અને વૈદિક પ્રમાણે અને સર્વધા દુઃખ સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળી શકીએ એમ નથી. તે કહે છે. .

एवं तासां विलापं श्रुत्वा पुनस्तमेवार्थमुपदिष्टवानित्याह । तत इति । तदनंतरमपि कृष्णसंदेशैः विशेषेणापेतः विरहज्वरो यासां एतत्सर्वं भगवदुक्तार्थज्ञानाद्भवति वियोगे हि सति दुःखं चिंता उद्धरणादिकं न हि विस्मृतकंठ चामीकरस्य चामीकरस्मारणादिति रिक्तं दुःखविस्मारकसाधनमस्ति । अतः प्रथमोपदेशेन अभिप्रायः सिद्धः भगवति दोषबुद्धिर्निवृत्ता ततो निर्दुष्टानां भावः उत्पन्नो वर्णितः सोपि पश्चार्थः उत्तरूपदेशस्मारणेन निवर्तितः तदा भग

श्रीशुक उवाच तत्रत्याः कृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वराः । उद्धवं पूजयांचक्रुर्ज्ञात्वात्मानमधोक्षजं ५३

वति आत्मत्वं ज्ञातमित्याह । तत्रत्याः कृष्णसंदेशैः शब्दविशेषेण अपेतविरहज्वराः ज्वराभावे दृष्टमेव द्वारं जातमित्याह । अधोक्षजमात्मानं ज्ञात्वेति । स्वात्मैवाधोक्षजः अधोक्षजपदेन चेतद्ज्ञापितं इंद्रियाध्यासात् संघातात्मा बुद्ध्या भगवानात्मत्वेन न स्फुरतीति तदुपगमेप्यतीत इति । अथवा अतः स्वरूपं प्राप्ताः यथा कोशमध्ये पतिमातथा ता

द.टी.४४
९९५

सां संघातमध्ये आत्मानं जीवं स्वस्मिन् अंतर्भाव्य तत्संदेशो वा स्वयमाविर्भूय तत्रैव वा आनंदांशाभिव्यक्त्या तद्देवं स्वरूपत्वेन संपाद्य पश्चाद् हृदये तत्तया स्वप्रकाशत्वेन वा आत्मानं ज्ञापितवान् इति अन्यथा अध्यारोपन्यायेन प्रतीतिः स्यात् शब्दमात्रेण विरहाभावः आत्मत्वात् भेदेन प्रतीतिः यतः संयुक्ततयापि भावात् स्फूर्तिर्भगवत एवेत्यासंज्ञानमेव । ततोपि रूपदेशाः प्राप्त इति साक्षात्तद्गुरुत्वाभावेपि श्रूयतामित्याद्युपदेशात् निगरणार्थस्य विद्यमानत्वात् पूजया वृत्तः आत्मविदां वा संमाननं कृतवत्यः । अथवा । सर्वं भगवंतमित्तत्तयासातवत्यः इदानीमात्मत्वेन यमेव तत्तथैव भविष्यतीति ब्रह्मभावयोग्यता निरूपिता । तत्त्वनाभिलषितं स्यात् तदा न भवेत् इत्युक्तं देहं ज्ञापयितुं उद्धवपूजा निरूपिता कोमलकंदकन्यायेनायं भावः । अद्वैतः अतः सर्वभावेन वाच्येति ५३

राम
९९

શ્લોકાર્થ :-૫૩

હે નાથ ! હે રમાનાથ ! હે વ્રજના નાથ ! હે દુઃખના નાશકો ! હે ગોવિંદ ! દુઃખના સમુદ્રમાં ડુબેલા ગોકુલનો ઉદ્ધાર કરો. (૫૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આ પ્રમેય પરથી અમારો ઉદ્ધાર કરો. આપ અમારા નાથ છો. ત્યાં કહે છે કે હું તો અચ્યુત અને અસંગત છું. તમારો ઉદ્ધાર રમણથી થાય. તે મારાથી અશક્ય છે. તેના જવાબમાં કહેવાનું કે આમ રમાનાથ છો. રમા રમણ સ્વભાવવાળી છે. તે નિત્ય અને વધનારી છે. તેના આપ નાથ છો. તે વાત બધા જાણે છે. આપ વ્રજના પતિ છો. લક્ષ્મીને વત તુલ્ય છે. તેના દોષ અને ગુણ પણ તુલ્ય છે. એવો કહેવાનો ભાવ છે. તે પણ અશક્ય વાત કરે તો. તેનો પણ ભગવાન ત્યાગ તેથી એ દષ્ટાંત કેમ આપો છો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપ હરિ હોવાથી આર્તિ દૂર કરો છો. બીજુ કરો અથવા ન કરો પણ વ્રજના દુઃખને તો દૂર કરો. નહિ તો આપ હરિ નહી કહેવાવો. માટે સ્વરૂપની રક્ષા માટે એટલું અવશ્ય કરવું જોઈએ.

આ સર્વ ગોકુલ દુઃખના સમુદ્રમાં ડુબેલું છે. તેને દુઃખમાંથી બહાર કાઢવા માટે પહેલા હાથી એક જ હતો તે પણ થોડા જળવાળી તલાવડીમાં હતો. અડધો જળમાં હતો. તેને પણ દયા કરી આપે બચાવ્યો. તો અમારા ઉદ્ધારમાં દયા કરવામાં કેમ વિલંબ થાય? ડુબતાને બચાવવામાં આપ સમર્થ છો. જેમ આપે મંદરનો ઉદ્ધાર કર્યો. ત્યાં કહે છે કે અમારા કહેવાથી પ્રવૃત થયો. તેનો ઉદ્ધાર અમે કર્યો. તમે તો અમારા વાકયથી પ્રવૃત થયાં નથી. એટલે કેમ ઉદ્ધાર કરીએ? ત્યાં કહે છે કે આપ ગોવિંદ છો. આ અમારા ઈંદ્રરૂપે રાજા બન્યાં છો. તેથી જેવો અધિકાર તેવું તેને કામ કરવું જોઈએ. એ ન્યાયથી જ્યાંસુધી ગોકુલ જીવે છે. ત્યાં સુધી તેની રક્ષા કરવી જરૂરી છે. એમ ન કરો તો પ્રમાણબળનો નાશ આપે જ કર્યો કહેવાશે.

પહેલા પણ મત્સયરૂપ ધરીને વેદોનો ઉદ્ધાર આપે કર્યો છે. તેમ ગોવિંદભાવથી અમારો ઉદ્ધાર આપે કરવો જોઈએ. પણ અમને વેદના ભરોશે ન છોડવા જોઈએ. એમ કરશો તો અમારી હલકાઈ જણાશે. (૫૩)

એમ તેના વિલાપ સાંભળીને ફરીથી તે જ અર્થનો ઉપદેશ કર્યો.

पुनः पुनः स्मारणार्थं किं वित्कालं तत्रैव स्थित इत्याह। उवास कतिचिन्मासानिति स्थितस्य प्रयोजनमाह गोपीनां विनुदन्नु
चइति। पुनः पुनः सर्ववासनया भेदः स्फुरति स्फुरणमात्रेण च क्लेशो भवतीति तद्दूरीकरणार्थं स्थितिः। यावत्तद्भावो न स्फुरति स
जातीयप्रवाह एवं वर्त्तितमेतद्देववर्त्तमान ज्ञानं भेदः दुःखो त्पादने समर्थमिति देशाधिष्ठेः अन्तःकरणावरणे भेदज्ञानम
वश्यकमिति तन्निराकरणार्थं भगवत्ज्ञान कृतदानि तस्य कृष्णलीलाकथाः गायन्निति लौकिकाः कथामात्र एवासक्ता
भवंति सर्वलीलायां कथायां भक्ता भक्ताश्च कृष्णकथायामिति योगस्तु द्वाभ्यां प्रतिपद्यते ५४ किं च। सर्वमेव गोकु

उवास कतिचिन्मासान् गोपीनां विनुदन्शुचः। कृष्णलीलाकथां गायन्रमयामास गोकुलं ५४ या
वंत्यहानि नंदस्य व्रजेवात्सीत्स उद्धवः। व्रजौकसां क्षणप्रायाण्यासन्कृष्णस्य वार्त्तया ५५ ॥

लं रमयामास स्वस्य न भक्तसंसर्गतो पिडा स्वं भवेदिति एतत्कृतं गोकुले जातमित्याह यावंत्यहानीति नंदस्य व्रजे स्वयमवात्सीत् अपतो
पञ्चत्सवात्मकः तावंत्यहानि क्षणप्रायाणि जातानि आकांक्षायाः परस्परं प्रतिक्षणं वृद्धत्वात् क्षणमपि बहुरूपतः वशाययत्तुक्षण
वकिं सर्वदेहे हरिनाहरिगण नात्तेत्यात्मत्वे नैव भगवंतं ज्ञात्वा तन्मया एव जाता इति कालातिक्रमः स्वगमा उद्धवासन्यात
यात्व माशंक्य तन्निवृत्त्यर्थं उक्तमपि हेतुं पुनः स्मारयति कृष्णस्य वार्त्तयेति ५५ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૫૪

ગોપીઓ કૃષ્ણનો સાંભળીને વિરહ જ્વરથી મુક્ત થયાં. અને ભગવાનને આત્મા માની ઉધ્ધવની તેમને પૂજા કરી.(૫૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ત્યારપછી કૃષ્ણના સંદેશનો વિરહજવર ગયો. તે બધું ભગવાને કહે સંદેશના અજ્ઞાનથી થયું. વિયોગ હોય તો દુઃખ, ચીંતા અને તે દુઃખથી ઉધ્ધાર સંભવે. પણ જે ગળામાં સોનાનો હાર પહેરી પછી ભુલી જાય અને દુઃખી થાય તેને સોનાનો હાર તમારાં ગળામાં છે. એવી યાદ આપવા સીવાય દુઃખ દૂર કરવાનો બીજો ઉપાય નથી. તેથી અહીં પ્રથમ ઉપદેશથી અભિપ્રાય સિદ્ધ થયો. ભગવાનમાં જે દોષ બુદ્ધિ હતી તે નિવૃત થઈ પછી નિર્દોષ થયાં તેના ભાવનું વર્ણન આપ્યું. તે ભાવ પણ બીજી વખતના વારંવાર ઉપદેશથી વિવૃત કરાયો. ત્યારે ભગવાનનો આત્મત્વ સ્ફુર્યું. તે વખતે કૃષ્ણ સંદેશથી તેનો વિરહજ્વર ગયો. જ્વર ગયો તે દષ્ટ દ્વારા થયું. તેથી તેને અધોક્ષજને આત્મા માંણ્યાં. અધોક્ષજ પદથી એ સૂચવ્યું. ઈંદ્રિયના અભ્યાસથી દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી ભગવાન આત્મા છે. એવી પ્રતિતી તેમને ન થઈ. પણ દેહાધ્યાસ છુટયાં પછી ભગવાનનો આત્મપણાથી પ્રતિતી થઈ. અથવા કોષમાં પ્રતિમાવત અંદર ભગવદ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયાં.

તેમાં તેને દેહમાં જીવને અંદર ગુપ્ત કરી એની જગ્યાએ પોતે પ્રગટ થઈને અથવા ત્યાં આંનદ અંશને વ્યકત કરીને તેને સ્વરૂપ આપીને પોતે આત્મારૂપે તેને જ્ઞાન કરાવ્યું. જો એમ ન કરે તો અધ્યારોપ ન્યાયથી પ્રતિતી થાય. શબ્દ માત્રમાં તો વિરહનો અભાવ છે. આત્મરૂપ હોવાથી ભેદથી પ્રતિતી થતી નથી. કેમકે તેમાં સંયોગપણાનું ભાન થાય છે. કૃતિ તો ભગવાનમાં રહી છે. એટલે ગોપીઆને તો જ્ઞાન જ થયું. પછી ગુરૂનો ઉપદેશ મળ્યો. પણ ઉધ્ધવ ગુરૂ ન હોવાથી *સાંભળો ઈત્યાદી* વચન કહેનાર તે હોવાથી તેનો નિચોળ ભાવ ઉધ્ધવે આપ્યો હોવાથી ઉધ્ધવની ગોપીઓએ પૂજા કરી. અથવા આત્મના જ્ઞાનવાળાનું સન્માન કર્યું. અથવા પહેલા ભગવાનને સ્વરૂપથી ભિન્ન માનતી હતી. તેને અત્યારે આત્મપણાથી માનવા લાગી. અને બ્રહ્મભાવની યોગ્યતા બતાવી છે. તે બ્રહ્મભાવનો મનોરથ ન હોય તો બ્રહ્મભાવ ન થાય. તેથી ઉત્કૃષ્ટ ઈચ્છા તેની ભગવાનમાં છે. એ બતાવવા ઉધ્ધવની પૂંજા કરી. (૫૪)

ગોપીઓને ભાવતો થયો. તે કોમળ કાંટો જેમ પગમાં પ્રવિષ્ટ ન થાય તો ભાવ હૃદયમાં દ્રઢ ન થાય. તો બીજા ભાવોથી તેનો બાધ થાય. માટે વારંવાર ભગવદ સ્મરણ કરાવવાં ઉધ્ધવજી ત્યાં કેટલોક વખત રહ્યાં તે વાત કરે છે.

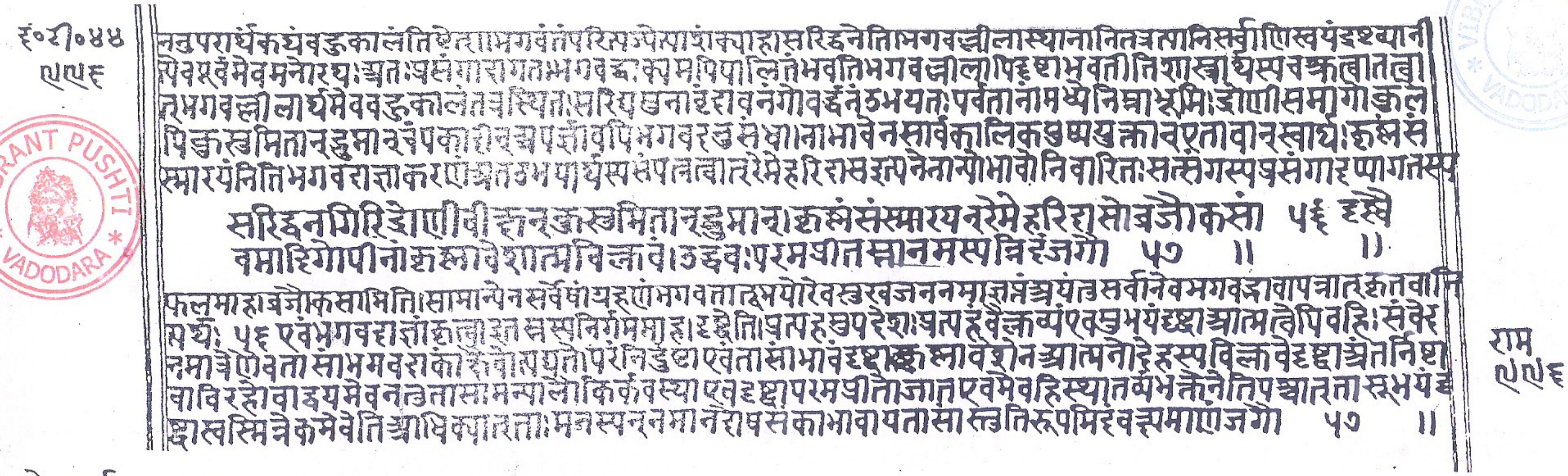
શ્લોકાર્થ :-૫૫

ગોપીઓના શોકને દૂર કરવા ઉધ્ધવજી કેટલા માસ સુધી ગોકુલમાં રહ્યાં. ત્યાં કૃષ્ણની લીલાં અને કથા સંભળાવીને આખા ગોકુળને આનંદ આપ્યો. (૫૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ઉધ્ધવને ગોકુળમાં રહેવાનું પ્રયોજન એજ કે ગોપીઓને શોક દૂર થાય. તેને દૂર કરવા ઉધ્ધવને ત્યાં રહેવું જ જોઈએ. જ્યાંસુધી સંયોગ ભાવથી સ્ફૂતી ન થાય, સજાતીય પ્રચયયુકત તે જ્ઞાન ફરીફરીને કહેતાં ભેદ કે દુઃખ ન ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી દેશાદિ ધર્મથી અન્તઃકરણના આવરણથી ભેદ જ્ઞાન થાય. તે ન થવા માટે ઉધ્ધવે ભગવદ જ્ઞાન કરાવ્યું. તે જ કહે છે કે લૌકિક જ્ઞાનથી તો બધા કથા માત્રમાં આસકત થાય છે. મુકતો ભગવાનની લીલા અને કથામાં આસક્ત થાય છે. ભકતો તો કૃષ્ણની કથામાં આસક્ત થાય છે. એ અર્થ યોગ અને સમુદાયથી કાઢયો છે. તેને સર્વ ગોકુળને આનંદ કરાવ્યો. એમ ન કરે તો દુઃખીના સંસર્ગથી પણ દુઃખ થાય. (૫૫)

તેને કર્યું તે ગોકુળમાં થયું તે કહે છે.

सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन्कुसुमितान्द्रुमान् । कृष्णं संस्मारयन्रेमे हरिदासो व्रजौकसाम् ॥ ५६ ॥
दृष्ट्वैवमादि गोपीनां कृष्णावेशात्मविक्लवम् । उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यन्निदं जगौ ॥ ५७ ॥

શ્લોકાર્થ :-૫૬

નંદરાયજીના વ્રજમાં ઉધ્ધવ જ્યાં સુધી રહ્યાં ત્યાંસુધી કૃષ્ણની વાતો કરવાથી વ્રજવાસીઓને તે દિવસો એક ક્ષણ જેવા લાગ્યાં. (૫૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

આ ઉધ્ધવ નંદના વ્રજમાં રહ્યાં કારણ કે તે ઉત્સવાત્મા છે તેટલા દિવસો ક્ષણ જેટલા ટુંકા લાગ્યાં. પરસ્પર આકાંક્ષા વધવા લાગી. તેથી ક્ષણ પણ મોટો હોય તેવું તેને થયું. તેથી પ્રાય શબ્દ કહ્યો છે. બહારના જ્ઞાનથી દિવસની ગણના થાય. તે તો ભગવાનને આત્મા માને છે. તે ભગવદમય થતાં તેને કાળ નિર્ગમ સુર્લભ થયો. ત્યારે તે ઉધ્ધવમાં આશકત હશે? ત્યાં કહે છે કે કૃષ્ણની વાતોથી દિવસોને ક્ષણથી નાના માનતાં હતાં. ભગવાનની સેવા છોડી, બીજાને ઉધ્ધવજી કેમ ત્યાં રહે? તે કહે છે. (૫૬)

શ્લોકાર્થ :-૫૭

નદી, વન, પર્વત, તેની વચ્ચેનો સમાન પ્રદેશ અને ફૂલવાળા દ્રુમોને જોતાં વ્રજવાસીઓને કૃષ્ણનું સ્મરણ કરાવતાં

હરિદાસ ઉધ્ધવજીએ ત્યાં આનંદ કર્યો. (૫૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

ભગવાનની લીલાના વ્રજના બધા જ સ્થાનો જોવા એવો પ્રથમ ઉધ્ધવનો મનોરથ હતો તે માટે અહીં આવ્યાં તેમાં ભગવાનનું વાક્ય માન્યું ગણાય. ભગવાનની લીલા પણ જોવાય. તેનો શાસ્ત્રાર્થ તો ઉધ્ધવે સાંભળેલો હતો. ભગવાનની લીલાના સ્થાન જોવા માટે ઘણાં દિવસ વ્રજમાં રહ્યાં.

યમુના, વૃંદાવન, ગીરી ગોર્વધન, બે પર્વતની વચ્ચેનો સમપ્રદેશ દ્રોણી કહેવાય. ગોકુળમાં પણ ચંપા, વૃક્ષો, પૃષ્પ થવાની ઋતુ ન હોય છતાં ભગવાનના પ્રતાપથી સર્વકાળમાં પુષ્પવાળાં જોયાં એટલો ઉધ્ધવનો પોતાનો અર્થ કહયો. હવે ભગવાનની આજ્ઞાની વાત કહે છે. તે બંને અર્થ સિદ્ધ થતાં પોતે ખુશી થયાં. તેમાં પોતે હરીના દાસ થઈને રહ્યાં. એટલે બીજો ભાવ નિવૃત થયો. પ્રસંગથી ઉધ્ધવજીને સંતસંગ થયો તેનું ફલ કહે છે કે તે બધાં વ્રજમાં રહેનારા છે. બધાનું ગ્રહણ કર્યુ. ભગવાનને તો માતાપિતા અને ગોપીઓને સુખી કરવાનું કહેલું હતું. ઉધ્ધવે તો ભગવાનના ભાવવાળા બધાને સુખી કર્યા. એમ ભગવાનની આજ્ઞા સિદ્ધ કરીને ત્યાંથી ઉધ્ધવ ચાલ્યાં. (૫૭)

तस्यैव वाक्यान्याह। एताः परमिति षड्भिः। तासु भगवतः सर्वधर्मज्ञापनाय अन्यादृशीः स्तौति माहात्म्यं तु श्रुतं श्रुतं एता एव नापि ज्ञानिनो नापि लौकिका नापि भक्ताः। तत्र लौकिकास्तु व्यर्थजीवना एव न हि रज्ज्वा बद्धः पाशी भवति स्वाधीनपाशः एवं तथा एवं तत्तु श्रुतो पि ये ॥ स्वाधीनास्तु ज्ञानिनो तद्ज्ञानप्राप्तिपर्यन्तमेव साधनत्वेन शरीरोपयोगात् ये व्यर्थ एव देहः अनपेक्षितं भारवत् गृह्णन्तीति। भक्ता अपि मोक्षात् परे देहमेवात्मानं मन्यमानाः तन्नैव पर्यवसितमतयो बहिर्मुखत्वात् तद्रूपा एव न त्वत्र तत्तु श्रुतः कालान्तरे परं सत्फलं अस्मदादयस्तु भक्ता अपि मद्भावं प्राप्ता नोत्कर्षेण तत्तु श्रुतः अतः परमुत्कर्षेण एता एव तत्तु श्रुताः नन्वेतादृश्यः सन्ति तत्तु श्रुताः लक्ष्मी

एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविन्द एवमखिलात्मनि रूढभावाः। वाञ्छन्ति यं भवभियो मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ ५८ ॥

श्रुतयः तत्राह उद्धवी इति न तु अप्यपि कृत्यं भक्ताः प्रह्लादादयः सन्ति एव तत्राह। गोपवध्व इति। एतादृशी भवस्थायां प्राप्य न कोऽप्येवंविधो जातः इत्याश्चर्यं किंच गोविन्दे स्वकीयत्वेन ज्ञाते वस्तुतः। अखिलात्मनि एवं रूढभावाः अतो देहस्य स्वाधीनस्य एतदेव फलमिति सर्वात्मत्वेन ज्ञात्वापि निर्दोषपूर्वभावनिष्ठा एवा न तु ज्ञानावस्थानं रीतिः आत्मलाभान्न परं विद्यत इति एता भगवता ज्ञाननिष्ठाः कृताः इति च वस्तुत एवायं देहस्यापि उपयोगात् कथमेषा स्तुतिरिति चेत्तत्राह। वाञ्छन्ति यमिति। यं भावं भवात् भीः येषां ते मुमुक्षवः मुनयो भक्ताः वयं भक्ताः च कोरात्सर्वत्र एव धर्ममार्गपरा अपि अवस्पृहि विदेह

र.टी.४४

केवल्पपर्यंतंसर्वेषांबहिःसंवेदनाभेवजीवस्तुक्तानांतयाश्रवणात्तत्रलौकिकएवभावःसर्वेषांजायतइतिकाला
वच्छेदेनजन्मवैयर्थ्यमेव।अन्येषांतुवैयर्थ्यसिद्धमेवनारदादीनामपिकदाचित्तथाकृतवत्व्यवस्था।अन्यथालौकिकस
मानकार्यस्यात्अहादस्यापिराजादिकरणात्तथावसीयते।बहिःसंवेदनेतुएषैवावस्थासर्वशास्त्रपर्यवसितानीति
न्याधकविरण्यसानीति।अवस्थायांविद्यापमाणायामेताएवतत्पश्येत्ःनचैतदपेक्षयायेश्रोत्रियाब्रह्मविदोब्राह्मणाव
सिष्टादयःतेमहांतोभविष्यंतीत्याशंक्याह।किंब्रह्मजन्मभिःशौक्लसावित्रयाज्ञिकैःकिंनकिंचित्यद्यपिबाह्यःसं
वेदनेतेषांवेदार्थोत्कृष्टात्त्वहीधर्मचित्ताहरिरूपंअतनिष्ठतायांतुब्रह्मपरत्वमितितथापिकर्मापेक्षयाभक्ति
रधिकाकर्मह्यिपपंवेसास्थ्यंसंपादयति।नतुभक्तिःयोह्यिदुष्टमन्यतेसद्धष्टइतिनिर्द्धारःतत्तत्सकरणेतत्तत्प्रशंसा
नुपकरणाउगेधिनी।अतःअनंतकथायामरसस्यब्रह्मजन्मभिःकर्मापयोगिभिर्यपिनकिंचित्।नतुतयाप्युक्त
विहेतुःलोकेतद्भवतीतित्युक्त्वावायेपितसिद्धैवठत्तमफलत्वपर्यवसानविषयाकल्प्यतइतिचेत्तत्राह।अनंतक
थायांरसस्यतुनास्पर्शोनैःब्रह्मजन्मभिःनकोपिपुरुषार्थःसाधनीयःततोकृष्णस्यैवसाधनदशायांचफलस्य
सिद्धत्वात् ५८ ॥

राम

શ્લોકાર્થ :- ૫૮

કૃષ્ણના આવેશથી ગોપીની વિકલતા જોઈને ઉધ્ધવ પરં પ્રસન્ન થઈને તેને નમન કરતાં સ્તુતી કરવા લાગ્યાં. (૫૮)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

દરરોજ ઉપદેશ, દરરોજ ગોપીઓની વિકલતા, એ બેને જોઈને ભગવાન આત્મા છે. પણ ગોપીઓને બહારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ભગવાનની ઈચ્છા તેને થાય છે. તે ઈચ્છા પણ નિર્દોષ થાય છે. તેવો ભાવ જોઈને કૃષ્ણના આવેશથી દેહની વિકલતા જોઈને અંત નિષ્ઠા અને વિરહ એ બે અવસ્થા ઉધ્ધવે જોઈ તેમાં લૌકિક અવસ્થા ન જોઈ. તેનાથી ઉધ્ધવ પરં પ્રસન્ન થયાં. ભક્તે એવી રીતે રહેવું જોઈએ. ગોપીઓના બે ભાવો જોયાં જ્યારે પોતાનામાં એક જ ધર્મ જોયો એટલે તેમને નમન કરવા આ પ્રમાણે બોલ્યાં. નમવામાં દોષની શંકાના અભાવમાં તેમની સ્તુતીરૂપે હવે કહેવાશે. (૫૮)

૭ શ્લોકથી ઉધ્ધવના વાક્યો કહે છે.

कर्मापेक्षयापि भक्तेषु ज्ञानेऽप्यधिकोपकारकत्वं व्याख्याय तस्यैवमवस्थापापकानिबद्ध जन्मानि भविष्यन्तीत्याशंक्याव्यभिचारात्परम्परया स्वरूपयोगाभावमाह । केमा इति । इमा इति गोप्यः जातिहीनाः तत्रापि स्त्रियो यायानितो निकृष्टाः । स्थानतोऽपि निकृष्टत्वमाह । वनचरीरिति सत्स्वपन्ना एव वनचरणादिना उत्कृष्टा भवन्ति । तदर्थमेवोच्यते । वनेऽत्र स्थातिविकोवा सइति अन्यथा वानराणामुत्कर्षः स्यात् चरीरित्यनेन स्वच्छन्दचारित्वमपि सूचितं । अनेन इत्याहिः सर्वापकर्षः सूचितः । अंत

केमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः ॥ नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥ ५९ ॥

करणोपचारमाह । व्यभिचारदुष्टा इति । व्यभिचारेण दुष्टा इति केचित् । तत्र धर्मशास्त्रप्रतत्वाय श्चित्तेनात्मभावाद्विवाहितस्वरूपभजनं न व्यभिचारः । स्त्रीमात्रस्यैतद्दोषत्वे न तत्वस्य तानामधर्मजातत्वेनाग्निहोत्रादिधर्मानधिकाराच्च तद्वर्गो च्छेदः । प्रसंगश्च तद्दोषकमानवेयर्थ्यं च स्यात् । भगवत्सेवायामुद्दिश्याकथनात् भगवत्यत्यतिरिक्तास्वसमीप इत्ययोगश्च भागवतात्त्वप्रपन्नः स्यादिति चेत् तत्राय माशयः । वर्णाश्रमाणां देहनिष्ठत्वेन तानधिकृत्य च धर्मशास्त्रस्य

શ્લોકાર્થ :- ૫૯

સમગ્રના આત્મારૂપ ગોવિંદમાં દ્રઢ ભાવવાળા ગોપવધુઓ પૃથ્વીમાં સ્વરૂપને ધારણ કરનાર છે. સંસારથી ભય પામનાર મુનિઓ અને અમો પણ તેના ભાવની ઈચ્છા કરીએ છીએ. અનંત ભગવાનની કથામાં જેને રસ નથી એવા બ્રહ્મ જન્મથી શું ફલ છે? કાંઈ જ નહી. (૫૯)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

તેમનામાં ભગવાનના બધા જ ધર્મો બતાવવા માટે પ્રથમ તેની સ્તુતિ કરે છે. જો કોઈ શરીરને ધારણ કરનાર હોય તો આ ગોપીઓ જ છે. જ્ઞાનીઓ, લૌકિકો અને ભક્તો શરીરધારી નથી. તેમાં લૌકિકોનું જીવન તો વ્યર્થ છે. હાથમાં દોરડા રાખવાથી દોરડાવાળો ન કહેવાય. પણ દોરડું જે વાપરી જાણતો હોય તે દોરડાંવાળો કહેવાય. તેમ શરીરધર્યું તેને ગણાય કે જેનો દેહ સ્વાધીન હોય. જ્ઞાનીઓને તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સુધી ન જ શરીરનો ઉપયોગ છે. તેને પણ જ્ઞાનના સાધન તરીકે દેહનો ઉપયોગ છે. આગળ તો તે દેહ વૃથા છે. પછી અપેક્ષા નથી. છતાં ભારની પેઠે તેને ઉપાડે છે. ભક્તો પણ મુઢતાથી દેહને આત્મા માને છે. તેમાં જ તેની બુદ્ધિ છેવટ સુધી રહે છે. તેથી આત્માથી તે બહીમુખ હોવાથી તે શરીરરૂપ ગણાય. પણ શરીરધારી ન ગણાય. પરંતુ કાલાન્તરે તેને સારું ફલ થાય છે. આપનો વર્ગ તો ભક્તનો અરો, જ્ઞાન

स्टी·४४
१००३

नन्वेतस्योन्यासिंश्रितं एवंभावो भगवति उत्तमकारणभावे कथं भवतीत्याशंक्य ईश्वरस्तथा कृतवानित्युक्तं ईश्वरः कथं करोतीत्याशंकायां तदिच्छानुसारेण भजनादित्युक्तं भजनेन निरूपितं इच्छानुसारी भजनं न कारणं क्रमिति चेन्नास्य दोषस्य एवमेव एकान्ते निश्चितः साधनं वक्तव्यं भगवदिच्छाकारणान्तरं वेति। आयेता सा न कापि कृतिः कारणान्तरेण किंतु भुजं न भिरिति विरुध्यते इत्याशंक्याह नायं श्रियोंग इति। वस्तुतो भगवदिच्छैव नियामिका परमियमेतावता कालेन न कापि ज्ञाते तिता सा स्वतः तिरूपते अन्ये यायादृशप्रसादस्तादृशोन्यत्रापि भवेत् तत्र संभावितं स्यान्नात्यन्तं यत्परिहरति एकान्ततो रतिर्यस्या तादृशी लक्ष्मीः तस्यापि नितरां रतिं प्राप्य छन्नपि न प्रसादं दत्तवान् स्वर्योषितामपि इन्द्रोपेन्द्रादिभावापन्नोपि वधूभिः सह रममाणोपि न दत्तवान् नलिनवत् गंधरुक्कान्तिश्च

नायं श्रियोंग उ नितांतरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोन्याः। रासोत्सवेस्य भुजदंडगृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनां ॥ ६०

यासां तेन कमलभ्रमोपि तासु संभवति कमलापि पद्मभगवानिति कमलखंडेषु जितइवो कदाचित तास्तु तिष्ठेत तत्र तस्या अपि निषेधः अन्याः पुनः सन्तरवतारेषु सवधा अपि कृतः तत्प्रसादं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। स कास्य प्रसाद इत्याकांक्षायामाह। रासोत्सव इति। अस्य भुजदंडैर्गृहीतकंठेन लब्धा आशिषो याभिः न हि कदाचिदपि अनेकरूपाणि कृत्वा रमणं यथेवं रसाभिनिविष्टो भवतीत्यत्रापि व्रजवल्लवीभिः सहतास्तु संयताः रथ्यादि विक्रये सर्वत्र पर्यटमानपुरः महतामपि प्रार्थनया कदाचिद्भगवानेकं स्पृष्ट्वा तिष्ठति कार्ये आनन्दस्तता सा सर्वानन्दसंपादितः अनेकधा रमणमुत्पाद्य अतो ज्ञायते नैतादृशः काश्चनान्येतादृशा। कापि भगवत्प्रसाद इति। अतो ज्ञायते अत्रस्यापि तासामेतादृशी प्राणेष स्वतापि सर्वा मे वेति ६० ॥ ॥

राम
१००३

શ્લોકાર્થ :- ૬૦

વનમાં ફરનારી, વ્યભિચાર, દોષવાળી સ્ત્રીઓ કયાં અને પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણમાં તેનો આ ભાવ કયાં? તેથી જેમ અમૃતનો ઉપયોગ અજાણતા કર્યો હોય તો પણ તે અમર કરે છે તેમ ઈશ્વર ભજનાર અવિદ્યાન હોય છતાં તેનું સાક્ષાત શ્રેય કરે છે. (૬૦)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

આ ગોપીઓ નીતીથી હીન છે. તેમાં પણ પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીની નીતી હીન ગણાય. તેના રહેવાનાં સ્થાનો પણ હલકાં છે. કેમ કે વનમાં ફરનારા છે. સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલાં વનમાં જવાથી ઉત્તમ થાય છે તેથી વનનો વાસ સાત્વિક છે એમ કહ્યું

છે. એમ ન માનો તો વનમાં રહેતા વાનરોને પણ ઉત્તમ માનવા પડે. ચરી કહેવાથી વનમાં સ્વતંત્ર ફરનારી છે. એથી હીનતા કહી, વ્યભિચાર દોષવાળા છે. તેથી અન્તઃકરણની હીનતા કહી વ્યભિચાર બુધ્ધિ વડે દોષવાળા છે. એમ કેટલાંક કહે છે. ખરીરીતે તો ભગવાને વ્રજભકતોને સ્વાર્થને માટે ઉત્પન્ન કર્યા છે. વચ્ચમાં બહુ વખત ગયો તેથી બીજા ગોવાળીયાઓને ભ્રમથી પતિ માન્યા. અને તેના ભજનરૂપ વ્યભિચાર કર્યો. તેનો તેને દોષ પર લાગ્યો. કેમકે તેનાથી પુત્રાદિની ઉત્પત્તિ થઇ. જેમ અહલ્યા બૃહસ્પતિના ભ્રમથી પ્રવૃત થઇ તો પણ તે દુષ્ટ થઇ ત્યારે દોષ થાય તો આ ભાવ તેનામાં ન રહે. જેમ ઘણી અન્યત્ર વ્યભિચાર કરનારીનો ત્યાગ કરે?. તો પણ ભગવદભાવ ઉત્પન્ન થયો એ આશ્ચર્ય ગણાય. તે જ કહયું કે કૃષ્ણમાં આ ભાવ કયાંથી? કેટલાક તો આત્મનિવેદન કર્યા પછી ગોપોના સંબંધમાં આવ્યાં તેને વ્યાભિચાર ગણે છે. બળથી નાશ કર્યો તો પણ નાશ થયો ગણાય. મન્યમાનાઃ સ્વપ્રાશ્વસ્થાન ! એ ન્યાયથી તેમના પતિનું રમણ સમજવું. પરંતુ તેમની જોડે તેમનું રમણ થાય તો તેમનો નાશ થાય. શ્રી ગોપીજનોમાં તેવી રીતે તે કરવાને સમર્થ નથી તેના ભાવના પ્રતાપથી અથવા ભગવાનથી તેવો વિચાર કરનારનો નાશ જ થાય. ભસ્મનો પુંજ થાય. વળી તેનામાં સ્નેહ થયા પછી દોષ થાય તો આવો ભાવ કૃષ્ણમાં ન થાય. સદાનંદ કૃષ્ણમાં ભાવ પ્રગટ થયા છે. તેમાં આ ભકતોનો ભાવ સર્વ પુરૂષાર્થનો સાધક છે. ત્યાં કહે છે કે કારણવગર ભાવરૂપ કાર્યની તેનામાં ઉત્પત્તિ કેમ થઇ ? અથવા વિરૂદ્ધને કારણપણું કેમ થયું?

ત્યાં કહે છે. તમે ખરૂં કહો છો. તે બંને બાબત વિરૂધ્ધ છે. પરંતુ એવા વિતંકને જાણતો ન હોય છતાં ભજતો હોય તેને પોતાને યોગ્ય શ્રેયનું દાન ઈશ્વર કરે છે. પરંતુ સેવકની યોગ્યતા જોતા નથી. જોકે આ વાત લોક કે વેદમાં પ્રસિદ્ધ નથી. પરંતુ ગોપીઓમાં પ્રત્યક્ષ થઇ છે. તેથી તેવો વિશેષ તર્ક અમે કરીએ છીએ ઈશ્વરમાં બધું સંભવે છે. ઈશ્વર કેટલીક વખત સેવા કરી તેને માનતા નથી. કદાચિત ધાર્યાથી વિપરીત ફલ આપે છે. પ્રમાદથી અપરાધ થયો હોય તો પ્રાણનો વિયોગ કરે છે. કેટલીક વખત ધાર્યા કરતાં વધારે ફલ આપે છે. ત્યાં તેનું ભાગ્ય હોય તેમ થાય એમ કહો તો તેનો નિષેદ કરે છે. કેમ કે તેમાં અદષ્ટ ભાગ્ય માનીએ તો કૃષ્ણ ઈશ્વર ન કહેવાય. લોકમાં તેના સિવાય કોઈ પરમેશ્વર નથી. તેમ માનવામાં વિરોધ પણ નથી. ભગવાનમાં એવી કલ્પના કરવામાં ભૂલ ગણાય. (૬૦)

नवीर्यपातामवस्थां स्तुत्वा किमीश्वरपत्नरर्थे प्रार्थ्यते तथासति स्वाभिलषितत्वात् न वस्तुनिरूपणतात्पर्यमिति नोत्कर्षः सिद्धो
दित्याशंक्याह। आसामहो इति। अहमासां दासानुदासत्वेपि न योग्यः कथमेतद्भावयिष्यामि। अयोग्यमिच्छन् दुरुघः तपत्ये
वनसंशयः इति। अतः आसां चरणरेणुजुषां गुल्मलतौषधीनां मध्ये किमप्यहं स्यां आद्येजंगमत्वाधिकारो नास्ति तथासति
क्रियया तत्तोपगमनं स्यात् तद्व्यवहारयोग्येषु समनन्तराभावः स्यात् तद्दूर्योग्यस्यावृतत्वे वृन्दादिभावे चिरकालावस्थितो न शी
घ्रं भगवत्प्राप्तिः स्यात्। अतो योग्यस्य चरणरजो वाञ्छति स तद्भवति तद्योग्यो वा भवतीति वा अल्पासु त्र रेणुरजः प्राप्तियोग्यं ज

आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनां । या दुस्त्यजं स्वजनमार्यप
थं च हित्वा भेजुर्मुकुंदपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्यां ६१ ॥ ॥

न्माभिलषितं अतो गुल्मलतौषधीनां तामसराजससात्त्विकानां तत्रापि रजःसंबंधयोग्यानां नतृणलवीजांकुरजातीन्नीत्यादि
ष्वहस्तसंबंधः तदीयानां भगवत्सम्बन्धिनः संबंधश्च भवेदिति व्याजेनोत्कर्षप्रार्थनं भवेत् वृन्दावने हि परमोत्कर्षोपादकं भक्तिजन
कं चाहो इत्याश्चर्ये। नाद्येतदपि भविष्यतीति साधनप्रकारेणैव जातउत्कर्षः। फलपर्यवशायी भवति नान्यथा। किमपीत्यनादरे
नात्र सत्त्वाद्युत्कर्षाभिप्रेतः रजःसंबंधएवोत्कर्षजनक इति तस्यात्यल्पत्वात् न तत्वेनासां रजसा कर्मणैव तद्भाव एव भवेत्। न
नु भगवद्भावः ततः किमित्येवं प्रार्थ्यत इत्याशंक्याह। या दुस्त्यजमिति। भगवद्भावः आसां सुलभः न त्वन्यत्र तत्रैवोपपादितत्वात् तदुप

रु.टी.५४
१००४

स्वक्षात्तदसंभावितमिति भूत्वा दुनष्टासांधर्मानितिवदति दुस्त्यजाः स्वजनाः पुत्रादयः तत्रापि दुस्त्यजः आर्यमा
र्गः संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यत इति। आर्यमार्यमार्गो लौकिकः यादृशा स्वजनाः पुत्रादयः च
स्तुतः भगवानेव स्वजनः आर्यमार्गश्च अन्यथा फले व्यभिचारश्च एवं तत्का चकारात् भगवदुपदेशं च अन्यथाव
ह्निः संवेदनेत्यास्यं भैतयश्चान्यो नराः परं विभेजुः यो हि यन्मार्गं गच्छति स तावति धर्मे तत्तुल्यो भवति ततए
ता अपि भोक्तृद्रम्या जाता तथा वयमपि भविष्यामः इति भगवज्जनापेक्षया पेतदुत्तममिति भावः। नन्वेवं सति
ब्रह्मभाव अहं यत्नापि कथं वेदेनोक्तमित्याह। श्रुतिभिर्मृग्यामिति। श्रुतयो वक्तुं विचारयन्ति। परमिदमिच्छत या
वत्तानजानंति। दृष्टाता परिज्ञानात् तदानीं वेद हि गोपिकाः भगवता दृष्टाती श्रुताः भगवदभिप्रायः श्रुतीना
मपि ज्ञातुमशक्य इति न सर्वज्ञत्वादिना पि दृष्टान्तउपपादितत्वात् साधोरीश्वरस्याज्ञेरिति इममेवमर्थं सुरीक्ष
त्यपुसाम् नंतस्यमतो मीमाद्रिश्रुतयः अज्ञानमेव तद्दृष्टुः तथापि स्वार्थमज्ञाने विशेषजिज्ञासाया अवशं प्र
वृत्तस्य सामर्थ्यं भवद्रूपमत्यमानाः मृगयत्येव तत्रापि सर्वोत्कृष्टत्वाद्विशेषेण मृग्यं ६१ ॥ ॥

राम
१००४

શ્લોકાર્થ :-૬૧

રાસના ઉત્સર્વમાં ભગવાનની ભૂજાઓથી જેના કંઠ વીટાએલા છે. અને તેનાથી જે ગોપીઓને સુખ મળ્યું તે પ્રસાદ લક્ષ્મીને નથી મળ્યો. કમળની સુગંધયુકત દેહવાળી સ્વર્ગની અપ્સરાઓની નથી. તો તે બીજાને કયાંથી સંભવે? (૬૧)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ખરીરીતે તો ભગવાનની ઈચ્છાઓમાં નિયામક છે. પરંતુ તે આજ સુધી કોઈની ઉપર એવી ઈચ્છા થઈ નથી. ગોપીઓ પર પહેલી થવાથી તેની સ્તુતિ છે. નહી તો જેવો તેની પ્રસાદ થયો. તેવો બીજે ઠેકાણે પણ થઈ શકે. તેવો પ્રસાદ થયો નથી. તે કહે છે. અત્યન્ત જેની સાથે પ્રિતી છે એવી તો લક્ષ્મી છે. તેમાં નિત્ય રમણ કરવા છતાં આવો અનુગ્રહ તેની ઉપર ભગવાને કર્યો. સ્વર્ગની સ્ત્રીઓમાં ઈંદ્ર અને ઉપેન્દ્રરૂપે પ્રગટીને બહુ સાથે રમણ કરતાં પણ આવો ભાવ કોઈને ન આવ્યો. રાત્રિ વિકસી કમળના જેવો ગંધ અને કાન્તિ જેની છે એવી તે સ્વર્ગસ્થ સ્ત્રીઓ છે. જેમાં કમળનો ભ્રમ થાય છે. ભગવાન કમળપ્રિય કહેવાય છે. કમળખંડમાં પૂજા કરી હોય તેમ કદાચ તેની સાથે રહે પર ખરા. તેને પણ આ પ્રસાદ ન મળ્યો. બીજી સ્ત્રીઓ તેને અવતારમાં ભગવાનના સંબંધમાં આવી પણ તે પ્રસાદ તેને કયાંથી મળે? તેને એવો કયો પ્રસાદ મળ્યો? તેનાઉત્તરમાં કહે છે તેની સાથે રસોત્સવ કર્યો. તેમાં પોતાના ભૂજ વડે તેના કંઠોને પકડીને રમાડયાં. તેમાં જે આનંદ આવ્યો તેન પ્રસાદ કહ્યો છે. ભગવાન કોઈ દિવસ અનેકરૂપ લઈને એવી રીતે રમણમાં સામેલ થાય તેમાં પણ વ્રજની ગોપીઓ સાથે રમ્યાં. તે ગોપીઓ ઓજલમાં રહેનારી નથી. પણ ખુલ્લી ફરનારી છે. દહિ દૂધનો વેપાર કરવા જાય છે. બીજે પણ ફરે છે. ભગવાન તો મોટાઓ પ્રાર્થના કરે ત્યારે એકરૂપ ધારણ કરે છે. તે પણ કાર્યના ગૌરવનો વિચાર કરે પોતાને આવ્યાવિના ન ચાલે તો જ સ્વરૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વી ઉપર આવે છે. તેને ભગવાને આનંદ સારો આવ્યો. તેને અનેક રીતે રસ ઉત્પન્ન કરીને રમાડયાં. તેથી બીજી કોઈ આવી સ્ત્રીનથી. કોઈની ઉપર આવો પ્રસાદ પણ આજ સુધી થયો નથી. તેમની અવસ્થા પણ એવી જ છે. પ્રમાણમાં તેની સ્તુતિ નથી પણ તે જ સર્વોત્તમ છે.

ઈર્ષ્યા વડે એવી અવસ્થાને વખાણીને ઈશ્વરને એટલા માટે શું પ્રાર્થના કરાય છે? તે તો પોતાને ગમતી વાત છે. તેથી વસ્તુ નિરૂપણમાં તાત્પર્ય ન ગણાય. તેવા ગોપીઓમાં ઉત્કર્ષ સિદ્ધ ન થાય? ત્યાં કહે છે.(૬૧)

किंचयत्सर्वैर्वांछ्न्यमाराध्यं वन्नासीतापहारकात्वनन्निस्तुक्तंतापेहि स्तनस्पर्शेऽपिनिषिद्धः पूजार्थमपितत्राप्यंगभावेनास्तइतिविशे तत्वात्कृपमाहायावैश्रियार्चितमिति सर्वत्रफलरूपालक्ष्मीतयापीश्वसिध्यर्थं अर्चितंनत्वयथेष्टविनियोक्तंशक्य॥ किंच॥ अजादयोऽ स्मादयोऽसनकादयश्चासकामाःयोगेश्वराःसिद्धादयःयेसर्वकार्येसमर्थाःसर्वोपिपुरुषार्थःप्राप्तःवशीकृतसर्वसाधनाश्चतेपितते युक्तमफलसिद्ध्यर्थंतच्चरणमानन्दवर्द्धिरवस्थायां अर्चनंभविष्यतीत्याशंक्यविशेषमाह। यदात्मनीतियदात्ममप्यर्चितंध्यानेन

याबैश्रियार्चितमजादिभिराप्तकामैर्योगेश्वरैरपियदात्मनिरासगोष्ठ्यां॥ कृष्णस्यतद्भगवतश्चरणा रविन्दंन्यस्तंस्तनेषुविजहुःपरिरभ्यतापं ६२ ॥ ॥

त्वापिपूजितमित्यर्थः॥ तादृशमपिकृष्णस्यसदानन्दस्यफलरूपस्यतत्रापितत्त्वसिद्धंस्वतंत्रफलदात्स्वतभक्तिमार्गप्रवर्तकंभगव तःसर्वसमर्थस्यएवंस्वतःसंबंधतोऽस्तु कृष्टरासगोष्ठ्यांकौतुककीडयायास्वयंस्वेच्छयानर्तनंकृत्वाश्रान्ताःसत्यःकमलादिकमव दिकमिवव्यजनवास्तुमिवचरणमिवतन्मन्यमाना॥ स्तनेषुन्यस्तंतापजन्कुःधार्ष्ट्यात्तत्रभुक्तमेवतच्छाकतत्वत्यइतिशंकानिवृत्य र्थंभगवतैवन्यस्तमित्युक्तं॥ भगवानप्युत्तंतवशः॥ तासांशीघ्रंतापापनोदार्थंस्वयमपिशीघ्रंतंस्तनेषुस्थापितवानतआह। न्यस्त मितिततस्तत्परिरभ्यस्वाधीनंकृत्वातापंजहुरितिप्रमाणतःप्रियतश्चताऽकृष्टाइत्यर्थः ६२ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :- ૬૨

વૃંદાવનના ઝાડમાં લત્તા, ઔષધિ, અને ગુચ્છો થાય છે. તે બધા આ ગોપીના ચરણરજથી ઉડીને પોતાની ઉપર પડે છે. એ ઈચ્છાથી તેની સેવા કરે છે. હું પણ તે ઔષધીમાંથી એકરૂપ થાઉં. જે ગોપીઓ કંઈ રીતે ન છોડાય એવા પોતાના દેહ, પતિ,પુત્ર વિગેરેને છોડીને, શ્રુતિઓ પણ જેને શોધે છે. એવા મુકુંદની પદવીને પામ્યા.(૬૨)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

હું આ ગોપીઓના દાસનો દાસ થવા લાયક નથી. હું તેની ભાવના તો ક્યાંથી કરી શકું? અયોગ્યને ઈચ્છનાર પુરૂષ પડે છે. એમાં સંદેહ નથી. માટે આ ગોપીઓના ચરણને સેવનાર ગુલ્મ લત્તા ઔષધીઓની અંદર કોઈ રૂપે હું થાઉ. પ્રથમ તો જંગમપણામાં મારો અધિકાર નથી. એ અધિકાર તો ક્રિયા વડે તેની પાસેથી નીકળી જવું પડત. વ્યવહારલાયક હોય તેમાં સમાનભાવ રહે અહીં તો ગોપીઓની સમતા કહેવડાવી એ પણ પોતાની નાલાયકી બતાવવા જવું છે. સ્થાવર થઈએ તો ઘણો વખત થાય એથી ભાગવત પ્રાપ્તિમાં વીલંબ થાય તેથી જે જેની રંજને ઈચ્છે તે તેવો થાય અથવા તે તેનો થાય તેથી થોડા આયુષ્યવાળું અને ચરણરંજ મળે એવુ

જન્મ મળે. એવી પ્રાર્થના કરે છે. ગુલ્લલતા અને ઔષધિઓ તામસ રાજસ અને સાત્વિકો તેમાં પણ ગોપીજનોના ચરણની રંજનો સંબંધ થયા કરે એવી જાતિમાં નહી કે તુલસીકુંજ જાતી વિગેરેમાં તેમાં તો હસ્તનો સંબંધ થાય તેના ફલને મસ્તકનો સંબંધ થાય તે તો ઉત્કર્ષનો મિષ કહેવાય . ખરીરીતે તો તેમાં પોતાની મોટાઈ કહેવાય. વૃંદાવનપણ ઉત્કર્ષ આપનાર અને ભક્તિ આપનાર છે. અહો એ અવ્યય આશ્ચર્ય બનાવવા છે. અપિ અનાદરને કહેનાર છે તેમાં સત્વ સારૂ અને રજ મધ્યમં એવો વિચાર હોય નહિ. પણ ગમે તે જન્મમાં ચરણરજનો સંબંધ જ ઈચ્છવાજોગ છે. તેનાથી ઉત્કર્ષ છે. તે બધામાં તુલ્ય છે. ત્યાં કહે છે કે એમના ચરણની રજથી ક્રમે કરીને ગોપીઓમાં ભાવ થશે. ભાગવત ભાવ તો નહી થાય. ગોપીઓમાં ભાવ થાય એમ પ્રાર્થના શા માટે કરો છો. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનમાં ભાવ તો આ ગોપીઓને સહજ છે. બીજે કયાંય ભગવદભાવ નથી. મારું જન્મ તો દોષવાળું હોવાથી તેવું થવાનું સંભવ નથી. એમ માની ગોપીઓના ધર્મને કહે છે.

સ્વજન અને પુત્ર વિગેરે કોઈ રીતે છોડાય નહિ તેમાં પણ વેદ માર્ગ ન છૂટે. આ મર્યાદા માર્ગ લૌકિક છે. તેવા તે પુત્રાદિ છે. ખરી રીતે તો ભગવાન જ સ્વજન છે. અને આર્યમાર્ગ પણ તે જ છે. જો તેમ ન માનો તો વ્યભિચાર થશે. તેથી તે બધાની એમને છોડયાં. ચ છે એટલે ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો. તેમને પણ છોડયો. તેને ન છોડે તો ચિત્તમાં બહારના જ્ઞાનથી સ્વાસ્થય થાય. તે પછી મોક્ષ આપનાર ભગવાનના કૃપા માર્ગમાં આવી તેને ભજ્યા. જે જે માર્ગમાં ચાલે છે. તે તેટલા ધર્મથી તેના જેવાજ ગણાય છે. તેથી આ ગોપીઓ પણ તેમાં માર્ગમાં આવવાથી મોક્ષ આપનારી થઈ તેવા આપણે થઈશું. તેથી ભગવાનનું ભજન કરતાં વૃંદાવનમાં જન્મ લેવું ઉત્તમ છે. તો બ્રહ્મભાવ પેઠે આ ભાવ પણ વેદમાં કેમ ન કહયો? ત્યાં કહે છે કે આ ગોપીઓના ભાવને શ્રુતિઓ પણ કહેલાં. હમણાં ભગવાને ગોપીઓને દ્દષ્ટાંતરૂપ બનાવ્યાં છે. ભગવાનનો અભિપ્રાય શ્રુતિઓ પર જાણી ન શકે તેથી શ્રુતિઓના સર્વજ્ઞપણામાં દોષ નથી આવતો. તે વ્યાસાદ્યૌશ્વરે હા તે : વ્યાસાદિ ઈશ્વરની ઈચ્છાને જાણે છે. તેને યુધિષ્ઠિરને સમજાવ્યા પણ તે ન સમજ્યા પણ તે ભીષ્મના કહેવાથી સમજ્યાં. એ વાત પ્રથમ સ્કંધમાં કહી છે. આ મતનો સ્વીકાર કરીને યસ્યામતં તસ્યમતમ્ ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ અજ્ઞાનની જ સ્તુતિ કરે છે. તો પણ પોતાની માટે અજ્ઞાન હોય તો વિશેષ જાણવાની જરૂર હોવાથી પોતાનું સામર્થ્ય માનનારા વિચાર કરે છે. તેમાં પણ સર્વાતિકૃષ્ટ વસ્તુનો વિશેષ વિચાર થાય છે. (૬૨)

જે બીજાને પૂજવાલાયક ઉપાસનીય છે તેનો વિનીયોગ તાંપ દૂર કરવામાં થાય છે. તાપમાં પૂજ્યનો સ્પર્સ પણ નિષેધ છે. પૂજાને માટે પણ તપવાળાએ પૂજયનો સ્પર્સ કરાય નહી તેમાં પણ તે અંગ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેનો ઉત્કર્ષ વિશેષ છે તે કહે છે.

१-२१-४४
१००५

अन्यार्थमेवैषा प्रशंसेत्याशंक्याप्रस्तुतमपि नमस्कारार्थमेतदस्त्विति । प्रतिज्ञातत्वात्तासां नमस्यन्ती वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणा-
मिति । तासां नमस्कारेऽपि नास्माकमधिकारः किन्तु नन्दव्रजस्य स्त्रीमात्रस्य पादरेणुमेव वंदे अभीक्ष्णशो वंदे अस्मर-
णेन्नयासरेणः महाननेवाकृष्टः फलरूपश्च तत्पादरेणुर्वन्दनेन तु कथमेव मत्पापं यदित्याशंक्य लोके तदुपपादयति । या-
सां हरिकथोद्गीतमिति हरिकथापेक्षयापि हरिकथया वा सह ऊर्ध्वं गीतं यासां संबंधि गीतं भुवनत्रयमेव तु नातिग-
नमात्रेणैव तु नातीति गंगातोऽप्युत्कृष्टः उत्कर्षे गुणानां साधकत्वं बाधकत्वं वा नास्तीति ज्ञापनायमिति ६३ एवं भग-

वंदे नंदव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः । यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयं ६३ श्रीशुक उवाच
अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नंदमेव च । गोपानामंत्र्य दाशार्हो यास्यन्नारुरुहे रथं ६४ ॥ ॥

वत्स्तुतं तासां निरपेक्षं समर्थमपि तातादृशमपि भगवान् करोतीत्यवगतभवन्माहात्म्यः भिन्नप्रक्रमेण भगवतस्यानेसमाग-
तइत्याह । अथ गोपीरिति । अनुज्ञाप्यार्थयित्वा यशोदां नंदमेव चात्र य एव चात्र कारणेऽस्याः । ततो भिन्नभूता न गोपाना-
मंत्र्य गच्छामीत्युक्त्वा यतो परदाशार्हः यादवश्रेष्ठः दाशार्हे भेदावस्तुतो भक्तिप्रधानो भक्तेर्हितकारी ततो यास्यन्नपि विश्वा-
सार्थं रथमारुरुहे सर्वमप्येवं कृष्णः कृतवान् ततो नागमनमात्रेणागमनोपयिकं कोपि करोति ६४ ॥ ॥

राम
१००५

શ્લોકાર્થ :-૬૩

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું જે ચરણાવિંદ લક્ષ્મીએ પૂજયું છે. બ્રહ્માદિએ પૂજયું છે. આપ્તકામ સ્વીકાદિ યોગે યોગેશ્વરોએ હૃદયમાં જેનું ચિંતન કર્યું છે તે ચરણાવિંદ લીલામાં ભગવાને આપના સ્તન પર ધર્યું . તેના આલીંગનથી આ ગોપીઓએ હૃદયના તાપને શાંત કર્યો.(૬૩)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

સર્વત્ર ફલરૂપા લક્ષ્મી છે. તેને પોતાની ઈષ્ટ સિદ્ધિને માટે ભાગવત ચરણની પૂજા કરી પણ તેના મનમાં આવે તેમ તેનો ઉપયોગ ન કરી શકી. બ્રહ્મા અને સનકાદિ પૂર્ણકામ છે. સિદ્ધ હોય બધું કરવાને સમર્થ છે. જેને સર્વ પૂરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો છે. જેને સર્વ સાધનોને વશ કર્યા છે. તે પણ તેનાથી ઉત્તમ ફલ મેળવવા માટે તે ચરણ કમળને સેવે છે. બહારની અવસ્થામાં

પૂંજન કરતાં હસે એમ શંકા કરીને વિશેષ કહે છે. જે અનંત કરણમાં ધ્યાનમાં લઈને પૂંજન કરે છે. તેવું સદાનંદ કૃષ્ણનું ફલરૂપનું ચરણ કમળ સ્વતંત્ર ફલ આપનાર સ્વતઃ ભક્તિ માર્ગને પ્રવર્તાવનાર સર્વ સમર્થનું એમ સ્વતઃ અને સંબંધથી ઉત્કર્ષવાળા ચરણને રાસક્રીડામાં પોતે પોતાની ઈચ્છાથી નાચે ત્યારે થાકી જાય તે વખતે છાતી પર કમળની પેઠે પંખાની પેઠે અને ચંદનની પેઠે ચરણને માનીને પોતાના સ્તન પર રાખીને તેને આલીંગન કરી હૃદયના તાપને શાંત કરે છે. એમ કરતાં હોય તો ધૃષ્ટતા કહેવાય. તે તો તેમને અયોગ્ય કર્યું કહેવાય? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાન જ તેના સ્તન પર ચરણ ધારણ કરે છે. ભગવાનને તે વશ છે. તેનો તાપ જલ્દી દૂર કરવા માટે પોતે તેના સ્તન ઉપર ચરણ જલ્દી સ્થાપીત કરે છે. તેથી ન્યસ્તમ્ કહ્યું તેને આલિંગન આપીને પોતાના કબજામાં લઈને તાપને છોડે છે. તેથી પ્રમાણ અને પ્રમેયથી તે ગોપીઓ શ્રેષ્ઠ છે.(૬૩)

આ બીજા માટે ગોપીઓની પ્રશંસા છે એમ શંકા કરીને કરે છે કે પ્રથમ પણ નમસ્કાર માટે આનો આરંભ કર્યો છે. તેને નમે છે.

શ્લોકાર્થ :-૬૪

નંદ વ્રજના સ્ત્રીઓની ચરણની રજને હું નમન કરું છું. જેની હરિકથાનું ઉચ્ચ સ્વરનું ગાન પણ ભુવનને પ્રવિત્ર કરે છે. .(૬૪)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

વ્રજની સ્ત્રી માત્રના ચરણની રજને વારેવાર નમન છે. અમારા કરતાં તે રજ મોટા ફલરૂપ હોવાથી ઉધ્ધવ આદરથી નમન કરે છે. ઉધ્ધવ એમ કેમ કરે છે તે અતયન્ત આશ્ચર્ય કહેવાય? એવી શંકામાં કહે છે કે લોકોમાં તેને જાહેર કરે છે. તેની હરિ કથાનું ઉદ્‌ગાન (તે ગોપીઓ ઉચ્ચ સ્વરે ભાગવત ગુણગાન કરે છે.) ત્રણ લોકને પવિત્ર કરે છે. ગાન માત્રથી મિલો કિને પવિત્ર કરે છે. એટલે ગંગા કરતાં પણ તે પવિત્ર છે. ગુણોનું અધિક બાંધક પણ નથી. એ બતાવવા માટે ત્રણ ભુવનનો પવિત્ર કરવાનું કહ્યું છે.(૬૪)

એમ ભગવાને કહેલા નિરોધનું સમર્થન કરીને અને ભગવાનનું મહાત્મ્ય જાણ્યા પછી જુદી રીતે ઉધ્ધવનું પોતાના સ્થાનમાં આવ્યાં.

यद्यपि न सन्निर्गत एव तदा तदर्थं उपायनानानीय प्रस्थापनार्थं समागता इत्याह तं निर्गतमिति। समासाद्य येऽपि मिलित्वा नानोपायनानि पाणौ येषां स्नेहेन नन्दादयः संतः प्रावोचन् तदुपदिष्टोऽर्थः ६५ तेषां हृदये समागत इति ज्ञापनार्थं तत्फलमिति पद्येन प्रार्थयन्तीति। मनसो वृत्तय इति द्वाभ्याम्। अस्माकं कायवाङ्मनांसि कृष्णसेवायां एव विनियुक्तानि भवन्तु अयमेवोत्कर्षः प्रार्थनीयः। न तु लौकिकः सिद्धः अन्यः कोऽप्युत्कर्षः प्रार्थनीयः। इति ज्ञापयितुं कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र क्वापि योनौ भ्रमतां तत्तदर्थं प्रार्थनायाम् ईश्वरेच्छया यदृच्छया सर्वेश्वरस्य मंगलाचरितैर्दानैश्च मंगलाचरितानि सर्वसाधारणानि दानं विशेषधर्मः वैश्यधर्मवद्देयानामुत्पन्नः कृष्णे रतिरस्माकं

तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः। नन्दादयोऽनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ॥ ६५ ॥ मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादाम्बुजाश्रयाः। वाचोऽभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ॥ ६६ ॥

रण इतोऽपि न तथा अस्माकमसक्तं इयं प्रार्थितं संघातस्य भगवति वियोगः आत्मनश्च भगवति स्नेह इति मनसो वृत्तय एकादश वृत्तयः ताः सर्वाः कृष्णपदाम्बुजमेवाश्रित्य तिष्ठन्तु किं यथा ज्ञानेनाभिमता वचना बुद्धेर्हि रूपरसगन्धस्पर्शाः स्पष्टाः शब्देनापि तत्तत्तया विनियोज्य न इति न स्वतन्त्रा कापि आश्रयपदेन च संगात्कारणं निरूपितं वाचोऽपि नाम्नामेवाभिधायिन्यः नाम चेत्तत्तैव पर्यवसितं सर्वशक्तियुक्तं भवति न त्वेवं विधानि गुणकर्माणि पदार्थान्तरवाचकानां वाक्यार्थसंप्रयोगाल्लौकिकपरा वाचो मा भवत्विति ज्ञापितं कायः शरीरं च तस्य भगवतः प्रणामादि नमस्कारादि पूजासाधनादिषु भवतु प्रकरणेन प्रार्थना ॥ ६६ ॥

શ્લોકાર્થ :-૬૫

એમ ગોપીઓને ભગવાને કહેલ ઉપદેશ પહોંચાડીને નંદયશોદાને પણ સમાચાર આપી, ગોપોની રજા લઈ, ઘર જવાને તૈયાર થયેલ ઉધ્ધવ રથ ઉપર સવાર થયાં.(૬૫)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

યશોદાનંદ અને ગોપીઓની આજ્ઞા માગીને ચાલ્યાં. આ પ્રકરણમાં યશોદાનંદ અને ગોપીઓ એ પણ મુખ્ય છે. પછી મિત્રરૂપ ગોપોને સમાચાર પૂંછી જાઉ છું. એમ બોલીને ચાલ્યાં. કેમ કે તે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ છે. દાશાર્હકુલના ઉધ્ધવ છે. ખરી રીતે પોતે ભક્તિપ્રધાન અને ભકતનું હિત કરનાર છે. પછી જવાને માટે નહી કે વિશ્રાંતિ માટે રથ પર ચઢયા. (૬૫)

એ જવાને તો ઘણીવાર તૈયાર થયેલા જ્યારે તે રથ જોડીને ચાલતાં થયાં ત્યારે તેને માટે અને ભગવાનને માટે ભેટો

લઈને વ્રજવાસીઓ આવ્યાં. ત્યારે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૬૬

ઉધ્ધવજી રથમાં બેસીને નીકળ્યા તેને નંદરાયજી વિગેરેએ પૂર્વપૂર્વક મળ્યાં. બધાએ નાના પ્રકારના ભેટ આપવાના પદાર્થો રથમાં રાખ્યા હતાં તે બધાને આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને આ પ્રમાણે બોલ્યાં.(૬૬)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

સારીરીતે ભેગા થઈને આગલ આવી બોલ્યા. નાના પ્રકારની ભેટો જેને હાથમાં રાખી છે. સ્નેહને લીધે નંદરાયજીને આંખમાં આંસું આવી ગયાં. ત્યારે બોલ્યાં.(૬૬)

તેણે કહેલો અર્થ તેના હૃદયમાં આવી ગયો એમ બતાવવા તેનું ફલ સિધ્ધ થવા માટે ગુરૂને પ્રાર્થના કરે છે.

ટી૦૪૫
१००६

कर्मभिरवशंप्राप्तमणांईश्वरस्यापि तथेच्छेतिन कर्मस्वातंत्र्यं अत एवस्तत्कर्मः प्रयोजक इतियत्र क्वापीत्युक्तं न तु कायवाङ्मनसा भगवति विनियोगे मंगलचरिता निरुक्तान्यानीति वेतरसर्पया वरेतद्भवति तावत्कर्माणि नत्यक्तानीति तेषामन्यथाफलं माभवत्विति तथा प्रार्थयंति ६७. किंच ॥ ईश्वरभाव एव कृष्णेसर्वदाभवत्वित्यपि प्रार्थ्यते नयंततः स तुष्टः तथैति मनसैवाभ्युत्थाय मथुरामागत इत्याह ॥ एवं स प्रार्थित इति तेषां प्रार्थनया स्वोत्कर्षो वाते

कर्मभिर्भ्राम्यमाणानांयत्रक्वापीश्वरेच्छयामंगलाचरितैर्दानैरतिर्नःकृष्णईश्वरे ६७ एवंसभाजितो
गोपैःकृष्णभक्त्यानराधिपाउद्धवःपुनरागच्छन्मथुरांकृष्णपालितां ६८ ॥ ॥

पूजान्यमज्जनं वा तातमिति राकां पारापि तं कृष्णे तदुक्तं नराधिपेति संबोधनं सेवकात्वत्रैतिः स्वाभ्यर्थेति ज्ञापना यात्तस्य प्रीतिरेव सुखं वेति परमप्रीत इत्युक्तोऽपयनेऽप्यनिर्वृत्तादपि वृद्धेरित्यप्रयोजकं मथुरां पुनरागच्छत भगवांस्तावत्पर्यंतं मथुरायामेव स्थितः कृष्णपालितामिति विशेषणतो भयशंका यास्त्वयमेव पालयतीति भगवद्दनागमने विशेषइत्युक्तः ॥ अनेन तादृशस्यानंपरित्यज्य किमित्युद्धवःस्समागत इति शंका निवर्तिता ६८ ॥ ॥

राम
१००६

શ્લોકાર્થ :-૬૭-૬૮

અમારા મનની દશે ઈંદ્રિયો - વૃત્તિઓ કૃષ્ણના ચરણ કમળને આશ્રિત થઈને રહે. અમારી વાણી તેમના નામે બોલે, અમારી કાયા તેમને નમન કરવામાં ઉપયોગી થાઓ, કર્મથી ભટકતા અમો ઈશ્વર ઈચ્છાથી જ્યાં પણ જઈએ ત્યાં મંગળ આચરણથી દાનથી અમારા પ્રીતિ ઈશ્વરરૂપી કૃષ્ણમાં થાઓ.(૬૭-૬૮)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

અમારા કાયા, વાણી અને મન સંબંધિ કાર્યો કરે આ ઉત્કર્ષ માગવાનો છે. લોકમાં પ્રસિદ્ધ બીજો ઉત્કર્ષ અમારે ઈચ્છિત નથી એમ બતાવતા કર્મથી ભટકતાં જે કોઈ યોનીમાં અમે હોઈએ ત્યાં અથવા મંગળકાર્યથી અને દાનથી પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. મંગળચરિત્ર સર્વ સાધારણ છે. દાન વિશેષ ધર્મ છે. વૈશ્યોમાં જ દેવોનું ઉત્પન્ન થાય છે. કૃષ્ણમાં રતિ થાય પણ તે અમારી છે. તના કરતાં ઉત્તમ થાઓ એવી પ્રાર્થના કરી, દેહનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થાય, આત્માનો ભગવાનમાં સ્નેહ, મનની ૧૧ વૃત્તીઓ છે. તે બધી કૃષ્ણના ચરણ કમળમાં આશ્રય કરીને રહે . ક્રિયા, જ્ઞાન અને અભિમાન તેમાં રહે. કમળમાં રૂપ રસ અને ગંધ, સ્પર્સ અનેસ્પષ્ટ રીતે છે. શબ્દ બીજે સ્વતંત્રતાથી મળશે. તેથી પાંચ વિષયની ન્યૂનતા નથી. આશ્રય કરો એટલે પ્રસંગથી કરવાની વાત નથી. કહી વાણી પણ તેમના નામ બોલ્યાં કરે. નામ તેમાં પહોંચે તોજ પર્યવિસિત શકિત ગણાય. ગુણ અને કર્મો બીજા પદાર્થને કહે. નામની શકિત મુખ્ય અર્થમાં જ પહોંચે. માટે તે અન્ય પણ નથી.

શરીર ભગવાનને નમસ્કારાદિ ક્રિયામાં પૂજા, સાધન, સંપાદનમાં ઉપયોગી થાય એ પ્રકારની પ્રાર્થના કરી. કર્મથી જરૂર ભ્રમણ થવાનું તેવી ભગવાનની ઈચ્છા હોય તો તેથી કર્મની સ્વતંત્રતા નથી. કર્મ જન્ય ઉત્કર્ષ ઉપયોગી નથી. તેથી જ્યાં જોઈએ ત્યાં કાયા, વાણી અને મનનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થાય તો પછી મંગળાચરણ કયાંનાં લેવાં? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે. જ્યાંસુધી એ થાય ત્યાંસુધી કર્મ ન છોડવાં. તેનું બીજુ વિપરીત ફલ ન થાય તે માટે એ પ્રાર્થના કરી છે. કૃષ્ણમાં અમારો ઈશ્વરભાવ સદા રહો. એ ત્રણ પ્રાર્થના બધા ભકતોએ મળીને કરી છે. (૬૭-૬૮)

એ પ્રાર્થનાથી ઉધ્ધવ પ્રસન્ન થયાં અને તથાસ્તુ એવું મનથી અનુમોદન આપીને મથુરાં આવ્યાં. તે કહે છે.

एतत्सर्वं दासभावेनैव कृतमिति ज्ञापयितुं निवेदनमाह। कृष्णायेति। उपायनान्यदादिति संबंधः। भगवंतं प्रणिपत्य भक्त्युद्रेकमाह। एतावाननर्थः सर्वं भगवतो नोक्तमिति प्रायेण भगवान्न विचारितवानिति। ततो वसुदेवायाद्युपायना

कृष्णाय प्रणिपत्याहं भक्त्युद्रेकं व्रजौकसां। वसुदेवाय रामाय राज्ञे चोपायनान्यदात् ॥६९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उद्धवप्रयाणे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ॥

न्यदान्निमित्त संबंधः। तिष्ठतीति ज्ञापयितुं रामाय राज्ञे दद्यात्। सर्वावस्थात एव तिष्ठतीति मर्यादामप्यंगीकृर्वतीति ज्ञापनार्थं राज्ञे चकारादक्रूरादिभ्योऽपि दोषाभावज्ञापनार्थं ॥६९॥ इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कंधविवरणे सप्तचत्वारिंशाध्यायविवरणं ॥ ॥४७॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૬૯

હે નૃપ પરિક્ષિત, કૃષ્ણ ભક્તિ વડે ગોપોએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે ઉધ્ધવ પાછા મથુરાં આવ્યાં. જે મથુરાનું અત્યારે ભગવાને કૃષ્ણ રક્ષણ કરે છે.(૬૯)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

તેની પ્રાર્થનાથી ઉધ્ધવે ઉત્કર્ષ માન્યો અથવા એને અન્ય ભજન છે એવું જાણ્યું એમ કોઈ શંકા ન કરે તે માટે શુકદેવજીએ રાજાને નરાધિપ એવું સંબોધન આપ્યું છે. તેથી બનાવ્યું કે સેવકને અનુસરવું તે પોતાના સ્વામીને માટે જ હોય છે. તેને તો પ્રીતિ મુખ્ય છે. તેથી તે પરમ પ્રસન્ન થયા. વચન તો આગ્રહથી પણ બોલે તેથી તે પ્રીતિનું પ્રયોજન નથી. મથુરાંમાં તે પુનઃ આવ્યા. ઉધ્ધવના આવતાં સુધી ભગવાન મથુરામાં જ બિરાજ્યાં. તેથી આવા સ્થાનને છોડીને ઉધ્ધવ કેમ મથુરાં આવ્યાં એ શંકા પર દૂર કરી.(૬૯)

આ બધું દાસભાવે કર્યું તે બતાવવા નિવેદન કરે છે.

શ્લોકાર્થ :-૭૦

ઉધ્ધવજી આવ્યા અને કૃષ્ણને નમન કરીને વ્રજ ભક્તિનો ઉભરો કૃષ્ણને કહી બતાવ્યો પછી વસુદેવ, બળદેવ, અને ઉગ્રસેનને ભેટો આપી હતી. તે સર્વને પહોંચતી કરી.(૨)

સુબોધીનીજી; ભાવાર્થ :-

ભેટ આપી એવો સંબંધ છે. ભગવાને પ્રણામ કર્યા, ભક્તિનો ઉભરો કહ્યો. એ વાત પહેલી ભગવાને કહી નહતી. તેથી ભગવાને ઘણું કરીને તે વિચારી ન હતી. જેવો પ્રેમાત્મા ભક્તિ પદાર્થ શાસ્ત્રમાં છે તેનાથી અધિકપણું ગોપીજનોના ભાવનું કહ્યું એવો અર્થ પણ થાય છે. તેથી એ વાણીથી કહેવાય નહિ કે બીજે કયાંય દેખાય નહિ. એમ જણાવ્યું પછી વસુદેવને ભેટો આપી કેમકે નંદરાયને તેમની સાથે મિત્રતાનો સંબંધ છે. બળરામને ભેટો આપી. પૂર્વ અવસ્થાતેવી જ છે. તે વ્રજભકતો મર્યાદાને પણ જાણે છે તેથી અક્રુરાદિને પણ ભેટો આપી. તમે ભગવાનને પધરાવી ગયા તેમાં અમે તમારો દોષ માનતા નથી બતાવવા માટે તેને પણ ભેટ આપી એમ સમજવું. (૭૦)

એમ લાજને દૂર કરાવવા માટે અમે અપરાધ કર્યો એમ કહેતાંતેને સિદ્ધ કરવા વસુદેવ દેવકીના અપેક્ષિતને બતાવે છે.

દશમ સ્કંધ પૂવાર્ધ

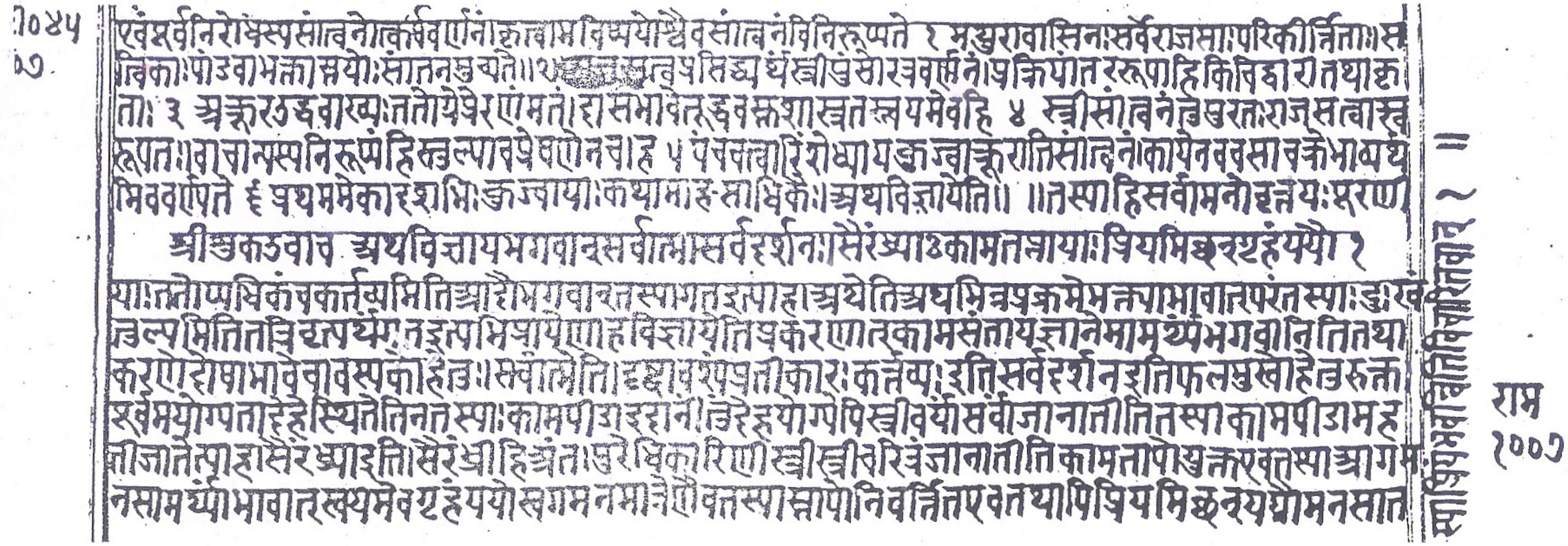
અધ્યાય ૪૪મો રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ

સંપૂર્ણ

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ અધ્યાય ૪૫ મો

રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ

(કૃષ્ણ અને બલરામનો યજ્ઞોપવીત અને ગુરૂકુળમાં પ્રવેશ)

કારીકા :-

આ પ્રકારે ઉધ્ધવ ધ્વારા તેમના તાપનું સાન્તવન કર્યુ અને તામસ ભકતોના નિરોધનો ઉત્કર્ષ કહયો. હવે રાજસ અને સાત્વિક ભકતોનું સાંતવન કહેવાય છે.(૧)

મથુરામાં રહેનારા ભકતો રાજસ છે. અને પાંડવો સાત્વિક ભકતો છે. એ બંનેનું સાન્તવન બે અધ્યાયો વડે કહે છે. (૨)

સ્ત્રી અને પુરૂષોનું વર્ણન રાજસત્વ કહેવા માટે છે. પાંડવો આત્વિક ભાવવાળા છે. તેમને અકુર દ્વારા સાન્તવન કર્યુ છે. સાન્તવન આપવાવાળા અકુર રૂાજસ છે.(3)

અકુર ઉધ્ધવજી કરતાં આગળ છે. તેથી તેને હસ્તિનાપુર મોકલે છે. ઉધ્ધવજી દાસ ભાવથી મુખ્ય છે અને અકુરજી રજ સ્ત્રી દ્વારા મુખ્ય છે. તે બંને પોત પોતાના ગુણથી મુખ્ય છે. બાકી સ્વરૂપથી બંને સમાન છે. (૪)

પહેલું સ્ત્રી સાન્તવન પ્રદ્યુમ્ન સ્વરૂપથી કર્યુ છે. કારણ કે આ રાજસ લીલા છે. અકુરજીનું સાંન્તવન વાણી, સ્તુતિ અને હસ્તિનાપુર મોકલીને કર્યું છે.(૫)

આ પીસ્તાલીસમા અધ્યાયમાં કુબ્જા અને અકુરનું સાંન્તવન છે. કુબજાનું સાંત્વન કાયાથી કર્યું અને અકુરનું સાંત્વન વચનથી થયું. તે બન્નેને ઘણો કલેશ હતો તેથી તેમની સાંત્વન પહેલેથી કરી.

શ્લોકાર્થ -૧ : પ્રથમ ૧૧ શ્લોકથી કુબ્જાની કથા કહે છે. સર્વાત્મા અને સર્વજ્ઞ એવા ભગવાન કામના તાપથી દુઃખી થતી સૌરંધ્રી કુબ્જાનું પ્રિય કરવા તેની પાસે ઘેર ગયા.(૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી : તે કુબ્જા બધી મનની વૃત્તિઓ પૂર્ણ કરવી તેથી વિશેષ પણ કરવું એમ વિચારી પ્રથમ ભગવાન કુબ્જાને ઘેર ગયા. અથ શબ્દ પૂર્વ સંબંધ સમાપ્ત થયો તે કહે છે. અહીં સ્નેહ નથી પણ કામ છે પણ તેને ગોપીઓના જેવું દુઃખ છે. તે દૂર કરવા ભગવાન ત્યાં પધાર્યા. ભગવાને તેના કામનો સંતાપ જાણી લીધો તે જાત્તરાનું સાધન તો ભગવાન જ છે. તેમાં તમેને દોષ ન લાગવાનું કારણ તે સર્વાત્મા છે. તે દુઃખને જોઈને પ્રતિકાર જરૂર કરવો જોઈએ. તેથી તેમને સર્વદર્શન કર્યાં. તે ફલરૂપ હેતુ છે. પ્રથમ કુબ્જાના શરીરમાં અયોગ્યતા હતી. તેથી મેમાં કામપીડા ન હતી. હવે શરીર યોગ્ય થયું. તેમાં પણ સ્ત્રીરનું ચરિત્ર બધા જાણે છે. એટલે તેનો કામ વધ્યો. અન્તપુરમાં દેખરેખ રાફનારી સ્ત્રી સૌરન્ધ્રી કહેવાય છે. તે સ્ત્રીઓના ચરિત્રો જાણે તેથી કામનો તાપ તેને થવો યોગ્ય જ છે. તે ભગવાન પાસે આવવાનું બલ તો ધરાવતી નથી. તેથી ભગવાન જ તેને ઘેર ગયા. ભગવાને મનમાં વિચાર કર્યો કે તેનું પણ ભલું થાવ એટલે તેને ઘેર પધાર્યો. (૧)

એવા વિચારથી શું થાય? તેનું પ્રિય કરવું તે તેને ઘેર જવાથી થાય જ ? એ શંકા દૂર કરવા માટો તેના ઘરનું વર્ણન કરે છે. તેનું ઘર રાજમહેલ જેવું છે. તેને દોઢ શ્લોકથી કહે છે.

नन्वेवं किमित्येवं विचारेण कर्तव्यमिव हि प्रियं तज्जमनं नैव भविष्यतीत्याशंक्य तन्निराकरणार्थं भगवदिच्छया जातोत्कर्षं गृहं ब
र्णयति महार्हेति सार्द्धेन। यद्यपि शास्त्रमपि गृहं भगवदिच्छयैव जातं एवं सापि गोपिकातुल्या भविष्यतीति शास्त्रोक्त
तथात्वं कर्तव्यमिति प्रियेच्छा तु नैवं महार्हेणैव तुल्यानि गृहाणि निपात्यानीत्युपस्कारोपस्पर्शैर्वा आढ्यं संपन्नं कामोपा
याः कामशास्त्रोक्तानि साधनानि उद्दीपकानि चित्राणि तेषु आदिसंपत्तिः इन्द्रमंदिरमित्यादीनि तैरुपबृंहितं लौकि

महार्होपस्करैराढ्यं कामोपायोपबृंहितं। मुक्तादामपताकाभिर्वितानशयनासनैः धूपैः सुरभिभिर्दीपैः स्र
ग्गन्धैरपि मंडितं २

कं शास्त्रीयश्चोत्कर्ष उक्तः अलौकिकोत्कर्षमाह मुक्तादामभिः पताकाभिश्च बहिर्मंडितं वितानैः श्वेतपत्रैः शय
नासनैः शयनार्थमुपवेशनार्थं च स्थूलसूक्ष्मस्पर्शास्तरणैः तत्पदं वै शेषिकैरपि मंडितमित्याह धूपैरिति। आगरुसंभवा
आमोदाः दीपाश्च अग्निमयाः मणिमयाः च स्रग्गंधैश्चशोभार्थं सर्वत्र लेपनं मंडनं एवं त्रिविधोऽप्युत्कर्षः भगवदिच्छ
तस्मिन्गृहे जात उक्तः २ ॥

શ્લોકાર્થ -૨ : મોટા ફરર્નીચરથી સમૃદ્ધ, કામની વૃદ્ધિ કરનાર ચિત્રાદિથી તેમાં વધારો થયો છે. મોતીની માળાઓ, તોરણો, પતાકાઓ ચંદ્રવા, આસન, શય્યાઓ, ધૂપ, દવાઓ, ફુલની માળાઓ ચંદનોથી શણગારેલું તેનું ઘર છે. (૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :- જેવા, પ્રાકૃતોના ઘર તેવું કુબ્જાનું ઘર તે ભગવાનની ઈચ્છાથી એવું થઈ ગયું એમ કુબ્જા પણ ગોપીજન જેવી થઈ જશે. ભગવાને વિચાર્યું કે તે લૌકિક છે. પણ તેને અલૌકિક બતાવવી છે. તેથી તેમ કર્યું. તે ભગવાને યોગ્ય જ કર્યું છે. અમૂલ્ય છે.

સોનારૂપાના વાસણો ખુરસી ટેબલો છે. તે બુહું કિંમતી છે. કામશાસ્ત્રમાં કહેલાં કામોદ્રિપક સાધનો તેવા ચિત્રો તેથી પુષ્પ સંપત્તિ ઈન્દ્રમન્દિરમ્ વધારો થયો છે. એથી લૌકિક અને શાસ્ત્રીય ઉત્કર્ષ ઘરનો કહ્યો. અલૌકિક ઉત્કર્ષ હવે કહે છે.

બહારના ભાગમાં મોતનીના ચકો, પતાકા, તોરણોથી શોભાયમાન છે. અંદર ચંદરવા શયનગૃહમાં શૈય્યાઓ, બેસવા માટે કોંચ ખુરસીઓ, સુવાના આસનો, નિરંતર બદલાતા રાખ્યા છે.

તેથી શોભા વધી જાય છે. બીજી રીતે અગરૂના ધૂપો, અગ્નિના દીવાઓ, મણીના દીપો, પુષ્પની માળાઓ ઠંડકને માટે ચંદન વિગેરે એમ ત્રણ પ્રકારથી શાોભાયમાન ઘર છે. આ બધો વૈભવ ભગવાનની ઈચ્છાથી થયો છે. (૨)

હવે ભગવાન તેને ઘેર પદાર્યા ત્યારનો પ્રકાર કહે છે.

टि.टी.४५ १००८

ततोगतेभगवतिपद्धत्तायांतगृहागृहंतमायान्तमितिभगवदिच्छाविषयत्वाद्गृहस्यापिकर्मतापत्तसंस्थाहदृशंभगवंतमायांतमवेक्ष्यतं
थैवासनाउच्छ्रायपर्यंनमागतसंभ्रमाजाताइतिकर्तव्यताहृदजातासुक्तश्चायमर्थःततःपश्चादुपसंगम्यसखीभिःसहितासमा
जयामासानउक्तोतोपंहृजयापाविलंवितःनिहृत्तकामोभवेत्तन्नाहाऽच्युतइतिासदासनादिभिरितिसुवर्णमयाद्यासनानिशय्या
मयानिवाश्चउपभक्तानीतिसत्पदेनज्ञापितं ३ तथैवउद्धवोपिसंजितःपरंसाकृतयाश्चनेनभगवान्भर्तृतयासंजितइतिज्ञायते
कामोहिदेशालकइतिश्चयोतव्यादृत्तिःफलतिउर्व्यामेवोपविष्टःआसनउपस्पर्शेतिराजधर्मपरिज्ञातंनिरूपितंतस्याःकृत्येजा
तिभगवानपिस्वकार्यंकृतवानितिलाताहकृष्णोपीतितदर्थोर्थमारोपितेकामेत्तूर्णंविलंबश्चेतज्जमतःकाममयमेवस्यादितितल्पमे

गृहंतमायान्तमवेक्ष्यसासनात्सद्यःसमुत्थायहिजातसंभ्रमा।यथोपसंगम्यसखीभिरच्युतंसभाजयामाससदासना
दिभिः ३ तथोद्धवःसाधुतयाभिपूजितोन्यषीददुर्व्यामभिमृश्यचासनं।कृष्णोपितूर्णंशयनंमहाधनंविवेशलोकाच
रितान्यनुव्रतः ४

वशयनंविवेशनत्वनिर्दिष्टउपभुक्तामउपभुक्तेवाभवेदितिभगवदर्थेअन्यार्थंवेत्यपिशंकाव्यावर्त्तितो
पिउमाहामत्यधनमितामहत्त्वेनस्मृतादेनायंअस्पृतरस्तुकृष्टंभगवद्दत्तमेवेतिविवेशेतिस्वैरंप्रवेशस्थानात्विविक्तइत्य
पिज्ञापयितंनउभगवानहिलोकस्थकर्मांकिमित्येवंप्रार्थनाव्यतिरेणस्वयमेवगतइवेनत्राहलोकाचरितानउव्रतइतिसाहिलो
किकालोकरात्तैवयातेतिासापतथैवमनोरथःसागृहस्यवत्ईश्वरवद्भावंनजानातिउभत्वात्स्वद्व्यवहारंतुजानातिय
स्मात्तथैवमनोरथइतिलोकानांसाधारणचरितानिभगवानप्यनुव्रतोजातःनत्वउवादकमेतत्परंविरोधापन्नेः ४

राम १००५

શ્લોકાર્થ -૩ : તે કુબ્જા ભગવાન પધારે છે એમ જાણી આસન પરથી ઉભી થઈ સખીઓ સાથે ભગવાનને મલીને તેમને આસનાદિ આપીને તેમનું પૂંજન કર્યું. (૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : ભગવાનની ઈચ્છાનું વિષય ઘર છે. તે ઘરને પણ કર્મપણું કહ્યું છે. તેવા ભગવાનને પોતાના ઘેર આવતા જોઈને તે આસન ઉપરથી ઉભી થઈ તે વખતે કર્તવ્ય મૂઢ બની ગઈ છે. ખરી વાત છે મોટેરા ઘર આવે તેને કેમ માન આપવું તેમાં માણસ મુંજાઈ જાય છે.

કુબ્જા ભગવાનની સામે આવી, સખીઓ સાથે ભગવાનને માન આપવા લાગી. આ તો ઘણા દિવસની ઈચ્છાવાળા છે. તેની પૂજામાં વાર લાગે તો તેનો કામ શાંત થઈ જાય તેનો કાંઈ વિચાર કર્યો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેમ તો લૌકિકમાં હોય આ કાંત તો અચ્યુત છે. તેને સોનાના આસનો પલંગો વિગેરે આવ્યાં. આ અર્થ સત્ પદથી લીધો. (૩)

શ્લોકાર્થ -૪ : ઉધ્ધવને પણ સાધુતા વડે સત્કાર્યા. તેને આસન આપ્યું. તેનો સ્પર્સ કરીને તે પૃથ્વી પર જ બેસી ગયા. કૃષ્ણ પણ જલ્દી મોટી કિંમતી શય્યામાં અંદર બીરાજ્યા. કેમ કે તે વખતે ભગવાને લોકના આચારનું અનુકરણ કર્યું છે. (૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - તે વખતે ઉધ્ધવની પણ પૂજા કરી પણ ભગવદભકત તરીકે કરી. ભગવાનની પૂજા તો ધણી જાણીને કરી. કામ દોષરૂપ છે. તેથી તેનો ઉપયોગ ઉધ્ધવમાં ન થયો પણ તેની નિવૃત્તિ કરી છે. ઉધ્ધવ આસનની પાસે તેનો સ્પર્સ કરીને પૃથ્વી ઉપર બેઠા. તેથી તે રાજધર્મને જાણનાર છે એમ બતાવ્યું.

કુબ્જાનું કામ સ્વાગત કરવાનું હતું. તે પુરૂં થયું. ત્યારે ભગવાને પોતાનું કાર્ય કર્યું. ભગવાને કામને ધારણ કર્યો. તેમાં જો ક્ષણનો પણ વિલંબ થાય તો જગત કામમય થઈ જાય. તેથી જલ્દી શય્યામાં પહોંચ્યાં. જો બતાવ્યા વગર શય્યામાં જાય તો વાપરેલી શય્યા આવી જાય. એ શંકા દૂર કરવા માટે બહું કિંમતી શય્યા હતી. અનુપભકત હતા. ભગવાનને માટે જ કરાવેલી હતી.

પહેલાના સ્થાન કરતાં એકાન્તમાં હતી તે ઉપર, પધાર્યા. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન તો અકિલષ્ટ કર્મા છે. તેની વિનંતી વગર કેમ શય્યામાં પહોંચ્યાં? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન અત્યારે લૌકિકનું અનુકરણ કરે છે. કુબ્જાનો મનોરથ પણ તેવો જ છે. તે ભગવાનને ઈશ્વરભાવથી જાણતી નથી. પણ ગૃહસ્થના વ્યવહારને જાણે છે. વિટ વ્યવહારમાં કુશળ છે. તેથી ભગવાને સાધારણ લોકોના ભાવનું અનુકરણ કર્યું. (૪)

ત્યારે તે કુબજા પણ સંસ્કારપૂર્વક ભગવાન પાસે ગઈ.

ततः सोपि गतेति तस्याः संस्कारपूर्वकं गमनमाह। आलेपं स्रग्गन्धादिभिः स्नानार्थमेव भगवदिच्छया पूर्वमेव तस्याः सम्यक्त्वं स्वधासव इति शान्त्यर्थं देहविस्मारणार्थं च कामशास्त्रोक्तद्रव्यपानमुक्तं आदिशब्देन तथा बोधकानां पदार्थानामपि ग्रहणं नीचानां स्थापनं एवमेतैः प्रसाधितशरीरा तद्रागापन्ना लक्ष्मीपतिरयमिति तथाकरणे शंकारहिताम्

सा मज्जनालेपदुकूलभूषणस्रग्गन्धताम्बूलसुधासवादिभिः प्रसाधितात्मोपससार माधवं सव्रीड
लीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ॥ ५ ॥

सव्रीडमुपससार तया भगवति स्वदेहभावाः स्थापिताः क्रमेण सूचिता इत्याह सव्रीडेति। स्त्रीभावात् प्रथमसंबन्धे क्रीडा ततो हासः प्रच्छन्नायाः ततो भगवच्चेष्टानां साहाय्यं निरीक्षणं ततो अभिलषितानां भाषणं सूचनं त्रयमथ क्रमो भगवता कर्तव्य इति प्रथमतः स्नाद्दृशं चेष्टां कुर्वाणैव गतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

શ્લોકાર્થ - ૫ : કુબ્જાએ સ્નાન કર્યું. ચંદન લગાડયું. આભુષણ પહેર્યાં. માલા, ચંદન, તાંબૂલ અને કેફી સુધા જેવા આસવ લઈને તેના દેહને શણગારી, લાજ, લીલાપૂર્વક સ્મિત, વિલાસ, અવલોકન કરતી લક્ષ્મીપત્તિની સમીપમાં જઈ પહોંચી. (૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : સુંગધિવાળા ચંદન સ્નાન માટે ભગવાનની ઈચ્છાથી પ્રથમથીજ તૈયારી કરી હતી. સુધારૂપ આસવ શકિતને માટે ઉપયોગી છે. દેહને ભૂલવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. કામશાસ્ત્રમાં કહેલા દ્રવ્યોનું તેને પાન કર્યું. એમ કહ્યું છે. તેમ કામોદ્દબોધક પદાર્થો ચંદ્રોદય વિગેરેની પણ માત્રા રાખી લાગે છે. તેનાથી શરીરને તૈયાર કરીને તે લક્ષ્મીરૂપ થઈ, ભગવાન લક્ષ્મીપત્તિ છે. એમ માનીને તેની સમીપ ગઈ. તેમાં તેને શંકા ન થઈ કારણ કે ભગવાન માધવ છે. તેને અન્તઃકરણના બધા ભાવો ભગવાનને બતાવ્યા. સ્ત્રીભાવથી પહેલાં લજ્જા બતાવી. ત્યારપછી કામની પ્રવૃત્તિમાં હાસ બતાવ્યો. પછી ભગવાનની ચેષ્ટાઓને માનપૂર્વક જોઈ તેમાં ઈચ્છા હોય તેની વ્યકિત કરવારૂપ ભાષણએ સુનત કહેવાય એ બતાવ્યું. આ ક્રમ રતિ સમયમાં ભગવાન કરશે એ કુબ્જાએ બધો બતાવી દીધો. એમ સર્વ સાહીત્ય સાથે કુબ્જા ભગવાન પાસે ગઈ. (૫)

તે તો ભગવાનની કાન્તા થઈ તેમાં ભગવદધર્મોનો આવેશ થતાં નવ સંગમ હોવાથી લાજ-આવતાં શંકામાં પડે છે.

૨૦૮૦૪૫
૧૦૦૯

ततः सा कांता जाता भगवद्धर्मावेशात्ततो यथाभिलषितं कृतवानित्याह। आहूयेति। स्वतः प्रवृत्त्यभावे हेतुमाह। नव संगमह्रियाविशंकितामिति निकटे गतायाः शंकापामाह। कंकणेभूषिते करे गृहीत्वेति। कंकणेनापरिज्ञानं स्ववासिन्याः अस्याः भवद्व्यतिरिक्तः पतिर्नास्तीति भगवांश्चेत्तन परिगृह्णीयात्तदा कंकणपरिज्ञानं वृथैव भवेदिति सूचितं। शय्यामधिवेश्येति प्रथमं प्रथमस्तु रतमेवोक्तं न त्वेषां कामशास्त्रीसंबंधेन सर्वं कर्त्तव्याइति तत्राह।

आहूय कांतां नवसंगमह्रिया विशंकितां कंकणभूषिते करे। प्रगृह्य शय्यामधिवेश्य रामया रेमेनुलेपार्पणपुण्यलेशया ॥ ६ ॥

राम १००९

रामयेति भोगार्थमेवैषा स्त्री। नाभिंचितावारीमात्रपेयादिति विशेषनिषेक्षार्थमन्यद्दातया संबंधेन दोषायन त्वव शप्स्तु रवतु भवेष्माहेतुः। ततः परमानंदं कथमनुभवतीत्याह। अनुलेपार्पणपुण्यलेशयेति। अनुलेपार्पणादन्यानि लेशमात्राणि यस्याः। अनुलेपार्पणस्यैवाऽपुण्यमात्रलेशो यस्याः। अथवा सा त्वनुलेपार्पणपुण्यलेशस्वतो वा तत्तस्याः सह भावएव ततः भगवान् स्वयमेव रेमे तावत्फलं स्वयमेवाधिकं रत्नवान् ६ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ – ૬ : કાન્તા નવ સંગમ હોવાથી લાંજ આવતાં શંકામાં પડે છે. તેને પોતે બોલાવે છે. કંકણથી શોભતા હાથને પકડી શય્યામાં બેસાડી તેની સાથે પોતે રમે છે. આ ભગવાને ચંદન આપેલું તેના પૂર્ણ્યના લેશવાળી કુબ્જાને તે લેશથી ભગવાન મળ્યા છે. (૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી : પોતે પ્રવૃત્તિ નથી કરતી. તેમાં ભગવાનનો પ્રથમ સંગ હોવાથી લજ્જા આવે છે. તે પાસે ગઈ ત્યાં કંકણથી શોભતા હાથને ભગવાને પકડયો. કંકણ સુવાસિનીનું ચિન્હ છે. આને તો ભગવાન સિવાય કોઈ પતિ નથી તે જો હાથને ભગવાન ન પકડે તો કંકણ પહેર્યું વૃથા થાય. પછી શય્યામાં તેને લીધી. તેમાં પ્રથમ સુરત કર્યું. ત્યાં કહે છે કે આ કોણ છે? સ્ત્રી સાથે સંબંધ સર્વત્ર ન કરવો જોઈએ. ત્યાં કહે છે કે ભોગને માટે જ આ સ્ત્રી છે. અગ્નિચયન કરીને સ્ત્રી સંગ ન કરવો એમ વેદ કહે છે. એમ નિષેધ છે. તે સિવાયમાં સ્ત્રી સંગનો નિષેધ નથી. ત્યાં કહે છે કે સુખાનુભવમાં ધર્મ કારણ છે તે આવા પરમાનંદને કેમ ભોગવે છે? ત્યાં કહે છે કે ભગવાને અનુલેપ આવ્યો તે સિવાયના પૂણ્ય તો લેશ માત્ર છે. અથવા તે અનુલેપાર્પણના લેશવાળી છે. તેથી તેને ભગવાને ભોગમાં ગૌણમાં રાખી પોતે સ્વયમ્ રમ્યા. તેટલું ફળ ભગવાને તેને વધારે આપ્યું. ભગવાન સર્વ સમર્થ છે. તેણે સુખ આપ્યું. તે તેના કર્મથી પ્રાપ્ત થયું નથી. પછી તેને પણ ધૃષ્ટપણું આવી ગયું. તેથી તેની ઈચ્છા પ્રમાણે તેણે પણ કર્યું. (૬)

नडकर्मणाजातमितितथोक्तं।अथवाभगवान्सर्वसमर्थःतस्यास्नावन्मात्रमेवसुखंदत्तवानितिज्ञापयितुंतथोक्तंतथासापिल
बभ्यार्घ्यास्वाभिलषितकृतवतीत्याह।सेतितासैरंभ्रीअनंगेनतसयोःकुचयोःपट्टिपाठरसःवक्त्रःस्थलस्यअनंतचरणेनएते
पारुजंत्वजंतीनानास्वरूपतःकेनचित्संबंधेनवेद्यातापस्योभयत्रव्याप्तत्वातवहिःस्पर्शेनतापापगमेपिअंतस्तापनिवृत्यर्थंमुपाय
माह।जिघ्रतीतिअर्थाद्वन्नंनचरणमेवअनंतत्वात्स्वपर्यायेणतापनाशोनिरूपितः।तथासतिशीघ्रंतापाभावोनस्यात्तनकेवलं
दुःखाभावएवतस्याफलितः।किंतुपरमानंदोपिउक्तइत्याह।दोर्भ्यामिति।एवमेवस्तनांतरेहृदयेनिविष्टंअंतर्यामिणंवहिर्दोर्भ्यां

सानंगतत्तकुचयोरुरसस्तथाक्ष्णोर्जिघ्रंत्यनंतचरणेनरुजोमृजंती।दोर्भ्यांस्तनांतरगतंपरिरभ्यकांतमानंदमूर्तिम
जहादतिदीर्घतापं ७ श्रीशुकउवाच सैवंकैवल्यनाथंतंप्राप्यदुःप्राप्यमीश्वरं।अंगरागार्पणेनाहोदुर्भगेदमयाचत ८

आलिंग्यतापंजहौ।७ व्यक्तमिति।तन्निरूपयतिसैवमिति।निमित्तद्वंद्वंहिसर्वस्मात्उत्कृष्टमितिवरत्वेनपर्यवसितंतथो
सतिनफलंकाचिन्मर्यादाऽपेक्षतेतितथापिभाग्यमेवाल्पमितिस्नादृश्योभवतिअल्पमेवयाचितवतीतिशुकस्तानिंदतिदुर्भगे
दमयाचतेति।रातरिसमायेवसन्नेपिअल्पयाचनंभाग्याभावाद्देवभवतिसाप्रोक्ताएवंज्ञाततंतयोपकारिणंस्वयमेवागत्यस
र्वसुखदातारंकैवल्यस्यापिनाथंसर्वैरेवोवाप्यपिदुःप्राप्यमीश्वरःस्यातअन्यथासाधनाधीनःस्यात्तत्तादृशमपिप्राप्यमोहंगो

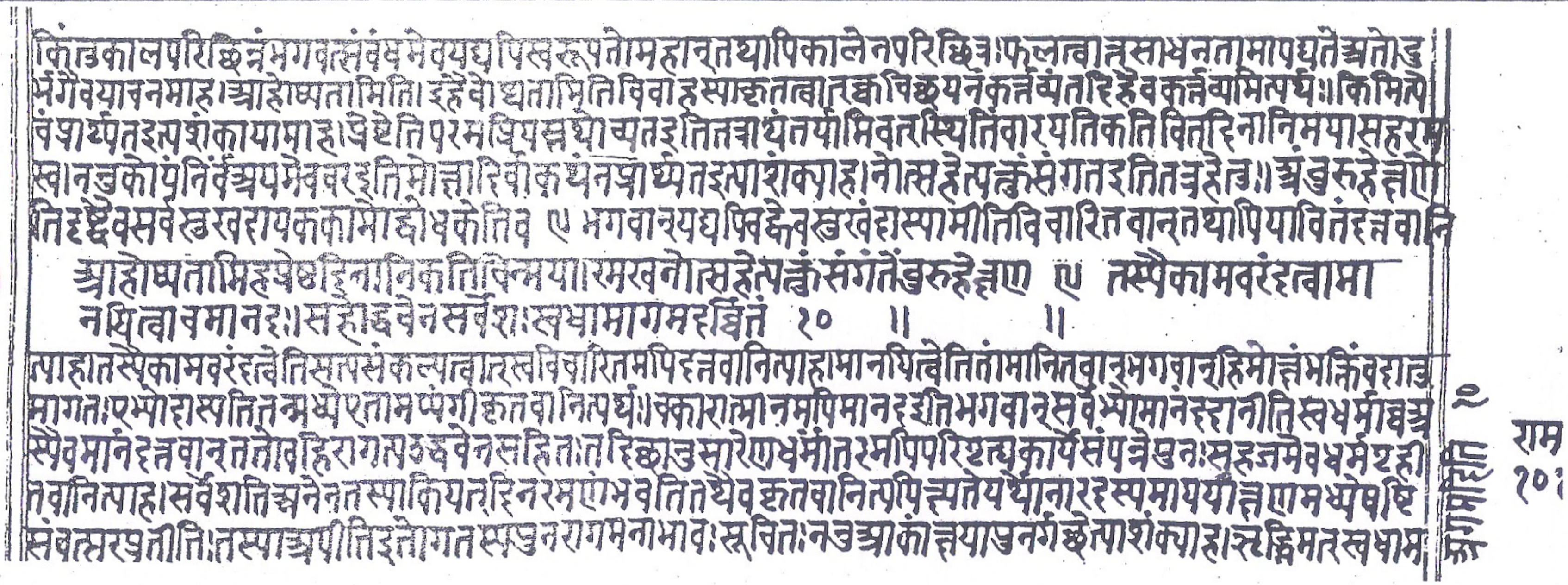
શ્લોકાર્થ - ૭ : તે કુબ્જા કામથી તપેલા કુચો, છાતી, આંખોની પીડાને ભગવાનના ચરણના સંબંધથી મટાડતી. ભગવાન બે સ્તનની વચ્ચે અપયા તેને બે હાથથી ડાબીને આનંદમૂર્તિ કાન્તને લઈને ઘણા દિવસના કામને તાપને શાંત કરવા લાગી.(૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : તે સૌરન્ધીએ કામથી તપેલા સ્તનો ઉપર ભગવાનના ચરણ વડે દુઃખથી મુકત કર્યા. સ્વરૂપથી કોઈ રીતે તાપ મટતો હસે એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે અંદર અને બહાર તાપ છે. તે બહારના તાપને તો ચરણના સંબંધથી દૂર કર્યો. હવે અંદરના તાપનો ભગવદ ચરણને સૂંઘવાથી તેની ગંધ અંદર જતાં અંદરનો તાપ શાંત થયો. તે અનન્ત હોવાથી બધો તાપ દૂર થયો. એકલું દુઃખ દૂર થયું એવું નથી પણ તેને પરમાનંદનો પણ અનુભવ કર્યો તે કહે છે. પહેલાં હૃદયમાં અંતર્યામી હતા તે બહાર આવ્યા. તેને બે હાથી દાબ્યા. તેને આલિંગન કર્યું. તેનાથી તેનો તાપ ગયો. કાન્ત હોવાથી તેને દાબવાથી કંઈ અપરાધ થતો નથી. તેને છેલ્લે સુખ થયું એવું નથી પણ આ તો આનંદની મૂર્તિ છે. તેથી ઘણા દિવસનો તાપ ત્રણ પ્રકારનો પણ ગયો અથવા કરોડો જન્મનો કામ તાપ મોટો થયો હતો તે બધા ગયો. એમ અનુલેપ આપેલ તેના ફલને કહીને ફલ ભોગવવા માટષ જે ભગવાનની સેવા કરવાની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ તેનું ફલ કહેવું જોઈએ તે કહે છે. (૭)

શ્લોકાર્થ -૮ : એમ મોક્ષના સ્વામી દુષ્પાપ સાક્ષાત ઈશ્વરને પામીને અંગરાગાર્પણના બદલામાં તેના દુર્ભાગ્યને લીધે તેને નીચે પ્રમાણે માગણી કરી. (૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : આ મિલન પહેલાથી ઉત્કૃષ્ટ છે. માટે વરદાન તરીકે તેને પ્રાપ્ત થયું. તેથી ફલમાં કોઈ મર્યાદા નથી. આટલું જ ફલ એમ મર્યાદા નથી. તો પણ આનુ ભાગ્ય અલ્પ તેથી તેની બુદ્ધિએ થોડું જ માગ્યું? દાતા મોટો સમર્થ હોઈ તેની પાસે થોડુ માગવું એ ભાગ્યના અભાવે જ એમ થાય. તે કુબ્જાએ એવા ઉપકારક ભગવાન કે જે પોતે આવીને સુખ આપે છે. સુખના દેનાર છે. મોક્ષના માલીક છે. કોઈ સાધનથી ન મળે તેવા છે. સાક્ષાદ ઈશ્વર છે એમ ન માનો તો સાધનને આધિન થઈ જાય. તેવાને મળી તો તો મોક્ષ અથવા ગોપીના જેવી અવસ્થા માગવી જોઈતી હતી. તે ન માગતાં કાલ પરિચ્છન્ન ભગવત સંબંધ જ માગ્યો. તે ફલસ્વરૂપ છે. તેને માટે સાધન કરવાની અપેક્ષા નથી. થોડો સંબંધ માગ્યો. એ અંશમાં તે દુર્ભાગીની એમ શુકદેવજીએ કહ્યું. (૮)

તેણીએ ભગવાન પાસે જે માગ્યું તે કહે છે.

किंतु कालपरिछिन्नं भगवत्संबंधमेव यद्यपि स्वरूपतो महान् तथापि कालेन परिछिन्नः फलत्वान्नसाधनतामापद्यते अतो ऽद्य
भंगेवयाचनमाह। आहोष्यतामिति। इहैव उष्यताम् इति विवाहस्याकृतत्वात् क्वचिच्छयनं कर्तव्यं तदिहैव कर्तव्यमित्यर्थः। किमिति
वंशार्थ्यत इत्याशंकायामाह। प्रेष्ठेति परमप्रियस्त्वं प्रार्थ्यत इति तत्रार्थं तर्यामिवत् स्थितिं वारयति कति चित् दिनानि मया सह रम
स्वानन्तुको ऽपि निर्बंध अपमेव वर इति मोक्षादिरेव कथं न प्रार्थ्यत इत्याशंक्याह। नोत्सहे त्वत्कृतं संगत इति तत्र हेतुः। अंबुरुहेक्षणेति
इति दृष्टैव सर्वसुखदायकः कामोद्दीपकश्चेति व ९ भगवान् यद्यपि विवेकेन सुखं दास्यामीति विचारितवान् तथापि यावितं रन्तवानि
आहोष्यतामिह प्रेष्ठ दिनानि कतिचिन्मया। रमस्व नोत्सहे त्यक्तुं संगं ते ऽम्बुरुहेक्षण ९ तस्यै कामवरं दत्त्वा मा
नयित्वा च मानदः। सहोद्धवेन सर्वेशः स्वधामागमदर्चितं १० ॥ ॥
त्याह तस्यै कामवरं दत्त्वेति सा तस्य संकल्पत्वात् त्वं विचारितमपि दत्तवानित्याह। मानयित्वेति तां मानितवान् भगवान् हि मोक्षं भक्तिं वदाता
मागतः एभ्यो दास्यतीति न मध्ये एताम् अंगीकृतवानित्यर्थः। स्वकारात्मा न मपि मानदर्शीत भगवान् सर्वेभ्यो मानं ददातीति स्वधर्मा विवाह
स्यैव मानं दत्तवान् ततो ऽविहिरागतः उद्धवेन सहितः तत्र दिष्ठा तु सारेण धर्मान् तस्मिपि परिस्थित्य कार्यं संपन्ने पुनः स्वकृतमेव धर्मं गृही
तवानित्याह। सर्वेश इति स्वनेन तस्याः क्रियत् दिनं रमणं भवतीति तथैव कृतवानित्यपि ज्ञातेय थानार्द स्यमापयीत्न णामध्येषष्टि
संवत्सर इति। तस्याश्च प्रीतिर् इतो गतस्य पुनरागमनाभावः सूचितः न तु आकांक्षया पुनर्गच्छेत् इत्याशंक्याह। स्वक्तिमत स्वधाम
९ श्री भा० टि० राम १०।

શ્લોકાર્થ - ૯ : હે પ્રિયત્તમ ! મારી સાથે કેટલાક દિવસ વિરાજો. હે કમલનયન ! તમારો સંગ છોડવાને હું રાજી નથી. માટે મારી સાથે તમે રમણ કરો. (૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : આપે વિવાહ તો કર્યો નથી માટે અહીં જ રહી જાવ. કારણ કે કોઈ જગ્યાએ સુવું તો પડશે જ. તો અહીંજ સુવાનું રાખો. એવી માગણી કેમ કરે છે? તેમાં પણ અંર્તયામીની જેમ રહેવાનું કહેતી નથી પણ કેટલાક દિવસ સુધી મારી સાથેરમણ કરા. આવો આગ્રહ શા માટે કરે છે? મોાક્ષાદિ શા માટે માગતી નથી? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે તમારો સંગ છોડવાનો ઉત્સાહ થતો નથી. કારણ કે આપ કમળ જેવા નેત્રવાળા છો, સર્વ સુખ આપનાર અને કામને ઉદીપન કરનાર હોઈ માગું છું. (૯)

ભગવાને બહુ સુખ આપીશ એમ વિચાર્યું હતું તો પણ તેને માગ્યું એટલું જ આપ્યું તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ -૧૦ : તેની ઈચ્છા હતી તેહ વરદાનરૂપ તેને આપીને પોતે માન આપનાર હોવાથી તેને માન આપી તેની પૂજા સ્વીકારીને ઉધ્ધવજી સાથે પોતાના મંદિરમાં પધાર્યા. (૧૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : સત્યસંકલ્પ હોવાથી પોતે વિચારેલ પણ તેને આપ્યું એજ વાત કરે છે કે ભગવાન મોક્ષ અથવા ભક્તિ આપવા ત્યાં કુબ્જા અને અક્રુરને પણ ગણ્યા હતા. ચ કાર છે. તેથી આત્માને પણ આપવા ધાર્યો હતો. ભગવાન પોતે બીજાને માન આપનાર છે. તેને પોતાના સ્વભાવથી આ કુબ્જાને પણ માન આપ્યું. પછી બહાર આવી ઉધ્ધવને સાથે લઈ તેની ઈચ્છાથી બીજા ધર્મને પણ સ્વીકારી તે કાર્ય પૂર્ણ કરી ફરી પોતે સર્વના ઈશ્વર હતા તે ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. એથી જેમ કેટલાક દિવસ તેની સાથે રમણ થાય એવી વ્યવસ્થા કર્યાનું પણ જણાય છે. જેમ નારદને માયા વડે ક્ષણવારમાં સાઠ વર્ષ પ્રતિત થયાં તેમ આને પણ ભગવાને તેની માગણી પ્રમાણે માયા વડે બતાવી રાજી કરી. અહીંથી ગયા પછી કોઈ વખત પાછા આવ્યા નહિ એ સૂચવ્યું છે. ત્યાં કહે છે કે ઈચ્છા રહી હોય તો પાછા આવે પણ ખરા? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પોતાનું ઘર પણ બધી સમૃદ્ધિવાળું છે. તેમાં પધાર્યા. એટલે ત્યાં ગયા પછી બહારની અપેક્ષા ન જ રહે. એવી તેમની સંપત્તિ છે. તેથી જ ભગવાન મળે ત્યારે જીવે પ્રાર્થના ન કરવી. ભગવાન જ જે કરવું હોય તે કરે. જો માગે તો તે કુબુદ્ધિ ગણાય તે જ હવે કહે છે. (૧૦)

अतएवभगवंतंप्राप्यस्वयंकिंचित्प्रार्थनीयंभगवानेवंयत्करिष्यतितत्करोतुअन्यथासकुमनीएवंभवतीत्याह दुरा राध्यमिति प्रथमतःस्वाराधपिदुर्लभेवाशक्यःअतएवास्मदादयस्सक्ता अपितथैवस्थिताःतादृशमप्याराध्यतत्रापि प्रसादपर्यंतंसम्यक्कृविष्णुंपालनार्थमेवागतमनाराधनेपिपालकंतत्रापिसर्वेश्वराणांकालादीनामपीश्वरंनि तारंसर्वेषांहिकालग्रासोनिवारणीयःएवंसतियोमनोग्राह्यंवृणीतेसकुमनीषीमहाराजस्थानेगत्वास्वयंतु

दुराराध्यंसमाराध्यविष्णुंसर्वेश्वरेश्वरंयोवृणीतमनोग्राह्यमसत्वात्कुमनीष्यसौ ११ ॥

पितःसर्वोपद्रवयुक्तोपिस्वसंबंधिनेसर्वोदायपयोहृदंनप्रार्थयतेतद्धत्तस्वयमात्मामर्कटरूपायसनसेहितंप्रार्थयतीति न वस्तुतथाप्यल्पमेवप्रार्थितंभवेतत्राहमर्कटेवहितप्रशंक्याह असत्वादिति नहिमनोधर्माःस्वस्यभवंति अध्यारोपि तस्वसंतएवनहिकथंप्रार्थयतइत्याशंक्याह कुमनीषीति साहिदुर्बुद्धिःअतोप्रसादादन्ययाप्रार्थयतइत्यर्थः ११

શ્લોકાર્થ - ૧૧ : સર્વના ઈશ્વર અને સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા ભગવાન કોઈ રીતે પ્રસન્ન થાય તેવા નથી. તેને પ્રસન્ન કરીને તેની પાસે મનમાં આવે તેવું માગે તે માણસ ખરાબ બુદ્ધિવાળો ગણાય. (૧૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : પ્રથમ તો તેનું આરાધન કરવું જ કઠીન છે. તેથી શુકદેવજી કહે છે કે આપણે મુકત થયાં છતાં એમ જ રહ્યા છે. ભગવાનનું આરાધન કર્યું. તે પણ તે ખુશી થાય ત્યાં સુધી કર્યું. તે પણ લોકનું પાલન કરવા માટષ આવેલ વિષ્ણુંનું આરાધન કર્યું. કાલાદિ સર્વના નિયન્તાનું આરાધન કર્યું. તે નિયન્તા હોવાથી સર્વનો કાળ દૂર કરવાનો તેનો વિચાર છે. છતાં તેવાને પ્રસન્ન કરીને મનમાં આવે તે માગે તે તો મોટા રાજા પાસે જઈ પોતે ભૂખ્યો હોય, ઉપદ્રવયુકત હોય છતાં પોતાનું ન માગતાં પોતાના વાંદરા માટષ ભાત માગે તેવી રીતે પોતે આત્મા છે. તેનું મન મર્કટરૂપ છે તેને રાજી કરે એવી પ્રાર્થના કરે તો તે થોડી બુદ્ધિવાળો નહિ તો બીજુ શું કહેવાય? આપ ભલે તે માગે પણ તે થોડુ માગ્યું હસે પણ વાંદળા જેટલું નહિ માગ્યું હોય. એ શંકામાં કહે છે કે મનના ધર્મો જીવના પોતાના નથી તેમાં ધર્મનો આરોપ કરો તે તો ખરાબ ધર્મો કહેવાય. તે ખરાબ ધર્મો હોય તો તેની માગણી કેમ કરે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે તે કુબુદ્ધિવાળો હોવાથી ન માગવાનું માગે છે. હવે બીજુ પ્રકરણ અહીંથી ચાલે છે. તે કહે છે. (૧૧)

૧૦રી-૪૫
૧૦૧૧

प्रकरणांतरमारभ्यते। अक्रूरभवनमिति। तस्मिन्नेव दिवसे अक्रूरायापि वरो दत्त इति तस्यापि गृहे भगवान्गतः। ननु प्रवृत्तस्यैव वरो दत्त इति कार्यं स्वक्रमेण निरूप्यते तत्राह। इष्टश्च इति सहितासामर्थ्येन समागत इति सर्वमिवोवाम। तत्र बलभद्रस्यापि कार्यमस्तीत्यत आह। सह राम इति उद्धवो हि अत्सवास क्रान्वातरस प्रार्थ्यन एवं रमणं तु स्त्रीभिरेव अतः कान्ता याः गृहे उद्धवेन सह गमनं भगवते सत्र पक्षानमिति बलभद्रस्य कोधोपि स्यात् आवेश भक्त इति रमणीयां रसाभासानो

अक्रूरभवनं कृष्णः सहरामोद्धवः प्रभुः। किंचिच्चिकीर्षयन्प्रागादक्रूरप्रियकाम्यया ॥ १२ ॥ ॥

चिते स्यानां आनाउ अक्रूराय संस्पर्णो भावो वे य इति पोनिमवार्थरामं निमित्तभावार्थ उद्धवं च सह नीत्वा नातत्वनाकारितः किमिति गत इत्याशंक्याह। प्रभुरिति सर्वेषां हि स्वामी सेवक गृहे पि सेवक संमानना र्थं गच्छति सम आकारयितुं समर्थः। प्रयोजनमाह। किंचिदिति किंचित्स्व विषयं चिकीर्षयन् चिकीर्षा उत्पादयन् अक्रूरे प्रियकाम्यया च प्रकर्षेण आगतः अस्योपाख्यानस्यानंतत्वे इति पाद्यते अयं हि स्मार्त इति ज्ञापयितुं १२ ॥ ॥

राम
१०११

१०टी-४५
१०११

प्रकरणांतरमारम्यतोअक्रूरभवनमितितस्मिन्नेवदिवसेअक्रूरायापिवरोदत्तइतितस्यापिगृहेभगवान्गतः।नन्वस्मै वतस्मैवरोदत्तइतिकथंक्रमेणनिरूप्यतेतत्राह।हेत्वइतिसहितासामर्थ्यसमागतइतिस्त्रीर्वमिवोवाम।तत्रबलभद्रस्यापिकार्यमस्तीत्यतआह।सहरामइति।उद्धवोहिउत्सवात्मकत्वात्रसप्राधान्यनएवरमणंतुस्त्रीभिरेव।अतःकुब्जायाःगृहेउद्धवेनसहगमनंभगवैस्तत्रप्राधान्यमितिबलभद्रस्यकोपोपिस्यात्आवेशभूतइतिरमणोभयंरसाभासानौ

अक्रूरभवनंकृष्णःसहरामोद्धवःप्रभुः।किंचिच्चिकीर्षयन्प्रागादक्रूरप्रियकाम्यया १२ ॥ ॥

चित्येस्यानांआतात्अक्रूरायसंपूर्णभावोदेयइतियोनिभावार्थंरामंनिमित्तभावार्थमुद्धवंचसहनीत्वानातत्वनाकारितः।किमितिगतइत्याशंक्याह।प्रभुरितिसर्वेषांहिस्वामीसेवकगृहेपिसेवकसंमाननार्थंगच्छतिस्वमाकारयितुंसमर्थः।प्रयोजनमाह।किंचितकचित्प्रेषणंचिकीर्षयन्चिकीर्षयापयन्अक्रूरेप्रियकाम्ययाचप्रकर्षेणप्रभुरितिपाठगातआस्योपाख्यानस्मार्ततत्वेःप्रतिपाद्यतेअयंहिस्मार्तइतिज्ञापयितुं १२ ॥ ॥

राम
१०११

શ્લોકાર્થ - ૧ ૨ : ઉધ્ધવ અને બલરામને લઈને પ્રભુ કૃષ્ણ કાંઈક કર્તવ્યની ઈચ્છાથી અકુરનું પ્રિય કરવા તેને ઘેર ગયા. . (૧ ૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : તેજ દિવસે અકુરને પણ વરદાન આપેલ તેથી ભગવાન અકુરને ત્યાં પધાર્યા. પહેલાં તો અકુરને વર આપેલો તે તેને ઘેર પાછળથી કેમ પધાર્યા? આપેલા વરના ક્રમથી કેમ ન ગયા? તેના ઉત્તરમાં કહે છે તે તો કૃષ્ણ એટલે સ્ત્રીઓને માટે આ લોકમાં પધાર્યા છે એમ અમે પહેલાં કરી ગયા છે. બળદેવનું પણ કામ છે. માટે સાથે રાખ્યા છે. ઉધ્ધવ તો ઉત્સવાત્મક છે. રસપ્રધાન છે. રમણ તો સ્ત્રીઓ સાથે જ થાય તેથી કુબ્જાને ઘેર ઉધ્ધવ સાથે પધાર્યા. ભગવાન ત્યાં મુખ્ય હોય તેથી બળદેવને ક્રોધ થાય. તે આવેશરૂપ છે તેથી રમણ અને અરમણ વડે રસાભાસ અને અનૌચિત્ય થાય. અહીં તો અકુરને સંપૂર્ણભાવ આપી મોકલવો છે. તેથી યોનીના ભાવ માટે રામને સાથે રાખ્યા. નિમિત્તને માટે ઉધ્ધવને સાથે લીધા. ત્યાં કહે છે કે તેની વિનંતી વગર તેને ઘેર કેમ ગયા? ત્યાં કહે છે કે તે તો ઈશ્વર છે. બધાના ધણી છે.સેવકને ઘેર સેવકને માન આપવા જાય તેને આમંત્રણ કરવાને કોણ સમર્થ થાય? અકુરને કવચિત કોઈ જગ્યાએ મોકલવા માટે અને તેનું પ્રિય કરવા પ્રભુ ત્યાં ગયા. આ સ્માર્ત છે એમ બતાવવા સ્માર્તત્વ રૂપથી કહે છે.(૧ ૨)

આનું ઉપાખ્યાન સ્માર્તત્વ વડે કહેવાય છે. કારણ કે આ ક્રુર પોતે સ્માર્ત છે તેનું સ્માર્તપણું બતાવવું છે. તે ત્રણેવ ઘેર આવ્યા તેમનો અક્રુરે સત્મકાર કર્યો તે હવે કહે છે.

ततो गतानामक्रूरकृतं सत्कारमाह धर्मं प्रतिपादयन्यासत्तानिति तस्य सर्वे तुल्याः अतो मर्यादया पूजयतीति नवलभद्रेरपि वै मनस्यं नरवरेभ्योपि श्रेष्ठान् नरान् नरवरान् श्रेष्ठेति वाऽन्धवराम स्वामिनः क्रमेणो दिष्टाः आराद् यदि वृद्धास्त बांधवानिति अवस्याम्फ द्वानेलौकिकोपि हेतुः प्रत्युक्ता यपथमतः प्रवृत्तरितो ततः प्रवृत्तिो ततः भक्तत्वाभावात्त न साष्टांग प्रणाम स्वर्वीक्रूरस्तु उक्त एव प्रमोदानंतरं परिष्वंगस्ततोभिनंदनं १३ एवं कायिकवाचनिकमुक्त्वा मानसिकं

सत्तान्नरवरश्रेष्ठानाराद्वीक्ष्य स्वबांधवान् प्रत्युत्थाय प्रमुदितः परिष्वज्याभिवंद्य च १३ ननाम कृष्णरामं च स तैरप्यभिवादितः पूजयामास विधिवत्कृतासनपरिग्रहान् १४ ॥ ॥

नमस्कारमाह ननामेति वहिर्नमस्कारस्तु प्रावरिकः अतएव भगवापिताभ्यां स इति नमस्कृतमाह स तैरप्यभिवादित इति स्वेच्छकारात्फलाक्रपनयनाशनंद्वितीयाद्वयंवसति भिरप्यभिवादितः अपिशब्द स्तुल्यतामापादयति ततो गृहागता इति पूजयामास विधिवत्शास्त्र दृष्टेन प्रकारेण यथामहानुरुषानभ्यागतान् पूजयति लोकः कृतासन परिग्रहा यैः अनेनैव नापि धर्मोत्तरो क्षात्तुल्यत यो आसनं गृहीतं यथाश्राद्धे गुरुशिष्यो १४ ॥

ततः पादावनेजनीरापः शिरसा धारयन्नतुदीयं च निष्ठायामधिका भक्तिः स्वपेति धर्मपरिज्ञानार्थं ततः दिव्यैर्गंधैः स्रग्भूषणैस्तमैः सहितेन अर्हणेन पूजयामासेति सर्वोपि एवं सर्वेषः पूजा साधनरूपा पूजयामासेत्वा राधयामासेत्यर्थः १५ ततो यत्कृतवांस्तदाह अर्चित्वेति ततः उपासनेस्थितस्य भगवतः स्वाकगतो पादौ मृजन् सेवनार्थं संवाहन अन्ये एव वनतो भवा अक्रूरः स्वीकृतः कृष्णरामाउभौ श्वेवं इष्टविति अभाषत स्तोत्रं कृतवानित्यर्थः। १६ तां स्तुतिमाह दिष्ट्येति दशभिः स्तुतिरुक्ता हि पार्थ नैकेन दोषयुक्तः सर्वभावैरिह स्त्रियः निरोधेत्यधिकारिभिः सर्वेषेवच भावेषु कृष्णोत्कर्षो निरूप्यते अ

पादावनेजनीरापो धारयन्शिरसा नृपा अर्हणेनांबरैर्दिव्यैर्गंधस्रग्भूषणोत्तमैः १५ अर्चित्वा शिरसानम्य पादावंकगतौ मृजन् प्रश्रयावनतोक्रूरः कृष्णरामाव भाषत १६ दिष्ट्या पापो हतः कंसः सानुगो वामिदं कुलं भवद्भ्यामुद्धृतं कृच्छ्रान्दुरंताच्च समेधितं १७ ॥

युक्तं पार्थयेयस्तत्तस्मे दयात् सर्वथानिष्टं सर्वगोपीभ्यः नेनान्यस्यापि दास्यतिनिरोधोद्यन्पृथानस्यात् फलार्थं कर्मतद्वितारी श्वरः सर्वहितविरुद्धविरोधो नरूपणे यथा बालकरोधो हि पित्रापि विनिरूपितः निवर्तयतिकामांस्तान् ज्ञानेनयहि लामतिः यदि स्याद्दुत्कादाउष्टानिहुष्टा वाविचारतः षय मं भगवत्कृतकर्मणाम भिनंदनरूपां स्तुतिमाह स्वसमानत्वेन धर्मः अवयोर्युवाभ्यां इदं कुलं कृष्णादुरंताद्धृतं अनेन कुलसंबंधेन कुलस्यानिष्टसंकितं निवारितं प्रस्तुते धर्मे वृत्तमिति १७

શ્લોકાર્થ -૧૩ : શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં પણ શ્રેષ્ઠ અને પોતાના બાંધવો તેમને દૂરથી આવતાં જોઈને અકુર ઉભા થયા, રાજી થયાં તેમને ભેટયાં અને તેમનાં વખાણ કર્યા. (૧૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : અકુરને બધા તુલ્ય છે. તેથી મર્યાદાથી પૂજા કરે છે. તેમાં બળદેવને વિષમભાવ જણાતો નથી. નટવરમાં પણ શ્રેષ્ઠ એટલે નર, નરવર અને નરવર શ્રેષ્ઠ એટલે ઉધ્ધવ, બળદેવ અને તેમના સ્વામી એ ત્રણને ગણાવ્યા. તેમને દૂરથી આવતા જોયા. પોતના બંધુઓને જોયા તેથી સામે ઉભા થઈને પ્રથમ તો રાજી થયા. પોતે ભક્ત તો નથી. તેથી સાષ્ટાંગ પ્રણામ તો ન કર્યા. રાજી થયા પછી આલિંગન કર્યું પછી તેનાં વખાણ કર્યા.(૧૩)

એમ કાયા અને વાણીનો સત્કાર કરી માનસીક નમસ્કાર કરે છે.

શ્લોકાર્થ -૧૪-૧૫ : અકુર કૃષ્ણ અને બળદેવને નમ્યા. તે બંનેએ અકુરને નમન કર્યું. અકુરે. વિધિ પ્રમાણે બધાનું પૂજન કર્યું. તેમને આસન આપી બેસાડયા. તેના પગ ધોયાનું પૂજન કર્યું તેમને આસન આપી બેસાડયા. તેના પગ ધોયાનું જળ પોતાના મસ્તક ઉપર ચઢાવ્યું. હે રાજન, પૂજન કરીને દિવ્ય વસ્રો આપ્યા. ગંધ, માળા અને ઉત્તમ ઘરેણાં પણ પૂજામાં આપ્યાં. (૧૪-૧૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : બહારથી નમસ્કાર તો વ્યવહારને લઈને કરવાનો છે. તેથી ચ કાર છે. તેથી ફલ વિગેરે ભેટને માટે લાવ્યા છે. બીજો ચકાર છે તેથી ઉધ્ધવને પણ સાથે રાખ્યા છે. અપિ શબ્દ તુલ્યનાને કહેનાર છે. પોતાને ઘેર આવ્યા તેથી પૂજવા જોઈએ. શાસ્રમાં પૂજનનો વિધિ હોય તેમ પૂજન થાય. જેમ લોકો મોટા પુરૂષો ઘરમાં આવે તો પૂજે છે.

ત્રણને આસન આપ્યાં અહીં ઉધ્ધવે પણ આસન લીધું. જેમ શ્રધ્ધમાં ગુરૂ અને શિષ્ય બેસે તો આસન લે છે તેમ ઉધ્ધવે કર્યું. પછી પગ ધોયાનું જળ મસ્તક ઉપર ચઢાવ્યું. ધર્મ નિષ્ટામાં આટલી ભક્તિ વધારે છે. ધર્મનું તેમને જ્ઞાન છે એમ બતાવવા માટે હે નૃપ ! એ સંબોધન છે. પછી દિવ્ય ચંદન અને ફલની માળાઓ અને આભુષણો સાથે પૂજા કરી.

પૂજા સાધન છે. પૂજયામાસ ના અર્થ તેનું આરાધન કર્યું એમ કરવો. (૧૪-૧૫)

ત્યાર બાદ જે કર્યું તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ -૧૬ : તેનું પૂજન કરી મસ્તક વડે નમન કરી તેના ચરણને ખોળામાં લઈને ચાંપતાં વિવેકથી નમ્ર થયેલ અક્રુર કૃષ્ણરામને ઉદ્દેશી બોલ્યાં. (૧૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : ઉચ્ચે પધરાવેલા ભગવાનના ચરણને પોતાની ગોદમાં લઈને સેવા માટે દાબ્યા. વિનયથી નમીને પ્રથમ કહેલ અક્રુર કૃષ્ણ અને રામને જોઈને પોતે તેની સ્તુતી કરવા લાગ્યો. (૧૬)

અક્રુરે કરેલી સ્તુતિ કહે છે.

શ્લોકાર્થ -૧૭ : પાપી કંસ તેના ભાઈઓ સાથે મર્યો. તે મારૂં ભાગ્ય સમજુ છું. આપે યાદવકુલનો ઉધ્ધાર કર્યો એટલું જ નહિ પણ ન મટે તેવા સંકટમાંથી છોડાવીને તેને સમૃદ્ધ બનાવ્યું તે પણ હું મારું ભાગ્ય સમજું છું. (૧૭)

કારીકા ૧ થી ૫ - : દશ શ્લોકથી અક્રુરની સ્તુતિ કહી છે. એક શ્લોકથી દોષને નિવૃત્ત કરનારી પ્રાથના કરી છે. સર્વ ભાવથી અહીં ભગવાનની સ્તુતિ કરવી છે. કારણ કે ભક્તો નિરોધના અધિકારી છે. સર્વભાવમાં કૃષ્ણના ઉત્કર્ષનું વર્ણન આવે છે. ભગવાન પાસે ફક્ત અયોગ્ય વસ્તુ માગે તો ભગવાન તેને આપતા નથી. પહેલા અધ્યાયમાં ગોપીઓએ સંયોગ માગ્યો. તે ભગવાને ન આપ્યો. કારણ કે તે તેને હિતાવહ ન હતો. તેમ આગળ પણ ભક્તનું અહિતકારી હસે તેને માગશે તો ભગવાન આપશે નહિ. એમ આપે તો તેની સેવા ફલને માટેથઈ તો તેનું કિંચિત ફલ મળે તો તે સેવાથી તેનો નિરોધ ન થાય પણ તે કર્મમાર્ગરૂપ ફલ આપનારૂં થાય. ભગવાન સર્વના હિતને જાણે છે.

તેથી તે નિરોધ કરે. તેમાં દોષ નથી. જેમ બાળક પોતાનું અહિત ન સમજી કામ કરવા જાય તો તેના માબાપ તેમ કરતાં તેને અટકાવે છે. જો ભક્તોનો તે બાબત આગ્રહ બંધાય તો ભગવાન જ્ઞાનનો બાંધ કરી તેમાન આગ્રહને છોડાવે છે. ભગવાનમાં

આગ્રહવાળી બુદ્ધિ છે. છતાં તેમાં આગ્રહ થાય તો ભગવાન ઉપદેશ દ્વારા તેની નિવૃત્તિ કરે છે. (૧ થી ૫ કારીકા)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : પહેલા તો ભગવાને કરેલાં કર્મોનો અભિનંદન વડે ઉત્કર્ષ કહે છે. તે અક્રુરને ભગવાન પોતાના સમાનધર્મવાળા દેખાયા. આ તામસ્ ભાવ છે. તામસ્ ભકતોની જેમ તે પ્રથમ જ થયો છે. કંસ મર્યો તે અમારા ભાગ્યથી તે પાપી કંસ મરી ગયો. તેના ભાઈઓની સાથે મર્યો. આપ બંને ભાઈઓએ આ યાદવકુલને મોટા સંકટમાંથી મુક્ત કર્યું.

પણ કુલનું ઈષ્ટ પણ આપે કર્યું છે તે બધાને થોડુ મળી ગયું. પાપમાંથી પણ કુલનો ઉધ્ધાર કર્યો. અક્રુરે ભગવાનના બે કાર્યો જોયાં તેને પોતે વખાણ્યાં. (૧૭)

किंचात्तस्मै कस्यनिवारणेन सद्धुद्धायपर्यवसितं परैश्वर्यं कालस्य तत्त्वस्यैकपर्यवसितमपिकृतमित्याह युवां
प्रधानपुरुषाविति यो निर्बीजवस्त्वापि व्याख्येयप्रधानपुरुषत्वं आधिदैविकं भविष्यतीति ब्रह्मत्वेनैव स्तुति
निर्दिष्टकयापर्यस्यतीत्याह जगद्धेतू इति कारणार्थमेव प्रधानपुरुषौ निमित्तत्वमात्रं भविष्यतीत्याशंक्याह
जगन्मयाविति विकारेवातत्त्वस्तातवचनेवामवरोर्थविधाने भगवन्मयत्वं जगतो नान्यातियद्यपि तथापि भ
गवत्त्वेन कारणत्वेन जगत्कारणत्वेन पृथग्वर्तत इति वक्तुं भगवत एव जगन्मयत्वमुक्तं अन्यथा असतः सत्तास्या

युवां प्रधानपुरुषौ जगद्धेतू जगन्मयौ । भवद्भ्यां न विना किंचित् परमस्ति न चापरं ॥ १८ ॥

तस्माद्भगवतो वा परिणामः स्यात् विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमिति वाक्यात् लोके जगतो महत्त्वविधानात् तेन भगवन्माहा
त्म्यं वक्तुं अन्नमयो यज्ञ इति वत् जगन्मयाविति उक्तं न न तथापि भगवतः साधारणं कारणत्वं स्यात् कालादिवत् स्व
मवापि कारणत्वमपि साधारणमेव स्वर्गादिवत् न न्ना ह भवद्भ्यां कृत्स्नरामाभ्यां विभक्तं भक्तिभ्यां विना परमुत्कृष्ट
परमपकृष्टं प्रकारान्तरस्यांतराभेदावान् भवतीति तन्मूलकमेव सर्वं यत्र तस्य सामर्थ्यं वृद्धप्रकारं यस्य तदुत्कृष्टं क्षत्रं न्यूनत
रमपकृष्टमिति । १८

શ્લોકાર્થ - ૧૮: આપ બંને ભાઇ પ્રધાન અને પુરૂષરૂપ છો. જગતના કારણરૂપ છો. જગતરૂપ છો. કાર્યકારણરૂપ આ જગત આપના વિના બીજું કાંઇ નથી.(૧૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : અહીં પણ એક યોની નિમિત્ત અને બીજ ઉપાદાનરૂપ એવું વ્યાખ્યાન કરવું. આ બંને ભાઇને પ્રધાનપુરૂષરૂપ કહ્યા. તે તો આધિદૈવિક પ્રધાન પુરૂષ હશે. તે તો નિંધર્મક બ્રહમની સ્તુતિ થઇ ત્યાં કહે છે કે આપ નિધર્મક નથી પણ જગતના કારણરૂપ આપ છો. ત્યારે કહે છે કે નિમિત્ત માત્ર હશે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ જગત્મય છો.

વિકારમાં કે તત્ પ્રકૃત અર્થમાં મયટ થાય તો જગતનું ભગવત મયત્વ થતું નથી. તો પણ ભગવદ કારણ કે જગત છે. તેથી ભગવાનને જ જગત્મય કહ્યાં છે. એમ ન માનીએ તો અસત્માંથી સત્ થયું ગણાય. અથવા ભગવાનનો પરિણામ જગત થાય. આ જગતને પકડીને હું રહ્યો છું.

એ ગીતાના વાક્યથી લોકમાં જગતની મહત્તા બતાવી તેના વડે ભગવત મહાત્મ્ય કહેવા માટે અન્નમય યજ્ઞ કહેવાય છે. તેમ જગતમય ભગવાન કહ્યાં તો પણ ભગવાન જગતના સાધારણ કારણ થાય. કાલાદિની જેમ સમવાયિકારણ પણ સાધારણ જ મૃતીકાની જેમ ગણાવે ત્યાં કહે છે કે કૃષ્ણ અને રામ એ બંને શક્તિનો વિભાગ કરીને પધાર્યો છે. (૧૮)

તેના વગર ઉત્કૃષ્ટ કે અપકૃષ્ટ નથી. ય થી અવાન્તર ભેદો થતા નથી. સર્વનું મૂળ આપ જ છો. તેમાં વદારે પોતાનું સામર્થ્ય પાડો છો તે ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. એમ કારણપણાથી ભગવાનનું નિરૂપણ કરીને ભગવાન આધેય પણ ચે તે વાદ ભેદ અને અભેદના પરિહાર માટે કહે છે.

ह०टी-५५
१०१२

एवं कारणत्वेन च भगवन्तं निरूप्य भगवन्तमेवाक्षेपत्वेनापि निरूपयति भेदाभेदपक्षपरिहाराय आत्मसृष्टमिति पद्य यात्मसृष्टेनैवं भेदाभेदे दोषाय भवतीति तथापि भिन्नसृष्टावदिप्यथेदं दूषणं न भवेत् तदर्थमेतदुच्यते स्वेनैव सृष्टमिदं सर्वमेव विश्वं सृष्ट्यनुसारेण सृष्ट्यनन्तरमेव वा अनुपश्चाद्वा विश्य स्वशक्तिभिरिति सर्वसामर्थ्यसंयुक्तः बहुरूपः ईयते अनन्तप्रकारेण प्रतीयत इत्यर्थः तथापि वैदिकोऽर्थोऽन्य एव भविष्यति विरोधः शब्द इति चेदित्येतयाऽप्यनिरूपणात् भ्रमप्रतिपन्नं च भिन्नं स्यात् अतो न सर्वकर्तृत्वं भगवतः संभवतीत्याशंक्याह श्रुतिप्रत्यक्षगो

आत्मसृष्टमिदं विश्वमन्वाविश्य स्वशक्तिभिः ईयते बहुधा ब्रह्मन् श्रुतप्रत्यक्षगोचर १९

चरमिति श्रुतिप्रतिपादितो यो विषयः यो वा प्रत्यक्षविषयः सोपि सर्वत्वमेव साधारणप्रत्यक्षस्य तत्व श्रुतिरूपकत्वमित्यभिप्रायेण सामान्यग्रहणं गोचरशब्दोऽपि विशेषध्वनिप्रो भवति अन्वाविश्येत्यस्य वा कर्म ब्रह्मन्निति संबोधनं ब्रह्मसंवादे सर्वोपपत्तिसिद्धेति नायमर्थः पुनः साधनीय इति ज्ञापयितुं १९ ॥

राम
१०१३

શ્લોકાર્થ - ૧૯ : હે બ્રહ્મન ! પોતે રચેલા વિશ્વમાં પાછળથી પ્રવેશ કરીને પોતાની શક્તિઓ વડષ બહુ પ્રકારે શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષના વિષયરૂપ શક્તિઓ વડે બહુ પ્રકારે શ્રૃતિ અને પ્રત્યક્ષના વિષયરૂપ આપ જ થાવ છો. (૧૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :- જો કે આત્મસૃષ્ટિમાં ભેદ કે અભેદ હોવા છતાં તે દોષોને માટે થાય નહિ તો પણ ભિન્ન સૃષ્ટિમાં એ દુષણ ન થાય તેને માટે અહીં કહીએ છીએ. પોતે સૂજેલું આ સમગ્ર વિશ્વ સૃષ્ટિની અનુસૃષ્ટિ થયા પછી તેમાં પછીથી આવેશ કરીને સ્વશક્તિથી સર્વ સામર્થ્યયુકત થઈને અનન્તરૂપે આપ પ્રતિત થાઓ છો. તો પણ વૈદિક અર્થ જુદો હશે. શબ્દ ઈતિ ચેન્નાતઃ એ તત્વસૂત્રોમાં એવો નિર્ણય છે અથવા ભ્રમથી ગ્રહણ થાય તે જુદુ થાય તેથી સર્વ કર્તત્વ ભગવાનમાં સંભવતું નથી એવી શંકામાં કહે છે કે શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષનો વિષય આપ છો. સાધારણ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ નિરૂપક નથી તેથી સામાન્ય ગ્રહણ કર્યું છે. ગોચર શબ્દ પણ વિશેષનિદન છે. બ્રહ્મન ! સંબોધન સર્વ ઉપપત્તિઓ સિદ્ધ કરે છે. તેથી અર્થને ફરીથી સાધવાની જરૂર નથી. એમ બતાવવા માટે છે. (૧૯)

એકમાં નાતાત્વ કે વૈચિત્ર્ય નથી હોતું. લૌકિક સિવાય કેવળ અલૌકિક ગ્રહણ કરનાર એકનું અનેકપણું કહે છે.

न चैकस्य नानात्वं वैदिकं वा लोके नास्तीति लौकिकन्यायव्यतिरेकेण केवलमलौकिकमङ्गीकर्त्तव्यमिति लोकानुसारेणापि स्व कस्यानेकरूपत्वं दृष्टान्तेनाह यथा हीति भूतेष्विति । स्थावरजङ्गमेषु सर्वेष्वेव भूतेषु वस्तुतः पार्थिवेषु कारणभूतानां पृथिव्यादी नां विलक्षणत्वं सिद्धत्वेऽपि जीवसामर्थ्येन तत्र कारणत्वेन विशिष्टमह्यादयः नाना भान्तीति तत्रोपपत्तिमाह योनिष्विति । स्वेचराणां भूतानां योनिवशादेव तथोत्पद्यत इति कदाचिन्मह्यादीनामकारणता भवतीयेत बीजस्यापि वापनानन्तरं स्वरूपतो नित्वाप त्तिरिति योनिष्वित्युक्तं तत्र मह्यादीनां बीजे शक्तिवशात्तथात्वमुपपद्यते तदा बीजापन्नं ब्रह्म सर्वमेव भगवति विद्यमानं

यथा हि भूतेषु चराचरेषु मह्यादयो योनिषु भांति नाना एवं भवान्केवल आत्मयोनिष्वात्मात्मतंत्रो बहु

जगद्रूपं स्वसामर्थ्येन शिष्टं स्वाभिलषितप्रकारेण योनिभावापन्ने स्वस्मिन्प्रवेशयेत् अनंतजगदाकारेण **धा विभाति २०**
यादिष्वल्पपरिग्रहो विर्भावेन भगवानपि केवल आत्मयोनिष्वात्मरूपासु योनिषु जगद्रूपेषु बहुधा विभाति शक्तिवशा द्विद्यमानस्याप्याकर्षणे अनित्यता स्यादिति तत्राह स्वयं महात्मा आत्मेति सर्वव्यापकः अरूपः एव अभिव्यक्तो भवतीत्यर्थः । दृष्टान्ते पारतन्त्र्यं प्रतिभासत इति तत्राह आत्मतन्त्र इत्युक्तं तत्र येन्नपापन्नानेकप्रकारत्वेऽप्यापद्यते दृष्टान्तेन नानात्वसमागतेऽपि प्रकारा विषत्वेन नात्र इत्यमेवेत्युक्तं किं प्रमाणं वा रिपतिपन्नमतेषि वभिनत्तयेव तथा जगद्वर्त्तितिरेव तत्राह विभातीति कारणापेक्षया प्याक्षि

प्रधानकार्यमानरहस्यतेपयाविभ्रपरिसश्रग्नतोभगवानेव [illegible] यथावसीयतइत्यर्थः २०

શ્લોકાર્થ - ૨૦ : જેમ ચરાચર ભૂતોમાં પૃથ્વી વિગેરે બહુ પ્રકારે રહે છે. તેમ આપ નાના પ્રકારની આપની સૃષ્ટિમાં સ્વતંત્રરીતે પ્રવેશ કરી બહુ રીતે શોભો છો.(૨૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : સ્થાવર અને જંગમ ભૂતોમાં ખરી રીતે તો પાર્થિવોમાં કારણરૂપ પૃથ્વીની વિલક્ષણા હોય છતાં જીવનના સામર્થ્યથી તેમાં યુક્તિ આપે છે કે ચર અને અચર ભૂતો યોનિને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પૃથ્વીની અકારણતા દેખાય. બીજ પણ જમીનમાં વાવ્યા પછી સ્વરૂપથી નાશ થાય છે. તે યોનીરૂપ થાય છે. તેથી મૂળમાં યોની કહી છે. તેમાં પૃથ્વી વિગેરે જો બીજને લીધે યોનીરૂપ થતાં હોય તો બીજરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ ભગવાનમાં રહેલું છે. તે જગતરૂપ થઈ સ્વ સામર્થ્યથી પોતાને ઈચ્છિત પ્રકારે પોતાનામાં પ્રવેશ કરાવી દે કેમ કે તે યોનિ ભાવાપન્ન છે. અનન્ત જગતરૂપે બહુ થોડા પરિગ્રહથી પ્રગટીને ભગવાન પણ કેવળ આત્મારૂપ પોતાની યોનિમાં જગતરૂપમાં બહુ પ્રકારે દેખાય છે. શક્તિને વશ હોઈને અવિદ્યમાન સ્થાનમાં આર્કષણ થાય તો અનિત્યતા થાય એ શંકામાં પોતે આત્મા છે એમ કહ્યું છે એટલે સર્વત્ર

વ્યાપ્ત હોઈને આકર્ષણનો પ્રયોગ કર્યા વગર જ પ્રગટ થાય છે. દૃષ્ટાંતમાં ભૂતોમાં પરતંત્રપણું દેખાય છે. તેવું અહીં નથી એમ બતાવવા ભગવાન આત્મતંત્ર છે. પોતે સ્વાધીન છે એમ કહ્યું. તેના કરતાં પણ આ જગતમાં અનેક પ્રકાર બતાવ્યા માટે દૃષ્ટાંતમાં નાનાપણું આવ્યું છે. છતાં તેમાં પ્રકારોનું વિધાન કરે છે કે તે બહુધા અનેક પ્રકારે દેખાય છે. તેમાં હું જ દેખાવ છું એમાં શું પ્રમાણ છે? વાદી પ્રતિ પાદિત મતમાં છે તેમ જગત જુદી રીતે થાઓ? ત્યાં કહે છે કે કારણ કરતાં પણ કાર્યમાં અધિકતાનું ભાન થાય છે. જેમ ચિત્રપટમાં દેખાય તેમ તેથી ભગવાન જ દેખાય છે. એવો નિશ્ચય થાય છે. (૨૦)

એમ જગતપણું કરીને કર્તાપણામાં પ્રાપ્ત થતા દોષને વાચા માટે કહે છે.

કારીકા :- શરીરનું બલ લડવાની કેળવણી, કપટ કરવાની રીતો અને ગુરૂની કૃપા એ ચાર વસ્તુને અહીં નકામી કરવી છે. તેથી ચાર શ્લોકથી તેનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

रा.टी.४५
१०१४

एवंजगद्रूपत्वंनिरूप्यकर्तृत्वेप्राप्तान्दोषान्वारयितुमाहसृजस्यदोऽनुपसीति।अन्यःप्रसंगंभगवंतंहष्टवतःप्रपंचास्फुर
णस्येतिपरोक्तनिर्देशः।अनेनास्फुरणेहेतुरप्युक्तः।रजसासृजसितमसानुपसिसत्वेनचपासिरजस्तमःसत्वानांस्वधर्म
त्वेप्रतिपादनीयगुणत्वंतथापिस्रष्टृत्वेनापादनेनभगवतःकर्तृत्वंनभविष्यतीत्याशंक्याहस्वशक्तिरितिननुप्रकृतिधर्मैःधर्म
त्वेपिसामर्थ्यमापन्नाभीतिशक्तित्वंयद्यपिशक्तिपदेनैवोभ्यासोनास्तीतिकर्मबंधोनिवारितएवतथापिलोकन्यायेना
पिदूषणंपरिहर्तुंज्ञानेनांतरभावमाह।नतुबध्यसेतद्गुणकर्मभिर्वेति।तद्गुणैर्वंधोमोहवशात्कर्मवशाद्बंधोनिद्धपापि

सृजस्यथोऽनुपासिपासिविश्वंरजस्तमःसत्वगुणैःस्वशक्तिभिः।नवध्यसेतद्गुणकर्मभिर्वाज्ञानात्मनस्ते
क्वचबंधहेतुः २१

वेत्यनाहरेःकालेनापिनवंधइतिस्वतरामेवतद्धैःलौकैः।तत्रहेतुमाहज्ञानात्मनस्तइति।ज्ञानेना
पिबंधोभावइतिसर्वशास्त्राणिभवानतस्मात्मत्वात्सामर्थ्यार्देवतानेनतयाकरोतीत्यात्मपदेनसूचितं।अतएवबंध
हेतूनांनिराकृतत्वात्ततेसर्वसमर्थस्यकोवाबंधहेतुर्भवति।इत्याहक्वचेतिचकारात्स्वदेशेकालेअवस्थायांच २१

राम
१०१४

શ્લોકાર્થ - ૨૧ : રજસ્ તમસ્ અને સત્વરૂપ પોતાની શક્તિ વડે આપ જગત સૃજો છો. પાળો છો અને સંહારો છો છતાં તે ગુણ અને કર્મમાં આપ બંધાતા નથી કારણ કે આપ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી આપને બંધનું કોઈ પણ કારણ નથી. (૨૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - ૨૧ : એ પ્રસિદ્ધ જગત્ ભગવાનને જોતાં પ્રપંચ સ્ફૂર્યો નહી તેથી અદઃ પેલું એમ પરોક્ષ નિર્દોષ કર્યો છે. તેને જગતની અસ્ફૂર્તિમાં કારણ પણ કહ્યું. રજથી સૃજો છે. તમથી પ્રલાપન કરો છો. સત્યથી પાલન કરો છો. રજઃ, સત્વઃ, તમઃ ને સ્વધર્મ કહેવા. માટે ગુણપણું કહ્યું છે.

તો પણ સ્મૃતિ ન્યાયથી ભગવાનને જગત કૃતત્વ નહિ હોય એવી શંકાના સામાધાનમાં કહે છે કે તે આપની શક્તિઓ છે. તે ગુણો પ્રકૃતિના ધર્મો નથી. ધર્મમાં પણ સામર્થ્ય આવવાથી તે શક્તિ કહેવાઈ. જો કે શક્તિપદથી અહીં અભ્યાસ (પૌન; પૂન્ય) નથી. તેથી કર્મ બંધનું નિવારણ કર્યું છે. તો પણ લોક ન્યાયથી દૂષણ દૂર કરવા માટે જ્ઞાનથી તેનો અભાવ કહે છે. તે ગુણોના કર્મથી આપ જગતમાં બંધાતા નથી તે ગુણોથી બંધ, મોહ વશથી, કર્મવશથી બંધ, અનિચ્છાથી પણ બંધ થાય છે. ચા અનાદરમાં છે.

કાલથી પણ આપને બંધ નથી. લાકો તો તુચ્છ હોયને તેનાથી બંધ ન જ હોય તેનું કારણ આપ જ્ઞાનાત્મા છો. જ્ઞાનથી બંધ ન થાય એમ બધા શાસ્ત્રો કહે છે. આપ તો જ્ઞાનના પણ આત્મા છો આપના શામર્થ્યથી, જ્ઞાન બંધથી મુક્ત કરાવી શકે છે. તે આત્મપદથી સૂચવ્યું છે. બંધના કારણનું નિરાકરણ કરવાથી આપ સર્વ સમર્થ હોવાથી આપને બંધ ક્યાંથી હોય? ચ કારથી દેશ કાળથી અને અવસ્થાથી પણ બંધ નથી. (૨૧)

તો પણ અવતારની અન્યથાનુપપતિ થવાથી ઉપાધીવાળા સત્વગુણત્વ અભિમાનીના અવતારો લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી બંધ થવા સંભવ છે.એવી શંકામાં કહે છે.

नन्वत्तथापिअवतोरान्यथाउपपन्नासोपाधिरेवसत्वगुणाभिमानिनोवतारइतिलोकप्रसिद्धेः अस्तुतरामेवावता
रेवंसोभविष्यतीत्याशंक्याह।देहाद्युपाधेरिति।देहइंद्रियप्राणान्तःकरणंस्वभावःकर्मकालोवायस्योपाधिर्भ
तासर्वंनितस्मात्तस्यनःऽथमभवोभवति।नतुममापितवस्वदेवाद्देवोहरूपतइतिचेत्तत्राह।साक्षादिति।नन्ववत
रेषाथेजन्मप्रकाशेनजन्मकिंचआत्मनोभिदापिनस्यात्सर्वसंघातपरित्यागेनसंयातांतरग्रहणंभेदोत्र

देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वाद्भवोनसाक्षात्नभिदात्मनःस्यात्।अतोनवंधस्तववैनैवमोक्षःस्यातानिकामस्त्व
यिनोऽविवेकः २२

त्रविवक्षितः।यतःअपमात्मानहिसर्वत्रव्याप्तस्ययामविदभर्हतिआत्मत्वान्नभेदःभेदा
भावान्नजन्मयनोमूलभूतेविद्याभगवतिवाअतवृद्धेतोःतवापिनवंधनैवमोक्षःयेनसात्वामकारणार्थेधर्म
स्थापनादिकंकुर्यात्अतएववंधमोक्षोनस्यातांतनुयावद्धिकारत्वाधिकारिकमितिन्यायेनविस्मोरप्यधिका
रांतोस्मात्संमतास्तिःवस्तवादिनाप्यकारेशिनःयद्यस्माविद्यासर्वंभवंतोमवधामन्यतेतद्ब्रह्मकिंमवेमित्यपरो
क्षब्रह्मवाइदमग्रआसीद्ब्रह्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतितस्मात्सर्वमभवदितिवाक्यात्तिरोधानत्रपंचभवनवत्तत्र

ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यत्रापिब्रह्मज्ञानेनैवब्रह्मणोपिपरत्वप्राप्तिरित्यप्यवंसीयतेकर्मकांडेपिपरमेष्टिनोवाएषयज्ञो
ग्रआसीत्स्त्विपक्रम्यसर्वेषांस्वताचारदशेशर्णमासाभ्यानिरूपितःएवंपरब्रह्मणोपिदर्शपूर्णमासाभ्यामेवउत्कर्षः
प्रतीयतेपरमेष्ठिशब्दश्चब्रह्मपर्यायःइंद्रेप्रजापतौब्रह्मन्नित्यत्रक्रमेणतत्वकरणस्थानामेवोपलंभातअतःसर्वे
षामेवंवंधमोक्षौस्तःइतिमन्यंते।किंचइमांविद्यांशुक्लापदेवकीनंदनायघोरोवाचेत्युपाख्यानेब्रह्मविद्याग्रहणमि
तिश्रूयतेअतःसंभावितत्वात्तवंधमोक्षोप्राप्ताविततन्निराकरणमुक्तमेवएतेतुनिरूपिताःसर्वपक्षाःअविवे
किनेवप्राप्ताःअत्राहनिकामस्त्वयिनोविवेकइतिनोस्माकंसर्वेषामेवभ्रांतात्मनांनिःकामःस्वेच्छयात्वयिअविवेकः
आधिकायाबह्मणामिपरःलोकेमहाराजेअधिकारपदस्यपोगाभावात्परमेष्ठिब्रह्मशब्देचतुवरवाचकोअन्य
थायज्ञोवैविष्णुरितिश्रुत्यादर्शपूर्णमासयोपज्ञत्वविधिःव्यर्थःस्यात्ब्रह्मविद्यात्पतिकाकारोपिसंदीपनेरिव
लीलयासंभवतिअतोस्माकमेवाविवेकंनतुपरब्रह्मणिबंधमोक्षौकथंचित्संभवइत्यर्थः २२ ॥

શ્લોકાર્થ -૨૨ : દેહ , ઈન્દ્રિય, અંતઃકરણ, સ્વભાવ કર્મ, કાળ વિગેરે જેને ઉપાધી હોય તે આત્માનો જન્મ કહેવાય. ત્યાં કહે છે. મારો પણ વસુદેવથી જન્મ કહેવાય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે સાક્ષાત જન્મ નથી, નટની પેઠે વર્ષને માટે જન્મ પ્રસિદ્ધ છે. ખરું જન્મ નથી.

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : આત્મમાં ભેદ પણ નથી. પૂર્વ સંઘાત છોડવો અને બીજો ગ્રહણ કરવો એ ભેદ કહેવાય. કારણ કે આ આત્મા છે. સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોય તેમાં ભેદ ન હોય માટે જન્મ પણ નથી. મૂળરૂપ વિષ્ણુ અથવા ભગવાનમાં ભેદ ન હોવાથી તેનો જન્મ નથી. તેથી આપનામાં પણ બંધ નથી. મારે પણ નથી. જેનાંથી સત્કર્મ કરવા માટે ધર્મ સ્થાપન કરે. તેથી આપણે બંધ મોક્ષ નથી. ત્યાં કહે છે કે જ્યાં સુધી અધીકાર છે ત્યાં સુધી તેનું લગતું બધુ કાર્ય કરવું પડે એ ન્યાયથી વિષ્ણુનો અધીકાર પૂરો થાય ત્યારે સ્માતસંમત તેની મુક્તિ થાય છે. બ્રહ્માને કહેનાર પણ એકદશી છે. જે બ્રહ્મ વિદ્યાર્થી સર્વ થવાનું તે બ્રહ્મ કેમ થાય છે? એ શંકામાં આગળ તે બ્રહ્મ હતું. આત્માને હું છું એમ માને તેવી સર્વ થાય છે. એ વાક્યથી પ્રપંરૂપ થાય છે. તેમ બ્રહ્મને જાણનાર પર ને પામે છે. ત્યાં બ્રહ્મ જ્ઞાનથી બ્રહ્માની પણ પર પ્રાપ્તિનો વિચાર કરેલો છે. કર્મ કાંડમાં પણ મેષ્ટિનો આ યજ્ઞ છે. એવો આરંભ કરી સર્વનો ઉત્કર્ષ દશ પૂર્ણ માસથી કર્યો છે. એમ પરમેશ્વરનો પણ દશ પૂર્ણ માસથી ઉત્કર્ષ પ્રતિત થાય છે. પરમેષ્ટિ શબ્દ બ્રહ્મનો પર્યાય છે. ઈંદ્ર; પ્રજાપતિ અને બ્રહ્મથી પ્રકરણમાં કહેલાનો બોધ થાય છે.

તેથી બોધ મોક્ષ તો બધાનો છે. એમ વેદાંત એકદશી માને છે. વળી આ વિદેશ દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણને કહી છે. એ ઉપાય યાનમાં બ્રહમનું ગ્રહણ સંભળાય છે. તેથી સંભવીત હોવાથી વેદ - મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું નિરાકરણ કરવું યોગ્ય છે. આ બધા પૂર્વ પક્ષો છે. અવિવેકથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. તે માટે કહે છે કે આપણામાં અવિવેક બિલકુલ નથી. અમે બધા ભ્રમિત હોયને આપનામાં અવિવેક માનીએ છીએ. અધિકાર તો સ્વામીને માટે ના હોય. લોકમાં મહારાણી અધીકારી ન કહેવાય. પરમેષ્ટિ બ્રહ્મ શબ્દ બ્રહ્મના વાચક છે. એમ ન માનો તો પછી યજ્ઞ વિષ્ણુ છે. એ શ્રુતિમાં દશપૂર્ણી માસને યજ્ઞપણાનો વિધિ કહ્યો છે. તે વ્યર્થ થાય. બુદ્ધિ વિદ્યાનો અધીકાર પણ સાંદિપમીની જેમ ભલાને સંભવે તે બંધો અવિવેક છે. તેથી પરબ્રહ્મનો બંધ મોક્ષનો સંભવ જ નથી(૨૨)

ત્યારે અવતાર કેમ થાય છે? ત્યાં કહે છે.

तर्हि कथमवतार इति चेत्तत्राह । त्वयेति । हित इति यैर्वत्वयोदितो वेदमार्गः पाखंडपथैः विरुद्धमार्गप्रतिपादकैः पुरुषैर्बाध्येतततदा तेषां च बलिष्ठत्वात् कालवशात् सर्वेषामेव बुद्धिनाशात् भगवानेव शक्त इति तदा भगवान् सत्त्वगुणं बिभर्ति भगवद्गृहीतं सत्त्वं बलवत् सत् रजस्तमसोरभिभावकं भवतीति अनेनैव वैषम्यदोषः परिहृतः नैर्घृण्यदोषस्तु अवतीर्णे नास्तीति न तन्निषेधकं वचनं २२ नहि इदानीं वेदानां पीडाभावात् व्यासावतारस्य जातत्वात् बुद्धावतारस्याद्याप्यजातत्वात् किमनेनावतारेणेत्याश

त्वयोदितोयं जगतो हिताय यदा यदा वेदपथः पुराणः । बाध्येत पाखंडपथैरसद्भिस्तदा भवान्सत्त्वगुणं बिभर्ति २३
स त्वं प्रभोद्य वसुदेवगृहेवतीर्णः स्वांशेन भारमपनेतुमिहासि भूमेः । अक्षौहिणीशतवधेन सुरेतरा
णां राज्ञाममुष्य च कुलस्य यशो वितन्वन् २४ ॥ ॥

क्वाह स त्वं प्रभो इति । स एव त्वं सर्वेषां फलं न केवलं वेदमात्ररक्षकः तदा हि हे प्रभो इति क्रियाशक्तेरपि स्पर्शो याविद्यमानत्वात् वसुदेवस्य ज्ञानरूपस्य गृहे अभिमानी स्थित अभिमानप्रकारेण पालयिष्यामीत्यवतीर्णः । स्वांशेन बलभद्रेण सह इहैवागत्य भारमपनेतुं न तु वैकुण्ठे स्थित्वा मनसा अवतीर्णोसीति संभतिमिव दृष्टं तत्राह भावस्य महत्त्वख्यापनायाह । सुरेतराणां दैत्यांनां शततस्य वधेनेति । न तु न दैत्याः सांप्रतं प्रतीयत इत्याह राज्ञामिति । प्रयोजनान्तरमप्याह । अमुष्य च सुदेव कुलस्य यशो वितन्वन्निति रूपद्वयेनावतारप्रयोजनद्वयमुक्तं २४ ॥

શ્લોકાર્થ – ૨૩ : જગતના હિતને માટે તમે કહેલો વેદ માર્ગ એ જુનામાં જુનો છે. તેને પાંખડી માર્ગથી જ્યારે જ્યારે બાધા થાય છે. ત્યારે આપ સત્વગુણને ધારો છો.(૨૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જ્યારે પાખંડ, પ્રતિપાદન કરનાર પુરૂષો તમે કહેલા વેદ માર્ગનું ખંડન કરે, વેદ ધર્મનો બાધ કરે ત્યારે તે બલીષ્ટ હોવાથી કાળને લઈને બધાની બુદ્ધિનો નાશ થવાથી તેના નાશમાં શક્તિવાળાં હોવાથી આપ સત્વરે અવતાર ધારો છો. ભગવાને ગ્રહણ કરેલો સત્વ બળવાળું થઈ રજ અને તમને હટાડે છે. તેથી ભગવાણમાં વિષમતાં આવતી નથી. નૈધૃધ્ય દોષ તો અવતારમાં ન હોય તેથી તેના નિષેધનું વચન નથી. ત્યાં કહે છે. હમણાં વેદને પીડા નથી. વ્યાસજીનો અવતાર થયો છે. બુધાવતાર થયો નથી. તો આ અવતારનું શું પ્રયોજન છે? ત્યાં કહે છે .(૨૩)

શ્લોકાર્થ - ૨૪ : તે પ્રભુ ! દૈત્ય રાજાઓની હજારો અક્ષૌહિણીનો પૃથ્વીનો ભાર ને ઉતારવા તથા આ યાવદ્કુલનું યશ વિસ્તારવા માટે હમણાં વાસુદેવના ઘરમાં પ્રગટયાં છો. (૨૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - આ જે વેદમાર્ગના રક્ષક નથી. પણ સર્વ જગતના રક્ષક છો કેમ કે આપ પ્રભુ છો. આપનામાં ક્રિયાશક્તિ વિદ્યમાન છે. સત્વરૂપ વાસુદેવના સ્થાનમાં પાલન કરીશ એવા અભિમાનથી પ્રગટયાં છો. બલભદ્ર આપનો અંશ છે. તેને માટે સાથે રાખ્યો છે. આપે અહીં પધારીને ભાર દૂર કરવાનો વિચાર કર્યો. વૈકુંઠમાં રહીને મનથી ભાર ઉતારવાનો વિચાર ન રાખ્યો. તેથી અવતર્યા છો. અહીં આવવામાં મોટો વિચાર કર્યો છે. તે કહે છે. દૈત્યાત રાજાઓની હજારો અક્ષોહિણી સેનોઓના વધ કરવા આપણું આગમન છે. અત્યારે તે રાજાઓ દૈત્યો જેવાં દેખાતાં નથી. પણ રાજાઓના વેશમાં દૈત્યોની છે. આ વાસુદેવના કુલનું યશ વિસ્તારનું એ બીજુ કાર્ય આપણું છે. તેથી આપ બંનેરૂપે બે કાર્ય કરવા પધાર્યા છો. (૨૪)

એમ ભગવાનના અવતારની અને તેના કર્મોની પ્રસંશા કરી આજે અહીં પધાર્યા તેની સ્તૃતી કરે છે.

हरा-४५
१०२६

एवंभगवदवतारंप्रसंगात्कर्माणिचस्तुत्वाभगवदागमनंस्तौति॥अद्येशनोवसतयोखलुभद्रा॥अद्यहरिभागाः॥अस्मत्कुलेअवतीर्णइतित्रयेपूर्वमेवहरिभागाःवसततपस्वयइतिवदुवचनंप्राज्ञाद्यभिप्रायंनतुनिरोधाधिकारिणोभवंतःतरथैमागमनेनतुधर्मार्थमितिकथंवसतीनांकृतार्थतेतिचेतरतत्राहद्वाशीशइति॥

अद्येशनोवसतयःखलुभद्रभागायःसर्वदेवपितृभूतनृदेवमूर्तिः॥यत्पादशौचसलिलंत्रिजगत्पुनातिसत्वंजगद्गुरुरधोक्षजयाःप्रविष्टः ॥ २५ ॥

यमपिकर्तुंसमर्थःभवत्संवंशोत्सतोपांभागपमस्त्रथकिमितिनिरूप्यतइत्याशंकायाह्हरिभागाइतिमद्भाग्यंवेत्तयरैवममेच्छातरेवागच्छेत्अतोशुद्धस्यैवभाग्यंनतुरहंहित्रिगुणात्मकगुणातीताद्धिभगवत्गुणोभवतीतिकथमेवमुच्यतइतिचेत्तत्राहयः॥सर्वदेवपितृदेवमूर्तिरिश्वराणामपिसोत्कर्षायेनसिद्ध्य

राम
१०२६

तितश्पिरूपंभगवतिवर्ततेश्हंहिदेवतायोग्येभवतिपिहणंनराणांतत्र योहिलोकेश्हेस्वरिवताभवंतितितेषांस्व
देवत्वखात्कार्षःदेवमात्रेसंतदेश्हरु उक्तंभवतन्पथाव्यर्थमेवमितितनयोस्त्ररदेवात्तमोभगवानितितत्वाभ्रो
भवत्सेवसर्वोत्कर्षः।योग्यतावएवमितरयोः।किंतस्वद्विरूपपेन्नितासापिजातेत्पाहापतापादशौचसलिल
मितिपादशौचमलिलंगंगासापरंपरासंबद्धापिदेशकालव्यवहीतापिजलांतरेणमिश्रितापिलोकत्रय
मपिपुनातिअत्रतुसाक्षाद्देवपततीकिंशक्नाग्यंवक्तव्यमित्यर्थः।ननुरूपभेदात्केवलंत्राणंभविष्यतीत्याशं
क्याहासत्वमितिअपिनापित्वमेवप्रमाणमित्याहाजगद्गुरुरिति।तर्हिकथंनलोकाजानंतीत्याशंक्याहा।
अधोक्षजेति।बहिर्मुखत्वाद्ज्ञानयाःवसतीःपुनर्यहणंतासामभिनंदनार्थंच २५ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૨૫

આજે આ અમારા નિવાસોના મોટા ભાગ્ય કે જેમાં સર્વ પિતૃ, દેવ અને માણસના રાજારૂપ છે. મૃતી જેની એવા આપ અહીં પધાર્યા. જેનું ચરણનું જળ ત્રણ લોકને પવિત્ર કરે. હે અધોક્ષજ એ જ અહીં આપ પધાર્યા છો. (૨૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

અમારા ઘરો આજ ભાગ્યશાળી ગણાય. અમે તો આપ અમારા કુલમાં જન્મયાં ત્યારથી મોટાં ભાગ્યવાળા થયાં હતાં. અમારાં ઘર તો મોટાં ભાગ્યવાળા આજ આપ પધાર્યા એટલે થયો. અમે એમ બહુવચન પૂછ્યું. તે તેમનાં ભાઈઓને લસને સમજ્યું. તમે નિરોધના અધીકારી છો. તેથી મારું આવવું થયું છે. અમે કાંઈ ધર્મ કરવા આવ્યાં નથી. તેથી તમારાં ઘરો કૃતાર્થ કેવી રીતે થશે? ત્યાં કહે છે કે આપ ઈશ્વર છો. બંધુ કરવાને સમર્થ છો. જુદી રીતે ભાગ્ય માનવાની શી જરૂર છે. ત્યાં કહે છે કે મારું ભાગ્ય ગણાય કે મારી ઈચ્છા થ ઈ ત્યારે આપ અહીં પધાર્યા હો તો? તેમ તો ન થયું. તેથી આ ઘરના મોટા ભાગ્ય હું સમજું છું. ત્યાં કહે છે કે ઘર તો ત્રિગુણાત્મક હોય, ભગવાનને યોગ્ય તો ગુણાણીત ગણાય તેથી તમે એમ કેમ કહો છો. ત્યાં કહે છે કે જે ઘરનું રૂપ વધે

એવું પણ ભગવાનમાં છે. ઘર દેવતાને યોગ્ય થાય. પિતૃ અને મનુષ્યને યોગ્ય થાય. ત્રણ લોકમાં ઘરમાં સુખી થાય છે. તે પોતાના દેતવાની ઉત્તૃર્ષવાળા ગણાય છે.

દેવને સંતોષ થાય ત્યારે તો ઘર યોગ્ય ગણાય. એમ ન થાય તો ઘર વ્યર્થ ગણાય. એમ પિતૃ તથા મનુષ્યનું પણ સમજવું. ભગવાન તે ઘરમાં આવે તો તે ઘરનો ઉત્કર્ષ થાય. એની લાયકાત પણ વધે. ઘરની શુદ્ધિ થવી જોઈએ. તે પણ થઈ. જેના ચરણ ધોયાં તેનું જળ તે ગંગા તે આપણાં સંબંધથી ત્રણે લોકને પવિત્ર કરે છે. જયારે અહી તો ચરણ સાક્ષાત સ્થાપન થયો છે તો તેના ભાગ્યનું શું કહેવું? આપ જગતના ગુરૂ છો. તેમાં આપ જ પ્રમાણ છો. બધા લોક મને લોકગુરૂ કેમ નથી માનતાં? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ ઈંદ્રિયોથી પર છો. લોક બહિમુખ હોવાથી તેમને આપનું જ્ઞાન થતું નથી. દોરીથી *યા પવિશ્ઃ* કહ્યું તે તેના પુનઃ અભિનંદન માટે છે. (૨૫)

२०-१-४५
१०१७

एवं भगवदागमनं स्तुत्वा भगवति प्रतिपत्तिं सोत्तिष्ठति(?) सुचिकीर्षितः कः पंडित इति स्तवनंतरं हि फलं प्रार्थनीयं तत्त्वतिपत्त्यति रिक्तं नास्तीति ज्ञापयितुं प्रतिपत्तिमेव सोत्ति। प्राणिनां कर्तव्यता पत्तिरेव कर्तव्याकर्तव्यविवेकवान् हि पंडितः इममेवार्थमधिकृत्य पंडितो मोहान् वंचयति स्तुतं तत्त्रानायासेन फलसिद्धिर्विद्यमाने स्वोक्ते स मा अयुण मेषस्तु तत्र आश्रयो हि स्वाधीनं सर्वमेव पृच्छति मनस्तु ज्ञाणिकमिति सर्वपदार्थाभिलाषि भवतीति कदा वा किं प्रार्थये इति तत्त्वसाधनेषु सत्तो हि प्रपत्तिमार्गमवलंबते तत्र रोपकृत्वा प्रेतफलेन प्राज्ञया हसमर्थभजनात्तत्र प्रतिपत्तिर्व्यर्थेति को वा विवेकी त्वत्तः अ

[illegible] सर्वान् ददाति स्तुह दोभजतो भिकामानात्मा नमस्तेपवर्गापवर्गयोनयस्य २६

परं शरणं सम्प्रणीयात् साधनत्वेन गुरुत्वेन वा अवगतिं कुर्यात् न तु शरणं गच्छेत्। न त्वा हृत्य कथं तव प्राप्तव्यः। अतो त्याजु इति ... कथमन्यनिरोधः क्रियत इति चेत्तत्राह। त्वदपर इति त्वपरो यस्य नियामकत्वेन न तु ब्रह्मा इति। ... विधो भवतीति न दोषः भगवतः शरणागतो हि तत्राह भक्तप्रियाद् ... गिरः स्तु हरः ... इति। ... भगवति तत्र फले हेतुद्वयं साधने चतुष्टय मिति साधनेपि स्वधर्मपुरस्कारेण आश्रितधर्मपुरस्कारेण हेतुर्दक्षः। अन्यथा फलं काकतालीयं स्यात् ... सेवकामपेक्ष्य तत्सेवकोऽप्यः प्रयच्छति स ईश्वर एवेति तत्रापि सेवकं धर्मं वेदुरीकुर्यात् ... भवति वदान् भक्तप्रिया ... लोका हि फलार्थं सेवमानाः सेवा

राम
१०१९

मसक्ताश्चेन्नफलंप्राप्नुवंतिभजनातुफलंचप्राप्नुवंतितिनहिपंडितस्यलोशमन्यतेअन्यथादुःखहिसाधारणेदेशेकालेचतान्सर्वान्
प्रवन्नेयतःप्रियात्मभगवास्तुनतथाभक्तोअतोभगवानेवसेव्यःकिंवास्वधर्ममप्यवैष्णभक्तहितंकरोतीत्याह।स्तुतरिरइतिस
त्यवाक्सत्यसंकल्पःसंधामेवप्रपन्नानांतवास्मीतिवेपावदेत्यवेकोंतेप्रशतिजानीहीत्यादिवाक्यात्।योहिसेवकेन्लोशंसहतेसनभक्
सिद्धःपोवातिनद्दःस्वामितयापस्तुसमागतेवरेभिन्नभिवकार्यंनकरोतिशरीरतःसकर्यंतथाएतन्नपरलोकिकंस्वतः
कर्तव्यंतस्यस्वतंज्ञानातीतितन्न्ईमकरणेहेतुरुक्तःहोषाभावाएतेआत्मवत्स्वन्नवनभक्ताःकायवाङ्मनोभिःविधीयीकर्तव्याइ
तियाणप्रकाहेसर्वात्मत्वमनसाहितंकृतवान्तथागोपिकास्विकायेनास्मास्वितिएवंभावेभगवज्ञणेनकोपिसंदेहःकृतज्ञ
त्वाभावएवाहकरणनोत्कर्षःस्यात्फलदातृत्वमाह।सर्वान्परेषामनिष्टस्वानिष्टकन्तुत्वाद्वंतितदान्रदातीतिज्ञापयितुंस्व
हृदइतिसुहृदःकृष्णस्यस्वस्त्रोहेवाविचारयतःसतांनेवकामान्ददातीतिहानेहेतुर्भजनमित्याह।भजतइति।एकस्मिंनपिप्र
र्थितेअभितःसर्वतःप्रयच्छतिनतन्येष्वेतादृशाभवतीत्याह।आत्मानमपीति।अत्रभजनमेवहेतुः।तेनतारतम्यंसर्वेसंगच्छ
न्तेवयःस्वात्मानंभगवतेप्रयच्छतिभगवानपितथातस्मैप्रयच्छतीति।नचैतादृशमपिलोकेष्वचितसिद्धमितिवेनन्नाह।यस्मै
पप्रपन्नस्तुइतिपरसंबंधिनःसर्वस्येवोपुरतयायथाभावःउभयनिरूपणउचितंचेतनदत्तंतस्यनापचयंकरोति।अपचितंचेदुःखादिकंतत्कारावृद्धिनोप
चितंकरोति।अथवाएवरूपमेवसर्वमेवभक्तोभ्यःप्रयच्छति।नतुविषमतयाकिंचितथेतिनेच्छापितनवधर्मांजिकोअधर्मिनोधर्मोनिरूपितो।एवंप्र
र्वप्रकारेणस्तुत्वाकिंचित्प्रार्थयते।दिष्ट्याजनार्दनेतिसर्वमपिभक्ताःपरमापातनःत्वत्स्वरूपाज्ञानात्अद्यतुतोस्माभिरिहभवान्दृष्टतःअ

શ્લોકાર્થ -૨૬ : એમ ભગવાનનું પધારવું વખાણીને તેની પ્રપંતિની સ્તુતિ કરે છે. કયો પંડિત આપણે છોડીને બીજાનું શરણ સ્વીકારે?. આપ ભકતને પ્રિય છો. સત્ય બોલ નારા છો. સર્વનો સુહદ છો. જીવની કૃતિને જાણનાર છો. એટલા કારણથી આપ પ્રપતિ કરવા યોગ્ય છો. ભજન કરનારના સર્વ કામને આપ પૂર્ણ કરો છો. એટલું જ નહી પણ ભકત આત્મા આપે તો આપ પણ તેને આત્મા આપો છો તેમાં આપણે કાંઈ તાર તમ્ય નથી. સર્વને એકરૂપ આપો છો. તેમાં વિષમતા કર્તા નથી. અથવા આપણો આત્મા વૃદ્ધિ હાશવાળો નથી.(૨૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : સ્તૃતી કર્યા પછી ફલની પ્રાર્થના કરાઈ. તે ફલ તો પ્રપતિ સિવાય કાંઈ પણ નથી. એ બતાવવા માટે પ્રપતિની સ્તૃતી કરે છે. પ્રાણીનું કોઈ કર્તવ્ય હોય તો તે પ્રપતિ છે. કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો વિવેક હોય તો તે પંડિત કહેવાય. આ અર્થ તે લઈને *પંડિતો બંધ મોક્ષવિત્* બંધ અને મોક્ષને જાણે તે પંડિત. તેમાં અનાયાસે ફલ સિદ્ધ થાય છે. આશ્ચર્ય પોતાને આધીન

કલ્પવૃક્ષ છે. તો ઈચ્છિત હોય તેમાં વિલંબ શા માટે કરો. તેની પ્રાર્થના કરી.

અભિલાષા પૂર્ણ કરવી જ રહી. આજ સુધી તમે મને કેમ જાણી ન શકયા. હમણાં જ કેમ જાણ્યાં તેના બે કારણો બતાવે છે. એક કારણ તો અમારું ભાગ્ય જ હમણાં ખુલ્યું. ઉત્પન્ન કરે તે અવિદ્યા તેનો નાશ કરે તે જનદીન કહેવાય. આપે અમારી અવિદ્યાને અત્યારે જ દૂર કરવી ત્યારે અમે તમને જાણ્યા.

ભગવાન પ્રસંન્ન થાય તો પોતાના ધર્મો પ્રગટ કરે અને પ્રસન્નતા હોય ત્યારે સેવકના ધર્મો પણ પ્રગટ કરે તેથી ભાગ્ય અને મોહના એ બે કામ આપે સાથે કર્યાં. બીજા સાધનો એવા નથી. એ બતાવવા કહે છે કે યોગથી વશ કરવાનું પોતાનું સામર્થ્ય છે. નિયત સર્વધર્મ ભગવાનમાં બીજો કોઈ જણાવી શકતો નથી. કારણ કે આપણી ગતિ દુઃખથી પ્રાપ્ય છે. તેથી આપણો કોઈ જાણી શકતો નથી.

સ્વાધીન હોય તો કાષ્ટ મથીને અગ્નિ કાપીએ. તેથી આપથી કાંઈ કામ લઈ શકીએ. તે તો ભગવાને એક સંઘાત આપ્યો છે. આપણે તેને વશ છે. બીજું કાંઈ આપણે આધીન નથી. અલૌકિક સામર્થ્યથી પણ આપ વશ થતાં નથી. તેથી પ્રાર્થના કરે છે કે પુત્રાદીમાં મોહ રૂપી પાશ ને કાપી નાંખો તમે જ અમને બંધનમાં નાખ્યાં છે. માયાથી બાંધ્યા છે. અત્યન્ત દઢમૂળ છેદ્યા પછી તે પાછુ ઉગે તો છોડના ઉપર વૈમન્સ્ય ઉત્પન્ન કરે. (૨૭)

ભગવાનનો આ ભાવ શાસ્ર રહસ્ય સિદ્ધ છે. જે જેવો હોય તેને તેવો કરવો. સ્નેહને લીધે વધારે કરીએ તો અયોગ્ય કર્યું ગણાય. એની મધ્યમાં ભક્તિ જ્ઞાનરૂપ છે. જેમાં શુંગારલીલા ગોપ્ય છે. તેમ અવતારલીલા પણ ગોપ્ય છે. તેને જે પ્રગટ કરે તે ભગવાનને ઈષ્ટ નથી. તેથી ભગવાન તેને વિપરીત કહે છે. જેમ ગોપીકા ગીતથી ગોપીઓને છોડી દીધી તેમ આ અક્રુરને લીલા માટે ઉત્પન્ન કર્યો છે. તેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી. બર્હીમુખ છે. પોતે જાણુ એવુ અભિમાન રાખે છે. અને આવી પ્રાર્થના કરે છે. તેનુ નિવારણ કરવા ભગવાન તેને મોહ કરવા માટે તૈયાર થયાં તે કહે છે.

अतस्तन्निवारणार्थं भगवान्मोहितं पश्चन्निहत्याह। इत्यर्चितमिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण बिम्बसम्पत्कृतस्तत्त्वभक्तश्चायं तथापि भगवानीश्वरः स वेद्धुः स्वहन्ता च भक्तस्वाय। अतउभयं अभिप्रेत्य सस्मितं प्राह। स्मितो हि मन्दहासः अल्पमेव मोहितवान्। गीर्भिरपि सम्यक् मोहं यन्निव जातः सम्यक्त्वं लीलोपयिकत्वेनान्यथा प्राकृतत्वे लीलामपि प्रजेत्। २८ भगवान् लौकिकवैदिकविविधशास्त्रप्रकारेण तं मोहयन्नाह। त्वं नो गुरुरिति त्रिभिः॥ हितोपदेष्टा गुरुः प्रायेण पञ्चधाभ्यासप्रकारितवानितिलक्ष्यते। अवश्यं पकेन विज्ञो कल्पायेन षडशः शिक्षणीयः अन्यश्चाचार्यगुरुर्नोक्तः भगवांश्च सत्यमेव वदतीत्यर्थः स्वयं गुरुः न इति बलभद्रादीनामभिप्रायेण बालाभ्यासं कारयति। पितृव्यः स्पष्टश्च

इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान् हरिः। अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच — त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो बन्धुश्च नित्यदा। वयं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकम्प्याः प्रजा हि वः ॥ २९ ॥

कारा हितकारी नत्वन्यः अन्यान्यत्र कोऽपि संतः स्वयं हे समानयतीति किं। चाकुलेश्लाघ्यः महत्त्वेन प्रसिद्धः पितृव्यादीनां सापत्न्यभाववत्त्वात् ख्यात्वात् श्लाघ्यत्वमाशंक्याह। बन्धुश्च नित्यदेति सर्वदा बन्धुकृत्यमेव करोति। एवं प्रकारेण स पञ्चधर्मा स्वस्मिन्निरूपिताः। ततोऽन्यथा पञ्चधर्मान् स्वस्मिन्निरूपयति वयं त्विति। तु शब्दः सर्वधर्मसर्वेनत्वत्यता वारयति। गुरुस्तु रक्षकः भगवत्ता साधनेषु रक्षेत्रपि तु व्यमावेरक्ताः सम्भवाद् परक्षाः पितरः पोषकाः पुत्राः पोष्याः सङ्कारात तवं भव हितकारिणः किन्तु भवत एव आयाद् यापात्रमिवोक्तं भवति। अनुकम्प्याः प्रजा हि नानुकम्प्याः सर्वदा हितावरणं प्रतिकर्तव्यं। वो युष्माकमिति वस्त्वदेवाहीस्वानेकीकृत्य निरूपयति। अन्यथा स्तुतित्वं स्यादेत २९

શ્લોકાર્થ :- ૨૮

ભગવાનનું એ પ્રમાણે અકુરે પુજન કર્યું સ્તુતિ પણ કરી. ત્યારે ભગવાન અકુરને મેદ હાસ્યપૂર્વક વાણીથી મોહ કરતાં હોય તેમ બોલ્યાં.(૨૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

પહેલા કરેલી રીતે ભગવાનનું અકુરનું પૂજન કર્યું. સારી રીતે સ્તુતી કરી. આ ભકત તો છે. ભગવાન સર્વ દુઃખ દૂરકરનાર ઈશ્વર છે એ બે વિચાર કરી, ભગવાન હસ્યા. તેથી અકુરને જરા મોહ કર્યો. વાણી વડે મોહ કર્યો. તેમાં સમ્યતા એ જ કે તેને લીલાથી દૂર ન કર્યો. પ્રાકૃત ગણે તો લીલાથી પણ દૂર કરે. (૨૮)

ભગવાને લૌકિક વૈદિક શાસ્ત્રોથી મોહ કર્યો તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૨૯

શ્રી ભગવાન બોલ્યાં :-

તમે તો અમારા મોટેશ છો. કાકા છો. વખાણવા લાયક બધું છો. અમે તો તમારા રક્ષણ નીચે છે. આપની પ્રજા છીએ. (૨૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

હીતનો ઉપદેશ આપે તે ગુરૂ કહેવાય. ઘણું કરીને ધનુષ્ય ચલાવવાવાળાનો અભ્યાસ તેને કરાવ્યો હોય તેમ જણાય છે. લોક ન્યાયથી ધનુષ્ય શીખવું જોઈએ. આ બાબતનો બીજો કોઈ ગુરૂ કહ્યો નથી. ભગવાન સાચુ બોલે છે. તેથી ધર્નુવિદ્યાના ગુરૂ અક્રુર છે. કાકાનો સ્પષ્ટ છે.

ચ છે તેથી હીત કરનાર પણ છે. બીજા કોઈ બીજાને પોતાને ઘેર બોલાવે? કુલમાં અક્રુર મોટાં ગણાય છે. બંધુ કહ્યાં છે. સર્વદા બંધુનું કામ કરે છે. અને ચ સાથે પાંચ ધર્મો તેમાં કહ્યાં. તેનાથી ઉલટાં પાંચ ધર્મો પોતાને વિષે ભગવાન બતાવે છે. તું શબ્દ તુલ્યતાનું વારણ કરે છે. ગુ રૂ રક્ષક હોય છે. ભગવાને સાધન આપ્યાં છતાં બુદ્ધિ ન હોય તો રક્ષા ન થાય. તેથી વચન રક્ષ્યાઃ કહ્યા. પિતરો પોષણ કરે. પુ ત્ર પોષ્ય છે.

ચ કાર થી અમે તમારા હીત કરનાર નથી પણ તમે હીત કરનાર છો તેથી દયાપાત્ર જેવું વાકય કહ્યું . અમે દયાલાયક છે. પતિ હોય તે સર્વદા હિતાચરણ કરે. વઃ એટલે વસુદેવાદિને સાથે લઈને અક્રુરને ભગવાને કહ્યું છે. અન્યર્થા અક્રુર પોતાની સ્તૃતિ કરી એકા સમજે. (૨૯)

એમ લૌકિક ઉત્કર્ષ કહીને વૈદિક ઉત્કર્ષ કહે છે. (૨૯)

एवं लौकिकोत्कर्षमुक्त्वा स्वरूपतिप्रकारेण वैदिकोत्कर्षमाह। भवद्विधा इति। ये हि सर्वप्रकारेणोत्कृष्टास्ते सर्वैरुपास्याः। भवद्विधा इति तेषां स्व
कर्मणो निरूपिताः। यादृशास्तादृशा सन्तोपि महाभागाः परमभाग्ययुक्ताः इति तेषां सम्पत्तिर्निरूपिता। तत्रापि अर्हसत्तमाः सत्तमा ये उपकारकर्तारः
स्वः। अर्हाः सर्वसंपत्तियुक्तास्ते सर्वैरुपास्या इत्यर्थः। तत्रापि श्रेयस्कामैः। अनेन स्वार्थमेवोपासनमुक्तं। दृष्टार्थत्वं च निरूपितं। नृभिरिति मनु
ष्याधिकारो निरूपितः। तेनास्माकमिह मावश्यकमित्यर्थः। ननु शास्त्रे देवा एव सेव्या भवन्तीति चेत्तत्राह। देवाः स्वार्थं ज्ञात्वैव हितं कुर्वन्ति ३०
साधवस्तु नैवं। अतो देवभजनापेक्षया एत एव सेव्या इत्याह। न ह्यम्मयानि तीर्थानीति। तीर्थस्नानात् तदधिष्ठात्रदेवताप्रजनेन कर्त्तव्यं तदा

भवद्विधा महाभागा निषेव्या अर्हसत्तमाः। श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न साधवः ॥ ३० ॥
न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः। ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ३१ ॥

ज्ञातं भवति तदुभयमप्यप्रयोजकमित्याह। न ह्यम्मयानीति। तीर्थशब्देन जलाभिमानिनी देवतोच्यते। सा चिन्मयी देवता च विराजते रमयी न्येव शा
स्त्रमयी। अम्मयानि तु तीर्थानि न भवन्ति देवाश्चापि मृच्छिलामया न भवन्ति। स्थानस्य देवतापत्ते न्मृन्मयत्वं व्यतिमाया देवतात्वपत्तेश्च शिलाम
यत्वमुभयमपि लोकसिद्धं निवार्यते। शास्त्रप्रामाण्यात्। अन्यथा शास्त्रमनुवादकं स्यात् प्रमाणमेव न भवेत्। किं च। अत एव पापविद्धमपि तत्
त उत्तमं न भवति। पातं ते उरुकालेन पुनन्ति महता कालेन विशुद्धा तु सारेण। तीर्थसेवया चित्तसिद्धेरुक्तत्वात्। साधवस्तु ज्ञानोपदे
शाद्भक्तिप्रवर्तकाद्वा दर्शनमात्रेणैव ज्ञानभक्तिसाधितत्वात् फलतो मुख्या इति ॥ ३१ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ :-૩૦

આપના જેવા મોટા ભાગ્યવાળા અંતયન્ત પૂજનીય એવા કરવા યોગ્ય ગણાય. કોઈની ઈચ્છાવાળાએ તો આપ સરખાનું પૂજન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. દેવો તો સ્વાર્થ હોય ફલ આપે છે. સાધુ પુરૂષો તો સ્વાર્થ જોતાં નથી. તેથી ઉત્તમ છે. (૩૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

જે સર્વ રીતે ઉચ્ચ હોય તેને બધા ઉપાશે છે. તમારા સરખાં કહ્યાં. તેથી ઉત્કર્ષ કહેવાયો. આપ તો મોટા ભાગ્યવાળા છો. તેથી તેની સંપત્તિ કહી છે. તેમાં પણ ઉત્તમ લાયકાતવાળા પરોપકાર કરનાર સંપર્ણ હોય તો પૂજનીય છે. તેમાં પણ શ્રેયની ઈચ્છાવાળાએ તો જરૂર ઉપાસના કરવી જોઈએ. અને તેનું દષ્ટ ફલ છે. એમ કરી દીધું. નુભિઃ એ

શબ્દથી ઉપાસનામાં મનુષ્યનો અધીકાર કહ્યો. અમારું એ કર્તવ્ય છે. એમ બતાવ્યું. શાસ્ત્ર તો દેવની સેવાનું કહે છે. બીજાનો નિષેધ પૂરે છે? ત્યાં કહે છે કે દેવ તો સ્વાર્થ હોય તો ફલ આપે છે. સાધુઓ તેમ કરતાં નથી. તેથી દેવના ભજન કરતાં સાધુનું ભજન કરવું એ વધારે ઉત્તમ છે. (૩૦)

નિવૃતી માર્ગમાં તીર્થ સેવન કરવું જોઈએ. તે કરતાં પણ સાધુની સેવા ઉત્તમ છે તે વાત કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-૩૧

તીર્થો કાંઇ જલ મામજ નથી. દેવો મૃત્તિકા અને પાસણ માત્ર નથી. તે બધા ઘણા દિવસ સેવા કરવાથી ફળ આપેછે. સાધુઓ તો દર્શન માત્રથી ફળે આપે છે. (૩૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :-

તીર્થમાં સ્નાન કરી તેના અધિષ્ઠાતા દેવનું પુજન કરે ત્યારે તીર્થ કર્યું કહેવાય. તે બંનેનું અહી પ્રયોજન નથી. તીર્થ કોઈ જલમામ હોતા નથી. તીર્થ એટલે જલના અભીમાની દેવતાં. તે દેવતાઓ ચૈતન્યરૂપ છે. તે ચિદાનદે મયી. જલમય તીર્થ હોતા નથી. દેવો પણ મોટી કે પત્થરના હોતા નથી. સ્થાનને દેવતા માને તો સ્થાન મૃતમય હોય, પ્રતિમાને દેવતા માને તો શીલામય પ્રતિમા હોય તે બંને લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય તેનું નિવારણ કરે છે.

તેમાં શાસ્ત્રીનું પ્રમાણ આપે છે. જો ન કરે તો શાસ્ત્ર અનુવાદક ગણાય. તે પ્રમાણરૂપ ન ગણાય. તેને કરેલી પવીત્રતા પણ ઉત્તમ નથી. કારણ કે તીર્થ કે દેવ બહુ કાલે પવિત્ર કરે છે. તેમાં વિધિવત પ્રદ્ધતિથી સેવે તો પવિત્ર કરે. તે પણ ચિતને શુદ્ધ કરે છે. સાધુઓ તો જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે. ભક્તિની પવૃતિ કરે છે. તેના દર્શન માત્રથી જ્ઞાન અને ભક્તિ સિદ્ધ કરે છે. તેથી ફલથી ભક્તનો ઉત્કર્ષ છે.(૩૧)

એમ સ્તૃતી કરી તેના મોહમાં નાખી ઈચ્છિત કરશે. એમ જાણી આજ્ઞા કરે છે.

स्वस्तुत्वा समो हस्तु तस्य स्वाभिलषितं करिष्यंतीत्यभिज्ञाय किंचिद्धाज्ञापयति सभवानिति त्रिभिः तेषु त्रिष्वपि धर्महिकार्यकर्त्तव्यं भोक्तुत्वं पाहनीयः भक्तिर्वा पांडवेषु राज्यं वहेयुः शत्रवश्च मारणीया इति सः सर्वथोपकारकर्त्ता भवान् तत्रापि सुहृदां भगिनीभागिनीयानां वैनि श्रयेनेति नवश्यं पालनीया इति सुरूपस्य हि पितृवर्गो वा रक्षको भवतीति न पितृवर्गः न तेषां रक्षकः पितुर्निवृत्तत्वात् अन्ये पांडुरिति स्थूल त्वादिति वक्ष्यति अत एव वयमेव सुहृदः अस्माकं मध्ये त्वं श्रेयान् अतः श्रेयश्चिकीर्षया हिताचरणार्थं गजेन समाह्वयं हस्तिना पुरं गच्छ अनेन प्रसिद्ध्या तत्र गमनेन निरितं भवति उत्तस्थाने न तिष्ठंतीत्यर्थः ३२ का जिज्ञासेत्याकांक्षायामाह पितर्युपरत

सभवान्सुहृदां वै नः श्रेयान् श्रेयश्चिकीर्षया जिज्ञासार्थं पांडवानां गच्छस्व गजसाह्वयं ३२ पि
तर्युपरते बालाः सह मात्रा सुदुःखिताः आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसंत इति शुश्रुम ३३ ॥

इति पांडौ संस्थिते बाला एवं ते च वहवश्च मात्रा सह स्थिता इति स्तनंधयप्रायाः इत्यवस्थायां दयापात्रत्वमुक्तं अतिदुःखिता इति दयापात्र साधारणो हेतुः तद्दयानां पालकत्वमस्ति नवेति वचनार्थं परिग्रहो निरूप्यते आनीताः स्वपुरमिति ते वेष्टन्ते वः पुरतामेवानयोप यद्वसापितं स्वस्थाने स्थापिता इति तत्रापि राज्ञा अनेन तेषां राजत्वाभावो निरूपितः ३३ ॥ ॥

किं च न केवलं तेषु संते किंतु उपद्रुता इत्यपि शंकापत्तो परं विकाउ इतेषु असिद्धेषपि निष्ठुरेष्वपि भ्रातृपुत्रेषु विनीतेषु समो न वर्त्तते तत्र हेतुः दीनाधीरीस्येति बुद्धिसहकारि द्वारहितः उर्गतः सर्वमेव कर्त्तुं शक्तः निषिद्धं विहितं त्यसक्तः इति तत्र सहजो दोष उक्तः आगंतुकदोष माह दुःपुत्रवशग इति दुष्टः सह जो कलि वान् दुर्योधनो हि कलेरंशावतार इति अत एव कालस्य प्रावल्यात् तत्संसर्गः पुत्रत्वात् मोहेना पितृत्वसर्गो ज्ञातः स्वतां विचारसामर्थ्याभावायाह अंधदृगिति स हि जात्यंधः शास्त्रैनैवात्मवर्हरति प्रियमेव शास्त्रं सर्वो मन्यते दुःशप्र स्वप्रियः ३४ तर्हि किं कर्त्तव्यमित्याकांक्षायामाह गच्छ जानीहीति एकवचनेन सेवाद्यभावः सूचितः सुहृदार्थे न गंतव्यं किं तु अधुना तेषां

तेषु राजाम्बिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दीनधीः समो न वर्त्तते नूनं दुःपुत्रवशगोंऽधदृक् ३४ गच्छ जानीहि
तद्वृत्तमधुना साध्वसाधु वा विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत् ३५ ॥

साधु मंगलमस्ति असाधु मंगलं वा अनिष्टमस्ति वेत्यनादरेणोभयं वा ज्ञानस्य क उपयोग इत्याकांक्षायामाह विज्ञायेति तत्स्वरूपं वि चार्य तत्प्रकारं जिज्ञासायामाह यथा शमिति सुहृदां वैषम्यं नाये नैव प्रकारः कर्त्तव्य इत्येतत्सर्वं जिज्ञासानंतरं कर्त्तव्यं अन्यथा कृतेन सुखपर्यवसायि भवतीति अतो जिज्ञासार्थमेव गच्छ न त्वन्यत् किंचित् कर्त्तव्यमिति भावः मोक्षितस्यायं गुणः यदधिकमपि करिष्य ति अत एवं च न राज्ञा पितेन निर्भर्त्सितः ३५ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ -૩૨: આપ સુહદોનું શ્રેય કરનાર છો.તેથી પાંડવોની સ્થિતી જાણવા માટે હસ્તિનાપુર જાવ. તો તે કેમ છે. તે આપણે જાણી શકીએ. (૩૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : તેમાં ત્રણ પ્રકારે કામ કરવું છે. મોક્ષ અથવા ભક્તિ આપવી છે. પાંડવોનું રાજ્ય આપવું છે. શત્રુઓને મારવા છે. આ કાર્યમાં ઉપહાર કરનાર આપ છો. તેમાં બંને ભાનેજનો ઉપકાર કરવાનો છે. વૈ નિશ્ચિયાત્મક છે. તેવી તે અવશ્ય પાલનીય છે. પુરૂષને પિતૃવર્ગ રક્ષક હોય છે. તેમાં પાંડવોને પીતા જતાં કાકા વિગેરે પ્રતિકુલ હોવાથી પિતૃવર્ગ રક્ષક નથી. આપને સુહૃદ છીએ. અમારામાં તમે શ્રેષ્ઠ છો: એટલે હસ્તિનાપુર તે હસ્તિ રાજાએ વસાવેલું છે. ત્યાં તમે જાઓ. ત્યાં વાંધો નથી: પાંડવો હમણાં ગુપ્ત સ્થાનમાં રહેતાનથી. (૩૨)

ત્યાં જઈને શું જાણવું તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ -૩૩-૩૪ : બાપ ગુજરી જતાં તેના બધા બાળકો તેની માતાની સાથે દુઃખી હતાં. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પોતાના શહેરમાં બોલાવી રાખ્યાં. તે ત્યાં રહે છે. એમ સાભળ્યું છે. અંબિકાનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા બુદ્ધિમાં હીન છે. તે ભાઈના પુત્રો સાથે સમાનતાથી વર્તતો નથી. કેમ કે તેના છોકરાં દુષ્ટ છે.અને પોતે આંધળો છે અને છોકરાંને વશ છે. (૩૩-૩૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : પાંડુ મરી ગયાં ત્યારે પાંડવો બાળકો હતાં. એ પાંચ હતાં. તે તેની મા સાથે રહેતાં હતા. દયાપાત્ર હતાં. અત્યન્ત દુઃખી હતાં. તે દયાનું કારણ છે. તેના સગાઓ તેને પાલે છે કે નહી તે જાણવા માટે તેના પરિગ્રહ ગણાવે છે. તેના ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના નગરમાં બોલાવી મંગાવ્યા છે. તે જો શત્રુ હોય તો તે શત્રુના હાથમાં આવતાં વધારે અનર્થ થશે. તેમાં પોતાની સતા નથી. પણ કાકો રાજા છે. તે કેવળ ત્યાં રહે છે. એટલું જ નહી પણ તેને ઉપદ્રવ કરે છે. એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે. રાજા અંબિકાનો પુત્ર છે. પાંડવો પ્રસિદ્ધ છે. તે નિર્દુષ્ટ છે. ભાઈના પુત્રો છે. છતાં તેમાં સરખો વર્તાવ તે રાખતો નથી. તેની બુદ્ધિ દરિદ્રી છે. તે બુરૂં જ કરે છે. તે તેનો સહજ દોષ છે. આગુંતક દોષ કહે છે. દુષ્ટ પુત્રોને વશ થયો. દુષ્ટ દુર્યોધન કલિરૂપ છે. તે કલિયુગનો અવતાર છે. કાલનું પ્રાબ્લય હોવાથી તેને તેને વશ કરી દીધો છે.તેને પુત્રમાં મોહ છે. તેથી તેને વશ થયો છે. પોતાને સ્વતઃ વિચારવાનું સામર્થ્ય નથી. તે આંધળા છે. શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે. શબ્દ પ્રિય લાગે તેને જ બધા માન આપે છે. તેથી તેને પુત્ર શબ્દ પ્રિય લાગે છે. (૩૩-૩૪)

ત્યારે આપણે તે બાબત શું કરવું? તમે ત્યાં જાવ.

શ્લોકાર્થ :-૩૫

આપ ત્યાં જાવ તે હાલમાં સુખી છે કે દુઃખી છે? તે જાણી લો. પછી આપણે સુહૃદોને સુખ થાય તેવો પ્રયત્ન કરીશું. પણ તે જાણ્યાં પછી થશે. (૩૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : એકલા જવાનું કહ્યું. તેથી સેનાને સાથે લેવી નથી. યુદ્ધ માટે નથી જવું. પણ તે સુખી છે દુઃખી તે જાણવા માટે જવાનું છે. જ્ઞાનનો શું ઉપજ્ઞાન છે? જો જાણશું તો આપણે આપણું કર્તવ્ય કરીશું. શુ કરશે તે કહેશો? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સુહૃદોને સુખ થાય તે બધું કરીશું તે પ્રથમ બંધુ જાણ્યા પછી થાય. વગર જાણીએ કરવા જઈએ તો તેનું ફલ અનર્થમાં આવે. માટે તમે હમણાં તો તે જાણવા માટે હસ્તિનાપુર જાવ. ત્યાં જઈએ બીજું કાઈ કરવાનું ન હતું. છતાં મોહીતમાં એ ગુણહોય છે કે તે અધિક પણ કંઈ કહે. તેથી તેને ધૃતરાષ્ટ્રનું પણ અપમાન કર્યું છે.(૩૫)

આટલાંથી કાર્ય થશે. એમ જાણી ભગવાન ઘર પધાર્યા તે કહે છે.

एतावतैव कार्यं भविष्यतीत्यभिज्ञाय भगवानस्वपं गृहं गत इत्याह। इत्यक्रूरं समादिश्येति। आज्ञासिद्धो भगवत्त्वं हेतुः आज्ञापने हरित्वस्ततः आगमने ईश्वरत्वं स्वइत्वाऽस्तापि तत्पापापि क्रियेषुपपाद्येऽज्ञानी तसेवककार्यं दत्तत्वं च कारितवानिति। ईश्वरत्वपां संकर्षणोद्धवयोरन्यतरस्य वागमनं भविष्यतीत्याशंक्याह। संकर्षणोद्धवाभ्यामिति निर्गमन एव सद्भावः स्वभावनगमने तद्ज्ञायं निर्बंध इतिविज्ञा

इत्यक्रूरं समादिश्य भगवान्हरिरीश्वरः। संकर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वभवनं ययौ ३६

इति श्री भागवते महापुराणे दशमस्कन्धेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ॥

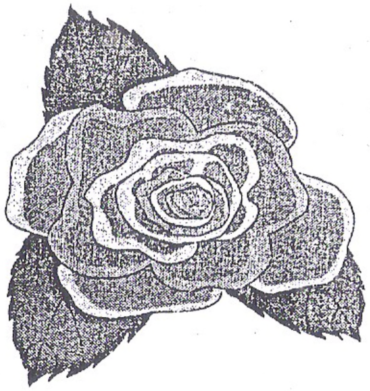
पयितं ततः इत्युक्तोऽतस्मात्स्थानात्तदनंतरं च कार्यांतरव्यावृत्त्यर्थं स्वस्य भवनं ययौ। पायणकथनेन मध्येऽपि कार्यांतरं व्यावर्तितं ३६ इति श्री भागवतसुबोधिन्यां श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे पंचचत्वारिंशोऽध्यायविवरणं॥ ॥

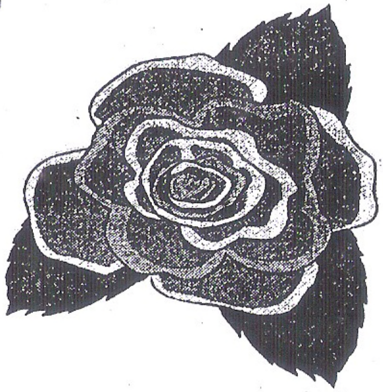
શ્લોકાર્થ -૩૬ : એમ અક્રુરને હુકમ કરીને ભગવાન હરિ અને ઈશ્વર સંકર્ષણ અને ઉધ્ધવની સાથે ઘર તરફ આવ્યાં. (૩૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : આજ્ઞા સિધ્ધિમાં ભગવત્વ કારણ છે. આજ્ઞા કરવામાં હરિપણું કારણ છે. પોતે ન જાય તો તે ઈશ્વર છે. અક્રુરને પોતાના કરતાં પણ મોટો બતાવ્યો અને નિજસેવકનું કામ દુતપણું કરાવ્યું તે ઈશ્વરની ચર્યા છે. સંકર્ષણ કે ઉધ્ધવમાંથી કોઈ જશે એ શંકા ન થવા માટે સંકર્ષણ અને ઉધ્ધવની સાથે ઘર આવ્યાં એમ કહ્યું.

પોતાના ઘરમાં આવવામાં સહાયતાની જરૂર ન પડે તેથી કહ્યું કે તત: અને તેના ઘરમાંથી અથવા વાત કરી લીધાં પછી બીજા કામને માટે પોતાનાં ઘરમાં આવ્યાં. આવ્યાં કહ્યું તેથી વચમાં કાંઈ કામ કર્યું નથી એમ સૂચન કર્યું. (૩૬)

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ
રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ અધ્યાય ૪૫ મો
સમાપ્ત

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ અધ્યાય ૪૯ મો

રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ (અકુરજીનું હસ્તિનાપુર જવું)

ર૦રી૦૪૬
૧૦૨૧

षट्चत्वारिंशकेध्याये सात्विकानां निरूप्यते। सांत्वनं चाप्युद्धवतो निरोधेत्यधिकारतः॥ भगवत्प्रेषितोक्रूरः कृत्वा सांत्वनमच्युतः। ज्ञानेन तत्वतीकारं गत्वा तद्वीक्ष्य चान्यथा॥ १॥ पांडवेभ्यो पिता शेषे विचारकृच्छ्रलोपतः॥ अतः स्थित्वा प्रतिबुध्य स्वशक्तिं ज्ञातवानतः॥ २ अन्यथा भगवत्कार्यं निरोधेन भविष्यति॥ प्रथमं भगवत्कार्यं कृतवानित्याह॥ स गत्वेति षड्भिः॥ मध्ये अक्रूरः स्वतो भगवदाज्ञया च वि- शिष्टो हास्तिनपुरं हस्तिनः शब्दः इति रूढत्वाभावात् तेन निवृत्तमिति ज्ञापनार्थं पूर्वं कालेन गंतव्यं तथापि [illegible] पौरवेन्द्र श्रियांकितमिति पौरवेन्द्राणां श्रिया अंकितमिति भयत्वात् प्रथमतो राजदर्शनं अविकाया उक्तो द्रष्टुः इति राष्ट्रः द्रष्टव्ये नि

श्रीशुक उवाच स गत्वा हास्तिनपुरं पौरवेन्द्रयशोंकितां ददर्श तत्रांबिकेयं सभीष्मं विदुरं पृ- थां १ सहपुत्रं च बाह्लीकं भारद्वाजं सगौतमं कर्णं सुयोधनं द्रौणिं पांडवान् सुहृदोपरान् २

श्रुत इति संभविष्यतीति तं निषेधार्थं मात्मज्ञापपरिहृतः राजस्थानप्रवभीष्मं सह दृष्टवान् विदुरं पृथामिति ज्ञापको ज्ञाप्यश्च निरू- पितः १ सहपुत्रमिति। बाह्लीकः शंतनोर्भ्राता तत्पुत्रा भूरिश्रवादयः। भरद्वाजो द्रोणः। गौतमः कृपः। कर्णः सुयोधनाश्च श्रामा- नः एते महारथाः गणिता षट्। सहपुत्रत्वेन सहाया अपि गणिताः। ततो यत्तेषां निवारणसमर्था इति ज्ञापयितुं पांडवा गणि- ताः लोकन्यायेन सर्वं च प्रक्षिपद्धारिति ज्ञापयितुं सुहृतः अपरांश्च दृष्टवानित्युक्तं २ ॥ ॥

राम
१०२१

यथावदिति। ततो यथायोग्यं नमस्कारादिप्रकारेणोपगमनं। अस्यापि मोहात्म्यं मात्रधराः सरमाहृतः। भगवद्वार्ता सम्पृष्ट- वान्। सम्पृष्टस्तैः सुहृद्वार्तां स्वयं च तेषां अप्यपृच्छत्। एकारेण वार्ता समागतेवाव्ययमिति। अव्ययो नकस्यचित्परित्यागः अव्ययं यथा भवति तथा सर्वान् पृष्टवान्। आयातो दृष्टं तत्ज्ञानं न भवतीति स्वतो ज्ञानार्थं स्थितवान्। वर्तमानस्यैव ज्ञानं न भवतीति ज्ञानं स्थितवान् भविष्यत्कृतार्थं प्रबोधितवानिति संग्रहः ३ तत्र प्रथमं स्थितिमाह। उवासेति। कतिचिन्मासान् निरंतरं यावद्वृत्तपरिज्ञानं भवति मासत्रयं स्थितवा- निति लक्ष्यते। मासेहि वृत्तनाद्विवसा आवर्तते। त्रयो हि पदार्था ज्ञातव्याः इति राज्ञस्त्रयः स्वदोषाः उच्चारिमोहकृता दोषाः संसर्गदो-

यथावदुपसंगम्य बंधुभिर्गांदिनीसुतः। संपृष्टस्तैः सुहृद्वार्तां स्वयं चापृच्छदव्ययं ३ उवासक- तिचिन्मासान्राज्ञो वृत्तविवित्सया। दुःप्रजस्याल्पसारस्य खलच्छंदानुवर्तिनः ४ ॥

षाश्चेति एते त्रिमिनिका अपि भवंतीति मासत्रयपर्यंतं निरंतरं परिज्ञानार्थं स्थितिः निरंतरं परिज्ञानेन प्राणं सश्लेषेण गुणदोषश्च नस्याप- कानाश्रयेकं व्यभिचारात् परिज्ञानं भवतीति। एकैकस्य परिज्ञानार्थं तदा प्रगुणदोषनिर्द्धारार्थं मासपर्यंतं स्थितिः॥ एवं दोषत्रये मा- सत्रयमिति श्रीभ्रापरिज्ञाने राजत्व हेतुः॥ राजभरणस्य दुर्भवतीति दोषानाह। दुःप्रजाः पुत्राः उत्तापस्य अल्पः सारो विवेकधैर्यादिर्य- स्य। खलाः शकुनिप्रभृतयः तेषां छंदो इति तदनुवर्तनशीलस्य तत्कृतं समीचीनं मन्यत इत्यर्थः। ४ ॥ ॥

કારીકા :-

આ છેતાલીસમા અધ્યાયમાં સાત્વિક ભક્તોનું સાન્તવન કહેવાય છે. તે અન્ય મુખથી કહેવાય છે. કારણ કે અધિકાર પ્રમાણે નિરોધ હોય છે. ભગવાને મોકલેલ અકુર પહેલાં પાંડવોનું સાન્તવન કરીને જ્ઞાનથી તેનો પ્રતિકાર થશે એમ જાણીને તેને ધૃતરાષ્ટ્રને વાત કરી. તે અકુરને પાંડવોએ બધી હકિકત જાણાવી દીધી . અકુર પોતે પણ વિચારમાં કુશળ હોવાથી ત્યાં રહીને તેમને ક્રમે રાખે છે. તેનો અભ્યાસ કરી. પોતે પોતાની શક્તિ કેટલી છે. તેનો વિચાર કરી લીધો. જો તેજ બધું કરે તો નિરોધ ભગવાનનું કાર્ય છે. તે ભગવત્કાર્ય ન રહે. અકુર પાંડવોને છોડાવે તો ભગવાન તેને છોડાવવા ન જાય તો પાંડવોને ભગવાનમાં ભાવ ન રહે તેનો નિરોધ પણ થાય. તેથી તે કામ ભગવાન માટે રાખ્યું. (૧ થી ૩ ૧/૨)

શ્લોકાર્થ -૧ : શુકદેવજી બોલ્યાં. તે અકુર હસ્તિનાપુર કે જે પુરૂ રાજાઓની લક્ષ્મીની શોભાયમાન છે ત્યાં ગયા. પુરૂ રાજાઓની લક્ષ્મીથી શોભાયમાન છે ત્યાં ગયા. ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, વિદૂર અને કુન્તીને જોયાં. (૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી : તે અકુર પોતે ભગવાનની આજ્ઞાયુક્ત થઈ હસ્તિનાપુર ગયા. હસ્તિ શબ્દથી રૂઢી ન કહેવા માટે તેને નિવૃત એ જ્ઞાપન કરવા માટે હસ્તિનાપુર એમ કહ્યું. જો કે બહુ અધર્મવાળા સ્થાનમાં ન જવું જોઈએ તો પણ તે સ્વભાવથી ઉત્તમ છે. પૌરવેન્દોની લક્ષ્મીથી શોભાયમાન છે. તેમાં રાજ મુખ્ય ગણાય તેથી તેનું દર્શન પહેલું કર્યું. અંબિકાનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર ધર્યો છે. દેશ જોણે એવી તેના નામની વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે. તે કહેવાનો વ્યાસજીનો હેતુ ન હોવાથી માતાના નામથી અહીં કહ્યો છે. ભીષ્મને રાજસભામાં જોયા. એ બતાવનાર છે. એકને બતાવવી છે કે આ દુ:ખી છે. (૧)

શ્લોકાર્થ -૨ : બહુલીક શંતનુનો ભાઈ. તેનો પુત્ર ભુરિશ્વા વિગેરે. દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, દુર્યોધન, અશ્વત્થામા, પાંડવો અને બીજા સુહૃદોને જોયા. યોગ્યતા પ્રમાણે બંદુઓને મળ્યા. તે અકુરને તેમને સુહૃદવૃત પૂછયું. અકુરે બધાનું કુશળ પૂછયું. (૨-૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :- બાહલીક શંતનુનો ભાઈ તેના પુત્રો ભરીશ્રવાદિ, ભારદ્વાજ, દ્રોણ, ગૌતમ, કૃપ, કર્ણ, દુર્યોધન અને અશ્વત્થામા એ છ બહારથી ગણાવ્યા. તેને લડાઈમાં હરાવે એવાને આગળ કહે છે કે પાંડવોને જોયા. લોકન્યાયથી સર્વ બંધુનું પ્રય કરનાર હોવાથી બીજા સુહૃદોને પણ અકુરે જોયાં.(૨)

તેમની પાસે નમસ્કારદિ પુરઃસર ગમન કર્યું. આ અકુરનું મહાત્મ્ય પણ માતાથી કહ્યું. એ લોકોએ મથુરાંમાં રહેલ બધાની વાતો પૂછી ત્યારે પોતે પણ તેનું કુશળ પૂછયું. ચ કારથી વાર્તા તો આવી ગઈ હતી. વ્યય એટલે કાંઈનો ત્યાગ તો નથી થયો. તેથી અવ્યય રીતે સર્વની પૃચ્છા કરી. (૨-૩)

ઉપરથી વાત કરવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય તેથી પોતે ત્યાં રોકાયા. વર્તમાનનું જ્ઞાન તો જે થયું હતું તે જાણી લીધું. ભવિષ્ય જાણવા માટે પ્રબોધ કર્યો. તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ -૪ : કેટલાક માસ સુધી અકુરજી ત્યાં રહ્યા. દુષ્ટપ્રજાવાળા થોડા બળવાળા ખળ રાજાનું વૃત્ત જાણવા માટે ત્યાં રહેવું પડયું. (૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :- કેટલાક માસ સુધી અકુર ત્યાં રહ્યા. ત્રણ માસ ત્યાં રહ્યા. એમ લક્ષણથી કરી શકાય છે. માસમાં નવીન દિવસો ફરી ફરીને આવે. અહીં ત્રણ પદાર્થ જાણવાના છે. ધૃતરાષ્ટ્રના દોષો, પુત્રાદિના મોહથી થતાં દોષો અને સંસર્ગ દોષો. આ દોષો કોઈ નિમિત્તને લીધે પણ થાય છે. તેથીએક માસ સુધી તેને જાણવા અકુર ત્યાં રહ્યા. નિરંતર બધીરીતે જ્ઞાન કરતાં ત્રણ દોષનો સંશ્લેષ થાય ત્યારે ગુણ દોષની વ્યવસ્થા કરતાં પ્રત્યેકમાં વ્યભિચાર આવતાં નિર્ધાર ન થઈ શકે તેવી એક એકના જ્ઞાન માટે એક માસ રહેવું જોઈએ.

એમ ત્રણ દોષનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે ત્રણ માસ રહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. જલ્દી જ્ઞાન ન થવમાં કારણ રાજત્વ છે. રામમંત્રણા બહુ ગુહ્ય હોય છે. તેના પુત્રો દુષ્ટ છે તે વિવેક વગરના અને અલ્પ છે. ખલ અને શકુનિના વર્તનને અનુસરવાનો સ્વભાવ છે. તે ત્રણ દોષ છે.(૪)

ભુતાર્થ જ્ઞાનને બે શ્લોકથી કહે છે.

२०२०४६ १०२२

तेज इति द्वाभ्याम्। तेजः कान्तिः ओजः इन्द्रियशक्तिः बलं देहस्य वीर्यं पराक्रमः वीररसाभिव्यक्तिः एते त्वन्निर्योक्तृत्वप्रतिपादकधर्माः सद्गुणानाह प्रश्रयादीनिति। विनयादयो हि सात्त्विकधर्मास्तेन स्वभावतो जीवाऽऽद्वेष्याः अन्यत्रापि द्वेषहेतुं तरमप्याह प्रजानुरागं पार्थेषु युधिष्ठिरादिषु प्रजानुरागं चक्रे श्लाघमात्सर्यं उत्पन्नं त्रिदोष इति स च पाताले गत्वा समागत इति ५ अरिष्टेन वञ्चनं भीममारणाय तु यमोऽपि प्रदर्शितः अपेशलं स्वस्थं इति वा अपमानादिकमपि कृतमपि तत्सर्वं हितमेतत्सर्वं कथयामास विदुर स्वकीयसाधारणः सर्वमेवाचख्यौ ६ एकेन स्वरूपज्ञानेन प्रमाणभावतिचकारास्तोकमुखतोऽप्येवं श्रुतार्थपरिज्ञानमुक्तम्

तेजओजोबलं वीर्यं प्रश्रयादींश्च सद्गुणान् प्रजानुरागं पार्थेषु न सहद्भिश्चिकीर्षितं ५ कृतं च यत्
धार्तराष्ट्रैर्यद्दुस्तरानायपेशलं आचख्यौ सर्वमेवास्मै यथा विदुर एव च ६ इत्याप्तभ्रातृसंस्थानमक्रूर
मुपस्थितम्। तावज्जन्मनिलयं स्मरन्त्युत काले कृष्णम् ७ ॥ ॥

भावार्थपरिज्ञाने भगवदीयत्वं हेतुरिति इत्या भगवदीयत्वनिरूपणाय भगवति तस्यानन्यभावमाहात्म्यात् इति तिष्यप्येषा ज्ञाति भोजास्वरूपा तया सुतप्तात्मरूपरहेतेति। पितृस्वसृत्वं तु देवापत्य एव भवति स्वहेतोः भ्रातेत्यपि भ्रातृ तत्र शब्दः तद्विज्ञानाभिन्नप्रक्रमार्थः प्राप्तमितित स्यात् भाभावो दर्शितः उद्धवमिति आचख्यौ सर्वमेवास्मै इत्येतदुक्तं वक्तृत स्तु सर्वमेव समागमनादनन्तरमेव भगवतिभावः अत एव तु राजः आप्तशब्दोऽपस्थस्य समीपे समागत्य तं पर्यपृच्छज्जानाजन्मनिलयं जन्मशब्दं पितृज्ञालमिति या

राम १०२२

શ્લોકાર્થ - ૫-૬ : કાન્તિ, ઈંદ્રિયશક્તિ, શરીર શકિત, પરાક્રમ નમ્રદાદિ બીજા સદ્ગુણો પાંડવોમાં છે. તેમજ પ્રજાનો પ્રેમ તેમની ઉપર છે. તેને ન સહન કરતાં તેને મારવાની ઈચ્છા કરી તેથી વિષ ભક્ષણાદિ નીચ કાર્યો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ કર્યાં. તે બધી બનેલી વાત કુન્તીજી તથા વિદુરે અકુરજીને કરી. (૫-૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :- તેજ, કાંતિ, ઓજ ઈંદ્રિયોની શકિત, બલ દેહનું સામર્થ્ય, વીર્ય પ્રરાક્રમ આ બધા ધર્મો છે. વિનય વિગેરે સદ્ગુણો પાંડવો સાત્વિક ધર્મવાળા હોવાથી તેને આપત્તિથી ઉગારવા જોઈએ. દ્વેષનું બીજું પણ કારણ કહે છે કે યુધિષ્ઠરાદિમાં પ્રજાનો પ્રેમ હોવાથી તેને માત્સર્ય થયું. માત્સર્ય અને સાત્વિક ગુણ વિનયાદિકૃત માત્સર્ય મલીને ત્રિદોષાત્મક થતાં તે દોષ અચિકિત્સ્ય બન્યો. તેનું ફલ કહે છે કે તે સહન ન થતાં કૌરવોએ તેને મારવાનો વિચાર કર્યો. અને ભીમને લાડુમાં ઝેર આપ્યું. તે પાતાલમાં જઈ પાછો આવ્યો. તેને મારવાના ઘણા ઉપાયો કર્યા.

ઠીક ન લાગે તેવું અપમાન પણ કર્યું. પોતાના સાધારણ એવા કુન્તીજી અને વિદુરે કહી બતાવ્યું. એક તે વાતાનું સ્વરૂપ કહ્યું. બીજાએ તેનો ભવ કહ્યો. લોકના મુખમાંથી તેને ટેકો મળ્યો. (૫-૬)

એમ થઈ ગયેલ બાબત કહીને ભાવી અર્થના જ્ઞાનમાં ભગવાનના થાય તેજ ભાવી જાણી શકે તે ભગવદીય પૃથા છે. તેનો ભગવાનમાં નવધા ભાગ છે. તેને કહે છે.

શ્લોકાર્થ - ૭ : કુંન્તીએ પોતાના ભાઈ અક્રુર આવ્યા છે. તે જાણ્યું ત્યારે તેની પાસે તે આવ્યાં અને પૂછવાને લાયક જન્મનું ઘર યાદ આવતાં તેના નેત્રમાં અશ્રુ પ્રગટ થયાં. (૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : જો કે આને પૃથાને કુંતીભોજને પુત્રી તરીકે આપી છે. તો પણ તેનો જન્મ તો શૂરથી થયો છે. તેથી તેના બાપનું ઘર તો વસુદેવ વિગેરે જ ગણાય. વસુદેવ ભાઈ થાય એટલે અક્રુર પણ ભાઈ થયો. તું શબ્દ જીજ્ઞાસાથી ભીન્ન પ્રક્રમને માટે છે. પ્રાપ્ત થયા એ અલભ્ય લાભ થયો. ઉદેશ્ય પૂર્વે કહ્યું છે. તેને પૃથાએ બધું કહ્યું. તે ઉદેશ્યથી લીધું. ખરી રીતે તો પ્રથમ એટલે આવ્યા કે તેની પછી ભગવાનમાં તેને ભાવ થયો. તેથી જં તુ અને પ્રાપ્ત કહ્યા છે. તેની પાસે આવીને તેને પૂછતાં પિતાના કુલને યાદ કર્યું. જ્યાં પોતાનો જન્મ છે. તે યાદ આવતાં લોકની જેમ કુન્તીને નેત્રમાં અશ્રુ આવી ગયાં. (૭)

કાયિક અને માનસીક કહ્યું હવે વાચનિક કહે છે.

एतत्कायिकं मानसिकं च निरूपितं। वाचनिकं निरूपयति। अपि स्मरन्तीति। सौम्येति सम्पृच्छ्य नार्थं संबोधनं। नोऽस्मान् पाण्डवान् अपीति संभावनायां। पितरः पितरौ यतो भ्रातरः पितृोर्हि तु विना प्रयोजकता शंक्यत इति। भ्रातृग्रहणं। मे इति स्वस्यापि पक्षे सत्येतां पच्यापि भगिन्यो न्यत्र संतितया पिपितृत्वं हेस्समायातीति ते पाप्यस्मारण ज्ञानसंभावना। अन्यस्मै हन्तेति शंक्य पाकहाविदस्मरणे तथा सतिन निस्तार इति भावः। स्मारणे त्वभिज्ञ नृसम्पत्तिः सिद्धेति नत याद्रुःखं भवति। भ्रातृपुत्राश्च रवा दि उग्राः च कारा उ गिनी पुत्राश्च जामयः कुलस्त्रियः पितृवंशविवाहिता देवकीप्रभृतयः। सख्यः सखस्य ता सां स्मरणमावश्यकमिति सर्वाश्च ताः सख्य एव च कारात्वालि

> अपि स्मरन्ति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च मे। भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च ॥ ८ ॥ भ्रात्रेयो भगवान्कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः। पैतृष्वस्रेयान्स्मरति रामश्चाम्बुरुहेक्षणः ॥ ९ ॥

काश्च संबन्धविशेषस्य समानेनैव दुःखमिति भावः ॥ ८ ॥ किं चास्मरणं तन्ये भावाभावे यदि भ्रात्रेयः कृष्णः स्मरति न वेति पृच्छति भ्रात्रेयेण पुनरस्य हेसमागतेनितल्ह्यते तदुपपादितं प्रथमस्कन्धे यास्माभिर्विमोक्षयतीत्यत्रातो भगवतो भवान् स्मरणं पृच्छति स्मारणे संबन्धमाह। भ्रातृपुत्राणि। भ्रातृस्वसुः पुत्रा उदाना। रामोऽपि स एव संबन्धः इति रामश्चेत्युक्तं। वकाडवड्ड्काउड्डवारयोपि अम्बुरुहेक्षण इति। स्मरतिवेज्ञापिज्ञात्वा स आयास्यतीति लक्ष्यते दृष्टोवतापदूरीकरणार्थं ॥ ९ ॥

શ્લોકાર્થ -૮ : હે સૌમ્ય ! અમારા માબાપ અને ભાઈઓ , બેનો ભાઈના પુંત્રો, કુલની બીજી સ્ત્રીઓ, અમારી સખીઓ એ બધા અમને યાદ કરે છે.? (૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી : સૌમ્ય સંબોધન સારી રીતે કહેવા માટે છે. અપિ સંભાવનામાં કહ્યો છે. પિતા માતા અને ભાઈઓ પૂછ્યાં છે. તે મારા છે એટલે પોતાને બધા પ્રિય છે. બહેનો તેને સાસરે હોય તો પણ તે બાપને ઘેર આવે અને યાદ પણ કરે તેથી સંભાવનાથી પૂછ પરછ કરી સ્મરણ કરે તો અભિજન સંપત્તિ સિદ્ધ થઈ તો દુઃખ ન થાય.

ભાઈના પુત્રો એટલે વસુદેવાના પુત્રો છ છે તેથી બહેનોના પુત્રો પણ લેવા કુલ સ્ત્રીઓ પિતાના વશમાં વિવાહથી આવેલી દેવકી વિગેરે ભાનિ કહેવાય. પોતાની બહેનપણીઓ તેમનું સ્મરણ આવશ્યક છે. તેથી બધી સખીઓ જ છે. અહીં એવો ભાવ છે. (૮)

બીજા યાદ કરો કે ના કરો પણ કૃષ્ણ યાદ કરે છે કે નહિ?

શ્લોકાર્થ - ૯ : - ભક્તવત્સલ શરણાગતરક્ષક ભાઈના પુત્ર, ભગવાન કૃષ્ણ તેની ફોઈના પુત્રોને યાદ કરે છે? કમલનેત્ર રામ પણ યાદ કરે છે.?

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી :- ઘણું કરીને આ કૃતીજી નંદરાયજીના ઘર આવીને ગયા છે. એમ લક્ષિત થાય છે. તે વાત પ્રથમ સ્કંધમાં સ્વમાં વિમોહયતિ એ શ્લોકમાં કહી છે. ભગવાનનું સ્મરણ આવતાં પૂછે છે. સ્મરણમાં સંબંધ બતાવે છે. બાપની બેનના પુત્રોને યાદ કરે છે?

રામમાં પણ તે જ સંબંધ છે. ચકારથી ઉદ્ધવાદિ ભગવદ ભક્તોને યાદ કર્યા. *અબું સ્નહેક્ષણ* જો યાદ કરે તો તાપ જાણીને જરૂર આવશે. એમ લક્ષિત થાય છે. દષ્ટિથી તાપ દૂર કરવા માટે તે આવીને તાપને દૂર કરશે? (૯)

તેના માટે પોતાના તાપનું વર્ણન આપે છે.

द०टी०४द्
१०२३

तदर्थतापंनिरूपयति।सपत्नमध्येशोचंतीमिति।व्यवहारेनाममात्रेणसंबंधिनः।वस्तुतःशत्रवः।नापकारमात्रंतेषांकिंतुसर्वनाशकत्वमिति।दृष्टांतमाह।वृकाणांमध्येहरिणीमिवेति।प्रसंगागतागमनेनिवारयतिसांत्वयिष्यतीतिप्रसंगागतवाक्यानिनसर्वथासांत्वसमर्थानिभवंतिमामिति।पांडवास्तुभ्रातरोभवंति।अहंपितृभगिनीति।उभयोर्विशेषाकारेणसांत्वनंक

सपत्नमध्येशोचंतीं वृकाणां हरिणीमिव। सांत्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालकान् १०

रिष्यतिकिंवावाक्यैरर्थवद्भिःसुखेनसर्वाननुस्थापयिष्यामीति।इहलोकेपरलोकेचपितृहीनांश्चकारात्मातृहीनानपि।कृष्णस्यविशेषणं।भगवानितिउक्तत्वात्।अन्येषामवस्थादोषोभवतीति।बालकानितिउक्ताःस्वतःअसमर्थान् १० ॥

यम
१०२३

શ્લોકાર્થ -૧૦ : દિપડાના ટોળા વચ્ચે હરિણી રહે તેમ હું શત્રુની વચ્ચે રહું છું. શોક કરૂં છું. તેને કૃષ્ણરામ આવીને શાંતિ કરશે? બાપ વગરના મારા બાળકોને દિલાસો આપી ઠંડા પાડશે.? (૧૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : વ્યવહારમાં તો નામ માત્રથી સંબંધીઓ છે. ખરી રીતે તો સંબંધીઓ શત્રુઓ જ છે. તે બુરૂં કરીને ન રહે. પણ સર્વનાશ કરે. દષ્ટાંત આપે છે. દિપડાના ટોળામાં મૃગણીની પેઠે હુ શત્રુની વચ્ચે રહું છું. મને આમાંથી મુક્ત કરવા માટે આવી મને ધીરજ આપશે? પ્રંસગથી આવે એવા વાક્યો શાન્તવનમાં સમર્થ ન થાય. મને સાન્તવન કરશે? પાંડવો તો તેમના ભાઈઓ થાય. હું તેમની ફોઈ થાવ.

બન્નેનું શાન્તવન કરશે? અથવા વાણીથી (સુખથી સર્વને સ્થિર કરીશ એવા અર્થવાળા વાક્યોથી આ લોક અને પરલોકમાં બાપ વગરના મારા પુત્રોને હિંમત આપશે? કૃષ્ણને ભગવાન એવું વિશેષણ આપ્યું છે. બીજાને અવસ્થા દોષ આવે તે ભગવાનમાં ન જ આવે તેથી તે વિશેષણ આપ્યું છે. પોતાના પુત્રોને બાલકો કહ્યાં છે. તે સ્વતઃ અસમર્થ છે. (૧૦)

એમ મનોરથ કહ્યો. ત્યાં ભગવાન પધાર્યા એમ જાણીને ભગવાનને પોતાની સામે જોતાં પ્રાર્થના કરે છે.

શ્લોકાર્થ - ૧૧ : હે કૃષ્ણ ! હે મહાયોગી ! હે વિશ્વના આત્મા ! હે વિશ્વને અનુભવ કરાવનાર ! હું આપને શરણે છું. હે ગોવિંદ ! બાળકો સાથે હું દુઃખી છું. તેની રક્ષા કરો. (૧૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : અહી આદર માટે કૃષ્ણ, કૃષ્ણ એમ બે વાર બોલ્યાં. અથવા અકસ્માત ભગવાનના દર્શન થવાથી બે વાર બોલ્યાં. હું તો બીજે છું. તમને દષ્ટિભ્રમ થયો છે. તેથી તમે અહીં દેખો છો. તેવી શંકામાં કહે છે કે આપ મહાયોગી છો. મહાયોગી બધું છોડી આટલે દૂર શા માટે આવે. તે વિશ્વના આત્મા છે. ભગવાન સર્વના આત્મા હોવાથી આવે. આત્મા દેહનું પ્રિય કરે. કેમ કે પ્રયત્ન દેહને આધિન છે. તેથી તેમને આવવું જ જોઈએ. તે વિશ્વને અનુભવ કરાવવા આવે છે. જ્યાં સુધી અલૌકિક ન કરે ત્યાંસુધી વિશ્વને અનુભવ થતો નથી. અલૌકિક બુદ્ધિમાન અલૌકિક અનુભવ થાય છે. હવે પ્રાર્થના કરે છે કે હું આપની પ્રપતિ કરું છું. સાધારણ રીતે જે શરણે આવે તેની રક્ષા કરવી જોઈએ. ભગવાન કોઈ સંબંધ જોતાં નથી. તેથી મને રક્ષણ આપવાનું કારણ મારી પ્રપતિ સમજો. હું બહુ દુઃખ પામી રહ્યો છું. મારી તો તમારે રક્ષા કરવી જોઈએ. ભલે મે પ્રપત્તિ ન કરી હોય. તેમાં પણ હું મારા નાના બાળકો સાથે દુઃખી થઈ રહી છું. અત્યારે કુન્તીજી જેમ ભગવાન અહી નથી છતાં તેને જુએ છે. તેમ ભાવી લાક્ષાદાહને પણ જોઈને હું બાળકો સાથે દુઃખી થાવ છું. એમ બોલે છે. (૧૧)

અમારા પુત્રો, પિત્તરો અને ભાઈઓ સમર્થ છે. તો પછી તમે શા માટે દિલગીર થાઓ છો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

टि·टी·४६
१०२४

ननु पुत्रा अपि तव समर्था पितरो भ्रातरश्च भ्रातः किमिति विषादः क्रियत इत्याशंक्याह । नान्यत्तवपदांभोजादिति । त्वत्तु संसाराद्भि भीतामन्यच्छरणमेव नास्ति मृत्योः संसाराद्वा पतिर्जन्म मृत्योर्भयं संसारभयमेकमेव त्वत्पदं ध्रुवं हरति इति मृत्युभयमेकमन्यस्मादपि निवर्तते सर्वमृत्युभयं तु संसारमेव भगवत एव निवर्तते । अभयस्त्वं तत्र भक्तैव निवर्तत इति पं दांभोजपदं । ननु भगवतः परित्यज्यचरणात्कथं निवृत्तिरुच्यत इति चेत्तत्राह । ईश्वरस्येति । स हि चरण द्वारापि सर्वं क

नान्यत्तवपदांभोजात्पश्यामि शरणं नृणां । बिभ्यतां मृत्युसंसारादीश्वरस्यापवर्गिकात् १२

र्तुं समर्थः । किं चाईश्वरत्वात्तु दुराराध्यत्वात् निर्विकिसं फलं प्रार्थितः प्रवृत्तिरपि ज्ञानिता भवेत्तारणे तु नियतौ । अत एव नियता भक्तिमार्गः फले फलावश्यं भावे ईश्वरभावस्त्वनियतः । ईश्वरत्यान्मृत्युनिराकरणमापवर्गाधिपतेः संसारनिवृत्तिः स्य संसारस्तु अपवर्गपर्यंतीभवतीत्यापवर्गिकः । मृत्युरपि तथा १२ ॥ ॥

राम
१०२४

શ્લોકાર્થ - ૧ ૨ : મૃત્યુરૂપી સંસાર મોક્ષ સુધી લાંબો છે. તેનાથી લોકો ગભરાય છે. તેનાથી આપના ચરણ વગર કોઈ રક્ષા કરે એવું નથી. એમ મારૂ માનવું છે. (૧ ૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : મૃત્યુ સંસારથી ભય પામેલાને આપના સિવાય કોઈ રક્ષક નથી. મૃત્યુ દરેક જણ ને થાય છે. સંસાર ભય તો બધાજ જન્મમાં એક જ છે. મૃત્યુ ઘણાં છે. એક મૃત્યુનુ ભય બીજાથી પણ મટે છે. સર્વ મૃત્યુની ભય તો સંસાર જ કહેવાય. તે તો ભગવાનથી જ નિવૃત થાય. તેમાં સંસાર અને મૃત્યુ ભય બંને ભગવાનની ભક્તિ થી દૂર થાય. તે ભક્તિ પણ સ્વતંત્ર જોઈએ. તેથી ચરણ કમળ કહ્યું છે. અહીં શંકા કરે છે કે ભગવાનને છોડીને તેના ચરણને કેમ પકડો છો? એ તમારું દુઃખ કેવી રીતે દૂર કરશે? તે ભગવદ ચરણ ભક્તિ દ્વારા બંધુ કરવા સમર્થ છે. પોતે તો ઈશ્વર એટલે દુરારાધ્ય ગણાય. તેથી ફલ માગનારની પ્રવૃતિ ન થાય. ચરણ તો ચોક્કસ છે. ભક્તિ માર્ગ પણ ફલ અવશ્ય આપનાર છે. નિયત છે. ઈશ્વરનું તો કાંઈ કહેવાય નહી. એ તો આપે અને ન પણ આપે. ઈશ્વર હોવાથી એ મૃત્યુને દૂર કરે છે. તે મૃત્યુ મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી રહેવાનું. મોક્ષના આધિપતી આપ છો. સંસાર તો મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી જ છે. મૃત્યુનું પણ તેમજ સમજવાનું છે. કુન્તીજીની એટલી પ્રાર્થના ભગવાને સ્વીકારી એનો તેને સંતોષ બતાવ્યો. પછી ભગવાન તિરોહીત થયા તેવા ભગવાનને પુનઃ નમન કરે છે. (૧ ૨)

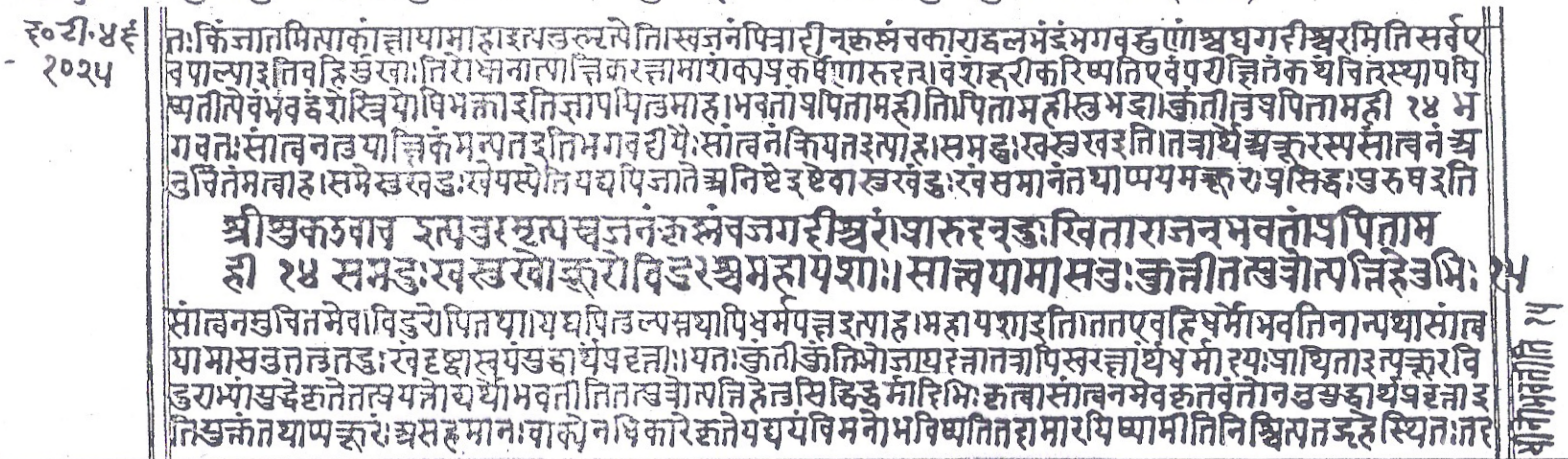
एतावत्प्रार्थनानन्तरमङ्गीकारेणैव तत्परितोषं ज्ञात्वा तिरोधाने कृते तादृशाय पुनर्नमस्करोति। नमः कृष्णायेति। नमस्कारे संबन्धे स्पष्टीकृतत्वात् पदैर्विविक्ती चिंतनं तदैव तिरोहितः। कृष्णायेति सदानन्दायावतारपरत्वेपि धर्ममबाधकाइत्याह। शुद्धायेति। अवतारसंबन्धिधर्मैरस्पर्शात् ... नकालो नामः सर्वएव धर्मानिवारिताः। नन्वागतस्य सर्वथेतरसंबन्ध इति चेत्तत्राह। ब्रह्मण इति। जीवानामेवागतानां संबन्धो न ब्रह्मणः। तत्र जीवोपि चेत्ततो ब्रह्म भवतीति को विशेष इति चेत्तत्राह। परमात्मन इति।

नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता ॥ १३ ॥

परमश्चासावात्मा चेति। ... आत्मा आत्मगमनमात्मा ... तर्हि कथं स्थूलसमागमनहेत्वभावादंशत्वे परिच्छेदे हि समागमनं भवति। तत्राह। योगेश्वरायेति। योगो द्विधा लौकिकं कार्य्यं शक्तः पुनर्बुद्धिं न च स्मरति तस्यापीश्वरः कथं तस्यागमनमपि न संभाव्येति नयोगस्यापि सामर्थ्यं भगवतएवेत्याह। योगायेति। भगवान्नेव योगः। अतः सामर्थ्यस्य दृष्टत्वादुपपन्नं किंचित्। अतो यया आगतोपि तत्र धर्मैर्न निष्पत्ते सर्वत्र योगाभावात् एवमस्मानपि पालयिष्यतीति निश्चित्याह। त्वामहं शरणं गतेति। शरणागमने परिपालनमावश्यकमिति ॥ १२ ॥

શ્લોકાર્થ -૧૩ : પરમાત્મા બ્રહ્મરૂપ યોગના ઈશ્વર, યોગરૂપ શ્રીકૃષ્ણ શુદ્ધરૂપ આપને હું શરણે આવી છું. મારા નમસ્કાર હો. (૧૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : નમસ્કારમાં સંબંધ વિરૂદ્ધ છે. જ્યારે તે સંબંધ બતાવવા ઈચ્છા કરી ત્યારે ભગવાન તિરોહીત થયાં. કૃષ્ણ એટલે સંદાનંદ અવતાર પર છે. તો પણ સદાનંદાદી ધર્મોનો બાધ થતો નથી. તેથી આપ શુદ્ધ છો. અવતાર સંબંધી ધર્મો વડે આપ સ્પષ્ટ થતાં નથી. તેથી કાલ સુધીના બધા ધર્મો આપનામાં નથી. જે સંસારમાં આવ્યો તેને બીજામાં સંબંધ અવશ્ય થાય જ છે. ત્યાં કહે છે કે આપ તો બ્રહ્મ છો. જીવને આયો કે બંધન થાય પણ તમે તો મુક્ત છો. ત્યાં શંકા કરે છે કે બીચારો જીવ પણ બ્રહ્મ છે. તેથી મારામાં વધારે શું જુઓ છો? આપ પરમાત્મા છો. પરમ અને આત્મા, ઉત્કૃષ્ટ આત્મા અથવા આત્માના પણ આત્મા છો. ત્યાં બીજી શંકા થાય છે કે મૂળ ભગવાન અહી કેમ આવે ? અંશથી આવે છે તે તો પરિછેદથી અવાય છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપ યોગેશ્વર છો. યોગ અલોકિક કરવામાં સમર્થ છે. જ્યાં કોઈની બુદ્ધિ ન પહોંચે ત્યાં પોતે કેમ પહોંચે ? તે યોગનું સામર્થ્ય પણ ભગવાનનું જ છે. તે ભગવાન પોતે જ યોગ છે. સામર્થ્ય જોયું છે. તેમાં કંઈ અઘટિત નથી. તેથી આપ આવો ત્યારે તેના ધર્મોથી પ્રાપ્ત થતાં નથી. સર્વત્ર પૂર્ણ હોવા છતાં આવો છો ત્યારે અમારૂં પાલન કરો છો. તેથી હું તમારા શરણમાં છું. એટલે જે શરણે આવ્યું તેનું ચારે બાજુથી પાલન કરવું જરૂરી છે. પછી શું થયું તે કહે છે. (૧૩)

શ્લોકાર્થ -૧૪ : શુકદેવજીએ કહ્યું હે રાજન ! એમ જગતના ઈશ્વર કૃષ્ણને અને પોતાના સ્વજનને યાદ કરીને તમારા પ્રપિતામહી કુન્તીજી દુઃખી થઈને રડવાં લાગ્યાં. (૧૪)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : સ્વજન એટલે ભગવાન સાથે બલદેવજીના ગુણો લેવા. જગદીશશ્વર કહયું. એતી પાલન કરવા લાયક છે. જે બહીમુખ છે. તિરોધાન કરે છે. એથી પાળે અને પણ પાળે. એટલે મનમાં લાવીને કુન્તીજી બહું રડયાં. પોતે વંશને દૂર કરશે. એક પરિક્ષિતને બચાવશે. એમ તમારા વંશમાં સ્ત્રીઓ પણ ભકત થઈ છે. એ બતાવવા તમારી પ્રપિતામહી એમ સંબંધ બતાવ્યો છે. પરિક્ષિત રાજાના સુભદ્રાપિતામહી અને કુન્તીપ્રપિતામહી થાય છે. (૧૪)

ભગવાનનું સાન્તવન તો ક્ષણીક મનાય માટે ભગવદીઓ વડે તેનું સાન્તવન થાય છે. તે કહે છે.

શ્લોકાર્થ -૧૫ : કુન્તિની સ્થિતી જોઈને અકુર અને વિદુર સમાન સુખ દુઃખવાળા થયાં અને તેનાં પુત્રોના ઉત્પત્તિના કારણો આપી શાંત કર્યા. (૧૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : તેમાં અકુર સાન્તવન કરે તે અયોગ્ય કહેવાય એમ માનીને કહે છે કે સમાન છે સુખ દુઃખ જેના જોકે ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ થાય તો સુખ અને દુઃખ સરખુ જ થાય પણ અકુર પ્રસિદ્ધ પુરૂષ છે. તેને સાન્તવન કરવુ જ જોઈએ. વિદુર પણ પોતે પણ એવા જ છે. એને પણ સાન્તવન કરવું જોઈએ. એમાં વિદુર તુલ્ય છે. પણ તે ધર્મનો પક્ષ કરનાર છે. એથી તેને મોટા યક્ષવાળા કહ્યાં છે. તેથી ધર્મ થાય છે. બીજી રીતે ધર્મ થાય તેવું નથી. તને ઠડાં પાડયાં પછી તેનું દુઃખ જોઈ લડવાને તૈયાર ન થયાં. કારણ કે કુન્તી ભોજને ત્યાં આપેલી છે. તેમાં પણ કુન્તીએ પોતાની રક્ષા માટે ધર્મ વિગેરેને કહેવું જોઈએ. વિદુર અને અકુર યુદ્ધ કરે તો પણ તેનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જાય. તેથી તેની પુત્રો ઉત્પતિના કારણ ધર્માદી વડે અમારું દુઃખ મટે એમ સાન્તવન કર્યુ. પોતે યુદ્ધ માટે પ્રવૃત ન થયાં. તે યોગ્ય જ છે. (૧૫)

તો પણ અકુરજીથી તે સહન ન થયું. તેથી વાણીથી ધૃતરાષ્ટ્રને ધીકારતા જો યુદ્ધ કરવું પડે તો તેને હું મારી શકું પણ હું તેના ઘરમાં હોઉ ત્યાં સુધી તેને ન મરાય. એથી નિકળતી વખતે રાજાને સંબોધન કરવા પ્રવૃત થયાં તે કહે છે.

ततो निर्गच्छन् राजसंबोधनार्थं प्रहस्तं इत्याह । यास्यन्निति । राजानं स्थितराज्यं राजत्वात् स्ववशं पवक्तव्यः । अन्यथा मर्यादातिक्रमो भवेत् । अभितएत्येति निःशंकं नतु राजानं वक्तव्यः सर्वप्राणिभिः यथा भगवान् तत्कथं उक्तवानित्याशंक्याह । विषममिति । तत्र हेतुः । पुत्रलालसमिति पुत्रेण हि स्वयं जीवनं मन्यते । अकृतकिंपांडवा हंतव्याः पुत्रो वेति । विचारे दुष्टो हंतव्य इति ध-

याः स्थित्वा राजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसं । अवदत्सुहृदां मध्ये बंधुभिः सौहृदेरितं ॥ १६ ॥ अक्रूर उवाच । भो भो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्तिवर्द्धन । भ्रातर्युपरते पांडावधुनासनमास्थितः ॥ १७ ॥

र्मशास्त्रात् पुत्रस्यैव मारणं भ्रातृतनं करोतीति विषमः । सुहृज्जो धर्मो विहितं धर्मं वा धत्ते रतत्र राज्याधिकारे निविष्टस्य वैषम्यं मवितमिति बोधनं सत्ववितमिति भावः । तत्रापि नैकांते तथा सति लज्जा न भवेदतः सुहृदां मध्ये तस्मिन् विषमत्वात् वचनेऽपि किं विहितं तत्रापि बंधुभिरुदीरितं वस्तु देवादिभिः । तत्रापि सौहृदादेवोदीरितं ॥ १६ ॥ नतु विषमदुर्ध्यावचनान्याहनवभिः । भो

ह॰टी॰४६ १०२६

भो इति । सर्वैर्भावैः सर्वविधानुक्तानि वचनानीति । आदौ राजः सत्वतमो भावेन लौकिकेन प्रबोधनं । त्रिभिः अश्रुत्वा न पश्यंतीति वा स्वस्य संबोधनं । राज्ञः न बिभर्तीति न धृतराष्ट्रता । अज्ञापत्वाद्धिरिति वेद्यते तत्त्विम मर्मभेदो भवेत् । तस्यासालजइति स्त्रीपुत्रत्वादि संदेहो हीनत्वप्रतिपादकः राजत्वेतुनास्तीति मन्यमानः स्फोनिम पितृनाम्ना संबोधयति । वैचित्रवीर्येति । विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रजः पुत्र इत्यर्थः । त्वमिति एकवचनेन स्वजन्मातु संधीयतामिति द्योतितं । किं च कुरूणां वंशे त्वमुत्पन्नः तत्कीर्तिवर्द्धनश्च चितं वर्द्धनं तद्धेतुनमस्तु चाते इति कीर्तिश्छेदकः । त्वमित्यर्थादुक्तं भवति । राजाधिकारार्थं पुत्रं उत्सारणीय इति विचार्यं प्रथमं तु तादृशः । ततश्चोध इति त्वपरित्यक्तः । ततः पांडुरूपादेतः ज्ञास्मित्र उपरते आगत्याधुनाऽऽसनमास्थितः सिंहासने न्यविशः । अनेनानुक्तमेव करोषीति द्योतितं ॥ १७ ॥ ॥

राम १०२६

શ્લોકાર્થ -૧૬ : અક્રુર હસ્તિનાપુરથી મથુરા આવવાના થયાં. ત્યારે પુત્રમાં લાલસાવાળા તેનો પક્ષપાત કરી વિસમતા કરવા રાજાને મળ્યાં. જે બંધુ અને સુહૃદોએ કહ્યું હતું તે તેને રાજાને કહી સંભળાવ્યું. (૧૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા હોવાથી તેને જરૂર કહેવું જોઈએ. એમ ન કરે તો મયાર્દાનો અતિક્રમ થાય. બધા પ્રાણીએ જેમ ભગવાનને ન કહેવાય. તેમ રાજને પણ ન કહેવું જોઈએ. તે રાજાને અક્રુરે કહ્યું. રાજા વિષમતા રાખે છે. એનું કારણ તેના પુત્રોમાં લાલસા છે. પુત્ર પોતે જીવે તો પાંડવોને ન માને ત્યારે હમણાં પાંડવોને મારવા કે પોતાના દિકરાને મારવા? એ વિચારમાં તો જે દુષ્ટ હોય તેને જ મરાય. એમ ધર્મ શાસ્ત્ર કહે છે. પુત્ર દુષ્ટ હોવાથી તેને મારવો જોઈએ. તે આ રાજા કરતો નથી. તેથી તે વિષમ છે. રાજા ધર્મને માટે હોય તે વિષમતા કરે તે અનુચિત ગણાય. તેથી તેને જ્ઞાનનો બોધ કરવો જોઈએ. તે પણ એકાંતમાં ન કહેવું. એકાંતમાં કહેતાં તેને શરમ લાગે. તેથી સુહૃદો વચ્ચે કહેવુ. એમાં પણ વાસુદેવાત તેના બંધુઓનું કહેલું કહેવાનું છે. તેમના કહેવામાં વિષમતા નથી. તે જરૂર કહેવું જોઈએ. તેથી અક્રુરે કહ્યું. નવ શ્લોકથી અક્રુરના વુચનો કહે છે. (૧૬)

શ્લોકાર્થ -૧૭ : અક્રુર બોલ્યાં હે વિચિત્ર વિર્યના પુત્ર ! હે કુરૂઓની કિર્તી વધારનાર તમારા ભાઈ પાંડુ મરી જતાં હમણાં તમને રાજાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. (૧૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : સર્વ ભાવથી સર્વ પ્રકારના વચનો કહ્યાં. પ્રથમ રજ, તત્વ અને તમ ભાવથી કહ્યાં. એમાં ત્રણ શ્લોકથી લૌકિક રીતે કહ્યું. આંધળો હોવાથી જોઈ શકતો નથી. એટલે બે વાર સંબોધીને કહ્યું. રાષ્ટ્રને ધારણ કરતાં નથી. તેથી ધૃતરાષ્ટ્રતા તમારામાં નથી. જો પ્રજ્ઞાચક્ષુ કહે તો તેના મર્મમાં ભેદ પડે. તેમ તેમને વ્યાસના પુત્ર કહે તો લજ્જા આવે. રાજત્વ હીનતા કરનાર નથી. તેથી બનાવટી પિતાના નામથી તેને સંબોધન આપે છે. તે વિચિત્રવિર્યનો પુત્ર છે. તમે પુરૂના વંશમાં ઉત્પન્ન થયાં છો. તેની કિર્તી તમારે વધારવી જોઈએ. રાજના અધિકાર માટે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. એ વિચારથી તમને પહેલા ઉત્પન્ન કર્યા. ત્યાં તો તેમ આંધળા થયાં. એટલે રાજ્ય ન મળ્યું. પણ તમને રદ કર્યા પછી પાંડુ થયાં. તે મર્યા પછી હમણાં તમે રાજનું આશન કબ્જે કરી તેની ઉપર બેઠા છો. એથી તમે વધુ અયોગ્ય કરો છો તે બતાવ્યું. (૧૭)

अङ्गीकृत्यापि सात्त्विकं निर्बोधनमाह धर्मेणेति। धर्मेण पृथिवीपालनं कर्तव्यं। तदा दृष्टादृष्टोपायेन पालिता भवति। भगवता हि नामरूपप्रपञ्चो निर्मितो। अतो तत्परिपालनाय परस्परेण न रहितत्व्यङ्गं भवति। अतो धर्मेणैव संपालनं कर्तव्यं। केवलकारणत्वेन योगिवत् इवास्यापि पालनं भवेत्। अनेन परलोके सुखं इह लोके तु राज्याद्वैषयिकं सुखं कीर्तिजन्यं तु ततोऽप्यधिकमिति तत्साधनं बोधयति। प्रजाः शीलेन रञ्जयन्निति। शीलं सुस्वभावस्तेनैव प्रजाः अनुरक्ता भवन्ति। अन्यथा तु तत्त देयं प्रयच्छति वा

धर्मेण पालयन्नुर्वीं प्रजाः शीलेन रञ्जयन्। वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि १८ अन्यथा त्वाचरँल्लोके गर्हितो यास्यसे तमः। तस्मात्समत्वे वर्तस्व पाण्डवेष्वात्मजेषु च १९ ॥

कीर्तिसाधनमेतत्। अन्तःकीर्तिसाधनमाह वर्तमानः समः स्वेष्विति सर्वेषु बन्धुषु समो भवेत् १८ अन्यथेति। उक्तप्रकारान्यथाप्रकारेण प्रपालने प्रजानुरागविघमं ... कीर्तिप्रतिनिषिद्धिश्रेयः प्रतिनिषिद्धं प्राप्स्यामीति अतो वा धर्मशास्त्रेऽपि समो भवेदित्याह। तस्मादिति। समत्वे समत्वार्थं वर्तस्व यथैव त्वं समो भवति तथोपायं कुर्वित्यर्थः। वैषम्यस्यानुपपत्तेरिति। पाण्डवेष्वात्मजेष्विति वक्तारं तत्र वेषिषु १९ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ -૧૮ : તે બધું અંગિકાર કરીને પણ સાત્વીકતાથી બોધ્ધ કરે છે. તમે ધન વડે પૃથ્વીનું પાલન કરશો. શીલ વડે પ્રજાનું રંજન કરશો. પોતાનામાં સમાનતાથી વર્તશો. તો કિર્તી અને કલ્યાણ પામશો. (૧૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : ધર્મથી પૃથ્વીનું પાલન કરે ત્યારે દષ્ટાં દષ્ટું ઉપાયથી પાલન કર્યું કહેવાય. ભગવાને નામ અને રૂપથી પ્રપંચ કર્યો છે. તે પરસ્પર પાલન માટે કર્યો છે. તેમાં એક ન હોય તો ખોટ ગણાય. તેથી ધર્મથી પાલન કરવું. કારણપણાથી પાળો તો યોગીની જેમ આનું પાલન થાય. આનાથી પરલોકમાં સુખ થાય. આ શ્લોકમાં વિષયનું સુખ થાય. કિર્તીથી મળેલ સુખ તો તેનાથી વિશેષ મળે. એ કહે છે કે પ્રજાને શીલ વડે રાજી કરે શીલ એટલે સારો સ્વભાવ. તેનાથી પ્રજા અનુરંકત થાય. નહી તો તે યોગ્ય રાજભાગ આપી દે.

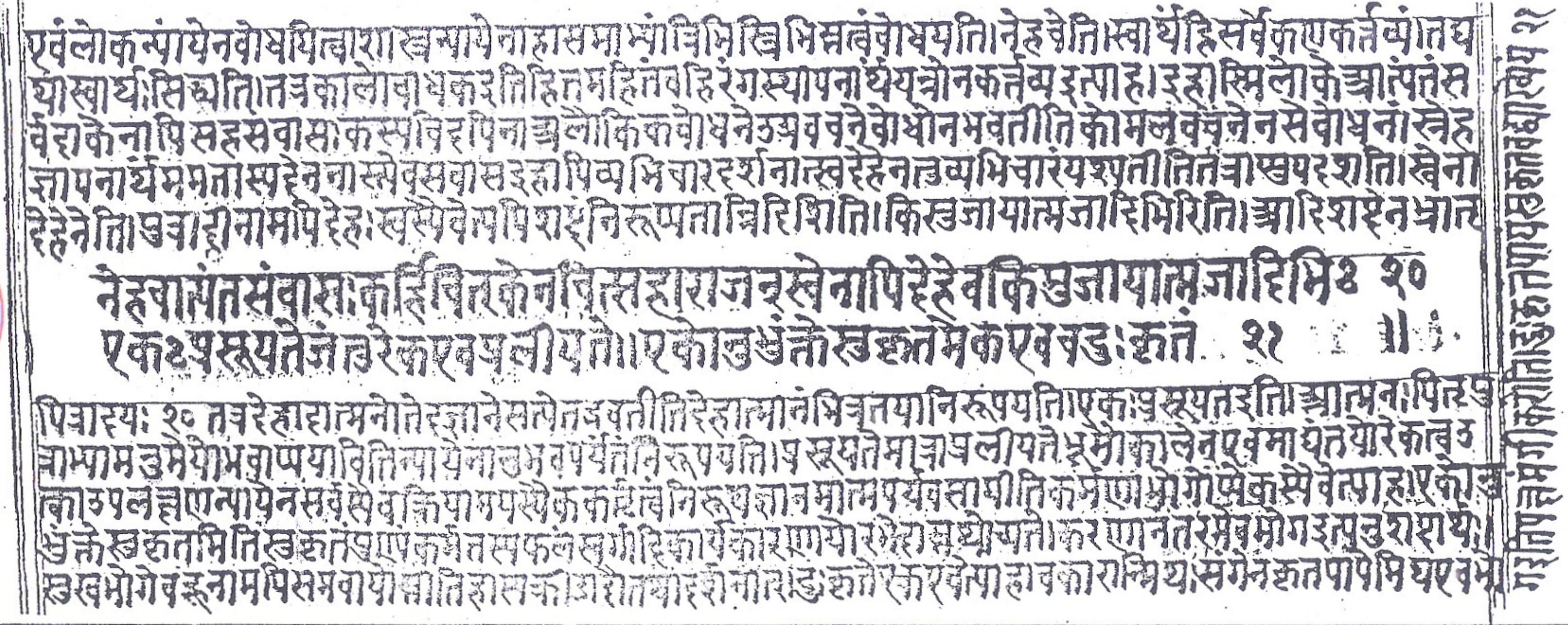
તેનાથી બહાર કિર્તી થાય. અંદર કિર્તીનું સાધન કહે છે કે બંધુઓમાં સમાનતાથી વર્તે તો અંદર અપકિર્તી ન થાય. અને એમ કરે તો રાજા શ્રેય અને કિર્તી બંને પ્રાપ્ત કરે. એમ તમે પણ સમાનતાથી વર્તશો તો તમારું કલ્યાણ થશે. પરલોકમાં તમારી કિર્તી વધશે. અંગીકારમાં તામસ વચન કહે છે.(૧૮)

શ્લોકાર્થ -૧૯ : જો બીજી રીતે રાજા આચરે તો લોકમાં નિદાં થવાથી તે અંધતમ નરકમાં જાય માટે આપ પાંડવો અને આપના પુત્રમાં સમભાવથી વર્તો. (૧૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : કહ્યા પ્રકારથી બીજી રીતે પ્રજાનું પાલન કરે તો અનુરાગ ન રહે. તેમાં પણ વિષમ બુદ્ધિ કરે તો કિર્તીનો પ્રતિનિધી અને શ્રેયનો પ્રતિનિધી મળશે. તમારી નિંદા થશે જ. તેનાથી અંધતમ એટલે મોટું દુઃખ પામશો. એ માટે પણ તમારે સમાનતા રાખવી જોઈએ.

માટે સમત્વ રાખો. સમતા રહે એવી બુદ્ધી કરો. વિષમતામાં કહે છે કે પાંડવો અને તમારા પુત્રોમાં સમાનતા લાવો. તેના સંબંધીઓને પણ સમાન રાખો. એમ લોક ન્યાયથી રાજાને બોધ આપીને સાસ્ત્ર ન્યાયથી આવે કહે છે કે પૂર્વની પેઠે સત્વ, રજ અને તમ ભાવથી પણ ત્રણથી કહે છે. (૧૯)

ह०री-४६
१०२७

नेहचात्यंतसंवासः कर्हिचित्केनचित्सहाराजन्स्वेनापिदेहेनकिमुजायात्मजादिभिः २०
एकःप्रसूयतेजंतुरेकएवप्रलीयते।एकोनुभुंक्तेसुकृतमेकएवचदुःकृतं २१

શ્લોકાર્થ -૨૦ : સર્વના ઈશ્વર અને સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા ભગવાન કોઈ રીતે પ્રસન્ન થાય તેવા નથી. તેને પ્રસન્ન કરીને તેની પાસે મનમાં આવે તેવું માગે તે માણસ ખરાબ બુદ્ધિવાળો ગણાય. (૨૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : હે રાજન ! કોઈનો અત્યન્ત સાથ પણ સારો નથી. તે પોતાના દેહનો સાથ પણ સારો નહી તો સ્ત્રી પુત્રોનો સહવાસ કેમ સારો ગણાય? બધા જ સ્વાર્થને માટે કરે છે. જેમ પોતાનો સ્વાર્થ સરે એમ કરે. તેમાં કાલ બાધક છે. તેથી હિત અને અહિત કે બહાર રાખવાનો યત્ન કરવો નહિ. આ લોકમાં બહુ સુંવાસ કોઈ જોડે રાખવો નહી. આ બોધ અલોકિક છે. તેમાં તીક્ષ્ણ વચનથી જ્ઞાન ન થાય. માટે કોમળ વચનથી રાજાને સંબોધે છે. તેનાથી સ્નેહ બતાવે છે. મમતા પદનો તો તેમને સંતાપ નથી. એમાં વ્યભિચાર દેખાય છે. પાતાના દેહમાં તો વ્યાભિચાર દેખાતો નથી. પોતાના દેહનો પણ પરિચય સારો નહી. પુત્રાદિના દેહ પણ પોતાના જ કહેવાય. અપિ શબ્દથી તેને કહે છે. પોતાની સ્ત્રી અને પોતાના પુત્રોનો સંવાસ બહુ સારો નહી. ચકારથી ભાઈ અને કાકાનો સંવાસ સારો નહી. તેમાં દેહ અને આત્મા ભીન્ન છે. એવા સાનમાં સંવાસ થાય તે દેહથી આત્મા જુદો છે તે કહે છે. (૨૦)

શ્લોકાર્થ -૨૧ : જીવ એકલો જન્મે છે અને એકલો જ લયને પામે છે. એકલો જ સુકૃતને ભોગવે છે. જ્યારે દુષ્કૃતતાના ફલ થાય તે પણ એકલો જ ભોગવે છે. (૨૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : પોતાના બાપ અને દિકરાથી ભવનું અનુમાન કરવું એ ન્યાયથી અનુભવ પર્યન્ત નિરૂપણ કરે છે. માતા જન્મ આપે છે. કાળ વડે ભૂમીમાં વિલીન થાય છે. એમ આદિ અને અંતમાં એકત્વ કહીને ઉપલક્ષણાદિ વિધીથી સર્વ ક્રિયામયમાં કતૃત્વ એકમાં જ છે. જ્ઞાન તો આત્માને પહોંચે છે. તેથી કર્મથી ભોગ પણ એક જ ને કહે છે. પૂષ્ટ પણ એક જ ભોગવે છે. એ સુકૃતનું ફળ સ્વર્ગાદી છે. કર્મ કર્યા પછી તેનો ભોગ થાય તેથી અનુ શબ્દ મૂળમાં કહ્યો. સુખભોગમાં બહુનો સમુદાય છે. હસવું બોલવું તેથી સુખ થાય. પણ તેમાં બીજા સામે હસાય. પાપ ભોગવામાં પણ તે એકલો જ ભોગવે. પાપ પણ મળીને કર્યું હોય તો સાથે ભોગ થાય. તે પક્ષનો અંગિકાર કરે છે. દુષ્કૃત પણ સુકૃત્યની પેઠે સમજી લેવું. (૨૧)

स्वस्वार्थं स्वस्वसाधनार्थं वा पापं न कर्तव्यमित्याह। अधर्मोपचितमिति। अधर्मेणोपचितं पुष्टं अधर्मस्योत्पत्तिर्धर्मेणैव स्यादत एव परस्वधर्मे
णापि भवति। न यास्यतीति पदच्छेदः। अन्य एव अधर्मिष्ठाः अधर्मरीत्या वा हरन्ति। प्रतिरोधे सामर्थ्याभावमाह। सम्भोजनीयापदेशै
रिति। सम्यग्भोजनीयाः संबन्धिनः अतिथयोऽपि तं बंधरत्नार्थं तान् भोजयति। अनपेक्षितवस्तुत्वान्न यन्तीत्याशंक्य तस्मिन्न हते जी
वनमेव यातीत्यत्र दृष्टान्तमाह। जलानीव जलौकस इति। जलौकसो मत्स्यादेः प्राणभूतमपि जलं कुल्याभिर्हरन्ति ज्ञानं चेत्तर्भवेत्
तद्द्वारा अन्यत्र गच्छेत् ज्ञानमात्रे जीवनरूपोऽयमर्थ इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तः २२ पश्चादुपकरिष्यतीत्याशंक्याह। पुष्णातीति। अन्य

अधर्मोपचितं वित्तं हरन्त्यन्येऽल्पमेधसः। सम्भोजनीयापदेशैर्जलानीव जलौकसः॥ २२ पुष्णाति
यानधर्मेण स्वबुद्ध्या तमपण्डितम्। तेऽकृतार्थं प्रहिण्वन्ति प्राणा रायः सुतादयः॥ २३ ॥ ॥

मस्यापकर्षपर्यवसानं तत्र परं निरूपयति। स्वबुद्ध्या स्वीया इति बुद्धिमान् वस्तुतः शत्रव एव अन्यथा उपकारमेव कुर्युः। तेन
बलात्कारेण तथा कुर्वन्तीति ज्ञापयितुं अपण्डितमित्युक्तं न तु लौकिकं वैदिकं नित्यं कर्तव्यमिति। तदर्थं ते भोजिता इति चेत्तत्रा
ह। अकृतार्थमिति। सम्भोजनीनामपि साधनभिन्नेति वाक्यान्तरे। पाशानैः परलोकाय इहलोके भवतूपकारः प्रहिण्वन्तीत्युपकारम
न्यत्र उत्तरपि नास्ति कृतार्थं तत्रैव किंवा अवसरे प्राप्ते उपकर्षणादित्वं ति संकटस्थाने सर्वार्थं सन्त्यजन्तीत्यर्थः। तान् बाह्याभ्यन्त
रास्तु त्यक्तया निर्दिष्टा इति। प्राणा रायः सुतादय इति। आन्तराः बाह्याः मध्ये उभयोपयोगिनश्च आदिशब्देन सर्व एव बाह्या इत्यर्थ

टी-४६
१०२८

ताः प्राणा इन्द्रियाणि आसन्नव्यतिरिक्ताः प्राणाः आसन्नो हि सर्वान्पोषयति न तु अन्तः प्राणान्तिर्यक् प्राणाः अन्ते
पुरोऽपि शिक्षिता रिक्तकाः प्राणानामिन्द्रियाणि वा युक्तो वियोगं न प्राप्नुवन्ति उक्तो कृतार्थं बन्धनं बधितमिति चेत् सं
कर्षणात् जीवानां अन्यथा प्ररञ्जनापारमेव प्राणादिसहिते देहे जीवप्रवेशवजने बाधितं स्यात् यथा प्रवेशः
तथा निर्गम इति प्रथमप्रवेशोऽयमिति चेत् नैवं वीरस्वरूपिणेष्यतीति वाक्यार्थं स्तु वा तथा सति प्राणभृता
य इति व्याख्येय अर्थादहिश्चराः प्राणा इत्यनेन सिद्धान्तद्वयं निरूपितं उत्क्रमणे सह देवगमनमत्रैव परित्या
ग इति च यतः श्रुतौ द्वयमप्युक्तं तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति प्रश्ने नेत्याह या
ज्ञवल्क्यः इहैव समवनीयन्ते प्राणा इति यतो हि तो मातः शीत इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति उपक्रिया
तेरां अतः क्रमयुक्तो ऊर्ध्वगमने च संघः सर्वोऽपि गच्छति। जायस्व म्रियस्वेति एतत्सद्योमुक्तो वनगच्छन्ती
ति सिद्धान्त इति सर्वमविरुद्धं। अकृतार्थमिति। अकृतार्था तगच्छन्तीति सुत एवास्य परित्यागः २३ ॥ ॥

राम
१०:

શ્લોકાર્થ - ૨૨ : સુખને માટે કે સુખના સાધન માટે પાપ ન કરવું તે કહે છે. સ્વધર્મ વડે વધારેલું દ્રવ્ય બીજા થોડી બુદ્ધિવાળાને ખવડાવવું જોઈએ. એવો મિષ તેને ખવડાવી દે તો જળાશયમાં જળ નીકળી જતાં માછલું રહી જાય એમ દ્રવ્ય જવાથી પોતે એકલો રહી જાય છે. (૨૨)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : અધર્મથી વધારેલું દ્રવ્ય સમજવું. દ્રવ્ય ધર્મથી ઉત્પન્ન થાય. તેની વૃદ્ધિ અધર્મથી પણ થાય છે. તેમ કરે તો બીજાનો રોષ વધે. તેથી બીજા અધર્મીઓ તેને લઈ જાય. તેને રોકવાનું તો સામર્થ્ય તો હોતું નથી. સંભોજનીય એટલે સંબંધીઓ બહુ લોભી હોય એ પણ સંબંધીને ખાવાનું તો આપે. આપણે કાંઈ કામ નથી. તે ભલે લઈ જાય. એમ દ્રવ્ય જવા દે છે. ત્યાં કાંઈ રહેતું નથી. તેનું જીવન ખલાસ થાય છે. તે દૃષ્ટાંતથી કહે છે કે જળમાં રહેનારા માંછલાં તે પ્રાણરૂપ છે. તેને લોકો ધોરીયા કરીને લઈ જાય છે. તેમ આનું પણ સમજવું. (૨૨)

શ્લોકાર્થ - ૨૩ : પાછળથી દ્રવ્ય લઈ જનાર ઉપકાર કરશે. ત્યાં કહે છે પ્રાણો, લક્ષ્મી અને પુત્રોને પોતાના છે એવી બુદ્ધિ વડે અધર્મથી પોષે છે. એ તેને મુર્ખ ગણી કૃતાર્થ કર્યા વગર મર્યા પછી છોડી જાય છે. (૨૩)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : બીજાનો ઉપક્રમ કરીને બધાને પુત્ર પર લઈ લે છે. આ આપણા પોતાના છે. એવી બુદ્ધિથી પોષે છે. પણ તે તો ખરેખર શત્રુઓ છે. એમ ન હોય તો તે ઉપકાર કરે. તે પણ બળાત્કારે લઈ લેતા નથી. પણ તેની મુર્ખાઈ દેખી લે છે. લૌકિક વૈદિક તો નિત્ય કરવું જોઈએ. તેને માટે તેને ભોજન કરાવવું જોઈએ. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભોજન કરવારૂપી પિશાચ ભિક્ષા છે. તેને જણાવવાથી પરલોક મળતો નથી. આ લોકમાં ઉપકાર થાય જો તે ઉપકાર માને તો તે પણ માણતાં નથી. તેને અકૃતાર્થ જ મોકલી આપે છે. અવસર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે છોડી દે છે. તે બધા બહારના અને અભ્યન્તરનાને ગણાવે છે. પ્રાણો, પૈસા અને પુત્રો છે. અંદરના અને બહારના અને મધ્યમાં છે. પ્રાણ એટલે ઈંદ્રિયો. આસાન્ય પ્રાણ સિવાયના તે પ્રાણ કહેવાય. આસન્ય પ્રાણ બધાનું પોષણ કરે છે.

તેને કોઈ પોષણ આપતું નથી. ત્યાં *અનુપ્રાણન્તિ યં પ્રાણાઃ અણ્ડેષુ પેશિષુ* ઈત્યાદીમાં પ્રાણો અને ઈંદ્રિયોનો મુક્તિ સુધી વિયોગ નથી થતો. મુક્તિ મળે ત્યારે કૃતાર્થ થાય છે. તેથી તમે અકૃતાર્થ કહો તે વચન બાધિત થાય છે? તે તમારી વાત

स्कं·४६ धर्मो ज्ञानसहितः इति धर्मसहितः स्वभोगदत्तिबुद्धिमांस्माद्दृशमेवकर्यादित्याहातस्माल्लोकमिममितिकाल्ला
१०३१५ नुसारेणकर्तव्यमितिलोकोनियतःस्वप्नमायामनोरथत्वेनस्वप्नमायामसःमायाराजसीमनोरथःसा
त्विकःतथोत्कर्षोपपन्नमपिजगत्तन्नचिरकालावस्थायायातित्तस्तुराधेनतन्नुपुरुषार्थोनाशनीयःउत्प
त्तौसिद्धायांमरणमपिसिद्धेसर्वथाज्ञानानेनसंघातेनसहस्थितःस्यास्यतीतिसिद्धत्वात्तस्मादितुल्य

तस्माल्लोकमिमं राजन्स्वप्नमायामनोरथं वीक्ष्यायम्यात्मनात्मानं समः शान्तो भव प्रभो ॥ २५

त्वंयुक्तमेवात्रनोत्कृष्टमिदंराजशरीरमितिमपिपरिहर्त्तव्यंवीक्ष्यसर्वोत्कृष्टकारेणात्मनैवात्मानंसम्यगात्तव्य
तिरिक्तंज्ञात्वादेहसंबंधेषुउदासीनोभवेत्याह।समइतिनचैवंपर्यालोचनाकथंभविष्यतीत्याशंकायामाह
शान्तोभवेतिनचैवंसर्वेपोकथनसर्वेभवंतीत्याशंक्याह।प्रभोइतित्वंसमर्थःविवेकीनत्वन्येअविवेकिनः ॥ २५

राम १०३१५

શ્લોકાર્થ – ૨૫ : હે રાજન આ લોક સ્વપ્ન, માયા અને મનોરથરૂપ જાણો. અને આત્મા વડે આત્માને નિયમનમાં રાખી હે પ્રભુ શાન્ત થઈને સમતા રાખો. (૨૫)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી – : લોક રીતથી પુત્રને અનુસરવું એમ કહો તો લોકની નિદાં કરે છે. સ્વપ્ન, માયા અને મનોરથપણાની સાથે તેને સરખાવે છે. તેમાં સ્વપ્ન તામસ માયા રાજસ અને મનોરથ સાત્વીક ઉત્કર્ષવાળું જગત છે. જે ઘણા કાળસુધી સ્થિર રહેવાનું નથી. જે જગતને અનુસરીને પોતાના પુરૂષાર્થ નાશ કરવો ન જોઈએ. ઉત્પતિ થઈ એટલે મરણ તો ચોક્કસ થવાનું. એટલે પહેલો કે પછી આ દેહ તો રહેવાનો નથી. તો સ્વપનાદી તુલ્ય આ દેહને પણ સમજી લો. એથી આ રાજાનું શરીર બહું કિમતી છે. એમ પણ મનમાંથી કાઢી નાખો. પોતાના આત્માને દેહથી જુદો જાણીને દેહના સંબંધમાં તમો ઉદાસીન રહો એજ કહ્યું સમઃ શાન્તઃ થાઓ. બધા કેમ ઉદાસીન થતાં નથી? ત્યાં કહે છે કે તમો પ્રભુ છો. તમ સમર્થ અને વિવેકી છો. બીજા અવિવેકી છે તે એવું ન સમજી શકે. એમ જ્ઞાન આવ્યું ધૃતરાષ્ટ્ર સતુષ્ટ પામ્યાં. અને ઉત્તર હવે કહે છે. (૨૫)

एवमुपदिष्टे ज्ञाने संजातेऽप्यन्यथा धृतराष्ट्र उत्तरमाह । यथावत् सीता हितं तैर्भिः । एवं व्यासेनापि तादृशमुक्तं । भीष्मेणान्यैश्च तत्तदुपदिष्टं ज्ञानं क्षणमात्रमेव तिष्ठति पश्चादन्यथैव प्रवर्तते । पुनरुपदिष्टे पश्चात्तापसहितं ज्ञानं भवतीति न तिष्ठतीति पुनरन्यथैव प्रवर्तते । एवमनेकपर्याये स्मन्मनसोऽयमेव स्वभाव इति निश्चितं पश्चात्तापो निवृत्तस्ततः प्रवृत्तिज्ञानमपि मन्यते वैषम्यमपि करोति । इमं सिद्धान्तं अतो न जानातीति तं प्रतिबोधयति तदा तस्यानिष्टं भवेत् यदि पुत्रनाशं नाङ्गीकुर्यात् तदा स्वस्य दोषो भवेत् परं स्वयं कर्तुं न शक्तः नाप्यन्यः किन्त्वीश्वर एवेति तस्याभिप्रेतं । अनेनास्य युद्धोद्यमोऽपि निवारितः । हे दानपते दानाध्यक्ष

धृतराष्ट्र उवाच । यथा वदसि कल्याणीं वाचं दानपते भवान् । तथा नयो न तृप्यामि मर्त्यः प्राप्य यथामृतं ॥२६॥

धर्मशास्त्रेष्वयमेव निपुण इति अनेन त्वं धर्ममेव जानासि न तु कालं स्वभावमीश्वरेच्छां वा परं यद्वदसि तत्कल्याणीमेव वाचं वदसि । सत्यां मनोहरां च । सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयादिति स्मृतेः । यतस्त्वं दानपतिरिति अद्यापि तव वचनश्रवणे श्रद्धा वर्तत इत्याह । तथा नयेति तथा तया वाण्या न तृप्यामि अलमिति न मन्ये । स्वस्य तद्वाक्यमपेक्षितमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह । मर्त्यः मरणधर्मा यथामृतं प्राप्य न तृप्यतीति । यथा गंगायां सकृदपि श्रद्धावान् गंगास्नाने न तृप्यते ॥२६॥

શ્લોકાર્થ - ૨૬ : ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું હે દાનપતે ! આપ કલ્યાણ કરનારી વાણી બોલો છો. માનસ જેમ અમૃતથી તૃપ્ત ન થાય તેમ હું વાણીથી તૃપ્ત થતો નથી. (૨૬)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : વ્યાસે પણ તેજ કહ્યું. ભિષ્મે અને બીજાએ પણ તે જ કહ્યું. તે જ્ઞાન ક્ષણ વાર રહે છે. પછી અન્યર્થા પ્રવૃતિ થાય છે. ફરીથી ઉપદેશ કરો તો તે જ્ઞાન રહે છે. તે પણ પ્રશ્ચાતાપવાળુ રહે છે. એમ અનેકવાર થાય છે. અને અમારા મનનો આ સ્વભાવ છે. અમે કહી દે એટલે પ્રશ્ચાતાપ મટે છે. ત્યાર પછી જ્ઞાનને પણ માને છે. તે વૈશમય કરે. આ સિદ્ધાંત તે નથી જાણતાં તેને બોધ કરે છે. તેનો એમ કરતાં તેનું અનિષ્ટ થાય. જો પુત્ર નાશને ન સ્વીકારે તો પોતાને દોષ લાગે. એ કરવાને સમર્થ નથી. એમ બીજા પણ સમર્થ નથી. પણ તે કરવાને ઈશ્વર સમર્થ છે. એવો ધૃતરાષ્ટ્રનો અભિપ્રાય છે. તેથી આનો યુદ્ધનો ઉદ્દેશ નથી. દાનાધ્યક્ષ ધર્મશાસ્ત્રમાં તમે નિપૂર્ણ છો. તેથી તમે ધર્મ જાણો છો. સમયને જાણતાં નથી. પણ જે બોલ્યાં તે કલ્યાણ કરે એવી વાણી બોલ્યા છે. સત્ય અને મનોહર બોલ્યાં છો. સ્મૃતિમાં પણ સત્યમ બ્રુયાત્ પિયં બ્રુયાત્ એમ બોલે છે. તમે પણ દાનપતિ છો. મને તમારા વચનો સાંભળવામાં શ્રધ્ધા છે. તમારી આવી વાણીથી મને તૃપ્તી થતી નથી.

ત્યાં દષ્ટાંત કહે છે કે મરણ ધર્મવાળાને અમૃત મળે તો તે તૃપ્ત થતો નથી. તેવી મારી દશા થઈ છે. (૨૬)

पंतस्य शरीरं नस्सहते यथा मम मनइत्याह तथापीति। स्वच्छतासत्यरूपासातां मनसि यद्यपि तिष्ठति मनसो हि भार्या सा। यापि त्वं वले मनसि वेश्यारते भर्त्तरी वहरि त्वं वले सति नस्थीयते। तावल्पमात्रेत रस्तुगुणकाया कर्त्तरिति। तिष्ठतापि तद्पितदपि नास्मीत्याह। उन्मादुरागविषमेति उन्मादुरागेन विषमे जाते यथा जलप्रवाहेण स्फीमिनि क्षो नता भवति। यथा मालाकारो विघ्नतत्तमपि न तिष्ठति। दंडाकाराउ लक्षणं दृश्यतेपि। अतउक्तं विघ्नन्तो हामिनी यथेति। सौदामिनी विघ्न इति। अल्पेकस्य उदाभ्यां वा विघ्नहावकं २७ तर्हि यत्नः कथं क्रियते चित्त वृत्ति निरोधस्य योगस्य विषम।

तथापि स्वच्छतासोम्य स्तुहि न स्थीयते चलो। उन्मादुरागविषमे विद्युत्सौदामिनी यथा २७ ई
श्वरस्य विधिं कोउ विभुनान्यथा उमानः। अस्मे भी रावतारायये वती र्णीयदोः काले २८

नत्वाहितिचेन्नाहाहईश्वरस्येति। ईश्वरेण कस्य न प्रकारो विहितः। एवं प्रकारे नैवैतत्कर्त्तव्यमिति। तत्कोन्यथा कर्त्तुं शक्त। एतद्विज्ञानमात्र सौदाम्यां पुरिश्रमेण भवति तस्मिन् कृते ज्ञायत इति न काप्यनुपपत्तिः। एवं ज्ञात्वा कोवाउ मानविवेकी समर्थोपि ईश्वरविचारितं प्रकारं विशेषेण अन्यथापि हरीकरोति। कपितवा करोति। नत्वीश्वरेउदासी नोनाह त्वेकस्य वितपापं न चैव स्वकृतं विदुरिसिवा क्यात् अज्ञानेने वत या वित्तं जायते नत्वीश्वरस्तथा करोतीति चेत्तत्रा

हास्मे भी रावतीयेति भगवानस्मा रहरणार्थं भवती र्णः। अन्यथावतारमेव न कुर्यादतो ज्ञायते भगवता अन्याप्रकारो विचारित इति। नचेतदपि नेंगी कर्त्तव्यं वाक्य विरोधात्। अतोवतारस्य प्रयोजनान्तरमनवतरणं का कल्पनीयमिति चेन्न। तथा सति शास्त्रवैफल्यात्सर्वज्ञत्वं किंवा पतज्जेता। अतोधिकारिपरं शास्त्रमित्यपिपत्ते यथा सर्वेश्वरणस्पत्तिर्भयि यथा न कस्यापीति सर्वेषाम नास्वास एव स्यात्। अतो व्यभिचारी ईश्वरेच्छा स्वतंत्रेति वक्तव्यं एवमपि शास्त्रवैफल्यमिति चेत्सत्यं। न सर्वत्र शास्त्रं प्रमाणं। किंतु क्वाचित्केवयुनेश्वरेच्छा यथोक्त साधनेप्य जननात्। अतः सर्वत्र शास्त्रानुसारेणापि कदाचित्तभवतीति ईश्वरविधिरिति कल्प्यते यथा मण्यादिप्रतिबंधे दाहाभावाच्छक्तिः साअधीनो मण्यावेत्यत्र वयस्वदासीना सयथा ताहशस्थले ईश्वरेच्छा नियामकेति ज्ञातव्यं। ईश्वरत्वादीव नस्वर्त्तउपेगः लोकेत महाराजाज्ञादिषु सासान्य विशेषभावः स्वयते सर्वतो निरुपद्रुते पिदेशेकस्य विडप्रदेशो महाराजेच्छया भवतीति न चैवतासामान्याज्ञया नि:कं टकंराज्यं विरुध्यते। अतो निमित्तं भक्तानस्मराद्दी न्मर्यादायां स्थापयतीति युक्तमेवा ज्ञानेपि शास्त्रवैषम्यः। अन्यथा भगवान् यदोः कुलेवतीर्णो न भवेत् २८ ॥ ॥

શ્લોકાર્થ - ૨૭ : આપણી વાણી સુંદર છે. પણ હે સોમ્ય ! મારા ચલીત મનમાં તે તામરું કહેવું ઉતરતું નથી. કેમકે સુદામ પર્વતની વિજળી ઠેરતી નથી. તેમ મારું મન પુત્રના પ્રેમથી વિષમ થયું છે. તે તમારા બોધને ગ્રહણ કરતું નથી.(૨૭)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : તમારી વાણી સત્ય છે. સતપુરૂષના મનમાં સ્થિર થાય તેવી છે. તે વાણી મનની સ્ત્રી છે. તો પણ તે ચંચળ મનમાં વેશ્યામાં આશ્રકત ઘણી હોય તેમાં જેમ મન ન રહે તેમ ચંચળ મનમાં તે વાણી સ્થિર થતી નથી. ચંચળતાં માત્ર હોય પણ તે વાણી લાયક કામ કરનાર હોય તેમાં સ્થિર થાય પણ તેમ નથી. પુત્રના પ્રેમથી મારું મન પક્ષપાતવાળું છે. જેમ જલનો પ્રવાહ ચાલે તેનાથી પૃથ્વી ઉંચીનીચી થઈ જાય. જેમ વિજળી માળાના આકારમાં કોઈ દિવસ ન રહે. દંડાકારક તો ક્ષણવાર દેખાય પણ ખરી. પણ સુદામ પર્વતમાં નીકળેલી વિજળી ચંચળ હોય તેમ મારું મન ચંચળ છે. વિદ્યુત અને સૌદામીની એક એક વિજળીને કહેનાર છે. સમુદાયથી પણ તે શબ્દ વિજળીને બોધ કરનાર છે. (૨૭)

ત્યારે પ્રયત્ન કેમ કરો છો. ચિતવૃત્તિને રોકનાર યોગ તો તૈયાર છે ત્યાં કહે છે.

શ્લોકાર્થ - ૨૮ : પુરૂષ ઈશ્વરના કર્તવ્ય વિધિને અન્યથા કેવી રીતે કરી શકે? જે ઈશ્વર પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે યાદવના કુળમાં પધાર્યા છે. (૨૮)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : ઈશ્વર પણ કોઈ પ્રકારે વિધાન કરે છે. આ કામ આ પ્રકારે કરવું એમ ભગવાને નક્કી કર્યું. તેને કોણ ફેરવી શકે? આ જ્ઞાન અવાપ અને ઉદવાપથી પરિક્ષમ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ કરે તો ઈશ્વરનો વિધિ પણ જાણાય . એમ જાણે તો કયો વિવેકી સમર્થ છતાં ઈશ્વર વિચારી તે અન્યર્થા કરી શકે? તેને કંપાવી પણ શકે. ઈશ્વર તો ઉદાસીન છે. *ના દત્તે કાયચિત પાપં ન ચૈવં સુકૃત વિભુઃ ।* એવું વાકય છે. તેથી અજ્ઞાનથી એવું ચિત્ત થાય છે. ઈશ્વર જ તેમ કરે છે. પ્રભુ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા પધાર્યા છે. એમ ન હોય તો અવતાર ન ધરે. તેથી જાણાય છે ભગવાને બીજો વિચાર કર્યો છે એમ પણ ન માનવું કારણ કે વાકયનો વિરોધ આવે છે. તેથી અવતારનું બીજું કારણ કહો અથવા ન અવતરે એમ ધારવું જોઈએ. એમ માનો તો શાસ્ત્ર વ્યર્થ થાય અથવા સર્વની મુક્તિ થાય. શાસ્ત્ર તો અધીકાર પરત્વે છે. એ પક્ષમાં સર્વગુણની સંપત્તિ મારી પાસે છે તેવી બીજા પાસે નથી. તો લોકોને શાસ્ત્રમાંથી વિશ્વાસ ઉઠી જાય. એમ ભગવાનના મહાત્મ્યને યાદ કરીને ભગવાનને નમન કરે છે. (૨૮)

ह-रा-४३
१०३२

एवं भगवन्माहात्म्यं स्मृत्वा भगवन्तं नमस्यति योऽदुर्विमर्शेति। सर्वेषां भगवान् कथं भवतीत्यस्य किमर्थं वा भवतीति संदेहं वारयन् नमस्यति दुःखेनापि विमर्शो विचारो न यस्येति एतादृशः पथा यस्य मन्त्रादिवान्य सामर्थ्यं पक्षव्यावर्तयति। निजेति भगवद्धर्माणामपि जिज्ञासा अशक्याः पथा मायया मा

योऽदुर्विमर्शपथया निजमाययेदं सृष्ट्वा गुणान् विभजते तदनुप्रविष्टः। तस्मै नमो दुरवबोध
विहारतन्त्रसंसारचक्रगतये परमेश्वराय २९ ॥ ॥

र्गस्यापि तत्र भगवतो विमर्शको वा कारिष्यति। अलौकिका स्वरूपे भावा न तांस्तर्केण योजयेत् इति निषेधात् एतादृश्या मायया लोके कपृथक्त्वेन प्रसिद्धया अपि इयं प्रसिद्धं जगत् सृष्ट्वा तत्र स्वयं सत्पस्वरूपः प्रविश्य गुणान् सत्वादीन् उच्चनीचभावेन भजते स्वयं करोति यस्या मार्ग एव न ज्ञायते तया किं कश्चित् कार्ये स

राम
१०३१

मर्थः मायायाः स्वरूपं वा कश्चित् स्वदेहं प्रविश्य बालो नीचतां संपादयितुं अतो महानुभावो भगवानिति तस्मै नमः। किंच अतो कोऽप्युपायः परोऽत्र भगवान् इति हास्पुराणे च सदसद्व्यवस्थानिरूपिता। अतः केनसाधनेन कथमेवं करोतीति दुरवबोधो विहारश्च यस्य तस्य संसारस्य तस्य चक्रं तस्यापि गतिर्यस्मात् तन्त्र चागतिर्यस्येति भगवतः संसारः अहंता ममतात्मकः न लौकिकः न लौकिकवत्। इच्छया सर्वं जायत इत्यतो लीलार्थमित्यध्यवसीयते भगवतो वा रामभगवच्छा स्वभगवदीयाः स्वरूपाः परार्था अतस्तेषां साधारणोपयोगाभावात् किमर्थं करणमिति नाशंकनीयाऽदुरवबोधत्वादेव अतो भगवतः कार्यं जगत् भगवतः लीलावेश्मवत् कारस्थोऽतिदुर्भेद्यत्वात् परमस्येश्वरो भगवानीश्वरादेवालौकिकात् परमेश्वर भयो लौकिकस्तेनेन भगवतः संसारोऽयं भगवदाश्रयो स्मरणीय अतस्तदिच्छयैव प्रवर्तितं तेऽयोग्याः नतु स्वेच्छयेति २९

શ્લોકાર્થ - ૨૯ : જેના માર્ગનો વિચાર ન કરી શકાય. એવી પોતાની માયા વડે આ જગતને ઉત્પન્ન કરીને તેમાં પોતે પ્રવેશી ગુણોના વિભાગ કરે છે. જેમાં વિહારનો તંત્ર સમજાય તેવો નથી. તે સંસાર ચક્રને ગતિ આપનાર પરમેશ્વરને

મારા નમન હો. (૨૯)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : પૂર્ણ ભગવાન શા માટે કેમ અવતર્યા ? એ સંદેહ દૂર કરતાં નમન કરે છે. દુઃખથી પણ ન જાણાય એવો તેનો માર્ગ છે. મંત્ર અથવા અન્ય સામર્થ્ય પક્ષની નિવૃતી કરે છે કે તે માયા પોતાની છે. ભગવદ ધર્મ જાણવાની ઈચ્છા પણ અશક્ય છે. જ્યાં માયાનો માર્ગ ન જળે ત્યાં ભગવદ ધર્મનો વિચાર કોણ કરી શકે? અલૌકિક ભાવમાં તર્ક ન કરાય. તેવો નિષેધ પણ છે.

એ માયાને લોકો કપટ કહે છે. તેના વડે આ પ્રસિદ્ધ જગતને કરીને તેમાં પોતે સત્યસ્વરૂપ પ્રવિષ્ટ થયાં. તે સત્વાદી ગુણોના ઉચનીય ભાવને પોતે ભજે છે. જુદા કહે છે. જેનો માર્ગ ન મળે તેનાથી કોઈ શું કરી શકે? અથવા માયાએ બનાવેલું હોય તેમાં કોઈ પેસી શકે ખરો? બંધુ એક સરખુ હોય તેમાં પ્રવેશ કરીને ઉચનીય ભાવ કરી શકે ખરો? તે કરનાર ભગવાન મોટા પ્રતાપવાળા તેમને અમારા નમસ્કાર હો.

વળી શ્રૃતિ , જ્ઞાનકાંડ, કર્મકાંડ, પંચરાત્ર, ઈતીહાસ, પુરાણમાં સહસ્ત્ર પ્રકારે સૃષ્ટિ કહી છે. તેથી કયા સાધન વડે તે કરે છે. તે તેનો વિહાર તંત્ર ન જાણી શકાય તેવો છે. તે ક્રિડાનો પરિકર છે.

સંસાર ચક્રરૂપ છે. તેને પણ જે ભગવાનની ગતિ મળે છે. ભગવાનનો સંસાર તે અહમતામમતારૂપ તે લૌકિક જેવો નથી. ઈચ્છાથી તે બધું થાય છે. તેથી તે બધું લીલા માટે છે. એવો નિર્ણય થાય છે. ભગવાનના અવતારો, ભગવદ ઈચ્છાઓ, અને ભગવદીયો, પુરૂષો અને તેના પદાર્થો તેનો સાધારણ ઉપયોગ થતો નથી. તો તે પછી શા માટે કરવું? એવી શંકા ન કરવી. તે કોઈ રીતે જાણી શકાય તેવું નથી. તેથી ભગવાનનું કાર્ય જગત ભગવત લીલા અને વૈષ્ણવ પ્રકાર એ બોધ કરવાથી ન જાણાય. એ બંને દુર્જ્ઞેય હોવાથી પરમ ઈશ્વર ભગવાન છે. ઈશ્વર અને પરમેશ્વર એ બંને અલૌકિક છે. (૨૯)

એથી ભગવાનનો આ સંસાર છે. આપને બધા તેની ઈચ્છાથી ચાલનારા છે. પોતાની ઈચ્છાથી કાંઈ પણ કરી શકીએ નહી. ઉપદેશ તે જ્ઞાન વિચારવાલાયક નથી. તેથી બધાએ ચુપ રહેવું જોઈએ. એ અભિપ્રાય જાણીને અકુરજી ત્યાં થી ગયાં તે કહે છે.

द·टी·४६
१०३२

उपदेशो वा ज्ञानेन वा न निवारणीयमिति कृष्णो सर्वैः स्यात्तत्व मित्यभिप्रायं ज्ञात्वा ततो निर्गत इत्याह। इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायमिति। तस्य तद्वाक्यानंगीकारे हेतुद्वयमाह। नृपतेरिति सत्यप्रश्न इति राजवाक्यमंगीकर्तव्यं यदुवंशे भगवदवतारात् यादवैश्च सुतरां तदंगीकर्तव्यं तदुक्तो गर्ग एवोक्त इति ततोऽपि लौकिकन्यायेन सुहृद्भिः भीष्मादिभिः सम्यग्अनुज्ञातो यदुपुरीं मथुरामगात् ३० स्वयं केवलमाज्ञाकारी

श्रीशुक उवाच इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादवः। सुहृद्भिः समनुज्ञातः पुनर्यदुपुरीमगात् ३०
शशंस रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितं पाण्डवान्प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेषितः स्वयं ३१ ॥

न स्वतंत्र इति ज्ञापयितुं रामकृष्णयोः स्थाने शशंस धृतराष्ट्रस्य विशेषेण चेष्टितं पाण्डवान्प्रति मारणपर्यन्तं दुर्योगान्तु सत्तामितरत्सुक्तमिति वेत्तव्यमाह। यदर्थं स्वयं प्रेषित इति। अधिकारिणा नायं दोषः कौरव्येति विश्वासार्थं स्वयं प्रेषित इत्यनेन तद्वारापि कथनं न्याय्यं वर्णितं। अनेन दुर्योधनतत्प्रकारेण नाम भगवतैव कर्तव्यमिति ज्ञापितं। एतावत्पर्यन्तं न साक्षाद्भगवता किंचित् कृतं किं तु न्यायतो रोधे नैवेति। अतो भगवतो लीला द्वयमन्याऽनुरोधेन करणं स्वतः करणमिति भगवतो भक्तानुरोधो निरूपितः ३१

राम
१०३२

द·टी·४६
१०३३

इत्येवं भगवल्लीला भक्तविश्वासदायिनी। निरूपिता ततः पत्नीनेन कृष्णपादांबुजाश्रया २ सर्वेषु दृष्टहृदयेषु निवेदयामि मार्गोपदेशं हृदं भगवतो भवताम भीष्टः भक्तिप्रकारसहितो हरिभावयुक्तोऽज्ञय पन्नदाविष्टतिरेषसदा विवित्ता। शरदस स्कंध विंशति दशांई स्व निरूपिता। कृष्णपादांबुजोन्मत्ता श्रीपुत्रांजलि रुद्ध

॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥

ल ३ इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मज श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कंधविवरणे षट्चत्वारिंशोऽध्यायविवरणं समाप्तमिति ॥ ॥संवत १७०४ समय

राम
१०३३

શ્લોકાર્થ -૩૦ : શુકદેવજી બોલ્યાં. રાજાનો અભિપ્રાય જાણીને અક્રુર સુહૃદોરીની રજા લઈને પુનઃ યદુપુરી મથુરાં આવ્યાં. (૩૦)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : તેણે તેના વાક્યને ન માની. તેમાં બે કારણ છે. તે રાજા છે. જ્યારે અક્રુર યાદવ છે. રાજાનું વાકય અંગીકાર કરવું. યદુ વંશમાં ભગવાનનો અવતાર છે. તેથી યાદવોએ જરૂર માનવું જોઈએ. તેથી અહીં પણ

લૌકિક ન્યાયથી ભિષ્માદી સુહૃદોની આજ્ઞા લઈ અકુર મથુરાં આવ્યાં. (૩૦)

શ્લોકાર્થ -૩૧ : હે કૌરવ્ય ! જેને માટે અકુરને ભગવાને હસ્તિનાપુર મોકલ્યાં હતાં તેને ધૃતરાષ્ટ્રની પાંડવો પ્રત્યેની ચેષ્ટાંને રામ અને કૃષ્ણને કહી. (૩૧)

ભાવાર્થ; સુબોધિનીજી - : પોતે કેવળ આજ્ઞાકારી છે. સ્વતંત્ર નથી. એમ બતાવવા રામકૃષ્ણના સ્થાનમાં બોલ્યાં એમ કહ્યું. પાંડવોની તરફ ધૃતરાષ્ટ્રનો તેને મારવાં સુધીનો ઉદ્યોગ કહી બતાવ્યો. ત્યાં કહે છે જેને માટે અકુરને ત્યાં મોકલ્યાં હતાં એટલે અધીકારી કહે તેમાં દોષ નથી. કૌરવ્ય એવું સંબોધન રાજાને વિશ્વાસ માટે આપ્યું છે. પોતે મોકલ્યાં તેથી બીજાની દ્વારા સાંભળ્યું એવું નથી. આ પ્રકરણથી હવે ભગવાનને કર્તવ્ય છે. તે કહ્યું. અહીં સુધી ભગવાને સાક્ષાંત કંઈ જ કર્યું નથી. પણ બીજાને અનુસરીને કર્યું છે. તેથી બીજાના કહેવાથી અને પોતાની મરજીથી કરવું એ ભગવાનની બે લીલા છે. તેથી અહીં ભગવાનનો અનુરોધ કહેવાયો. હવે બીજી લીલા કહેવાશે. (૩૧)

કારિકા -૧ : એમ ભકતને વિશ્વાર દેનારી, કૃષ્ણના ચરણનો આશ્રય કરાવનારી, ભગવાનની લીલા અત્યન્ત પ્રયત્નથી અમે નિરૂપણ કરી છે. એનો પ્રકાર અમે વર્ણનમાં આપ્યો છે. તેથી ખાત્રી થશે.

કારિકા -૨ : સર્વ ભકત હૃદયને વિષે મારી વિનંતી છે કે જો તમને ભગવાનના માર્ગ ભક્તિમાર્ગ ઈષ્ટ હોય તો આ અમારી વિવૃતીમાં ભક્તિનાં પ્રકારો આપ્યાં છે. હરિમાં ભાવો પ્રદશિત કર્યાં છે. તે જાણવા માટે આ ટીકા ચિંતન કરવા યોગ્ય છે.

કારિકા -૩ : દશમ સ્કંધની આ ટિકા પૂવાર્ધ માત્રથી અમે નિરૂપણ ર્ક્યુ છે. એને પુષ્પાંજલીરૂપે શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં પધરાવી છે. તે અતી ઉજ્જ્વળ હોવાથી ચરણમાં રહેલા ભકતો અને ભક્તિમાર્ગ તેને બતાવશે. એવો ગુપ્ત અર્થ તેમાંથી પ્રતિત થાય છે.

દશમ સ્કંધ અધ્યાય ૪૬મો

રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ

દશમ સ્કંધ પૂવાર્ધ સંપૂર્ણ